

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

В.ВО ДНІПРОВА ХВИЛЯ

DMYTRO DOROCHENKO

L' HISTOIRE DE L'UKRAINE

DMYTRO DOROSHENKO

HISTORY OF UKRAINE

DMYTRO DOROŠENKO

GESCHICHTE DER UKRAINE

DNIPROWA CHWYLA · MUENCHEN

з. Зеласкі Гурків

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ I-II

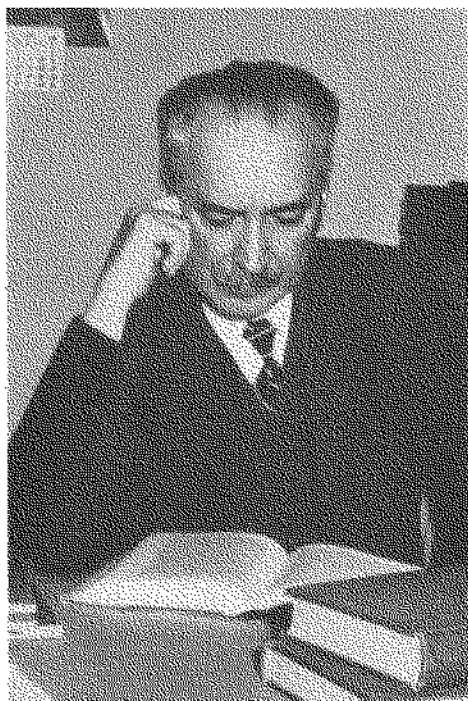
Подаровано для Бібліотеки
Укр. Централі в Пассейку, Н. Дж.

Від з. Зеласкі Гурків

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

Обкладинка Салтослава Гординського.
Published by DNIPROVA SHVYLA, Muenchen 1966

D. D. Pomenchuk

ПЕРЕДМОВА

Розвиток новітнього українства й відродження української національної ідеї ще вкінці 19 століття поставили перед українською наукою завдання створити нову синтезу історії українського народу. Але тогочасна українська історіографія не була ще готова виконати це завдання. Історики старшої генерації, опановані романтично-народницькими ідеями, властивими 19 століттю, вважали за свій головний обов'язок збирати «цеглини» для майбутньої будови історії України. Вони доволі скептично ставилися до перших спроб синтезування української історії, що ними чимраз більше починало цікавитися молодше покоління істориків. Коли конкурсу «Кіевской Старини» 1896 року на написання історії України не дав наслідків (єдиний твір, пов'язаний з конкурсом, — «Очерк історії українського народу» О. Я. Сфименкової не був прийнятий ним і побачив світ щойно в 1906 році) — молодий тоді історик Михайло Грушевський визнав цю справу «питанням чести своєї й свого покоління» — й блискуче виконав це завдання, для своєї доби й своєї генерації, створивши, в своєму нарисі історії України, а головне, в монументальній «Історії України-Руси», першу наукову синтезу історичного розвитку українського народу, що стала одною з могутніх підвалин національно-державного відродження України в 20 столітті.

Але велична будова, здвигнута Грушевським, не була — й не могла бути тоді завершена. Властиво, її доведено було лише до кінця 18 століття, до ліквідації Козацько-Гетьманської держави. Далі залишалося дике поле «пропащего часу» (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колоситися нива українського відродження. Це поле треба було перейти, а життя навіть Грушевського та його покоління зробити цього не могло. Бо історію творять генерації, і кожна з них має, може й мусить виконати лише свої завдання.

Створення нової наукової синтези історії України й історії українського народу, на його споконвіку власній землі, від початків історичного буття й до сучасності, припало на долю наступного покоління української історіографії, покоління 1920-х років. Це не було легке завдання. Треба було будувати цю велику будову на нових ідейних засадах, за новим архітектурним планом і, чималою мірою, з нового монографічного та джерельного матеріалу, що його ще по-

трібно було, в дуже короткий час і за дуже несприятливих умовин, заготовити. Старші історики могли дати лише проєкти нової схеми й деякі ескізи нової синтези. Сили молодших істориків, хоч і досить численних, талановитих і відданих своїй справі, були скеровані на монографічні та джерелознавчі студії й археографічні публікації і в цій царині зроблено було стільки, що 1920-ті роки слушно вважають за «золотий вік» новітньої української історіографії.

Тим часом на українство знову наступила чорна хмара. Розцвіт української науки в 1920-х роках — наслідок відродження української державности в 1917-1918 роках і боротьби за неї в 1919-1920 роках — був гвалтовно обірваний на початку 1930-х років советським погромом української національної культури. В наслідок цієї катастрофи, історична наука на Україні не спромоглася дати нову й повну синтезу українського історичного процесу, зокрема 19-20 століття. Це довелося робити українським історикам на еміграції, і честь першої й дуже вдалої спроби такої синтези належить Дмитрові Дорошенкові.

Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) був історик з Божої ласки. Традиція славного історичного роду, живий зв'язок із рідною землею, величезна ерудиція, глибоке знання історичного минулого своєї Батьківщини й віддана праця для її кращого майбутнього, блискучий талант професора й лектора і те, що Вячеслав Прокопович вважав за головну якість історика, — любов до рідного минулого, — все це щасливо збіглося в цій незвичайній людині й забезпечило їй видатне становище і в українській науці, і в українському національно-громадському житті першої половини нашого століття. Ледає-чи хто з сучасників Дорошенка був більше покликаний завершити те велике діло, яке було основним завданням тогочасної української історіографії й якого вона не могла виконати в умовах поневоленої Батьківщини.

З багатолітніх студій і дослідів над історією України, з глибокого пізнання українського суспільного життя, у творчому становленні нової історичної школи й популяризації її ідей в університетських курсах і семінарах, в наукових доповідях і публічних лекціях, росло й міцніло в Дмитра Дорошенка нове, державницьке розуміння українського історичного процесу. Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше й яскравіше виступав правдивий образ історичної України. Для нього історія України не кінчалася на Гетьманщині 18 століття, і в українській історії 19-20 століття він бачив не лише потік національно-культурного розвитку, а широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу. Стара схема української історії наповнювалася новим і багатим змістом, і під пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму. Українська історіографія має повне право вважати цей твір Дми-

тра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби.

Сувора історична доля України не минула й капітальної праці Дмитра Дорошенка. «Нарис історії України» побачив світ на чужині, і то в такий час, коли зв'язки між Батьківщиною й еміграцією були фактично неможливі. Щойно після 1939 року книга могла дістатися — і то випадково — на Велику Україну, але воєнна руїна у Варшаві знищила майже цілий наклад цього видання. Книга давно вже стала бібліографічною рідкістю, а головне — її й досі не заступила жодна інша праця цього роду. Тому треба вітати ініціативу видавництва «Дніпрова Хвиля» перевидати цей прекрасний твір, що робить честь не тільки його авторові, але й цілій українській історичній науці.

Нові покоління, звичайно, принесуть нові ідеї, нові матеріали, нові твори. Але як гарний витвір старої архітектури не втрачає своєї величі й краси серед пізніших будов, а навпаки, становить предмет пошани, замилювання й захоплення нащадків мистецьким генієм предків, так і «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка залишиться тривалим пам'ятником української історіографії — однієї з найвеличніших і найтрагічніших епох історії України.

§. IX. 1966.
Ludlow.

Олександр Оглоблин

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ I

(ДО ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ)

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року.

Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ Й НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДІВ З КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ Й ДО НАШИХ ДНІВ

Інтерес до своєї минувшини зародився на Україні дуже давно, можна сказати, вже на початку української державности. Вже за часів Ярослава Мудрого, в першій половині XI віку думка українських книжників того часу працює над питанням, «откуда пошла ссть руськая земля», і тоді то повстає у Києві літописання, краса й гордощі нашої старої літератури. В «Повісти временних літ» ченця Нестора поч. XII віку, в Київському Літопису, що обіймає ціле XII століття, в Галицько-Волинськiм Літопису 1209—1292 років, — кожен з тих літописів відбиває свою добу з її суспільним устроєм і поняттями, — стара українська думка знайшла свій блискучий вираз. Западаючи в часи політичного й культурного занепаду Русі-України, хоча не перериваючись цілком, оживають знову українське літописання й українська історична думка в XVII столітті, перейняті тим самим патріотичним настроєм. Тоді ж повстають знамениті «козацькі літописи», що їх найбільш яскравими зразками являються в другій половині XVII в. Літопис Романа Ракушки (Самовидця), а в початку XVIII в. Самійла Величка і Григорія Грабянки. Серед кругів козацької старшини історична праця не припиняється протягом цілого XVIII століття, і коло 1740 р. повстає в цих кругах загальний курс української історії, т. зв. «Краткое описание Малороссіи», який ставить собі завдання звязати до купи князівський і козацько-гетьманський періоди української історії.

Нова доба в розвитку української історіографії, яку можемо назвати, в порівнанні до попередніх, науковою, зачинається в останніх десятиліттях 18-го віку. Тоді замість старих компіляцій, т. зв. «козацьких кронічок», появляються перші спроби ширшої синтези минулого життя, з освітленням його подій в дусі нових ідей, які приходили на Україну із Західної Європи. Серед українського громадянства з кінця 18-го століття починається оживлення історичних інтересів, яке мало свої коріння в подіях політичного життя і виявилось передовсім у збиранні й дослідженні пам'яток історії та в заходах коло їх опублікування для прилюдного вжитку.

Говорячи про цей зріст історичних інтересів серед українського громадянства кінця 18-го століття, треба мати на увазі, що він, як

і цілий національно-культурний український рух того часу, зосереджувався головню на одній частині української землі, а саме — на лівому березі Дніпра, в т. зв. Гетьманщині, що обіймала пізніші губернії Чернігівську й Полтавську, й т. зв. Слобідській Україні (пізнішій Харківщині). Сюди, на широкі простори задніпрянських степів, пересунулася після остаточної руїни Правобережної України вісь українського життя, сюди ж пересунувся з західньо-українських земель і осередок української культурної праці. Під захистом автономної козацької держави українська культура знайшла вдячний ґрунт для свого розвитку. Вкрита густою сіткою народніх шкіл, з своєю знаменитою Київською Академією, а своїми колеґіями у Чернігові, Переяславі, Харькові, Лівобережна Україна, можна сміливо сказати, була одною з культурніших країн тогочасного славянського світу. Вона навіть мала змогу постачати вчителів і взагалі культурних діячів на цілу Московщину, ба навіть на далекі південно-славянські землі.

Громадянство лівобережної України стояло в 18-му столітті в живих і безпосередніх зв'язках з західньо-європейським духовим життям. Десятки й сотні української молоді вчилися в університетах й академіях Кеніґсберґа, Бреславля, Кіля, Галле, Липська, Страсбурґа, Лейдена, Праґи, Пресбурґа, Парижу, Риму та інш. європейських центрів. В глибині полтавських степів козацькі полковники й менші старшини передплачують собі французькі часописи, а на Шльєську кілька книгарень були заняті спеціаліями постачанням чужоземних книжок для українських читачів. Всі ці посередні й безпосередні зв'язки з Заходом, само собою розуміється, сприяли поширенню на Україні й тих ідей, якими жило у 18-му столітті західньо-європейське суспільство.

Доба другої половини 18-го віку була для українського суспільства добою глибокої політичної й культурної кризи. Централістична політика російського правительства з залізною консеквентністю нищила автономний устрій козацької України, і реформи цариці Катерини 2-ої привели Гетьманщину й близько зв'язану з нею Слобідську Україну на становище звичайних провінцій російської імперії.

Цей процес асиміляції України з рештою провінцій російської держави коштував їй дуже дорого: не кажучи про втрату політичної автономії, край, замість попередньої виборної й виключно з місцевого елемента зложеної адміністрації та суду, діставав бюрократичну управу на німецько-російський зразок; те саме і в церковному житті, де скасовано принцип вибору духовенства. Консеквентно переведжена політика нищення України, як самостійного економічного організму, — через заборону безпосередніх торговельних зносин з Заходом і примусове обернення України в колоніальний ринок збуту продуктів молодої московської індустрії, — вела до занепаду місцевого купецького стану, до зникнення початків власної індустрії й до загального зубожіння. Перехід України од становища автономного державного тіла на становище звичайної провінції потягнув за собою великий вплив культурних сил до загально-імперських центрів що особливо вражає нас на полі літературнім: талановитіші письмен-

нюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день.

Саме тоді, коли російський уряд докінчував нищення рештків української автономії, серед українського суспільства прокинувся особливий інтерес до своєї власної історії. Можна вважати це явище характеристичним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя з боку сильніших сусідів, немов іще дужче відчують вагу власної історичної традиції і, обертаючи свої погляди назад, в глиб минулого, стараються саме в цій минувщині знайти моральну опору, правну підставу й сили для обстоювання своїх громадських і національних ідеалів.

Яскравим проявом відродження історичних інтересів, навіяного патріотично-громадським почуттям, служить діяльність тільки що згаданого депутата Катерининської Законодатної Комісії 1767 р. Григорія Полетіки, правдоподібно автора знаменитої «Історії Русовъ». Тепер, коли опубліковано невидані досі деякі його промови, матеріали й записки, перед нами у весь зріст встає колоритна постать цього вольтерянця-демократа, ворога кріпацької неволі й республіканця, котрий, бажаючи поставити оборону української автономії на реальний ґрунт, старався сполучити інтереси політичної свободи з інтересами української шляхетської верстви, зробивши оборону української автономії життєвим ділом української шляхти.

Опублікована на сторінках «Київської Старини» переписка з його сином Василем, також істориком, вводить нас в круг ідей і стремлень гуртка освічених і ліберальних українських патріотів, в якому виросла й розвинулась українська історична думка. Тоді то починається збирання українських історичних документів (королівських і царських грамот, гетьманських універсалів, всяких політичних і судових актів і т. д.), як необхідного матеріалу для української історії (Адріян Чапа). В 1777 р. Василь Рубан видав у Петербурзі «Краткую Лѣтопись Малой Россіи» (це ніщо інше, як згадане вже «Краткое описаніє Малороссіи», доповнене Олександром Безбородьком), а в 1793 р. Федір Туманський видав «Лѣтописецъ Малыя Россіи» (літопис Грабянки — без імени автора).

«Історія Русовъ» стала відомою широким кругам значно пізніше, ніж коли була написана, на цілих майже 50 років (вона була видана О. Бодянським в 1846 р.). Та це не перешкодило їй відразу здобути могутий вплив на українське суспільство 30-х і 40-х років. Під її безпосереднім впливом геніяльні українці Гоголь і Шевченко склали свій історичний світогляд, а її образи опостизували в безсмертних творах. Російський поет Пушкін своєю дивною інтуїцією провидів, що автора чарівної книги треба шукати не в єпископові Юрієві Кониському, як спочатку всі думали, а в особі світській, з активно лицарськими настроями. Пушкін перший опублікував уривок з «Історії Русовъ» в своїм «Современнику». Гребінка, Срезневський, Костомаров, Куліш, нарешті видавець «И. Русовъ» — Бодянський (1846 р.), всі заплатили дань захопленню її концепціями.

ники, такі як Рубан, Полетика, Туманський, переносять свою літературну діяльність до Петербургу. Видатні малярі, такі як європейсько-відомі Боровиковський та Левицький, або композитори як Бортнянський, переходять також до Петербургу й там здобувають собі славу вже як російські, а не українські майстри. Але ні в чому може не позначився так різко цей культурний занепад, як на полі народного шкільництва. Іще в половині 18-го віку, а саме 1748 р., на території Гетьманщини існувало коло 1.000 шкіл, так що одна школа припадала на 1.000 населення. В кінці ж того самого століття од цих шкіл не залишилось майже ні сліду. З початком 19 в. ми бачимо заходи місцевих людей коло відбудови народного шкільництва вже як зовсім нової справи.

Російське правительство уперто не допускало заснування на Україні університетів, яких домагалось українське громадянство, а Київську Академію й колегії обернуло у станові духовні школи. Із заснуванням в 1759 р. російського університету в Москві сотні української молоді почали там здобувати освіту, здебільшого одриваючись на завжди від рідного ґрунту. Нарешті треба пам'ятати, що остаточне зрівнання України з Росією принесло з собою й форми російського кріпацтва для українського селянства.

Хто би міг виступити в обороні старого ладу й попередніх форм життя? Провідна верства Гетьманщини, козацька старшина, ще з часів Мазепи переконалася в неможливості фізичного опору. Вона старалася врятувати своє привілейоване становище в ділянці соціально-економічного життя, жертвуючи політичними правами. В своїй масі вона готова була миритись з утратою автономії, відколи російське правительство надало їй права російського дворянства. Але було би несправедливо не зазначити, що й серед сеї верстви, глибоко перейнятої становим егоїзмом, знайшлися люде, котрі зуміли глянути на становище краю ширше, ніж з вузько класового погляду й стати в обороні ширших мас українського народу. Вони перші вжили могутньої новочасної зброї — письменницького пера й тим проложили шлях літературі, яко чинникові громадського поступу. Устами Василя Капніста — того самого, що в 1791 р. вдався був до пруського міністра Герцберга з таємною місією од громади однодумців: шукати у Пруссії помочи проти «московської тиранії», — устами Григорія Полетики, ці люди протестували проти знищення самотутніх форм українського життя. Вони стали яскравими представниками і виразниками тих почувань, які обхоплювали тодішніх українських патріотів перед образом руїни власної державности, і їхньою заслугою було, що вони подбали про збереження історичної традиції й пам'яті про кращі часи рідного краю.

Так українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народности, ідеям політичної свободи й соціальної рівности та справедливости. Властиво в цих західньо-європейських ідейних впливах, в їх прищепленні та акомодациї на українському ґрунті треба шукати зародок духових течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця XVIII віку й запов-

Бантшиц-Каменський обома руками черпав з неї для другого видання своєї «Історії Малої Росії», а Маркович цілу свою пяти-томову «Історію Малоросії» (1842—43) опер на матеріалі й на провідних думках «Історії Русовъ». Це про цю книгу каже німецький подорожній Коль, що вона була «найбільше поважаною й любленою і поширеною по всьому краю в численних списках».

Оборона української автономії, стремління довести її правну основу, бажання зберегти національно-політичну українську традицію, які ми бачимо у значителів нової української історіографії, у Григорія й Василя Полетик, у Якова Мих. Марковича, у Василя Ломіковського, у Олексі Мартоса — ідуть в парі з свідомим лібералізмом і демократизмом, які вирости, як справедливо зазначає Драгоманов, не так на історично-національному, як на загальноєвропейському ґрунті. В скорбній «Оді на рабство» В. Капніста (1787 р.), в заяві Василя Полетика, що патріотичні писання його батька «навчили його любити людськість і свободу», в «розмишленнях» Ол. Мартоса (автора написаної в 20-х роках «Історії Малоросії», од якої збереглися лише уривки) при гробі Мазепи про політичну свободу, республіку й конституцію — ми бачимо ясні відгуки цих загальноєвропейських ідей, які йшли на Україну з Заходу. Вдома на Україні вони переплітались з місцевою традицією політичних вольностей і державної автономії.

Навіть в льояльній і спокійній «Історії Малої Росії» Бантшиц-Каменського, що вийшла в 1822 р., і яка своєю появою зобов'язана освіченому й гуманному малоросійському генерал-губернатору князеві Миколі Репніну, ми можемо доглянути сліди загальноліберальних поглядів і гуманного світогляду. Праця Бантшица мала ще й те значіння, що тут у-перше був використаний актовий матеріал з московських і українських архівів. Тому її властиво можна уважати за першу наукову історію України. Характеристично, що згаданий вже мною німецький подорожній Коль, подорожуючи в 1838 р. по Україні, чув од місцевих людей ніби ця історія мала безпосереднє відношення до руху декабристів, що вона мала начеб то підготувати Україну до повстання і «представляла в найкращім світлі блискучу добу гетьманів».

Історична традиція, підогріта патріотичними почуваннями й овіяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, що знайшло для себе на порозі 18-го й 19-го століття могутнє джерело в тому інтересі до своєї народності, до народного життя, побуту, мови й поезії, який характеризує собою добу романтизму. Зародившись на Заході й торуючи собі шлях на Україну через славянські землі й безпосередньо, романтизм здобув для себе на Україні особливо вдячний ґрунт.

Героїчна козацька доба, що найшла собі блискучий апогеоз в українській народній поезії, давала особливо багату поживу для романтичної творчості. Козаччина остільки заповонила уми дослідників української минувшини, що закрила була собою все; і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших ніж козацтво

суспільних станів, взагалі всі інші прояви історичного життя. Козаччина, як витвір українського народнього духу, як уособлення вільнолюбних ідеалів, козаччина, що ще була така свіжа в пам'яті народу й жила в його тисячних піснях і переказах, овіяна всіма чарами поезії, — на довгий час полонила увагу дослідників української історії, стала змістом усіх їхніх розвідок і поклала глибокий відпечаток на весь розвиток української історичної думки.

Найхарактеристичнішою рисою цієї думки в добу романтизму був тісний зв'язок між історичними та етнографічними інтересами. Майже всі видатніші представники української історіографії перших десятиліть 19-го віку були одночасно й етнографами: Максимович, Срезневський, Бодянський, Костомаров, Куліш, Маркевич — усі вони почали від етнографічних студій, і в їх праці з початку й до кінця історія тісно переплітається з етнографією. При тім інтерес до своєї рідної української народності живе в них в парі з інтересом до славянства взагалі.

Відродження сусідніх славянських народів, в першій лінії чехів, а далі славян південних, благодійно вплинуло на українське національне відродження. Воно підбадьорус, окрилює українців, дає їм нове ідейне обґрунтування, показує гарні зразки.

Розвитку українських історичних дослідів дуже сприяло видання історичних матеріялів, яке розпочалося властиво аж в 40-х роках. Українці не мали своїх власних наукових установ чи товариств, але вони зуміли використати російські офіційні установи для видання матеріялів до своєї історії. Так, проф. Осип Бодянський опублікував у кінці 40-х років на сторінках «Чтеній» Російського Історичного Товариства у Москві цілий ряд козацьких літописів та інших дуже важливих матеріялів (в тім числі літопис Самовидця й «Історію Русовъ»). Заснована в 1843 р. у Києві урядова «Археографічна Комісія», яка спиралася на Київський Центральний Архів, олінилася в руках учених українців: вона видала 4 томи дуже важних для історії правобережної України «Памятниковъ» (1845—1859), літописи Грабянки (1853) і Величка (1848—64), а з 1859 почала видавати «Архивъ Юго-Западной Россіи», котрий (до 1914 р. видало 35 томів) містить дорогоцінний актовий матеріял до історії української церкви, суспільних станів (шляхти, міщанства, селян), заселення краю, козаччини, гайдамаччини, станової організації й внутрішнього побуту XV—XVIII століть, головню — на правобережній Україні. Як редактор «Архива» протягом довшого часу, великі заслуги для української науки поклав проф. В. Антонович.

Для історії Гетьманщини другої половини XVII віку величне значіння мали видані петербургською Археографічною Комісією під редакцією М. Костомарова 10 томів «Актовъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи» (1861—1878).

Етнографічні студії розкрили перед освіченим суспільством багатства народньої душі, а історичні досліди знайомили з славною минулщиною народу. Та жива сучасна дійсність була вражаючим контрастом до поезії й історії: кріпацька неволя давила народні маси,

вела їх до морального й культурного застою. Бюрократичний режим паралізував усі прояви громадської самодіяльності. Відгуки революційних рухів на Заході й кличі утопічного соціалізму досягали на Україну й знаходили тут собі сприятливий ґрунт в опозиційних настроях молодших кругів громадянства. В той час, як погроза соціальної революції впливала на старші покоління в напрямку примирення з урядом і його централізаційною політикою, серед молоді, особливо тої, що походила з дрібнішої та із збіднілої шляхти, революційні кличі робили інше вражіння.

Ідеологія політичного українського товариства, що повстало в половині 40-х років у Києві під назвою «Кирило-Мефодієвського Братства», носить виразний слід впливів західньо-європейської революційної ідеології 30—40 років.

Веручи це все на увагу, ми зрозуміємо, чому етнографізм в українських історичних дослідях легко й непомітно переходить в так зв. «народницький» напрям. Студії над народньою поезією, народніми обрядами та звичаями, приводять до глибших роздумувань над історичними причинами соціальної й економічної недолі народніх мас. Увесь історичний інтерес починає звертатись на дослідження цих причин, на історію стихійних рухів народніх мас в обороні своєї свободи й соціально-економічних інтересів. Політичні ідеали й стремління провідних суспільних верств, їх стремління до відбудови власної держави, культурно-національні змагання — все це відступає на задній план перед інтересом до проявів революційних стремлінь народніх мас, без огляду на те, чи ці стремління звертались проти чужої влади й допомагали загально-національній справі, — чи проти своїх же провідників і тим цю справу ослаблювали й руйнували.

Ці погляди виразно виступають в писаннях Миколи Костомарова (1817—1885), талановитого історика й прихильника етнографічної методи в історії: його приваблюють до себе найбільше такі моменти в українській (як і рівно ж в російській) історії, де на перший план виступають народні маси; стихійні народні рухи, криваві повстання, Хмельниччина, бунт Степана Разина — все це залюбки малює Костомаров у своїх монографіях, залишаючи в тіні самих провідників рухів.

Певна річ, що це захоплення народніми рухами, без глибшої аналізи соціальної динаміки старої України й економічних основ її розвою (що було за часів Костомарова ділом буддучини), вело до одностороннього уявлення українського історичного процесу. Ідеалізація козацької свободи не давала доглянути державно-творчих, будівничих елементів української історії й оцінити їхні змагання.

Всі сильні, але разом з тим всі слабкі сторони народницького напрямку української історичної думки виразно виявились в дальшій розвитку української історіографії, коли з початком 60-тих років на її горизонті появилася така велика сила, як професор кийського університету Володимир Антонович (1838—1908). Діяльність Антоновича має особливе значіння в розвитку нашої національної самосвідомости ще в однім відношенні. Оскільки до того часу про-

відну роллю в українськiм національнiм життi вiдограють представники дрiбноi й середньої шляхти Лiвобережжя, остiльки в особi Антоновича, i разом з ним цiлого ряду його ближчих землякiв та одиодумцiв, виступає на публiчну арену група нащадкiв спольщеноi української шляхти з Правобережної України. Це украiнофiльство спольщених шляхтичiв з Правобережжя має сливе однаковi корiння з украiнофiльством зрiсшицених лiвобережцiв. Вроджене привязання до своєї ближчої батькiвщини України, враження її роскiшної природи й багатой народньої поезiї, все це пiд впливом iдей романтизму вiтворило, як знаємо, з кiнця 20-х рокiв ХІХ ст. цiлу так звану українську школу в польській лiтературi. Мальчевський, Чайковський, Залеський, Гоцинський — були її типовими представниками. Гениальний Словацький також заплатив дань цьому напрямку. Але любов до української природи, iдеалiзацiя колишньої козащини, переспiвування мотивiв народньої української поезiї — все це уживалося у поетiв «української школи» разом з шляхетськими традицiями й патрiотизмом iсторичної Польщі. Антонович, вихований на iдеях французької визвольної фiлософiї 18 в., i сам собою дiйшовши до думки про свiй «борг» перед народом, зробив рiшучий крок i переступив через ту глибоку прiрву, яка роздiляла польську iсторичну iдеологiю й український демократичний народницький рух. Вiн просто перейшов до українського табору. Його славнозвiсна «Сповiдь», видрукувана в органi українських народникiв, у петербургськiм мiсячнику «Основа» (1862, I), стала громадським i національним credo для цiлої групи осiб, якi одночасно з ним з польсько-шляхетського перейшли до народньо-українського табору. Цей знаменний iсторичний рух не поширився на всю спольщену шляхту українських провiнцiй iсторичної Польщі — Київщини, Волині й Подiлля, але вiн притяг до себе ряд iдеалiстично настроєних i високо талановитих одиинць, якi внесли коштовнi вклади в скарбницю української культури i котрi знаходили собі наслiдувачiв в кожній наступнiй генерацiї шляхетського суспiльства на Правобережжi.

В працях Антоновича iсторiя польсько-українських вiдносин, яка творить собою змiст iсторiї українського життя на Правобережжi вiд другої половини ХVІ в. i до нинi, знайшла собі вперше наукове освiтлення, оперте на багатому документальному матерiалi Київського Центрального Архiву. Тi самi iдеї, що їх висловив Антонович у «Сповiдi», присвiчували йому i в його науковiй працi: українська iсторiя в його очах це була iсторiя народнiх мас, покинутих своїми провiдними верствами i змушуваних жити в формах чужих його поглядам i поняттям про релiгiйнi, полiтичнi й соцiальнi вiдносини, — в формах, якi несла на Україну аристократична Польща. Звiдси постiйна народня реакцiя в формi козацьких повстань й гайдамацьких рухiв, звiдси вiкова кривава боротьба, котра скiнчилася для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росiї по упадку Польської Рiчи Посполитої.

Народництво, з його iдеалiзацiєю козащини, вiд початку 60-х рокiв 19 ст. нероздiльно запанувало в українській iсторiографiї, i

внотую розроблена історія окремих областей князівської України-Руси й історія Литовського Вел. Князівства, до якого протягом XIV—XVI віків належала більшість українських земель. Особливе значіння мали праці самого Антоновича. («Очерки історії в. кн. Литовського», 1877—78) та М. Дашкевича.

Але в цім імпазантнім образі доконаної праці були свої тіневі боки, що органічно випливали з самої істоти народницького світогляду, в дусі якого провадилася вся ця наукова робота.

Вважаючи відповідальними за поневолення й культурний занепад українських народніх мас виключно свої власні провідні верстви, на лівім березі козацьку старшину, на правім шляхту, українська історіографія в особі Ол. Лазаревського і його школи відмовила всякого позитивного значіння політичному й культурному будівництву Гетьманщину і перечеркнула власну національно-державну традицію. Історія України ставала немов білим аркушем паперу, на якому допіру невідома будучність мала виписати якийсь зміст. Так народницький напрям одкидав і перекреслив усю українську історичну традицію, не передчуваючи, що тим самим підрізує найважливішу основу національного руху, і забуваючи ту, багацько разів підтверджену в історії істину, що майбутнє можна будувати тільки на історичному ґрунті, що народ без історичної пам'яті не є народом, і коли ця пам'ять перстає для нього бути святою, він не гідний одержаного в спадщину по батьках імені.

Вже М. Драгоманов (1841—1895), сам соціаліст і республіканець з переконань, зауважив, що ніхто так не фальшує української історії, як ті історики демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців української політичної свободи, таких як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім мовчать про тих, хто цю свободу нищив: про московських царів Петра I. і Катерину II. Він гірко нарікав на українських істориків за їхній надмірний нахил вишукувати у власній минувшині самі лишень чорні плями й через те давати односторонній образ української історії. Зриваючи з власною державною традицією, не маючи самі ясно сформульованої національно-політичної програми, українські історики-народники засуджували себе на затрату ясної провідної думки гри оцінці минулого життя. З їх праць трудно було зробити якусь синтезу, та й не було внутрішніх спонук до цієї синтези.

Але величезна підготовча робота над опублікуванням і дослідженням джерел, над розробленням окремих питань і окремих періодів української історії сама по собі принесла велику користь: вона уможливила підведення певних підсумків і спроб загальної синтези українського історичного процесу, синтези, що її все настирливіше почав домагатись український національний рух, який помітно скріпився в кінці XIX ст., після загально-російської реакції царювання Олександра III, і знайшов собі опору в успішнім національним розвитку українських земель Австро-Угорської монархії, Галичини та Буковини.

тільки в талановитих писаннях П. Куліша (1819—1897) зустріло було проти себе різку реакцію (з кінця 50-х років). Одначе ця реакція, ідучи в розріз з поширеними народницьким світоглядом думками, не знайшла собі серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустріла прихильного відгуку. Протинно: виступивши з різким осудженням козаччини, як нібито антикультурного й антидержавницького елемента української історії, визнаючи історичну роль Польщі на українських землях за культуртрегерство, проголошуючи сполучення України з Москвою в половині 17 ст. за акт історичної необхідности з огляду на повну, мовляв, нездібність українців самим упорядкувати свою долю, Куліш зустрів однодушне обурення цілого українського громадянства. Огірчений цим і роздратований, ішов він усе далі й далі в своїй негачії козаччини, з надзвичайною різкістю нападаючи на таких представників українського національного світогляду, як Шевченко і Костомаров. Доходячи в своїх висновках до абсурду, зірвавши з усіма своїми приятелями й колишніми однодумцями, не зустрів Куліш у свій час зрозуміння й належної оцінки і для багатьох своїх вірних і дуже цінних історичних спостережень, наприклад, про походження козаччини, про роль українського міщанства в культурно-релігійній боротьбі з латино-польським натиском в другій половині XVI ст., про роль в цій боротьбі української шляхти й т. п. Куліш залишився осторонь од загального розвитку української історичної думки, невизнаний і забутий, і тільки в наші часи ця оригінальна й видатна постать починає все більше приковувати до себе увагу дослідників.

Зворот історичного інтересу в бік досліду соціальних відносин, що наступив уже в половині 70-их років XIX ст., приніс багаті результати для української історичної науки. Зосереджена в таких установах, як Київська Археографічна Комісія, Товариство Нестора Літописця в Києві («Чтенія»), Історично-Філологічне товариство в Харькові («Сборникъ»), як журнал «Кіевская Старина» (1882—1907), українська історична робота при кінці 19 ст. могла пишатися вже дуже показними здобутками: в працях В. Антоновича, Ор. Левицького, Ів. Новицького, Ів. Каманина, Як. Шульгина було прекрасно розроблено історію української шляхти, міщанства і селянства на Правобережній Україні й історію народніх рухів — козацьких і гайдамацьких. В працях Ол. Лазаревського, О. Ефименкової, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Міллера та інших — було дуже докладно розроблено історію Лівобережної України, історію її заселення, еволюцію соціальних та економічних відносин, історію окремих станів: шляхетства, міщанства, козацтва і селянства, історію українських міст і історію землеволодіння, що грало основну роль в цілім укладі українського життя. Як історики Запорожжя визначилися своїми працями Аполлон Скальковський і Дмитро Яворницький. Знов же таки, в працях учнів Антоновича: М. Дашкевича, П. Голубовського, П. Іванова, Д. Багалія, Н. Молчановського, М. Грушевського, М. Стороженка, М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, І. Линиченка, В. Ляскоронського, Ол. Грушевського — була з вичерпуючою по-

до серця молоді більш відчуті, ніж продумані пориви безпосереднього інстинкту нації, почуття національної честі й поваги. Поставлена війною й революцією на чергу дня проблема відбудови української державности застала українське громадянство ідейно не вловити підготованим.

Та проте зараз після вибуху російської революції на провесні 1917 року почався такий могутий національний рух на Україні, що вже літом того року було проголошено автономію, а на початку 1918 року повну державну незалежність України. І хоч людям, що стали до праці над будуванням української державности, довелося звязувати до купи обірвані нитки призабутих традицій, щоб усвідомити собі з історичного аспекту події, які розгортались у них перед очима; однак ідея самостійної української держави дуже скоро пустила глибоке коріння серед українського громадянства й знайшла собі гарячих оборонців. В ім'я цієї ідеї тисячі українських борців покладали свої голови в борбі з ворогами, в ім'я її десятки тисячів українського вояцтва й інтелігенції пішли на вигнання після упадку української держави.

Велика національна катастрофа 1919-1920 років, гіркий жаль за невикористаними можливостями, за втраченою самостійністю, тяжкий біль і розчарування ще більше укріпили українське національне почуття, а ідею самостійної незалежної української держави зробили ідеалом і життєвим заповітом.

Відродження української державности позначилося в 1917-1919 роках на полі історичних студій збільшенням інтересу і до української історичної минувшини та зокрема до останньої перед нами доби української державности — до української козацької держави XVII—XVIII віків. Тепер, коли українська мова стала державною, коли повстали українські державні університети й Українська Академія Наук, коли по всіх ззагалі високих школах засновано катедри історії України, коли приступлено до організації державних українських архівів, бібліотек і взагалі наукових установ, перед українською історичною наукою відкривалися як найширші можливості й перспективи. І навіть коли своя держава впала, коли Україна знову була поневолена її історичним ворогом, то і цей ворог не зважився цілком знищити культурні досягнення короткого періоду відродження української державности: Українська Академія Наук залишилася і в т. зв. Радянській Соціалістичній Українській Республіці. Після деякої перерви знову відновилася наукова праця на ниві української історії. Правда, вчені мусять освітлювати український історичний процес неодмінно в дусі обовязкової марксистської доктрини, але й на суворіші умови, серед яких найдошкульніше — повний брак свободи наукового досліду — не знищили української наукової праці під окупантським режимом. На полі дослідження політичного устрою, соціально-економічної структури, судівництва, фінансів, шкільництва за останні роки появилася багато солідних розвідок, а ще більше опубліковано надзвичайно цінного архівного матеріалу.

Осередком української наукової праці взагалі, а історичних студій спеціально, стало на цих землях Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (од 1893 р.), особливо відколи на його чолі станув у 1897 р. проф. Михайло Грушевський. В головному органі Товариства „Записки” (від 1892 р. до 1914 р. появилася 120 томів), в «Джерелах до історії України» (10 томів) та в інших публікаціях надруковано дуже багато цінних матеріалів і розвідок з української історії. Біля Наукового Т-ва імені Шевченка об'єднався цілий гурт українських істориків, в значній мірі учнів самого Грушевського (який в рр. 1894-1914 був професором української історії Львівського університету). — серед них визначилися: Б. Барвінський, Б. Бучинський, В. Герасимчук, В. Доманицький, Ів. Джиджора, М. Кордуба, Ів. Кривецький, Ів. Крипякевич, М. Чубатий, Ст. Томашівський і цілий ряд інших. В їх працях розроблено багато важливих моментів історії України литовсько-польської й козацької доби, а також новіших часів.

Деякі полекші для українського культурно-національного життя в межах Росії після революції 1905 року дали змогу організувати в Києві український науковий осередок в формі Українського Наукового Товариства (з 1907 року), де головою й організатором явився знов таки М. Грушевський. У «Записках» Т-ва (14 томів) та інших його виданнях містилося багато праць і матеріалів з української історії. Грушевський переніс до Києва і видання своєї монументальної «Історії України-Руси» (почала виходити у Львові в 1898 році). В 1913 р. у Києві появилася вже 1-ша частина VIII тому Історії, де події доведено до 1638 року.¹) Зовнішні полекші й оживлення українського національного руху в першій десятилітті ХХ віку створили сприятливий ґрунт для появи синтетичних курсів української історії: для «Очерка історії українського народу» М. Грушевського (1904), «Історії українського народу» Ол. Ефименкової (1906) і для популярної «Історії України-Руси» М. Аркаса.

Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом : завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу. Але супроти тих нових завдань, які висунуло само життя, супроти тих великих історичних подій, для яких революція 1905-1906 років послужила лише прологом, цього показалося замало.

Якраз на переломі двох століть — 19-го й 20-го — спочатку в молодих умах серед українського студентства воскресла думка про політичну самостійність України. Роблено було спроби обґрунтувати її потребами економічного розвитку, оперти на діалектиці науки Карла Маркса. Але сильніше ніж сухі наукові аргументи промовляли

¹ В 1916 р. у Москві вийшла друга частина VIII тому (1638—1648), перевидана у Відні в 1922 р.; в 1918 році в Москві 3-тя частина (1648—50), перевидана у Відні 1922 року. Нарешті в 1928 р. у Києві появилася 1-ша частина IX тому (1650—1653) і в 1931 р. 2-га частина IX тому (1653—1657).

II

ПИТАННЯ ПРО СХЕМУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ. НАЗВИ «РУСЬ» І «УКРАЇНА». ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ЛІТОПИСИ, ЗАПИСКИ ЧУЖИНЦІВ, ПАМ'ЯТКИ ЮРИДИЧНІ, ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІЇ.

Предметом мого курсу є огляд історичного життя українського народу так, як тепер воно нам уявляється в світлі наукових дослідів. Я хочу оглянути процес політичного, соціально-економічного й культурного розвитку українського народу на цілій просторі його історичного існування. Для нас само собою тепер ясно і не підлягає ніякому сумніву, що обсяг української історії охоплює собою цілий історичний процес українського народу, від тих часів починаючи, коли історичні свідчення показують безсумнівні ознаки перебування наших предків на території, на якій український народ живе й досі. Не викликає тепер ні в кого з нас сумніву й та схема, в якій треба укладати огляд історичного життя українського народу: коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад київської держави; добу галицько-волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; повстання української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність.

Як один суцільний і непереривний історичний процес, уявляли собі минуле українського народу й наші далекі предки, починаючи від старих київських літописців. У писаннях українських істориків XVII в., духовних і світських, виразно підкреслюється думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Русі. Цю думку висловлюють не раз і тодішні українські політичні діячі. Вона позначилася дуже виразно в першій підручнику української історії, в «Сінопсису» Гізеля 1674 р., а пізніше в першому курсі української історії, у згадуванім уже «Кратком описанії Малоросії», зложенім коло 1740 року, нарешті — в славнозвісній «Історії Русовь». Одначе, з початком XIX століття оця свідомість тяглости й непереривности українського історичного процесу трохи затемнюється серед нашого громадянства. Сталося це через те, що саме в ті часи

Продовжуються українські історичні студії й на західньо-українських землях під Польщею, а також і на еміграції. І можна з певністю сказати, що вся різнородна та в дуже неоднакових умовах ведена праця одушевлена одним і тим самим бажанням: зивчити й науково освітити багате історичне минуле України й допомогти створенню синтези між попередніми й сучасними стремліннями українського народу до кращої будучини.

ЛІТЕРАТУРА

Д. Вагалій, Нарис української історіографії, т. I. Літописи. В. I. Київ, 1923. В. II. Джерелознавство. Вип. 2. У Києві, 1925. Д. Вагалій, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. I. Історіографічний вступ. Харків, 1928. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії. Прага, 1923. А. Пильниць. Истроія русской этнографіи, т. 3. Малорусская этнографія. СПетербургъ, 1891. Н. Василенко. Къ історіи малорусской історіографіи. «Кіевская Старина», 1894, кн. XI. М. Грушевскій. Развитие украинскихъ изучаній. «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. I. СПетербургъ, 1914. Н. Лазаревскій. Прежніе изыскатели малорусской старины. «Кіевская Старина», 1895-97. Д. Дорошенко. Бангиш-Каменський і його «Історія Малой Россіи» Ужгород, 1932. Д. Дорошенко. М. Костомаров. Берлін, 1924. Д. Дорошенко. П. Куліш. Берлін, 1922. Д. Дорошенко. Історія Русовъ як памятка української політичної думки другої пол. XVIII ст. «Хліборобська Україна», кн. III, Відень, 1921. Ст. Томашівський. Вол. Антонович, Львів, 1906. В. Дорошенко. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Львів, 1914. Бібліографічний Збірник. Бібліографія історії України за 1917-1927 рр. Під ред. Д. Вагалія. Харків, 1929.

українські освічені круги, виховані вже в російській школі, підлягають впливу російських понять і поглядів на своє історичне минуле. Російська історіографія, служачи інтересам російської держави й наукової великоруської народності, виробила особливу схему так званої «русської історії», змішуючи в ній до купи три різні поняття: історію території, історію народу й історію держави.

В поняттях російської історіографії ще в половині 18-го віку утвердилось представлення одної «русської» держави, що, зчавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала непереривно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку, столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург. В основі цієї схеми лежала, як влучно каже проф. Мілюков, запозичена у московських книжників 15-16 вв. «генеологічна ідея московської династії». Московські князі, походзячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, збившись у силу, почали заявляти претенсії на всі землі, що колись належали до київської держави. Ця схема, санкціонована відомим російським істориком Карамзіним, автором «Історії Государства Россійскаго», на довгий час запанувала в загальних курсах російської історії і в підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де наробила багато баламутства. Ця схема, як я що-йно сказав, вела од передісторичних часів східної Європи і од появи там славян, через розселення славян на східно-європейській рівнині, через київську державу, до другої половини 13 в., до великого князівства володимирсько-суздальського, до московського царства й далі до петербурської імперії 18-19 віків.

Таким способом історія руського півдня й заходу, історія народів українського й білоруського залишалась поза обсягом наукового кругозору, і лиш зовнішнім та поверховним способом втручається вона в цей обсяг такими окремими епізодами, як галицько-волинська держава 13-14 віків, як сформування на руських землях великого князівства литовського, як унія цього князівства з Польщею, церковна унія, козаччина, повстання Богдана Хмельницького й унія України з Москвою. При цій схемі залишалася без початку історія самого великоруського народу, котрий раптом появляється на історичній арені в другій половині XII в. Зовсім залишається без уваги й історія білоруського народу, котрий впливає аж у 18 ст., щоб увійти при розділах польської Річи-Посполитої в склад російської імперії.

Вже новіші російські історики: Ключевський, Мілюков, Платонов — відчули незручність цієї схеми; наприклад, в курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського зустрічаємо відокремлення київського періоду, як початкового і спільного для всього Сходу Європи, а потім уже ідуть спеціальні розділи про сформування великоруського племені. Але далі виклад іде у них за звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурської імперії, з епізодичними згадками про українців та білорусів.

Отже, ця нерациональна з наукового погляду й баламутна схема зробила свій вплив і на історіографію українську. Наші історики перших десятиліть XIX в. теж почали були дивитись на початковий і князівський періоди української історії як на «спільні» з росіянами, а саму історію України представляти головні як історію козаччини й гетьманщини, лишаючи поза обсягом своєї уваги інші періоди української історії. Так уложили свої праці Бантиш-Каменський, Мартос, Маркевич. Хоча вони й здавали собі справу з того, що й князівський період так само належить до української історії, як і доба литовсько-польська та козацько-гетьманська, але їхню увагу цілком заповонила козаччина, як, мовляв, основне явище нашої історії, як найбільш яскраве виявлення творчих сил, здатности й самої національної вдачі українського народу. Етнографічні студії, захоплення устною народньою поезією з її ідеалізацією козаччини, а пізніше — народництво, усе це сприяло зосередженню уваги наших дослідників головню на козацькій добі історії України, тимчасом як учені російські розробляли княжий період нашої історії, як початковий період історії «общерусской», отже ніби своєї власної. Тільки в працях проф. В. Антоновича та його школи вже в останній чверті XIX століття починається дослідження історії окремих областей старої Русі-України за княжих і литовських часів.

Великою заслугою Антоновичевого учня проф. М. Грушевського було те, що він перший поставив питання про вживану в російській історіографії схему, яко проблему більш раціонального укладу історії східного славянства взагалі. Він виступив з рядом розправ на сторінках «Сборника статей по славяновѣдѣнію» 1904 р., виданого Петербургською Академією Наук, і в цих розправах доводив незручність і нерациональність до того часу уживаної схеми. Він поставив, як чергове завдання історичної науки, — скласти історію великоруського народу й заснованої ним держави окремо, й окремо історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Що до української історії, то проф. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній «Історії України-Руси» та в своїм курсі з 1904 р. Статті Грушевського не залишилися без впливу в російській історіографії: академік Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію початків великоруської народности; в 1918 році появилася монографія одного з ліпших представників російської історичної науки проф. Преснякова під многозначною назвою: «Образование великорусскаго государства», а ось недавно вийшла праця другого видатного історика, російського професора Любавського: «Образование основной государственной территории великорусской народности» (1929), де ясно і виразно говориться, що великоруська народність повстала через мішанину різних славянських племен східної Європи з фінськими племенами і що ця народність сформувалася в басейні верхньої Волги й Оки. Серед російських істориків-марксистів останнього часу також помічається реакція проти «великоруських тенденцій» в російській історіографії.

Таким робом, можна сподіватись, що одиноко правильна й наукова схема історії Східньої Європи (а разом з тим остаточне розмежування російської й української історії), прийнята вже в нашій історіографії, буде прийнята остаточно і в історіографії російській, а також і в чужоземній, яка все ще стоїть під значним впливом російських понять і поглядів.

*

Ще одна увага щодо термінології. Маю на думці вживання назв: руський, малоруський, український. Найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конгломерату племен став народом, і народом державним; так його називали й чужі (поляки називають його так і досі). Дарма, що слово Русь, як можна думати, належало первісно чужому племені, яке підбило південні племена східно-славянської групи, організувало серед них державу й само зникло, розчинилось серед славянської стихії, залишивши по собі одну назву, яка й стала тепер назвою нової народності й нової держави. Ця назва Русь стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII стол. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто географічне значіння й означала поняття земель пограничних: ця назва — «Україна». В перше знаємо її з літопису під 1187 роком. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головно в наслідок повстання в половині XVII в. козацької української держави, що поставила була своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Московією, вона знову сходиться на провінційне становище, і сама назва «Україна» стає знову назвою географічною для означення окраїнної землі: для Польщі Україна — се її південно-східне пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східній край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харьківщина й Вороніжчина). Тільки національне відродження XIX віку принесло остаточно перевагу терміну Україна, українець, український, і навіть в Галичині, де через певні історичні умови терміни «Русь», «русин», «русинський» трималися найдовше, тепер уже сам народ загально вживає там назв: український, українець, Галицька або Західня Україна. Вдержалася стара назва Русь лише на Закарпатті, що до недавня належало до Угорщини.

Термін «Мала Русь» і «малоруський» є чисто штучного книжного походження: так стали називати нашу землю в XIV віді вчені греки: *ἡ Μικρὰ Ρωσία*, а далі й по латині *Russia Minor* на означення Малої, себто старої Русі на півдні, а протилежність Великій, себто новій Русі на півночі. Точнісінько, як в давнину називано Малу Азію для відрізнення від Великої Азії, або Велику Грецію на півдні Італії,

що вийшла як колонія зі старої, отже «малої» Греції на Балканах. Цей термін прийнявся особливо з кінця XVII віку в Московщині для означення тої частини Української землі, яка після 1654 р. знайшла в політичній унії з Московією, себто на означення Гетьманщини. В устах освічених людей він продержався й на самій Гетьманщині в XVIII і навіть XIX столітті. Є деякі українські вчені, котрі вживають його й тепер, але виключно в наукових працях, на означення «малоруської», себто української мови, поруч «великоруської» і білоруської мови. Але загально прийнята й освячена ідейно-національними стремліннями назва є нині Україна, українець, український, і вживати поруч неї якусь іншу, принаймні для нас самих, немає жадної рації. Термін, назва, імя є все річі умовні, конвенціональні, але рішачим моментом для названня так або інакше якогось народу має бути, як він сам себе називає і хоче бути названим.

*

Пристаючи до огляду найстаршої доби української історії, треба сказати насамперед про ті головні джерела, на які спирається сучасна історична наука, досліджуючи минуле життя українського народу на початках його історичного життя.

Довгий час за майже одиноким джерелом вважалися писані пам'ятки свої й чужі. На першому місці серед наших власних пам'яток стоять літописи, себто хронологічні записи про події, розположені по роках. Літописання у нас на Україні почалося дуже рано, трохи не одночасно з початком християнства на наших землях. З цього погляду ми випередили всіх наших сусідів, бо ось приміром, найстарший польський літописець Мартин Гал писав свою хроніку десь між 1112-1113 роками; у чехів Козьма Празький, що жив в рр. 1045-1125, почав писати свою хроніку вже при кінці свого віку; канонік Вишеградський писав р. 1141; угорський хроніст Анонім писав між 1270-1282 роками; усі вони писали мовою латинською, тоді як українське літописання від самого початку свого велось мовою українською.

Наші старі літописи не дійшли до нас в оригіналах: вони збереглися в пізніших копіях або переробках, при чім ці копії зроблено не на Україні, а на півночі, на Московщині. Найстарші списки, які досі знайдено, це Лаврентієвський, названий так по імені ченця Лаврентія, що списав його в 1377 році для Суздальського князя Дмитра Костянтиновича, і список Іпатієвський, названий від Іпатієвського монастиря в Костромі, де його знайдено; цей список зроблено десь в першій чверті XV століття. В обох списках іде спочатку історія Київської Русі до 1110 року, а далі в Лаврентієвському міститься літопис про події Володимиро-Суздальської землі до 1305 року, а в Іпатієвському про події на українських землях до 1292 р. З цього бачимо, що Лаврентієвський список уявляє собою великоруський літопис, в якому тільки перша частина взята з українського літопису, літопис же Іпатієвський від початку до кінця являється літописом українським. Однак й Іпатієвський список був зроблений на півночі з українського оригіналу, зложеного, як думають,

десь на Волині. Вічні руїни й спустошення України привели до того, що навіть наші найстарші літописи збереглися не на своїй землі, і навіть не в оригіналах, а у великоруських копіях та переробках.

Частини нашого найстаршого літопису збереглися також в літописах новгородських. Які цілком внесли до свого тексту цілі уступи з найдавнішого київського літопису. Щоб реставрувати текст наших літописів, які не збереглися й у великоросів, доводиться іноді звертатися ще й до інших джерел, наприклад, до польського хроніста XV віку Длугоша, який мав у своїх руках і користувався з літописного списку, зложеного в Перемишлі в першій половині XIII в., списку, що не зберігся до нашого часу ні в оригіналі, ні в копіях.

Вже від самого початку XIX віку ведеться складна й дуже важка робота по відшуканню в масі списків (копій і переробок) первісного основного тексту найстаршого літопису. Почав цю роботу німецький вчений А. Шлецер, а продовжували її цілі покоління українських (Срезневський, Костомаров, Олексій Маркевич, Шараневич, Грушевський, Перфецький) і російських (Погодін, Бестужев-Рюмін, Шахматов, Істрін, Приселков) учених. Найбільше значіння для наукового дослідження літописів мали праці недавно помершого російського вченого Шахматова. Йому належить велика заслуга установлення головних складових частин літопису, часу їх зложення і авторства. Довгий час вважали за першого літописця монаха київо-печерського монастиря Нестора. Потім почали оспорювати взагалі його авторство; нарешті встановлено, що Несторові належить одна з пізніших редакцій літопису, зложена ним уже на початку XII віку. Взагалі встановлено, що літописи були, як каже Грушевський, свого роду літературним архівом, до якого його упорядчики вносили, в оригіналі і в переробках, різні пам'ятки письменства, не дбаючи про збереження імен їхніх авторів так само, як всі не дбали і про власне ім'я, і творили таким чином анонімну антологію нашого старого письменства, яка носить на собі сліди колективної праці довгого ряду поколінь.

Тепер, на основі головно праць Шахматова, розрізняють аж цілих 6 постунових стадій чи «редакцій» початкового літопису, а саме:

1. Коло 1039 р. (приблизно) року постав у Київі Найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс), який оповідає про початок Києва (може бути, виводячи династію від легендарних братів Кия, Щека і Хоріва), про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава й Володимира, про охрещення Руси, докладно розповідає про князювання Ярослава Мудрого і кінчиться оповіданням про посвячення катедри св. Софії у Київі 1037 року та похвалою Ярославу за його просвітну діяльність. Цей звід був положений в основу Новгородського літопису, через що його текст зберігся в найчистішій формі в т. зв. другій редакції I Новгородського літопису.

2. Коло 1074 року Найдавніший Звід був продовжений правдоподібно київо-печерським монахом Никоном Великим (дехто здогадується, що тим Никоном Великим був ніхто інший, як Іларіон, перший київський митрополит з українців), що вніс звістки про кн. Мстислава Тмутороканського, а пізніше Чернігово-Сіверського. Він же

вставив і оповідання про початок Печерського монастиря та про чуда його подвижників. Так повстав т. зв. Перший Київсько-Печерський Звід.

3. В 1095 році повстав т. зв. Початковий Звід або Другий Київсько-Печерський Звід, доведений до смерти в. кн. Всеволода, себто до 1093 року. Літопис кінчиться сумними міркуваннями з приводу половецьких наїздів на Руську Землю, що її не можуть оборонити князі, які весь час ворогують між собою. За автора цього Зводу дехто з учених вважає ігумена Печерського монастиря Івана.

4. Аж в 1113—1114 роках повстала на основі всіх цих попередніх кодексів славнозвісна праця печерського Нестора: «Повість вremenних літ, откуда пошла естъ Руськая Земля, і кто в ній начал первіе княжити і како Руськая Земля стала естъ». Узявши за основу працю своїх попередників, Нестор додав од себе нарис розселення народів після потопу; дав нарис праславянської історії (виводячи славян з-над Дунаю), славянського розселення й географії східної Європи. Особливо докладно зупинився він на старій історії Києва, виявляючи свій місцевий київо-полянський патріотизм. Історична частина Несторового твору починається роком 852, кінчиться роком 1110. «Русь» уважає Нестор за варяжське (скандинавське) плем'я, приведене Рюриком, що явився, мовляв, на заклик самих славян і став родоначальником руської княжої династії. Кінчалась «Повість» 1112 роком. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією і мав мабуть доступ до княжого архіву, з якого він наводить текст договорів з греками. Праця Нестора відзначається великим літературним хистом і перейнята глибоким патріотизмом. Це, як каже один російський історик, «дозрілий твір, писаний з широкої історичної перспективи».

«Повість вremenних літ» Нестора здобула собі заслужену славу. Її знали чужинці за старих часів, а в наші часи переложено її на мови латинську, чеську, польську, данську, а ось торік появилися переклади німецький та англійський. Як каже Шахматов, «Несторові вповні належить честь утворення «Повісті врем. літ» і разом з тим збудування найдавнішої історії Руси. Майстерно скомпонований і багатий змістом Несторов Звід викликав зразу ж по своїй появі живий інтерес і перш за все спроби переробки й доповнення».

5. Отже, вже в 1116 році повстала друга редакція Несторової «Повісті», зроблена ігуменом св. Михайловського Видубицького монастиря у Києві Сильвестром. Вона відзначається збільшеною увагою до особи й діяльності кн. Володимира Мономаха, що був патроном Видубицького монастиря. Сильвестер сам поставив своє ім'я й дату на своїй праці, а рештка літописних Зводів усі, як один — анонімні.

6. Нарешті в 1117 або 1118 році повстала третя редакція «Повісті», або шоста початкового кодексу. Автор її (мабуть монах Печерського монастиря) вніс, між іншим, до літопису «Поученіє» Володимира Мономаха дітям.

Джерелами літопису для авторів усіх шести редакцій були твори грецької історіографії (хроніка Амартола, Івана Малали, Никифора та інш.), добре звісної київським книжникам, грецька церковно-історична література, твори місцевої літератури (життя, повість про Печерський монастир і чуда його святих, повісті про окремі події українського життя), народні перекази й легенди історичного змісту, пісні, нарешті — усні спомини учасників або свідків подій та взагалі старих людей. Безперечно, автори наших літописів користувалися і з джерел західньо-європейських в усній а, може бути і в писаній формі.

М. Грушевський, підкреслюючи той факт, що літописання почалося майже одночасно у Києві і в Новгороді, і маючи на увазі збірний характер наших літописів взагалі, вважає, що «Повість временних літ» в її останніх редакціях зложилася з кілька-разових комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднуючи в собі творчість цих двох культурних і політичних центрів, які один час боролися за гегемонію й конкурували між собою.

«Повість временних літ» становить, так би мовити, перший цикл старого українського літописання. Другий цикл становить т. зв. Київський Літопис, який обіймає роки 1113—1200 й оповідає головню про події київського князівства на протязі цілого XII століття. Майстерна аналіза цього літопису, переведена Грушевським, показує, що Київський Літопис, складаючись з кількох окремих, розложених хронологічно оповідань (повість про кн. Ізяслава Мстиславовича, про Ігоря Ольговича, про Половецькі напади, про події в Галичині, про похід Ігоря Сіверського на половців і т. д.) містить в собі виразні сліди дружинного лицарського епосу про найбільш улюблених або популярних київських князів. Він вважає Літопис за історичну хрестоматію дружинної повісти й за найбільшу культурну й літературну цінність нашого старого золотого віку.

Може ще вище з погляду художньо-літературного, ніж київський літопис, стоїть третій цикл нашого старого літописання, т. зв. Літопис Галицько-Волинський, який обхоплює майже ціле XIII століття (роки 1209—1292) і оповідає головню про події Галицько-Волинської держави. Першу частину літопису складає широке прагматичне оповідання про усобиці («великий мятеж») в Галицькій Землі по смерті князя Романа, про боротьбу його сина Данила за галицький стіл аж до остаточної його перемоги. Друга частина, писана мабуть в північній Волині, подає багато звісток з литовсько-руської боротьби того часу (1250—1270). Нарешті третя частина (70—80-ті роки) уявляє собою двірський літопис князя Володимира Васильковича. Грушевський доводить, що Галицько-Волинський літопис був писаний спочатку без років, як одне загальне прагматичне оповідання, і що вже пізніше якийсь книжник, редактор, що притулив Галицько-Волинський літопис до Київського, сам розставив роки, але «зробив це дуже по дурному, валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під один рік події багатьох років». Але певна річ, що літопис пи-

саний не одним, а принаймні трьома авторами, яких усіх об'єднувала відданість дому Романа Мстиславовича. Автор (чи автори) перших двох частин малює з великою любов'ю постать короля Данила, як справжнього лицаря, хороброго й бездоганного. Автор останньої частини (певно духовна особа) малює так само любовно постать Володимира Васильковича, освіченого й гуманного князя, великого покровителя церкви й мистецтва. Цілий Галицько-Волинський літопис відзначається високо-артистичним стилем і квітчастою мовою; в ньому повно епітетів, поетичних порівнянь, алегорій, персоніфікацій місяця й зірок, прислів'їв, притч, а часом вставлено в текст уривки поетичних творів, наприклад, на самому початку чарівна легенда про Евшан-Зілля. Автори були широко обізнані з грецькою літературою (в однім місці літопису згадується Гомер), а багатство звісток з середньо-європейського життя свідчить про його знайомство і з джерелами західньо-європейськими.

Досліди над мовою Іпатівського кодексу, в яким збереглися Київський і Галицько-Волинський Літописи, доводять, що не зважаючи на їх церковно-славянський книжний склад, вони мають в собі багато народніх українських слів, які ми вживаємо й сьогодні, наприклад: батіг, вабить, великдень, водохрещі, віз, схопитися, гребля, казати, кожух, коли, лаяти, ніколи, очевидно, свита, сивий, сокіра, сопілка, сорочка, сумний, тулитися, черевик і т. інш.

Пильна аналіза літописного тексту привела вчених до відкриття слідів цілого ряду місцевих українських літописів: чернігівського, переяславського, тьмутарканського, перемишльського та інших. Але вони до нас не дійшли в цілості, і лиш окремі уривки з них були включені київськими або галицько-волинськими літописцями до своїх творів.

Наші літописи подають величезний матеріал відомостей географічного, етнографічного й особливо історичного характеру. В порівнянні з ними пам'ятки чужоземні грають лиш доповнюючу роль, хоч часто подають окремі звістки дуже великої історичної ваги. Передовсім багато звісток про початковий період київської держави і про події XI—XII віків подають літописи великоруські: новгородські й росто-во-суздальські, які взагалі краще збереглися, ніж українські. Далі велике значіння мають пам'ятки візантійські (патріярха Фотія, імператора Костянтина Порфирородного, Лев Діакон, Готський топарх та інш.); записки арабських подорожніх і вчених (Масуді, Ібн-Хаукал, Ібн-Фадлан, Ібн-Даста та інш.), які подають відомості про Русь IX—X віків; нарешті пам'ятки західньо-європейські — німецькі, французькі, англійські, угорські та інші хроніки, які подають окремі звістки і факти. Відгуки стосунків між варягами й Київською Державою збереглися в скандинавських та ісландських сагах — епічних піснях про варяжських вікінгів та їхні пригоди.

Пам'ятки юридичні: договори Русі з греками X віку, законодатний збірник «Руська Правда» XI—XII віків, що збереглися в складі літописів; церковні устава Володимира Великого й Ярослава Мудрого, деякі грамоти, листи, що теж збереглися переважно в складі

літописів, доповнюють собою обсяг писаних джерел найстаршої доби нашої історії.

Вже на початку XIX століття деким з дослідників було звернуто увагу на те, що чимало джерел для нашої початкової історії зберігає в собі така наша земля, де по могилах, курганах, по городищах переходується чимало пам'яток старого життя. Один з піонерів української та й загально-славянської археології був поляк Адам Чарноцький (Доленга-Ходаковський), котрий звернув особливу увагу на кургани. Випадкові знахідки, а пізніше й спеціальні розкопи (вже в початку XIX в. почали робити розкопи в садибах Десятинної церкви й св. Софії у Києві) ствердили, що як влучно висловився один учений, «розсипані по нашій землі курганні старожитності переходують в собі справжню, дійсну колицку нашого народнього життя». Та наукою зробилася археологія лише в останній чверті XIX століття, коли на чолі дослідів старожитностей українських став великий наш учений проф. В. Антонович, справжній батько української археології. Спільними силами українських, російських, польських і чеських дослідників удалось дуже багато зробити для з'ясування, на основі археологічних даних, початкової історії східного славянства взагалі й українського народу спеціально. Особливо важливі досягнення археології на полі дослідів зміни ріжних народностей на нашій території перед появою славян і вже в часі славянського на ній розселення, про поширення варяжських осад, про ріжні варіанти культурного типу українських племен. Про це докладніше буде мова в дальших розділах.

Нарешті на поміч історії прийшла ще й філологія — дослідження мови, яка зберігає в собі сліди історичного життя народу, що нею говорить, стадій його культурного розвитку і його, так би мовити, історичної пам'яті, яка позначилася в назвах річок, озер, гір, лісів, і ріжних урочищ. Особливо велику прислугу історії принесли досліді мови в працях російського вченого Шахматова й цілої плеяди його учнів, серед яких було немало й українців.

Так, спільними силами історії, археології й мовознавства удалося науці підняти край тієї густої завіси, яка скривала від нас життя наших далеких предків, удалося потроху розсіяти не тільки пітьму минулого, але й той туман легенд і фантастичних уявлень, які залишили нам минулі часи, коли наука з її критичними методами перебувала ще в сповитку.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії східного славянства. «Сборникъ статей по славяновѣдѣнію». т. I, Петербургъ, 1904. D. Dorosenko, Die Namen Ruś, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні», т. III, 1931. В. Барвінський, Звідки пішло імя Україна. Відень, 1916. Ст. Томашиєвський, Українська історія. I. Старинні віки. Львів, 1919.

III

ПРИРОДА УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ. ПЕРЕДІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ. ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОР'Я І КОЧОВИКИ. РОЗСЕЛЕННЯ СЛAV'ЯН У СХІДНІЙ ЕВРОПІ. ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. ВАРЯГИ ТА ЇХ УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Наш огляд українського історичного процесу почнемо від короткого огляду території, на якій цей процес відбувався. Вплив природи краю на зародження і розвиток в ньому історичного життя віддавна вже вважається за аксіому історичної науки. Як влучно висловився російський історик Ключевський, сила, яка держить в своїх руках колиску кожного народу, це є природа його землі. Отже, придивимось до природи тої землі, на якій оселились предки українського народу й на якій і досі майже на тих самих місцях живуть і нащадки.

Як ми далі побачимо, український народ є автохтоном на своїй землі. Це значить, що український народ живе на тій самій території, яку здобув в початках свого розселення в східній Європі, дуже мало уступивши з цієї території чужим народам, а те, що він здобував, це було продуктом колонізації порожніх, незаселених просторів, з яких не було потреби когось усувати та проганяти. Отже, український народ був не завойовник, лише мирний колонізатор. Сьогодні етнографічна українська територія майже в цілості покривається з географічною. На заході вона трохи переступає за Карпати, на півночі йде більш-менш по поріччю Прип'яти, Десни, Сейма, на південнім заході йде понад Прутом до нижнього Дунаю, з півдня обмежує її Чорне море, за те на сході губиться вона серед мішаного населення Вороніжчини й Донщини, а на південнім сході в басейні Кубані досягає Кавказьких гір.

Взагалі можна сказати, ціле географічне положення України визначається Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі. Сюди пливають всі

українські річки, і тільки невеличкий окрайчик української території на північному заході належить через Сян і Буг до Балтійської системи.

Система річок на території України мала величезний вплив на народне життя, на формування української народності й держави. Головна артерія України — це Дніпро, що збирає води з широких просторів і сполучується через свої допливи з басейном Зах. Двини, Зах. Буга, Німана, Оки й Донця. Середне подніпров'я було, як побачимо, правітчиною українського народу. Важливе значіння мав і Дністер, яким можна було дістатися з західно-українських земель до Чорного моря. По більших річках, як головних торговельних шляхах, скупчувалось населення краю. Тут виникали перші торговельні осередки-міста. Населення, що розміщувалось далі од річок, залишалося при хліборобстві й лісових промислах, але тягло до річок, де знаходилося пункти для збуту своїх продуктів. Маючи великий вплив на народно-господарське життя, річки тим самим мали і велике значіння політичне. За розміщенням населення по басейнах річок ішов і політичний поділ краю. По річках укладались політичні області землі, і літописець ясно вказує нам гідрографічну основу найстаршого поділу України на племенні землі, позначаючи, понад якою річкою жило кожне з цих племен. Але замкнутість Чорного моря й залежність його від тої сили, що володіла його воротами — Босфором і Гелеспонтом — мала некорисні наслідки для дальшого розвитку українського життя, ставлячи українську торгівлю в залежність від Візантії, а потім від Туреччини.

Ще більш некорисним для цього життя було сусідство на південнім сході з відкритим степом, що віддавна служив прямою дорогою для руху азійських орд в напрямі на захід. В зв'язку з геологічною будовою краю, на якій не будемо тут зупинятися, українська територія поділяється на дві основні полоси щодо ґрунту: лісову й степову з переходовими середніми смугами; границя лісової полоси йде в меридіальному напрямку приблизно по Сейму, Десні, доходить до Києва, далі понад Ірпенем до Верхньої Случи й Горині. Лісова полоса має мало-родючий ґрунт і менше здатна до хліборобства, за те придатна для різних лісових промислів. Південна степова полоса має розкішний чорнозем, найліпший в Європі, але, відкрита зі сходу, вона не давала умов для спокійної хліборобської праці. Майже ціла українська історія наповнена боротьбою за опанування степом. Замкнена на заході Карпатами й сусідством з осілими народами, вся експансія українського народу, увесь його колонізаційний розмах був звернений на схід і на південний схід; але у своїх розгоні український колонізаційний рух натикався на опір кочових орд, мусів не раз подаватися назад, відпливати до більш захищеної лісової полоси. Тільки в кінці XVIII в. закінчилася ота боротьба зі степом, і український плуг міг спокійно приступити до розорювання розкішної цілини в над-чорноморських просторах.

В цій боротьбі українського плуга й меча за опанування степом і за установаження на ньому хліборобської культури, боротьбі, що переходила ріжні стадії оборони й наступу, дехто з новіших україн-

ських істориків добачує одну з провідних ідей української історії й заслугу українського народу перед європейською цивілізацією.

*

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала за собою давню історію, а її населення перебувало в зв'язку з культурними народами старинного світу. Сліди перебування людини на території України збереглися з найстаршої доби існування людини взагалі — з часів палеоліту (старо-камяної доби). По всій Україні розкидано селища людини доби пізнього палеоліту. З цих селищ, де знайдено знаряддя з кременя й з кости мамута (деякі з них дуже штучно орнаментовані), найбільш досліджені: в Києві на Подолі, в с. Мізені над Десною (близько Новгород-Сіверська), в с. Гонцях (Лубенського повіту на Полтавщині, біля Кривого Рогу на Запорозжі. Доба неоліту (ново-камяної доби) залишила нам велику силу памяток, які знаходимо по всій території України. Особливо багато їх в околицях Київів і взагалі понад Дніпром. Від містечка Трипільля на Дніпрі на захід до Карпатів і до нижнього Дунаю тягнуться сліди життя людини в добу неоліту, й ціла культура цієї доби здобула в науці назву «Трипільської культури». В цю добу бачимо значний розвиток гончарського майстерства, бачимо дуже вибагливої форми посуд і кольорову орнаментацию на керамічних виробах. Появляється вже культ небіжчиків і форми похорону зі скорченими кістками, частенько посипані червоною охрою на ознаку жалоби. Могили з такою формою похорону знаходимо велику силу від Кубані до Бесарабії. В південній Волині й на Поділлі небіжчиків клали на поверхні землі й зверху насипали могилу. В Галичині ховали в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит. Разом з небіжчиком клали посуд і кам'яне знаряддя. Пізніше, а може й одночасно, починається палення мерців. Останками такого похорону являються урни з попелом, знайдені на Поліссі, на Волині й на сході басейна Дунця.

Неоліт зміняється металічною культурою. Спочатку появляються мідні предмети — сокири та інші вироби, потім входить в ужиток бронза, далі залізо й срібло. Вже за найстарших часів ми бачимо цікаве перехрещування на території України різних культурних впливів: Дунайська культура дає нам зразки поліхромної кераміки з спіральним орнаментом; культура кавказька дає свої металеві вироби.

На початку першого тисячоліття перед Різдом Христовим зустрічаємо перший історично відомий народ на українській території кимерійців, що належали до одного з тракійських племен. Могили кимерійських царів знайдено над Дністром. Памяткою кимерійців залишилися назви нинішньої Керченської протоки — Боспор Кимерійський. На зміну кимерійців приходять коло VII в. перед Різдом скити, народ правдоподібно іранського походження. Бувши сами по собі суворими кочовиками, скити прийняли в свою культуру елементи різних впливів: дунайського, кавказького, іранського й грецького. Про скитів оповідає нам докладно грецький історик IV в. Ге-

родот. Багато археологічного матеріалу для характеристики побуту скитів та їх культури дають нам могили скитських царів. Там знайдено, між іншими, прекрасні срібні вази грецького виробу з вирізьбленими сценами з життя скитів.

Майже одночасно з появою скитів в українських степах, себто коло VII ст., розпочинається колонізація греками північно-чорноморського побережжя. Метрополією грецьких колоній був з початку Мілет, пізніше висилають своїх колоністів Аteni. Грецьких колоністів приваблювали головні інтереси торгівлі з місцевим населенням. Можна думати, що спочатку засновувалися торговельні факторії, а вже згодом і постійні колонії. Найвизначнішими колоніями були: Тира (при усті Дністра), Ольвія (при усті Дніпра); Херсонес — в Криму біля теперішнього Севастополя; Теодозія; Пантікапея (теперішня Керч), що зробилася в IV—V вв. столицею Боспорського царства, яке обіймає Таврію, Крим, Тамань; Танаїс (при усті Дона); Фанагорія і цілий ряд інших, менш значних. Греки вивозили з своїх колоній до Еллади худобу, невідьників, шкіри, мед, віск, солону рибу, натомість збували тубільцям матерії, одержу, вино, окраси й різні речі культурного побуту. Колоністи займалися не тільки торгівлею з своїми сусідами, але також сами бралися до хліборобства й виноградарства. Життя колоній в сусідстві з войовничими кочовиками було дуже тривожне й проходило в постійній боротьбі. В кінці II в. перед Різдом починається занепад грецьких колоній. Від греків ідуть до нас перші історичні відомості про природу й населення південної України.

Вже в IV ст. скитів починають витіснити споріднені з ними сармати, народ безперечно вже іранського походження. Їх панування в наших степах тяглося од IV—III вв. перед Різдом до II в. по Різді Христовому. Вони надовго полишили по собі назву для цілого нашого краю — Сарматії або Савроматії. Крім того, по їх залишилося, як довів німецький учений Фасмер, коло 600 топографічних назв в південній Україні. На зміну савроматам появляються роксолани чи просто алани, так само кочовики як і сармати: вони не знали хат, ні хліборобства, жили на возах, мали багато коней і рогатої худоби. Можна думати, що вони мали під своєю владою якесь місцеве хліборобське населення, з якого побирали дань.

Взагалі перші два віки по Різді виявляють присутність на різних частинах української території цілого ряду окремих племен і народів, звісних нам здебільшого лиш з самої назви, перехованої грецькими й римськими авторами, і в яких одні вчені вгадують тракійську галузь індо-європейців, другі — кельтів, треті — германців. Певно лиш, що в кінці II або в початку III ст. по Різді германське плем'я готів, яке сидло на півночі між Одрю й Вислою, рушає на південь, переходить через Полісся і в III ст. розселюється на півдні України від Дністра до Дунаю й до Карпатів. Готи створили над Дніпром свою державу з осередком в місті Данпарштад, в якому дехто хоче бачити наш Київ. Відомий їх король Германарих. Готи в половині III в. почали робити напади на сусідні римські провінції на заході, і імператор Децій поляг року 251 в боротьбі з ними.

П. Кленатський. Огляд джерел до історії України. Камлиць на Поділлі. 1921. Д. Вагалій. Нарис української історіографії т. I. Літописи. Київ, 1923. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, Київ, 1912, екскурси: Найдавніша літопись. М. Грушевський, Історія української літератури, т. III, Львів, 1923. А. Шахматовъ, Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Петербургъ, 1908. А. Шахматовъ, Несторъ-Лѣтописецъ «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 117—118, у Львові, 1913. М. Присяковъ, Несторъ-Лѣтописецъ, Петербургъ, 1923. М. Грушевський, Хронологія подій Галицько-Волинської літописі, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 41, Львів, 1901. В. Истрилъ, Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ, 2 т., Петербургъ, 1920—1922. Е. Перфецький, Перемишльський Літопис першої редакції, як частина хроніки Яна Длугоша, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 147—149, Львів, 1927—28. Е. Перфецький, Русскіе лѣтописныя своды и ихъ взаимоотношенія, Братислава, 1922. М. Грушевський, Виймки з джерел до історії України-Руси до половини XI віку, Львів, 1895. А. Лященко, Сага про Олафа Тригвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». 1926, кн. 4. Ол. Лотоцький, Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Р. Лященко, Лекції по історії українського права. ч. I. Княжа доба. Прага, 1923.

Двадцять років пізніше римляни musили уступити їм Дакію — теперішню Румунію. В половині IV в. готи прийняли християнство. Та вже в тому ж IV в. починається зі сходу рух гунів, народу урало-алтайського або турко-фіно-монгольського походження. Коло 370 року гунни знищили аланів і кинулись на готів (остроготів — східних готів), розбили їх і потиснули за Дунай. Лиш невелика частина готів залишилася в Криму і Тамані й протрималась там дуже довго. Дехто думас, що це готи заснували Таматарху, пізнішу українську колонію Тьмутаркань. «Красних дів готських» згадує автор «Слова о полку Ігоря» ще в кінці XII ст.

Гунни довго не задержались на Україні і в половині V в. під проводом славнозвісного Аттіли рушили на захід. Заснована Аттілою величезна держава, з осередком на середньому Дунаю в теперішній Угорщині, розпалася по його смерті (453).

На зміну гунам приходять нові кочові орди: болгари, а за ними а в а р и . Туркська орда болгарів появилася в Європі вже в кінці V в. Частина заснувала своє царство над Волгою (де тепер Казань), а друга частина вже в VI віці пройшла аж на нижній Дунай й оселилася там в колишній римській провінції Мезії. Авари чи Обри, як зве їх наш найстарший літопис, заснують в другій половині VI віку свою державу в середньо-дунайській рівнині (тепер Угорщина), звідки нападають на Візантійські області та на інших сусідів.

З поза цього калейдоскопу різних народів, які пересуваються через нашу територію, починає коло VI віку визирати обличчя славян, безпосередніх предків українського народу.

Вже з цього короткого перегляду перед-славянського населення України можна бачити, що територія, на якій застає історія в VI віці славян, уявляла собою терен перехрещування культурних і політичних впливів між Сходом і Заходом та зберігала в собі наверхствовання різних культур. Вона мала всі дані для того, щоб розвивати у себе багату культуру, яка згодом musила дати цікавий образ синтези обох цих впливів, змодифікованих на суто-славянському ґрунті. Та власне отой відкритий характер землі в сусідстві з кочовим азійським степом, як побачимо далі, не дав розгорнутись оцій культурі в усю широчінь, абсорбуючи всі сили українського народу на боротьбу зі степом, на необхідну самооборону.

Та всеж таки ми musимо констатувати той безперечний факт, що Київська Русь, як влучно каже російський вчений Ростовцев, «одержала в спадщину по своїх попередниках усі риси, характеристичні для держав, що повстали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, але не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами».

Для ясности зазначу, що «схід» у відношенню до Київської держави означав головню впливи арабські й хазарські, що ж стосується Візантії, то треба пам'ятати, що це була найкультурніша дер-

жава тогочасного світу. Звичайно Візантію вважали за синонім застою й закатності старих культурних форм, і лише в останні часи ближче ознайомлення з візантійською історією привело вчених до переконання, що саме доба, коли Русь найбільше підлягала візантійським впливам, була добою не тільки великого розцвіту політичної могутності візантійської імперії (панування македонської династії, 867—1081 роки). Як зазначає Charles Diehl в своїй «Histoire de l'empire byzantin», розцвіту політичної могутності, розвитку індустрії й комерції цієї доби відповідав подібний же розцвіт і життя інтелектуального. У відновленому університеті Царьгороду, під активним протекторатом цесарів, видатні вчені викладали філософію, реторику, й різні знання; біля їх кафедр тиснулися учні з усіх країв візантійського й арабського сходу. Спіраючись на новознайдени пам'ятки античної культури, покінчивши з іконоборською кризою, відбувається ренесанс на всіх полях людської мисли...

І ось до цього багатого джерела культури, яка саме в той час переживала свій ренесанс, — в області релігійно-філософської думки, в області науки, письменства, мистецтва, — до цього джерела доторкається наша молода Київська Русь і припадає до нього жадібними устами; її здоровий, юний організм легко засвоює елементи цієї культури, але не скоряється їй рабськи, він перетворює, модифікує їх на своїм власнім ґрунті, і вже в XI в. витворюються у Києві такі форми життя і такі умови інтереси, які дозволяють вважати столицю молодої руської держави за один з найкультурніших осередків тодішньої Європи. Це нам треба з'ясувати, поки ми перейдемо до огляду початків українсько-русської держави з її осередком в Києві.

Поява славян у східній Європі, їх первісне розселення, питання про славянську прабатьківщину й початок плеїнної диференціації — все це питання ще досі не вирішені наукою одноставно. Наш найстарший літопис виводив усіх славян знад Дунаю: «по мнозїх же временах сіли суть словени по Дунаєві, где єсть нині Угорська Земля і Болгарська. От тіж же словен розідошає по землі і прозвашає імени своїми». Однак вже в перших десятиліттях XIX в. вчені звернули увагу на те, що в басейні, наприклад, Волги, зовсім нема славянських географічних назв, а що найбільше тих назв якраз в Галичині та на Волині, і що звідти вони йдуть до Дніпра. Отже, на довгий час установився був погляд, що прабатьківщиною славян в Європі була область Карпатів; звідси вони, мовляв, розійшлися в усі сторони. Предки східних славян сиділи тут аж до VII в., коли вони рушили звідти на схід і на північний схід. Так, наприклад, уявляв собі початкове розселення славян російський вчений Ключевський.

Та новіші досліді, оперті на комбінованих даних археології й філології, представляють справу інакше. Чеський вчений Нідерле вважає, що передісторичну колиску славян треба шукати в землях від середньої Висли на схід до Дніпра й басейну Десни, від пасма гір Карпатських на північ до Могилева білоруського. Отже, славяне сиділи, на думку Нідерле, головню на тих землях, де тепер живуть білоруси. Східня частина цього простору: басейн Прип'яті, середнього

Дніпра й Десни є прабатьківщиною руських або східніх славян. З усіх слов'янських народів найбільшими автохтонами являються, як думає Нідерле білоруси й українці.

Грушевський трохи інакше зазначає межі первісного розселення славян у Європі. Він думає, що вони сиділи на просторі від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, в областях середнього й верхнього Дніпра та в області між Вислою й Німаном. Відповідно до того прабатьківщина українців лежала би в південно-східній частині цієї території, — на поріччі середнього Дніпра. Колонізація українська йшла на захід і на південь. До думки Грушевського більш-менш прилучається й Багалій, підкреслюючи, що природні умови України й її географічне положення сприяли тому, що вона могла бути територією первісного розселення славян.

Нові погляди розвинув у питанні про слов'янську прабатьківщину Шахматов. Він уважав, що славяне були відрізані від середземно-морської культури й знайомилися з нею за посередництвом германських племен. Якби славяне жили споконвіку на Наддніпрянщині, то через Чорне море прилучились би швидче до середземно-морської культури. Тим часом посередниками у них були германці, і на доказ того Шахматов старається довести, що такі назви як Дунай, Волохи, Бескиди — германського походження, та що, наприклад, слов'яне не мали своєї назви на означення дерева «бук», а взяли у германців („bōkas"); отже, думає він, на слов'янській прабатьківщині бук не ріс, значить, слав'яне жили первісно на схід від лінії Кенігсберг-Одеса, далі якої на схід бук не росте. На підставі цих та інших міркувань Шахматов уважав, що прабатьківщиною славян був басейн західньої Двини. На південь від них сиділи готи, а коли готи рушили на південь, то слав'яне посунули на Надвісллянщину й звідти вже розійшлися на всі сторони й поділилися на три основні групи: слав'ян західніх, східніх і південних. В Антах, народі, що за його часто згадують візантійські джерела VI в., Шахматов, так само як і Грушевський, бачив безпосередніх предків українців.

Шахматов, як і більшість інших учених, визнавав існування спільно-руської або праруської племінної сімі, переходової від праслав'янської сімі до окремих слов'янських народів. В останні часи дехто з дослідників української мови, головню, проф. Ст. Смалць-Стоцький відкидають існування праруської мови, а, значить, і праруської сімі східніх славян; на їх думку, предки українців виділилися безпосередню з праслав'янської сімі. В своїх доказах вони спираються на існування певних явищ в історії розвитку старої української мови, які, на їх думку, свідчать, що головні характеристичні риси української мови, які відріжняють її від мови великоруської, ми зустрічаємо вже в перших пам'ятках нашого письменства, і що цілий ряд основних звукових явищ української мови наближує її більш до сербської, ніж до великоруської мови. Цей погляд на походження українців безпосередню від праслав'янської сімі, без посередньої праруської групи, ще не здобув собі загального признання в українській історичній науці.

Славян (під назвою вене́дів) згадує вже грецький письменник Птоломе́й у I. віці, так само й римські письменники Пліній і Тацит. Готський історик Йордан та Візантійський Прокопій VI в. вже розрізняють славян і антів, як два споріднені, але окремі народи, при чім анти мешкали на північ від Чорного моря. Наш найстарший літопис дає таку картину розселення славян у східній Європі в IX столітті. На самій півночі коло озера Ільменя сиділи Словени, на південь од них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра сиділи Кривичі; над верхню Двиною — Полочане. В басейні верхньої Оки сиділи Вятичі, на південний захід од них, над середнім Дніпром і Сожем — Радимичі, на захід од останніх і на північ од Припяти, в Поліссі сиділи Дреговичі. Це все племена, які пізніше склали два великі славянські народи: великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописом племена, які складали південну або українську групу. Се були: між річками Горинню, Прип'ятю і Дніпром, з півдня обмежені Тетеревом, сиділи Деревляне. На південь од них в теперішній Київщині — Поляне. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни і лівих допливів середнього Дніпра — Сіверяне. Між Дністром та Бугом сиділи Уличі, між Дністром та Прутом, на південний захід од Уличів — Тиверці, що сягали своїми осадами аж до моря. В теперішній Галичині літопис уміщує Хорватів, доволі неясне плем'я: одні вчені зараховують їх до руської групи, другі (як Нідерле) вважають за останок великого колись славянського племені, що сиділо на північ од Карпатів і в більшій своїй частині вимандрувало на південь. Шахматов думає, що хорвати були не руське, а західно-славянське плем'я. Нарешті над верхнім Західнім Бугом сиділи Дуліби або Волиняне.

Археологічні дані підтверджують те, що подає нам літопис про розселення східно-славянських племен. Як каже видатний російський археолог Спіцин, в руських старожитностях зустрічаємо стільки ж археологічних типів і районів, скільки літопис подає племен. Географічне положення цих районів відповідає вказівкам літопису про місце розселення кожного окремого племені.

Навіть більше: на основі археологічних даних всі руські (або східно-славянські, якщо хочемо правильніше висловитись) племена можна звести до трьох груп, з яких кожна уявляє собою певну цілість під культурним оглядом: 1) першу групу складали б новгородські словени й кривичі; 2) до другої належали б радимичі, вятичі й сіверяне; 3) до третьої — волиняне, деревляне, поляне й дреговичі.

Трохи інакше уявляє собі цей поділ на три групи Шахматов, що спірається головнo на лінгвістичні дані. Він до першої, великоруської групи зараховує словенів, східню частину кривичів, вятичів і східню частину степових племен, яких не називає літопис; білоруську групу складають дреговичі, радимичі, частина кривичів і частина східних степових племен; нарешті, малоруська (пізніше українська) група поглинула в себе полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів і хорватів.

славянської групи. Тим часом цілий ряд посередніх і безпосередніх вказівок свідчить, що в басейні Дона існувало в IX-X вв. славянське населення, котре пізніше, під натиском печенігів відступило, може бути, на північ і влилось в інші славянські племена й засимілювалося з ними. Частина цих степових, невідомих нам по імені східних славян, думас Шахматов, злилась з великорусами, частина з білорусами.

Але в окремі східно-славянські племена ще перед X віком увійшли, як інгредієнт, не тільки східнославянські елементи, злилися з ними і вплинули на сформування окремих племен також деякі західно-славянські, ляхітські або пізніше польські елементи. Память про це збереглася аж до XI в., коли літописець записав це в формі легенди. А саме, літописець записав буквально: «Радимичі бо і Вятичі от Ляхов. Бѣста бо два брата в Лясіх: Радим, а другий Вятко, і пришедше сідоста Радим на Сожю, і прозвашася Радимичі, а Вятко сіде с родом своїм по Оці, от него же прозвашася Вятичі».

Спіраючись не тільки на літописну традицію, але й на цілий ряд лінгвістичних даних, вчені приймають дійсно ляхське походження радимичів і вятичів: під впливом натиску аварів з заходу в VI і VII ст. ці ляхські племена посунули просто на схід і врзалися клином понад Прип'яттю й далі в групу східно-славянського населення. Протягом ближчих століть, однак, вони засимілювались з ними; частина увійшла в склад білоруської групи, як радимичі, друга ж, вятичі, злилась з білорусами й з великорусами. Слід ляхізма ще й досі можна бачити в деяких особливостях білоруської мови.

Однак, ледве чи можна уявляти собі процес диференціації східного славянства, процес формування окремих племен і об'єднання їх в окремі групи, котрі пізніше перетворилися в три руські народності, ледве чи можна, кажу, уявляти собі, що цей процес вже закінчився тоді, коли літописець в XI віці давав свій знаменитий огляд етнографії східного славянства. Цей процес затягнувся ще принаймні на два століття, й на його розвиток впливав цілий ряд факторів; передовсім фактор географічно-економічний, що зближував між собою окремі племена, хоча б вони належали до різних груп; так само фактор політичний — об'єднання різних племен в одній державі, що повстала в Києві, а потім по розпаді цієї держави й формуванні кількох окремих князівств, розділ на окремі «землі» — князівства; нарешті відіграло ролю сусідство з чужими народами й засимілювання окремими руськими племенами, чи цілими групами руських племен, чужих етнічних елементів.

Звернемо спочатку увагу на цей останній фактор, на сусідів східного славянства. Про цих сусідів так само говорить літописець, котрий властиво дає нам етнографічний огляд не лише самого східного славянства, але й цілої східної Європи.

Як уже згадувалося вище, предки сучасних українців оддічили Наддніпрянщину й Наддніпрянщину безпосередньо після готів, які вимандрували на південь і на південний захід. По готах полишилися

пам'ятки лише в назвах річок, знов же таки одідичених готами від колишнього іранського населення — сарматів і аланів. Може знайшли вони малі рештки й готської людности, які не відіграли ніякої помітної ролі в сформуванні східньо-славянського типу.

В VI-VII вв. в басейнах нижньої Волги й Дону повсталася держава турського народу — х а з а р і в. Ця держава досягла в VIII-IX вв. великої політичної могутності й культурного та економічного розвитку. Вона підбила собі східню славянську людність над Доном; її зверхність мусіли визнати сіверяне, полне, вятичі й радимичі. Через хазар східньо-славянські племена вступали в торговельний і культурний зв'язок зі сходом, з персами та арабами. Але головна вага хазарської держави для наших предків полягала в тім, що вона протягом кількох століть служила для них оборонним валом проти натиску кочових азійських орд. Під захистом цього валу східньо-славянські племена встигли уложити свій громадський побут, скласти державну організацію. Тоді вони в X в. зруйнували хазарську державу, щоб відкрити собі безпосередній шлях на багатий схід. Але разом із тим вони відкрили шлях і кочовикам на південно-руські степи, і це, як побачимо, мало свої фатальні наслідки для цілого східнього славянства. В X в. появляються в степах Печеніги; в XI в. приходять Половці. Під натиском славянська колонізація Подоння й Наддніпрянщини мусить податися назад, на північ. Русь, що сиділа в X в. над Азовським морем, що мала свою колонію аж на Кубані, — це так зв. Тьмутарокань, — в кінці XI в. боронить свої границі вже близько самого Києва й Переяслава.

Степові кочовики утруднюють зносини й з Візантією та її колоніями на північнім березі Чорного моря, які являються останками широкої античної колонізації північної Чорноморщини, про яку вже було нами сказано вище.

З півночі й зі сходу східньо-славянські племена були оточені цілим пасмом фінських племен. Але про цих фінських сусідів говорити не будемо, бо для східньо-славянського півдня, для будучої України вони значіння не мали, хоч мали велике значіння в сформуванні і в діях великоруського народу.

На північнім заході східньо-славянські племена мали своїми сусідами племена литовські. Найближче межували литовці з білорусами. До українського племені прилягали безпосередньо ятвяги, що жили в басейні лівих допливів Прип'яти. На очах історії вже в XII-XIII ст. вони впали жертвою експансії української держави, були частиною знищені, частиною засимільовані.

На заході, майже по тій самій етнографічній лінії, що ділить сьогодні українців од поляків, мали наші предки сусідами ляхські або польські племена. Є всі дані твердити, що тут етнографічна границя протягом історичних часів посунулася на схід, на некористь українського народу. Те саме можна сказати більш-менш і про українсько-словацьке пограниччя в межах сьогоднішньої Підкарпатської Русі. За Карпатами мадяри або угри, які прийшли туди в кінці IX в., знайшли вже руські осадки. Але на полі відносин політичних

взаємини з мадярською державою починають грати ролю аж в XI столітті.

На південнім заході українська людність стикається з волохами. Тут, можна сказати, українська етнографічна територія понесла втрати. Протягом майже тисячеліття українсько-волошських історичних взаємин етнографічна межа тут не раз подавалась то на схід, то на захід в наслідок обставин політичного життя. Але в X-XI вв. майже ціла територія Бесарабія належала до політичної системи Київської держави, од якої перейшла в спадщину до держави Галицько-Волинської XII-XIII віків. Треба думати, що й під оглядом етнографічним це так зване тоді «Пониззе» належало до східно-славянського світу, як область тиверців, що седили, як каже літописець, «по Бугу і по Дністру і присідаху к Дунаєві оли до моря».

Але були ще сусіди, які хоч і не межували безпосередньо з славянськими племенами, які тільки невеличкими колонійками осідали серед безконечних просторів східно-європейської рівнини, але саме цим сусідам довелося відіграти ролю завязи, ролю цементу, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена й звести їх в одну політичну систему, в одну державу. Я розумію варягів або норманів. Вони ж, як можна думати, надали отій державі й збитий у ній масі східно-славянських племен одне спільне ім'я, яке залишилося навіки. Це ім'я — Русь.

Варяжське питання, себто питання про ролю варягів або норманів у генезі руської держави, належить до найспірніших питань історії східної Європи. Воно має за собою більше як столітню історію й величезну літературу. І досі вчені сперечаються над цим питанням, і їх суперечка то затихає, то розгорається з новою силою. Вихідним пунктом вченого спору являється знамените оповідання літопису про закликання варягів славянами і заложення ними держави в Новгороді, звідки вона, ця держава, скоро перенесла свій осередок до Києва.

Наведемо це класичне оповідання: під 859 роком записує літописець, що «приходили зза моря варяги і брали дань од Чуді, Слован, Мерян, Весі й Кривичів». Поясню, що Чудь, Меря і Весь — то фінські племена в близькім сусідстві з Новгородом. А під 862 роком стоїть буквально: «Ізгнаша (славяне) Варяги за море, і не даша їм дані, і почаша сами в собі володіти, і не бі в них правди, і воста род на род; і биша усобиці в них, і востати сами на ся почаша і ркоша: поїдем сами в собі князя, іже би полоділ нами і рядил по ряду. — Ідоша за море к Варягом, к Руси, аще бо звахуть ті Варяги Русь, яко се друзії зовуться Свез, друзії же Урмани, Аньгліяне, инії і Готе; тако і сі. Ркоша Руси Чудь, Словені, Кривичі і всі: земля наша велика і обильна, а наряда в ней ніт; да пойдете княжити і володіти нами. І ізбрашася три брата с роди своїми і пошаша по собі всю Русь і придоша к словенам первіс. І срубиша город Ладогу і сіде старійший в Ладозі Рюрик, а другий Синєус на Білоозері, а третій Трувор в Ізборьскі. І от тіх Варяг прозвася Руская Земля».

Хто ж були перш за все варяги? Не підлягає ніякому сумніву, що це були заїди, батьківщина яких була Скандинавія, ближче ка-

жучи — Швеція. Вже в кінці VIII віку, можна думати, почалися звязки між Швецією й хазарами, в першій лінії торговельні. Посередньою станцією в мандрівках скандинавів на східне побережжя Балтійського моря й далі був острів Готлянд. Шведський учений Арне в своїй монографії „La Suède et l'orient“, що появилася 1914 року в Упсалі, дає нам послідовний образ розвитку зносин між Скандинавією й східно-європейським світом. Вказуючи на величезні знахідки арабських монет на острові Готлянді (їх знайдено в такій кількості, як ніде в Європі і навіть Азії, а саме 280 скарбів з 20 тисячами монет) і стежачи за знахідками з другого боку предметів скандинавського виробу на території Великої Русі й України, Арне приходить до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря, і це сталося коло 800 року, а потім вже відкрили і шлях по Дніпру, знаменитий шлях «изъ варягъ въ греки».

Варяги спочатку осаджувались невеликими колоніями в торговельних центрах, а пізніше виступали як завойовники і як організатори державности серед західно-славянських племен. Розуміється, не можна заперечити, що делкі, а може й всі східно-славянські племена мали свою власну державну організацію з своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII в. Але се була, видко, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежности од хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стає варяжська династія Рурика. Такий змісл ролі варягів у сформованні руської держави, і це не перечить зміслу літописної легенди. Можна добачити в цій легенді, занесеній у літопис — не забуваймо — яких двіста років після подій, бажання легалізувати початок пануючої в Києві династії, виставляючи його як акт добровільного закликання. Але це не грає істотної ролі. Ми знаємо з історії ряд аналогічних фактів заснування серед тубільного населення держав якраз тими ж самими скандинавами і в туж саму добу: в Нормандії, в Сицилії, нарешті в Англії. І там так само переможці скоро засимілювалися з переможеними і що найбільше — залишили свою династію, а подекуди й своє ім'я. Те саме було й у нас.

Але хто була ця Русь. Оттут то ми й підходимо до питання, яке викликало й досі ще викликає найбільше суперечок. За зміслом літописного оповідання виходить, що Русь це була племінна назва того скандинавського племені, що виселилось з своїми князями до східної славянщини. В однім місці літописець просто так і говорить: «сице бо тіи звахуся Варязі Русь, яко се друзії зовуться сее, друзі Урмани, Англяне, друзії Готе». Одначе ця вказівка літопису викликала якнайгарячіший спротив з боку цілого ряду російських і українських вчених. І ті, і другі немов добачали в цім питання національної чести, щоб заперечити уявлення, ніби творцями й організаторами руської держави були чужі зайди. Серед російської історіографії повстала ціла т. зв. антинорманська школа, яка всіма способами ста-

ралаєь довести, що Русь — це була назва місцевого славянського племені, може бути тих таки самих полян. Антиноманісти готові були шукати цю Русь на півдні, коло Азовського моря, серед поморських славян на нижній Одрі й Лабі, аби лишень не в Скандинавії.

На таким же антиноманським становищу стоїть і більшість українських вчених: Костомаров, Антонович, Грушевський, Багалій. Костомаров, наприклад, спробував виводити Русь з Литви...

Одначе більшість учених, не тільки славянських, як Шахматов або Нідерле, але й чужих, стоїть на скандинавським походженні Русі, спираючись на ряд справді дуже поважних аргументів.

Головним і, на думку багатьох дослідників, рішачим доводом на користь норманської теорії служить те, що й досі «Руссю» (*Rûo-tsi*) називають Швецією західні фіни. Цінним підтвердженням цієї теорії служать назви Дніпрових порогів наведені у візантійського імператора Костянтина Порфірогенета, в його праці, звісній під латинською назвою «*De administrando imperio*». Оповідуючи тут про русів, як їдуть вони на одnodеревках-човнах (моноксилах) з Русі до Царгороду, перераховує він назви порогів по славянськи й по руськи. В славянських назвах ми можемо зараз же впізнати сьогодняшні українські назви порогів (наприклад: неясіт — нена-сигець, вульніпрах — вільний порог і т. д.), тим часом як «руські» назви мають чисто скандинавський характер і можуть бути пояснені лише з старої шведської мови.

Далі маємо цілий ряд арабських і західно-європейських письменників, з яких особливу вагу мають свідчення т. зв. «Бертинських анналів». Єпископ Пруденцій записав під роком 839 в цих анналах таку звістку: цього 839 р. прийшли до цесаря Людвика Побожного до Інгельгайму послы од візантійського цесаря Теофіла; разом з послами прислав Теофіл людей, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, Chasanus vocabulo, ad se amittitiae, sicut asserebant, causa dixerat», себто: ці люди казали, що вони, себто їх народ називаються Rhos, і що їх направив до нього їх царь іменем Хакан для заключення приязні, як вони запевняли. Коли цесар Людвик розпитав їх докладніше, чого вони прибули до Царьгороду, то зрозумів, що вони родом шведи: comperit eos gentis esse Sueonum. Що до «Хакана» то пояснимо від себе, що такий був титул хазарського царя: хакан або ж каган. Відгуки цього титулу залишились в Київі ще в XI в. коли митрополіт Іларіон писав свою «Похвалу кагану», себто князю Володимирі Святому.

Іван Діакон з Венеції, оповідаючи про облогу Царьгороду в 860 р. Руссю, називає її «норманськими племенами» (*Normanorum gentes*). Італієць Ліутпранд Кремонський в своїй праці 970 р. писав: gens quedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis graeci vocant *Ῥωσίοις*, Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos». А в другому місці писав про «Rusios, quos alio nomine Nordmannos appellamus». Нарешті Симон Логофет в X в., оповідаючи про напад Русі на Царьгород в 941 році, казав про неї, що вона «з роду франкіз», себто взагалі західно-європейців.

Цілий ряд арабських подорожніх і письменників хоч і називає Русь норманами, але відріжняє русів від славян, і руські заичаї малює, як окремі від славянських (Фергані, Ібн-Ростех, Гардізі, Ібн-Фолдан, Ібрагим-бен-Якуб, Масуді та ін.).

Імена князів, бояр, кулців, які подає нам літопис, такі як Рурик, Трувор, Синеус, Олег, Ольга, Ігорь, Якун, Аскольд, Свінелд, Рогнід, Асмуд, Фарлаф і т. д. — усі скандинавські. Залишилися сліди скандинавських впливів і в староруській культурі, в мові, праві, орнаментиті, в поезії.

Тяжко не вірити словам західньо-європейських свідків IX—X вв., котрі в русах зараз же впізнавали шведів або норманів. Яким же способом імя «Русь» перенеслося на цілу східньо-славянську племінну групу, яка ж була кількість, яка питома вага цих русів-скандинавів, коли вони змогли надати забарвлення великому комплексові племен зовсім іншої породи?

Шахматов здогадується, що в області новгородських славян варяги заложили на початку IX в., а може ще і вкінці VIII в. такий політичний осередок, звідки вони могли поширювати своє панування на фінські та східньо-славянські племена. За такий осередок він уважає навіть не Новгород, а невелике тепер повітове місто Стару Русу; до цієї думки Шахматова прихильється також проф. Платонов. Потім засновується новий осередок в Новгороді, і в його заснуванні беруть участь не тільки варяжські, але й місцеві славянські елементи. Деякі з варяжських конунгів спускаються вниз по Дніпру й заснують своє князівство в Києві. На початку X в. конунг Олег, що сидів у Новгороді, опановує Києвом і об'єднує під своєю владою і Київ, і Новгород. Повстає нова держава, яка збирає до купи східньо-славянські землі.

Варяжські войовники, що прийшли на східньо-славянські землі, правдоподібно носили імення русів. Вони дуже скоро засимілювались з славянами, бо їх було не багато, а культура їх стояла мало чим вище од славянської. Вони мали лиш дух ініціативи, активності, жадобу панування, те, чого може бути, якраз бракувало мирним славянським хліборобам, звіроловам, риболовам і торговельникам, і вони, ці руси, послужили дуже добрим цементом, щоб зв'язати окремі славянські племена в одну цілість, збити їх в одну державну організацію, розворушити їх і втягнути в міжнародний круговорот. Київ, де варяги-руси дуже влучно вгадали природний осередковий пункт і дуже важливу торговельну станцію, стає руським містом в першій лінії. Він передає своє імя цілій землі полян, а за нею усій південній групі східнього славянства, що стає основою, так би мовити, Руси. А далі назва «Русь» переходить на всі інші східньо-славянські племена, взяті вкупі. Правда, на півночі, в Ростові й Суздалі ще довго будуть називати Руссю теперішню Україну, в першій мірі Київську землю, але назовні, в очах чужоземців назва «Русь» протягається на всі землі, які входять в склад київської держави.

Варяги приходили на цю, відтепер руську землю, не тільки як войовники, як дружинники своїх конунгів. Вони являлись також як

купці. Археологічні знахідки з X віку вказують нам на досить значні варяжські колонії біля теперішнього Смоленська, на Московщині в губерніях Володимирській та Ярославській, а окремі сліди перебування варягів знайдено в теперішній Новгородській області (де, між іншим, аж три місцевості мають назву Руси), в Псковській, Тверській, Ярославській, Костромській, Володимирській, Смоленській, Орловській, а у нас на Україні — коло Путівля на Курщині, на Чернігівщині, Волині, Полтавщині та на Катеринославщині. Не так давно викопано під самим Черніговом аж 80 могил варяжських воєнків-вікінгів. Вся зброя і всі предмети, знайдені біля кістяків у цих могилах, мають шведський тип, поширений в цілій області Балтійського моря.

Але процес асиміляції з місцевим славянським населенням ішов дуже швидко. В кінці XI ст. од варягів залишаються сами імена та літописні згадки, а в XII ст. варяжське походження династій і може деяких аристократичних родів стає уже просто історичним переказом. Отже, чисельно варяжський елемент не був сильний; культурно, як уже було вище зазначено, він мало чим перевищував (і то хіба в початках) славянських тубильців, а тому і дав скоро себе засимілювати славянській стихії. Так повстал а у Києві українсько-руська держава.

ЛІТЕРАТУРА

Головні питання цього розділу обговорені в таких працях: М. Грушевський Історія України-Руси, т. I, Київ, 1912. Д. Багалій, Нарис історії України на економічному ґрунті, т. I, Харків, 1928; також див.: Ст. Томашівський, Українська історія. I. Львів, 1919; Про передісторичні часи: Збірник «Трипільська культура на Україні», Київ, 1926. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини, Київ, 1925. В. Хвойка, Древніє обитансли середня Придніпровья, Київ, 1913. А. Спіцин, Південно-руський неоліт, «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія», Київ, 1927. Статті з археології в збірниках: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», Київ, 1926 і «Чернігів і північне Лівобережжя», Київ, 1928. Ф. Вовк, Статті про палеолітичні знахідки у Києві в «Матеріалах до української етнології» т. I. Львів, 1899 і т. VI, Львів, 1905; Ф. Вовк, Магдаленське майстерство на Україні, «Записки Наук. Т-ва імені Шевченка» т. 45, Львів, 1902; Ф. Вовк, Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині, «Записки Українського Наукового Товариства, т. IV, Київ, 1909. Я. Пастернак, Коротка археологія Західно-українських земель, «Вогословія», т. I-II, Львів 1932. Про грецьку колонізацію крім Грушевського і Багалія М. Ростовцев, Слліянство и иранство на югѣ Россіи, Петроградъ, 1918, а також гарний популярний нарис: М. Ростовцев, Даино-минуле нашего півдня, Петроград, 1916. Про славянське розселення крім Грушевського: L. Niderle, Slovanské starozitnosti T. I. Praha, 1919. А. Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы русскаго племени, Петроград, 1919. А. Спицынъ, Розселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1899, кн. VIII. Про початки руської держави і про варяжське питання: В. Мошинъ, Варяго-руський вопросъ, «Slavia», 1930, т. X. В. Мошинъ, Начало Руси, Норманы въ восточной Европѣ. Byzantinoslavica, Praha 1931, т. III. 1932, т. IV. Т. I. Arne, La Suède et l'Orient. Upsala, 1914., П. Смирнов, Волзький шлях і стародавні руси. Київ, 1928. M. Vasmer, Wikingerspuren in Russland. „Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften“, Phil.-Hist. Klasse, Berlin, 1931. XXIV. В. Пархоменко, Початок історично-державного життя на Україні, Київ, 1925.

IV.

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ. ОХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ. ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

В останні часи дехто з українських учених — я маю головню на увазі проф. В. Пархоменка — почав усе дужче й дужче налягати на легендарности оповідання літопису про перших київських князів. Розуміється, щодо окремих епізодів, щодо особистих взаємин окремих князів поміж собою, то тут можливі різні умисні й неумисні ухили в бік легенди, в бік певних казкових уявлень. Але в цілому процес формування руської держави в його фактичній основі, так як він переказується в літопису, знаходить собі потвердження і в інших, головню чужих джерелах. Отже, для надмірного скептицизму, на нашу думку, нема підстави. Мова може йти хіба що про подробиці, деталі. Та річ, розуміється, і не в цих фактичних подробицях — головне завдання історика полягає в тім, щоб вірно представити образ розвитку молоді руської держави і з'ясувати ті чинники соціально-економічного і політичного характеру, які були движучими пружинами в процесі цього розвитку.

Вже в попереднім розділі мені довелося говорити про те, що поява варягів на середньому Дніпрі вплинула на зміну укладу туземного життя. Міста, положені над Дніпром і Десною, стають політичними центрами, і плеємні інтереси відступають на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи славянської держави, бо елементи для неї були вже тут давно.

Осередком держави стає натурально Київ. Перші кроки цієї держави — рух на південь, походить на Царгород. Один з перших князів Олег (879—914) вже переходить в літописну традицію, як щасливий переможець у цих походах: від 911 р. маємо його договір з греками, де він вимовляє собі контрибуцію, право торгівлі без мита й установляє норми торговельних зносин Руси з греками. Руські купці, прибуваючи до Царгороду, мали право залишатись там 6 місяців і, вертаючись, діставали на дорогу потрібні припаси. Мешкати

в Царгороді вони мусли на передмісті, в подвір'ї монастиря св. Мами. Входити до міста могли тільки партіями не більше 50 душ, без зброї і в супроводі грецьких урядовців. Договір устанавляв також форми судового процесу між русинами й греками, спеціальні приписи щодо корабельних пригод на морі, про спадщину померших на грецькій території руських купців і дозвіл русинам служити в імператорським війську. Ця умова має велику вагу для історії старого руського права, і тому вона викликала цілу наукову літературу.

Наступник Олега, князь Ігорь (914—945) продовжує об'єднання руських племен і робить новий поход на Царгород 941 р., але не такий щасливий, як Олегів. Наслідком походу була нова торговельна умова з р. 944. В ній устанавлялась свобода дипломатичних і торговельних зносин, заборонялися безчинства русинів на грецькій території (зупинятись по прежнему мали русини в монастирі св. Мами), обмежувалося закупно паволок (дорогих шовкових матерій) руськими купцями; були внесені статті про поворот рабів, що утікали від своїх панів, про підсудність русинів в часі побуту в Царгороді, про викуп полонених. Спеціальною постановою Русь зобов'язувалася не втручатись до справ Корсунської області в Криму. Дозволялася русинам вільна ловля риби при усті Дніпра, але не вільно було їм там зимувати. Русь зобов'язувалася не пускати т. зв. чорних болгар на грецькі володіння. Договір мав бути ратифікований у Києві.

Часи Ігоря то вже повна консолідація Київської держави. Під владою Ігоря — коло 20 «світлих князів руських», треба думати, його намісників. В Новгороді сів як намісник його власний син Святослав.

Візантійський імператор Костянтин Порфірогенет (913—959) залишив нам образ господарювання київського князя. В падолисті, каже він, руські князі виїздили з своїми дружинами *віс та полуддя* до деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян, уличів та інших. Це було «полюддя», збирання дані. Цілу зиму швендяли, збирали данину в натураліях, робили суд. В квітні вертались вже водою — Дніпром, Десною, Прип'яттю. В Києві споружали каравани, щоб завезти назбірані продукти до Царгороду.

Певна річ, відносини з Візантією не обмежувались війною або торгівлею. На Русь дуже скоро знаходять собі шлях і впливи візантійські культури. Вже жінка Ігоря, розумна й енергійна Ольга приймає християнство, заводить зносини з німецьким імператором Оттоном Великим, думаючи один час дістати собі єпископа з Заходу, нарешті їде сама до Царьгороду (957 р.). Про цей її візит знаходимо докладні відомости у згаданого вже Костянтина Порфірогенета. По смерті Ігоря, вбитого деревлянами під час «полюддя», Ольга якийсь час (945—957) сама править державою. Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі грали активну роль в політиці.

Син Ольги й Ігоря Святослав (957—972) був типовий варяжський вікінг-завойовник. Сміливий і непосидячий, з лицарською вдачею,

він ціле життя провів у війнах та походах, в здобуванні нових земель і нових торговельних шляхів та ринків. Своєю постаттю та обличчям, так як його змалювали візантійці, Святослав зовсім нагадує пізніших запорозьких лицарів. Він закінчив об'єднання східньо-славянських племен в одній державі, підбивши вятичів, які до того часу платили дань хазарам; поширив свою владу на фінські племена, що жили між верхньою Волгою й Окою; напав на волзьких болгар за Волгою й зруйнував їхню столицю Болгар (коло теперішньої Казані). Далі пішов на хазарів і здобув та зруйнував їхні головні міста Саркел над Доном й Ітіль (Білі Вежі) при усті Волги. Тепер безпосередній шлях на Схід був відкритий, і можна було провадити з ним торговельні зносини без чужого посередництва, бо хазарська держава впала. Однак улагод цієї держави, що протягом трьохсотлітнього свого існування служила бар'єром проти натиску кочових орд зі сходу, мав для Русі свої негативні наслідки: вдержувати кочовиків на величезнім степовім просторі між нижньою Волгою й Доном не було більше кому, і вже в кінці князювання самого Святослава появляються в наших степах печеніги, котрі нападають навіть на самий Київ і держать його якийсь час в тісній блокаді. Побивши хазарів, Святослав пішов на теперішню Кубань, погромив там ясів та касогів (черкесів) і укріпив своє панування на Тамані, де була стара грецька колонія Таматарха, звана в наших літописах Тмутороканню.

Тим часом візантійська дипломатія втягає Святослава в болгарські справи. Це була звичайна політика візантійців: нацьковувати одних варварів на других. 968 р. іде Святослав на дунайських болгарів. Він розбиває їх під Доростолом (Сілістрією) й опановує східню Болгарію.

Святослав готовий був залишитись на завжди в Болгарії, де він вибрав собі осідок в Переяславці (тепер Преслава коло Тульчі). Літопис переказує, що на заклик з Києва вертатись до дому він відповів: «Хочу жити над Дунаєм. Тут середина моєї землі, сюди звозиться всяке добро: від греків шовкові матерії, золото, вино й всякі овочі, від чехів та угрів срібло й коні, з Русі йдуть міхи, віск, мед і невільники». Та не довелся йому всидіти в Болгарії. Його успіхи стрівожили візантійців, і сам імператор Іоан Цимісхій (969—976) пішов вибивати небезпечного союзника з Болгарії. Почалася завзята боротьба. Святослав боронив не тільки свої завоювання, але й честь руської землі: літопис переказує, що він заохочував своїх вояків до бою словами: «станьмо кріпко та не посоромим Землі Руської... лучче лягти кістками, ніж попасти в полон, бо мертві сорому не мають». Проте не зміг Святослав вдержатися й вимовив собі почесний відворот до дому, склавши з Іоаном Цимісхієм писану умову. Та при повероті коло Дніпрових порогів напали на нього печеніги, і войовничий князь знайшов тут собі кінець (972).

Після короткої усобиці між синами Святослава бере гору його син Володимир Великий, (980—1015) знищивши попередю своїх братів Ярополка і Олега. Він такий самий войовник, як і його батько. Він продовжує закріплення своєї влади, стараючись досягти цього

також зв'язком династичним, садовлячи своїх численних синів по важливіших містах в характері намісників. Прилученням од Польщі т. зв. Червенських міст: Перемишля, Белза, Червеня та інш., Володимир довершив об'єднання етнографічної території південної галузі східного славянства в одній державі.

Та головне діло Володимира — це прийняття ним християнства, яке за літописом датується 988 роком. Охрещення Руси й організація церкви було фактом великої культурної ваги. З усього видно, що охрещення було підготоване попередніми зв'язками й відбулося на Україні-Руси без великих труднощів, без рецедивів поганства, як це було на заході та й у північних володіннях самого Володимира, у Новгороді. Поганські вірування у східних славян взагалі не вилилися у форму розвиненого культу; вони мали свою мітологію й своїх богів: Дажь-Бога або Хорса, Перуна, Стрибога, Сварога та цілий ряд інших. Але ці боги не мали ясного образу й строго розмежованих функцій. Не було у наших предків ні храмів, ні жерців, місце яких займали звичайні ворожбити чи знахарі. Невироблені й несформовані вірування легко уступали своє місце стрункій системі християнської віри.

Цілий ряд свідоцтв говорить нам, що християнська проповідь йшла не тільки з Візантії, але і з Риму. Є безперечні відомості про поширення християнства з дуже давніх часів у Криму й на тепершній Тамані. Протягом IX віку християнство зробило в самому Києві значні успіхи, так що за часів Ігоря там вже була церква св. Ілії, а серед княжої дружини було не мало християн, мабуть, головно варягів. Можна думати, що княгиня Ольга й її внук Ярополк (син Святослава) спробували навязати безпосередні зносини з Римом. Але Володимир вирішив справу на користь християнства грецького, з Візантії. Пізніше наші літописи старались замовчувати західньо християнські впливи й зв'язки. Про саме охрещення Володимира утворилася легенда, занесена до літопису. Вона оповідає, що Володимир, задумавши покинути поганство, довго вагався, яку б йому прийняти віру: чи магометанську, яку пропонували йому волзьські болгари, чи жидівську від хазарів, чи римську від німців, чи грецьку з Візантії. Він вислав своїх послів у різні сторони, щоб ті на місці побачили, чия віра краща. Вибір упав на Візантію. Але, не бажаючи, мовляв, упокорюватися Візантії, приймаючи від неї віру, Володимир пішов походом на Корсунь (Херсонес), що належав Візантії і, здобувши його, доставив умовою миру, щоб за нього було видано замість візантійську царівну, сестру імператорів Василя й Костянтина. Цей шлюб потягнув за собою охрещення Володимира в Корсуні, а потім і охрещення київської Руси. В основі цілої легенди лежать деякі імовірні факти, але хоча вона й називає Корсунь місцем охрещення Володимира, це напевно не відомо, і є звістки, що цим місцем був Київ, а по другій версії Васильків під Києвом.

Новозаснована руська церква опинилась в єрархічній залежності від Царьгороду. Вона дістала собі митрополита з греків і кілька десятків літ по тому митрополитами були виключно греки, що викликало,

як побачимо, незадоволення й реакцію з боку місцевих кругів. Було засновано кілька епархій: у Києві, Чернігові, Переяславі, Турові, Білгороді, Володимирі, Тьмуторокані. Одначе справа з деякими з цих епархій неясна, як не зовсім ясна справа: чи київський єпископ дістав титул митрополита зразу ж таки, і де він спочатку мав резиденцію, в Києві чи в Переяславі. Окрім цих епархій повстали згодом епархії у великоруських областях київської держави у Новгороді й Ростові.

Відразу були принесені до Києва церковні книги в тодішній болгарській мові, яку розуміли в Києві, і тим положено початок роздвоєнню між мовою книжною й народньою. Можна думати, що в організації української церкви взяло певну участь болгарське духовенство, яке мало своїм центром Охриду.

Християнізація Руси відкрила широко двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя; в сфері понять про державу й суспільні відносини, в сфері права; в сфері матеріальної культури: будівництва і всякого роду майстерства та мистецтва. Вже за Володимира Київ прикрашується палатами й церквами, будованими візантійськими майстрами, а на його площах ставляться мідяні статуї, вивезені з грецьких колоній в Криму. Вже в кінці князювання Володимира (він помер 1015 р.) Київ став багатим культурним містом, яке викликає подив чужоземних подорожніх, як наприклад, у Титмара Мерзебургського, що звідавши Київ у 1018 р., оповідає про 400 церков, 8 базарів і «несчисленну силу мешканців».

*

По смерті Володимира Великого (1015 р.) наступила між його синами усобиця. Змисл цієї боротьби закритий для нас літописною легендою й церковною традицією, котрі глорифікували як мучеників двох синів Володимира, князів Бориса й Гліба, забитих їх старшим братом Святополком. Цей Святополк забив і третього свого брата Святослава й проголосив себе київським князем. Очевидно, у нього був план зібрати всю владу в своїх руках і не допустити поділу держави на уділи. Він цей план висловив у збережених літописцем словах: «ізбью всю братью і приму власть Рускую един». Одначе, у нього був небезпечний противник в особі йогож таки брата Ярослава, що сидів в Новгороді, як намісник свого батька Володимира.

Ярослав (1019—1054) вступив у боротьбу з Святополком за Київ. В цій боротьбі він спирався на ново затягнену з Скандинавії дружину і на союз з німецьким цісарем Генрихом II. Святополк же спирався на союз з польським королем Болеславом, що був йому тестем, та на печенігів. Спочатку Ярославу вдалося захопити Київ. Цікава подробиця: щоб оплатити варягів, Святополк наложив на місто контрибуцію по гривні (1-2 фунта) срібла на душу. Але Святополк з Болеславом одбили Київ (1018), і на цей раз місто стало здобиччю польського війська. Болеслав повернувся до Польщі з багатою здобиччю, ведучи силу полонених, серед котрих була й сестра Ярослава, князівна Предслава. Та ще важливіше для нього було те, що він повернув собі червенські городи, себ-то північну Галичину.

Одначе триюмф Святополка був недовгий. За допомогою варягів і новгородців Ярослав таки подолав Святополка в кривавім бою над річкою Алтєю (1019) і опанував Київом. Святополк мусів тікати на захід «між ляхи і чахи» і там десь на чужині «іспропорже живот свой злий», як каже неприхильний до нього літописець, додаючи йому назву «Окаянного.»

Та Ярославу довелось сточити ще боротьбу з останнім своїм братом, з лицарським Мстиславом, що сидів у далекій Тьмуторокані, воюючи там з кавказькими племенами ясів та касогів. Ярослав був побитий в знаменитім бою коло с. Листвена, недалеко від Чернігова (1024 р.). Цей бій дуже мальовниче описаний в літопису, мабуть про нього довго зберігалися усні перекази, а може й пісні. Одначе брати покінчили боротьбу компромісом: вони поділили між собою Русь-Україну по Дніпру; Ярослав дістав правий беріг Дніпра з Київом, а Мстислав лівий з Черніговом. Обидва брати жили між собою мирно і в політиці виступали солідарно. Коли ж Мстислав помер бездітним (1034), то знову ціла спадщина Володимира Великого об'єдналась в одних руках у Ярослава.

Сполучення сил і згода обох володарів дали змогу Руській державі закінчити процес об'єднання руських земель і повернути втрати, заповідані уособицею. Скориставшись уособицею в Польщі по смерті Болеслава (в 1025 р.), Ярослав узяв свій реванш супроти поляків і повернув «червенські городи», себто Галичину. Він навіть заключив союз з королем Казимиром, видавши за нього свою сестру Добронігу і оженивши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. Як думає проф. Грушевський, Ярослав привернув усі етнографічні українські землі на заході.

Він заокруглив межі своєї держави й на північному заході, придбавши чуждські (фінські) землі в теперішній Естляндії, де було założено місто Юр'їв — сьогоднішній Дорпат чи Тарту. Син Ярослава Володимир, що сидів у Новгороді, поширював владу Руської держави на північ і північний схід, покоровивши фінські племена Ямь і Чудь Заволоцьку.

Тільки в напрямі на схід і на південь доводилось Ярославу думати не так про експанзію як про оборону. Разом з братом Мстиславом ходить Ярослав в далекий похід на Кавказ проти Ясів. Печенігами зводиться рішуча боротьба і їм наноситься удар під самим Київом, після якого Русь дістала на деякий час передышку, аж поки на зміну печенігам не з'явилася нова орда половецька. Одначе загроза з боку кочовиків є настільки реальною, що Київ обводять цілою лінією фортифікацій понад річками Стугною і Ресєю.

Щоб закінчити огляд зовнішньої політики Ярослава, треба згадати ще за його похід на Візантію, останній похід Руси проти своєї церковної метрополії. Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославича вирушила морем на Царьгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воеводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: їх славний грецький вогонь спалив частину руської

кликають Андрія на престол. Як можна думати, цей Андрій вертається одружений з князівною Елизаветою, донькою Ярослава.

Коли року 1016 Канут Великий опанував Англію, королевичі англійські Едвард і Етельред, сини забитого короля Етельреда, тікають аж до Києва. Звідси пізніше вибирається Едвард на батьківщину і стає там королем.

Однак держава Ярослава не була така сконсолідована й сильна в середині, як це могло здаватися на зовні. Партикуляризм окремих східно-славянських племен, опертий на різні умови географічно-етнографічного характеру, помалу почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову ж знайшов собі опору в стремлінні княжої династії до як найбільшої децентралізації й виборення собі як найбільшого обсягу влади, в ролі намісників великого князя київського. Власне цьому сприяла сама система управління, яка полягала в тім, що князь-батько роздавав своїм синам окремі землі в управу в характері намісників. Коли помер в р. 1054 Ярослав, то ми бачимо, що його держава була поділена на сім частин в руках його синів, котрі негайно почали між собою змагатись за київський престол.

На якій основі, на яким принципі була заснована система наслідування престолу в Київській державі і чи взагалі існувала якась система, якийсь законний і загально узнаний порядок наслідування? Тут ми підходимо до питання, яке було предметом довгих наукових спорів головно в російській історіографії, яке породило цілу літературу, цілий ряд наукових теорій. Питання про спосіб наслідування князівського стола тісно в'яжеється з другим, загальнішим питанням: що уявляла собою Київська держава Ярослава і його ближчих нащадків? Під яку відому нам форму державного устрою можна підвести цю державу? На яких основах сполягала її організація?

На початку XIX стол. на стару Київську державу дивились як на монархію. Цей погляд в українській історіографії спирався на стару традицію: «монарха руський» — це назва для київських князів в устах козацьких літописів XVII—XVIII віків. Гетьман Богдан Хмельницький казав про себе сам в момент своїх найбільших успіхів: «Бог дав мені, що я став самодержцем, князем руським». Подібно до української, дивилась і історіографія російська. Карамзин дивився на Київську Русь, як на єдину монархію, котра розпалась через нерозумний звичай наділяти кожного княжого сина уділом і через нездарність самих князів. Такий погляд підкупав своєю простотою, але дуже скоро науковий аналіз фактів, подій і форм історичного життя, привів до переконання, що справа в дійсності стояла значно складніше, і звідси в російській історіографії, що найбільше цікавилась цим питанням, повстав ряд теорій.

Ці теорії стали в залежності від пануючих в даний момент в суспільстві людей. З кінця 30-тих років серед російського суспільства позначились два головних напрямки, з котрих один дістав назву западницького, а другий — не зовсім вірну — славянофільського. Обидва напрямки мали спільне джерело в філософії Гегеля, але робили

флоти під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена вже коло устя Дніпра.

Сухопутне військо було псбите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царьгороду, і тут їм усім викололи очі. Аж в 1052 р. запанував остаточний мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя, Всеволода Ярославича, з візантійською царівною. Та ця неудача війни з Візантією була лиш часовим епізодом, в цілому ж Ярославу вдалося довершити великого діла: на сході Європи сформувалася велика славянська держава, що своїми границями сягала од фінської затоки до Кавказу, від середньої Волги до Карпатів і під самий Краків. Цілий ряд фінських племен на півночі ввійшов у склад цієї держави, знов же на півні в склад населення домішалося не мало турецького кочового елементу, із тих кочовиків, що приймали руську зверхність, оселялися на руській землі вздовж її границь і діставали завдання боронити цих границь од інших нападників.

Сформування й об'єднання такої держави було ділом не тільки щасливих походів, але й зручної дипломатії. З цього погляду особливо цікаві династичні звязки родини Ярослава. Сіть цих звязків розкидана майже по цілій Європі. Насамперед висунуто було план одруження цесаря Генриха III з донькою Ярослава. План цей не здійснився, але все ж таки один з синів великого князя Святослава оженився з німецькою; знов же німецькі хроніки подають, що якийсь «гех гуссогит» одружився з дочкою саксонського ляндграфа, а другий «гех» з дочкою графа Штадського.

Сам Ярослав був одружений з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа, а другим шлюбом з Анною, дочкою візантійського цесаря. Норвежський королевич Гаральд жениться з дочкою Ярослава Елизаветою. Цей Гаральд пізніше став королем, і його було вбито в Англії в бою під Гастингсом, в 1066 р.

Вже згадано вище за шлюб княжича Всеволода з візантійською принцесою з дому Мономахів і за матримоніальні звязки з родиною Казимира польського. Збереглися не досить, правда, ясні звістки про шлюб угорського принца Володислава з одною з руських князівен.

Нарешті дочка Ярослава Анна виходить за французького короля Генриха I і по його смерті править якийсь час Францією в часі малолітства свого сина Филипа.

Всі ці династичні звязки вели безумовно до скріплення становища великого князя Київського, до збільшення його авторитету й міжнародної поваги.

Київський двір робиться притулком, де шукають пристановища й захисту члени різних європейських династій, заскочені різними пригодами тодішнього бурхливого життя. Норвежський король, святий Олаф, стративши престол, однятий у нього данським королем Канутом Великим, знаходить собі притулок у Києві разом із сином Магнусом. Пізніше Магнус вертає собі батьківський престол за допомогою володаря Руси. Угорські королевичі Андрій і Левента тікають на Русь і сидять у Києві, аж доки угорські магнати не за-

з цілої філософії не однакові висновки. Кардинальна різниця полягала в поглядах на історичну долю російського і взагалі славянського світу. Славянофіли дивились на західно-європейську цивілізацію й на вироблені за Заході форми суспільного життя негативно. Вони вважали, що славянський світ, а в першій лінії руський, має розвиватись на своїх власних самобутніх основах. Основну силу руської історії добачали славянофіли в «общині», себто сільській громаді-комуні. Існування цієї общини у великоруських селах сконстатувало вперше учений німець, барон Гакетгаузен, але славянофіли ухопились за общину, й цим общинним устроєм історики-славянофіли (Погодін, Шевирьов, Лешков, Беляев) пояснювали походження цілого суспільного ладу на Русі.

«Руський» народ, на думку славянофілів, розвивався іншими шляхами й виробив собі інші форми життя, ніж західно-європейські народи. В основі повстання західно-європейських держав лежить елемент завойовництва, звідки повстає боротьба між владою й народом. В Західній Європі в основі життя лежить поняття держави, як джерела всіх людських благ і добробуту. На Русі ж народ, громада добровільно зрікаються влади, закликають до себе чужих варяжських князів, передають їм зовнішнє керування. Звідси — взаємне довіря влади й громади, яке виявлялось у вічах, а пізніше в земських соборах. Держава є виявленням, так би мовити, зовнішньої правди, зовнішнього порядку, але правда внутрішня, моральна, живе в громаді. Державі потрібна, особливо в важливих моментах, піддержка з боку цієї внутрішньої правди, і тоді вона звертається до громади, скликає віче, а пізніше земський собор, щоб вислухати пораду і підперти свої рішення моральним авторитетом громади.

Так уявляли собі славянофіли історичний процес на Русі. Очевидно, що повний розвиток своїх ідеалів вбачали вони не в Київській Русі, яка не дуже то відповідала їхнім уявленням, а в Московському царстві. Взагалі на полі історичного досліді їх більше приваблювала Москва, тому то для виявлення характеру історичного процесу й форм суспільного життя Київської Русі вони зробили небагато.

В протилежність славянофілам історики-западники не тільки переносили на російський ґрунт методи й прийоми європейського наукового досліді, але раз-у-раз підкреслювали аналогію між історичним розвитком Західної Європи й Русі. Вони звернули більше уваги на найдавніший період руської історії, котрий вони вважали за спільний для українців і великорусів, — на Київську Руську Державу.

Вони висунули теорію т. зв. родового побуту. Цю теорію розвинув і обґрунтував знаменитий російський учений С о л о в' ю в. Він звернув увагу на характер відносин між руськими князями й прийшов до такого висновку. Князі, казав він, уважали всю руську землю за спільну власність цілого свого княжого роду; найстарший в роді великий князь сидів на старшому столі, другі родичі, залежно від степені свого старшинства, сиділи на других столах, знов же в порядку значіння цих столів. Зв'язок між старшими й молодшими членами роду був чисто родовий, а не державний. Єдність роду під-

держувалася тим, що коли вмів старший або великий князь, то його гідність і стіл переходили не до його старшого сина, тільки до найстаршого в цілій роді князя. Цей найстарший переходив на великокняжий стіл, причім пересовувались і інші родичі на ті столи, які тепер відповідали їхній степені старшинства. Як правило приймалося, що дядько є старший за свого племінника. Князі помалу пересовувались вгору, немов по драбині.

Якщо який князь вмів, не встигнувши посидіти на столі, що відповідав степені його старшинства, то діти цього князя зовсім виключались з порядку наслідування, втрачали право на якийсь стіл, робились т. зв. «ізгоями».

Цей родовий устрій почав слабнути аж в другій половині XII в. коли на перше місце виступила північна Володимиро-Суздальська Русь, яка встановила у себе зовсім інші відносини, ніж на Русі Київській.

Погляди Соловйова поділяв і другий видатний російський учений Кавелін, котрий підкреслював, що і в історії Русі був елемент завоювання й зачатки феодалізму. Князі, думав Кавелін, з своїми дружинами вперше внесли ідею державности, систему правління, яка вимагає податків, систему грошових кар за злочини. Князі підлягали були впливу місцевих родових відносин, але помалу серед них узяв гору принцип родинний. На ґрунті розкладу родових ідей і зросту родинного принципу виросло московське єдинодержавство і збирання руських земель.

Слабким боком родової теорії була сила виїмків в практиці княжих відносин, виїмків, що зводили до нічого загальне правило. Тоді виступив професор петербурзького університету Сергієвич з своєю теорією договірних відносин і принципом добування князівських столів.

Метод Сергієвича полягав на виборі окремих звісток з літописів і на аналізі цих звісток. Літописну звістку приймав він як факт. Основною формою побуту було, на думку Сергієвича, віче. Народ і князь однаково істотні елементи староруського побуту. Народ не може жити без князя, знов же головну опору князя складає той самий народ. Участь народу в громадських справах виявляється в формі віча. Віче не створене князем. Воно існувало ще перед князями. Завдяки рівності всіх кругів населення й відсутності якихсь видатних родів, що могли б претендувати на перевагу, не можна було з місцевих елементів створити владу, не викликавши тим ворогування партій. Одинокий з цього вихід був — закликання князів. Воно поклало початок особливій породі людей, які в силу свого походження од закликаного князя вважались здатними виконувати вищу судову й урядову діяльність. Так витворився окремий, замкнений і спадковий стан князів, які не зміщувались з рештою населення. В основі відносин князя з народом лежав договір. Княжа Русь не знала якоїсь системи, якогось сталого й законного порядку передачі й наслідування княжих столів: столи не наслідувались, а здобувались. І це здобування регулювалося, нормувалося договорами між самими

князями і між князями та вічем. В наукових кругах теорія Сергієвича була прийнята з великою увагою, і з нею рахуються ще й досі.

За кілька літ перед виходом книги Сергієвича «Князь і віче», де вперше він виложив свою теорію, в українськiм місячнику «Основа» (1861) появилася стаття Костомарова, де він виступив з теорією федеративного устрою давньої Русі. Костомаров писав, що географічні умови староруського життя й політичні обставини сполучали єдність і суцільність всієї руської землі з окремішністю її частин, що кожна з них жила своїм власним життям. Ці окремі частини дуже рано відокремились в шість територій, з яких кожна уявляла з себе також певну стенографічну відміну. Іншими словами, Костомаров добачав в старій княжій Русі завязок шести народностей: 1) української, 2) сіверської, 3) великоруської, 4) білоруської, 5) псковської, 6) новгородської.

Основами, що служили зв'язком для цих народностей і давали їм спільну назву Руської Землі, були: 1) родовий побут, мова, звичайний уклад життя; 2) єдиний княжий рід, 3) християнська віра й єдина церква. Формою зв'язку між поодинокими землями-народностями була федерація.

Наукова критика зразу вказала на слабкі сторони теорії Костомарова, на брак форм організації, які звичайно визначають федерацію, і на невідповідність поділу на шість народностей. Скоро і сам Костомаров згодився, що в старій Русі були лиш зародки федерації, які не мали змоги розвинути у справжню федерацію. У своїй статті «Начало единой державы въ древней Руси» (1870) Костомаров писав, що за вікової доби ціле руське життя відзначалося крайньою невизначеністю, неточністю й невиробленістю форм, що тут як в хаосі можна відшукати зародки федерації, і республіки, і монархії. В дійсності ж тут ніщо не підходило під наші сучасні поняття про форми державного устрою.

Був висунутий ще цілий ряд теорій, котрі не розв'язали остаточно спірних питань, хоч принесли велику користь науці, сприяючи всебічному й детальному освітленню усіх сторін старо-руського життя. Так повстала була «задружна» теорія, яка вказувала на аналогію з задругою південних славян; цю теорію обстоювали українець Леонтович, серб Богішич і чех Кадлец. Далі чергва теорія була висунута Ключевським, який добачав у князях не стільки володарів, скільки наємних охоронників порядку, які в певній черзі переходили з волости до волости. Один з найбільш авторитетних російських вчених останнього часу проф. Пресняков, у своїй монографії «Княжое право въ старой Руси», підкреслює, що стару Русь не можна підвести під поняття єдиної держави, ані під поняття федерації. Це була своєрідна форма державного зв'язку, де основною одиницею була волость. Ці волості складалися в системі по окремих землях біля головних міст, а в сумі складали стару київську Русь. Князі ж правили волостями й землями на основі родинної власності.

Що стосується нової української історіографії, то проф. Грушевський в своїй «Історії України-Руси» уявив собі систему земель давньої Руської Держави від половини XI в. як групу автономних незалежних земель князівств, зв'язаних єдністю династії й традицією давнішої приналежності до одної Руської Держави, під сеніоратом більше або менше реальним київського князя. Сеніорат київського князя в теорії має відповідати родовому старшинству династії.

З розростом династії й з роздробленням земель ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеніоратом свого найстаршого князя, що знов визнає над собою старшинство київського князя. Ця система дає певну аналогію з федерацією, але не є федерацією.

Організація землі полягає на діархії: 1) громада з суверенними правами, чинник найвищий, і її орган — віче; 2) князь з дружиною й своїми агентами. Він однак лише в принципі стояв під контролею громади й віча, в дійсності здебільшого був повновласним господарем у своїй волості.

Проф. Томашівський в своїм нарисі старої української історії підкреслює, що сеніорат, себто право старшинства, було загальною званою інституцією середньовічного політичного права, наприклад, в Угорщині, Польщі, Чехії. Ця інституція полягала на засаді, що держава є власністю цілого княжого роду. Однак, на Русі ця засада, як каже Томашівський, мала одного ворога, а саме велику плодючість княжого роду. При низькому культурному стані і слабкості моральних зв'язків всередині роду сеніорат дуже рано перемінився у нас у право сильного й кинув руську державу в хаос міжусобиць і коромол. Усеж таки, хоч право старшинства скоро стало майже порожнім згуком, родовий принцип залишався одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи політично-національної єдності, Русі. Одночасно з піднесенням родового старшинства до ступеня признаної державної правної засади, що мала принаймні в теорії удержувати єдність «Руської Землі», прокидається другий, протилежний принцип — вітчинний, який виходив з засади, що волюсть батька — це виключно добро його дітей. Ця засада сприяла відокремленню, партикуляризму окремих земель. Цей другий принцип скоро узяв гору, що й привело до того, що «Руська Земля» дуже рано втратила право називатися державою, а стала поняттям лиш історично-географічним.

ЛІТЕРАТУРА

- М. Грушевський, Історія України-Руси, тт. I і II, Київ, 1912 і Львів, 1905; т. III, Львів, 1905 (розділ III; політичний і суспільний устрій укр.-руських земель в XI—XIII вв.). Е. Голубинський, Історія руської церкви т. I, період першої київської или домонгольської, Москва, 1901—1904. В. Пархоменко, Початок християнства на Русі, Полтава, 1913. М. Приселковъ, Очерки по церковно-політичній історії Київської Русі, X—XII вв., Петербургъ, 1913. Ол. Коноцький, Українські джерела церковного права, Варшава, 1931. Н. Ко-

стомаровъ, Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. Собрание сочиненій, кн. I., Петербургъ, 1903. А. Прѣсмяковъ, Княжое право въ древней Руси. Очерки по исторіи X—XII ст. Петербургъ, 1909. Огляди різних теорій про політичний устрій Київської Руси в курсах: Владимирскій-Будановъ. Обзоръ исторіи русскаго права, Киев, 1915. С. Платоновъ, Лекціи по русско-й исторіи, Петроградъ, 1917 (коротенько). Р. Лащенко, Лекціи по исторіи українського права. Частина I. Прага, 1923. А. Филипповъ, Учебникъ исторіи русскаго права, Юрьевъ, 1912. Н. Рожковъ, Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія. Киевская Русь. Петербургъ 1903.

ПОЧАТОК РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ПОЛОВЕЦЬКА РУША. КНЯЖІ УСОБИЦІ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ. НАУКОВИЙ СМІР ПРО НІВИ ТО ВЕЛИКОРУСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПР'ЯННИНИ В ДОМОНГОЛЬСЬКУ ДОБУ. СФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ.

Єдність Київської Руської Держави, існувала за Ярослава Мудрого, коли майже всі землі, заселені східно-славянськими племенами, увійшли в склад цієї держави, скінчилася із смертю Ярослава 1054 року.

Вже цей князь поділив державу між своїми синами в той спосіб, що найстаршому свому синові Ізяславу дав Київ і Новгород; Святославу дав Чернігів, землі радимичів і вятичів і далекий Тьмуторокань; Всеволоду — Переяслав та північний Ростов; Ігорю — Волинь; Вячеславу — Смоленськ; внукові Ростиславу — Галичину.

З цього часу розклад Київської Держави дуже скоро поступає наперед. Стремління князів до поширення своєї влади й до унезалежнення від великого князя київського зустрічаються з сепаратизмом окремих земель. Княжий рід дуже скоро множитья. Між князями ростуть апетити до кращих, себто багатших уділів, сильніші князі перехоплюють у слабших уділи для себе або для своїх синів. Ситуація ускладнюється тим, що скоро по смерті Ярослава появляється поза орда зі сходу й нападає на Русь: це були торки або узи. З ними князі ще дали собі раду й погромили їх спільними силами (1060) так, що частину винищили, частину забрали в полон і розселили серед Руської людности на Київщині й Переяславщині. Та слідом за торками прийшли далеко численніші і сильніші від них половці або кумани, які більш ніж на півтора століття стають справжнім Божим бичем для Руської Землі. Боротьба з половцями наповнює собою всю дальшу історію південної Руси, аж до приходу татар в першій половині XIII стол. Нам доведеться ще зупинятись на цій боротьбі, тепер лише скажемо, що найбільшим лихом було втягання князями половців до своїх внутрішніх усобиць. Це давало половцям легальний привід втручатися в руські справи й пустошити руські землі, забираючи людей в неволю.

В 1068 році половці погромили трьох старших Ярославичів над річкою Альтою й страшенно спустошили Переяславську землю. На-

слідком погрому князів була революція в Києві, звідки кияне вигнали Ізяслава. Але той, за допомогою польського короля Болеслава Сміливого знову вернув собі київський престол. Як компенсацію за послугу Болеслав захопив Перемишль. Весною 1073 р. Ярославичі посварились між собою за полоцький уділ, і Святослав з Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Він знову втік до Польщі, а в Києві великим князем зробився енергійний і освічений Святослав Ярославич (1073—1076), відступивши брату Всеволоду Переяславщину, Смоленщину, Волинь і Туровщину. Болеслав, діставши великі гроші від Ізяслава, почав було воювати за його інтереси, але скоро замирився з братами, zagrożений з боку чехів. Тоді Ізяслав поїхав до імператора Генриха IV в Майнцу і привіз йому багаті дари. «Ще ніколи, оповідає один німецький літописець, не бачила Німеччина стільки золота, срібла й дорогих матерій». Але Генрих IV не допоміг. Тим часом Ізяслав вислав одного з своїх синів до Риму, до папи Григорія VII. Зносини з папою нічого не дали Ізяславу. Аж тут прийшла звістка про смерть Святослава. На його місце сів був Всеволод, але в 1077 р. прийшов Ізяслав з польським військом, і брати помирились. Ізяслав утретє засів на київськiм столі (1077—1078). Діти Святослава розплатилися за свого батька: у них одняли їхні уділи на Чернігівщині, яку забрав собі молодший з Ярославичів — Всеволод. Один з Святославичів, Олег Святославич знайшов собі притулок в далекій Тьмутарокані, куди прибув другий такий же «ізгой», князь Борис, син наймолодшого Ярославича — Вячеслава. Вони пішли походом на Всеволода й вигнали його з Чернігова. На поміч брату прибув з Києва Ізяслав, але в бою на «Нежatinій ниві» (під Черніговом) наложив головою. Проте Олег і Борис були побиті (Борис також поляг у бою) і Олег втік знову до Тьмутарокані, звідси не переставав конспірувати проти дядька.

Всеволод зробився тепер великим князем київським і став «єдиновладцем» у Руській Землі. Він дав небогам Ізяславичам: Ярополку — Волинь, а Святополку — далекий Новгород; собі ж залишив Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, а з неукраїнських областей — Смоленщину й Ростово-Суздальську Землю. Але ж він не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватись від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приносив рідній землі своєю боротьбою.

Серед цієї боротьби помер старий князь Всеволод, один з освіченіших людей свого часу: ніколи не бувши за кордоном, він знав п'ять чужих мов. Він мав широкі династичні звязки: сам одружений з візантійською принцесою з дому Мономахів, він оженив сина Володимира (що за матір'ю дістав прізвище Мономаха) з дочкою англійського короля Гаральда, а дочку Евпраксію віддав заміж за німецького імператора Генриха IV (цей шлюб був нещасливий, і Евпраксія, зазнавши багато лиха, вернулася до дому до Києва, де постриглася в черниці); свого внука Мстислава одружив Всеволод з дочкою шведського короля Інґа — Христиною.

Сам Всеволод був кволого здоров'я й мало енергійний. Нарікали, що він оточує себе молодими дружинниками й слухає їхньої ради, що не йшло на користь ладу в державі. Зате його син Володимир мав усі прикмети, необхідні для князя: енергійний, рухливий, з високими поняттями про обов'язки правителя: він невтомно борювався з половцями, які пустошили Руську Землю, і цим придбав собі велику популярність і загальну любов. Від батька він унаслідив літературні інтереси і залишив свою автобіографію й дуже цікаве поучення дітям.

Володимир Мономах не хотів вдержати за собою батьківський престол у Києві і уступив його старшому синові свого дядька Язслава, Святополкові, а сам подався до Чернігова, де колись сидів його батько.

Однак спокою на Русі не було. Княжі усобиці продовжувалися далі, і в них втягнулися всі руські землі. Особливо терпіли від цих усобиць осередкова Київська Земля й Переяславщина, на котрі раз-у-раз нападали половці. Майже не проходило року, щоб вони не робили більших або менших наїздів, під час яких руйнували цілі околиці й забирали в неволю масу полонників. Нераз доходили вони до самого Києва й палили його околиці. Знаменитий Печерський монастир, осередок українського літописання, став жертвою половецького погрому.

Літопис малює цілий ряд надзвичайно драматичних моментів з цієї половецької руїни: про погром руського війська над річкою Стугною (1094), де потонув молодий княжич Ростислав, брат Володимира Мономаха; про здобуття половцями міста Торчеська; про те, як хан Боняк напав на Печерський монастир. Він малює сцену, як половці женуть у полон українських людей, і як ті гірко плачуть і нарікають на свою долю. Ця сцена дуже нагадує пізніші «невольницькі плачі» з турецько-татарської доби.

Даремно великий князь Святослав думає утихомирити половців, даючи їм великі окупы і навіть одружився сам з дочкою половецького хана Тугоркана. Нічого не помагало, бо князі самі втягали половців у свої усобиці, особливо Олег Гориславич, котрий закликав їх собі на поміч і тим «показував їм путь на Руську Землю».

Життя на Україні стало незносним. Тоді князі зробили спробу порозумітися між собою й розв'язати всі свої заплутані справи полюбовною згодою. З ініціативи Володимира Мономаха відбувся в 1097 році над озером Любчею коло Києва знаменитий княжий «снем» (з'їзд). На цій снемі була винесена постанова, щоб кожен князь держав свою (отчину [батьківщину]). Тим закріплювався поділ окремих руських земель між окремими фаміліями княжого роду. Крім того було ухвалено жити між собою в мирі та в згоді, і ця ухвала була скріплена урочистою взаємною присягою з цілуванням хреста.

Та не встигли князі, учасники снему, повернутися до своїх міст, як постанови снему були порушені в найбрутальніший спосіб. Князь Волинський Давид, за порадою великого князя київського Святополка, зрадницьки захопив Василька Тербовельського (з Галицької Землі) і звелів виколоти йому очі. Цей злочин викликав нову війну князів

українські князі) і взяв Київ, то він три дні без жалю грабував і руйнував столицю України-Руси і, щоб остаточно її понизити, не залишився сам у Києві князувати, а посадив свого намісника. Він навіть хотів був утворити у своїм Володимирі-Суздальським окрему митрополію, щоб позбавити Київ його значіння релігійного осередку для цілого православного сходу, але ці заходи не мали успіху. Своім автократизмом і суворістю Андрій Боголюбський викликав незадоволення серед власної дружини і впав жертвою змови в 1175 році.

Київ переходив знову з рук до рук, і то здебільшого на короткий час. Трохи нагадало кращі часи князювання Святослава II Всеволодовича (1176—1194) з чернігівської династії, але по його смерті знову загострюється боротьба і в 1203 році Київ зазнав нової руйни з рук своїх же. Він перестав з того часу бути столицею Руської Землі. За ним залишилося значіння релігійного центру, бо тут жив митрополит, та ще значіння традиційного осередку руської культури. Сама Руська Земля вже розпалася на окремі землі-князівства, і в ній намічалися нові політичні центри.

Процес виділення окремих земель із одної спільної Руської Держави починається зовсім вже виразно в кінці XI віку. Першою відокремилася Г а л и ч и н а . Її захопили три молоді князі-ізгої Рюрик, Володарь і Василько Ростиславичі. Їх дід, Володимир Ярославич, помер раніше від свого батька Ярослава Мудрого, і їх батько Ростислав Ярослав, зробився ізгоєм і утік до Тьмуторокані шукати щастя-долі. Тут його, мабуть, з намови Ростиславового дядька, великого князя Ізяслава, отруїли греки. Молоді Ростиславичі, залишившись сиротами, сами здобули собі уділи в Галичині і твердо там засіли. Рюрик, що захопив був Перемишль, скоро помер, а Василька спіткала лиха доля — його, як уже згадано, осліплено з наказу князя Давида Ігоровича. Однак він вдержався у своїй Теребовлі, а Володарь у Перемишлі. Їм удалося обернути Галичину в свій уділ, оборонитися від сусідньої Польщі й Угорщини. Вони почали колонізацію Пониззя, осаджуючи там на порожніх просторах не тільки українських поселенців, але й замиренних печенігів, торків та берендіїв, які мусіли берегти границю від половців. Володарь заснував династію, яка панувала в Галичині аж до самого кінця XII століття. Столицею князівства син Володаря, князь Володимирко, зробив місто Галич над Дністром. Галичина, яка лежала на західній окраїні руських земель, куди майже не досягали половецькі наскоки, дуже скоро зробилася людною й багатою країною, з розвинутим господарством і торгівлею.

Слідом за Галичиною відокремилися в осібну область-князівство земля Сіверянська або Чернігівщина. Вона вже жила якийсь час самостійним життям за князя Мстислава Тьмутороканського (1024—1036) а потім за Святослава Ярославовича зробилася остаточно окремим князівством. Це була дуже обширна земля, яка охоплювала цілий басейн Десни і Сейма, верхівя Сули і Псла і басейн верхньої Оки. Поруч з Черніговом другим осередком Сіверщини був Новгород-Сіверський. Потомство Святослава виросло в широкий

між собою і новий переділ окремих князівств. Деякий внутрішній спокій запанував лиш в першій чверті XII віку, коли на київському престолі засів сам **Володимир Мономах**. Енергійною боротьбою з половцями йому вдалось установити на цілих 50 років безпечність степової границі. Цілий ряд дрібних орд піддався Русі і ними були зколонізовані південні окраїни. В руках Володимира Мономаха об'єдналась більша частина держави Ярослава Мудрого: Київ, Волинь, **Переяслав**, **Смоленськ**, **Новгород**, верхнь-Волжські землі. Нагадували часи Ярослава й широкі династичні звязки Мономаха з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німеччиною й Угорщиною. Внутрішня діяльність Мономаха позначилася ревізією законів, обмеженням лихви, що знайшло свій вираз в новій редакції «Руської Прави».

Володимир Мономах придбав собі такий авторитет і популярність на Русі, що по його смерті київський престол без усяких перешкод перейшов до його сина **Мстислава**, (1125—1132) коротке князювання котрого було продовженням доби Мономаха. Сама особа Мстислава була оточена загальною пошаною, і відблиск батькової слави лежав на ній. Мстислав умів піддержати свій престиж по чужих землях. Своїх дочок він видавав заміж одну за шведського принца, другу за данського, третю за візантійського. Сильною рукою держав він у послуху дрібних князів, а непокірних карав суворо. Полоцьких князів він заарештував і вислав у Грецію на заслання. Та по смерті Мстислава знову наступили для Русі чорні дні. Виявилось, що центробіжні сили й сепаратистичні стремління були сильніші від тих звязків, якими Володимир Мономах та його син зуміли якийсь час зв'язати руські землі при купі.

Перш за все по смерті Мстислава почалися незгоди серед численних представників фамілії Мономаховичів, а скоро по тому заявили свої претензії до київського стола «Ольговичі» з Чернігівської династії Святослава Ярославича. Почалася завзята боротьба за Київ, котрий переходив з рук до рук. Героєм цієї боротьби зробився внук Володимира Мономаха **Ізяслав II Мстиславич** (1146—1154), лицарська постать, улюблений герой «Київського літопису» XII століття. Його суперником явився його ж дядько, син Мономаха **Юрій**, князь Ростово-Суздальський, прозваний **Довгоруком**. В боротьбу дядька й небожа був втягнутий цілий ряд європейських держав. Ізяслав в кінці вдержав за собою Київ. Коли він помер в 1154 році, то, як пише літописець, «плакала по нім вся Руська Земля і всі Чорні Клобуки, як по царю й володарю своїм, більше як по батькові, бо він був чесний, благородний, христоролюбивий і славний». Ховаючи улюбленого князя, Київ прочував, що ховає з ним і свою власну силу та славу. По смерті Ізяслава II почалася боротьба за Київ між кількома претендентами, і в цій боротьбі вже яскраво виступив національний антагоїзм між українцями й великорусами. Коли син **Юрія Андрія Боголюбський**, що замолоду не схотів жити на Україні, ненавидячи її вільнолюбне населення, й переселився на північ, прийшов у 1169 році з своїми великоруськими полками (допомагали йому також і деякі

пунктів, побудованих над річкою Трубежем. Здавалося, що вся область на схід уже втрачена для української колонізації. Але в 1034 р. силу печенігів було зломано, границі Переяславщини посуваються знову в гліб теперішньої Полтавщини, і на початку XII віка доходять до лінії Сули: Ромен, Лубні, Горішин, Жовнин стають пограничними укріпленими пунктами. Але половецький натиск примушує зосередити всі сили князівства для оборони. Половці страшенно нищать землю і самий Переяслав тримають у постійній блокаді. Побіди Володимира Мономаха припиняють на деякий час агресивність половців, і грядиця української колонізації посувається аж до Ворскли; майже вся теперішня Полтавщина опиняється в грядицях Переяславського князівства. Для колонізації пограничних округ переяславські князі висилали звичайно замирних або полонених кочовиків: печенігів, торків, берендів, Чорних Клобуків. Це внесло в населення цієї області значну домішку турецької крові, що й досі помітно в типі населення північно-західної Полтавщини. Для оборони будовано цілу систему укріплених пунктів і валів, сліди яких зберігаються до цього часу. Столиця князівства — Переяслав — вже з кінця X віку став важливим культурним центром. Переяславські єпископи навіть носили деякий час титул митрополитів (до кінця XI в.). Місто було обнесено вкінці XI в. кам'яними мурами з кількома брамами, оздоблене прекрасними храмами і публічними будинками, серед яких були й муровані громадські лазні на грецький зразок. Є певні підстави думати, що в Переяславі велося й своє власне літописання. Як зауважує Грушевський, постійна боротьба з степовиками дуже сприяла витворенню лицарського бойового духу й лицарської поезії, відгомони якої збереглися в цілому раді легенд про переяславських героїв, переказаних в літопису.

Земля Волинська, багата й добре захищена своїми лісами, а на півночі ще й болотами, де можна було знаходити в пригоді захист, довго перебувала в безпосередній залежності від Київських князів, які розпоряджали нею, як своїм уділом. Вона переходила з рук до рук від одного представника тої княжої лінії, яка тримала в своїх руках Київ, до другого, аж поки 1146 р. остаточно запанував над нею Ізяслав II Мстиславич, і вона вже залишилася за його нащадками, які зробилися Волинською династією. Цей момент уважає Грушевський за початок відокремлення Волині. Сини Ізяслава поділили між собою Волинь на два окремих князівства: Мстислав дістав західню Волинь з Володимиром як столицею, Ярослав дістав східню Волинь з Луцьком. Мстислав прилучив до Володимира Берестейську область, Ярослав забрав Погорину (область понад річкою Горинсю). Волинь почала дробитися на дрібні уділи між синами Мстислава й Ярослава, але рід Ярослава вже в першій чверті XIII ст. вимер, і Луцьке князівство опинилося в руках талановитого Романа Мстиславича, який успів уже звязати своє князівство з Галичиною. Син Романа, Данило, створив одну сильну Галицько-Волинську державу, Столицею Волині було місто Володимир, добре укріплене й людне; в ньому було багато чужоземних купців, особливо Німців. Володимир мав свою єпископську катедру, початок якої йде від часів Воло-

князівський рід, члени якого доволі пильно додержувалися порядку старшинства: старший в роді сидів у Чернігові й був головою цілої землі; другий по нім сидів у Новгород-Сіверську, а далі йшли столи Курський, Стародубський, Трубчевський, Рильський, Путивльський і т. д. Князі Чернігівські, звані загально «Ольговичі» (від Олега Святославича), втручались постійно в справи інших земель, захоплювали чужі уділи і деякий час сиділи в самім Києві. Активні й непосидячі Чернігівські князі виявляють ззагалі велику експанзію, і не раз їм удається панувати у Києві, Переяславі, Володимирі Волинським, навіть в Галичині. В той час як південна Чернігівщина дуже терпіла від половецьких наїздів, і в половині XII віку була настільки спустошена, що цілі округи зовсім обезлюдніли, північна, лісова Чернігівщина була захищена самою природою, і тут, на північ від Десни і Сейма, куди майже не заглядали половці, край був добре залюднений; тут велося сільське господарство, тут лежали великі княжі і боярські маєтки. Самий Чернігів уже в першій половині XII стол. робиться визначним культурним центром — другим після Києва.

Величаві архітектурні пам'ятки — з Спасо-Преображенським Собором на чолі, цією найстаршою пам'яткою українського будівництва, яка збереглася, та знахожувані при розкопках зразки ювілірного мистецтва, свідчать, що Чернігів переймав і модифікував у себе впливи візантійського (почасти в його закаркаському варіанті) і західньо-європейського (романського) мистецтва.

Сливе одночасно з Чернігівщиною почала відокремлюватися й етнографічно споріднена з нею Переяславщина. Переяслав був важливим центром Руської Землі вже в X віці. При поділі Руської Держави по смерті Ярослава Мудрого Переяслав стояв на третьому місці після Києва й Чернігова й дістався Всеволоду Ярославовичу. З того часу помітно бажання переяславців бути самостійним князівством, незалежним як від Києва, так і Чернігова. Однак, це їм не зразу вдалося. Правда, в Переяславі довгий час трималися нащадки Всеволода Ярославича, але коли почалася в половині XII стол. боротьба серед самих Мономаховичів, між Ізяславом II і Юрієм Довгоруком, то переяславці взяли сторону Юрія, і в Переяславі запанували Юрієвичі; князі з далекого Суздаль, вони були більш бажані, ніж князі з близького Києва або Чернігова. Головним завданням переяславських князів була оборона краю від половців. Переяславщина з усіх руських земель найбільш терпіла від половецького сусідства. Переяславська земля займала північно-західній кут північної Полтавщини й південну окраїну Чернігівщини. Границя її йшла від Чернігівської землі по лівому допливу Десни Остру, далі вздовж Десни майже під самий Київ і потім спускалася Дніпром до устя Сули. Переяславська земля мала форму трьохкутника; східна лінія цього трьохкутника то подавалася далі на південний схід, то подавалася назад, в залежності від того, які відносини панували в степу: при кінці X віку під страшним натиском печенігів населення Переяславщини мусіло уступити аж під самий Переяслав, за лінію укріплених

димира Великого. Окрасою міста був великий собор Успенія Богородиці, збудований Мстиславом Изяславичем. Коли угорський король Андрій прибув з військом під Володимир в 1232 р. то, здивований красою й багатством міста, сказав, що такого города він не бачив і в німецьких краях.

Одночасно з Волинною відокремилась і Турово-Пинська земля, область колишніх Дреговичів, Полісся. Це був дуже обширний край, який займав басейн Прип'яги й обіймав значні частини пізніших Мінщини, Гроднещини, Волині. Він був бідний природою — самі ліси й болота, але добре захищений, що в давні часи дуже цінилося. Головною місто було Туров, яке мало єпископа вже в початку XII ст. Крім того були міста Пинськ, Степань, Дубровиця, Чарторійськ, Слуцьк і Копиль. Довгий час Турово-Пинська земля була наче придатком до київського стола, аж поки не опинилась в руках правнука Ізяслава I Ярославича — князя Юрія. Туровці дуже піддержували цього князя (можливо, ними самими й закликаного) і помогли йому укріпити самостійне значіння князівства. Але вже за його синів Турово-Пинська земля почала дробитися і цим ослаблювалося її політичне значіння. В кінці XII в. починає даватися в знаки небезпечне сусідство, спочатку з Литвою, а потім з сильним Галицько-Волинським князівством.

Історія окремих земель, на які розпалася Київська Держава, дуже докладно розроблена в монографіях українських учених з школи проф. В. Антоновича. Кожній землі присвячено одну, а то й дві спеціальні монографії, всі відомості, які подас нам археологія, старі літописи, записки чужинців та інші пам'ятки, зібрані тут в системі, і ми маємо змогу простежити долю кожної окремої землі, взаємні відносини земель між собою, а разом із тим можемо уявити собі загальний розвиток на цілій Русі-Україні. Так само розроблена в окремих монографіях українських учених й історія білоруських земель, які входили в склад Київської Держави.

Мені вже доводилось згадувати в попередніх розділах про те, що на початку XI ст. руська колонізація на південно-східньому степовому просторі простягалась аж до Азовського моря й досягала Таманського півострова по той бік моря, де була знаменита Тьмуторокань. В самих звістках про Тьмуторокань багато неясного, а через те і в поглядах учених щодо цієї землі існують значні ріжниця. Навіть не однаково означають, де саме Тьмуторокань була. Більшість учених вважає, що Тьмуторокань виникла на місці давньої грецької колонії Фанагорії на півострові Тамані, що за хазарських часів вона звісна під іменем «Таматарха», що тут серед ріжного мішаного населення існувала русько-славянська колонізація ще перед тим, як Тьмуторокань ввійшла в систему Київської Держави по упадку хазарського царства. В XI в. Тьмуторокань стоїть в живих зв'язках з Київом і з Черніговом, тут існує монастир, який являється наче філією Печерського монастиря у Києві. В другій половині XI ст. Тьмуторокань стає пристанищем князів-ізгоїв. Однак деякі вчені заперечують, що Тьмуторокань була на Тамані; А. Спідцин, напри-

клад, вважає, що Тьмуторокань була десь коло гирла Дону, як київський порт на Азовському морі. В недавні часи появилося ще кілька нових здогадів про місце цієї загадкової українсько-руської колонії: російський дослідник І. К о з л о в е с ь к и й доводить, що Тьмуторокань лежала на острові (якого вже нема) десь коло Таманського півострова. Він підкреслює значіння Тьмуторокані, як «передового боевого поста руської колонізації, подібного до Запорозької Січі». Український дослідник В. Н о в и ц ь к и й (у своїй праці про «Давне Лукомор'я» каже, що під Тьмутороканню треба розуміти «Руський Острів» — Косу Джарилгач, що являється продовження Тендера на південь од Дніпрового Лиману. Та де б ми не уміщували Тьмуторокань, вона відогравала не аби-яку роллю в нашій історії XI віку і справді була опорою руської колонізації понад Азовським морем та посередницею в передачі на Русь культурних впливів із Закавказзя і еллінізованої Малої Азії. Одначе розців Тьмуторокані був недовгий. Вже поява на наших степах печенігів була для неї грізним memento. В половині XI в. появляються торки, за ними половці, і за короткий порівнюючи час вікові колонізаційні зусилля були страчені. З кінця XI в. замовкають всякі чутки про Тьмуторокань; в другій половині XII в. вони виринають знову в доволі неясній формі, так що можна догадуватись, що в той час Тьмуторокань перебувала вже в сфері політичного впливу Візантії. Грушевський думає, що в другій половині XII віку вона вже була втрачена для Руси.

Так само були втрачені сколонізовані простори на ближчій півдні, в межах сучасної Полтавщини. Як тільки що згадувалося, границя руських осель в половині XII в. досягала була лінії Ворскли (сама Полтава під іменем Лтави вже існувала в ті часи). Але дуже скоро під половецьким натиском, ця границя все далі й далі відступає назад, під самий Переяслав, і коли в 1187 р. три сіверські князі вибралися в свій знаменитий, оспіваний в «Слові о полку Ігоря» поход, то досить було їм переступити лінію Сейма, щоб опинитися вже «в незнайомім половецькім степу». А деж поділася руська людність сьгоднішніх Полтавщини, Харківщини й Курщини?

Я вже казав, що ця людність помалу одходила на північ, в більш захищену лісову область сьгоднішньої Чернігівщини й Волині. Певна частина виселенців одначе не зупинилася і тут, а мандрувала далі на північ, переходила густі брянські ліси й землю вятичів і осідала на далекій півночі, між верхньою Волгою й Окою, куди вже раніш направився густий колонізаційний потік з землі новгородців і вятичів. Колоністи розселилися серед місцевого фінського населення, доволі рідкого, й асимілювали його з собою. Так, з мішанини славянських колоністів з фінами, сформувалася під владою князів Рюрикового дому народність великоруська.

Тут ми підходимо до питання, яке довгий час було предметом завзятого спору між ученими російськими й українськими і яке тільки недавно було остаточно вирішене спільними силами археології, історії й філології. Це був спір про сформування української й великоруської народностей. Спір цей виник ще в половині XIX сто-

ліття, коли російський історик Погодін виступив з теорією, ніби в Києві і взагалі на середній Наддніпрянщині до половини XIII ст. жили великоруси, котрі, мовляв, після татарської руйни 1240 року вимандрували на північ, де й сьогодні знаходиться осередок великоруського племені. Натомість на порожні місця на півдні прийшли вже в XIV ст. нові переселенці з Волині й Галичинни, які й явилися предками сьогоднішніх українців. Погодін спирався головню на припущення, ніби в пам'ятках старого київського письменства нема ознак сучасної української мови; далі він вказував на те, що билини, героями яких являються київські князі й багатири, збереглися тільки у великорусів на півночі, а на Україні їх немає; нарешті вказував на факт існування цілого ряду географічних назв, які повторюють такі самі назви, які здавна вже відомі на руській півдні.

Погодіну зараз же відповів український учений Максимович, довівши, що після Батиевого погрому зовсім не було такого обезлюднення України, коли б ціла людність звідти вимандрувала, а на її місце прийшли б якісь нові переселенці. В поміч Максимовичу прийшов українець-славист Котляревський, котрий вказав на те, що останки билинного епосу збереглися і в українців, та що дані мови не дають ніяких підстав уважати київські пам'ятки XI—XII віків за великоруські. Знов же такі Погодіна піддержав філологічними аргументами Ламанський.

Одначе в ті часи — на початку 60-ох років — обидві сторони розпоряджали занадто бідним науковим матеріалом, особливо на полі філології, й тому питання не могло бути розв'язане остаточно.

В нову фазу вступило питання, коли в 1882 р. Соболевський (тоді професор київського, пізніше петроградського університету) виступив у Києві з рефератом «На якій мові говорили в Києві в XIV—XV вв.» і в цьому рефераті поновив теорію Погодіна, аргументуючи головню філологічними міркуваннями. Цілий ряд київських учених, таких як Антонович, Дашкевич, Житецький, Науменко, Голобовський, Лучицький, Голубев — виступили з контр-рефератами. Найкращою відповіддю була монографія Антоновича «Київ, його доля й значіння від 14 до 16 століття». Тут Антонович з повною очевидністю довів поперше, що про ніяку пустиню на місці Києва по Батиевім погромі не може бути мови: досить згадати свідoctво домініканського монаха П'єро Карпіні, який переїздив Київ у 1246 р., отже, 6 літ по погромі, і застав тут хоч зменшену й зубожілу, але таки місцеву людність, застав навіть чужоземних купців. Далі цілим рядом науково доведених фактів Антонович сконстатував, що ніякої масової еміграції місцевої людности не було, що тільки в першій переполоху по татарським приході ця людність поховалась по більш безпечних схованках, по лісах, звідки знов верталася на старі місця, як минула гроза.

Проти Соболевського виступив із філологічними аргументами й Ягіч. Та Соболевський не здався й обстоював свою теорію, проти якої виступили ще Потєбня, Мочульський, Колесса, Кримський, Владимирський-Буданов. В користь теорії

Соболевського висловився був, хоч і не цілком рішуче Ключевський. Якийсь час стояв за Соболевського й Шахматов, пробуючи відстояти великоруський характер принаймні лівобережного племені сіверян. Але скоро Шахматов з усією рішучістю перейшов на бік противників Соболевського, і поле бою залишилося за ним. Тепер, як каже Грушевський, гіпотезу про неприналежність сіверян до української групи племен можна вважати відданою до архіву. Наука поставила над нею хрест, і всякі сумніви щодо української приналежності сіверян являються лиш запізненным відгомонам суперечки, скінченої й похованої.

В своїй передсмертній праці «Очерки древнѣйшаго періода історіи русскаго язика» Шахматов признав, що розпад східно-славянських племен та їх мови припадає ще на VII і VIII віки. А в IX в. напевно вже стався, як завершення попереднього процесу, розпад єдиного руського племені на три групи: південну, північну й західну. Цитуючи ці слова великого російського вченого, професор Кримський додав від себе, що різниці трьох язикових груп в IX ст. були практично ще дуже невеликі. Про яке небудь обопільне нерозуміння між ними в X віці не може бути й мови. Коли рівночасно тодішню проповідь Кирила й Методія, апостолів із південно-славянської землі, прекрасно розуміли в Чехії, то вже ж варяжські ватажки, які запанували в IX віці над славянами східньої групи, повинні були чути від Новгороду аж до Чорного моря мову, яка здавалась їм скрізь однаковою.

Та разом із тим той же Кримський дуже виразно підкреслює, що мова наших предків в XI столітті вже прибрала була ті окремі риси, які відрізняли її серед інших східно-славянських мов. Він каже, що «усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного славянства цілком відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси (Галичина) XI віку — це цілком рідна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця. І в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної української мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».

Але коли не можна говорити про раптове й поголове виселення української людности на північ, в межиріччя Волги й Оки, то безперечно ми маємо перед собою факт повільного, починаючи з половини XII віку, а то й раніш, еміграційного руху цієї людности в двох напрямках: на захід в область Підкарпаття, і на північ. Цей рух був викликаний небезпекою й неспокоєм життя перед половецькими нападами. Але питання, наскільки, в якій мірі цей південний, говорючи сьогоднішнім язиком — український елемент став рішачою інгредієнтом при формуванні в XII в. великоруської народности? Раніше історики надавали власне цьому українському елементові рішачою роль, хоч не одкидали зовсім колонізації басейнів Оки й верхньої Волги також переселенцями з Новгороду, з землі Кривичів і, певна річ, самих Вятчів. В новіші часи відомий російський учений Спіцин, оперуючи головно даними археології, ві-

ство і своєю культурою мало чим нижче стояла від великоруських колоністів. Як каже Покровський, «Великорусь побудована на кістках іногородців, і в жилах теперішніх великорусів тече принаймні 80% фінської крові». Він називає Московську державу, що обєднала й сконсолідувала великоруську народність, такою ж самою «тюрмою народів» якою була пізніше імперія Романових.

Але не тільки асиміляція з фінами відогравала свою роль при формуванні великоруської народності: не менший був вплив і географічних та кліматичних умов на переселенців, коли вони розселялися серед суворої обставини північної природи. Довелося затрачувати передовсім багато зусиль, щоб осушити болота та викорчувати ліс, щоб здобути трохи ґрунту, годящого для оранки; та й то ґрунт був малородючий і давав скудний урожай. Не завжди хлібороб мів і дочекається сього врожаю, бо холодні ночі, т. зв. заморозки іноді ще серед літа нищили хліб на корню. Взагалі сувора північна природа вимагала від людини великого накладу праці й напруження.

Переселенці розташовувалися невеличкими селами серед рідкого і вбогого фінського населення. Великих осередків тут не було. Умови життя були примітивні. Переселенці мусили відразу переходити від торговельного побуту до чисто хліборобського, від міського до сільського. Тут була повна перевага лісових промислів: лови, гутництво, ликодерство, бортництво й т. д.

Приходячи на нові землі, переселенці заставали вже тут княжу владу, яка мала повну перевагу над принципом вічовим. Ця влада носила вотчинний, патріархальний характер. Князі були оточені земельним боярством. Переселенці відразу опинялись під владою твердою й суворою, яка на кожнім кроці безапеляційно давала себе чути.

Все це почасти накладало свою печать на характер великоруської народності. В ній почала вироблятися перевага громадського принципу над особистим, індивідуальним. Вироблялось почуття солідарності й громадської дисципліни, уміння жертвувати собою, своїми особистими інтересами в ім'я загального добра. В боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умовин життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні поставленої собі мети, улертість в добрім значінні слова, виносливість; взагалі сформувалась сильна, здорова, талановита, енергійна народність, яка у високій мірі розвинула в собі державницький інстинкт і імперіалістичні стремління. В той час як ні південна, українська Русь, ані Русь західна, Біла, не зуміли вдержати своєї власної державности і вже в XIV ст. опинились під чужим пануванням, великоруське плем'я, підпавши в половині 13 в. під татарське ярмо роздробленим на цілий ряд окремих князівств, зуміло протягом двох століть об'єднатись, скинути чуже ярмо і вже при кінці XIV в. уявляло собою могутню, сконсолідовану Московську державу.

Хоча виразні риси окремого етнографічного типу, окремого побуту й своїх окремих політичних понять на північній Русі вже зовсім ясно виступають в другій половині XII в., хоча між Київом та північним осередком — Суздаллю наростає все гостріший антагонізм,

щуче заперечує масову колонізацію півночі виселенцями з Наддніпрянської Русі. Передовсім він зменшує серйозність характеру половецької погрози й підкреслює, що борячись з половецькими наїздами, південна Русь не тратила голови й надії: вона дивилась на поганих усе зверху вниз і за кожний напад готовила свій реванш. Далі він уважає саму можливість масового переходу наддніпрянської людности на далеку північ за цілком виключену. «Од благодатного чорнозему, каже він, до глини й піску, од степу — до лісу, од тепла — до холоду, од добрих урожаїв — до поганих, од вола — до коня, од хати — до ізби, од великих сел — до «починків» (окремі селища), од легкої роботи — до тяжкої праці — ледве чи хто піде добровільно».

Коли раніше підкреслювано, що на півночі з половини XII в. зустрічаємо цілий ряд південних назв: Переяслав, Стародуб, Перемисьль, Вишгород, Звенигород, Галич, Юр'єв, Трубеж, Либедь, Почайну, Владимир і т. д., то це Спіцин пояснює тим, що це назви княжі, урядові, а не народні. Князі сами були з півдня, вони й давали назви. Ці назви — виключно назви міст (а їх будували якраз князі), а не сел.

Щодо билин, то цей аргумент не має для Спіцина жадної ваги: в X—XII вв. билини співали однаково на півдні і на півночі, але на півночі билини знайшли для себе сприятливий ґрунт — довгі зимові вечори, а південна людність скоро їх розгубила під вражінням нових подій, нових героїв.

Отже, приходиться зупинитись на думці, що основна маса славянських переселенців, яка осіла в басейні верхньої Волги, ішла з Новгороду, з області Кривичів і Вятчів. Була певна домішка й південно-руського, українського елемента.

За те на місцях був уже готовий тубільний елемент, що увійшов як інгредієнт до великоруської народности. «Треба признати, каже Ключевський, деяку участь фінського племені у сформуванні антропологічного типу великоруса. Наша великоруська фізіономія продовжує він, не зовсім точно вередає загально-славянські риси. Інші славяне, добачаючи в ній ці риси, одначе зауважують і деяку сторонню домішку, а саме: скулистість великоруса, перевагу темного цвіту обличчя й волосся, а особливо великоруський ніс, що лежить на широкій основі; все це треба поставити на карб фінського впливу». Ключевський підкреслює також зміну мови під фінським впливом.

Проф. Платонов також підкреслює міграцію великорусів з фінами, яка вплинула на зміну мови, фізіологічного типу й духового та морального типу переселенців. За останні часи російські вчені (Пресняков, Любавський) взялися за дослідження процесу славянської колонізації заселених фінами земель і висвітлили зовсім ясну картину цієї колонізації й її характер. Дехто з самих російських дослідників (М. Покровський, С. Пюнтковський) зовсім не вважає цю колонізацію за мирний процес; навпаки, вони бачуть в ній завоювання й поневолення тубільної фінської людности, яка вже знала хлібороб-

ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСИ-УКРАЇНИ
 КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ.
 ПРОСВІТА І МИСТЕЦТВО.

Як би ми не опреділювали саму форму державного устрою старої Русі-України, але треба признати за Грушевським, що сама політична організація її полягала на співучасті двох чинників: князя й віча. Князі всі належали до одного «Рюрикового» роду; місцеві племінні династії зникли на Україні дуже рано. Та хоч князі й дивились на всю Руську Землю, як на власність свого роду, але вони мусили дуже рахуватись з думкою громади, представляваної вічем. Безперечно, віче, як орган суверенної громади було елементом давнім, старшим від княжої влади, але в період організації варягами руської держави, в період об'єднання в цій державі руських племен за допомогою «примучування», себто оружної сили, княжа влада взяла гору. Київська держава за перших князів була досить міцно зцентралізована (за Володимира Великого й Ярослава), і віче зостається зовсім в тіні, граючи ролю хіба що в місцевім житті, як орган місцевої самоуправи. Але з ослабленням київського централізму по смерті Ярослава воно знову виступає на політичну арену. Хоч порядок заміщення княжих «столів», починаючи з великокняжого у Києві, за синів Ярослава Мудрого і до самого кінця XI в. показує, що вони рахувалися з родовим принципом старшинства й справді наче по драбині пересувалися з нижчого щабля на вищий: після батька вступав його старший син, по ньому слідуючий син (а не внук) і т. д., але цей принцип був порушений вже синами Ярослава. Поруч з принципом родового старшинства або «дієвичного восхожденія», як каже літопис, все більше значіння набуває принцип наслідування в простій лінії від батька до сина. І власне цей принцип піддержує земля-громада; прогнання нелюбого князя й вибір нового, правда, служать проявами, так би мовити революційного руху, як ось було в Києві 1068 р., коли кияне скинули Ярославового сина Ізяслава й покликали були князя Всеслава з Полоцької фамілії, або в 1113 р., коли кияне вибрали князя Володимира Мономаха й потім піддержували його династію. Займаючи княжий стіл на заклик вічової громади, князі мусили складати з вічем певну умову, скріплюючи її присягою. Громади ж, вибираючи князів і умовляючись з ними, не зважали на між-княжі рахунки старшинства: вони мали на увазі

що виявився так болюче для Києва в його погромі 1169 р. військами суздальського князя Андрія Боголюбського, однак і південна, і північна Русь усе ще належали до одної спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви — Київського митрополита. в значній мірі жили спільним культурно-духовим життям. Розуміється, ця спільність відноситься до верхніх більш освічених верств, головню до духовенства. Повне відокремлення й розрив приніс з собою аж татарський погром 1237-40 років, після якого Русь південна й Русь північна пішли кожна своєю окремою історичною дорогою. Різниця політичного й суспільного устрою та культурного стану побільшувалася чим далі, то все глибше, аж поки не витворилися з обох народів два зовсім відмінні культурно-історичні типи.

ЛІТЕРАТУРА.

М. Гушевський. Історія України-Руси, т. II, Львів, 1905. М. Костомаров, Історія України в життєвих визначніших її діячів, Львів, 1918. М. Костомаровъ. Собрание сочиненій, кн. I, Петербургъ, 1903 (розправи: Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси, Двѣ русскія народности. Черты народной южнорусской исторіи). М. Костомаров, Дві руські народності. Ляйпціг, 1922. Д. Іловайський, Княжий період України-Руси, «Руська Вібіліотека», т. 3-4, Тернопіль, 1886. Про половців та інш. кочовників і досі не перестаріла праця: П. Голубовскій, Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія татаръ, Київ, 1884. Монографіі до історіі окремих земель України-Руси: М. Грушевський, Очеркъ исторіи Кіевской Земли, Київ, 1891; Ол. Андріяшев, Нарис історіі колонізаціі Київської Руси до кінця XV в., Збірник «Київ та його околиці», Київ, 1926; П. Голубовскій, Історія Сѣверской Земли до половини XIV столѣтія, Київ, 1882; Д. Багалій, Історія Сѣверской Земли до половини XIV столѣтія, Київ, 1882; М. Грушевський, Чернигів і Сіверщина в українській історіі. Збірник «Чернигів і північне Лівобережжя» Київ, 1928; П. С молічев, Чернигів та його околиці за часів великокнязівських, там-же; Ол. Андріяшев, Нарис історіі колонізаціі Сіверської Землі до початку XVI віку. «Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», т. XX, Київ, 1928; В. Новицький, Давнє Лукомор'я, там-же. т. XXIV, Київ, 1929 (про поморську Русь і Тьмутарокань); П. Івановъ, Историческія судьбы Волынской Земли до конца XIV в., Одеса, 1895; А. Андріяшев, Очерки исторіі Волынской Земли до конца XIV вѣка, Київ, 1887; В. Ляскоронскій, Історія Переяславської землі съ древнѣйшихъ временъ до половини XIII ст. Київ, 1903; Н. Молчановскій, Очерки извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года, Київ, 1885; А. Грушевскій, Очерки исторіи Туровскаго княжества, Київ, 1902 (Література про Галичину буде подана в дальших розділах). Огляд полеміки про ніби то великоруське населення Наддніпрянщини у Грушевського в I томі «Історіі України-Руси». Також А. Кримський, Филологія и Погодинская гипотеза, «Кіевская Старина», 1898, кн. VI, VII, IX; 1899, кн. I, II. Про формування великоруської народності: В. Ключевскій, Курсь русской исторіи, т. I, Петербургъ, 1904 (і пізніші видання); М. Любавскій, Образование основной государственной территории великорусской народности, Ленинградъ 1928. А. Пръснаковъ, Образование великорусскаго государства, Петроградъ 1918.

певну, любу їм особу, без огляду, чи мала вона «право» на стіл, чи ні. Однак вибравши князя, громада вже не втручалась в його управління, і він залишався повним господарем у зовнішній та внутрішній політиці. Втручання громади викликалося хіба якими надзвичайними подіями й носило характер, як я вже згадував, акту революційного. Взагалі треба сказати, що на Україні віче не досягло такого значіння, як це сталося на півночі в Новгороді, де, властиво, утворилась з кінця XII в. республіка. Найбільше значіння, наскільки можемо судити з літописних звісток, мало київське віче. Але й воно, як підкреслює Грушевський, виконувало завжди функції надзвичайні: при виборі нового князя, або усуненні несимпатичного громаді старого князя, в часі військових катастроф, в разі настирливої потреби якихсь реформ. Ніяких постійних, спеціальних функцій віче не мало.

З кінцем XI і протягом XII віку, коли Київська Держава розпалася фактично на ряд окремих князівств-земель, в кожній з них утвердилася якась одна певна династія, хоч і тут часто бували переміни. Родовий принцип старшинства при заміщенні княжих столів найсильніше тримався на Чернігово-Сіверській Землі, хоча й тут він раз-у-раз порушувався. Разом з розпадом Київської Держави на окремі князівства й закріпленням в них окремих княжих династій, втрачає своє реальне значіння старшинство київського великого князя; його титул має за собою лиш почесну історичну традицію: «золотий стіл київський», цей осередок Руської Землі, гніздо князів «рода руського», вбив до себе князів ще й тоді, коли його політичне значіння вже давно втратило реальну вагу.

Біля князя гуртувався особливий круг людей, який так само як і князь стояв понад місцевою людністю, міняючи разом з своїм князем місце осідку. Це була княжа дружина. Дружину проф. Пресняков характеризує як приватно-правний союз, збудований на спільності огнища й хліба у пана з його слугами. Дружина — це «княже огнище». Суспільний й національний склад її був дуже різноманітний. У перших князів абсолютно переважав у ній елемент варяжський. Це видно з імен дружинників, які збереглися в літопису. Але поруч варягів зустрічаємо й такі імена як Чудин, Козарин, Володислав Лях, Іван Войтишин (що міг бути ляхом або чехом), Олбир, Елбег — турські імена. Звичайно, головну масу, особливо з половини XI століття, складали місцеві люди. Старші дружинники, пізніше бояре, були не тільки вояками, але й урядовцями, й політичними дорадниками князя; вони складали його постійну раду, яка згодом на півночі прийняла назву «боярської думи». Це не була якась регламентована установа, а чисто звичаєва. Мономах радив князям «сівши думати з дружиною». Іноді поруч княжих бояр засідали в думі «старці градські», себто значніші люди з місцевого населення, «видніші міські аристократи», як їх зве Грушевський.

Князь мав свій княжий двір, який виконував функції не тільки приватного характеру господарської дворцової управи, але й органу державного, як це було скрізь в початкових примітивних формах державної організації в середній і західній Європі. Про урядовців

княжого двору маємо звістки з XII і XIII століть. На чолі двору стояв дворський або дворецький, який відповідав таким урядом на заході як palatinus, або comes palatii. В XIII ст. згадується печатник (канцлер) і покладник (спальник). Княже господарство провадили ключники й тіуни, часто люде несвобідні, з рабів. Але вони виконували й судові та адміністраційні функції, як княжі судді й намісники. Всякі доручення ексекутивного характеру для посилок або оповіщень виконували биричі, дїтські й отроки. Остання назва взагалі прикладалася до нижчої рядової дружини в протилежність до старших дружинників, до бояр.

Князь обєднував у своїх руках усю владу — військову, адміністраційну й судову і теоретично мав виконувати всі функції головного правителя в суді, якого заступати могли його довірені люде лиш в разі його неприсутности. Володимир Мономах дуже радив князям не покладатися на своїх урядовців, а робити все по змозі самому. Розуміється, з розвитком і поширенням держави це було неможливо, і князь мусів спиратися на поміч призначуваних ним військових начальників, админістраторів і суддів. Для оборони краю і для походів сил самої дружини не вистарчало, і князь мусів спиратися на народне військо, на «воїв», яких постачала сама земля на свій кошт. На чолі такого народного ополчення стояв «тисяцький», який помалу з виборного начальника народного війська зробився призначуваним князем його урядовцем. Тисяцький дуже часто носив титул воеводи і був взагалі начальником певної військової округи, а в часі війни командував своєю земською «тисячею» або «полком». Грушевський вважає, що воєнно-адміністраційна організація мала «десяточний» характер, себто «тисяча» ділилася на сотні й десятки, на чолі яких стояли «сотські» і «десятські». Ця організація мала також і характер фінансовий, бо є звістки, що оподаткування велося по сотнях. Тисяцькі або воеводи — це були найвищі урядовці князя, часто його намісники. Поруч них згадується в літопису «посадник», як начальник також з воєнно-адміністраційними функціями. Можна думати, що вони завідували меншими округами, дїж перші, або були начальниками, командантами міст.

Княжа дружина й урядовці князя складали одну невелику верству «людей княжих». Поза невеликою також верствою «людей церковних», про яких скажу трохи далі, вся решта населення, себто її головна маса складала т. зв. земську людність, громаду в тіснім цьому слові розумінні. Властиво кажучи, стара Русь не знала станових верств, які тільки ще зароджувались; вона знала лишень суспільні класи. Можна сказати, що головна ріжниця в суспільнім становищі була між людьми вільними й невільниками-рабами; існувала ще попередня група людей на-пів вільних. Але в межах вільної маси населення окремі групи не уявляли собою ніяких строго замкнених част: до боярства мали доступ люде з нижчих верств, а в звичайні дружинники могла попасти кожна вільна людина. Грушевський думає, що не виключена була можливість попасти сюди часом і княжому хлопцю, невільнику.

Вищий шар земської людности становили земські бояре — великі земельні власники або капіталісти. Ця верства тісно прилягала до княжого боярства. Її представників зустрічаємо під назвою «лучших людей», «больших людей», «нарочитих мужів», «старців градських», або й просто бояр. Взагалі, можна сказати, це була родова аристократія, економічною базою котрої була земельна власність або торгівля.

Решта людности розпадається на рядове міщанство й на селянство. Міщане, «прості люде» або «граждане», як їх звали, правно й політично були рівноправні з боярством, брали участь у вічах. Але економічна різниця була дуже помітна, і заможніші бояре визискували бідніше міщанство, дрібних торговців та ремісників. Взагалі стара Київська Русь знає дуже розвинену класову боротьбу і випадки дуже бурхливих повстань і розрухів, наприклад в 1068 і 1113 роках.

Селянство носило загальну назву смердів. Це були вільні хлібороби, що жили на своїх власних дворищах. Але поруч селян вільних і володіючих землею історія Київської Руси знає категорію хліборобів залежних і безземельних. Це були т. зв. закупы.

Питання про закупів має цілу літературу. Багато дано ім різних дефініцій, але більшість дослідників сходиться на тім, що це були люде, які не мали власного господарства й сиділи на чужій землі, яку обробляли за певну частину врожаю, або ж це були взагалі хліборобські наймити, «закупи ролейні». Хоч юридично вільні, вони могли легко втратити свою свободу, якщо попадали у великі борги у тих, у кого позичали засоби продукції — хліборобські знаряддя — або ж засоби поживи.

Зовсім окремо стояли такі дійсно невольні люди «холопы» або «рабы». Основним джерелом невольництва була війна, але холопом можна було зробитись, одружившись з невольницею, вступивши на службу до якого пана без особливих застережень, нарешті холопами ставали банкроти, що не могли сплатити своїх боргів. Холопа можна було купити, як якусь річ.

Невольник не був правною особою. Він не мав горожанських прав і не міг бути свідком на суді. За вбивство холопа платили його господарю вартість холопа, як за звичайну матеріальну шкоду. Християнство вело до поліпшення стану холопів-рабів.

Церква принесла з собою витворення спеціальної верстви «людей церковних», — не тільки самого духовенства й прислужників біля церкви, але й усіх т. зв. «задушних людей» — холопів, записаних на церкву на помин душі, людей безпритульних, калік, старців, що шукали в церкві опіки й захисту. Це не була якась певна, усталена класа: в число церковних людей попадали люде з різних суспільних клас, і приналежність до людей церковних опреділялась часом дуже випадковими причинами.

Прийняття християнства й культурне зближення з Візантією привели до запозичення, рецепції візантійського права. Але ця рецепція позначилась головню в сфері церковного законодавства в т. зв. Церковних Уставах Володимира й Ярослава Мудрого. В сфері

відносин світських Русь виробила своє власне право, і ми маємо перші спроби його кодифікації вже в першій половині XI віку. Це знаменита Руська Правда. Цю пам'ятку відкрито в 1738 році, а видав її вперше Шлецер в 1767 р. Пізніше знайдено багато її списків. Існують чотири редакції Руської Правди: перша, найкоротша, всього в 17 параграфах, зв'язана з іменем Ярослава Мудрого. Друга редакція, вже ширша, відноситься до часів Ізяслава Ярославича, третя — найширша, бо має коло 135 параграфів і найбільш розповсюджена (знайдено понад 40 списків) належить доби Володимира Микомаха. Нарешті четверта редакція є скороченням другої й третьої. Руська Правда не була офіційним кодексом, її зложено приватними людьми, правдоподібно, з церковних кіл, але це не зменшує її значіння для пізнання нашого старого права. Р. Правда уявляє собою головним робом збірку норм права цивільного й кримінального. Є також і норми характеру процесуального. Вона установлює кари за різні порушення права й за злочини. Кари складаються з штрафу: «віра» — на користь князя, яко справцеві суду, і «головництво» — на користь покритого, або родичів убитого. Головним джерелом Р. Правди була практика судових рішень. Поруч грошової кари Р. Правда визнає й родову помсту при убивствах. Кар на тіло Р. Правда зовсім не знає, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини. Взагалі холопи, раби не являються (ані об'єктом, ані суб'єктом права. Дуже високі кари призначалися за образу честі, що свідчить про високо розвинене почуття честі. В розділах, які стосуються цивільного права, говориться про позику, про купню й продаж, про право власності й про спадщину.

Руська Правда має обширну наукову літературу, в якій українські вчені взяли дуже значну участь. Дослідження її ведеться й досі. Особливо цінні новіші досліді проф. М а к с и м е й к а.

Основою економічного життя було натуральне господарство з перевагою добуваючого промислу над обробляючим і взагалі способу екстензивного над інтензивним. Отже насамперед звіроловство, риболовство, бжільництво, скотарство і, нарешті, хліборобство. Хліборобська культура вже в X столітті стояла високо. Плуг знають навіть Вятичі. Сіяно пшеницю, жито, ячмінь, овес, лен, горох, мак. Безперечно існувала земельна власність: з XI-XII вв. ми знаємо багато випадків продажу, дарування й конфіскації маєтностей. «Руська Правда» знає високі кари за порушення межі. Походження земельної власності — «заїмка» (окупація) і оброблення вільної порожньої землі. Розроблення ґрунту, запровадження на ньому культури, надавало йому певну вартість, і такий ґрунт робився предметом контракту, продажу і всяких оборотів.

Та найбільшу вартість здобував ґрунт тоді, коли з ним були зв'язані робочі руки — челядь або закупі. Російські вчені Ключевський і Рожков навіть думають, що саме поняття приватної власності виникло в зв'язку з невільництвом: «се моя земля, бо мої люде її обробляють».

В зв'язку з питанням про форми й характер землеволодіння в старій Русі виникло в історичній літературі й питання про існу-

вання в ній феодалізму. Російські історики, що досліджували устрій Київської Русі-України, торкалися не раз цього питання, але розв'язували його негативно. На початку 1900-х років молодий тоді вчений Н. Павлов-Сільванський виступив з теорією, що стара Русь так само пережила добу феодалізму й знала усі форми феодальних відносин, як і інші краї Європи. Але в своїх дослідках Павлов-Сільванський торкався виключно Володимиро-Суддальської Русі. Його праці викликали до себе великий інтерес, однак всі значніші російські історики з думками Павлова-Сільванського не погодилися. З українських істориків, які торкалися цього питання, Костомаров і Грушевський ставилися скептично до існування у нас феодалізму, вони вважали, що феодалізм на Україні появився вже після татар, за литовських часів. Російські історики-марксист Н. Рожков і М. Покровський, а з молодших С. Юшков цілком визнають, що Київська Русь знала лиш зародки феодалізму, а що справжні феодальні порядки існували лиш в Галицько-Волинській державі і за часів панування князів литовських. З цим поглядом можна вповні погодитись. В недавні часи відомий дослідник старого українського письменства академик В. Перетц у своїй розвідці про «Слово о полку Ігоря» (1926) ретельно висловився за те, що Київська Русь-Україна XI-XIII віків уявляла типову картину феодальних відносин: мовляв, так само, як і на Заході, існувала у нас велика земельна власність, як економічна підвалина, а натуральне господарство, як господарча форма; так само держава розпалася на безліч незалежних і напівзалежних країн, які об'єднувалися договірними васальними зв'язками з певною ієрархією. Однією була тільки в процесі феодалізації: на Заході найвищу владу захопили королівські урядовці — барони, землевласники, а у нас дрібні князьки, од яких залежали їхні васали — дружинники. Одною ступінню нижче князів стояли бояре, які також мали свою дружину, своїх отроків. Якраз «Слово о полку Ігоря» й уважає Перетц за характеристичну пам'ятку феодальної Русі-України.

Підставою цілого суспільства на старій Україні-Русі було вільне й економічно самостійне селянство, занятя господарським промислом. Однак творчим, організуючим елементом був патриціат більших міст, якого значіння спиралось передовсім на капіталі, створенім торгівлею. Проф. Ключевський з одного боку, а Олександра Ефіменкова з другого уважають зовнішню торгівлю за головний фактор утворення держави на українсько-руській території. І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Русі, від самого Києва почавши, вирости як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїзжі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торговельно-промислова аристократія, піддержана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом — варягами. Ці варяги втягли славянські племена в ширшу міжнародну торгівлю, котру сами здебільшого й організовували. Головна роль варяжських князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торгівлі.

Зовнішня торгівля велася зі Сходом, Візантією й Заходом: Балканом, Польщею, Угорщиною, Чехією та Німеччиною. Торговельними шляхами були насамперед річки: Дніпро лежав на славному шляху «із Варяг в Греки» і служив головною торговельною артерією. Десна з лівого, Припять з правого боку служили дуже важливими внутрішніми шляхами, так само як і інші допливи Дніпра, до котрих Київ займав дуже щасливе — центральне положення. За водний шлях служив і Дністер; човни плавали по ньому, починаючи з Галича. Дністром можна було виплисти в море і потім плисти в гору Дніпром. Крім водних були й проторені шляхи сухопутні. Літопис називає три таких шляхи: Грецький, який провадив з Києва на південь до Криму й Царьгороду; Залозний вів на Донщину й до Азовського моря; Солоний вів до солоних озер в Криму. Були ще й інші шляхи. Київ лежав у їх перехресті. З одної водної системи переходили у другу за допомогою «волок»: човни волочили по суходолу від одної річки до другої, як ось наприклад, плили лівим допливом Дністра Самарою вгору і далі волочили якийсь час по суху до Калміуса, що впадає в Азовське море; або ж в горі Дніпра волочили до Ловаті, що пливе в Ільменське озеро. Річки були за тих часів без порівняння більш многоводні. Тепер на дні малих річок часом знаходять останки таких великих човнів, що тільки дивуватись, як вони по цих річках могли плавати! Предметом експорту з Русі до Візантії була челядь (невільники), віск, мед, скіри, міхи, хліб. Привозило предметів вищого виробу — металеві, шклянні й матерії (особливо шовкові, т. зв. паволоки Візантії), різні окраси (золоті мистецькі вироби), вина й взагалі те, що можна назвати люксом. Зі сходу ішов на Русь такий крам: дорогі матерії (шовкові, атласні), пахощі, приправи до їжі (перець, цинамон), дорогі каміння, золоті й срібні речі: тарілки, ланцюжки, браслети, каблучки, сережки, шпильки, гудзики, бляшки — все те, що його так багато знаходимо при археологічних знахідках на українській території.

Торговельні зносини з Візантією, як ми бачили, регулювалися окремими договорами при заключенні миру. В цих договорах дуже докладно були обговорені умови торгу руських купців у самім Царьгороді.

Торгівля з Заходом, окрім Польщі й Угорщини, як найближчих сусідок України-Руси, провадилася з Чеською Прагою, з Регенсбургом на Дунаї, з Віднем, Майнцем та іншими містами. Регенсбург мав у XII ст. у Києві свою власну торговельну контору. З України везли на Захід міхи, хутра, тканини, посуд, візантійські металеві вироби, овочі, хліб, коріння, коней, худобу. На Україну привозили зброю й металеві предмети, різні матерії, мистецькі вироби з дерева. Мабуть привозили й інший крам. Значну роллю в торгівлі грали німецькі жиди. Взагалі в самім Києві перебувала численна чужинська колонія: німці, поляки, греки, жиди, вірмени, і не тільки як купці, але й як майстри, ремісники, члени релігійних місій.

Окрім торгівлі зовнішньої була розвинута й торгівля внутрішня: з північних областей, підлеглих Києву, привозили міхи і хутра,

а туди з України везли хліб та інші предмети поживи. З Коломиї у Галичині привозили на Наддніпрянщину сіль. У половців куповано коней і худобу, а продавано їм хліб.

Торговля мала караванний характер з огляду на небезпеку подорожей. Вона вимагала торговельного кредиту. Цей кредит був недешевий, проценти брали великі, і князі раз-у-раз мусіли їх регулювати. Володимир Мономах обмежив, наприклад, цей процент до 40% за рік. «Руська Правда» уділяє дуже багато уваги торговельним відносинам, і дехто з дослідників не без певної рації зве її «кодексом торговельного капіталу».

Була на Русі й своя монетна система. Джерелами нашого ознайомлення з нею служать численні нумізматичні знахідки, та ж сама Руська Правда та випадкові згадки в літопису. Завдяки частим торговельним зносинам з чужими країнами на Русі ходила перш за все чужа монета. В монетних знахідках вже з VII—IX віків ми зустрічаємо монети арабські, візантійські, норманські. Спочатку як своя власна «валюта», ходили дорогі міхи, причім за одиницю вважалася «куна», правдоподібно помічена, поштемплювана шкірка куніці. Пізніше шкіряну монету витіснила металева, що звалася гривною (певно, від шийної гривни — обруча, що ношено для окраси). Гривна мала в собі $\frac{1}{4}$ фунта срібла і виглядала, як злиток продовгастої форми. Часто по старій пам'яті звано його «гривною кун». Одна гривна мала в собі 20 ногат і 50 різан. Мабуть гривни різалися на дрібні шматочки. З часом срібло дорожчало, і гривни ставали легчі: в XII ст. вони важили всього $\frac{1}{4}$ фунта. За Володимира Вел. появляються штамповані монети, золоті і срібні. Золоті важили 6 грамів ($\frac{1}{3}$ лота); срібні мали $\frac{1}{3}$ лота ваги і ходили, як різани. На монетах вибивалася подoba князя і родовий знак (герб) — Тризуб. Збереглися монети Володимира, Ярослава і Святополка.

Торговля зі Сходом була дуже рано, вже в XI віці, перепинена кочовиками, які перерізали її головні артерії, що вели до Каспійського моря і на Кавказ. Ці самі кочовики утруднили зносини й з Візантією. Але всеж таки XI—XII століття можемо уважати за часи найбільшого розвитку всесторонніх торговельних зв'язків Київської Русі та її економічного розцвіту.

На ґрунті цього економічного розцвіту розвинулась багата матеріальна й духовна культура, що її блискучим центром був сам Київ. Ми не матимемо вірного образу Київської українсько-руської держави XI—XII віків, якщо не кинемо хоча б короткого погляду на цю культуру.

Титмар Мерзебургський, що побував у Києві 1018 році, каже, що в йому було 400 церков, 8 базарів «незчисленна сила мешканців». Адам Бременський говорить про Київ у 1072 році, як про суперника Царьгороду і «окрасу Греції». Коли взяти на увагу лиш ті останки, що заховались до нашого часу, наприклад, чудову св. Софію, будовану Ярославом Мудрим в 1037 році, Михайлівський і Кирилівський монастирі, Печерський храм і Спаса на Берестові та рештки інших розкішних будівель з їх прекрасними мозаїками та фресками,

з їх скульптурними оздобами, коли поглянути на пам'ятки різьбарства, малярства, мініатюри, а особливо ювілерства, на славно-звісну київську емаль, — то дифірамби сучасників для столиці Русі не здадуться нам уже так перебільшеними. Пам'ятки архітектури й мистецтва заховались не тільки в Києві: маємо величавий Спасо-Преображенський собор у Чернігові, що повстав майже одночасно з київською Софією (був заложений в 1024 р.), маємо останки, які дають змогу судити про цілість, у Каневі, Овручі, Володимирі, Білгородці, Галичу та інш. пунктах на Україні. Так само і знахідки пам'яток високо розвинутого художнього мистецтва сеї доби знаходимо на широкім просторі цілої середньої Наддніпряни.

В парі зі зростом матеріальної культури йшло буйне духовне життя і жвавий розвиток письменства. Певна річ, що література Київської Русі мала сильне церковне забарвлення, але поза тим вона старалася дати по змозі відповідь на запитання з історії, географії, космографії, фізіології. Розуміється, по числу пам'яток на першому місці стоїть література церковна: переклади книг св. Письма й богослужбових; за тим ідуть життя святих (Четі-Минеї й Патерики), твори отців церкви, усе це в перекладах з грецької мови, частиною з болгарської. Далі йде цілий ряд енциклопедичних збірників, серед них славнозвісні «Ізборники», зложені для князя Святослава Ярославича, 1073 і 1076 років; далі збірки афоризмів, т. зв. «Пчела»; історичні хроніки всесвітньої й візантійської історії (Палей, хроніка Іоана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Костянтина Манасії та інш.); природописні та географічні твори, відомий «Шестоднев» Василя Великого — ціла енциклопедія географічних і природописних відомостей і Космографія Козьми Індикоплова, з її відомостями з астрономії та географії, численні старосвітські романи (Александрія, Троянська війна, Девгенієво Діяніє, Індійське царство, Варлаам та Йосаф і цілий ряд інших) візантійського, перського, арабського й індійського походження; нарешті величезна й багата література апокрифів.

Пам'ятка оригінального руського письменства заховалась до нашого часу 30 творів XI століття і 65 творів з XII століття. Серед них маємо твори високої ідейної й мистецької вартости, як от проповіді митрополіта Іларіона, поучення, послання й полемічні писання Кліма Смолятича й Кирила Туровського, Київський Початковий Літопис і Повість временних літ, нарешті чудова пам'ятка лицарської поезії XII віку, славнозвісне «Слово о полку Ігоря» — про похід сіверських князів на половців 1187 р. Поруч дружинної або воєнної повісти, перехованої в складі Київського Літопису XII в. й перенятої тим самим лицарським духом, що й «Слово», ця поема є найбільшою культурною й літературною цінністю нашого старого золотого віку.

Стоючи на перехресті культурних впливів між Заходом і Сходом, Київ умів модифікувати ці впливи на своїм ґрунті. Досить кинути хочаб побіжний погляд на літературу XI—XII віків, щоб спостерегти, що тут не було рабського наслідування візантійських чи яких інших зразків: оригінальний дух молодого народу на все на-

кладав свою власну печать; перевага інтересів моралі над формою, догматикою, обрядом, висока гуманність — оце характеристичні прикмети українського письменства на світанку його життя, в часи Київської держави.

«Київ, каже проф. Платонов, був торговельною станцією не тільки між півднем і північчю, себто між варягами й Грецією, але також між Заходом і Сходом, між Європою та Азією. Тут були квартали жидівський, польський, тут мешкали німці, вірмени, греки та інші чужоземці. Тиха хліборобська праця мішалася тут з жвавим і шумним торговельним рухом. Життя відзначалося різноманітністю функцій. Торговля, викликаючи знайомство з різними народами, сприяла нагромадженню багатств і знання. Багацько умов витворювалося тут для культурного розвитку, і цей розвиток починався й зацвітав буйним цвітом. Просвіта, принесена християнством, знайшла собі захист в руських монастирях і здобула собі багато прихильників. Ми знаємо, що християнська мораль успішно боролася з грубими поглядами поганської старовини. Ми бачимо князів, які читають і збирають книги, князів, які замовляють переклади творів церковної літератури на руську мову; ми бачимо поширення грамотности, бачимо школи при церквах і єпископських дворах. Ми милуємося фресками, які писані з грецьких зразків руськими художниками, читаємо твори богословські освічених руських людей».

Київ, столиця Руської Землі, був головним і найдавнішим культурним центром на цілу східню Європу. Його впливи простягались на Новгород, Полоцк, Суздаль, Володимир на Клязмі, Ростов, а пізніше на Москву. Церкви й палати по цих містах будовано й прикрашено на київський зразок. Письменники наслідували тут київські літературні твори, запозичали з України теми, сюжети й форми для власних творів. Впливи українського мистецтва київської доби досягали Польщі, Чехів й іще далі на захід. Твори українських мистців були добре відомі німцям і французам. Коли київський князь Ізяслав Ярославич, скинутий братами з свого великокняжого столу, утік до Німеччини й явився в Майнці до цісаря Генриха IV, то всіх здивували багатство й розкіш його одержі, зброї й тих скарбів, що він привіз із собою: Німеччина нічого подібного не бачила у себе.

Взагалі, що стосується культурного рівня, Київська Русь-Україна стояла не нижче інших молодих держав на Заході й своїх найближчих славянських сусідів. Дослідники, наприклад, початкових зносин Руси з Польщею таки просто визнають культурну перевагу Руси.

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905, розділ III і IV. Д. Вагалій, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. I, Харків, 1928. В. Сергіївичь, Древности русскаго права, т. I і II (було кілька видань). А. Прѣсняковъ, Княжес право въ древней Руси, Петербургъ, 1909. В. Новицький, Снеми руської землі X-XII віків, «Праці Комісії для вивчення

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. ВОЛОДИМИРКО.
ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ. РОМАН. КОРОЛЬ ДАНИЛО І ЙОГО РІД.
ТАТАРСЬКА РУІНА. УПАДОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ.

Коли в першій чверті XII століття в південно-східніх наших степах показалася перша татарська орда, вона не застала вже на Русі єдиної держави, подібної до держави Ярослава Мудрого й його синів. Українсько-руська земля давно вже розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ уже не відігравав ролі політичного центра. Такий центр утворився на західньо-українських землях, у Галичині. Як ми вже бачили, Галицька земля відокремилася ще в кінці XI століття. Тут з другої половини того століття засіла династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володарь і Василько поділили були між собою Галичину. Рюрик скоро помер, і фактично князями залишилися Володарь, що мав свою столицю в Перемишлі, і Василько в Теребовлі. З відокремленням Галичини не могли помиритися князі сусідньої Волині, піддержувані великим князем Київським Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Та Володарь і Василько відбилися від Святополка, погромивши його самого на Рожнім полі (на Галицько-Волинським погрничю) і його союзників-угрів під Перемишлем (1099). Василько й Володарь померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилася в руках Володаревого сина, талановитого й енергійного Володимирка (1141-1153). Він переніс свою столицю до Галича, а своєму небожу Івану віддав в уділ Звенигород. Коли ж Іван (прозваний Берладником) почав інтригувати проти нього за допомогою бояр, він вигнав його з Звенигорода і почав панувати в Галичині єдиновласно. Він жорстоко покарав крामольних бояр і твердо сидів у своїй Галичу, не вважаючи на небезпечне сусідство з Угорщиною й Польщею, з котрих кожна зазіхала на Галицьку землю, та на ворогування з київськими князями. В боротьбі проти угорського короля Гейзи Володимирко спирався на союз з імператором візантійським Мануїлом Комненом (сестра Володимирка була за грецьким царевичем), а супроти київського великого князя Ізяслава II Мстиславича — на союз з його ворогом, суздальським князем Юрієм Довгоруком, скріплений шлюбом Володимиркового сина Ярослава з дочкою Юрія. Багато клопоту Володимиркові наробив Іван Бер-

ладник, який мав своїх прихильників і серед бояр, і серед простого люду в Галичині. Він захопив був одного разу самий Галич, а другий раз навів на Володимирка кийвські полки і поляків. Але Володимирко відбився від ворогів. Скористувавшись з боротьби Ізяслава II з Юрієм Довгоруком, Володимирко захопив Ізяславові землі на Волині, т. зв. Погоринську волость. Тоді Ізяслав з одного боку, а його союзник угорський король Гейза з другого, рушили на Володимирка. Хитрощами й підкупом угорських вельмож удалося Володимиркові прихилити на свій бік Гейзу, і той вплинув на Ізяслава так, щоб не вигонити Володимирка з Галичини, а лиш зобов'язати під присягою, що він поверне Погоринську волость. Удаючи з себе тяжко хворого, Володимирко заприсягся на хресті св. Стефана, привезеному з собою уграми, що верне Ізяславу забрані землі, а Гейза виступив в ролі поручителя. Одначе, як тільки минула гроза, Володимирко й не думав додержати присяги, а коли присланий від Ізяслава посол нагадав йому хрестне цілування, Володимирко насміявся з його. Але того ж самого дня він нагло помер (1153). Ця смерть в зв'язку з обставинами порушення даного слова й присяги зробила глибоке вражіння на сучасників, і в Київському Літопису знаходимо надзвичайно живе й майстерне оповідання про смерть Володимирка, писане певно по живих слідах події. Хоч Володимирко встиг дуже скріпити Галичину, між іншим — поширивши експанзію свого князівства в південно-східньому напрямі на т. зв. Пониззя, на теперішнє Поділля, Буковину й Бесарабію, але його насліднику Ярославу довелося почати своє князювання серед дуже тяжких обставин.

Ярослав, прозваний Осмомислом (1153-1187), був ще більш видатним політичним діячем, ніж його батько. Літопис характеризує його як «князя мудрого й красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Ярослав був натурою сильною й палкою, часто нестриманою в своїх поривах, але був добрий політик, добрий господарь. Він ще більше скріпив своє Галицьке князівство, зробившись одним з найпотужніших руських князів свого часу. Не дурно автор «Слова о полку Ігоря» звертається до нього з такою апострофою: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (себто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота кийвські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!

Спочатку, під вражінням батькової смерті, він упокорився перед Ізяславом, заявив, що віддається під його протекцію. Але скоро опанував собою й продовжував батькову лінію, не віддаючи Погоринської волости Ізяславу, і між ними прийшло до війни. Ізяслав прийшов з кийвськими, волинськими й чорноглобуцькими полками до Галичини. Під Тереховлею скінчилася кривава битва (1154) з нерішучим вислідом; після неї Ізяслав заплямував себе жорстоким вчинком: звелів вистинати усіх полонених галичан. Та скоро по тому Ізяслав помер, і Ярослав увільнився від небезпечного ворога. Він

зав'язав широкі дипломатичні зв'язки, — з візантійським імператором (царевич Андронік Комнен довгий час гостював у Ярослава в Галичині), з угорським королем, з німецьким імператором Фридрихом Барбаросою. Спирався він також на поміч Юрія Довгорукого, що з його дочкою був одружений. Деякий клопіт справив Ярославу Іван Берладник, що знову вилив був на політичну арену. Він зібрав собі дружину з різного бродячого елемента (їх звали «берладниками»), що дуже нагадував пізнішу низову козаччину в її початковій стадії. Може бути, що назва «берладник» пішла від міста Берладі в теперішній Молдавії. Прикликавши собі на поміч ще й половецьку орду, Іван кинувся на південну область Галицької держави, на Подунав'я, забрав її в свої руки й рушив вгору Прутом і далі. На поміч Івану вирушив з Києва син Ізяслава II, Ізяслав III, але Ярослав справився з своїми ворогами, Ізяслава III він навіть вигнав з Києва. Берладник скоро загинув, опинившись у Греції, і Ярослав Осмомисл мав з того часу спокій.

Держава Ярослава поширилася, як я тільки що згадав, аж до Чорного моря. Галицькі кораблі виїливали Дністром у Чорне море, провадили торгівлю з Олешшям при усті Дніпра, а галицькі рибалки ловили рибу в Дністровому лимані. Торговля збогачувала землю й давала князю ресурси для утримання сильного війська й активної закордонної політики. Столиця держави Галич став великим торговельним і культурним осередком. Тут можна було зустрінути купців зі сходу й заходу, тут перехрещувалися впливи Візантії й Західньої Європи, і пам'яткою цих впливів лишилися останки Пантелеймонівського храму, що в своїй архітектурі і в кращих носіть риси двох стилів: візантійського й романського. Саме місто було дуже добре укріплене. В Галичі за Ярослава Осмомисла заложено єпископську катедру.

Однак зовнішній силі держави не зовсім відповідали справи внутрішні. Вже за Володимира дуже велике значіння придбала боярська верства, що перетворилася помалу в родову й земельну аристократію з колишніх старих дружинників. Бояре претендували на участь у владі, домагалися, щоб князь нічого не робив без боярської думи (ради), захоплювали вищі уряди. Бояре власне тому й піддержували такого претендента, як Іван Берладник, що сподівалися тримати його в своїх руках і сами правити за нього. Уже в часі Володимирка боярські «коромоли» стають язвою, болячкою галицького життя. Ярослав Осмомисл мав слабу сторону в своїх особистих родинних справах: він не любив своєї шлюбної жінки Ольги Юріївни, залишив її і взяв собі за жінку якусь «Настаську» з боярської фамілії Чагровичів. Він мав од неї сина Олега. Родичі Настасії придбали сильний вплив при дворі, і це викликало незадоволення й заздрість інших бояр. Діло скінчилося дворцовою революцією: бояре захопили Ярослава в свої руки, нещасну Настасію спалили на вогні як чарівницю, всю фамілію Чагровичів вибили й узяли від Ярослава присягу, що він знову буде жити з Ольгою Юрієвною, яка перед тим мусила утікати з своїм сином Володимиром до Польщі.

Ярослав мусив скоритися, але попрежньому ставився недобре до Ольги Юрієвни, так що вона таки покинула його й після різних пригод повернулася на свою батьківщину, Суздальщину, де скінчила вік у черницях. Ярослав ледве терпів її сина Володимира, так що й цей мусив був його на якийсь час покинути й шукати притулку аж у Путивлі у свого швагра Ігоря, що за ним була його сестра, знаменита Ярославна «Слова о полку Ігоря». Умираючи (1187) Ярослав Осмомисл поділив був свою державу між обома синами, але як тільки він помер, бояре вигнали Олега, сина Настасії, і Володимир залишився князем сам один. Та він не мав позитивних прикмет свого діда й батька, це був п'яниця й розпусник. З боярами він не вмів дати собі ладу, і ті збунтувалися проти нього й вигнали з Галича (1188). Вони запросили до себе на князівство талановитого Романа Мстиславича волинського, внука Ізяслава II київського з дому Мономаховичів.

Та зразу це привело лиш до великої усобиці. Володимир Ярославич утік з своєю родиною до Угорщини шукати помочи. Король Бела III дійсно прийшов з військом, витіснив Романа й заняв Галич, однак не вернув його Володимирові, а проголосив себе за «короля Галичини» й залишив своїм намісником у Галичу сина Андрія (1189). При ньому зосталася й Угорська залога. Бояре спочатку були задоволені з того, бо фактично сами правили краєм. Але скоро угри далися усім в знаки. Та і взагалі на все населення чужоземна окупація зробила дуже прикре вражіння. Особливо повстало проти неї православне духовенство, і київський митрополіт почав закликати усіх князів, щоб вони визволили Галицьку землю зпід влади чужоплеменників. Кинувся був до Галичини син нещасливого Івана Берладника, княжих Ростислав, зібравши невеличку дружину. Але угри побили його й узяти в полон, де він і помер від ран. Тим часом Володимир втік від короля Бели, що держав його в арешті, подався до імператора Фридриха Барбароси й прохав помочи. Але Фридрих був зайнятий приготуваннями до свого відомого хрестоносного походу і йому було не до галицьких справ. Він тільки доручив польському королю Казимиру Справедливому, як своєму васалу, помогти Володимирові. Коли Володимир з польським військом явився в Галичину, всі зустріли його з радістю, угрів вигнали, і Володимир знову сів у Галичу. Ця перша угорська окупація тяглася недовго, всього якийсь один рік. Володимир до своєї смерті (1199) сидів у Галичу, спіраючись між іншим на протекцію свого дядька Всеволода Суздальського. З його смертю припинилась в Галичині династія Ростиславичів, бо два сини Володимира залишилися в Угорщині і більше вже на Україну не повернулись.

Галичина перейшла до Романа Мстиславича (1199-1205), найвидатнішого князя на цілій Україні-Русі кінця XII століття. За короткий час йому удалося сполучити в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка обєднала українські землі від Карпатів до Дніпра. Хоробрий, рішучий, Роман безоглядно доводився з своїми ворогами, особливо з крामольними боярами,

проте залишив по собі вдячну пам'ять і в письменних кругах, і серед простого народу, в його усній поезії. Літописець величає його «при-снопам'ятним самодержцем всея Руси», котрий «подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрости і поведився згідно з законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха, що понищив поганих ізмаїлтан, так званих половців». До пам'яті про Романа навязує літопис і чудову легенду про Евчан-Зілля. Він же згадує про те, що половці імям Романа лякали своїх дітей. Ще в XVI віці литовський хроніст Стрийковський, згадуючи про походи Романа на литовців, переказує, ніби Роман запрягав полонених литовців у плуги й орав ними, й що звідти, мовляв, повстала приказка: «Ой, Романе, Романе, худо живеш, литвою ореши».

Син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, Роман в молодих літах довго жив у Польщі і Німеччині, й це йому дуже придалося для розуміння політики в середній Європі. Його батько Метислав, бувши в 1167-69 роках князем київським, посадив Романа князем в Новгороді (1168). По смерті батька, який втративши Київ на користь Андрія Боголюбського, сів княжити у Володимирі на Волині, Роман повернувся на Україну й став князем волинським. Як ми вже бачили, в 1188 р. він зробив був невдалу спробу захопити й Галич. По смерті Володимира Ярославича він поновив свою спробу і цим разом задержав Галич у своїх руках. Тепер він став, як каже Грушевський «найбільшою політичною силою на Україні». Він приборкав крамольних бояр у себе дома, побив свого тестя київського князя Рюрика й посадив там, як намісника, свого далекого родича, князя Інгвара Лудького, потім пішов на половців і погромив їх кочовища. Але як тільки Роман повернувся до Галичини, Рюрик за допомогою Чернігівських князів і половців захопив був Київ і немилосердно його спустошив. Роман таки вигнав його знову, захопив у свої руки й постриг у ченці. Київ переходив з рук до рук і остаточно втратив своє політичне значіння. Він опинився тепер в залежності від галицько-волинського князя.

Роман піддержував приязні зносини з Візантією, з Угорщиною, зносився з папою Інокентієм III. В історичній літературі зберігся переказ, ніби папа пропонував Романові королівську корону, якщо він прийме латинство, але Роман відкинув цю пропозицію. Та новіші історики вважають цей переказ за легендарний. Під кінець свого життя Роман вмівся в боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами, ставши по стороні останніх. Він хотів допомогти королю Філіпу Швабському й пішов війною на союзника Вельфів, на польського короля Лешка, але в бою під Завихостом в літку 1205 року наложив голову.

Передчасна смерть не дала Романові закріпити престол за своїми малолітніми синами Данилом (що мав 3 роки) і Васильком (1 рік). Боярська опозиція знову підняла голову. Чернігівські Ольговичі знову явилися в Галичину й захопили самий Галич. Вдова Романа з дітьми

спочатку зачинилась у Володимирі на Волині, але, боячись, що бояре видадуть її ворогам, утікла потай з міста й втікла до Польщі. Польський король Лешко залишив її з Васильком у себе, а малого Данила вислав в Угорщину до короля Андрія. З цього часу для молодих Романовичів настали часи, повні різних пригод і тривоги, а для Галичини — 40-літній період усобиць, дуже красномовно названий в Галицько-волинському літопису «Великим мятежем». Держава Романа зробилась предметом аспірацій її ближчих сусідів — Польщі й Угорщини, які думали поділити її між собою, а з другого боку — її шарпали різні претенденти й боярські інтриги.

Спочатку Галичину захопили три Ігоревичі (сини звісного героя походу на половців Ігоря Святославича), родичі Осмомислової фамілії. Але вони посварилися з галицькими боярами і, щоб мати з ними спокій, справили по всьому краю різно боярам. Вирізано їх було коло п'ятисот. Але це тільки розлютовало бояр. Вони вдалися за допомогою до угорського короля, удаючи, що хочуть мати князем Данила, піймали двох Ігоревичів у свої руки й повісили (1211). Коли молодий Данило прибув до Галича, то виявилось, що бояре хочуть правити його іменем сами. Вони вигнали матір Данила, а за нею мусив знову покинути Галич і Данило. Тоді провідник боярської партії боярин Володислав Кормильчич проголосив себе князем (1213). Але з цим не могли помиритися ані українські князі ані сусідні володарі. Андрій з Лешком зіхалися в 1214 році в Спішу й умовилися між собою, щоб посадовити угорського королевича Коломана в Галичині, який мав одружитися з польською княжною. Польща забирала собі частину Галичини з Перемишлем і Берестейщину. Молоді Романовичі мали дістати собі Волинь. Галичину знову окупувало угорське військо. Цим разом угри почували себе твердіше й носилися вже з планами заведення в Галичині церковної унії. Однак, становище, втворене Спішською умовою, продержалося недовго. Андрій скоро посварився з Лешком і цей спровадив до Галичини, за порозумінням з галицькими боярами, новгородського князя з смоленської династії Мстислава Удатного, завзятого вояку. Мстислав з'явився, вигнав угрів і став князем галицьким (1219). Гірко було Данилові, що його батьківщина опинилася знову в чужих руках, але він помирився з Мстиславом і одружився навіть з його дочкою, в надії по смерті Мстислава (що не мав синів) таки стати князем у Галичу. Тим часом він занявся відновленням цілості свого Волинського князівства і відібрав назад від поляків Берестейщину й Забужжя. Але на поворот собі Галича довелося йому дождити ще дуже довго. Поляки й угри пішли війською на Мстислава, і він мусив разом із Данилом утікати на галицьке Пониззя. Але прийшла поміч від половців і литовців, і Мстислав з Данилом здобули назад Галич, при чім угорська й польська залога попали в полон разом з угорським королевичем Коломаном. Але коли довелося миритися з уграми, то Мстислав умовився, що віддасть свою другу дочку за наймолодшого угорського королевича Андрія й зробить його своїм наслідником у Галичині. Данило знову був обіде-

ний. Аж тільки смерть Мстислава (1228) розв'язала йому руки. Він уже добре укріпився на Волині. Його брат Василько, що сидів у Бересті, був йому вірним другом і помічником. Данило зручно використав усобицю у Польщі й з усіма своїми силами взявся добувати галицький стіл від угрів. Він здобув таки в 1229 р. Галич, і населення радісно його вітало. Але бояре далі снували свої інтриги й коромсли, і за їх допомогою угри знову опанували Галичину. Вдруге забрав був Данило Галич (1233), але бояре висунули йому нового конкурента в особі чернігівського князя Ростислава Михайловича. Кілька років тяглася ця боротьба, аж поки в 1237 році Данило не заволодів Галичем у третє — і на цей раз уже остаточно. В 1240 році він заволодів Києвом і посадив там свого намісника. Та остаточно зломив він свого ворога Ростислава, якого піддержували угри, аж в 1245 році в кривавім бою під Ярославом. Після того з Угорщиною настав мир.

Але тут вдарила страшна гроза зі сходу: на Україну насунули татари. Цей татарський поход був відрухом могутого руху в Азії, що його викликав Чингіз-хан Монголії Темучин на початку XIII в.

Джерелом наших відомостей про татар являються записки й оповідання ріжних авторів — китайських, перських, арабських, славянських і західно-європейських. Протягом XIX століття орієнталісти зібрали й видали в перекладі цілий ряд відомостей про монголів та їх походи. Серед записок сучасників дуже важливі записки французького ченця, італійця Плана де Карпіні, що в 1246-47 роках їздив в посольстві від папи Інокентія IV до татарського хана і переїздив через Київ, і ченця Вільгельма де Рубрук, що їздив у 1254 році від короля Людовика IX до хана Сартана, Батиевого сина. Існують ріжні видання їх записок, англійські (1903 і 1900 років), французькі (1889-1909) нарешті російські (1911). Має значіння й відома праця Марко Поло, подорожнього з 1271 року. З наукової літератури, окрім перестарілої праці Гаммера (*Geschichte der Goldenen Horde*, 1840) можна вказати на праці російського вченого Березина, правда, теж давні, з 1853-55 р.

Батьківщиною монголів був степ Гобі за Байкалом, на південному сході в басейні Амура. Тутешні орди кочували в степу, часом грабуючи сусідів, часом наймаючись до них на службу, як от до китайців. На чолі кожної орди стояли свої династії, з поміж котрих вибирались на соймах — «курултаях» хани. В половині XII в. в семі хана Багатура народився син Темучин, який обєднав окремі орди в одну сильну орду, а в 1206 р. курултай в Каракорумі вибрав його «Чингіз-ханом» — великим ханом усієї Монголії. З того часу починаються його великі походи й завоювання. По черзі були завойовані: східний Туркестан, Китай, потім Західний Туркестан, — Самарканд, Бухара, Хіва, Мерв, Герат. Боротьба з султаном Ховарезма (Хіви) Магометом привела до опанування цілого східного й південного побережжя Каспійського моря. Скрізь завойовники несли з собою спустошення й руїну. В погоні за Магометом вислав Темучин корпус свого війська під проводом Джебе й Субутая. Вони

історії західно-руського та українського права, т. III, Київ, 1927. Про «Руську правду» з старшої літератури: П. Мрочекъ-Дроздовскій, Исследования о Русской Правде. I-III, Москва, 1881-92; В. Сергѣевичъ, Русская Правда, Петербургъ (вийшло в «Лекції и исследования по истории русского права»); Н. Рожковъ, Очерки юридическаго быта по русской Правдѣ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1897, XI і XII; В. Ключевскій, Курсъ Руской истории г. I, розділ XIII-XIV. З новішої літератури: М. Максимейко, Опытъ практическаго изслѣдованія Р. Правды, Харьков, 1914; його ж, Систем Руської Правди в її поширеній редакції. Праці Комісії історії укр. права», т. II, Київ, 1926; його ж, Интерполяції в тексті поширеної Руської Правди, там же, т. VI, Київ, 1929. В. Черноп, До питання про аналіз тексту Руської Правди. «Записки Істор. Філол. Відділу Української Академії Наук», т. XX, Київ, 1928. М. Максимейко, Закупі Р. Правди. «Наук. Записки, наук. дослід. катедри іст. укр. культури», 10, VI, Харьков, 1927; його ж, Про смердів Р. Правди. «Праці Комісії істор. укр. права», т. III, Київ, 1927. С. Шелухин, До вивчення Р. Правди, Прага, 1930. Видання Р. Правди: К. Левицький, Правда Руська, пам'ятник законодавній права руського з XI віку, Львів, 1895 і Р. Лашенко, Пам'ятка українського права, I, Руська Правда, Прага, 1927. Питання про феодализм в Київській Русі: Н. Павлов-Сильванскій, Феодализмъ въ древней Руси, издание 2-е, Москва, 1923; Н. Рожковъ, Русская история въ сравнительно-историческомъ освѣщеніи, т. XI; Н. Рубинштейн, До історії соціальних відносин Київської Русі XI і XII в., «Наукові записки наук. дослід. катедри історії укр. культури», т. IV, Харьков, 1927; С. Юшков, Феодальныя отношенія въ Киевской Руси, «Ученыя Записки Саратовскаго Государственнаго Университета», т. III-IV, Саратов, 1924. Огляд читання у Д. Багалія, Нарис укр. історії, т. I, розділ VIII. Про торгівлю Київської Русі з Заходом досі ще не перестаріла праця: В. Васильевскій, Торговля Киева съ Регенсбургомъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1898, VII. Любомировъ, Торговля связи древней Руси съ Востокомъ въ VIII-IX вѣкахъ, Саратовъ, 1923. Гр. Величко, Політичні й торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. «Записки наукового тов. ім. Шевченка», т. VI, Львів, 1894. A. Szelągowski, Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim, Kraków, 1909. Матеріальна культура й мистецтво, загальні огляди: Д. Антонович, Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага, 1923, (літограф.) М. Голубецъ, Начерк історії українського мистецтва, т. I, Львів, 1922. ф. Шміт, Мистецтво старої України-Русі, Харьков, 1919. К. Широцький, Українське мистецтво старо-князівської доби і його вивчення, «Наше Минуле», Київ, 1918, т. I. М. Грушевський, Історія України-Русі, т. III, ст. 422-452. Спеціальніша література: В. Січинський, Архітектура старо-князівської доби (X-XIII ст.), Прага, 1926. I. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень, Збірник «Київ», 1926; М. Макаренко, Скульптура й різьбарство Київської Русі, «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва», т. I, Київ, 1931; М. Макаренко, Чернігівський Спас, «Записки істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук», т. XX, Київ, 1928; I. Моргилевський, Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями, Збірник «Чернігів і північне Лівобережжя», Київ, 1928; М. Макаренко, Борзенькі емалі й старі емалі України взагалі, там же; інші статті М. Макаренка й I. Моргилевського в тому ж таки збірнику. Про освіту й літературу XI-XIII віків: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. III, ст. 454-503. М. Возняк, Історія української літератури, т. I, Львів, 1920; М. Грушевський, Історія української літератури, т. 1-3, Львів, 1923-24; С. Єфремов, Історія українського письменства, т. I, Ляйпціг, 1924. В. Лєсикий, Начерк історії української літератури, т. I, Коломия, 1922. Ів. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910. В. Перетц, Слово о полку Ігоря, Київ, 1926.

загнали Магомета на один острів Каспійського моря, де він і помер. Але Субутай пішов далі, опанував північну Персію, пограбував Грузію, перейшов понад Каспієм повз Дербент і вийшов на північний Кавказ. На одсіч татарам виступили яси, косоги й половці. Улесливими обіцянками й дарами татарські ватажки одвели половців і погромили ясів та косогів. Тоді кинудись на половців. Це сталося в 1222 році. Половецький хан Котян утік до свого зятя Мстислава Удатного, що сидів на той час у Галичу. Половці рознесли тривогу по руські землі. З ініціативи Мстислава у Києві відбувся сойм українських князів. Зібрались тут три Мстислави: Мстислав Романович, великий князь Київський (з галузі Смоленських Мономаховичів), Мстислав Удатний галицький і Мстислав Всеволодович Чернігівський. Були й молоді князі: Данило Романович, Михайло Всеволодович та інші. Були й половецькі хани. Вирішено було помогти половцям і по лицарськи зустріти ворога в полі.

Тим часом татари зимували в 1222-1223 році в наших степах і зробили диверсію на Крим, де спустошили Судак. Весною 1223 зібралося блискуче військо: кияне, чернігівці, волиняне, галичане й смольняне. Піші полки плили ввиз Дністром, кіннота йшла суходолом. Збірний пункт був коло острова Хортиці низче порогів. Галицьке військо приплило на тисячі човнах Дністром в море, а звідти згору Дніпром. Від Хортиці вирушили просто на схід у степ. Літопис переказує, що від татар було посольство, яке умовляло прийняти мир, але князі не схотіли вступати в переговори і навіть наказали вбити послів. Данило Романович ішов в авангарді і погромив перші татарські чати. Військо йшло, видко, Залозним шляхом і наближалось до Азовського моря. Над річкою Калкою (теперішній Калміус) зустріли головні татарські сили. Серед князів не було єдиного командування, ані якогось спільного плану. 31 мая 1223 року стався бій. Половці не витримали натиску монголів і кинулись тікати, зносячи замішання й паніку в українські полки. Книжі дружини й земськї полки билися хоробро, але були розгромлені. Кияне з своїм князем Мстиславом Романовичем три дні оборонялись в таборі, але зусили капітулювати. Цілий ряд князів попав у полон і був замордований татарами. Усе кинулось тікати до Дніпра. Чимало загинуло часі татарської погоні. Ті, що добігли до Дніпра, скоріше перезеліся на той бік і попалили за собою човни. Загинуло 9/10 цілого війська, а було його, коли вірити літопису, мало не сто тисяч. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений. Погром справив страшне вражіння на всій Україні, але татари не розвинули свого спіху, повернули назад на схід і зникли в степах. Літописець міг би записати, що страшний ворог «не знати, звідки прийшов, і невідомо, куди подівся».

Українські князі скоро отямилась після удару, і не видно, щоб каласький погром вніс якісь великі зміни в їхні взаємовідносини. Знову закипіла боротьба, головню за Галич, між Данилом і Ростиславом, якого піддержував Михайло Чернігівський. Як я згадував, боротьба закінчилась покищо перемогою Данила в 1237 році. Аж тут

знову появились татари. Виявилось, що катастрофа над Калкою була лише прелюдією загального погрому. В 1237 році татари показали знову, в більшому числі, під проводом хана Бату, чи Батия. Цим разом вони вдарили на землю Рязанську, потім на Ростово-Суздальську. Великоруські князі ставили сміливий опір, але кожен боровся по одинці, і татари брали одно місто за другим. Великий князь Юрій II поляг в бою. Зруйнувавши протягом 1237—1238 років Великорусь, татари весною 1239 року зявились на Україні. Вони взяли й зруйнували Переяслав, потім Чернігів, спустошили ціле Лівобережжя, а в кінці 1240 року переправились через Дніпро й облягли Київ. Тут сидів намісник Данила Галицького тисяцький Дмитро. Після героїської оборони Київ був узятий і зруйнований.

Татари рушили далі на захід, перейшли Волинь, Галичину, потім Польщу й Угорщину, і тільки на Шлеську під Лігніцем зупинили їх заковані в залізо чеські й німецькі лицарі. Літом 1242 р. почав Батий свій відворот, знов перейшов всю Україну й зупинився аж над Волгою. Тут він заложив свою резиденцію й розіслав звідси своїх послів, вимагаючи у князів зруйнованих Великоруси й України покори й визнання себе за верховного правителя.

Почалося тоді паломництво тероризованих руських князів до татарського володаря в орду. Вони їздили «на поклон» і для підтвердження своїх княжих прав. Разом із тим почалася довга доба в історії як Великоруси, так і України, відома під назвою «татарського ярма». Для великоруських земель ця доба тяглася формально аж до 1480 року. Для України вона була значно коротша й носила відмінний характер: у нас татарське панування полишило без порівняння менше сліду в обсягу соціального й політичного устрою, в обсягу культурно-побутовому. На Великорусі, завдяки більшій географічній близькості й зручності сполучення по Волзі татари безпосередньо налягли на князівства, взяли в свої руки справу затвердження князів, близько втручались в їхні внутрішні стосунки. Населення було обложено поголовою даниною, яку збирали татарські урядовці. Обхоплена з усіх боків татарськими сітями Суздальська Русь була відрізана від зносин з іншими сусідами, за винятком новгородської республіки, що одна з поміж великоруських земель не була завойована татарами й продовжувала стояти в тісній звязку з Ганзейським союзом. Лиш дуже помалу, аж з другої половини XIV століття почала Великорусь емансипуватися зпід татарської зверхності. Але довге перебування під цією зверхністю положило свій відпечаток на цілу дальшу історію великоруського народу й на саму його національну вдачу, надавши їй риси грубости, жорстокости й деспотизму.

Інакше було у нас на Україні. Правда, й тут спочатку татари наложили було руку на князів, і сам Данило Галицький мусив їздити в орду на поклон. Але ця подорож викликала загальне почуття образи за таке пониження свого князя — сліди цієї образи бачимо в літописнім оповіданні про подорож Данила в орду. Знов же таки й факт замордування чернігівського князя Михайла в орді за те, що він не схотів виконувати там понижуючих для його становища цере-

моній, свідчить, що на Україні інакше реагували на накидання васальної залежності від татарського хана.

Упокорившись поки що перед ханом, Данило дістав від нього потвердження: «бисть поручена земля його йому». Однак Данило не думав на завжди примиритись з таким становищем: він почав наново зміцнювати свої сили й засоби оборони, упорядкувавши відносини з своїми ближчими сусідами, і в той же час оглядався за поміччю на Заході. Насамперед він замирився з угорським королем і одружив свого сина Льва з його дочкою (1256). Потім розпочав зносини з римським папою Інокентієм IV., сподіваючись, що той зможе викликати хрестовий поход проти татар.

Ще перед тим, як Данило навязав зносини з папою, поїхав до Риму якийсь «архієпископ руський» і, не заставши там папи, явився літом 1245 року до Ліону, де саме відбувався в присутності папи Інокентія IV. церковний собор. Як доводить Ст. Томашівський, цим архієпископом був Петро Акеревич, київський митрополит, поставлений на митрополію за допомогою чернігівського князя Михайла Всеволодовича Прогнанний татарами з своєї столиці він, в порозумінні з Михайлом Всеволодовичем, що, видно, не мав сили сам його оборонити, поїхав на захід шукати у папи поради й оборони. На соборі він розповів про погром Русі татарами і перестеріг західно-європейське суспільство перед грізною небезпекою з боку татар. Його оповідання зробило велике вражіння і, може бути, що під впливом Петра Акеревича папа вислав на розвідки в орду свого легата Плато Карпіні. Про виступ Петра Акеревича в Ліоні на соборі (він пристав до унії з римською церквою) збереглося оповідання в двох англійських літописах половини XIII в. На цих літописах головню й засновує свою розвідку про місію Петра Акеревича проф. Томашівський.

Плато Карпіні, їдучи в орду, на початку 1246 р., бачився з князем Васильком і намовляв його до унії з римською церквою. Потім, уже в березні місяці, десь на Подонні зустрів він самого Данила, як той повертався з орди, й мав з ним переговори. Коли ж Плато Карпіні повертався сам від татар і бачився літом 1247 року з Данилом і з Васильком, то довідався, що від Данила вже поїхав до папи посол, ігумен Григорій. З Плато Карпіні поїхало нове посольство від Данила. Між галицьким князем і папою завязалося дуже жваве листування, папа вислав до його булу за булою, заявляв, що приймає його в «протекцію св. Петра» й обіцяв поміч. Однак самого головного, на що сподівався Данило, — організувати хрестовий поход проти татар — папа не зміг, а тому скоро прохолов Данило і до церковної унії з Римом, на яку погоджувався, думаючи придбати за це західно-європейську поміч.

Ведучи зносини з папою, Данило задумав ще інший далекоюсягний план, який мав здобути йому певну опору на заході. Коли по смерті останнього герцога Австрії з дому Бабенбергів почалася боротьба за його спадщину, і Австрію захопив був чеський король Отокар II., Данило пристав на пропозицію угорського короля Бели

(за згодою з папою) одружити свого сина Романа з сестрою помершого герцога Гертрудою, наслідницею австрійського трону. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252). Але угри дуже слабо піддержали його в боротьбі за австрійську спадщину з Отокаром, і Роман мусив тікати до батька, покинувши жінку. На тім і скінчився австрійський епізод політики Данила. З Польщею Данило жив у добрих відносинах.

Тим часом у Данила з'явився новий ворог — на півночі. Це була Литва. Вже Романові Мстиславичу довелося вести завзяту боротьбу з литовським племенем Ятвягів. По його смерті литовці знову почали непокоїти своїми нападами Волинь. В 1219 році прийшло було з ними до згоди, але нові наїзди Ятвягів примусили Данила заключити союз з мазовецькими польськими князями і з Тевтонським орденом і взятись до рішучої боротьби з Ятвягами. Ця боротьба велася ним з великою жорстокістю: ятвягські оселі скрізь палено і самих ятвягів винищувано. Справа закінчилась завоюванням Ятвягської землі і поділом її між союзниками (1254). Коли литовські племена уперше об'єднав в одній державі князь Мендовг (1219—1264), то Данило спочатку жив з ним в миру й навіть одружився був з його родичкою, але зріст сили Мендовга став здаватися йому небезпечним, і він заложив проти Мендовга сильну коаліцію з тевтонських лицарів і деяких литовських племен. Однак війна не мала великих розмірів, і вороги скоро замирилися (1254): Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з своєї австрійської пригоди, Мендовг дав уділ на Білій Русі з Новгородком, Слонімом, Волковиськом та іншими городами. Телер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширились далеко на північ, аж до басейну Німана й Нарєва.

Саме серед цих походів папа прислав Данилові через свого легата королівську корону. Готуючись до боротьби з татарами, Данило не хотів, щоб коло прийняття ним з папських рук королівської корони було багато шуму. Тому одже коронація відбулася тихо й скромно, на самій північно-західній окраїні Данилових володінь в Дрогичині (1253).

Тим часом уже наростає конфлікт з татарами. Він виник через т. зв. «Татарських людей», себто тих українських громад, які вибились згідно безпосередньої залежності від своїх князів і піддалися сами під татарську зверхність. Питання про цих татарських людей зв'язується в нашої історичній літературі з питанням про Б о л о х о в с ь к у землю й Болоховських князів. Звістки про «Болохово» появляються в XII столітті, коли під цією назвою виступає область, яку історики означають, як територію верхнього басейну річки Случи й Бога, отже більш-менш східню частину Волині, яка прилягала до північної Київщини. Уперше науково дослідив питання про Болоховців київський учений М. Дашкевич своєю працею «Болоховская земля», 1878 (і цілий ряд пізніших його статей на цю ж тему). На думку Дашкевича яку поділили Антонович, а пізніше Грушевський, Болоховці це було якесь українське плем'я, може

з деякою домішкою туркського (чорноклобуцького) елемента. Вони жили на верхівях Случи, Горині та Богу й заховали до певної міри свою автономію, мали навіть якихсь своїх «князів». Галицький учений А. Петрушевич, а за ним і Ст. Томашівський вважали Болоховців за волохів. Галицькі вчені Д. Зубрицький, Іс. Шараневич і київський учений Н. Молчановський вважали Болоховців за зручених половців і взагалі за племя туркське. Хоча Болоховці займалися хліборобством, але зберігали деякі кочовницькі риси й визначалися своїм опозиційним настроєм супроти своїх зверхників, галицько-волинських князів. Вони піддержували крайні галицькі бояр в їх боротьбі з Данилом. Коли Батий ішов на Галичину, болоховці перейшли на його бік. Вони й дали залишилися в татарській протекції («сіяли для татар просо й пшеницю», як каже літопис), виплачуючи їм дань, а до Данила ставилися вороже. Мати цих «татарських людей» у себе під боком, здавалося Данилові дуже небезпечним. Він пішов на болоховців походом, поруйнував і попалив їхні городи, «розкопав їхні греблі», як і зазначає літописець, побрав багато людей у неволю. І таких репресій Данилові доводилося уживати ще не раз, бо болоховці вперто трималися своєї татарської орієнтації. За прикладом болоховців і деякі громади на Київщині й на Поділлі стали виломлюватися зпід княжої влади й переходити під татарську зверхність, волюючи платити легку дань татарам, ніж нести всі тягари, зв'язані з послухом князю, якому доводилось вічно воювати й напружувати всі сили своєї держави для її оборони. Хоча про безпосередні причини конфлікту з татарами ми точно не знаємо, але можна догадуватись, що власне ота боротьба Данила з «татарськими людьми» викликала інтервенцію з боку татарських властей.

Представником Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку татарський воевода Куремса. Піддержуючи анти-князівські рухи серед місцевого українського населення на Волині й на Поділлі, він зробив кілька походів, які мали скоріше характер воєнних демонстрацій, на Волинь і на Пониззя, але на ці походи Данило відповів новими карними експедиціями проти непокірних підданих цих людей татарських (1252—54). За кілька років замість Куремси з орди було прислано нового воеводу Бурундая, з далеко більшими силами, і той почав тепер наступати на Данила (1259). Данило побачив, що не має сили протистати татарській перевазі й мусив скоритися. З наказу Бурундая він мусив сам власними людьми поруйнувати укріплення своїх міст — Володимира, Крем'янця, Луцька, Львова та інших, мусив посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву й на Польщу, одним словом, йому довелося цілком скапітулювати. Ніякої допомоги з Заходу не прийшло. Тепер держава Данила була позбавлена способів оборони і, як каже Грушевський, «найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась як дим». Це зробило тяжке пригноблюче враження на Данила й мабуть прискорило його смерть (1264).

В особі Данила зійшов зі сцени безумовно один з найвидатні-

ших українських князів. За такого вважає його однодушно наша історіографія. Вже в галицько-волинському літопису знаходимо коротку, але яскраву характеристику Данила, як князя і як людини: «се же король Данило, читаємо там, — князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда городи многі, і церкви, постави, і украси і різноманітними красотами, бляшеть бо братолюбієм свіся з братом своїм Васильком: сїй же Данило бляшеть второй по Соломоні». Майстерну характеристику Данила подає Костомаров: «Доля цього князя, пише він, мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягав жаден з українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Але не встигнувши визволитись зпід татарського ярма й дати своїй державі самостійне значіння, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки цій самостійності на майбутнє. У відносинах до своїх західніх сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, неустрашимий, але разом із тим великодушний і добрий до наївности, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, навіть тих хитрощів, яких уживав людина, щоб не дати себе одурити. Цей князь уявляв собою повну протилежність обережним і хитрим князям східньої Русі, котрі, при всій ріжнотності своєї вдачі, засвоювали від своїх батьків та дідів політику хитрощів та насильства, і звикли не розбиратись в засобах за-для досягнення мети... Особа Данила Галицького зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Грушевський, хоч і вважає постать Данила трохи ідеалізованою прихильним до нього літописцем, але віддає належне його витривалості, з якою він виборював собі свою отчину, ріжносторонності й рухливості його діяльності. Як і Костомаров, він не вважає його за доброго політика, закидаючи йому, що «його дипломатія була хаотична, його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна. Він не змів організувати якогось широкого союзу руських князів, ані опертись на народніх масах». Признаючи в нім «лицарськість, відвагу, певне поняття честі, відразу до нечесного підступу», Грушевський підкреслює, що цей лицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями. Ст. Томащівський, визнає, що в особі Данила «зійшла до гробу одна з найідеалістичних постатей української історії: розумний, лицарський, культурний, гуманний, при сім енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі не зменшували його політичної вартости, бо приходилося йому ділати в незвичайно трудних обставинах, тяжчих, як мав його батько».

По смерті Данила старшим в його роді залишився його брат Василько, який весь час був вірним другом і помішником Данила, сам залишаючись немов в тіні поруч з своїм талановитим братом. Він зостався в своїм Володимирі на Волині, де скоро й помер (1270).

Спадщину Данила перейняв його син Лев I (1264—1301). На Волині по смерті Володимира князував його син Василько, «великий книжник і філософ», як зве його літопис, і меценат науки та мистецтва; він так само як і його батько не провадив якоїсь сепаратної політики, а вміраючи бездітний, передав своє князівство молодшому братові Льва, Мстиславу Даниловичу. Коли ж помер Мстислав, то син Льва I король Юрій (1301—1308) злучив у своїх руках і Галичину й Волинь, ще й столицю переніс до Володимира. Таким способом по смерті Данила Галицько-Волинська держава не розпалась, і його нащадки старалися продовжувати намічену ним велико-державну лінію політики.

Лев I. супроти татар держався лояльної політики хоч це й не охороняло його від спустошень, які чинили татари, переходячи українські землі в своїх походах на Польщу та на Литву. Тимчасове ослаблення Польщі через внутрішні усобиці й Угорщини, зруйнованої татарським наїздом, Лев зручно використав для своєї експанзії. Спираючись на союз з чеським королем Вацлавом II, він забрав був від Польщі Люблинську область, а від Угорської держави Закарпатське підгір'я з Мункачем, де жило українське населення. Так само використав він період усобиць на Литві, по смерті Мендовга, остаточно підбивши Ятвягів і посунувши північну грядицю своєї держави аж за Нарев.

З кінця XIII віку, коли уривається Галицько-Волинський літопис, наші відомості про події в Галицько-Волинській державі стають дуже скупі й непевні. Тільки комбінуючи деякі випадкові звістки, головню з чужих джерел, можна уявити собі загальний хід подій. Становище Галицько-Волинської держави в XIV столітті було значно тяжче, ніж за часів Льва: Польща вийшла з своїх усобиць, відбудована Володиславом Локстком, а за його сина, талановитого Кизимира Великого (1333—1370) перейшла в наступ супроти Русі. Угорщина теж скріпилася під новою династією Карла-Роберта Анжуйського (1307—1342), що відбив назад Мункач. Хоч татари перестали так дошкуляти, як раніше, але за те на півночі виріс небезпечний агресивний сусід в особі Гедимина (1316—1321), що знову обєднав литовців в одну значну державу. Супроти всіх цих сусідів, що зазіхали на багаті й культурні області Галицько-Волинської держави, остання не могла протиставити відповідного опору, особливо коли з одночасною смертю синів Юрія I, князів Льва II і Андрія (1308—1323), скінчилася династія короля Данила. Престол перейшов до родича останніх князів, польського князя Болеслава Тройденовича мазовецького, який прийняв православну віру й прибрав ім'я Юрія (1323—1340). Та галицькі бояри отруїли його, і Галицько-Волинська держава стала здобиччю сусідів: Польщі й Литви. Якийсь час галицькі бояри за допомогою татар вдержували були управу в своїх руках (1340—1349), поді як Волинь захопив литовський князь Любарт Гедиминович (1340—1385), брат великого князя Ольгерда. Але Казимир Великий увійшов з порозуміння з татарами і в 1349 році таки забрав Галичину. Якийсь час одначе Галичина перебувала під владою угорського короля Лю-

довика, що був по смерті Казимира й польським королем. Та в 1387 році за його дочки Ядвиги Галичина була остаточно приєднана до польської корони.

Отже фактично Галицько-Волинська держава, ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла обєднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминуло безслідно для дальшої долі українського народу. Новіший дослідник проф. Ст. Томашівський дуже високо ставить заслуги Галицько-Волинської держави перед українським народом. Ця держава, каже він, зберегла Україну перед передчасним опануванням і асиміляцією з боку Польщі.

Розірвавши династичні й церковно-політичні звязки з Суздалем, вона з другого боку припинила процес асиміляції українського елементу з великоруським з перевагою великорущини. Нарешті вона відкрила західньо-європейським впливам доступ в широкій мірі й нейтралізувала односторонність впливів візантійських.

Ця держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Русі, свою політичну й соціальну революцію розвивала під сильним впливом тих відносин, які існували в середній Європі. Хоч Роман і провадив жорстоку боротьбу з боярами, але зломити їх політичного значіння та їх економічної сили не міг. Політичні завирюхи першої половини XIII віку дуже сприяли боярським претензіям, і самому Данилові на верху його успіхів раз-у-раз доводилося рахуватися з боярською олігархією. Не дурно літописець в одному місці каже, що «галицькі бояри називали Данила князем, а насправжки сами в своїх руках держали всю землю». Бояре навіть засвоювали собі право роздавати землі, і Данилові разом з Васильком довелося боротися з ними, наприклад, за право роздавати виробку участків з сілью в Коломиї своїм дружинникам. Галицьке боярство зробилося справжньою аристократією, яка прийняла в свої ряди декого з дрібних, збіднілих князів, які ставали на службу до галицьких князів і звалися «служебними князями». Бояре, як думас дехто з істориків, звели з світу не тільки Юрія-Болеслава Тройденовича, але й обох останніх князів з дому Данила — Льва II та Андрія, щоб самим панувати в Галичині. Основою економічної сили боярства було, як уже було мною згадувано, велике землеволодіння, котре приносило значні доходи з сільського господарства завдяки родчості землі. Джерелом збагачення служили й вищі адміністративні посади, звязані з одержанням прибутків з доходів з землі, т. зв. «кормленія». Головною робочою силою по маєтностях були люде невольні, раби, або на-пів вільні, які не мали права вільного переходу. Вільні селяне, смерди, почали називатися під польським впливом кметами. Вони поділилися на данників, які платили дань князю або боярину і на службових, які були зобовязані на користь земельних власників різними службовими повинностями. Перехід Галичини під польську владу потягнув за собою великі зміни в соціальному устрою, та про це буде мова далі.

У зв'язку з розвитком торгівлі з заходом починається в XIII віці в Галичині й на Волині зріст городів. Ще за київських часів через західно-українські землі провадилася жвава торгівля з середньою й західною Європою. З упадком Києва посередницька роль в торгівлі між заходом і сходом переходить до Галичини. Сюди приїзять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкану й закупають продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Про комунікацію рікою Дністром я вже говорив раніш. Такі міста, як Галич, Львів, Луцьк, Холм стають дуже важливими торговельними осередками й мають у себе значні колонії чужоземців. Після татарської різни князі взялися до колонізації спустошених міст, закликаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим пересельцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядкувати по своїх власних звичаях, і таким робом появляється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині. Данило особливо сприяв розбудові міст. Він заложив міста Львів і Холм, які дуже скоро заселилися й зробилися значними центрами торговельного руху. Безперечно, князі рахували на те, що міста і міське населення може служити їм опорою в боротьбі з боярством, як воно не раз в дійсності й бувало. Сам Данило та його брат Василько особливо вславилися своєю будівничою діяльністю: літопис згадує про цілий ряд міст, храмів, замків, башт, побудованих ними. Галицько-Волинський літопис подає живий образ того, як будував Данило Холм, як закликав майстрів і ремісників — і своїх русинів, і німців, і ляхів, і татар, і всяких інших: він докладно змалював, як були збудовані і як пишно прикрашені були холмські церкви. А вже справжнім меценатом в ділі будування й прикрашення храмів явився Володимир Василькович. В літопису знаходимо цілий панегирик йому за його будівничу діяльність (він побудував міста Берестя, Камінець Литовський) і за його турботи щодо збагачення й прикрашення храмів не тільки на своїй власній Волині, але навіть і в далекому Чернігові.

З усієї будівничої діяльності Данила, Василька, Володимира та інших князів збереглися до наших часів сами лишень руїни, але й на основі цих руїн та різних випадкових знахідок можна бачити, що мистецтво в Галицько-Волинській державі було розвинуто дуже високо. Ми бачимо в ньому впливи візантійського, романського й готичного стилів в архітектурі й орнаментатії. Літопис зберіг нам імя одного з українських майстрів. Це був якийсь Авдій, що працював над мистецькою оздобою церков у Холмі за Данила.

Веручи близьку участь в політичних справах середньої Європи, Галицько-Волинська держава близько втягувалася і в духові інтереси західної Європи, підлягала її культурним впливам. Галицько-Волинський літопис подає масу звісток з політичного й культурного життя західної Європи, видно, що він був дуже добре з тим життям об'явленою. Як зауважує проф. Грушевський, літопис цей майже не робить різниці між христіянами грецького й римського обрядів, з пошаною ставиться до римського папи, але в той самий час стоїть

на твердїм православнїм становищу. Той же проф. Грушевський підкреслює, що українська національна свідомість виявляється в літопису дуже виразно: автор з надзвичайною утіхою занотує все, чим його рідна Русь могла заїмпонувати чужинцям: чи багатством своїх міст, чи красою й величчю Данилового війська, чи славою своїх князів. Галицько-Волинські князі так само, як і київські стояли в династичних зв'язках з ріжними пануючими домами Європи. Помалу входить в ужиток і латинська мова, як загально вживана в Європі мова дипломатичних зносин і урядового вжитку: появляються княжі печатки з латинськими написами, а грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться по латині.

ЛІТЕРАТУРА

Загальні огляди: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. II, Київ 1905, розділ VI--VIII і т. III, Київ, 1905, розділ I. Д. Багалій, Нарис української історії, т. I, Харків, 1928, розділ XII. Ст. Томашівський, Українська історія, т. I, Львів, 1909. Н. Дашкевич, Княження Данила Галицького по русскимъ и иностраннымъ извѣстіямъ Київ, 1873. Н. Смирновъ, Судьбы Чероной Руси. Москва, 1860. Обидві праці Дашкевича й Смирнова в українському перекладі «Руська Історична Вібліотека», т. V, Тернопіль, 1886. Крім того праці Андріяшева й Іванова про Волинь, а Молчановського про Поділля, зазначені в моїм V розділі. Б. Барвінський, Зїзд галицького короля Данила з уторським королем Белою в Пренсбурзі 1250 р., Львів, 1901. Ом. Терлецький, Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія II, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. XII. Про болоховське питання й анти-князівський рух XIII століття; Н. Дашкевич, Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи, Київ, 1878. Його ж, — Новѣйшіе домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ, Київ, 1884; його ж — Енци разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ, «Кіевскія Университетскія Извѣстія», 1899, кн. I. М. Сергієнко (М. Грушевський), Громадський рух на Україні-Руси XIII в., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. I, Львів, 1892. Про справу церковної унії в XIII віці: Н. Дашкевич, Переговори папъ съ Даниломъ Галицкимъ объ унії Юго-Западной Руси съ католичествомъ, «Кіевск. Унив. Извѣстія» 1884, кн. VIII і окремо; J. Pelcz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, 2 m., Wien, 1878—81. Wl. Abraham, Powstanie organizacyi kościola łacińskiego na Rusi, t. I, Lwów, 1904. М. Чубатий, Україна і Рим в XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 123—124, Львів, 1917; Ст. Томашівський, Предтеча Ісидора, Петро Акеревич, незнаний митрополит руський, «Записки Чина св. Василя Великого», т. II, Жовква, 1926. Про внутрішні відносини: И. Линниченко, Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси, Москва, 1894. Укр. переклад цієї праці в т. VII «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1889. М. Кордуба, Суспільні верстви та політичні партії в Галицькїм князівстві до половини XIII віку, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 32, Львів, 1899. Про мистецтво загальний огляд: М. Голубець, Начерк історії українського мистецтва, ч. I, Львів, 1922, розділ IV (Мистецтво Галицько-Волинської держави).

СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ ПІСЛЯ ТАТАРСЬКОЇ РУЇНИ. ЛИТВА. ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДУ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ УНІ.

В той час як на заході виростав і скріплявся новий осередок українського політичного й культурно-національного життя, намагаючись об'єднати принаймні західньо-українські землі й Правобережжя, — на сході, над Дніпром ішов дальший розклад і упадок, мінялися старі форми життя й народжувалися нові, в котрих уже можна добачити ембріони, зародки будучих чинників.

Татарський погром, як уже згадувано, вплинув на зміну політичних відносин на цілій сході Європи. На землях великоруських, що об'єднувалися головню біля Суздальсько-Володимирського князівства, татарщина залишила глибокий слід на всіх ділянках життя, відбилася на політичному укладі, на відносинах соціальних, культурних, навіть на народній вдачі та психіці. Хоч не так глибоко, але рішуче відбилася татарщина й на наших землях. Передовсім вона завершила політичний занепад Наддніпрянщини з її осередком Київом. Цей осередок пересунувся на захід, до Галицько-Волинської землі. Стався остаточний розрив із північною Суздальською Руссю: розірвалися звязки династичні, політичні, економічні й культурні. Історичні шляхи народів українського й великоруського (чи властиво вже тепер — московського) розходяться.

Коли говорити про безпосередній вплив татарської руїни на Україну-Русь, перш за все повстає питання — на скільки справді ця руїна повела до запустіння наддніпрянської України й до звязаних із цим запустінням пізніших змін в складі самого населення? В російській історіографії установився був погляд, ніби по татарській руїні Наддніпрянщина обернулася в майже порожню пустиню. На приклад, Ключевський так просто й каже: «запустіння наддніпрянської Руси, почавшись у XII віці, було довершене татарським погромом 1240 року. З цього часу старі області цієї Руси, колись так густо залюднені, на довгі часи обертаються в пустиню з мізерними останками прежнього населення». В залежності від такого погляду повстала була, як знаємо, й теорія про прихід на порожні землі Наддніпрянщини українців з Підкарпаття.

Ще й треба брати на увагу, що українське населення, яке звикло до переполохів протягом довголітніх половецьких наскоків, було дуже рухливе, і люде нераз утікали з своїх місць, переходувались, а потім знову вертались назад. Тому постійний вплив і потім приплив населення не був ніякою новиною. Так само як на Наддніпрянщині люде тікали під захист лісів і болот, так і в Галичині утікали перед татарами в гори. Коли Данило вертався сам до дому після першої паніки, то зустрів в горах коло Синевідська масу людей, які також повертались до дому.

Отже можна сказати, що українське населення залишилось на своїх місцях, хоч і потерпіло від татарського наїзду, але відносини й обставини життя дуже змінились. Київ перестав притягати до себе увагу князів, Суздаль взагалі перестав цікавитися українськими ділами, Галич був далеко й мав досить свого клопоту. Коли на північному заході виріс новий політичний осередок — Литва, то Наддніпрянщина доволі легко пристала до того осередку.

В половині XII. віку зараз після Батисового походу, експанзія татар була ще дуже сильна, розмах її ще не видохся. Українські князі ближчої до татар Чернігівщини поспішили в орду і цим заманіфестували свою залежність від неї. Більш упертий князь Михайло Всеволодович приплатив своєю головою.

Данило Галицький спробував був боронитися, але побачив, що не сила. Татари роззброїли його і, хоч не запанували безпосередньо над Галичиною, але не допустили поширення влади галицько-волинських князів на схід. Сам Київ спочатку формально був закріплений за князем Ярославом Суздальським, і в ньому якийсь час сидів його воєвода. З 1259 року всякі звістки про Київ у Галицько-Волинському Літопису припиняються, і не можна установити, хто саме ним володів і правив. Можливо, що Київщина перейшла до Чернігівських князів. Грушевський думає, що в Києві в останніх десятиках літ XIII століття не було князів і що він був під безпосередньою владою татар. Київський митрополит Максим в 1300 році, «не стерпя татарського насилья», покинув Київ і перебрався до Суздаля. Потім в XIV віці виринають всякі дрібні князі з татарської руки, як от якийсь князь Федір, що сидів поруч з ханським баскаком і разом з ним напав був в 1331 році під Черніговом на проїзжого архієпископа Новгородського Василя й хотів його пограбувати. При ньому було всього 50 людей. На початку 1360-их років Київом уже володів князь Литовський Ольгерд.

Не стало мабуть князів і на Переяславщині, хіба що часом проскакують про них якісь глухі звістки. Вдержалися князі, а з ними й старий устрій лиш на Чернігівщині, де кріпко сиділа династія Ольговичів. Але тут ішов безперестанний процес дроблення уділів. Ще в кінці XII віку поруч головних осередків Чернігова й Новгород-Сіверська вирости князівства: Трубчевськ, Стародуб, Брянськ, Глухів, Путивль, Рильськ, Курськ, Воргол та інші. Згодом придбав більше значіння Брянськ. Чернігівські князі опанували територію Вятичів і засіли на столах у Козельську, Мосальську, Болхові, Ельцю, Ново-

Польська історіографія, особливо з ХІХ століття, також піддержувала цей погляд, щоб довести заслуги польського елемента в ділі нової колонізації «руської пустині» й заведення на ній культурного життя.

Та навіть і стара українська історіографія мала нахил перебільшувати запустіння наддніпрянської України після приходу татар, як се ми помічаємо, наприклад, ще в «Сінопсисі» Гізеля. Такий погляд про наче б то запустіння України в значній мірі залежав від того, що в кінці ХІІ віку уривається Київський Літопис, і про події на Наддніпрянщині ми маємо дуже скупи й уривкові відомості в літописах Галицько-Волинському й Суздальському. Тому то по аналогії з пізнішими татарськими нападами й пустошіннями укріпився погляд про катастрофальний характер Батієвої руїни. Лиш помалу, шляхом довгої праці, українська історіографія розвіяла ці перебільшені уявлення й злисувала дійсний стан речей. Заслуга в цьому належить в першій мірі М. Максимовичу, який в 1857 році виступив із розвідкою «О мнимомъ запустѣвнїи Украины въ нашествїе Батыево». Пізніше прийшла монографія В. Антоновича «Київ, его судьбы и значеніе» (в «Кіевской Старинѣ», 1882, кн. І), М. Грушевського, «Исторія Кіевской земли» (1891), М. Владмирського-Буданова «Населеніе Юго-Зап. Россіи отъ половины ХІІІ в. до половины ХV в.» (Архивъ Юго-Зап. Россіи, часть VII, т. 1). В цих працях зібрано багатий матеріал, який свідчить, що ніякого запустіння Наддніпрянщини так, як це уявляли раніш, не було.

Старі літописи, які взагалі доволі скупо й лаконічно оповідають про погром України Батием, нічого не кажуть про її повне запустіння: вони кажуть лиш, що багато людей загинуло, головно ті, що ставили татарам по містах опір; але решта поховалася від татар по лісах і печерах і, коли минула перша гроза, поверталася знову на свої селища. Літопис виразно каже про зруйнування Переяслава й Чернігова на лівому березі Дніпра й Київа, Колодяжина, Ізяслава й Кам'янця на правому. П'яно Карпіні в своїх записках оповідає, що коли він прибув до Київа в 1248 р., то з ним разом приїхали купці з Вроцлава, а в самім Київі він застав купців з Польщі, Австрії, Греції, Генуї, Венеції, Пізи, Франції, — отже, закордонна торгівля провадилася повним ходом. Правда, місто було понищене, населення його зменшилося, але все таки про його «запустіння» говорити не доводиться. Частина київських церков безперечно загинула, але ж ні св. Софія, ні Печерський монастир не були зруйновані.

Як з оповідання П'яно Карпіні, так і з інших звісток видно, що татари скрізь старалися знищити керуючу провідну верству, нагнати страху на масу й потім панувати над нею, беручи з неї дань і наставляючи свою владу. Особливо на руку татарам був той рух, що повстав між населенням, щоб не слухати своїх князів, а підлягати безпосередньо татарам. Ми знаємо, що цей рух «татарських людей» розвинувся і на Волні, і на північній Київщині. Отже татари не знищили населення, а тільки старались обернути його в покірну собі слухняну масу, позбавлену власного проводу.

силську та інших містах, що лежали на території пізніших Калужчини й Орловщини. Та цей поділ на дрібні слабкі князівства зробив Чернігово-Сіверську землю легкою здобиччю Литви й Москви.

Вже історія Галицько-Волинської держави XIII століття тісно в'яжеється з новим політичним чинником, що виник тоді на північно-західній границі руського світа. Цим чинником була Литва. Ще в XII столітті супроти системи руських князівств, розбита на окремі незначні племена, Литва уявлялась слабким і маловажним сусідом. В XIII ж столітті вона об'єднується в одну державу, здобуває чим раз усе більше значіння, а з початком XIV стол. виступає вже в ролі збирача розбитих білоруських і українських земель. В житті обох народів з цього часу і аж до половини XVI в. Литва відіграє рішачючу роллю, а з білорусами вона тісно зв'язана й до сьогодні. Все те примушує звернути докладнішу увагу в нашій загальній огляді на литовський елемент і на сформування литовської держави, яка протягом мало не цілих двох століть була державою й українського народу, була тою спільною будовою, де досить мирно та спокійно жили поруч себе народи литовський, український і білоруський.

Говорючи про цю державу, історик є у виїмково щасливому положенню: історіографія Литви прекрасно розроблена в працях українських, російських і польських учених, до яких в останні часи прилучилися й дослідники литовські; видано дуже багато джерел і, можна сказати, з великою докладністю освітлено всі важливіші сторони політичного, соціального й культурного життя держави, яку з повним правом можна називати литовсько-руською. Ще на початку XIX віку давніша історія Литви була густо вкрита туманом легендарних переказів, які безкритично повторювалися навіть в серйозних працях. Аж в 1878 році появилася перша наукова історія Великого Князівства Литовського, доведена до кінця XIV ст., написана київським професором В. Антоновичем. Пізніше в працях того ж Антоновича, Барбацьова, Грушевського, Максимейка, Малиновського, Володимирського-Буданова, Леонтовича, Лапли, Довнар-Запольського й Любавського — була детально розроблена внутрішня історія литовсько-руської держави, її устрій та соціальна й економічна еволюція.

Головними джерелами для історії Литовської держави служать насамперед літописи, наш Галицько-Волинський (для XIII ст.) й літописи західньо-руські або білоруські; крім того польські хроністи Длугош, Мартин Бельський, Стрийковський і хроністи німецькі. Ці джерела дуже повно зібрані й видані. Крім згаданих вище українських та російських учених історію Литви докладно досліджували польські вчені як старші — Нарбут і Лелевель так і новіші — Стадницький, Вольф, Левицький, Колянковський, Прохазка; вони досліджували головню політичну історію литовсько-руської держави XIII—XV віків. В молодій литовській історіографії за останні часи особливо докладно розроблюється доба Вітовта. В усіх цих працях, не вважаючи на різницю принципів поглядів їх авторів (в залежності від їх національного світогляду) використано величезний акто-

вий матеріал, і фактична історія Великого Князівства Литовського розроблена дуже пильно і докладно.

Тепер уже цілком точно установлено, що литовці уявляють собою самостійну галузь арійської родини народів. Їх мова зберегла багато архаїзмів і ще й тепер стоїть найближче з усіх живих європейських мов до санскриту. Історія застає їх на початку християнської ери на південно-східньому побережжю Балтійського моря і в басейнах Німана й Західньої Двини. Живучи в місцевостях лісових і болотяних, взагалі дуже глухих, вони довгий час не звертали на себе ніякої уваги. Коли в XI і XII вв. заговорили про них німецькі хроніки й руські літописи, литовці розпадались на шість племен: Пруси жили між Віслою й Німаном; Жмудини — на правому березі нижнього Німана, властива Литва в басейні Вілії, Жемгола на лівім березі Двини, Корсь або Курони на півострові між Балтійським морем і Рижською затокою, Летгола на правому й Ятвґяги понад Західнім Бугом і верхнім Німаном. В межах кожного племені литовці жили окремими родами, без усякого політичного об'єднання. Їхні хати були розкидані серед лісів малими, нічим незахищеними селами. Правила ними дрібні князьки або вожді, з котрих кожен сам по собі був безсилий і без значіння, бо його влада охоплювала щонайбільше кілька малих сел. Заняття литовців було поруч звичайного звіроловства і рибуловства також примітивне хліборобство. Релігія литовців була подібна до поганської релігії слав'ян, вони мали за найстаршого бога Перкунаса, що відповідав нашому Перуну. Але литовці мали жерців, чого не було у слав'ян. Жерці називались «криве», а найстарший жрець — «Криве-Кривейто». Ці жерці були оточені великою повагою і мали високий авторитет.

Перші зустрілись з руським світом ятвґяги. Вже в кінці X в. з ними воює Володимир святий. Далі без перерви воюють з ними галицько-волинські князі, аж доки в цій боротьбі ятвґяги не вигинули або не засимілювались з південно-західньою частиною українського племені. Видко, що ятвґяги перші зорганізувались в якісь більші об'єднання, але ними правило множество дрібних князів, серед яких ні один не спромігся стати на чолі цілого племені. На сході мали литовські племена постійні сутички з Полоцькими князями.

В XII столітті літописи подають багато звісток про напади Литви на сусідні польські й руські землі. Вони згадують про різних *reges* або *duces*, які стоять на чолі цих нападів, але без сумніву ці *reges* були ще дрібні князі, котрі не охоплювали своєю владою цілого племені. Та на початку XIII віку сталися події, які дали поважний імпульс до створення литовцями в цілях самооборони більш поважної організації, ніж окремі родові союзи: на заході й на півночі у литовців виріс грізний ворог, далеко небезпечніший, як руські князівства. Цим ворогом були німецькі рицарі. В 1202 році папа Інокентій III затвердив на просьбу Рижського архієпископа Альберта Бугсгевдана статут Ливонського Ордена Меченосців, які поставили собі метою завоювання й обернення в християнство литовського племені Летголи (предки сьгоднішніх латишів). В 1230

році над нижньою Вислою утвердився Тевтонський Орден, який в 1237 році дістав благословення папи Григорія IX на таку саму місію відносно племені прусів. Литовці дуже скоро відчули, що вони опинились між двох вогнів. Меченосці протягом кількох десятиліть завоювали Ветгоду і відірвали її від звязку з іншими литовськими племенами. Тевтонці вогнем і мечем почали навертати на християнство прусів і так само скоро опанували їхню землю. Тепер небезпека почала грозити жмудинам і литвинам. Залізна необхідність сприяла витворенню одної загальної влади.

Але що така влада для свого скріплення й для поборення претензій ріжних дрібних володарів потребувала опертя на чужім елементі, це ми бачимо на прикладі першого «збірача» литовської землі Мендовга, в першій половині XIII віку. Ставши на чолі литовського племені, він захоплює так зв. Чорну Русь над Німаном: Гродно, Волковиськ, Слонім, Новгородок, і сюди, до Новгородка переносить свою столицю. По вимертю роду полоцьких князів він садить там свого небожа Товтивіла. Мендовг сам прийняв був християнство, але скоро зрікся його. Дальші плани Мендовга перебила його смерть в 1263 р. в результаті змови проти нього литовських князів. На Литві знову наступило розеднання й смути, аж поки на початку XIV в. не появився новий «збірач» в особі князя Гедиміна, котрий поклав початок цілій династії. Гедимін (1316—1341) не тільки опановує цілу Литву і Жмудь разом з Чорною Русю, він прилучає до себе Мінщину, а далі й князівство Турово-Пинське. За ним пішла Берестейська земля й Волинь. Гедимін провадив дуже зручну політику: одруживши своїх двох синів — Ольгерда з Вітбською княжною, а Любарта з Волинською, він здобув для них спадкові права на ці землі. Своїх п'ять дочок Гедимін повидавав за сусідніх польських і руських князів і цим завязав вигідні для себе союзи. Столицю держави переніс Гедимін до заснованого ним над річкою Вілісю міста Вільни. Тут поруч з поганським святилищем свобідно засновувались православні й римо-католицькі храми: Гедимін відзначався дивною для тих часів релігійною толерантністю. Коли цей видатний володар вмер в 1341 р., то залишив своїй наступникові Ольгердові досить значну державу, перейняту духом експанзії.

Цій експанзії не могли поставити перепон ані західня Біла Русь, ані Русь південна — Україна. Перша здавна була розеднана, розділена на невеликі, порівнюючи, князівства, друга була знесилена татарською руйною. Галицько-Волинська держава не могла поставити серйозного опору, вона сама доживала своїй останні роки. Але литовське завоювання не було страшним для руських земель; поперше воно несло їм увільнення від татарської залежності; подруге — литовське князівство вже за Гедиміна зробилось державою литовсько-руською і то такою, де руський елемент займав політично рівнорядне становище. Отже, не дивно, що об'єднання білоруських і українських земель в одній спільній державі під династією Гедиміновичів одбувалось дуже скоро й легко. Литовці були ще поганями, і християнство дуже помалу зачіпало самі лишень верхи литовського

народу. Литовські князі женилися з руськими князівнами, але самі ще не уважувалися, принаймні одверто, приймати нову віру.

Вже Гедиміну, поруч з не дуже важкою експанзією на руські землі, доводилось витримувати тяжкий напір німецьких рицарів з заходу. Ця боротьба особливо загострилась за панування його сина, геніяльного Ольгерда (1341—1377). Ольгерд полишив діло оборони од німців одному з своїх братів, хороброму Кейстутові. Цей Кейстут сидів як удільний князь на Жмуді, провадив постійну боротьбу з німцями, а Ольгерд, як великий князь у Вільні, дістав вільні руки для акції на сході. Він поступнево інкорпорував Чернігівсько-Сіверську землю, садовлячи в головних її центрах своїх синів або небожів, як підручних князів-васалів, а в менше важливих залишаючи навіть місцевих князів з Рюрикового дому. Потім прийшла черга на Київську землю, заняту в 1360-х роках. У Києві засів син Ольгерда Володимир. Одночасно була окупована й Переяславська земля.

Вже окупація Київщини викликала конфлікт з татарами, що вважали себе за зверхників над цією землею. Ольгерд пішов походом і в 1363 році розбив татар на Синіх Водах, (на пограниччі Волині й Подолії). Цим він закріпив своє володіння Київщиною, а слідом прийшла черга й на Поділля.

Тут на Поділлі трималися татари фактично найдовше з посеред українських земель. Витіснивши князів, вони залишили за населенням громадську самоуправу з виборним отаманом на чолі і тільки pobірали з населення дань. Погром татарських сил відкрив Ольгерду дорогу на Поділля. Прилучення Поділля довершили підручні князі, небожі Ольгерда. Західньо-руський літопис подає нам дуже яскраву картину цієї їхньої акції, малюючи разом і обставини татарського панування на Поділлі: «Коли господарем над Литовською Землею був великий князь Ольгерд, він пішов у степи з литовським військом і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати, татарські князі, були відичними володарями Подільської Землі. Від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, відбирали дань від тих отаманів. Брат же великого князя Ольгерда, князь Коріят, що держав Новгород Литовський, мав чотирьох синів: то були князі Юрій, Олександр, Костянтин і Федір. З тих Коріятовичів троє старших за дозволом великого князя Ольгерда й за допомогою Литовської Землі пішли в Подільську Землю, вийшли в приязнь з отаманом, почали боронити Подільську землю, а дань баскакам давати перестали».

Обсадивши в 1370 році південне Поділля, Коріятовичі побудували три замки: в Смотричу, Бакоті, Камяню. Пізніше повстали замки в Червонограді, Скалі, Брацлаві, Сокальці, Меджибожу, Божську й Винниці. Від 1374 р. дійшла до нас грамота Юрія й Олександра Коріятовичів міщанам Камянця з наданням їм ланів та випасів, з пільгою на двадцять років від податків і наданням самоуправи.

За Волинь Ольгерду з братом Любартом довелося витримати завзяту війну з польським королем Казимиром Великим. Українське

населення дуже піддержувало литовських князів. Белзька й Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь таки вдержали в своїх руках литовські князі.

Так Ольгерд обєднав у своїй державі всі білоруські й майже всі українські землі. Як я тільки що зазначив, причина успіхів Литви на цих землях полягала головню в тому, що литовські князі не порушували місцевого укладу життя. Вони не руйнували навіть удільної системи; що найбільше вони садовили своїх власних князів замість Рюриковичів. Ольгерд так само, як і українські князі, поділив державу між своїми синами та ще й залишив уділи братові й небожам. В наслідуванні престолу у великому князівстві Литовському ще менше можна доглянути якусь певну систему, ніж на Русі. Так, за старшого, себто за великого князя визначив Ольгерд одного з молодших своїх синів Яга й ла. Але, щоб фактично вдержати владу великого князя, Ягайлові треба було видержати збройну боротьбу з своїми братами, вбити свого дядька Кейстута й вступити в договірні відносини з його сином Вітолом, що втік до німецьких рицарів, шукаючи у них порятунку.

Я підкреслював уже також і мирний характер інкорпорації литовськими князями руських земель. Здебільшого роблено було обопільні умови: великий князь литовський зобов'язувався давати «оборону» князю руської землі, а цей обіцяв йому «покору». Коли ж замість місцевого руського князя садовлено якогось родича великого князя литовського, то його відносини до великого князя залишались такі ж самі. Збереження старого укладу було немов принципом: «ми старини не рухаєм, а новин не вводим», як сказано було в одному тогочасному документі. Литва не мала свого виробленого державного апарату, що найбільше вона могла дати князю. Тому залишалася на місці вся прежня управа. Руські бояри ставали на службу литовського великого князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його війська. Центральна влада на Литві не мала органів управи областями, число яких до того ж зростало в дуже скорім темпі. Тому, коли на місці виникали якісь трудні справи, вони звичайно йшли просто до самого «господаря», до великого князя, однаково, чи це були діла адміністраційні, чи законодавчі, чи судові. Вища культура русинів мала непереможний вплив на литовців. Вони переймали від русинів військову організацію й способи оборони. Будівання фортець, їх укріплення, обсаджування залогоми, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичалось у Русі. На корінних литовських землях появляються руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «конюший», «ключник» і т. д., руська мова стає мовою великокняжого двора й державної канцелярії. Руська віра — так звалось на Литві спочатку християнство — мала вже в XIII в. свого гарячого адепта в особі Мендовгового сина Войшелка. Шлюб литовських князів з руськими князівнами скріпляли сей вплив ще більше. Сам Ольгерд перед смертю вихрестився по православному обряду. Столиця Вільно в XIV в. була властиво столицею не литовської, а литовсько-руської держави. В складі цієї держави тепер етнографічні литовські землі займали всього одну десяту частину.

Історичний процес західної й південної Русі знайшов собі новий спільний осередок після того, як впали колишні осередки в Києві і в Галичу. Можна було сподіватись, що литовська династія й сам литовський етнічний елемент відіграють роль, подібну до ролі варягів X—XI століть, скріпивши собою ослаблений руський елемент і засимілювавшись з руською стихією. Але сталося зовсім інакше: в кінці того самого XIV століття сталася подія, що повернула історію Литовсько-Руської держави на зовсім інший шлях. Цєю подією була політична унія Литви з Польщею.

*

Ця унія не прийшла як щось несподіване, випадкове, вона мала свій ґрунт з двох боків — і з боку Польщі, і з боку самої Литви. Перш за все боротьба з німецьким орденом, що набірала чим далі, то більш гострого характеру, вимагала спільної акції, бо німецький орден загрожував однаково Литві й Польщі, одрізуючи останню від моря. По смерті Людовика угорського в Польщі знову виникла усобиця: почалася конкуренція Велико-Польщі з Мало-Польщею. Перша висунула кандидатуру Земовіта Мазовецького. На руку Людовикової дочки Ядвіги було кілька претендентів, але польські пани хотіли ви брати найкориснішого для себе; вони відкинули Леопольда Австрійського, відкинули Земовіта й зупинились на Ягайлові. Знов же й Ягайло шукав опертя в чужій силі. Він не міг дати собі ради з своїми братами й родичами, котрі виявляли сепаратистичні стремління, одні тягли до Москви, другі хотіли стати зовсім самостійними володарями. Найнебезпечніший був син Кейстута Вітовт, котрий склав формальну умову з німцями й з їх допомогою воював з Ягайлом.

Для Польщі унія з Литвою мала істотні підстави соціально-економічного характеру: відтята німцями від моря й стиснута ними на заході, вона могла звернути свою експанзію тільки на схід, на великі простори Литовсько-Руської держави.

Переговори між Ягайлом і поляками привели до заключення в 1385 р. так званої Крєвської унії: Ягайло вибирався на польського короля і мав одружитися з Ядвігою, але наперед мусив охреститися по римському обряду. Ягайло зобов'язувався вихрестити всіх своїх ще не охрещених підданих, зобов'язувався звернути свої сили на те, щоб здобути назад втрачені на користь німців польські й литовські землі і — обіцяв привернути на вічні часи свої литовські і руські землі до польської корони.

Але Крєвська умова була здійснена лиш в перших своїх точках: з початком 1386 року Ягайла вибрано польським королем, і він охрестився і взяв з Ядвігою шлюб. Він перевів масове охрещення своїх литовців по римському обряду. Литовські князі мусили підписати «присяжні грамоти» на вірність Ягайлові. Та реальне злучення Литви з Польщею натрапило на великі перешкоди, перш за все на незадоволення як литовського, так і руського елементу. Це незадоволення дуже зручно використав Вітовт і змусив Ягайла визнати себе за великого князя Литовського, і тільки по його смерті Ягайло

знову міг стати литовським князем. Отже, Кревська унія лишилась унією персональною, і тепер ціла литовська політика 40 років обертається біля особи Вітовта.

Це був видатний політик і добрий воляк. Його успішна політика високо підняла його міжнародний престиж. Він продовжував діло свого дядька Ольгерда і зібрав під свою руку всі білоруські і всі (окрім Галичини) українські землі; його володіння досягали Чорного моря. Зручно використовуючи уособи в татарській орді, він дістав від татарського хана Тохтамиша формальне зречення з його історичних прав на руській землі. При усті Дніпра було збудовано фортецю св. Івана. Другий замок поставлено під Білгородом (нинішній Акерман). В Хаджибей, де тепер Одеса, установлено порт, звідки руський хліб вивожено до Візантії.

Але цій експанзії на півдні поклав кінець страшний погром, який зазнав Вітовт в бою з 1399 р. над Ворсклою з татарами. Тут поляг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Береги Чорного моря були втрачені. Цей момент використали поляки для нових переговорів про унію: князі й бояри литовські мусли зобов'язатись на випадок смерти Вітовта не шукати собі іншого князя, як Ягайло, а в разі смерти Ягайла поляки обіцяли вибрати собі на короля Вітовта. Крім того заключено обоюсторонній союз для взаємної оборони.

Цей союз дав сполученим силам Польщі й Литви рішучу перевагу. В славнозвісним бою під Грунвальденом 1410 року литовські, польські, білоруські, українські полки Вітовта й Ягайла завдали Ордену страшний погром. Але Вітовт не захотів нищити Орден до кінця і у себе на Литві провадив самостійну політику, прямуючи до того, щоб стати литовським королем. Перебуваючи звесь час під загрозою одірвання Литви, поляки раз-у-раз поновляли спроби надати унії більше реальний характер. В 1413 році в Городлі унія дістала нову формулу, в якій практичне значіння мав пункт, що литовська шляхта римського обряду дістає такі ж права, які вже мала в Польщі шляхта польська. Поза тим і на далі Литва уявляла собою окрему державу.

Вітовт був одним з могучих володарів Європи. Свою одиноку дочку Софію він оддав за московського великого князя Василя. Свого небожа Жигимонта він вислав на престол до Чехії. Нарешті він рішив здійснити свій проєкт коронації королівською короною. На весну 1429 року до Луцька на Волині було скликано блискучий зїзд для цієї урочистости. Прибули цїсарь Жигимонт, московський князь Василій, король данський, Ягайло, послї візантійського імператора й т. д. Але не прибула сама корона, затримана в дорозі поляками. Справу було відложено до нового зїзду у Вільні, але тим часом Вітовт помер 1430 р.

Це розв'язало руки польським політикам, одначе ідея самостійности Литви уже укріпилася на стільки, що ліквідувати її самим фактом смерти Вітовта було неможливо: сороколітнє правління Вітовта сформувало й організувало Литовську державу. Вітовт наніс удар удільній системі, повигонивши найбільш амбітних або властолюбних кня-

зів; але він залишив самим землям їх автономію, садовлячи тільки замість князів своїх воевод або намісників. Цю автономію він гарантував особливими т. зв. «земськими установними грамотами», в котрих підтверджував права церкви й духовенства, забезпечував особисті права населення, його самоуправу й місцевий суд, а також регулював фінансову справу.

Загальна тенденція внутрішньої політики Вітовта полягала в тім, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі».

Місцеве управління цілком опинилося в руках місцевого боярства. Суд був зосереджений в руках воевод і старост, на яких можна було апелювати до самого великого князя. В земських уставних грамотах згадуються і віча, на яких сходились бояри, міщане, міська шляхта і «чорні», себто прості люде. Населенню гарантувалася безпечність особи: карати було можна тільки по суду. Громадяне держави діставали право вільного відїзду за кордон. При закріпленні цього нового ладу, який в головних рисах затверджував лад старий, удільні князі зійшли зі сцени, залишившись в характері службових князів, таких як і старші бояри.

Але при всім тім в державі виявився антагонізм литовського й руського елементу, антагонізм, який навмисне піддержували поляки. Між українсько-білоруськими князями й боярами з одного боку, а литовськими з другого було вбито клин — римо-католицьку віру й звязані з нею привілеї, виразно підкреслені, наприклад, в городельській унії 1413 р. Судпроти сепаратизму українських та білоруських князів Вітовт висував значіння своїх литовських магнатів, садовлячи їх на Руси намісниками й воеводами.

По смерті Вітовта мали б вибрати, згідно постановам унії, Ягайла, але литовсько-руські пани вибрали молодшого сина Ольгерда Свигайла, відомого з своїх авантурничих пригод. Ягайлові не залишилось нічого, як санкціонувати цей вибір. Обставини склались так, що Свигайло мимоволі став, коли так можна висловитись, шефом руської партії в литовській державі. Українські й білоруські князі й бояри, незадоволені з тої переваги, яку мав тепер у великого князя латино-польський елемент, горнулися до Свигайла, хоч він виявив себе зовсім незручним політиком і нещасливим вождем. Але з Свигайла були незадоволені природні литвини за його симпатії до руського елементу. В протигагу Свигайлові вони висували молодшого Вітовтового брата Жигимонта Кейстутовича, якого піддержував Ягайло й поляки. Вкінці дійшло до міжусобної війни, яка вирішилась в 1435 р. погромом Свигайла під Вількоміром: 42 руських князів попало в полон; полягли найкращі українські й білоруські полки. В Польщі святкували тріумф. Але Україна ще 4 роки трималась Свигайла, аж поки литовці й поляки не добили його до кінця. Жигимонт став єдиновладним великим князем литовським. Та не довго він попанував: в 1440 р. він упав жертвою змови руських князів, які замордували його в замку Троках недалеко Вільни.

В Польщі вже не було в живих Ягайла і там сидів його син Болодислав. Але Литва по смерті Жигимонта вибрала собі окремого князя в особі молодшого сина Ягайлового Казимира. На польському й на литовському престолах сиділи окремі володарі, хоча й рідні брати між собою. Фактично унія була розірвана.

Казимир повів на Литві дуже зручну політику, яка значно заспокоїла русинів: він посадив на Волині Свитригайла, а в Києві Олелька Володимировича, яко своїх підручних князів. Білоруським землям видав нові привілеї. Коли по смерті брата Володислава, що загинув у відомім поході проти турків під Варною, Казимир був обраний і на польський престол, він видав нові привілеї руській шляхті.

Але коли Казимир почув себе міцно на обох престолах, то перестав церемонитись з русинами. Литовські магнати піддержували його в приборканні Руси. По смерті в 1470 році київського князя Симеона Олельковича було скасовано київське удільне князівство, і в Києві замість князів засів литовський воевода, природний литвин-католик. Тоді українська ірредента підняла голову. На чолі її стали українські удільні князі. Син останнього київського князя Михайло Олелькович, в спільці з кількома іншими князями почав таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй уступки на Білій Русі за поміч проти Литви. Але змову було викрито, і князь Михайло Олелькович заплатив за неї своєю головою. Але це не спинило князів, а лиш показало їм дорогу до Москви.

Поки Гедимін та Ольгерд обедували білоруські й українські землі біля Вільни, на сході серед маси дрібних великоруських князівств виріс осередок, який так само почав обєднувати біля себе землі великоруські. Цим осередком стала Москва. Касуючи один по однім уділи та прилучаючи їх до себе, емансипуючись поволі від татарської зверхности, московські князі встигли до кінця XV. віку створити сильну, централізовану державу. Вони анексували Тверь, Рязань, Новгород й почали приєднувати сіверські князівства. Тут вони зустрілися з Литвою.

Обєднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III починає підносити претензії на землі білоруські й на українські, як на історичну спадщину Рюрикового дому. Він титулує себе «Государем всеї Руси». З династичного погляду його претензії були оправдані. Для Великого Князівства Литовського виріс грізний суперник.

Раніш за часів Вітовта удільні великоруські князі тягли до Литви супроти московської небезпеки. Тепер навпаки: дрібні удільні князі з сіверського пограниччя сами горнутья до Москви, і протягом двох останніх десятиліть XV віку цілий ряд дрібних сіверських князів перейшов під московську протекцію разом із своїми уділами. Між Москвою й Литвою наростає конфлікт. З огляду на це зросли на Литві уніонні змагання, піддержувані литовсько-католицьким елементом. Поляки й литовці вибирають собі спільних короля і князя й підтверджують унію раз-у-раз новими

пактами, хоч при тім Литва й зберігає свою державну окремішність. Проти українсько-білоруського елемента в державі вже починаються національні й релігійні утиски, правда, ще в слабій формі. Але це тільки зміцнює ґрунт для руської ірреденти. Не зважаючи на шлюб литовського великого князя Олександра з дочкою московського князя, між Литвою й Москвою вибухає 1501 р. війна, і московські воеводи побивають литовське військо та окупуєть цілу Сіверщину. Війна двічі затихала й двічі відновлялася. В результаті по миру 1514 року Москва здобула Смоленськ, Сіверщину аж до ґраниці сьогоднішньої Полтавщини, і велику частину Білої Руси. В межичасі в самій Литві вибухло повстання під проводом українського князя Михайла Глинського. Це був останній акорд в боротьбі української та білоруської аристократії за національні інтереси. Повстання було подавлене, і Глинський утік до Москви. Стати представником і оборонцем інтересів руського елемента в литовській державі судилось іншим суспільним верствам, які тільки що входили в силу: це була шляхта, міщане й козаки.

Погром Литви Московією й непевність руського елемента в державі додали прихильникам унії ще більшої енергії в їх стараннях звязати Польщу й Литву до купи. Потреба в цій унії була збільшена ще й тою небезпекою, яка вже з кінця XV віку загрожувала Литовській державі з півдня.

В половині XV віку від татарської т. зв. Золотої Орди відокремилась Кримська Орда, на чолі якої стала династія Гіреїв. Кримські (перекопські) татари спочатку перебували у васальній залежності від Литви. Вони боронили українські землі литовської держави від татар скідаїх. Політика Кримської Орди змінилась з появою турків. 1475 року турецький флот появився в Криму. Хан Менглі-Гірей став васалом турків. Це мало фатальні наслідки для України. Нерішучий литовський уряд не зумів вдержати свого союзу з Кримом. Менглі-Гірей вступив в союз з Московією. На прохання свого спільника Івана III московського Менглі-Гірей 1484 р. вдарив на українські землі. Київ потерпів страшний погром, якого не памятав уже з часів Батия. Місто було спалене, і золоті чаші з св. Софії Менглі-Гірей післав у дарунок своєму союзнику в Москву. Вся Київщина була спустошена, її населення було частиною знищене, частиною уведене в кримський полон.

Але цей погром був тільки прелюдією до дальших, ще страшніших погромів. Року 1485 було спустошено Поділля. Року 1488 — Київщину. Року 1490 — Волинь й Холмщину, і далі майже кожен рік повторюються страшні татарські наїзди, які спустошють цілий край аж до Поліських болот і Десни. Ці наїзди мали страшні наслідки. Здобутки культури й цивілізації двох століть були знищені за кілька років. Вся Україна до лінії Росі й Десни обернулася в пустиню. Сотні тисяч найлучшого людського матеріялу пішло в неволю. «Усі страти в людях, каже новіший український історик, які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480 р., були такі, що ними можна б сколонізувати величезні простори лугів та степів».

По влучному вислову Стрийковського, литовського історика XVI віку, «турок тримав Кримську орду на поготові, як мисливець держить у своїх руках на поготові свору хортів». Ця свора що-року кидалась на нещасливий край і нищила його та обезкровлювала. Посол литовського великого князя Михалон Литвин (здогадуються що це був Михайло Тишкевич), бувши в 1548 році в Криму, бачив там нечисленне число українських невільників, які все прибували й прибували, так що свідкам цього безконечного потоку полонеників з України здавалося, що там на Україні вже скоро не залишиться ніякого населення.

Литовський уряд не міг дати собі ради з цим лихом. Він не здолав організувати оборони, і само населення мусило так або інак що оборону організувати. Воно до цього і взялося. Уряд же шукав опори в тіснішій злуці з Польщею. Довге панування короля Жигимонта I (1506-1548) встигло дуже укріпити ідею унії між Польщею й Литвою. Аристократія ще трималася сепаратизму, але середній стан, шляхта від тіснішої злуки з Польщею жде поліпшення своєї долі: хоче збільшити свою політичну вагу, діставши такі самі привілеї, які мала вже шляхта польська: вона сподівається знайти через унію піддержку в обороні від наїздів татар та турків. Шляхта кількох земель вже подавала в такому дусі петиції до великого князя.

За панування Жигимонтового сина Жигимонта II. Августа (1548-1572) почалась тяжка війна з Московією за Лівонію. Цілий її тягар упав головно на Литву, спеціально на її білоруські провінції. Шляхта цих провінцій почала налягати на князя-короля, щоб перевести унію. Її піддержувала волинська шляхта, яка терпіла від татар. Почалися переговори. Король був бездітний, і по його смерті знов могло повстати питання про окремий вибір короля для Польщі й великого князя для Литви. Сам король рішучо став за унію. Він скликав в 1569 р. спільний сойм до Люблина. Тут польські представники виступили з проектом повної інкорпорації литовських провінцій до Польщі, так що литовські магнати, в теорії прихильні до унії, мусили тепер боронитись од неї. Сойм затягнувся на кілька місяців, і його засідання приймали часом дуже драматичний характер. Щоб прихилити до себе українську й білоруську православну шляхту, король в часі сойму видав цілий ряд спеціальних привілеїв для неї. Так дістала привілеї шляхта Волині, Київщини й Поділля. Проти неслухняних вживано різних репресій. Нарешті королю й полякам удалось перемогти противників унії, і трактат був заключений. Зміст цього многоважного в історії чотирьох народів: польського, литовського, українського й білоруського — договору був такий:

- 1). Польська корона й Литва зливались в одну Річ-Посполиту.
- 2). Король і великий князь мав бути один спільний, вибраний спільним соймом і сенатом.
- 3). Король присягав при коронації на права обох народів.
- 4). Спільний сойм і сенат.
- 5). Спільна зовнішня політика.
- 6). Спільна монета.
- 7). Право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської в Польщі.

Залишалися окремими: 1). Державний герб і печать. 2). Окремі міністри. 3). Окреме військо. 4). Фінанси. 5). Законодавство. 6). Адміністрація.

Спеціальні права новоприлучених українських областей були зазначені, як сказано, в окремих привілеях. У Волинському привілеї стояло, що стани волинської землі зрівнюються в правах з коронними. Задержується Литовський Статут з тим, що уневажуються його постанови про військову службу шляхти: ці «тягари» з неї відіймалися, як «противні вольностям коронної шляхти». По всіх урядах і по судах задержувалася руська мова і в цій мові мали видавати всі акти королівської канцелярії: тільки до міст можна було писати грамоти по польськи. Шляхта грецького закону в усім зрівнювалася з католицькою шляхтою й могла займати всі посади до сенаторської включно. Волинські уряди, духовні й світські, можна було давати лиш осілим обивателям, шляхтичам Волинської Землі.

Король мусив особливо рахуватися з Волинню, бо тут саме сиділи значні українські пани, всі оті князі Чорторийські, Острожські, Корецькі, Вишневецькі, далі Сангушки, Тишкевичі й інші, що стояли в такій опозиції до унії, боячись втратити своє провідне становище.

Брацлавщину прилучено до Волинського привілею, Київщині надано окремі привілей, який мав такий же зміст, що й Волинський: так само задержувалася чинність Литовського Статуту, забезпечувалися права руської, себто української мови й зазначалася рівноправність православної шляхти з римокатолицькою.

Прилучення до Польщі українських провінцій Литви — Київщини, Волині й Поділля одразу давало Польщі фактичну перевагу в цім новім державнім творі, який уявляв собою дивну мішанину принципів унії й федерації, свого роду компроміс різних державних і національних інтересів.

Яка ж була вага Люблинської унії, особливо для українського народу? Польські історики дають їй в своїх творах величавий апогеоз, як акту виключно державної мудрости. Справді поляки мали право пишатись своїми досягненнями по тій унії: Польща робилася великою державою, розпоряджаючи при тім силами й засобами ще й Литви. Багаті українські землі відкривали широкий простор для колонізації за для її скупченої на неродючих надвисялянських землях шляхти. Але для України і Білоруси, як каже Грушевський, «прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, — в дійсності Люблинський сойм був ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин».

Але й для самої витвореної на основі унії нової спільної держави різні особливості її штучного устрою скоро дали себе відчутти. Перш за все пішла дуже швидким темпом гіпертрофія відтепер спільного сойму. Тяжко було засимілювати литовсько-руський сойм, що вже мав свої власні традиції, з соймом польським. Литовські послы трималися окремо, й сойм розбився на дві частини. Бувши в меншості, литовські послы раз-у-раз хапалися за «протестації», а знаме-

ІХ

УСТРІЙ І ПОВУТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ХІV-ХVІ СТОЛІТТЯХ. КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА Й ОРГАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Й КРАЄВОЇ УПРАВИ. ПАНИ-РАДА. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ. ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ І КОПНІ СУДИ.

Я довше зупинився на огляді зовнішньої історії Великого Князівства Литовського аж до того часу, коли воно після Люблинської Унії 1569 року перестало відігравати самостійну роль у політичному житті Східньої Європи. Зробив я це тому, що головна сила, спираючись на яку виросла ця обширна держава, був елемент руський, себто український і білоруський. Це обидва ці народи вклали свій хист, свою творчу енергію, свої матеріяльні засоби в будову Литовської держави; елемент литовський відіграв свою організуючу роль лише в самому початку; він послужив звязуючим, скріплюючим цементом, щоб знову зліпити до купи окремі частини українського й білоруського світу, розбитого удільною системою й татарською руйною. Він дав свою династію, талановиту й енергійну в її перших поколіннях. Сама окупація руських земель Литвою в ХІV в., як підкреслює Грушевський, мала характер не завоювання, не чужо-земної напасти, а прилучення, збирання земель руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсіпані частини Київської Держави її провідники X-XI віків. Князі литовські дивилися на себе, як на спадкоємців давньої руської держави. Тому то українське й білоруське населення дивилося на них, як на своїх законних володарів, а на Литовське Князівство, як на свою власну державу. Цей погляд держався ще й за тих часів, коли після тіснішого зближення Литви з Польщею повіяло вже зовсім іншим духом.

Всі обставини, здавалося, вели до того, щоб Велике Князівство Литовське зробилося державою руського племені й забезпечило цьому племені вільний політичний і культурний розвиток. Але так не сталося. У руського елемента в Литві з кінцем ХІV століття появився могутий суперник — Польща, яка володіла такою сильною для тих часів зброєю, як римо-католицька церковна організація, підпорядкована римській курії з її світовими завданнями. Вже на початку XV віку польсько-латинська стихія бере в Литві гору над русько-

ните «*Libertum veto*» було вжито уперше 1652 р. литовським послом з Жмуди. Спільний сойм, як каже проф. Лаппо, зробив більше конгресом, ніж парламентом. Литовські послы, як сурогат колишнього свого сойму, почали збиратись перед початком сесії на т. зв. «головний сойм» у Волковиську, а потім у Слонімі, де й намічали свою програму й тактику для будучого сойму. На час безкоролів'я зїзди Великого Князівства Литовського здобували ще більше значіння, беручи на той час усю повноту влади в Литві у свої руки. І взагалі литовські послы й політики ревниво берегли автономію своєї окрайної батьківщини. з того не раз виникали тяжкі ситуації для Польщі. Найбільше виявилось стремління литовців зберегти свою автономію в кодифікації т. зв. 3-ої редакції Литовського Статуту (1588).

Але з цього часу доля Великого Князівства Литовського, під яким залишились всього два невеликі крайчики української території — Берестейська й Пинська області, тратить для нашого огляду ближчий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА:

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905 і т. IV, Львів, 1907. П. Клепатскій, Очерки по історії Київской землі, т. I, Литовскій період, Одесса, 1912.

Про литовські літописи: Д. Вагалій, Нариси української історіографії т. I, Київ, 1923. Т. Сушицький, Західньо-Руські Літописи, частина I, Київ, 1921; частина II, Київ, 1929. Самі літописи видано в т. XVII, «Полнаго Собранія русскихъ лѣтописей», Петербургъ 1907. Загальні огляди історії Великого Князівства Литовського: В. Антоновичъ, Очеркъ історії Великого Княжества Литовскаго, «Монографія», Київ 1885; український переклад в т. VI «Руської Історичної Бібліотеки», Тернопіль, 1887. Н. Дашкевичъ, Замятки по історії Литовско-Русскаго Государства, Київ, 1885. М. Любавскій, Очеркъ історії Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1910. 2-ге видання 1915 р. Про окремих литовських князів: I. Wolf, Ród Gedymina, Kraków, 1836; Він же, Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, Warszawa, 1895. K. Stadnicki, Olgierd i Kiejstut, Lwów, 1870; він же, Synowie Gedymina, Lwów, 1881. А. Варбашевъ, Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы, Петербург, 1885; він же, Витовтъ, Последнія двадцать лѣтъ княженія, Петербургъ, 1891. Vytautas Didysis 1350-1430. Redagavo P. Šležas. Kaunas, 1930. J. Pfitzner, Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn, 1930. J. Kotankowski, Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellońów. Tom I. 1377-1499. Warszawa, 1930. В. Дякоронскій, Русские походы въ степи въ удѣльнс-вѣчевое время и походы князя Витовта на татаръ въ 1399 году. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1907, кн. IV-V і окремо. Петербург, 1907. В. Барвінскій, Жигимонт Кейстутович, Львів, 1905. А. Proszacka, Władysław Jagello, 2 т., Kraków, 1908. Важніша література про Люблинську унію: В. Пичета, Литовско-Польскія унії и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты, «Сборникъ статей, посвященыхъ В. Ключевскому», Москва, 1909. S. Kutrzeba, Unja Polski z Litwą, Kraków, 1914. O. Halecki, Dzieje Unji Jagellońskiej, 2 т. Kraków, 1918-20. И. Лаппо, Люблинская Уния и Третій Литовскій Статутъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1917, V.

половині XVI віку зі смертю Жигимонта-Августа II вигас. Так як на Русі виликкокняжий престол був зв'язаний з Київом, так на Литві він був зв'язаний з Вільною, головним містом корінної етнографічної Литви. Великий князь був зверхником цілої держави, він полагав відносини й суперечки між удільними князями, заміщав опорожені уділи, керував спільною військовою силою, провадив закордонну політику, репрезентуючи державу на зовні. По уділах сиділи представники Гедимінового дому, або призначувані великим князем, або ж діставши в спадщину по батькові. Грала тут певну роль й воля самого населення. По деяких областях воно прив'язувалося до своїх князів, як от на Київщині, де протягом трьох поколінь сиділи князі з династії Володимира Ольгердовича, що дуже дбали за свою землю й багато для неї попрацювали. Протягом цілого XV століття, як ми бачили, велася боротьба великого князя з системою уділів, і з цієї боротьби вийшов переможцем принцип єдиної влади великого князя.

В зв'язку з питанням про устрій Литовської держави стоїть питання про існування в ній феодалізму. Про те, що державний і суспільний устрій Литовсько-Руської держави розвинувся на основі феодальних відносин, говорили вже перші дослідники державного права цієї держави на початку XIX століття. Пізніше феодальний устрій Литовського Великого Князівства визнали цілий ряд українських і білоруських учених: В. Антонович, Дашкевич, Молчановський, Линниченко, Багалій, Лаппо, Пічета. Так само й польські вчені Прохазка та Кутшеба. Один з молодших українських учених І. Балінський розпочав спеціальну працю «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» (1926), на жаль, не скінчену за його передчасною смертю. З деякими застереженнями визнають існування феодальних відносин такі авторитети для історії Литви, як проф. М. Любавський та М. Довнар-Запольський. Так само з великими застереженнями ставиться до феодалізму на Литві й Грушевський. Він вважає, що теорія рецепції феодальних порядків з Заходу зовсім не правдоподібна, однак сам «не бачить простого виходу з цього питання». Автор розвідки про «Державно-правне становище українських земель Литовської держави» Чубатий є тої думки, що феодалізм на Заході та удільно-княжий лад у великім литовсько-руськім князівстві на сході Європи мають між собою багато лиш зовнішніх подібностей: у феодалізмі зверху й до низу маємо діло з наскрізь служебним ладом, ієрархічна драбина виступає тут ясно, а в удільнім порядку, як було й на Литві, головну роль відігравав чинник династично-родовий.

Не мало й інших учених виступило проти рецепції феодальних порядків на Литві, вважаючи, що відносини, аналогічні до феодальних, виникли на Литві, як місцеве явище в наслідок певних умов суспільно-політичного життя. (Владимирський-Буданов), Леонтович, Сергієвич та інші). Як писала Ол. Ефименкова, «устрій литовсько-руського суспільства, маючи деякі істотні риси феодального устрою, був дуже далекий від тієї виробленості форм, що характеризує феодальну систему Західної Європи, і тому не слід прикладати до

православною. Руський елемент, поки він ще не зазнав обмежень і переслідувань практично, обмежувався лиш до часткової опозиції. Ця опозиція все зростала в міру того, як правні обмеження руського елемента давали себе чути на різних ділянках суспільного життя все дошкульніше. Коли ж більшість українських земель опинилася безпосередньо під Польщею, почав дуже скорим темпом наростати конфлікт. Цей конфлікт виник тому, що Польща несла на українські землі зовсім інший соціальний уклад, ніж той, що був під Литовською державою. І тому конфлікт був фатально неминучий. Він і вибух вже в кінці того самого XVI століття, коли сталося остаточне об'єднання Литви з Польщею.

Як і сама державна організація, суспільний устрій Литовсько-Руської Держави — так правильніше було б називати Велике Князівство Литовське — являються органічним продовженням, розвитком і еволюцією суспільних форм давньої Русі. Державне право, взагалі правні відносини Великого Князівства Литовського вирости і розвинулися безперечно на ґрунті староруського права та його практики. Розуміється, старе українське право зазнало при тій певних змін, які викликалися новими обставинами життя. Але ці зміни були до половини XV віку нормальним внутрішнім, органічним процесом. Тільки від половини XV віку починаються на Литовській Русі польські та німецькі впливи й дають суспільному розвитку новий напрямок. До того ж часу руські впливи панують в усіх сферах політичного, суспільно-економічного й культурного життя.

Більшість істориків сходиться на тому, що Велике Князівство Литовське по своїй структурі наближалось до типу федерації (Грушевський, Любавський, Довнар-Запольський). Новіші дослідники (М. Чубатий і Л. Окиншевич) вважають його за «*Staatensstaat*» себто «державу держав» — така форма сполучення державного, коли суверенна держава виявляла свою зверхність над залежними від неї державами в тім, що вони, маючи дуже широку незалежність у внутрішніх справах, на зовні підлягали певним обмеженням: вони повинні були давати до розпорядження суверенній державі своє військо або й платити дань. Але треба мати на увазі, що таке становище існувало не довго, доти лиш, доки князь Вітовт не покидав удільних князів та не посадив своїх намісників: наступники Вітовта до вершили його діло, і при кінці XV віку Велике Князівство Литовське вже було вповні об'єднано одною центральною велико-княжою управою, хоч кожна з його областей, колишніх удільних князівств, зберегала досить широку внутрішню автономію.

Носителем суверенної влади в державі був рід Гедиміна, так як в старій Русі рід Рюриковичів. Однак в способі наслідування Гедиміновичі, хоч і ділили свою державу на уділи (відповідно до історичних країв, що входили в склад держави), але на великого князя призначали не так старшого сина, як найбільш здатного або улюбленого батьком. Але трудно говорити про якийсь сталий порядок наслідування, бо рід Ягайла, який задержав велике князівство в своїх руках, не розростався, а навпаки, зменшувався і в другій

соціяльних відносин Литовсько-Руської держави цієї доби такий певний термін як феодалізм, бо інакше ми створимо шкідливу плутанину в термінології».

Одначе всі ці непогодження щодо феодалізму на Литві мають здебільшого чисто формальний характер, бо справа властиво йде про певну назву явища, котре, як тепер уже загально признано в історичній науці, існувало всюди: майже всі країни, перебуваючи в стані натурального господарства, на певнім щаблі свого розвитку пережили добу феодалізму й феодальної системи, модифікуючи її форми в залежності від своїх економічних, політичних та інших умовин. Ще один з старих польських істориків Литви І. Ярошевич (у своїй праці «*Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi*», 1844/45) вказував, що феодальні порядки на Литві без усяких зовнішніх впливів виникли ще за часів Гедиміна через внутрішні обставини: потребу великого князя тримати в послузі місцевих князів і потребу у військовій силі. Великий князь роздавав землю найбільш впливовим боярам-рицарям, з умовою відбувати військову службу. Отже, земельна власність була умовна, звязана з відбуванням військової служби. Згодом феодальні повинності ленників зменшувалися, натомість право вільно розпоряджатися землею, як своєю власністю, збільшувалося. І як би ми не називали ці відносини, чи прикладаючи до них термінологію західно-європейського феодалізму (як то, між іншим, практикувалося й в самім Вел. Княз. Литовським), чи визначаючи якимось інакше, суть цих відносин зостається та сама: як влучно висловився Грушевський, воєнна служба була альфою й омегою постулатів, які ставила влада Великого Князівства Литовського своїй суспільності. А відбування цієї воєнної служби було нерозривно звязане з володінням землею, що вважалася власністю великого князя. Великий князь роздавав її під умовою служби якому небудь панові, той віддавав частину своєї округи іншій особі, та особа могла віддати частину третій особі, і так устанавлялася васальна ієрархія відносин, певна суспільна драбина, що на її найвищому щаблі стояв сам «господарь» землі, великий князь.

В другій половині XV віку зникли останки старого удільного ладу. На чолі держави стояв тепер великий князь, по суті необмежений монарх. Він не був звязаний ніякими правними нормами, але фактично з кінця XV віку примушений був ділити свою владу з Панами-Радою. Круг компетенції й діяльності великого князя по прежнему був дуже широкий: в його руках сходились, так би мовити, усі нитки державної управи, всі справи зовнішньої й внутрішньої політики. Він був не тільки «господарь», але й найбільший земельний власник: прибутки з великокняжих маєтків це була головна стаття великокняжого скарбу. Великий князь був завалений масою справ: розгляд земельних і взагалі маєткових тяжб, спори про спадщину, про шляхетство, про грабунки й образи... Подвійність становища великого князя відбивалася на складі органів центральної управи: одні виникають в звязку з потребами дворцового господарства, другі виникають з потреб держави. Так появляються дворцові урядовці:

маршалок дворний, подчасий, крайчий, стольник, мечник, подскарбій і т. д.

Поруч них виникають уряди земські: подскарбій земський — з функціями міністра фінансів; канцлер — начальний державної канцелярії і міністр закордонних справ; гетьман — військовий міністр. Аж до половини XVI віку всі ці земські уряди не мали самостійного значіння, були лиш виконуючими органами. Але коли на перший план виступає шляхта після 1569 р., ці уряди дійсно робляться міністерськими.

При великому князю помалу сформувався постійний орган — Пани-Рада. Так як і більшість форм та установ Великого Князівства Литовського, і це був пережиток і спадщина старих руських часів: це була княжа рада або боярська дума, що існувала й за послідніх галицько-волинських князів.

Проф. Малиновський, який у своїй праці «Рада Великого Князівства Литовського вь связи съ боярской Думой древней Россіи» (1904-1912) перевів дуже докладне порівняння між обома цими установами, признає, що боярська Дума була першим генеалогічним ступенем до Ради і що вона правно вповні була оформлена з кінцем XV століття. Проф. Владимирський-Буданов каже, що Рада була організована «по образу і подобію» старих боярських дум: первісні литовські князі, великі й удільні, сиділи на руських землях й користувались з готових давніх установ руських, між іншим і найбільше з думи боярської тих земель, що їх вони були захопили. Отже Рада як установа, це безпосереднє продовження руської Думи. Так само каже й Ол. Ефименкова: литовська Рада, як і московська боярська Дума, були дальшим розвитком княжої думи удільної доби. Звичайний характер, неформленість компетенції відзначають цю установу, як і за руських князів. Ми бачимо, що Вітовт постійно радиться з своїми вірними панами, закликаючи також католицьких біскупів і провінціальних намісників. Те саме й за Свигидайла й Жигимонта. За Казимира вже виразно виступає склад Ради: князі, намісники, біскупи, вищі двірські і земські достойники. За Олександра й за Жигимонта-Августа I вже цілком оформлюється постійний склад Ради. З особистої ради при великому князю Пани-Рада виростає в державну Раду Великого Князівства Литовського, яка працює й без князя в його відсутності. Спеціальні привілеї 1492 і 1506 років закріпили правне становище Ради: вони наділили її правами, які звужували прерогативи велико-княжої влади: Рада дістала законне право вести дипломатичні зносини вкупі з великим князем: великий князь без Ради не міг переіменювати чи скасувати її постанов у внутрішніх ділах; зобов'язувався «не держати гніву» за противність своїм думкам і словам, виявлену на Раді кимсь з її членів; великий князь не міг одбирати урядів і карати когось без поради з Радою, так само не міг роздавати самовільно і староств; нарешті не міг витратити державних коштів або вивозити їх за кордон без відома Ради. Привілеї 1509 року просто казав, що всі закони видаються по обміркуванню їх Панами-Радою.

Що стосується національного складу Ради, то руський елемент у ній був сильний лиш на початках, до унії з Польщею, коли не тільки русини, але й природні литовці стали польщитися, приймаючи римо-католицьку віру. Так що ті князі й пани руського імені, що засідали в Раді в XV столітті, були русинами тільки по імені. Безперечних представників як української, так і білоруської народності було там дуже небагато. Виїмок творило лиш князювання Свиртригайла. Унія з Польщею між іншим впровадила до Ради як постійних її членів чотирьох католицьких біскупів Литовського Великого Князівства. Ці члени Ради мали в ній великий вплив і вживали його, звісно, в інтересах своєї церкви, які за тих часів покривалися з інтересами польської народності й польської духової культури. Звичайно, на біскупів призначувано не русинів, а литовців уже спольщених.

Пани-Рада обмежила владу великого князя на користь аристократії. Вплив і значіння Панів-Ради зменшується в міру зросту значіння сойму й шляхти. Вже Статут 1566 р. закріплює перевагу за соймом, але все ж таки вища адміністрація й підготовка законопроектів для сойму залишилась й на далі в руках Ради.

Коли виник литовсько-руський сойм? Він виріс і дійшов до свого значіння органічно. Спочатку ми бачимо надзвичайні зїзди рицарства для вирішення дуже важливих справ. Такий був зїзд 1401 року литовського й білоруського лицарства для обміркування унії. Те саме повторилось в 1413 році. В 1446 р. зібрався зїзд для вибору Казимира Ягайловича. Це був уже властиво перший вальний сойм в дійснім розумінні слова. Потім сойм повторюється все частіше, але в XV віці ініціатива його скликання все лежить в Панів-Ради, і компетенція його неповна. Але в XVI віці компетенція сойму безмірно поширюється, формується шляхетське представництво, і Статут 1566 р. юридично закріплює сойм як постійну інституцію, установляє і порядок представництва: по 2 чоловіка від кожного повіта (хоч в теорії шляхта ніби може засідати поголовно). Сойм ділиться на два «кола»: коло Панів-Ради, яка входить до сойму *in corpore*, і лицарського кола. Вальні сойми послужили доброю політичною школою для шляхти, яка виробила собі звичаєве право соймів, закріплене Статутом 1566.

Професор Владимирський-Буданов в одній з своїх останніх праць, підкреслюючи, що литовсько-руський сойм розвинувся з поширеної Ради, каже, що протягом цілого XV століття властиво не було соймів, бо за сойм треба зважати таке зібрання, де виступають люде не тільки від своєї особи, але й від інших людей, заступаючи їх інтереси. Тим часом усі зібрання, що їх звать соймами, складалися з людей, що їх поіменно, персонально було запрошено: це були постійні члени Ради, князі й пани, що не були членами Ради, але особисто були запрошені. Отже, на думку Владимирського-Буданова такі збори правильніше називати «Посполитою Радою», себто поширеною. Перший справжній сойм, каже Владимирський-Буданов, відбувся допіру 1507 р., коли справді явилися на нього обрані представники від шляхти.

Особливе значіння мали сойми 1564-66 років. Вони прийняли нову редакцію Статуту, вироблену в 1566 р., перевели судову реформу, поділивши Литву й руські землі на 30 судових повітів з виборними суддями з-поміж шляхти, перевели адміністраційну реформу: державу поділено на 13 воеводств, а кожне воеводство на повіти. Воевод мав призначати великий князь, але компетенцію воеводи було обмежено. Старост вибирала шляхта, і князь лише затверджував їх.

На українських землях були воеводства: Берестейське (повіти Берестейський, Кобринський, Пинський і Туровський), Підляшське (повіти Більський, Мельницький і Дорогичинський), Київське (повіти Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський (останні три відійшли до Москви), Волинське (повіти Луцький, Володимирський і Кременецький) і Брацлавське (Брацлавський, Винницький і Звенигородський).

Шляхта кожного повіту складала окремий військовий відділ під проводом повітових хорунжого й маршалка. Повітові відділи об'єднувалися в більші військові одиниці по воеводствах під командою воевод. Головним начальником війська був великий гетьман.

Повітові мали значіння й судових округ. В кожному повітовому місті були три судових установи (для шляхетського стану): суд земський для вирішення ріжних маєткових справ: він складався з судової колегії, обираної повітовою шляхтою; суд підкоморський — для справ про грянці й межі шляхетських маєтків; суд гродський або замковий для справ карних, на чолі якого стояв повітовий староста. Оцей же староста був і головою повітової адміністрації.

Всі ці реформи, зафіксовані в Статуті 1566 р., зробили великого князя литовського конституційним монархом, який сам без згоди сойму й Панів-Ради не міг нічого робити. Але обмежено також і панів. Телер пануючим станом робиться шляхта. Та пани вдержують ще фактичну силу в міру свого економічного багатства, звязків і політичного впливу.

Як уже мені приходилось говорити, стара князівська Русь не знала станів — лише суспільні класи. Вільні громадяне поділялись на три головні категорії: бояри (і «люде княжі»), городяне і смерди (селяне). До них прилучилась ще четверта категорія «людей церковних». Поруч з вільними людьми існували на-дів вільні «закупини» й «челядь». В таким складі опинилось руське суспільство під владою литовських великих князів.

Дальша еволюція пішла тим способом, що витворилась ще одна — вища верства князівсько-панська, зложена з нащадків удільних князів і вищих бояр. Вона стала біля великого князя й допомагала йому в порядкуванні державою.

Згодом витворилась ще одна класа, яка пізніше стала грати ролю основної класи в державі — військово-службова або шляхта. Вона на зразок Польщі й під її впливом зробилась привілейованою верствою, станом, який абсорбував права всіх, хто стояв нижче од неї. З упрівілейованням шляхти зникла рівновага класів: економічно

замкненою верствою. Він дуже скоро піддався, як побачимо, полонізації, так що вже в XVII віці був зовсім страчений для української народності.

Середньою верствою між аристократією й нижчими верствами люду став військово-службовий клас (бояре, земляне), який згодом прийняв од поляків назву шляхти. Основою цього класу була військова служба. Держава потребувала військової сили. Старі княжі дружини були дуже слабі й не відповідали новим вимогам часу. Колишні земські полки не годились для далеких походів — отже треба було іншої організації. Коштів для держання постійної великої армії не було. Тому то правительство притягає до воєнної служби всіх заможніших людей в розмірі, який відповідає доходності їх земельної власности. Так установився принцип служби з землі. Хто ж належав до цього військово-службового стану, з яких елементів він складався? Передовсім «земські бояре», нащадки бідніших боярських фамілій старої Русі, які не увійшли до аристократичної верстви. Далі — воєнні слуги панів (*milites, sodales*, як звать їх тогочасні акти); нарешті міщане й заможніші селяне, яких за для цього увільнено від «тягла», себто робочих повинностей. До кінця XIV віку склад верстви був ще дуже рухомий, неконсолідований; тільки з кінця XIV віку починається процес консолідації. Спочатку литовські великі князі виявили було тенденцію створити привілейовану військовою верствою з самих лиц литвинів-католиків; в такому дусі були видані привілеї Ягайла 1387 р. і Вітовта в 1413 р. Але в процесі боротьби з княжм сепаратизмом великі князі мусили опертись також і на українсько-білоруський службовий елемент, і привілеї Жигимонта 1432 і 1434 років беруть на увагу й українців та білорусів православної віри, остаточно увільняючи їх від усяких натуральних податків. Привілеї Казимира Ягайловича 1447 року дає право «княжатам, панам, рицарям і боярам» вільно виїздити за кордон «для набуття ліпшого щастя або за-для рицарських вчинків». Шляхетські піддані увільнялись від грошевої дані, од обовязку направляти мости, замки і давати «стації», або постачати великому князю коней при переїзді й утримувати його в дорозі. Цей обовязок був пережитком старого руського «полюддя». Суд над підданими отдавався шляхті. Цей привілей вже цілком виразно окреслював соціально-політичне становище шляхти й робив її пануючою верствою. Дальші привілеї вже не додають нічого нового, а тільки підтверджують прежні права. Боротьба за переведення Люблинської Унії супроти панської опозиції принесла нову хвилю привілеїв для шляхти, сформулованих в грамотах на імя окремих земель: Волині, Київщини і т. д. Нарешті права шляхетського стану знайшли свій повний вислов у «Литовському Статуті», цьому справжньому кодексі шляхетського права.

Головна державна повинність була військова служба. Її тільки й виконувала шляхта. Соймова ухвала 1528 року установляла, що один кінь ставиться з 8 дворів, так як і для панів — магнатів. Всі шляхтичі ставали під короугою свого повіту. На випадок хоро-

сильні й політично упривілейовані стали на горі, а економічно слабкі й політично упосліджені — головню смерди, селяне, помалу тратили свої громадські права й попали на прикінці в кріпацьку неволю. Посередині стояли міщане, а понад класами — духовенство. Ось основний процес внутрішньої еволюції в Литві.

Придивімся до кожної з цих верств зокрема. Пани-аристократія. Ця верства була не дуже численна: до її складувійшло коло 20 князівських і коло 50 боярських фамілій. В старій Русі боярство не було замкнутим класом: особисті заслуги, багатство, вплив давали доступ до цієї класи і «поповим» або «смерднім внукам». Тепер до панської верстви увійшли лиш видатніші боярські фамілії, й на далі доступ до неї був замкнений за дуже нечисленими винятками. Удільні князі, сходячи зі сцени, як суверенні володарі, робились старшими слугами великого князя і в панській верстві творили лиш титуловану її частину, не маючи якихось особливих привілеїв. Основою сили панської верстви були земельні латифундії, а головним привілеєм — право мати свої хоругви й власні військові відділи. Ці відділи складалися з конних воєнків: один кінь виставлявся 8 селянських «служб» (дворів). Перепис 1528 року дає нам, наприклад, такі цифри: князі Слуцькі цілою своєю фамілією виставили в поле 433 «коня». Князі Острожецькі — 426 коней, Радивили — 623. Пани Саліги — 153, а князі Вишневецькі — всього 98.

Осередком княжих і панських фамілій була Волинь. Тут сиділи князі Острожецькі, Сапиги, Чарторійські, Дубровицькі, Збаражські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе — потомки удільних князів. Крім них цілий ряд старих панських родів: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські — всі вони відігравали видатну роллю в політичному й культурному житті краю. Вся ця родова аристократія скупчила в своїх руках вищу адміністрацію. Уряди гетьмана, канцлера, маршалка на соймі, підскарбія, воеводи, каштеляна, старости — це все було в руках представників небогатих родів. Навіть дрібніші посади намісників і повітових старост перебували переважно в руках аристократії. В її руках олинилась і Рада Великого Князівства — сенат і кабінет міністрів вкупі. Основою впливу панства стали фактичні, закріплені звичаєм привілеї. Особливі права аристократії були закріплені спеціальними грамотами — «привілеями» 1492 і 1506 років: 1) Пани діставали імунітет від суду провінціальної адміністрації; 2) на суд великого князя їх можна було кликати лише за 4 тижні до терміну суда; 3) скарги на панів можна було подавати лиш самому великому князю або Панам-Раді; 4) князі й пани мали виступати на війні під власною короною на чолі власних узброєних відділів.

Коли взяти національний склад литовсько-руської аристократії, то природних литвинів серед неї було дуже небагато: переважали старі українські й білоруські князівські та боярські фамілії. Фрonda руських князів в половині XV віку привела до еміграції Глинських, частина княжих родів потроху вимерла, так що клас магнатів став

би треба було вислати замість себе сина або слугу. За неявку або самовільний одїзд можна було позбавитись маєтку.

Поруч шляхти повноправної, привілейованої, можна сказати, пануючої верстви у державі, була ще категорія неповноправної: це була збідніла шляхта, яка сиділа цілими гніздами-селами в різних місцях держави, була обложена певними повинностями на користь держави: відбувала замкову службу, сторожеву по границях, поштову. Звалася ця шляхта «околичною». Її існування нормувалося не писаним правом, а звичаєм, силою факту. Такої шляхти було найбільше на південнім Поділлі коло міста Бару, на Київським Поліссі в Овруцькому повіті, на Чернігівщині коло Любеча й Остра. Вона мала аналогію до т. зв. «ходачкової» шляхти в Галичині коло Перемишля й Сяніка.

З часом різниця між привілейованою й непривілейованою шляхтою зникає: одні підіймаються в гору, стають в ряди звичайної шляхти, другі спускаються до селянського рівня, тільки що зберігаючи свою особисту свободу.

В міру виділення шляхетського стану відбувається виділення й формування міщанства. Стара Русь не знала міщанства, як окремої верстви, хоч міське життя було дуже розвинене: міста були осередком політичного, економічного й культурного життя, але їх «гражане» складались з тих самих елементів, що й «земля». Але вже в кінці XII віку помічаємо занепад міст і зрост великої земельної власності (особливо в Галичині). Під Литвою цей процес ще більш прискорюється. Вся вага й значіння переходять до панів і до шляхти, що сидить на землі. Однак ще Галицько-Волинська держава розуміла вагу міст для торгівлі й промисловости й почала шукати виходу в залюдненні міст чужоземними колоністами, головню німцями. Цим колоністам надавано самоуправу в формі т. зв. німецького або магдебурського права. Суть магдебурського права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції правительственной адміністрації й в наданню місту самоуправи на корпоративній основі. Міщане складали свою громаду з власним судом і управою — на основі окремих в кожному випадку грамот. На чолі управи ставали виборні бургомістри й ратмани, на чолі суду — вїйт і лавники. Тільки міщане підлягали їх юрисдикції: хто жив у місті, але на землі замковій або єпископській, той уже їй не підлягав.

Хоча перший документ про надання німецького права зберігся лиш від 1339 року (про надання Болеславом Тройденевичом німецького права місту Сяніку), але можна думати, що фактично німецьке право було заведене по містах Галицько-Волинської держави значно раніше, ще з кінця XIII віку. Та з кінцем XIV століття починають надавати українським містам самоврядування на німецькому праві литовські князі. Як уже було згадано в 1374 р. таке право дістав Кам'янець на Поділлі, в 1390 р. Бересте, а далі цілий ряд інших міст. В кінці XV віку дістав Магдебурське право Київ, в XVI в. Крем'янець і Луцьк.

Надаючи німецьке право містам, великі князі литовські зобов'язували їх тримати в порядку укріплення й відбувати сторожеву

службу. Особливо це мало значіння по містах, ближчих до грядиці держави, на півдні й на південному сході, себто на Україні

Бургомістр і ратмани завідували міськими доходами й видатками. Бургомістр виконував звичайно свої обовязки лиш один місяць і потім передавав старшому з ратманів, аж доки не перебули всі, а тоді керування верталось до старшого. Війт і лавники вибиралися на все життя й складали судову колегію. Дуже часто війтів призначав сам великий князь, і такий війт зосереджував у своїх руках суд і управу. Судив він разом з присяжними лавниками.

Одначе самоуправа мало поліпшила економічне становище міщан. Шляхта забезпечила себе свободою від плачення мита за продукти свого господарства або з краму, який спроваджувала для власного вжитку з-за кордону. Ремісників пани і багато з шляхти мали своїх власних. Міщанам заборонено було володіти маєтностями, купленими у шляхти. Отже, міщане були тісно замкнуті в мурах свого міста. Учаси в соймі вони не брали. Над православними міщанами тяжили ще й конфесійні обмеження, які почались з часів Вітовта і в кінці усунули зовсім русинів від участі в міських урядах. Їх місце в чисто українських містах (таких як Камянець на Поділю) зайняв чужий напливовий елемент: поляки й німці. А на полі економічним грізними конкурентами явились вірмени й жидаи.

Нарешті підходимо до головної маси населення — селянства. Його доля й його еволюція тісно звязані з долею шляхетського стану. Як уже говорилося, в старій Русі існували такі категорії сільського населення. 1) вільні смерди, 2) напів-вільні закупи й 3) невільники. Еволюція була така: невільництво помалу тратить свій елементарний характер, і раби наближуються до становища звичайних вільних селян; але становище останніх з часом гіршає.

Литовсько-руське право ще на початку XVI віку знає невільну «челядь», призначену здебільшого для хліборобської праці. Частина жила на удержанні з панського двору, друга частина мала свої малі господарства. Статут 1529 року знає ті самі джерела невільництва, що й стара князівська Русь; полон, походження від невільних батьків, шлюб з невільницею, заміна смертної кари невільництвом. Але він знає і право викупитись за 7 років. Статут 1566 р. скасовує заміну смертної кари неволею. Нарешті Статут 1588 р. касує невільництво, залишаючи тільки полон, а вся челядь переводиться на селянські «тяглі» ґрунти. Так, каже Грушевський, «невільництво вимерло протягом XVI віку».

Але й од волі для селян залишилось небогато. Вільні селяне ділились на три групи: 1) «люде тяглі або работні», 2) «данники» і 3) «слуги путні». Тяглі — це такі, що сиділи на панській землі й платили «оброк» та виконували різні господарські роботи. Вони складали головну масу сільської людности, й основну робочу силу панських маєтків. Їхні повинності все зростали. Зрідка натуральні повинності перекладались на гроші.

Д а н н и к и — це селяне, що платили натурою певну дань з свого господарства. Основою оподаткування служила більша земельна оди-

ниця «дворище». Платили продуктами, рідше грішми. Крім цієї дані зберіглося ще старе полюддя — обов'язок годувати князя та його обоз в переїздах, але й воно було з часом переведено на гроші. До даників належали: бобровники, бортники, псарі, ловці, сокольники, свинухи, конохи, плотники, рудники, риболови, дегтярі, млинару й т. д. Кожен одбував свої повинності продуктами свого виробу або своєї здобичі.

Слугі путні — це селяне служебні, котрі відбували службу, зв'язану з охороною ґраниць держави або замків; також це були різні сільські ремісники: ковалі, боднарі, колесники, які відбували свою службу працею свого ремесла. Селян цієї службової категорії особливо багато було на південному пограниччі Сіверщини й Київщини, на Брацлавщині й на київському Поліссі. Головна їх служба полягала в тім, щоб «конми на войну ходити». Останній київський князь Симеон Олелькович зробив був спробу пригати їх до замкової служби та ще хотів їх примусити «сіно косити й на толоку ходити», але це викликало серед них велике незадоволення. Взагалі ж селяне усіх трьох категорій були перемішані між собою.

Переважає типом селянського господарства було так зване, «дворище», велике селище хуторського типу. Таке селище-хутір складалося з одного, двох і більше господарств і перебувало в спільнім володінні кількох родин, здебільшого між собою споріднених. На Київщині такі селища-господарства називались «землями», на південній же Київщині в степу появляється пізніше так розповсюджена, у нас назва «хутір». Назва дворище вживалася на Волині, на Поліссі, на Поділлі і в Галичині. Іноді вживалося як назва дворища й старе руське слово «дим». Тому що дворище, як уже згадувалося, служило одиницею оподаткування, яке виявлялося в певній «службі» державі хоча би в формі натуральної данини, то слово «служба» вживалося як синонім «дворища». Дворище не мало якогось сталого, раз на завжди виробленого розміру: його розмір залежав від кількості добрих і вільних ґрунтів навкруги, які можна було зайняти силами даного дворища для хліборобського господарства. Але з часом число вільних і незайнятих ґрунтів меншало, потреби держави більшали і от, щоб поставити певні межі для селянської займанщини, та щоб підняти доходність земель, в першій лінії земель самого великого князя, щоб перевести одностайне оподаткування відповідно до доходності ґрунту, в половині XVI віку була переведена дуже важлива земельна реформа. Було точно перевірено кількість землі в селянських руках і зафіксовано надалі розмір селянського господарства; була введена т. зв. «волок а», що рівнялась 19^{1/2} десятин. Кожне селянське господарство дістало по 1 волоку, боярське — 2. Примусово вводилася трьохпільна система. Всі селяне, осажені на волоках, мали платити певний чинш натурою й грішми, а крім того робити панщину. Весь цей порядок був виложений в т. зв. «Уставі на волоки Господаря его милости во всем великом княженіі литовском» 1557 року.

Волочна реформа ще не прикріпляла остаточно селянина до землі: він міг піти геть, посадивши на своє місце іншу особу, але

фактично це було тяжко зробити. Селяне підпадали догляду дрібної адміністрації, тратилось значіння прежньої сільської громади, лопився звязок, яким вона тримала всіх своїх членів вкупі.

Сама праця селян тепер дуже точно регламентувалася: «а ставати до роботи піддані мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку — годину перед обідом, годину в обід, годину над вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбальство мусить відробити пропущене на другий день». Робити мали два дні на тиждень.

Волочна реформа була переведена на Берестейщині, Пинщині й Волині. На Наддніпрянщині держались старі данні порядки до кінця XVI віку, аж поки там не запанували нові порядки, звязані з переходом українських земель до Польщі.

Правова свідомість суспільства Литовської держави XVI віку (головно його шляхетської верстви) і взагалі його політичний та соціальний світогляд знайшли собі найбільш яскравий вислов у законодавчій пам'ятці, що носить назву «Литовського Статута». Цей кодекс на цілі століття пережив саме Велике Князівство Литовське (ще в 1819 р. він друкувався, як збірник діючих законів). Він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на значній частині української території мало не до половини XIX століття. Наукове дослідження Литовського Статута розпочав польський вчений і відомий діяч на полі освіти Тадеуш Чацький своєю розprawoю «O litewskich i polskich prawach» 1801 року. Ці досліді продовжували Данилович і Ярошевич, професори університету у Вільні, де інтерес до литовського права, Статута, як кодексу, мав не тільки наукове, але й чисто практичне значіння. Пізніше за студії над Литовським Статутом узялися російські та українські вчені, останні особливо з огляду на те, що Литовський Статут був діючим правом Гетьманщини і взагалі мав великий вплив на українське право. З цих розвідок треба згадати працю Ол. Кістяковського «Права, по которимъ судится малоросійській народъ» (1879), розвідки Баршевського, Владимирського-Буданова, Бершадського, Леонтовича, Ясинського, Демченка, Малиновського, Максимейка. З праць польських учених особливо важливі розвідки Пекосінського. За останні часи інтерес до Литовського Статута виявився з новою силою в численних розвідках українських учених (С. Борисенко, М. Максимейко, М. Товстоліс), білоруських (І. Лаппо, В. Пічета, Бурдзейка, Забела) і польських (Ст. Кутшеба, С. Еренкройц, С. Пташицький та інш.).

Вже в перших студіях над Литовським Статутом було поставлено питання про його звязок з старим руським правом, висловленим головно в «Руській Правді». Більшість учених однодушно погодилася на тому, що саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна, найбільше зберегла й розвинула староруські правові норми і таким робом, в протилежність до Москви, явилась безпосередньою спадкомицею до-татарської удільної Русі. Підкреслюючи надзвичайну схожість між Руською Правдою й литовським правом (в обсягу цивіль-

ного й карного права й в обсягу судового процесу), проф. Максимейко й проф. Ясіньський поясняли цю схожість тим, що Руська Правда виникла саме на тій ґрунті, де пізніше виник і Литовський Статут, себто на Київській Русі. Грушевський робить до цього твердження дуже важливу поправку, а саме, що Наддніпрянщина, Київська Русь (де повсталала Руська Правда) в XIV і XV століттях, коли формувалася Литовське право, стояла в дуже слабій зв'язку з Литовською державою і, наслідком упадку у себе політичного й культурного життя, не могла мати ніякого безпосереднього впливу на сформування його права. Підкреслюючи, що найбільшу роль у «зрущенні» Великого Князівства Литовського відіграв не так український, як білоруський елемент, Грушевський вказує, що правні традиції Руської Правди вплинули на Литовський Статут не безпосередньо з України, там де вони виробилися, а з Білорусі, куди вони були занесені і прищеплені київською династією, київською дружиною й кодифікаціями київського права. В новіші часи деякі українські дослідники (М. Максимейко й С. Борисенко) зазначають, що самий зміст Литовського Статуту поділяється на ті самі рубрики, що й Руська Правда, і що навіть самі ухили від прийнятої системи в обох пам'ятках ті ж самісенські; вони думають, однак, що цим ще не установлюється неодмінно факт рецесії, запозичення Литовського Статуту з Руської Правди: ця подібність, на їх думку, пояснюється тим, що впорядки обох пам'яток наслідували одні й ті самі зразки й перебували під впливом однакових понять про правні відносини.

Перед виданням Статута держава Литовська не мала загальнообов'язуючого кодексу, а правувалася, окрім краєвих установ і привілеїв, по своїх місцевих звичаях. Само правительство ще початку XVI в. мало намір знести до купи всі «права», але фактично ініціатива кодифікації належала верстві шляхетській, представники якої на соймі 1514 року подали великому князеві прохання, щоб дав писані права та закони. На соймі 1522 року справу порушено знову. Проект Статуту був зложений юристами великокняжої канцелярії, обміркований на кількох соймах і нарешті ухвалений в осени 1529 року. Він не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, через що в тих списках, які збереглися до нашого часу, зустрічаються різні зміни, виправки, додатки. Цей перший Литовський Статут мав у собі всього 13 розділів, поділених кожен на кілька артикулів. Всіх артикулів було 264. Перший розділ трактував про верховну владу й відношення до неї населення, другий — про «земську оборону», себто про організацію військової служби; третій — про шляхетські вольності, четвертий — про суддів та про суди, всі інші містили в собі норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу. Остаточна редакція Статута була безперечно результатом певної боротьби між панамі-магнатами та шляхтою й фіксувала ту суму прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати «безправно», себто без судового публічного процесу. За шляхтою забезпечувалося володіння землею, яку не можна було одібрати без вини. На суд шляхтича

можна було викликати лиш оповістками. Відповідальність шляхтича за злочин установлювалася чисто індивідуально. Коли шляхтича було б обвинувачено в злочинстві, як що краденої речі у нього не було знайдено, він міг очиститися присягою. Шляхтич діставав право апеляції на суд воеводи або старости просто до великого князя. Він мав свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей на користь князя й адміністрації.

За убивство шляхтича платив шляхтич 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стількиж «вини» великому князю. За убивство путого боярина, служебного ремісника чи тивуна платилося 20 коп, а за вбивство мужика всього 10 коп. Шляхтич за те, що вдарив шляхтича, платив 12 коп штрафу, але коли б вдарив шляхтича «простий хлоп» або міщанин, то йому врубали руку. За убивство ж шляхтича хлоп платив головою.

За критерій приналежності до шляхетського стану було визнано принцип давности: до шляхетського стану належали ті бояре, які здавна, від кількох поколінь належали до боярства й користувалися з боярських прав. В окремих випадках на доказ шляхетського походження треба було виставити певне число свідків-шляхтичів, які мусіли б присягнути, що дана особа «єсть зроду шляхтич». Наново шляхетство можна було набути лиш через надання великого князя.

Процес збільшення шляхетських прав і привілеїв протягом середини XVI століття і бажання шляхти закріпити ті права в закондатному кодексі привели до видання нової редакції Статуту, до т. зв. Другого Литовського Статута 1566 року. Ця редакція була переведена спеціально обраною в 1551 році комісією, так само як і перша була переглянута кілька разів на соймі й нарешті була зтверджена соймом. Другий Литовський Статут (так само не друкований, як і перший) мав уже 14 розділів і 366 артикулів. Система й розподіл лишилися ті самі, але значно поширено розділ про шляхетські права й про карні злочинства. Внесено, наприклад, артикул, що чоловіку нешляхетського стану за те, що ганьбив шляхтича, візується язик. Коли шляхтича вбило кілька шляхтичів гуртом, то за голову вбитого могла бути страчена голова тільки одного з убивців; тоді ж коли шляхтича вбило кілька хлопів, то їх треба було покарати на горло всіх. Слово «боярин» в Другому Литовському Статуті вже майже зовсім не уживається, натомість скрізь стоїть слово «шляхтич».

Та не встигла друга редакція Статута ввійти як слід в ужиток, як сталася важлива зміна у житті Литовської держави, особливо ж її українських провінцій, — Люблинська Унія. Люблинський сойм ухвалив виправлення Литовського Статуту, вибрав комісію й доручив їй зредагувати Статут в тім дусі, щоб погодити його з польськими законами, так щоб по цілій Речі Посполитій суд відбувався одним і тим самим способом. Одначе комісія, зложена з самих литовців, не думала взяти себе цією директивною й зредагувала Статут так, що в ньому навіть не згадано було за Люблинську унію і, як каже один з дослідників, — значіння Великого Князівства Литовського,

як самостійної й повноправної держави, виступає в ньому з такою ж ясністю й виразністю, що й в Статуті 1566 року. До Статуту внесено артикули, в яких говорилося, що великий князь під присягою за себе й за своїх нащадків зобов'язувався не порушувати території Великого Князівства й знову прилучити до нього області, од нього одрізані. І взагалі до Статуту внесено ряд артикулів, які йшли в розріз з постановами Люблинської унії. Самий проєкт, вироблений Комісією, був розглянутий і доповнений литовсько-руськими повітовими соймками і спеціальним зїздом литовсько-руської шляхти, так що вона могла вважати його за вислов волі цілого шляхетського «народу».

Але цей проєкт через його суперечність з духом і ухвалами Люблинського сойму не міг бути прийнятий польськими членами спільного тепер сойму. Тоді литовські пани й шляхта, використовуючи обставини війни з Московією, добились від короля Стефана Баторія в 1584 році обіцянки, що він таки проведе нову редакцію Статуту. Та він не встиг цього зробити, бо в 1586 р. вже помер. В часі безкоролів'я трохи не дійшло до розриву між Польщею й Литвою, і новий король Жигимонт III таки затвердив Третій Литовський Статут 1588 року, хоча й без ухвали сойму. Статут 1588 року був надрукований у Вільні і став діючим правом не тільки на землях обкріяного Великого Князівства Литовського, але й в українських провінціях, які одійшли до Польщі. Він мав значіння не тільки права шляхетського, права пануючої упривілейованої верстви, але й права «лосполитого», всенароднього, і яко такий, служив нормою й для чисто народнього, так званого копного суду.

Окрім судів державних і статуткових серед українського й білоруського населення Литовської держави існував іще народній, громадський суд, як установа звичаєвого права, відомий під назвою «копи». Цей суд, який новіший дослідник вважає за найяскравіше явище в історії західно-руського згаданого, та зокрема українського звичаєвого права, звернув на себе увагу в українській і російській історіографії після появи невеликої розвідки київського професора Іванищева «О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи» (1857). Тепер це питання має вже цілу літературу, серед якої відзначається велика розвідка Ір. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI—XVIII віків» (1928). Копний суд стояв у тіснім, генетичнім звязку з старим вічевим зібранням (в актах копа дуже часто так і називається вічем). Населення певної території складало певного рода союз для охорони себе від злочинних елементів і боротьби з ними. Коли хтось помічав злочин або сам став його жертвою, той скликав «копу», себто віче всіх правоздатних осіб своєї округи, які мусили являтися сами або присилати заступників, щоб учинити слідство й суд. Звичайно перші копні збори, що мали завдання перевести слідство по гарячому сліду, складались з ближчих сусідів і носили назву «гарячої копи». Потім уже сходилась велика копа, що на неї збиралися всі члени округи, і в урочистій обстанові, додержуючись певних обрядів і формальностей, відбувала судовий процес, виносила присуд (на словах або на письмі) і виконувала його.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ II

(ВІД ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ)

1966

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

Компетенція копного суду буда дуже широка: до неї належали майже всі карні й цивільні справи, які могли виникнути серед неселення. До копного суду могли звертатися всі стани суспільства. Копний суд передавав справу як до вищої інстанції — до суду гродського. Туди ж можна було й апелювати на його вирок.

Більшість дослідників відносить початок копного права на часи Руської Правди, себто на XI—XIII століття і взагалі підкреслює тісний внутрішній зв'язок між копними судами й громадськими вічевими судами старої Руси. Найбільший розцвіт практики копних судів, наскільки можна судити з актів, припадає на XVI століття. А додержались вони майже до кінця XVIII століття. Взагалі за литовської доби бере свій початок або вже й вповні формується цілий ряд суспільних явищ, яким судилось пізніше відограти величезну роль у житті українського народу на протязі цілих століть.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905. О. Ефименкова, Історія українського народу, т. I. Харків, 1922. М. Любавський, Очеркь історіи Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1915. М. Чубатий, Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV віку, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. 134—135, 144—145. Львів, 1924—26. St. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysku. Tom II. Litwa. Lwów, 1921. М. Любавський, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1892. І. Малиновскій, Рада Великого Княжества Литовского въ связи съ Воярской Думой древней Россіи, 2 т., Томскъ 1903—1914. Ф. Леонтовичъ, Рада великихъ князей Литовскихъ, «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1907, IX—X. М. Владимірський-Буданов, Рада великого Княжества Литовского, «Записки Соціально-Економічного Відділу Укр. Академії Наук», т. IV, Київ, 1923. Ф. Леонтовичъ, Правоспособность литовско-русской шляхты, «Журналь Мин. Нар. Просвѣщенія», 1908, III V—VII, 1909, II—III. М. Любававскій, Литовско-русскій сеймъ, Москва, 1901. Н. Максимейко. Сеймы Литовско-Русскаго Государства до Люблинской уніи, Харьковъ 1902. Ф. Леонтовичъ, Центральныя судебныя учрежденія въ Великому Княжествѣ Литовскомъ. «Журналь Министерства Юстиціи», 1910, II. И. Лаппо, Земскій Судъ въ Вел. Кн. Литовскомъ, «Журналь Мин. Нар. Просвѣщенія», 1897, VI; його ж, Подкоморскій судъ, там же, 1899, VIII; його ж, Гродскій судъ, там же 1908, I. М. Довнаръ-Запольскій, Очерки по організації западно-русскаго крестьянства въ XVI в. Київ, 1905. А. Ефименко, Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси, «Русская Мысль», 1892, IV—V або Збірник «Южная Русь», т. I, Петербург, 1905. М. Владимірський-Будановъ, Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, «Кіевскій сборникъ въ пользу голодающихъ», 1893; український переклад т. 22 «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1902. Ф. Леонтовичъ, Крестьянскій дворъ въ Литовско-Русскомъ государствѣ, «Журналь Мин. Нар. Просв.», 1896, II—IV, VII, X, XII; 1897, IV, V. М. Довнаръ-Запольскій, Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ, Київ, 1901. В. Пичета, Землярная реформа Сигизмунда-Августа въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, Мо-

ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ; ЇХ ПІСЛЯВОЄННА СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ. ЛЮБЛИНСЬКА УНІЯ ДЛЯ СХІДНЬО-УКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ І ПОДІЛЛЯ-ПРИКАРПАТСЬКІ ЗЕМЛІ Й НОВА ЇХ КОЛОНІЗАЦІЯ.

Одним з важливіших наслідків Люблинської Унії для українського народу було те, що українські землі — і ті, що належали перед тим до Литви (Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля) і ті, що належали вже до Польщі (Галичина з Холмщиною), знайшлися тепер разом в одній державі і, не вважаючи на певні різниці в політичному й соціальному устрою, могли знову тісніше зблизитись і впливати взаємно, перш за все на полі духовної культури. Ослаблений матеріально, український елемент західньо-українських областей все ж таки зберіг свої національні традиції й, спираючись на моральну й матеріальну піддержку східньо-українських областей, за дуже короткий час після об'єднання встиг розвинути у себе живий культурно-національний рух, який повів до загально-національного відродження українського народу.

Але для того, щоб ясніше уявити собі роль західньо-українських земель у цім відродженні, ми мусимо зупинитись взагалі на становищу цих земель з часу переходу їх під владу Польщі. Польсько-українські змагання, як ми бачили з попередніх розділів, почалися саме за ці західні області, головню за Галичину, іще на світанку нашої історії, ще з часів Володимира Великого. З того часу починаються постійні стосунки між Польщею та Русею то мирні, закріплювані союзами й династичними зв'язками, то ворожі, які виявлялися у війнах та походах. Стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Русі після татарської руйни. Зріст Литовського Князівства на сході давав лиш одну можливість експанзії на південний схід, на Галичину, і в половині XIV століття, як ми бачили, Галичина стала провінцією польського королівства. На цю першу непольську провінцію королівства звернулася з усією силою польська колонізація, польські впливи, політичні й національно-релігійні.

З політичного погляду Галичина в XIV столітті була в значній мірі дезорганізована і, хоч не уступала Польщі з культурного погляду, була значно слабша від неї щодо внутрішньої консолідації, вона була ослаблена боярськими усобицями, не мала сильної влади. а маса населення давно вже була відучена від якоїсь участі в політичній житті. Супроти того наступала на неї держава, король якої знав, чого хотів, і свою політику міг формувати в словах, які, певна річ, мусіли знаходити добрий відгук серед польського суспільства: коли по окупації Галичини шлеські купці просили його, щоб він дозволив їм їхати на Русь, він завіяв: «я здобув Русь своїми власними людьми, і дорога на Русь має служити тільки моїм людям; нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на татар і на інших ворогів».

Переходячи під владу Польщі, Галичина, як пише Грушевський, увійшла в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного життя, з державним правом, з культурою, розвиненими хоча не вище, то мабуть не нижче тодішньої Русі. Однак Польща зразу не спішилася ломати місцевого руського ладу і до 1434—35 років в Галичині існували старі порядки, так що навіть цю добу пізніше в актах називано як *tempus juris ruthenicalis*. Старі руські порядки замінено польськими на побажання самої галицької шляхти, яка витворилася з потомків місцевих боярських родів і ріжного зайшлого елемента. В Польщі шляхта досягла вже значно упривілейованого становища; Кошицький привілей 1374 р. увільнив її від усяких податків і повинностей, а земля вважалася абсолютною її власністю; шляхтич міг вповні нею розпоряджати, передавати в спадщину; селяне шляхетських маєтків підлягали юрисдикції своїх панів, і державні урядовці вже не мали з ними діла. Зрозуміла річ, що шляхта Галичини починає домагатись урівнання її в правах з коронною шляхтою. І це її бажання було вволене. В 1430 році король Ягайло видав т. зв. Едлинський привілей, який зрівнював галицьку шляхту в правах з коронною. Цей привілей був підтверджений новим королем Володиславом Ягайловичем при його вступі на престол.

Але перш ніж було заведено ці формальні зміни, багато чого змінилось в Галичині наслідком спеціальних умовин, в яких вона опинилася по переході під польську владу. Зараз по цім переході почалася широка хвиля польської колонізації. Польські королі щедро роздавали землі в новоприлученій області своїй шляхті, а та дуже охоче йшла на Русь, міняючи свої убогі піщані ґрунти на розкішній чорнозем середньої Наддністрянщини. Ішли сюди зовсім безземельні шляхтичі, щоб тут на подарованих землях закладати свої господарства. Місцеве галицьке боярство частиною увійшло в склад польського панства (таких було не багато), частиною злилося з звичайною рядовою шляхтою, а маса його, як влучно висловлюється Ол. Ефименкова, «була відсунута польською хвилею туди, звідки вона вийшла, — в народ». В період боротьби за Галичину чимало бояр держалося противної Польщі сторони. По остаточній перемозі Польщі вони позбулися через це своїх маєтків, поконфіскованих поль-

ською владою Як каже Грушевський, все що взяло якусь діяльну участь в обороні Західньої України, коли не згинуло в самій боротьбі, муіло з перемогою Польщі або емігрувати до земель волинських, пубужських і т. інц., або спуститись до низів наслідком утрати, конфіскації майна.

Спочатку після спустошення краю в часі боротьби, в другій половині XIV віку, було взагалі багато порожніх земель. Польське правительство садило на них шляхту з корінних польських земель. На всякі посади настановлювано поляків або людей, вірних Польщі. Ці люде свідомо й несвідомо вводили практику польського права. Німецьким колоніям, міським і сільським, надавано Магдебургське право. Взагалі німецька колонізація Галичини дуже зростає в перші десятиліття польської влади: остання їй дуже сприяла, добачаючи (і цілком слушно, як показав досвід з часів боротьби за Галичину), що німецький елемент може служити надійною для неї опорою в ново-прилученому краю.

Так був підготований ґрунт для офіціального переходу до польського права, коли руські провінції в 1434 р. зрівняно з коронними, заведено польський адміністраційний і судовий устрій та шляхетську самоуправу.

З українських провінцій утворено було три воєвідства: 1) Руське з чотирьох земель — Львівської, Галицької, Перемишльської й Сяницької; 2) Подільське (Західне Поділля й Борщівський повіт в Галичині) і 3) Белзське (повіт Цішанівський, Равський, Белзський, Сокальський, частина Жовківського, Камянка-Струмилівського, Бродського, й частина південно-західньої Волині). Окремо залишилася Холмська земля, номінально зарахована до Руського воєводства.

Кожна земля дістала свій виборний земський суд, по деяких землях заведено гродські (старостинські) суди: в Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Тереволі, Скалі, Буську, Камянці Подільському, Лячичеві, Белзі, Городні, Красноставі та інц.

Права й привілеї шляхти виявлялись в тому, що вона була зобовязана військовою службою лиш в ділі оборони держави, а не до походів за кордон; шляхта була увільнена від обовязку брати участь в будові замків; вона не несла ніяких податків крім двохгрошового податку з лану; діставала свій власний шляхетський суд і право участі в соймі. Було устанавлено й провінціяльні шляхетські соймики: для Холмської землі в Грубешові, для Белзської в Буську, для Перемишльської в Мостисках, для Подільської в Камянці, для Сяницької в Сяніку, для Львівської у Вишні і для Галицької в Тереволі.

Наслідком зрівняння в правах шляхти українських земель з шляхтою земель коронних маса руського боярства, як висловлюється Грушевський, потонула в польському шляхетському морі. Залишилася тільки категорія шляхти неповноправної, як пережиток руських часів. Під час загальної емансипації шляхти руських земель головна її маса відразу увійшла до категорії повноправної, привілейованої шляхти, але менш заможна, слабше узброєна актами й грамотами,

менш активна частина залишилася поза обсягом привілейованого стану. Дехто згодом, процесами й клопатами добився таки шляхетських прав, а більшість так і залишилася в посередньому стані між справжньою шляхтою й селянством. Ця неповноправна шляхта складалася з двох категорій: 1) з бояр та шляхти, що сиділи не безпосередньо під королем, а на землях і під владою князів, панів і просто шляхтичів, 2) з бояр та шляхти, що, сидючи безпосередньо під королем, були обтяжені різними служебними обов'язками: замковими, сторожевими, конюшими та інш. Така неповноправна шляхта залишилася більшими гніздами в околицях Сяніка, в околиці Медики біля Перемишля й навкруги Бару на Поділлі. Вона мала аналогію собі в подібній служебній шляхті під литовським володінням в Овруцькому повіті на Київщині, коло Любеча й Остра на Чернігівщині.

Зрівняна й злита з масою польського шляхетства, живучи під польським правом і маючи раз-у-раз діло з польськими установами, українська шляхта руських провінцій дуже легко піддавалася полонізації. Тільки в більш глухих і далеких від центру околицях, на Поділлі задержала вона своє національне обличчя ще на кілька століть, в своїй масі — принаймні до кінця XVII століття.

Ще на початку XV століття трималися в значнім числі представники старих місцевих родів, їх імена фігурують в різних урядових актах, і вони займають іноді урядові посади, виборні або королівські. В XVI столітті, як констатує Грушевський, значних родів, які держалися української народності, в Галичині вже не було, і мало вже було навіть заможнішої шляхти, яка б держалася української народності. Тільки дрібна шляхта, якій незможність не давала спроби досягнути вищого рівня освіти й культурності, зберігала свою українську народність, і до неї в XVII столітті прилучилися майже всі ті українські роди, що, розмножившись і підупавши, відсутні від усього, що несло доходи і впливи, ще не вигасли й не спольщилися протягом XVI віку.

Шляхта Північно-Західних українських земель — Холмщини і Підляшшя, піддалася полонізації ще швидче, ніж у Галичині, тим більше, що серед неї дуже рано оселилося багато дрібної польської шляхти з сусідніх Мазовії й Малої Польщі.

В той час як руська шляхта, дістаючи права коронної шляхти, дуже вигравала з погляду соціального, стаючи в повні упривілейованою верствою, руське міщанство, переходячи під Польщу, могло тільки щось втратити, а не виграти. Діло в тім, що в самій Польщі міщанство не мало особливо блискучих перспектив. Союми XV століття виносили ухвали, якими міщанам заборонялося володіти землею, а увільнення шляхти від мита за продукти імпорту й експорту наносило велику шкоду інтересам міщанської торгівлі й промислу. Позбавлені участі в соймі, міщане були витіснені зовсім з політичного життя. Німецьке право, яке стало ширитись ще за руських часів, а під Польщею стало явищем загальним, вело до тісного обмеження міщан в границях мурів кожного окремого міста, поривало зв'язок між містом і околицьною людністю. Та найбільший

удар українському міщанству при заведенні німецького права нааносився тим, що в привілеях на Магдебургське право звичайно говорилося, що міські уряди можуть займати тільки католики, а що католиками були лиш німці та поляки, то вони скоро зосередили в своїх руках усю муніципальну управу, обмежуючи русинів в торгівлі, в ремеслах, в кулуванні будинків, присудах, у відправлюванні церковних обрядів і церемоній.

Становище православної церкви й духовенства так само погіршало, але про це мова буде далі, в огляді церковного життя. Тепер же поглянемо, в якому стані опинилася головна маса українського населення — селянство.

В Галичині так само, як і по інших областях старої України-Руси основною селянською верствою були вільні й економічно самостійні смерди, які сиділи на своїх власних ґрунтах. Поруч них були різні категорії селян безземельних, що працювали на чужій землі й тому були обмежені також і в своїх громадських правах. Нарешті існувала категорія невільників-рабів. Економічна й політична еволюція селянства йшла, як знаємо, в тім напрямі, що безземельні й невільні категорії збільшувалися на кошт селян-власників. Селянські зсмілі переходили в руки бояр, які орудували працею людей невільних і панів-вільних. Щодо XIV століття ми не маємо майже ніяких документів, які могли б освітити становище селянської верстви й її еволюцію. Для XV, а особливо XVI століття, ми розпоряджаємо вже багатим матеріалом в формі т. зв. люстрацій королівщин, себто описів королівських маєтків. Ці люстрації перераховувались на основі соймових постанов і робились з королівського наказу особливими комісіями, які мали завданням зревизувати й зложити інвентарі доходів з маєтностей. Так в 1563 р. було переведено люстрацію королівщин в землях Галицькій і Перемишльській, а в 1565 р. на Поділлі, в Сяніцькій землі, Холмській, Белзьській і Львівській. В результаті цих ревізій одержано надзвичайно цінний матеріал; зібрано відомості географічні, економічно-господарські, побутові, історичні, зладжено реєстри людности й інвентар доходів; взагалі — маємо картину заселення й господарського стану, а головно — стану сільської людности. Матеріал зібрано не тільки про села королівські, але й про приватні маєтки, якщо права власників цих маєтків на володіння ними не були зовсім певні. Так само описувано колишні приватні маєтки, пізніше виміняні або сконфісковані. Ці матеріали, що переховуються головно в варшавських та галицьких архівах, були опубліковані головно Грушевським у «Джерелах до історії України-Руси» (1895-1910), почасти Владимирським-Будановим в т. 2, ч. VII «Архива Юго-Западной Россіи», який опублікував між іншим особливо цінний опис Ратенського староства (Холмщина й українське Полісся, верхіввля Прип'яти) початку XVI в., в цім глухій кутку збереглося багато архаїчних пережитків і вживано ще стародавню термінологію. Отже матеріал люстрацій дас нам змогу ясніше уявити собі економічне й правне становище селян не тільки в королівських маєтках, де вони мали змогу більше за-

держати свій старий побут, але й в маєтках панських та шляхетських.

В XV столітті колишні невольні й пів-невольні люде, що їх раніше називали закупами, сябрами та іншими іменами, виступають під імям селян тяглих (*glebae adscripti*), а смерди під імям данниківів. Процес зміни старих форм пішов у тім напрямку, що становище невольних під польським пануванням покращало, а вільних погіршало, бо все рівнялося по типу безземельного, обтяженого панщиною робітника. Під владою Польщі староруський принцип селянської власности зустрівся з польським принципом, що право власности на землю належить її привілейованому державцеві, князю, шляхтичу, церкві, а селянину прислугує лиш право користуватися землею. Спочатку видко було певні уступки, певний компроміс, але з часом польське право взяло гору. Право вільного переходу селян з одного господарства на друге помалу обмежується, а потім і зовсім скасовується. В 1435 році шляхта Галицької землі ухвалила, що селянин може вийти лиш раз на рік по Різді й має дати панові копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руські колачі, четверо курей, віз сіна й віз дерева. Давши це все, він міг вільно відійти. Сойм 1505 р., що відбувся в Радомі, постановив, що селянин взагалі не може відійти без згоди свого пана. Поруч із тим селян виключено з загальної юрисдикції й піддано під юрисдикцію пана, на чий землі він сидів.

З актів XV віку видно, що скрізь існувала вже панщина хоч ще й невелика: в середньому 14 день на рік. В 1447 році шляхта Холмської землі на своїм соймику в Красноставі ухвалила, щоб селянин, окрім грошового чиншу своїому панові (по пів-гривни на рік) і певного числа продуктів, робив один день на тиждень, а крім того ще два дні на рік: один при сівбі озимій і другий ярівій. Понад те мали ще селяне на заклик свого пана, на його ярчах, виходити на толоку й робити, «скільки пан схоче і скільки буде треба». Так само селяне були зобов'язані поправляти своїм панам греблі й млини, «коли буде треба». Сойм в Торуні 1519 р. постановив, що всі селяне по маєтках королівських і шляхетських мали робити один день на тиждень на короля або на своїх панів. І цей один день був мінімум панщини. Матеріяли з люстрацій показують, що розмір панщини протягом XVI століття усе зростає.

Говорячи про панщизняні повинності, треба мати на увазі певну різницю, яка існувала в практиці сел, які були осажені на праві німецьким і на праві волоським.

В основі устрою сел, осажених на німецьким праві, лежав устрій міст з німецьким правом, тільки що він тут був простіший. Осадник німець або поляк, заплативши певну суму правительству або пану, заснував на певнім місці село «*in jure teutonico*», як тоді називалося. Він сам діставав привілей на те, щоб бути дідичним вйтом в тому селі й побірати з нього певні доходи. Вйт ставав ніби другим дідичем: старшиною села й посередником між селом і паном, а також і суддею. Села, осажені на німецьким праві, платили власни-

ска, 1917. Про устрій міст і німецьке право в Литовсько-Руській державі: М. Владимірській-Будановъ, Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.», 1868, VIII, XI, XI, XII. (український переклад в «Руській Историчній Бібліотеці», т. 23—24, Львів, 1903—1904). А. Кистяковскій, Права, по котримъ судится малороссійскій народъ, Київ, 1879. Ф. Тарановскій, Обзоръ памятниковъ Магдебургскаго права западно-рускихъ городовъ литовской эпохи, Варшава, 1897. В. Антоновичъ, Исслѣдованіе о городахъ Юго-Западной Россіи, Київ, 1870; укр. переклад в т. 23—24 «Руської Историчної Бібліотеки», Львів, 1903—1904. А. Грушевскій, Города Великого Княжества Литовскаго въ XIV—XVI вв. Київ, 1918. Про Литовський Статут: S. Ehgenkreutz, Stan badań nad statutami litewskimi, „Ateneum Wileńskie“, 1924, II. Г. Варшевскій, Краткая исторія Литовскаго Статута, Київ, 1882; J. Lappo, Litevský Statut a jeho sankce v. r. 1588, „Sbornik věd právnych a statnich, Ročník XXII, Praha, 1922; Ł. Piekosiński, Statut litewski, „Rozprawy Akad. Um.“ Wydział histor.-filozof., Serja II, t. IV, Kraków, 1900; С. Борисенко, Списки Литовського Статута 1529 р., «Праці Комісії Україн. права», т. VI, Київ, 1929. Р. Лашенко, Литовський Статут, як пам'ятник українського права, Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. I, Прага, 1923. Про копні суди: Н. Іванишевъ, О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи, Київ, 1863. (укр. переклад в т. 22 «Руської Истор. Бібліотеки», Львів, 1902); А. Ефименко, Народный судъ въ Западной Россіи и Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ, «Южная Русь» т. I, Петербург, 1905; Р. Лашенко, Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. «Збірник правничої секції Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. I—II, Львів 1925—27; Гр. Черкаський, Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI—XVIII вв., «Праці Комісії українського права, т. т. 4—5, Київ, 1928»; А. Яковлів, Про копні суди на Україні, «Науковий Ювілейний Збірник Укр. Університету в Празі», ч. II, Прага, 1930.

кові землі тільки чинш. Але з часом пани почали насідати й на ці села, позбавляли вїтїв їх привїлеїв або викупали їх і заводили панщину по цих селах з німецьким правом. Уже в другій половині XVI столїття фактична рїжниця між селами старого «руського права» й німецького права майже зникає.

Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. Інші українські землі цього не мали. Волоське право було занесене з Угорщини, з Молдавії й Семигороду, де така форма звїсна вже з кінця XII віку. До українських земель її було занесено під впливом Угорщини й її участі в українськїм житті XIII—XIV віків, а також самими волохами-колонїстами. Найстарша документальна звїстка про осадку на волоськїм праві в Галичині походить з 1378 р. Осадчий (він на Угорщині називаний «кнез») за певну суму грошей діставав привїлей осадити село й бути в ньому дїдичним старшиною. Він діставав певний шматок ґрунту, одну третину чиншів, даней і судових доходів, право поставити млин, іноді й право на певну панщину селян. Як установлюють дослідники волоського права (особливо професор Р. Кайндль), ідея волоського права була позичена у німецького права. Головна рїжниця полягала в тїм, що осадчі на волоськїм праві були переважно русини й мали своїх селян «судити своїм руським правом». Коли німецьке право на українських землях почали надавати лиш католикам, отже лиш німцям та полякам, то українське населення під покришкою «волоського» права діставало фактично варіант німецького права.

Устрій і господарство сел на волоськїм праві були більш пристосовані до пастушого побуту, особливо щодо характеру чиншів і даней. Але панщина заводиться в половині XVI столїття й тут: установлюється праця 14 днїв на рік. Іноді селяне ще відкупалися від неї, але кїнець кїнцем потреба в робочих руках, в звязку з розвитком панського господарства, привела до загального установлення панщини. За дуже рїдкими виїмками привїлейоване становище сел на волоськїм праві супроти сел руського права зникає в другій половині XVI віку.

Отже, як бачимо, села на німецькїм й на волоськїм праві зрештою опиняються в становищі мало чим відміннїм від звичайних сел руського права. Відомості з люстрацій показують, що в другій половині XVI віку практика панщини значно розвинулася й поширилася супроти соймової постанови 1519 р. в Торунї: середньою нормою стає двожденна панщина, два днї на тиждень. Села з одноденною панщиною стають вже рїдкістю, а з другого боку збергалися скарги на те, що подекуди пани вимагали вже щоденної панщини. Як думає Грушевський, робили, одначе, не цілий день, а певну частину. Поруч панщини існували ще й інші натуральні одробїтки, які характеризуються по документах тим, що селяне «роблять, що (їм) скажуть», отже возять дрова з лісу, возять борошно з млину до двора, їздять з продуктами до міста й т. п.

Взагалі треба сказати, що розвиток великого й середнього господарства в Польщі, що в звязку з загальною економічною консте-

лліцею в Європі досяг найбільшого розмаху в половині XVI віку, відбився на становищі селянської маси некорисно. Старовина майже скрізь була скасована, позаведено нові порядки, збільшено натуральні повинності й закріплено панщину. Польське правительство, бачучи з численних скарг, які надходили особливо під час ревізій на різні обтяження й надужиття, робило спроби прийти на поміч, але не могло нічого зробити, бо виконавці його розпоряджень класово належали до тієї самої шляхетської верстви, яка позаводила тяжкі для селян порядки. Селяне драгувалися. Серед них росло глухе незадоволення. Часом вони відмовлялися виконувати некорисні для них розпорядження, не слухалися самих королівських універсалів і зневажали їх. Більш активні й непокірні тікали в гори, складали банди опришків. Серед них наростає той настрій, який привів до отвертих вибухів в полсвині XVII віку, коли в Галичині показалися козацькі полки Богдана Хмельницького.

З Люблинською Унією більша частина українських земель, як ми бачили, увійшла в склад Польської Корони: поруч Галичини, Холмщина й Підляшшя вже в XIV столітті були прилучені до Польщі; тепер були прилучені ще Поділля, Волинь, Київщина й широкі задніпрянські простори, південна Чернігівщина й теперішня Полтавщина. Під Литвою залишилися тільки північно-західні окраїни: Берестейщина й Пинщина. Сіверщина вже з початку XVI століття одійшла до Москви, а Закарпаття, після короткого перебування під владою галицьких князів, залишилося під Угорщиною. Отже основна маса українських земель з своїми історичними осередками (крім Чернігова, який однак, як побачимо, також опинився в початку XVII століття під Польщею) була тепер об'єднана приналежністю до одної держави, під одним спільним правом і режимом.

Як уже було згадано, всі українські землі було поділено на 6 воєводств: Белзьське, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське й Київське. На степових окраїнах, на південній Київщині й на Поділлі сиділи коронні старости з широкою адміністративною й судовою компетенцією. Таких старостів було 8. Кожне воєводство мало свої соймаки й посилало своїх депутатів до Варшави на сойм. Для Волинського, Брацлавського й Київського воєводств залишено Литовський Статут і українську мову в діловодстві. Як найвищу судову установу для цих земель засновано «Трибунал» у Луцьку, перенесений року 1589 до Люблина. В ньому засідали як судді по 4 або по 5 депутатів від кожного воєводства, обрані шляхтою. Це все вело до політичного зближення української шляхти й панів із польськими вищими верствами й одкривало широкий шлях польським впливам в усіх ділянках життя.

Та ледве чи не найважливішим наслідком Люблинської Унії були ті зміни в соціальному й економічному укладі українських земель, які повела за собою колонізація Наддніпрянських земель. Ми бачили, що наслідком татарських руйні в половині XIII віку а потім нової хвилі татарських погромів з кінця XV віку українські землі значно обезлюдніли. Населення покинуло відкриті й нічим не захи-

щені степові простори й посунулось на північ і на північний захід, в область лісів і болот. В кінці XVI віку найбільш залюдненою областю на Україні була Волинь. По обчисленням польського історика Ал. Яблоновського Волинське воеводство (яке складалось з повітів Луцького, Володимирського й Кременецького й обіймало приблизно $\frac{2}{3}$ довоєнної Волинської губернії) в 1578 році мало коло 300.000 населення. Новіший український дослідник (Ол. Баранович) обрахував, що в 1629 році Волинське воеводство мало понад 665.000 населення й було залюднене густіше ніж тодішні Прусія, Данія, Шотландія й Померанія. Велику різницю між цифрами Яблоновського й своїми пояснює Баранович не так великим зростом населення між 1578 і 1629 роками, як просто недостатністю обрахунку Яблоновського. Ця велика маса складалась з 655.000 селянської людности, яка перебувала в залежності від невеликого числа поміщиків, всього якихось 250 фамілій і груп юридичних осіб. Серед них було 13 магнатів, яким належало більше половини землі й селянських на ній господарств «димів». В числі цих магнатів були князі Острожські, Заславські, Любомирські, Збараські, Корецькі, Вишневецькі, Чорторійські та інші дуки.

Порівнюючи густо була населена північна Київщина, хоча й вона, а особливо середня київська околиця були страшенно спустошені в часи татарських погромів в кінці XV віку. Багато населених пунктів тоді зовсім зникло, і по них зосталася сама згадка. Усі головніші міста, починаючи з самого Києва, мусли бути добре укріплені, і тільки під охороною цих укріплень могло провадитись якоесь торговельне й промислове життя. Як видно з люстрацій 1552 року, київський замок на горі Кисілівці над Подолом був обведений кам'яними мурами з 15 баштами, а торговельне життя тулилось внизу на Подолі, де були й колонії литовська, польська та вірменська. З інших міст Київщини були сильно укріплені Чернобиль, Мозир, Овруч, Житомир. На півдні понад Дніпром значнішими пунктами були тільки Канів та Черкаси.

До Київського воеводства належала й Задніпрянина, колишня Переяславська земля, здобута Литовською державою за часів Вітовта, навіть за формальною уступкою її з боку Орди. Вона знову почала була заселюватися, й її осадні за часів князя Симеона Олельковича (1455—1470) досягли до річок Самари на півдні й Оскола на сході. Ми знаємо, що в ці часи понад Сулою були обширні володіння князів Глинських. Руїна Менглі—Гірея в 1482 році нанесла страшенний удар цій колонізації, повернувши Задніпрянину мало не в таку пустелю, якою вона зробилася була після Батиевого погрому. Як бачимо з люстрацій половини XVI століття, Задніпрянина перебувала в сфері адміністративного й економічного впливу староств Канівського й Черкаського, а почасти самого Києва. Притягаючи до себе увагу мешканців цих трьох міст та їх околиць своїми природними багатствами, ця обширна територія стала гереном так званого уходницького господарства: земляне, бояре, міщане, козаки ходили далеко вглиб Задніпрянини для експлоатації її при-

та західній Європі розвинувся попит на ліс, який вивозився (власиво сплавлявся по річках) з Польщі й Литви, так тепер розвивається попит на хліб зі сходу. Експорт цього хліба зосереджувався в Балтійських портах, головню в Данцигу, де посередниками являлись голандські купці. Ціни на хліб росли надзвичайно скоро. Зріст цін робив дуже вигідною сільську господарку, викликав інтенсифікацію сільського господарства, заходи коло побільшення площі орної землі, коло здобування нових просторів під господарство. Польські пани зараз же після унії починають випрохувати у короля грамоти на порожні, але надзвичайно родючі землі на Україні — фактично влада була в їх руках, і тому їм не тяжко було діставати прохана. Поруч польських панів випрохують собі величезні земельні маєтки й пани українські. Один з перших королів після вимертя разом з Жигимонтом-Августом II династії Ягелонів — король Стефан Баторій дуже охоче роздавав землі, маючи на увазі, що власники подарованих латифундій подбають про їх колонізацію й оборону. Вже в рік унії — в 1569 році зроблено ревізію всіх пустопорожніх земель у воєводствах Волинському, Подільському, Брацлавському, і сюди зараз направився переселенський рух. Ще більш широко пішла роздача земель за короля Жигимонта III Вази. Українськими землями король нагороджував своїх партизанів, які помогли перевести його вибір на польський престол. Соймова постанова 1590 р. надала королю повне й необмежене право роздавання земель. В наслідок цього на Україні дуже скоро почали виростати величезні латифундії. Так, наприклад, винницький староста Калиновський дістав пустиню «Умань», цілу теперішню південну Київщину. В 1580 році канівським й черкаським старостою стає князь Олександр Вишневецький, чий брат Михайло також був перед тим старостою. Він захоплює величезні простори землі в середній Полтавщині, майже цілу її третину і береться енергійно за її колонізацію. Повстають десятки міст (Лубні, Ромен, Пирятин, Прилуки та інші), сотні сел, величезні господарства. І так чимало польських, а за їх прикладом і українських панів дістало великі земельні простори, котрі зараз же треба було заселити й упорядкувати, щоб дістати дохід з новозаведеного господарства.

В самій Польщі й на її західньо-українських землях до половини 16 в. вже цілком запанували кріпацькі відносини. Закон 1573 р. установив повну владу поміщиків над селянами. Заселяючи землі на українських просторах і закликаючи туди селян із внутрішніх провінцій, пани мусили давати їм різні пільги й свободи. Відкриття нових просторів з багатою родючою землею й з більш вільними умовами життя викликало масовий рух селянства на схід. Цей рух ішов головню з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини й Полісся. Польський вчений Яблоновський, висловив був погляд, що ця селянська колонізація мала польський етнографічний характер, що ніби то на Україну переселялись селяне-поляки з Мазовії й Малої Польщі. Але досліді В л а д и м и р с ь к о г о - Б у д а н о в а, Г р у ш е в с ь к о г о, Л а з а р е в с ь к о г о точно установили, що рух ішов з Волині,

родних багатств: ловля звіря, особливо «боброві гони», рибальство, пасічництво — ось головні форми цього ухадницького, промислово-добичницького промислу. Як побачимо далі, на ґрунті цього ухадництва в значній мірі розвинулася й козаччина. В ухадницькому господарстві брали участь й деякі монастирі, а прибуток з них мали старости канівський і черкаський. Не можна думати, одначе, щоб місцеве населення Задніпрянщини, особливо в північно-західньому куті, що складав область колишньої Переяславщини, зникло цілком і після руїни кінця XV віку. В XVI віці воно появляється тут знову під іменем «севруків». Більшість учених схиляється до думки, що севруки — це єсть стара місцева людність південної Сіверщини й Переяславської землі, з певною домішкою турського елемента; в часі руїн вона розбігалася, переховувалася по більш захищених місцях і потім знову поверталася на старі поселища.

Сама Сіверщина за литовських часів не підлягала таким наїздам і руїнам, як інші українські землі й тому була залюднена доволі густо, особливо головна її частина на північ від лінії Сейма й Десни. Більшу частину літописних назв і багато сучасних зустрічаємо серед назв її заселених пунктів на початку XVI століття. Тільки південна смуга, яка прилягала до колишньої Переяславщини, зосталася дуже мало залюдненою й служила для чернігівців і інших задеснянців тереном таких же уходів, як і Полтавщина для канівців та черкасців. Але саме на початку XVI віку Чернігово—Сіверська область була уступлена Москві. За Литвою залишилась тільки вузька смуга вздовж лівого берега Дніпра з Любечем, район нижньої Десни з Остром і потім південна погранична смуга пізніших повітів Остерського, Козелецького, Ніжинського й Борзенського. Отже, можна сказати, що Задніпрянщина одійшла до Польщі як дуже рідко заселена область, як «Дике поле», яким була й південна Київщина й південно-східне Поділля. Але цей «Дикий Степ» мав найкращий чорнозем у цілій Європі, це були землі, надзвичайно багаті природними дарами й наділені прекрасним кліматом, це була дійсна «обітована земля», за опанування якої для хліборобської культури цілі покоління українського народу клали свої голови на протязі століть у боротьбі з кочовим азіатським світом.

На основі постанов Люблинської Унії впали заборони для підданих польської Корони здобувати землю на бувших областях Литовського Великого Князівства. При роздаванні земельних маєтків король не був більше обмежений національністю. Для поляків це мало велике значіння: в самій Польщі вже майже не було порожніх земель, а на Україні стояли порожнем і при тім багаті, родючі, великі простори. Якраз тоді в другій половині 16 віку наступила в Європі така економічна ситуація, що ведення сільського господарства в широких розмірах давало для польських поміщиків величезні прибутки: занепад сільського господарства в Іспанії викликав великий попит на продукти сільського господарства з Польщі в цілому ряді країв: у Франції, Італії, Португалії, навіть самій Іспанії. Так само як ще в XV віці в звязку зі знищенням лісів у середній

Полісся, Поділля: назви сел на нових місцях ті самі, що й там, ті самі прізвіща, той самий побут: та й перекази старих дідів, зафіксовані пізніше під час ревізій, точно зазначають місця, звідки прибули перші колоністи. Так само Яблоновський надає головну роль в заселенні українських просторів старостам і магнатам, а також польському правительству. В одній своїй праці він каже, що унія 1569 року становить собою епоху в розвитку колонізаційного руху, який мав наповнити новим життям пустині України. Ініціативу в справі осадництва бере на початку сам уряд: головним для того мотивом була очевидно лежуча потреба заповнити південному пограниччю України оборону, а зовсім не якісь меркантильно-економічні міркування. Грушевський і Владимирський-Буданов за головний чинник вважають самостійний рух українського населення, яке шукало волі і що волю могло досягти лиш на порожніх просторах Наддніпрянщини. Вони кажуть, що першими колонізаторами була сама українська людність, отсі земляне, бояре, міщане, козаки, а вже по їх слідах йшла шляхта й магнати, щоб ширше експлуатувати природні багатства краю силами тої людности, яка сюди приходила й оселялась. Щоб привабити селян, пани їм давали льготу від усяких повинностей на довший час, від 20 до 40 років. Населення радо йшло на такі умови, хоч на нових місцях грозила йому постійна небезпека від татар. Тому здебільшого сюди в степи йшов найбільш одважний і енергійний елемент, котрий волів небезпеку вільного життя, ніж спокійну працю, але в умовах кріпацької неволі.

Як би там не було, але протягом кількох десятків літ після Люблинської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої й південної Київщини й майже цілої сьогоднішньої Полтавщини, себто обширу, який ще недавно перед тим носив офіційну назву «Дикого Степу». Земля опинилась у власності кількох десятків магнатських фамілій, котрі побудували міста, містечка, укріплені замки, посаджували села. По цих селах розселилась українська хліборобська людність, котра мешкала перед тим більш густо, більш сконденсовано на західних українських землях, на Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Користаючись з льготних років, вона перші часи почувала себе зовсім вільно й виявила велику енергію в опануванні диким степом і пристосуванні його до хліборобської культури. Але з часом ця свобода почала дуже обмежуватись. Насунула маса дрібної шляхти в ролі панських адміністраторів, управителів маєтків, орендаторів. Населення скоро знов почало відчувати на собі ту докучливу опіку, яка дошкуляла йому на старих місцях. Та й самі магнати поспішали використати свої нові володіння, що можна було досягти заведенням примусової праці в господарстві, себто тої ж самої панщини, хоч і не в такій тяжкій формі, як в глибині Польщі. Але населення реагувало навіть на невеликий примус далеко не так спокійно й покійно, як на місцях де панщина вже увійшла в традицію. Тут, серед широких, мало заселених просторів селяне звикли до більш незалежного, самостійного життя, повсякчасна небезпека від татарських наскоків вироб-

ляла в них сміливий, військовий дух, привчала володіти зброєю. Сама місцева адміністрація мусила часами мобілізувати сили місцевого населення, щоб оборонитись від татар. Взагалі потреба охорони краю стояла на першому плані, була насущним питанням життя. І якраз тоді то, відповідаючи місцевим умовам і місцевим потребам, формується й виступає на громадську арену суспільна верства, якій в близькому часі судилося відіграти величезну роль в житті цілого краю. Це була козаччина.

ЛІТЕРАТУРА

Загальна: М Грушевський, Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905 і т. VI, Київ, 1907. Ол Ефименкова, Історія українського народу, т. I, Харків, 1922 (або рос. видання: Історія українського народу, т. I, Петербург, 1906).

Про західно-українські землі під Польщею: Я. Линниченко, Юридическія форми землевладнія и судба древне-русского боярства въ Юго-Западной Руси XIV-XV вв. «Юридическій Вѣстникъ», 1892, VII-VIII; його ж: Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси XIV-XV вв. Москва, 1894, (укр. видання в т. VII «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1898). I. Szaraniewicz, Ryś wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku, Lwów, 1869. A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, т. XVIII, cz. 2. Ruś Czerwona, Warszawa, 1903 див. також „Pisma”, т. I, Warszawa, 1910). W. Łoziński, Prawem i lewem, Lwów, 1903. М. Владимірскій-Будановъ, Население Юго-Западной Россіи отъ второй половины XV в. до Люблинскої уни. «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. VII, т. 2, Київ, 1890. М. Грушевський, Економічний стан селян на Подністровю галицьким в середині XVI з., «Джерела до історії України-Руси», т. I, Львів, 1895; його ж, Економічний стан селян в Перемиській старостві в середині XVI в., «Джерела», т. II, Львів, 1897; його ж, Економічне становище селян в Сяницькій старостві в середині XVI віку, «Джерела», т. III, Львів, 1900; його ж, Економічне становище Львівських селян в середині XVI в., «Джерела», т. VII, Львів, 1903. I. Крип'якевич, Русини у Львові в першій половині XVI в., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», тт. 77, 78, 79, Львів, 1909.

Українські землі в XVI столітті й їх заселення: М. Грушевський, Баркор староство, Київ, 1894; його ж Южно-русскіе господарскіе замки в половинѣ XVI ст., Київ, 1890; М. Довнаръ-Запольскій, Украинские староства въ XVI вѣкѣ, Київ, 1908 (вступна розвідка до т. 5 частини VIII Архива Юго-Западной Россіи); В. Антонович, О крестьянахъ Юго-Западной Россіи, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. VI, т. 2, Київ, 1870 (укр. переклад в т. XXI «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1901); И. Новицкій, Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія въ Юго-Западной Россіи в XV—XVIII вв., «Архивъ Юго-Западной Россіи» ч. VI, т. 1, Київ, 1876 (укр. пер. в XXI т. «Руськ. Істор. Бібл.»). A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, т. XIX, Ziemie ruskie. Wołyń, Podole, Warszawa, 1889. Т. XXII, Ukraina (Kijów-Braclaw), Warszawa, 1897. (див. також „Pisma A. Jabłonowskiego”, тт. 1-3; Warszawa, 1919-1921). Н. М., Львобережна Украина въ XV—XVII стол. (це є переклад розвідки Яблоновського „Zadnieprze”, «Кіевская Старина», 1896, IV-VI. A. Jabłonowski, Historja Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej, Kraków, 1912. А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе, «Кіевская Старина», 1896, III (і скремо. Київ, 1896). М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпрю, «Записки Українського Наукового Товариства у Києві, т. I, Київ, 1908 (передруковано в книзі «Студії з економічної історії України», Київ, 1918). Ол. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною, I. Волинське Восходство, Київ, 1931. Л. Падалка, Пршлось Полтавской території и ея заселение, Полтава, 1914.

РІЗНІ ПОГЛЯДИ НА ПРИЧИНИ Й ХАРАКТЕР ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН XVI—XVII СТОЛІТЬ. ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. УМОВИ Й ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ.

Вже в кінці XVI століття нові форми політичного й соціально-економічного укладу життя, які стали закріплюватись на східньо-українських землях після Люблінської унії, починають викликати до себе опозицію з боку широких верств місцевого українського населення. Ця опозиція дуже скоро переходить в отверті конфлікти, які згодом ускладнюються ще й через питання релігійні. В цих конфліктах українського населення з новим режимом козащина відіграла провідну роль. Тут ми підходимо до одного з основних питань нової української історії, до козацько-польської боротьби, яка в половині XVII століття переходить в широку національну й соціальну революцію українського народу. Цілком зрозуміло, що як в українській, так і в польській історіографії історія цієї боротьби займає дуже значне місце. Нема нічого дивного, що обидві сторони мають неоднакові погляди на причини й навіть на самий характер цієї вікової боротьби двох сусідніх, споріднених і близьких історичною долею народів. Не залишилася безсторонньою й третя сторона — російська, для якої утиски над українським народом, а особливо над православною вірою в старій польській Річі Посполитій, служили немов історичним оправданням тих утисків, яких зазнавала польська народність у Росії після упадку Річі Посполитої й невдач польських повстань.

Я не буду тут зупинятися на старій українській і польській історіографії — і та, і друга сторона ставлять і стараються розв'язати питання про причини польсько-української боротьби вже в XVII столітті — а перейду просто до нових часів, коли почалися спроби освітлити таке історичне питання науковим способом, за допомогою історичних дослідів.

В 1857 році два історики — польський Мих. Грабовський і український П. Куліш умістили в одному українському виданні («Записки о Южной Руси», т. 2) по статті на одну й ту саму тему. Обидві статті носили однаковий титул: «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII віці». Обидва учені не однаково поясняли

ці причини. Грабовський підносив заслуги польського елементу в ділі колонізації й оборони краю: він підкреслював дух релігійної толеранції з польського боку й брак адміністративного та панського гніту над українською людністю. Козаччина, на його думку, виросла й розвинулась на ґрунті повної політичної свободи. Не польський уряд був винен в конфліктах, які виникли між козаками й Польщею, а насильства польських жовнірів і суворі способи приборкання незадоволених козаків. Це обурило народ. Стремління запровадити церковну унію, яка так обурювала проти себе український народ, диктувались зовсім не бажанням подавити релігійну свободу, а звичайною в ті часи політикою уніфікації держави через заведення одностанного релігійного обряду.

Куліш на це відповідав у своїй статті, що причиною боротьби були шляхетські погляди на народ: козаків і селян уважано за нижчі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатись, скільки хотіли. Отже боротьба велась із за ображеного почуття людської гідності. На ґрунті польської державности зустрілись дві цілком протилежні по своєму світогляду народності; одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що існувати в купі в одних умовах вони не можуть.

Треба зазначити, що пізніше Куліш змінив свої погляди на козацчину, в значній мірі під впливом польської історіографії. Він став дивитись на козацчину, як на силу, що виявила більше руйнівних, антидержавних нахилів, ніж творчих, він обвинувачував її в руйнуванні культури на Україні, а польських панів готовий був уважати за культуртрегерів, що старались приборкати козацчину, як перешкоду для мирної праці й для успіхів цивілізації.

Первісні погляди Куліша піддержав і розвинув другий український історик М. Максимович. Він спростовував заслуги поляків в ділі колонізації України і заперечував, щоб польське панування несло з собою мир і свободу. Народні пісні говорять про зовсім інше. Не було й «духа толеранції»: навпаки, релігійні утиски над православною вірою найбільше спричинилися до польсько-українського ворогування. В боротьбі за віру об'єдналися усі верстви українського народу, а провідну роль в боротьбі взяли на себе козаки.

Коли той же самий Грабовський кілька літ пізніше готовий був бачити в козацьких повстаннях звичайні бунти, то українські історики в цих повстаннях бачили прояви протесту проти національного, соціального й релігійного утиску. Київський професор Н. І в а н и ш е в знаходив, що боротьба велась на національному й на релігійному ґрунті, бо поляки хотіли зпольщити й окатоличити український народ. Церковна унія мала чисто політичні цілі. Польський уряд хотів нею скріпити державний організм, а польські політики хотіли знищити моральний зв'язок України-Руси з Московською державою. Але вийшло навпаки. Сам польський народ, на думку Іванишева, не виявив релігійної нетерпимости, але в його владі були чужі елементи — римський фанатизм: «як погребальний факел, фанатизм кидав свій зловіщий світ на всю історію Річи-Посполитої й провадив цю дер-

жаву до політичної смерті». Так само дивився на спірне питання й Костомаров, полемізуючи з польським письменником Т. Падалицею (Фішем), який закидав йому, що він у своїй монографії про Богдана Хмельницького занадто вихваляє козаччину, не звертаючи уваги на її криваві вчинки й на руїництво. У відповідь на твердження Падалиці, що устрій Польської Річи Посполитої ніколи не загорджував Українці шляхів для розвитку народної маси, що установи Річи Посполитої були благородні й мудрі, а що псували справу лише виконавці законів, Костомаров казав, що закони Річи Посполитої не охороняли селян від утисків і зловживань з боку панів, що панська сваволя викликала, як реакцію, таку ж сваволю з боку селян, які йшли в козаки, і що тяжке становище селян у Польщі засвідчене не тільки чужинцями XVII віку, але й самими ж тогочасними польськими письменниками. В своїй відомій статті про «Дві руські народности» (в «Основі» 1862 р.) Костомаров писав, що поляки й українці близькі між собою вдачею й основою народнього характеру, це ніби дві близькі вітки, які одначе розвинулись цілком супротивно: одні зростають в собі й угрунтували основи панства, другі мужицтва, або висловлюючись загально прийнятими словами: поляки — народ глибоко аристократичний, а українці — глибоко демократичний. Але ці терміни не зовсім відповідають умовам нашої історії й нашого побуту, бо «як польська аристократія занадто демократична, так навпаки, українська демократія аристократична». До польської аристократії, на думку Костомарова, ніяк не прицелився феодальний устрій, бо шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. З свого боку український народ, стараючи збудувати своє життя на основі рівності, не міг вдержати її так, щоб не появилися окремі особи й роди, які захопили в свої руки владу й перевагу.

Події 1863 року — польське повстання проти Росії — загострили історичний спір. Проф. Антонович, що саме тоді станув на чолі наукових дослідів над історією українсько-польських взаємин, писав, що провідним принципом українського народу являється демократизм і віче; найяскравішим втіленням цих принципів була козаччина й Запорозька Січ. У поляків же головний принцип — аристократизм; поляки дбали про інтереси шляхти, українці про інтереси селян, піддержаних козаками. Звідси повстав неминучий антагонізм. Як бачимо, Антонович тримався таких самих поглядів, що й Костомаров.

Польська наукова історіографія 60—70 років ставилась в особі К. Шаїнохи до козаччини негативно. Шайноха правильно пояснює генезис козацтва потребою для українського населення в самообороні. Та на зміну меча мусив прийти плуг, і починалася культурна праця. Але козакам не треба було спокою, бо вони тоді губили радію свого існування. Шляхта хотіла повернути їх в хлопів-хліборобів, а вони не хотіли цього й боролися за свою свободу. Отже козацько-польська боротьба це по суті боротьба між зброєю й плугом. Не релігійні справи були движучим нервом боротьби козаків з поля-

ками XVII в., а суперництво плуга й меча, суперництво мирної хліборобської культури й козацької вольниці.

Польський історик А. л. Яблоновський, який присвятив багато праці дослідям з історії України, бачить причини ворожнечі у відносинах соціальних: у боротьбі між поміщиками й селянами; релігія не грала тут ролі, а ще менше національність: ніякої національної свідомості, ані своєї власної культури українці не виробили й зоставалися українцями лиш доти, доки не зустрічались з чужою просвітою, в даним разі польською, та не переймали її. Другий польський історик Т. Корзон дивився на козаків, як на болочий нарост на тілі як Польщі, так і Москви, однаково шкідливий для цивілізації. Центром цієї небезпеки для культури була Запорозька Січ, що приваблювала юрби хлопів, які прагнули дикої волі, лінивих, жорстоких п'яниць. Боротьба Польщі з козаччиною це боротьба двох сил: колонізаційної, господарської, культурної і бунтівничої, руйнівної, яка довела до кривавого потопу — Хмельниччини. Ці самі погляди популяризувалися в польському письменстві таким видатним письменником як Генрих Сенкевич, а в ближчі до нас часи ще й істориком-белетристом Фр. Равітою-Гавронським.

Як же дивилась на польсько-козацькі — чи все одно, на польсько-українські відносини історіографія російська. Знаменитий автор «Історії Росії» С. Соловйов дивився на козаків як на елемент антидержавний. Козацтво, писав, Соловйов, не було виселенням маси людей, які розійшлися з своїм суспільством через різницю поглядів політичних чи релігійних, або людей, що шукали більшого простору, більш зручних умов задля вжитку своєї праці або капіталу, а через те здатних покласти тривкі основи для громадського життя. Козак тікав у степ, шукаючи лиш особистої свободи; він ішов туди не задля того, щоб працювати. Вільний козак зовсім не хотів працювати або хотів працювати якомога менше, хотів жити чужим коштом, на кошти чужої праці. Вплив козацтва на суспільство не міг бути корисним. Навіть коли козаки обороняли державу від татар, то й тоді шкода від них не переважувалась оцією користю, бо козаки не тільки обороняли границі держави, але й сами хижацьким способом нападали на сусідів, кажучи, що коли не грабувати сусідів, то їм і прожити нема з чого. Через те і Польща, і Москва, починаючи з XVI в., ставилась до козаків вороже. У Москві держава перемогла козаччину (в часі т. зв. «Смутного времени»), але Польща мала свої внутрішні болячки: слабкість уряду, релігійний фанатизм, тяжке становище селян. Козаки зручно використали релігійні й національні мотиви в своїй боротьбі з Польщею, виставивши себе ніби то обонцями віри й народности.

Новий російський вчений професор В. Ключевський поділяв негативні погляди «Соловйова на антидержавний характер козацтва» і погляди Куліша на руйнівництво козаків. Проф. М. Покровський, який трактує російську історію з погляду історичного матеріалізму, пояснює козацько-польську боротьбу мотивами класовими. Козаки — представники дрібного землеволодіння, польські пани — великого.

Пани запроваджували церковну унію, щоб легше досягти своїх інтересів, а козаки вхопились за православіє. На стремління польських панів приборкати козаків до рук, козаки відповіли організацією Запорозької Січі. Боротьба Польщі з запорожським козацтвом — це боротьба панів-капіталістичної Європи з диким степом. Економічний розвиток загострював цю боротьбу й робив її непримиримою.

Нова українська історіографія в особі проф. М. Грушевського зробила спробу дати синтезу всім цим ріжним поглядам на суть і характер козацько-польської боротьби. Причину козацьких повстань бачить Грушевський в соціальному устрою Польщі: привілейованість шляхетського стану, безправство нижчих верств населення, згори запроваджена церковна унія й обмеження прав православної церкви з одного боку; природна реакція проти всього цього з другого, — ось ґрунт для боротьби.

Перші козацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козащина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лиш у неї появляється ясно сформульована програма, і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки тим самим обороняли й національні інтереси. Але в справі оборони інтересів селянства козащина зовсім не мала ясної програми. Вона не пішла далі принципіальної ворожнечі до польсько-шляхетського ладу. Взагалі козацьке негування кріпацького права не вийшло поза межі стихійних погромів в момент повстання й не вилилося в форми яких-небудь програмових вчинків.

Представивши ріжні погляди вчених на польсько-українську боротьбу, спробуємо тепер сами розглянутись в цьому болючому історичному питанні, але для того нам треба перш за все уявити собі історичну обстанову, представити хід і розвиток подій, які сприяли появі української козащини, як окремої суспільної верстви.

Козащина є не тільки найблискучішою, найефектнішою появою української історії; вона уявляє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчости, коли виявились якразово найліпші-ясні й найгірші-темні боки української національної вдачі. В козащині український народ виділив з поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію (в буквальному розумінні цього слова: по грецьки *ἀριστος* значить найкращий). Не дурно в XVII столітті утворилась і довгий час трималась назва: «козако-руська нація». Козащина — ідеал українського народу, оспіваний і опоетизований в піснях. Козак в народній поезії це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю. В жіночих піснях козак це ідеал мужчини-юнака, сміливого, завзятого, який втілює в собі всі найкращі сторони мужської вдачі. Такий апотеоз дала козащині й романтична українська поезія нових часів, а вершком цього прославлення козащини були твори великого українського поета Тараса Шевченка. Українська література XIX віку розвивалася під знаком опоетизування козащини, і це накладало свій відпечаток

«Исследование о козачествѣ по актамъ съ 1500 по 1648 годъ». В цій розвідці Антонович висловив погляд, що козаччина стояла в тісному звязку з громадським, вічовим укладом старої Руси, і що козацькі громади це ті самі ж вічові громади, які вдержались на південній Київщині й Поділлі під татарським і литовським пануванням і в кінці XV століття виступають лиш під новою, запозиченою у татар назвою козаків. Вони зберегли своє віче, яке тепер зветься радою, а їх ватажки, що колись звалися — князями, тепер зуться гетьманами. Один з таких ватажків, князь Остап Ружинський, надав козакам у XVI столітті правильну військову організацію. Але пізніше Антонович, в значній мірі під впливом критичних уваг з боку М. Максимовича («Историческія письма о козакахъ запорожскихъ», 1863), змінив свій погляд і в своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» (1897) бачить у козаччині воєнно-служебні громади, які діставали від старост землі під назвою «служб»; з кожної такої «служби» (що рівнялася 200 десятинам) громада мала виставити одного озброєного вояка до війська великого князя. Громада зберігала свій вічовий устрій, і до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася.

П. Куліш у своїм «Першій періоді козачства аж до ворогування з ляхами» (1868), а потім і в «Исторіи возз'єдиненія Руси» (1873), говорячи про походження козаччини, підкреслював, що козаччина була продуктом степового життя. Козаки були вояками-добичниками; вони складали ватаги й рушали в степ під проводом обібраних ними отаманів і там промишляли полюванням і риболовством, а потім збували в городах продукти свого здобичництва. Постійна небезпека привчила їх володіти зброєю й добре пристосовуватись до обставин степової боротьби з такими ж як і вони добичниками татарськими. Козацька верства складалася з різних елементів українського суспільства й вперше виступає на суспільній арені в кінці XV віку. Пограничні старости використовували козаків для своїх завдань охорони пограничних областей від татар.

В 1890-их роках в історичній науці знову було підняте питання про походження козаччини. Російські вчені М. Владимірський-Буданов і Любавський відновили старі теорії про походження козаків від турецької колонізації українських степів за князівських часів. Перший вважав їх за нащадків чорних клобуків, другий — татар, які перемішались з українцями. Любавський трохи згодом відступив від погляду, що в основі козаччини був зукраїнізований татарський елемент, і писав, що козаки уявляли собою озброєні промислові ватаги, які склалися з різного люду. Польський історик А. Яблоновський теж думав, що козаки повстали з нащадків тих татар, що їх київські князі XV віку Олелько й Симеон селили на південній пограниччі. До них прилучився різний бродячий люд, який ніколи не переводився в українських степах і був відомий ще в XIII в. під назвою бродників. Так само увійшли в козаччину й останки торків. Тільки згодом у XVI столітті славянський елемент бере серед козаччини гору, і так повстає на Україні особлива народність з своїм особливим характером, яка самостійно колонізує широкі сте-

і на наукові досліді на полі історіографії. Але треба сказати, що українські дослідники таки зуміли стати вище романтичних поглядів і національних симпатій, і українська історіографія постаралася дати безсторонній образ зародження козаччини, її історичного розвитку й її історичної долі. З результатами цих дослідів нам тепер і треба познайомитися.

Козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умовин українського життя XV і XVI століть на степовім пограниччю, в сусідстві з хижаським татарським Кримом. Процес її зародження й формування був довгий, і які-небудь окремі моменти цього процесу були мало помітні й не піддавалися зафіксуванню тим більш, що саме життя козаччини проходило в глухих степових просторах, далеко від культурних осередків. Це привело до того, що коли нарешті козаччина виступила на широку арену історії, як сформований військовий клас, то на питання, як вона повстала й звідки взялася, ніхто не умів дати ясної й точної відповіді. А тим часом інтерес до повстання козаччини, до її походження, виник уже в початку XVII віку, коли ще не раніш. Польські й чужоземні письменники, стоючи перед фактом існування оригінальної суспільної верстви, аналогії до котрої вони ніде не могли знайти, пробували по своєму пояснити, звідки взялися козаки й хто вони такі. Від них не відставали й самі козацькі літописці. В дусі понять свого часу й ті й другі старались пояснити назву та походження козаків від якогось імені, вибираючи созвучні імена та назви. Польсько-литовський хроніст другої половини XVI віку М а т в і й С т р и й-к о в с ь к и й виводив козаків од якогось стародавнього ватажка «Козака», що мовляв, щасливо боровся з татарами. Польські історики XVII століття П а в л о П я с е ц ь к и й і В е с п а с і я н К о х о в с ь к и й виводили назву козаків від слова «коза», бо вони були такі ж прудкі, проворні, як кози. Г р и г о р і й Г р а б я н к а, козацький літописець початку XVIII ст., виводив козаків від хозар, а другий козацький літописець П е т р о С и м о н о в с ь к и й, з другої половини XVIII ст., вичитавши у одного римського географа, що на Кавказі була область Гірканія, вважав її за батьківщину козаків, бо *hircus* по латині означає козел, отже звідти й пішли козаки! Були й інші, не менш фантастичні теорії походження козаків.

Дехто з старих письменників, наприклад, польський історик XVI віку М а р т и н Б е л ь с ь к и й, французький інженір Б о л л а н (автор відомого «Опису України» 1640 р.) і наш козацький літописець С а м і й л о В е л и ч к о з початку XVIII віку, вважали козаків за місцевий, тубільний стан, хоч теж, як от Величко, називали його сарматами або козарами.

Українська історіографія початку XIX в. не могла дати ясної відповіді про походження козаччини, і автор «Історії Малої Росії» 1822 р. Д. Б а н т и ш - К а м е н ь с ь к и й виводив козаків од черкасів або черкесів, що переселились з Кавказу на Наддніпрянщину. Наукове розроблення питання про походження козаків почалося аж геть пізніше, в 1863 р., коли появилася розвідка В. Антоновича

ський зразок в формі кам'яних фортець з зубчатыми мурами й високими баштами: це були скромні земляні укріплення, обнесені валом і ровом. Та вони вистарчали, щоб оборонитись від наскоків ворога, який сам не мав ні гармат, ні машин для облоги. Цим ворогом з кінця XV віку були кримські татари. Після страшних погромів 1475 і дальших років, про які я згадував уже й які обернули в руїну самий Київ та спустошили українські землі аж до чернігівських лісів і поліських болот, не проходило майже року, щоб татари не появлялися знову більшими або меншими кучами, стараючись захопити найбільш цінну здобич — полонених обох полів. Ці постійні татарські наїзди, очевидна річ, не сприяли заселенню «дикого степу»: навпаки, населення мусило ще більше тулитись під захист північних болот і лісів, під оборону давніх укріплених міст Волині й західнього Поділля. Литовське правительство не мало інших засобів оборони, як побудувати то тут, то там згадані «замки», та й то обов'язок содержувати ці замки в оборонній готовості було зложено на саму ж місцеву людність; не густу й не багату. Фактично діло оборони лежало в руках пограничної адміністрації — українських старост, головно Канівського й Черкаського на Каївщині й Барського на Поділлі. Ці старости мали широкі повноважсті, але держава давала їм дуже мало засобів і коштів. Вони сами мусили ці засоби вишукувати, при тім тут же на місці. Та їм не треба було далеко шукати: місцеве населення, яке саме мусило дбати про власну самооборону й уміло при потребі само давати собі раду, уявляло дуже добрий військовий матеріял. Та й не вважаючи на всю небезпечність життя, цього населення не меншало, а навіть більшало. Діло в тім, що широкі Наддніпрянські простори були занадто багаті природними дарами, щоб не приваблювати до себе людини, не вважаючи на небезпеки: і Дніпро, і його незчисленні допливи аж кипіли величезними масами риби; околицні степи були густо населені всяким звірем, і таким, що давав дорогі міхи, як наприклад бобри, куниці, лисиці, ведмеді, і таким, що давав м'ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею оплатити її труд. Це була країна, про яку один польський письменник писав 1590 року такі ентузіастичні слова: «Україна — найбагатша частина польської держави. Її поля так прекрасні, як поля еллісейські. Вони то тягнуться рівниною, то перерізуються горами, борами й гаями. Характер їх веселий і урожайний. На Україні така сила скота, звірів, ріжних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Церери. По її пасіках і бортях добувається стільки меду, що забуваєш про сицилійську Гелу і аттицький Гімет. Виноградна лоза росте там і легко можна насадити виноградарство. Волошських орхів така сила на Україні, наче вона була колись італійською землею. Трудно перелічити, скільки в ній рибних озер. Але на що витрачати пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна це все одно що обітована земля, яку Господь Бог обіцяв народові єврейському, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні, той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожную людину, як

пові простори. Спочатку прогрнячна адміністрація прихильно ставилась до козаччини, але скоро вже не була в стані тримати її в руках. Козаки, як люде вільні, порядкувалися своїми власними звичаями і своєю виборною старшиною, але аж до половини XVI століття не були ще вповні зорганізовані.

Більшість дослідників стала на ґрунті поглядів Антоновича й Максимовича, вважаючи козаків за місцеву верству українського суспільства, різнючись тільки щодо думок про те, який це був стан, і де саме шукати його коріння у старій Україні-Руси. М. Да ш к е в и ч спробував звязати козаків з болоховцями і з тим проти-князівським рухом, який розвинувся був після татарського приходу в XIII в. І. К а м а н и н у розвідці «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (1894) теж шукав початків козаччини в тих автономних громадах, які вибились зпід князівської влади й віддалились під татарську зверхність. Пізніше вони піддалися литовським князям і з того часу вже ворогували з татарами. Але й під Литвою вони зберегли свою внутрішню автономію й мали своїх власних отаманів.

На початку XX століття виступив з новою ревізією питання про те, як і звідки повсталала у нас козаччина, М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він дав синтезу тим поглядам, які з часів Максимовича вважали козаччину за органічне явище українського життя, і розвинув та углубив ці погляди, підкріпивши їх обширним джерельним матеріалом, призібраним цілими поколіннями дослідників. Грушевський зазначав, що козаччина по суті є старим побутовим явищем, викликаним суєдством українського народу з кочовим хижацьким степом. Вона була результатом невпинної боротьби з оцим степом, боротьби осілого хліборобського народу з кочовим розбишацьким населенням степу. Але хоч козаччина має певні аналогії до різних явищ українського життя попередніх століть, її не можна безпосередньо від них виводити. Як окрема суспільна верства, з своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козаччина почала формуватись лиш в XVI столітті й остаточно приймає певні вироблені форми лиш на порозі XVI та XVII століть. Справді, короткий огляд умовин, при яких козаччина зародилась і розвинулась, як це нам показують документи, вповні підтверджує справедливість поглядів Грушевського, які й були загально прийняті в українській науці.

Татарський погром в половині XIII віку хоча й не обернув об'ясть середньої Наддніпрянщини (приблизно територію пізнішої Полтавської губернії на лівому березі Дніпра й Київської на правому) в справжню пустиню, та всетаки дуже її спустошив. Населення зацілило лиш в деяких пунктах над самим Дніпром, починаючи з Києва й кінчаючи Черкасами, а далі вглиб по обидва боки Дніпра справді простягнувся «дикий степ». Дуже небагато зросло населення цих міст і тоді, як край опинився під Литвою. Правительство литовське побудувало на окраїнах своєї держави укріплені пункти, які дуже гордо звались «замками». Але не треба собі уявляти ці замки на західно-європей-

магніт тягне залізо. А це виходить од її прикмети: небо над Україною наче усміхається, клімат її здоровий, а ґрунт родючий»...

Отже не диво, що така багата земля вабила до себе людей сміливих і активніших, які оселилися в Каневі й Черкасах і звідти ходили промишляти звіроловством і риболовством в околишні степи. Ходили, певна річ, не по одинці, а зібравшись в невеликі узброні ватаги. Узброєні тому, що підчас рибних ловів або полювання можна було наскочити на татарський загон, і треба було вміти дати йому одсіч. Найбільш приваблював до себе «Низ» Дніпра, та частина його нижче порогів, де Дніпро розливається безконечним числом рукавів, дрібних річок і озер в так званих плавнях, де риболовство й звіроловство давало найбільш здобичи. Це був «Великий Луг», що його потім запорожці називали своїм батьком. Звичайно ранньою весною збирались в Каневі, Черкасах та других наддніпрянських населених пунктах ватаги промисловців і на все літо вирушали в свої «уходи», улюблені місця на «Низу» і пересиджували там до глибокої осени. Тоді вертались вони, навантажені здобичею, яку продавали здебільшого в Києві. Місцевому воєводі платили десяту частину свого добутку.

Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобичники засвоили собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу: часом і сами нападали на татарських набанів, які задалеко заганялись в степ з своїми отарами, або ж і на переїзжі каравани татарських, турецьких чи яких інших купців. Життя серед невпинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи багатоцінну добичу, зароблену працею своїх рук або ж відняту від ворога, ці люде приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволи й непослушенства», як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люде виглядали скоріше як якісь своєвольні розбишаки, ніж звичайні звіролови й риболови. Їх боялися й стереглися. Цих людей вже при кінці XV віку намножилося стільки, що вони складали вже окрему суспільну верству й мали вже свою окрему назву: їх звали «козаками».

Звідки взялося це слово «козак»? Це слово — турецьке. Ми знаходимо його вже в словнику половецької мови з року 1303, зложеному одним італійцем: Codex Cumanicus, який зберігається в бібліотеці при костелі св. Марка у Венеції. Там слово «козак» означає поняття варті, сторожі, караула. В турецькому словнику російського вченого Радлова слово «козак» означає вільного незалежного чоловіка, волоцюгу. Та не тільки словники пояснюють нам слово «козак»: старі документи зберегли нам пам'ять про вживання цієї назви. Так в XV столітті, починаючи з 1449 року, стрічаємо цілий ряд звісток про татарських козаків, себто про легко узброєних кінних воєнків, які виконували вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях Криму, але дозволяли собі й різні самовільні вчинки. Та ось маємо звістку й про козаків українських: в 1492 р. крим-

ський хан скаржився великому князю литовському, що кияне й черкаські розбили під Тягинєю (при усті Дніпра) турецький корабель, і у відповідь на це князь обіцяв потрусити — козаків. Коли ж 1493 р. черкаський староста князь Богдан Глинський погромив там же при усті Дніпра турецьку кріпость Очаків, хан називає його дружину козаками. Отже з того всього можна вивести, що, переймаючи від татарських воювників способи їхнього воювання, наші козаки перейняли від них і саме ім'я. Скоро про татарських козаків зникає всяка чутка, тоді як українські козаки добувають собі все більшого розголосу.

В історичній літературі про українських козаків уперше появляються замітки й довші оповідання в кінці XVI століття: у Станіслава Сарницького в його праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*», 1585 й у Йоахіма Бельського, в його «Хроніці» 1597 р., де подано цілий розділ «*O kozakach*». Нарешті в італійця Александра Гваньїні, в польським виданню його твору «*Sarmacya Europajska*», 1611 р. також подано розділ «*O kozakach nizowych, które pospolicie zarogzkimi zowiemy*», зложений головню на основі Бельського. А вже за Гваньїні й за Бельським автор Густинського літопису (зложеного в 1623-37 роках), що за його дехто вважає тепер Захарію Копистенського, написав розділ «*O началі козаков*».

Як я уже казав, козаки уявляли собою дуже придатний для степової пограничної боротьби військовий елемент. І ми бачимо, як пограничні воеводи й старости використовують їх для воєнних цілей. Цілий ряд пограничних адміністраторів, починаючи з кінця XV в. тримає в себе козаків на службі, або ж, ідучи в поход, закликає їх собі на допомогу. Найбільш вславився й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козаччини Остап Дашкевич, що був черкаським старостою в 1514-1535 роках. Він уважався в Литві за першого спеціаліста по татарським справам. Нераз ходив він походом аж під самий Крим, але бувало й так, що разом із татарами він воював Москву. Року 1532, роздратований його насюками, сам татарський хан приходив із військом і артилерією й обложив Черкаси, але взяти не зміг. Окрім Остапа Дашкевича історія зберегла імена Пределава Лянцкоронського, старости Хмельницького, відомого своїм походом на Білгород (Акерман) в 1516 р.; барського старости Берната Претвича, черкаського старости Семена Полозовича, Криштофа Кмітича. Як прихильники й покровителі козаків, виступають ще в кінці XV в. сам київський поєвода Юрій Пац, черкаський намісник князь Богдан Глинський, київський воевода князь Дмитро Путятич. Про них склалися легендарні оповідання, які були занесені на сторінки козацьких літописів, де вони фігурують як перші козацькі «гетьмани». Слава їх розходила по цілій Литві й Польщі й викликала в багатьох сміливих людей з поміж шляхти і панів бажання й самим узяти участь в козацьких походах на татар і спробувати, як тоді говорилося, рицарського щастя. І дійсно, серед учасників або ватажків козацьких відділів, які вели безперестанну партизанську війну з татарами та

турками, ми зустрічасмо представників дуже значних фамілій, от як князі Вишневецькі, Заславські, Збаражські, Корецькі та інші.

Всіх їх перевищує своєю славою князь Дмитро Вишневецький, по народньому Байда, що дійсно був видатною людиною, хоч і з великим авантуристичним нахилом. Він появляється в 1550-х роках як організатор і ватажок козацького відділу, з яким він воював татар. Розгнівавшись за щось на великого князя, Вишневецький хотів було перейти до турків, але Жигимонт-Август II його вдержав і доручив тримати сторожу на острові Хортиці нижче порогів. Вишневецький укріпився там, і сам хан не міг його звідти вибити. В 1566 р. Вишневецький взяв участь в поході на Крим московського війська, а скоро потому й просто таки перейшов на службу до московського великого князя. В 1558 р. на чолі московського війська він робить новий похід на Крим і доходить аж до Перекопа. В 1561 р. ми бачимо його знову в литовському підданстві й на острові Хортиці. В 1563 р. Вишневецький вплутується в молдавські справи (може бути, в надії здобути собі молдавський трон), воює тут з своїми козаками, але попадає в полон до турків, і його страчують в Царьгороді. Доля Вишневецького зробила глибоке вражіння на тогочасне українське суспільство, про його зложено пісню, яка збереглася в устах народу на всім просторі української етнографічної території.

До певної міри пішов по стопах Байди-Вишневецького другий титулований ватажок козаків, князь Богдан Ружинський, також оспіваний в народніх піснях. Як «гетьман низових козаків», він кілька разів ходив у походи на Крим і 1577 р. склав свою голову під Аслан-Керменом при усті Дніпра.

Хортицьке укріплення, так звана «Січ», або деревляна фортеця, послужила зразком і прототипом справжніх запорозьких «січей», які дійсно виникають трохи згодом і служать базою й осередком нової козацької організації, що формувалася вже не на старих місцях понад середнім Дніпром, а серед дикого степу нижче порогів, віч-на-віч з татарами, далеко від контролю й втручання королівської адміністрації.

Запорозька січ — це вже чисто військовий табор. В ній нема іншого населення окрім козаків. Жінки туди зовсім не допускалися. Козацька громада була організована тут на подобу якогось напів-чернечого, панів-лицарського ордену, виробила собі помалу своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворих умов постійної війни. В 1580-х роках за порогами вже існує така Січа, і біля неї купчаться козаки, яким, так би мовити, тісно жилося в «городах» десь у Каневі або Черкасах, під оком королівської адміністрації, під її контролем. Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лиш своїй старшині, яку сами з поміж себе вибирали. Вони жили в дуже суворій обстанові, мешкали в простих куренях, плетених з хмизу й вкритих від дощу конячими шкірами, часто терпіли голод і всяку недостачу. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, призириство до його втіх та розкошів. Хоча щасливі походи збагачували запорозьке товариство не раз дуже коштовною здобиччю, але тут серед пустині, далеко від

осілого людського життя, яку вагу могли мати багатства й скарби? Тільки одбиті у ворога коні та коштovaná зброя могли тішити суворого козака-низовця. За те «в цій низовій пустині, каже Кулиш, гнідилася та воля, що давала козакові його вічний епітет. В ці степи приходили козаки для звіриних і рибних ловів не тільки з польської України, але й з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилось козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок наділений диктаторською владою, носив одягу, однакову з кожним іншим, а убратись в дорогі шати не вважалося за хвалькуватість і пику тільки тоді, коли ці шати були власною рукою зняті з убитого турчина або татарюги. Це добровільно убоге братство заснувало славу Запорозьку Січ, де переховувався військовий припас козацький, була лицарська школа козацької молоді, і куди ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запорожжя було притулком і, так би мовити, загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорожським. На Запорожжя пізніше посилали військові й промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендарів; з Запорожжя приходили на Україну местники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу Запорожжя було, так би мовити, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав увесь козацький народ».

Литавське, а пізніше польське правительство, спочатку старалося тримати козаків під контролею своєї провінціальної адміністрації, а далі робило спроби організувати зпоміж козацької маси особливі відділи, які б перебували на державній службі, діставали від державного скарбу платню і підлягали призначенням від уряду властям. Цим способом думалося тримати козаків в руках і не допускати до своєвільних вчинків.

Первісна історія козаччини довгий час була взагалі овіяна туманом легендарних переказів і доволі фантастичних уявлень, які дуже рано здобули собі місце на сторінках творів письменників XVII-XVIII століть, і були пізніше канонізовані українською історіографією доби нашого національного відродження на початку XIX віку. Лиш помалу, після довгої й упертої праці історична наука з'ясувала обстанову зародження й перших кроків козаччини, одвіявши зерна історичної правди од казкових вигадок. До таких легенд, розвіяних порівнюючи дуже недавно, належить і легенда про так звану «реформу Баторія». Всі козацькі літописці однозгідно оповідають, що буцім то король Стефан Баторій в 1576 р. вибрав з козаків 6000 людей, поділив їх на 6 полків, дав їм гетьмана, клейноди, печать з гербом: «рицарь з самопалом і на голові колпак перекирвлений», гармату; настановив полковників, обозних, суддів, осаулів, сотників і отаманів і наказав стерегти границю від татар; окрім міста Чигирин дає їм ще місто Трахтемирів над Дніпром, щоб там козаки могли перебувати зимою й содержувати шпиталь для своїх поранених і хворих.

Як довела історична критика (А. Стороженко, Яблонівський,

Король Стефан Баторій ставився до козаків, як до своєвольного й неспокійного елемента, який завдавав лиш клопоту своїм шарпанням татар та турків, неприхильно. Але й він, в інтересах пограничної охорони, і щоб прибрати козащину ближче до рук, рішив зорганізувати з козаків службовий відділ, який би пильнував гряниць і приборкував свою ж братію — своєвольних козаків. У 1578 р. Баторій вислав на Україну свого земляка, мадяра Янчі Бегера, набірати козацький полк. Місія Бегера була удачною. В осени того-ж року Янчі Бегер прибув до Львова з п'ятьма уповноваженими від козаків, і тут було зложено умову, відому під назвою «постанови з низовцями». Головні пункти цієї умови були такі: за начальника всіх низових козаків мав бути староста черкаський князь Михайло Вишневецький (родич Байди). Його мусили стухатись «гетьман» і всі козацькі старшини. На службу до полку приймалось 500 козаків, які діставали платню по 6 коп. литовських грошей і сукно на жупан. Козаки повинні були без дозволу черкаського старости не робити ніяких походів і наїздів на сусідні землі, а всіх своєвольних і неслухняних хапати й убивати, як ворогів. Постанова мала бути дійсна до кінця війни з Московою, що саме тоді почалася. Козакам дано було як осередок місто Трахтемирів між Київом і Каневом.

За козацького «старшого» або гетьмана, як козаки його називали, став польський шляхтич Ян Оришовський, а за його помічника й писаря Янчі Бегер. Полк Оришовського брав участь у московській війні, ходив на татар, але як довго проіснував він у своїм складі, — невідомо. В 1581 р. йому зложено реєстр, який дозволяє нам побачити національний склад цих перших «реєстрових», службових козаків. Переважаюча маса були українці з усіх частин української території, але чимало було й білорусів. Українців разом з білорусинами було 83%. Були, як що судити по прізвіщу, й поляки (Яблоневський нараховує їх 10%), москалі, молдавани; спорадично траплялись: сербин, німець, татарин, двоє черкесів з Кавказу. Цікаво, що серед зазначених професій зустрічаємо фельдшера Матеса й Дениса, бакалавра якихось наук.

Відомо, що в 1583 р. переведено новий набір козаків на королівську службу, взято було 600 людей, але чи це були ті самі козаки, що й в 1578 р., невідомо. Робилися набори й в 1588 та 1590 роках. В 1590 році взято на службу 1000 козаків. Отже як бачимо, не було якоїсь одноразової «реформи» в такій формі, як передають козацькі літописці. Але ці окремі розпорядження й організація невеличкого відділу «реєстрових» козаків, звязана з іменем Баторія, мала своє значіння. Як справедливо зазначає Мик. Василенко, Баторій, беручи козаків на королівську службу, «сприяв пробудженню в козащині свідомості своєї відокремленості від інших станів у державі. Козаки вступали з державою в договір, як самостійна вільна верства. Користуючись з імунітету, козаки відчували своє упривілейоване становище. Імунітет, певна річ, повинен був сприяти і їхній класовій свідомості».

Доманицький, Крип'якевич та інші) ніякої такої «реформи» чи широкої організації козаків Стефаном Баторієм не було, а справа стояла в дійсності значно простіше. Спроби організувати з козаків окремий відділ, узавшу його на державну службу, виникають справді вже в першій половині XVI століття, з ініціативи самих пограничних старост. Так ось згадуваний вже вище черкаський староста Остап Дашкевич виступив іще в 1533 р. на соймі в Петрокові з проектом тримати завжди на Дніпрі дві тисячі піших козаків, щоб вони обороняли границю від татар, та ще кілька сот кінних для звязку й постачання припасів задля цієї сторожі. Але з цього проекту нічого не вийшло, як і з проектів, що їх пізніше подавали пограничні старости центральному правительству: у правительства не було коштів, не було й справжнього розуміння справи. Воно починало вже ставитись до козаків з острахом і недовірям, особливо коли козаки почали вплутуватись в молдавські справи, що загрожувало ускладненнями й небезпекою з боку турків. Так в 1577 році один з претендентів на молдавський престол Іван Підкова на чолі козацького відділу захопив був молдавське господарство. Польське правительство мусило його заарештувати, і Підкові відрубано в 1578 році голову у Львові. Не мало прикростей і трівог чинили спочатку литовському, а потім польському правительству постійні скарги татар та турків на козацькі напади.

Та проте спроба зробити з козаків державне військо, правда в скромних розмірах, була зроблена ще за великого князя Жигимонта I: в 1541 р. було наказано зробити козакам перепис і скласти реєстр, скільки їх єсть в Київській, Канівській і Черкаській округах. Невідомо чи такий реєстр було зложено, але більшість дослідників схилляється до думки, що метою цього реєстру було довідатись скільки саме й де мешкає козаків, щоб легше за ними доглядати й пильнувати, щоб вони не робили самовільних походів на Крим. На козаків без перестанку йшли скарги і від татар, і від турків. В 1568 р. Жигимонт-Август II вислав до козаків грамоту, щоб вони перестали чинити туркам і татарам «шкоди та дупезства» й повернулись з степів до міст. В звязку з цією грамотою й стоїть перша фактична спроба взяти певне число козаків на державну службу. Справу було доручено коронному гетьманові Юрію Язловецькому, який вибрав зпоміж козаків «певний почот» їх, зорганізував з них відділ і дав їм за «старшого» шляхтича Яна Бадовського, який мав порядкувати ними й судити по їх звичаях. Козаки мали діставати платню. Резиденцією Бадовського призначено Білу Церкву, де в його був маєток. Король затвердив розпорядження Язловецького літом 1572 року. Одначе відділ Бадовського проіснував не довго, скоро сам Бадовський помер (1575 р.), і ніякої чутки про його козаків більше не маємо. Та хоч відділ Бадовського був незначний і недовготривалий, але сама організація козаків з королівського наказу, відокремлення їх зпід юрисдикції старост, мали значіння для розвитку самої ідеї козаччини, як окремого військового стану і його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Але ці невеличкі контингенти в 500, 600, 1000 людей не могли, розуміється, охопити всієї козацької маси, яка вже мала свій власний, незалежний від правительствених рішень осередок — Запорозьку Січ. Я вже казав, що на початку 1580-х років Запорозька Січ вже безперечно існувала. Як і в питанні про перших козацьких гетьманів, стара історіографія довго перебувала під впливом звісток про перші Січі, збережених в козацьких хроніках і прибільшених ще письменниками XVIII століття. Під їхнім впливом ще історик Запорожжя Д. Яворницький писав у своїх працях кінця XIX століття про Запорозьку Січ у Седневі (коло Чернігова), в Батурині, на Хортиці. Але історична критика розвіяла й ці легендарні уявлення, й ми тепер можемо говорити з певністю лиш про Січ на острові Томаківці, нижче Великого Лугу, яку бачив в 1581 році Самійло Зборовський, козакуючи польський пан, що зібравши козацьку дружину, зробив із нею доволі нещасливий похід в низові степи (мандрівка Зборовського була описана Бартошем Папроцьким в його Гербовнику польської шляхти 1584 року), та Січ на річці Базевлуці, маленькому допливі Дніпра з правого боку, трохи нижче від Томаківки, яку відвідав в 1594 році й потім описав у своїм відомім деннику Ерих Ласота, посол німецького цесаря Рудольфа II.

Зборовський застав на Томаківці коло трьох тисяч козаків. Ще раніше на річці Самарі Зборовський застав 200 козаків, що ловили рибу для січовиків. Між порогами на Таволжанським острові його зустріла передова козацька сторожа, яка дала йому 80 людей конвою, що провели його через пороги. На Січі козаки зустріли Зборовського дуже прихильно, на раді проголосили його запорозьким гетьманом і дали йому булаву.

Ще докладніше малює нам Базавлуцьку Січу Ерих Ласота (про його місію буду говорити далі). Він прибув туди 9 червня 1594 р. Козаки зустріли його салютом з багатьох гармат. Тому що гетьман Богдан Микошинський був у поході з 1500 козаками на 50 чайках, то Ласота мусив дождатись його повороту, живучи в звичайному козацькому «коші» — курені. 400 козаків тримало варту, а всього козаків було 6000. Коли повернувся Микошинський, відбулась рада, на якій Ласота урочисто був прийнятий і вислуханий козаками. Кілька днів велися переговори, а коли пропозиція Ласоти була прийнята, загреміли труби й бубни, дано було десять залпів з гармат, а в ночі пускалися ракети. Коли Ласота виїздив з Січі 2 липня, йому було подаровано з військової скарбниці шубу з куниць і шапку з міху чорної лисиці. Виряжали його на галері, відбитий у турків, провозжали з музиками й салютами з гармат. Взагалі козаки мали свій флот з чайок і турецьких галер і значний кінський ремонт: цілі табуни коней випасалися на острові Хортиці.

Отже бачимо вповні сформовану організацію й значні знаряддя й припаси для війни. Щоб ясніше представити собі, що уявляла собою ця запорозька козацька організація, послухаємо ще, що оповідає нам про неї один сучасник, італієць Гамберині, котрий ще

раніше за Ласоту, а саме в 1584 році записав з уст козацького ватажка, який втік з турецького полону до Італії, таке оповідання про тодішню козаччину: «Одні з козаків, читаємо у Гамберині, служать королю і перебувають на островах під владою гетьмана, стежучи границі від татар; є їх коло 1500. Інші — то заволоки, в значній мірі шляхтичі сусідніх провінцій, які живуть з грабунку турецьких і татарських земель, а потім вертаються до дому. Постаравшися, можна з таких заволок зібрати 14—15000 добірного війська, що більше шукає слави, ніж здобичі, і готове на всяку небезпеку. Зброя їхня — шаблі й рушниці, вони стріляють, ніколи не хиблячи. Вони добрі до війни пішої й кінної, а звуться козаками, бо легкі як кози і живуть, годуючись чим трапиться, по курнях, покритих очеретом. Вони живуть з рибальства, ловів і татарської здобичі. Хліба не їдять ніколи, а пють чисту воду.

Серед козаків є всякого народу: поляки, німці, французи, еспанці, італійці, різні утікачі, що чимсь провинились дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою. Живуть на островах; як їх мало — то на малому; як намножиться їх — переходять на більший. Дерева там багато, і вони так уміють оборонити себе засіками, що й зимою, коли замерзне Дніпро, не бояться ворога. Для більшої певности вирубують лід кругом і роблять неначе вали. А в літку річки не можна перейти, бо по обох боках тягнуться великі болота, так що тих островів не то що здобути — навіть знайти не можна, коли хто не знає дороги. Козаки також добре воюють на морі, мають всякі човни і їздять грабувати чорноморські береги».

Я навмисне навів це оповідання, бо воно дуже типове: починаючи з кінця XVI в., ми маємо і в польській, і в західно-європейських літературах цілий ряд подібних оповідань про козацьке життя, котрі згодом переходять і в красне письменство та стають підставою загальних уявлень про запорозьке козацтво. Єсть в цих оповіданнях багато неточностей і пересад. Так, передовсім щодо етнічного складу козаччини. Тепер, коли ми маємо в руках деякі поіменні списки козаків того часу, ми можемо з певністю твердити, що склад козаччини зовсім не був такий інтернаціональний, і всі ті німці, французи, італійці, еспанці, про яких каже нам Гамберині, якщо й були в складі козаччини, то тільки як одиниці: основна маса козаччини рекрутувалася з українців з домішкою білорусів, великорусів, поляків: решта попадалася як вимок і, очевидно, асимілювалася серед основної української маси. Справжнє поняття про національний склад козаччини дає нам наведений вище реєстр полку 1581 року.

Спираючись на свою січову організацію й на здобуті власними силами засоби, низова козаччина дозволяла собі не тільки самовільні походи на татар та турків, але почала вести й свою власну міжнародню політику. Це й послужило причиною для цілого ряду конфліктів з польським правительством.

ХІІ

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЛИТОВСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПІСЛЯ ВІДОКРЕМЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ. ПЕРША ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. ЗАНЕПАД ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ ВІКУ. ПОЧАТКИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РОЛЯ В НЬОМУ МІЩАНСТВА. ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА.

В той час як в Наддніпрянських степах формувалась і скріплялась козаччина, а прилучення до Польщі несло в ці степи нові порядки, новий уклад життя, на західньо-українських землях, на Волині й у Галичині, розпочинався великий культурно-національний рух, який стояв у тісній зв'язку з релігійними відносинами. Щоб зрозуміти й з'ясувати собі форми й значіння цього руху, треба оглянутися трохи назад і пригадати становище православної церкви на українських землях з того часу, як вони втратили свою державну самостійність.

На старій княжій Русі православна церква, до якої належали всі без винятку українці й білоруси, перебувала під зверхньою управою київського митрополита «всієї Русі». Він залежав однак від патріярха царьгородського, бо й сама руська митрополія вважалася за одну з митрополій царьгородського патріярхату й займала в ієрархічному відношенні одне з останніх місць, дарма, що її територія в багатьох разів була більша за територію самого патріярхату. Київський митрополит перебував в доволі тісній залежності від патріярха: царьгородські патріярхи сами, без порозуміння з руськими князями, вибирали кандидатів, звичайно греків, висвячували їх і висилали до Києва. Часом це викликало незадоволення на Русі. Так ще за Ярослава Мудрого була спроба обійтись без патріяршого призначення й вибрати собором єпископів свого українського кандидата, священника Іларіона. Але справа, з цим митрополитом не зовсім ясна, і на неї існують серед істориків української церкви різні погляди. Вдруге подібна історія сталася за князя Ізяслава Мстиславича в половині XII століття, коли так само собор українських єпископів поставив митрополитом відомого богослова, Клима Смолятича, ченця Зарубського монастиря. Але його вибір зустрівся з великими

труднощами: царьгородський патріарх за ніяку ціну не погоджувався випустити з своїх рук призначування митрополитів для Руси. І справді, потому весь час сидять у Києві митрополити-греки, що їх присилано з Царгороду.

Але значіння й престиж київського митрополита зачали слабнути в міру того, як Київ втрачав своє значіння столиці Руси, а звійний руїнник Київва, князь суздальський, Андрій Боголюбський носився навіть з думкою заснувати у себе окрему митрополію й увільнитись таким способом від церковної залежності від Київва. Але в Царьгороді на це не пристали. Після татарської руїни, хоч самі татари ставилися до християнського духовенства з повагою й навіть увільняли його від усяких податків, митрополити в спустошеному Києві почували себе, видко, не добре. Князь Данило Романович по смерті митрополита-грека сам іменував митрополитом українця Кирила й добився того, що в Царьгороді його признали й висвятили (1250). Але Кирило дуже мало сидів у Києві, все їздив по своїй північних великоруських епархіях, і на Суздальщині застала його смерть (1281). На його місце прислали з Царьгороду грека Максима. Та цей побув трохи у Києві, раз-у-раз їздив на північ, і в 1299 році зовсім переїхав до Володимира Суздальського й тут заснував свою резиденцію. Київ на якийсь час перестав бути церковним осередком Руси.

Тоді галицько-волинські володарі подбали про утворення своєї власної митрополії і за короля Юрія Львовича добились, за формальною згодою не тільки царьгородського патріарха, але й византійського імператора, визнання окремої галицької митрополії (1303), на яку призначено якогось Ніфонта. До нової митрополії мали належати епархії: Володимирська, Перемишльська, Галицька, Луцька, Туровська й Холмська. Одначе проти окремої галицької митрополії дуже інтригували на Суздальщині й у Москві. Мабуть завдяки цим інтригам патріарх висвятив по смерті Ніфонта присланого з Галичини кандидата Петра Ратенського не на галицького митрополита, а на митрополита «всей Руси», і Петро, дарма, що був українець-галичанин, перейшов на північ і осів у Москві, яка стала з того часу резиденцією митрополитів. Та в Галичині добились висвячення для себе нового, окремого митрополита, грека Теоноста. Але й цей зумів сполучити в своїх руках обидві митрополії, галицьку й київсько-московську. Нарешті противникам окремої галицької митрополії удалось добитися формального її скасування (головно заходами Москви, в 1347 р.). Відновлено її було в 1371 році, на бажання короля Казимира, очевидно під впливом прохань про це місцевого українського населення, але й цим разом православна митрополія галицька продержалася недовго і в кінці XIV віку зникла.

Тимчасом сполучення в одних руках управи церквами на Україні й на Московщині, притім з осередком у Москві, давало себе дуже чути з тої пори, як українські землі опинилися під Литвою. Великі князі литовські дуже нерадо дивились на церковно-ієрархічну залежність своїх українських і білоруських провінцій від Москви. Уже

Ольгерд почав висувати свого кандидата, окремо від москалів, але московські впливи перемогли, і патріярх висвятив московського кандидата Олексія. Коли ж на домагання Ольгерда патріярх таки висвятив на митрополита для Литви болгарина Кипріяна Цамблака, то цей зарз же по смерті Олексія переїхав до Москви, і знову обидві митрополії злучились до купи. Очевидно митрополитам більше подобалось жити в столиці православного князя московського та зідти правити й українсько-білоруськими єпархіями, титулом митрополита «всєї Русі», ніж сидіти під Литвою й правити самими лишень українсько-білоруськими єпархіями, та ще й без західньо-українських земель, які тоді мали свою галицько-волинську митрополію.

Князю Вітовтові вдалося таки добитись висвячення окремого митрополита для литовських земель: в 1415 році собор українських і білоруських владик в Новгородку Литовським (теперішній Новгородок), при участі світських людей, вибрав митрополитом Григорія Цамблака, Кипріянового небожа. Та ще й тепер не сталося відокремлення від Москви: ще якийсь час після Григорія Цамблака існували митрополити спільні для Москви й Литви, аж поки вже в другій половині XV віку, після переходу на унію митрополита Ісидора, не відбулося остаточне розділення митрополій: в Москві на соборі 1448 р. вибрано собі митрополитом Іону без порозуміння з патріярхом і тим положено початок незалежної московської церкви; а патріярх висвятив на київську митрополію грека Григорія (1458). З того часу відновилася київська митрополія, яка обіймала всі українські (разом з Галичиною) й білоруські землі й яка підлягала по прежнему патріярху царьгородському. З часом ця залежність ослабла і вже в другій половині XVI століття обернулася в просту формальність: патріярх давав своє благословення вибраному королем, по рекомендації «князів і панів грецького закону», кандидатові. Митрополит мав титул «Київського і унії Русі», в XVI ж столітті «Київського, Галицького і всеї Русі». Він мешкав то у Вільні, то в Києві. Всіх єпархій під його управою було десять. У XVI столітті до Москви одійшли єпархії чернігівська й смоленська.

Православна церква в литовській державі хоча й втратила своє майже пануюче становище, відколи династія Гедиміновичів прийняла за Ягайла католицьку віру, одначе сама ще не зазнавала правних обмежень. Правда, на основі Городельської унії 1413 року до користування з шляхетських прав і до державної служби допускалися лиці особи римо-католицького ісповідання, але цей закон вже в 1432 і 1434 роках було скасовано, а Люблинський акт 1569 року підтвердив рівноправність усіх християнських релігій на Литві. Та хоч не було обмежень правних, значіння православної церкви падало в міру того, як князі й пани все більше наворачалися до католицтва, і православі лишалося вірою переважно нижчих верств населення. Його менше шановано й воно поруч з церквою римо-католицькою, де єпископи засідали в Раді Панів і взагалі мали великий вплив у державних справах, було релігійно наче нижчою, менше шанованою. Все

таки, доки до православія признавалася ще стара українська аристократія, потімки удільних князів і бояр, що зберігали в литовській державі своє політичне й соціалне значіння, становище православної церкви було негнгане. Вона заховувала в своїх руках значні матеріальні багатства, а її вищі ієрархічні посади: митрополитів, єпископів, ігуменів важливіших монастирів — заміщалися переважно представниками цієї самої аристократії. Цілий ряд обставин, як зовнішніх, так і внутрішніх провадив до того, що православна церква і в Литві, а потім по люблинській унії у спільній Річи-Посполитій приходить до упадку й розстрою.

Перш за все влада й авторитет митрополита, які колись на старій Русі стояли дуже високо, тепер значно підупали: митрополит тепер сам не признавав єпископів; кандидатів на єпископські катедри вибирали або Пани-Рада, й великий князь їх затверджував, або ж сам великий князь признавав їх, здійснюючи своє так зване право «подавання хлібів духовних», себто тих маєтностей, які належали до єпископської катедри. Митрополит майже не мав ніякої влади над таким, поставленим з волі великого князя, єпископом. Так само розпоряджалися великі князі й архимандріями з їх багатими маєтностями. Та й митрополитів великі князі вибирали й признавали сами. Правда, в XVI столітті ми бачимо таку практику, що великі князі й королі затверджують митрополитів, намічених зїздом князів, панів, шляхти й вищого духовенства. Коштом митрополитчої значно зросла влада єпископів, особливо коли вони були люде енергійні й спирались на значні матеріальні засоби, звязані з катедрою. Своїми єпархіями єпископи правили за допомогою так званих соборних крилосів, себто ради священників катедрального міста, які звалися крилосанами. Вони вибирали зпоміж себе старшого священника-протопопа. Від крилоса залежало й призначення священників на парафії по єпархії. Особа, яка хотіла висвятитись на священника, подавала єпископові рекомендацію патрона або громади тієї парафії, що її вибрала. Єпископ висвячував і брав за це таксу.

Право подавання ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські катедри предметом аспірацій з боку людей, що не мали на них ані морального, ані формального права. Великі князі давали єпископські катедри людям світським за військові або які інші заслуги. Такий «номінат» скидав жупан і одягав рясу, висвятившись на скору руку, і робився відразу єпископом, пройшовши за кілька день нижчі духовні степені. Грамоти на єпископство видавались здебільшого вже наперед з правом зайти єпископську катедру, як тільки вона стане вільна. На цьому ґрунті часто виникали різні зловживання, суперечки, боротьба між ріжними претендентами. Дуже часто кандидати діставали єпископство або архимандрію по протекції, через звязки або за гроші, підкупивши близьких до короля людей. Розуміється, єпископські катедри значніші архимандрії давалися виключно шляхтичам. Такі шляхтичі, ставши єпископами виключно задля матеріальних користей, здебільшого зовсім не переймалися церковно-релігійними інтересами, збе-

рігали свої світські звичаї, їздили на полювання, уряджали гучні бенкети, робили наїзди на своїх сусідів, світських і духовних, стаючи на чолі озброєних відділів, чинили усякі насильства й кровопролиття, провадили часом дуже розпустне життя. З цього погляду особливо вдалася луцький єпископ Іона Борзобагатий. Діставши єпископство, він довгий час не хотів висвячуватися, і митрополит ледве його присилював до того. Спочатку він мав грамоту на єпископство Володимирське, але мусив витримати за його справжню війну з облогами, штурмами, гарматами, з другим претендентом. Цю війну він однак програв і мусів вдовольнитися єпископством луцьким. Тоді він гвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архімандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності й скарби Іона Борзобагатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви й не дозволяв правити в них служби Божої, доки йому не заплачено окупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками й за розбій. Та все це минало йому безкарно. Супральського архимандрита Тимофія Злобу патріарх царгородський Єремія, що приїхав на Русь в 1589 р., скинув з його уряду за убивство. Неморальність владик була притчею во язицях. Сам митрополит кївський Онисифор Дівочка був двоєженець, і його патріарх також усунув з катедри. Розуміється, такі пастирі православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православ'я дуже вдячний матеріал для виступів проти нього.

Окрім права «подавання», що торкалося церковних верхів, не малу шкоду для православної церкви приносив ще й так званий «патронат» світських людей над церквами й монастирями, що по суті був тим самим «подаванням» у відносинах до ігуменів менших монастирів і до священників. Право патронату не було нормоване якимсь законом, воно розвинулось шляхом звичаю: деякі дослідники виводять його з старого «ктиторства», занесеного на Русь з Візантії, себто з права фундаторів і покровителів храмів і монастирів опікуватись ними і доглядати за їх матеріальним забезпеченням. Але ця опіка на Білорусі й на Україні за литовських часів розвинулась так широко, що патрони — пани й шляхтичі — стали дивитись на церкви й монастирі, які знаходились в їх маєтностях, як на свою власність. Вони сами признавали або скидали священників без відомо єпископів, розпоряджались церковними маєтками, користувалися з їхніх доходів. Так само й особи урядові, — воеводи, намісники, старости засвоювали собі патронат над церквами й монастирями в межах своєї округи й так само розпоряджались духовними посадами й маєтками, як і патрони приватні. Це все вело до великих зловживань. Деякі патрони умисне довго не «подавали» новому ігуменові чи священникові церковних маєтків, щоб самим побирати з них доходи для себе. Інші просто присвоювали собі церковні маєтки, скасовуючи, наприклад, монастирі, що були під їх патронатом.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909. М. Грушевський, Історія українського козацтва, т. I, Київ, 1913. П. Куліш, Історія возсодиненія Руси, т. I, Петербург, 1873. П. Куліш, Первий період козацтва од його початку до воруваннї з ляхами, «Руська письменність», Твори П. Куліша, т. VI, Львів, 1910. О. Ефименкова, Історія українського народу т. I, Харків, 1922. В. Антонович, Коротка історія козащини, Коломия 1912. Н. Василенко, Очерки по історії Західної Руси и України, Київ, 1916 («Начальная історія козацтва до конца XVI вѣка»). И. Каманинъ, Къ вопросу о козацествѣ до Богдана Хмельницкаго, «Чтенія въ Обществѣ Несторальтописца», т. VIII, Київ, 1894 (і окремо). А. Яковлѣв, Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. «Україна», 1907, кн. IX; його ж: Бунтъ каневцевъ і черкасцевъ въ 1536 году, там же, кн. I; його ж: З історії реєстрації козаків в І-ій половині XVI віку, там же, кн. III. K. Pułaski, Szkice i poszukiwania historyczne, t. I, Kraków, 1887. (Ostafi Daszkiewicz, Dzikie pola, та інші розвідки). А. Стороженко, Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки, Київ, 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ времени Стефана Баторія, «Кіевская Старина», 1897, кн. I; його ж: Князь Д. И. Вишневецкій, там же, кн. III. М. Грушевський, Байда Вишневецкій в поезії й історії, «Записки Українського Наукового Товариства у Києві», т. III, 1908, Його ж: Гетьман Богданко, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. XVI, 1897. И. Новицкій, Князь Ружинскіе, «Кіевская Старина», 1882, IV. Происхождение запорожскаго козацтва (стаття правдоподібно самого В. Антоновича), там же, 1884, VIII і IX. Д. Эварницкій, Історія запорожскихъ козаковъ, т. II, Петербург, 1895. Л. Падалка, По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козацтва, «Кіевская Старина», 1894, кн. V і VI. A. Jabłonowski, Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryjska i baturyjska, „Ateneum”, 1895. II. В. Доманицький. Чи була реформа Баторія? «Ювілейний збірник в честь М. Грушевського», Львів, 1906. I. Крип'якевич, Козащина й Баторієві вольності, «Жерела до історії України-Руси», т. VIII, Львів, 1908. Е. Барвінський, Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593-94 роках, «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», т. X, Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року, там же, т. XVIII, Львів, 1897.

Право патронату зробилося спадковим і передавалося по заповіту. В особливо незручне становище попадали церкви й монастирі, коли їх патронами ставали люде, що відпали від православія й переходили в католицизм, або в якусь протестанську секту. В таких випадках патронат замість опіки обертався в переслідування й зневажання православних священників і мирян, які перебували під зверхністю такого патрона. І таких патронів-чужовірців ставало протягом XVI віку все більше та більше. Становище нижчого духовенства, особливо сільських священників, робилося дуже тяжким. Це вело до того, що мало хто з людей порядних охотився на священицький сан, і сучасники гірко нарікали, що в православні священники іде саме «людське сміття», голодне й невчене, та що священника скоріше можна зустріти в коршмі, ніж у церкві.

Сама перебуваючи в стані великого розстрою, дезорганізації й занепаду, православна церква не могла виконувати як слід завдання, яке випало на її долю, з утратою українським народом власної державности: піддержувати стару духовну традицію, піддержувати рідну освіту й письменство й тим зберігати свою народність. «Руська віра» була синонімом руської народности супроти католицької польщизни, і її судилося волею-неволею служити національним прапором для народньої маси.

Польське громадянство в XVI столітті саме переживало добу значного культурного підйому. Ще й раніше, в XV столітті, існували в нього певні культурні звязки з заходом так само, як і у громадянства литовської держави. І з Польщі, і з Литви їздили молоді люде для науки до західно-європейських університетів. Гуманізм і ранні реформаційні течії, наприклад, гуситство доходили однаково до Польщі, Білоруси й України. Новіші досліди (Грушевського, Яковлева, Огієнка та інших) показали, наприклад, що впливи чеських правових понять і гуситського руху далеко глибше відбилися в українському культурному житті XV-XVI віків, ніж ми досі уявляли. Але в порівнянні з польським громадянством українське було більш інертне й консервативне, й довгий час усі оті культурні зносини з заходом менше полищали серед нього свого впливу, ніж у поляків. В першій половині XVI віку італійський ренесанс знаходить собі все більше поширення в Польщі через вплив італійського оточення королеви Бони, з роду Сфорци; не тільки діти магнатів, але й звичайні шляхтичі їздять вчитись до італійських університетів. Одночасно з італійським шириться в Польщі вплив і німецьких гуманістів, а за ними й німецьких реформаторів, чому сприяло значне число німців в північно-західних областях Польщі. Все це викликає живий умовий рух, веде до оживлення, властиво до створення національної польської літератури (до поч. XVI століття в польському письменстві уживалася майже виключно мова латинська) і XVI століття в дях польської літератури звуть її золотим віком. Протестантизм, гніздом якого служила головню Прусія, — васал Польщі після секуляризації Тевтонського лицарського ордена в 1525 році, — робить в половині XVI віку такі успіхи в Польщі, що, здавалося, католи-

цизмові вже приходив кінець. Давніші заборони проти реформаційних течій (наприклад, так зв. Велюньський едикт 1424 р. проти гуситства) давно вже стали мертвою буквою. В той же час XVI століття було добою, коли шляхта здобувала собі широку політичну свободу, й добою розцвіту парламентарного життя. Все це робило вражіння на маси української шляхти й українських панів, особливо, коли вони після Люблинської унії увійшли в тісний контакт з польським політичним і культурним життям, стали спільно засідати на сеймах, в судових трибуналах, дістали доступ до сенаторських та інших високих становищ у польській державі. Навіть протестантський рух, який був дуже поширився серед польської шляхти в половині XVI віку і який знайшов свій відгук і на Україні, приходячи до нас в польській чи польсько-німецькій формі, привів до остаточного зближення з польською культурою.

Історія протестантського руху в Польщі і в Литві має за собою доволі показну наукову літературу, головню польську. Але історики, пишучи про сей рух, дуже часто трактували його з свого власного релігійного штандпункту: отже інакше дивились на нього й оцінювали його значіння історики-католики, інакше протестанти. Але не бракує й праць справді безсторонніх, які об'єктивно змальовують реформаційні течії в Польщі (наприклад, давня вже праця В. Закшевського «*Powstanie i wzrost reformacji w Polsce*» 1870). Існує цілий ряд розвідок про реформацію в Польщі також російських учених (Н. Любович, І. Малишевський, П. Жукович та інші) і німецьких. Але вони майже не вирізняли проявів реформації на Україні з загального протестантського руху в Польщі. Спеціально про реформацію на наших землях писав Ор. Левицький (Соцініанство въ Польщѣ и Западной Руси, 1882). Грушевський в своїй «Історії України-Руси» т. IV, і в своїй «Історії української літератури», т. V, заперечував особливе поширення протестанства на Україні, знаходячи, що воно далеко більше було поширене на Білій Русі, а звідти вже його відгуки чи рефлексії, як він каже, долітали й на Україну. Але зложений ним самим реєстр протестантських громад показує, що протягом другої половини XVI і першої половини XVII століття понад 110 таких громад існувало в Галичині, Холмщині, на Поділлі, Волині, Берестейщині, а крім того ще кілька громад на Київщині. Правда, адептами нової віри являлись майже виключно представники вищих класів — пани й шляхта — в широких масах протестантська наука коріння у нас не пустила.

Реформаційний рух в Польщі виявився спочатку в 1520—30 роках в лютеранській формі, головню серед міщанства, але був зустрінутий дуже сувороми репресіями. Та він скоро укріпився в східній Пруссії, яка стала протестантською країною, і в той час, як у Кракові палили людей на вогні за ересь, у Кенігсберзі повстав 1544 р. лютеранський університет, який мав певне значіння й для польсько-литовських областей. Вже в половині XVI в. проповідь протестантизму починає робити великі успіхи серед польсько-литовської шляхти, діти якої вчилися в закордонних університетах. Відомо,

наприклад, що у Вітенберзі, осередку лютеранської пропаганди, в 1530-х роках вчилися студенти Poloni, Rutheni, або такі, що подавали про себе, що вони явилися ex Russia, отже це були українці та білоруси. З шляхтою католицької церкви й уряду стало важче давати собі раду. Король Жигимонт-Август II (1548—1572), вихований в оточенні прихильників нових ідей (його мати була італійська принцеса Бона Сфорца), ставився до реформаційного руху толерантно. Багато значних магнатів (наприклад, Радивиличі) навернулось на кальвінізм або лютеранство й стало могутими покровителями нової віри. В самім краківському університеті появились професори протестанти. В 1548 році явилися у Польщі вигнані з Чехії й Австрії «чеські брати» й відродили спомини про гуситство.

Спеціально на Україні ґрунт для поширення реформаційних ідей був до певної міри підготований ще в другій половині XV століття через вплив раціоналістичної секти так званих «зжидовілих», яка створила на українській мові доволі значну літературу (перекладну). Ця секта, як відомо, мала своїх прихильників і на Московщині, але там вона була дуже скоро знищена. З реформаційних течій поширилася на Україні головню аріяньська або антитриїтарська, відома також під назвою соцініянства від імени її провідника Фавста Социна. На Волині прихильниками соцініянства була головню середня шляхта, із значніших українських родів до нього пристали тільки Гойські, Чапличі, Сенюти, Неміричі, князі Пронські. В Києві на західній Волині один час існувала аріяньська академія.

Протестантський рух, як уже було підкреслено мною, не захопив ширших верств українського суспільства: він відштовхував консервативні українські круги, які в своїй православній вірі і старій церковній організації бачили ознаку своєї народности. Багатьох він відштовхував своєю хаотичністю, а його різка критика церкви, маючи на увазі спеціально церкву римо-католицьку, менше промовляла до свідомости православних, які мали в своїй церкві зовсім відмінні порядки.

Протестантизм приніс з собою ідею перекладу св. Письма на народню мову. Але треба сказати, що перші спроби видання церковних книг мовою народною були зроблені білорусом доктором Францем Скориною (в Празі в 1517-19 рр.) незалежно від протестантських впливів. Одинокий, хто старався ширити друком кальвінські ідеї білоруською мовою, був Симеон Будний, автор протестантського катехізису в р. 1562. Здебільшого протестантська наука, являючись на Україну в чужій, польсько-німецькій формі, не сприяла розбудженню якогось національного почуття й тому треба згодитись з Грушевським, що «в організації нововірських громад, в переході на протестанство чи аріяньство православних панів, ми мусимо бачити один з проявів підданню української суспільности, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверті XVI віку, а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности».

Одначе реформаційний рух зробив таки своє діло в підготов-

ленні українського культурно-національного відродження: він розвинув думку української суспільності. Як каже той же Грушевський, «в атмосфері неустійної релігійної полеміки, з котрою спліталися питання про прерогативи державної влади, про законність та її джерела, про право індивідуального самоозначення, соборності, срачії, традиції, ні одна скільки небудь інтелігентна й жива людина не могла зіставатися індиферентною. Відлітав безповоротно віками вихований безоглядний послух, консерватизм, як догмат руського життя, що «не подобаєт переступати преділов старих, яже положили отцове наші»... Не могли минати без вражіння методи дискусії, сміливий критицизм і навіть нерозбірчивість в поборюванні ідейного противника, вироблена в цих гарячих, повних пориву й захоплення часах». Це все дуже придалося, коли довелось обороняти православну віру від натиску латинства в кінці XVI століття.

Супроти зовнішнього блиску польської культури в XVI віці, супроти тої ідейної боротьби, яка хвилювала польське суспільство, супроти буйного політичного життя польської шляхти, старі форми свого українського життя, консервативні й часом архаїчні в глибині київських і волинських пуц, або в степах Брацлавщини й Наддніпрянщини, здавалися українському панству чимсь відсталим і старомодним. А щоденні зустрічі в практичній сфері суду, адміністрації, при дворі часом дуже дошкульно давали відчутти «провінційальний» характер того життя. Отже само собою бувало, що українське панство й заможніша шляхта дуже легко піддавалась польським впливам і, може, непомітно для самих себе польщились, переймали польську мову, польські звичаї. Правда, і серед українського й білоруського панства траплялись люде, які свідомо піддержували руську просвіту і разом з нею й інтереси православної церкви, були меценатами піонерів українського друкарства й діячів українського письменства, але вони скоріше були виїмками, ніж явищем типовим. Такими були: Григорій Ходкевич, гетьман литовський, що у своїм маєтку Заблудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям Івану Федорову й Петру Метиславцю; князь Юрій Слуцький, що в 1560-х роках заложив був у себе в Слуцьку школу й друкарню; князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, чоловік Раїни Могилянки, добродійки скиту Манявського в Галичині; до них можна зарахувати й московського емігранта, князя Андрія Курбського, що втікши р. 1564 з Москви, дістав ковельське староство на Волині й витворив тут певний культурний осередок у своїй резиденції, в селі Милянєвичках. Та всіх їх перевершив могучий волинський магнат, князь Костянтин Острожський (1526-1608). Він заложив школи в Турові й Володимирі, а року 1580 у своїй резиденції Острозі, яку сучасники звали колегією або академією. Він запросив на професорів учених греків, до котрих пізніше прилучилися й свої. В школі вчили головно мов (славянської, грецької й латинської й звичайних сім «вільних наук», *trivium* (граматика, риторика й діалектика) і *quadrivium* (аритметика, геометрія, музика й астрономія). Біля Острожської школи згуртувався ряд освічених

і талановитих діячів, які виявили себе на полі науки й церковного життя: Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бронський, Дам'ян Наливайко, Клирик Острожський. Із школи вийшов і знаменитий Мелетій Смотрицький (син Герасима). Ще перед академією князь Острожський заложив у себе друкарню, яка вже в 1580 році випустила знамениту Біблію на славянській мові. Діяльність Острожського центра дуже тишила православних. Один сучасник писав, що завдяки Острогу «православ'є наше почало сяяти, як сонце, і люде вчені почали в церкві Божій показуватися, учителі й будівничі церкви Божої, та книги друковані почали множитися». Однак заходи Острожського та других меценатів коло піднесення своєї віри й народності були самі по собі відокремлені і тільки ще більше відтінювали енергійність і байдужість до них загалу українського панства.

Ще доки римо-католицька церква, захитана реформаційними течіями, сама перебувала в стані певного розстрою, православні могли спокійно дивитись з боку на релігійні суперечки в польським суспільстві. Але з 1560-х років католицька реакція починає скріплятись і в Польщі. В ній з'являється орден єзуїтів, якому вдалося зупинити поширення реформації в Польщі й на Литві й організувати наступ не тільки проти протестантів, але й проти православних. Єзуїти появились спочатку в Пруссії східній й заклали там в 1565 р. свою колегію в Браунсбергу. До Польщі їх впровадив кардинал Гозій, єпископ Вармійський (в Пруссії), учасник Тридентського собору. В році 1569 була заснована єзуїтська колегія у Вільні, потім пішли школи в Несвіжу, Люблінні, а в 1575 р. постала вже єзуїтська колегія в Ярославі в Галичині. За нею пішли школи у Львові, Луцьку, Замості, Кам'янці, Винниці, Барі, Перемишлі, Бересті, Фастові й т. д. До єзуїтів дуже прихильно поставився король Стефан Баторій і надав р. 1578 їх Віленській колегії титул академії, себто вищої школи університетського типу. Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але головний натиск клали на словесні науки: граматику, риторику й поетику, щоб учні навчалися орудувати словом, щоб звикали спорити й промовляти. Єзуїти були добрі педагоги: вони головну вагу надавали не так навіть науці як вихованню і вміли прихилити до себе учнів. Скоро про єзуїтські школи пішла добра слава, як про найкращі школи свого часу, і шляхта та пани почали віддавати туди своїх дітей, не тільки католики, але й протестанти й православні. Так один волинський пан Василь Загорівський, великий прихильник православної віри й руської просвіти, пишучи в татарським полоні заповіт, наказував дати дітей «до Вільні до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку». І сам князь Курбський похваляв княгиню Чарторійську за намір дати сина до науки до єзуїтів. За порівнюючи короткий час єзуїтам удалось виховати нове покоління польських панів і шляхти в дусі повної відданості католицькій церкві, причім не мало дітей завзятих протестантів або ревних прихильників православ'я опинились католиками: сини або дочки Ходкевичів, Радивилів, Слуцьких, Острожських були

вже католиками й жертвували єзуїтам величезні фонди спеціально на заснування єзуїтських шкіл та колегій. Другим могутим засобом єзуїтської пропаганди була проповідь. Єзуїти, маючи в своїх руках талановитих проповідників, таких як Бенедикт Гербест, а особливо Петро Скарга, виступали з проповідями, диспутами, полемікою, де тільки могли, одночасно ведучи свою пропаганду й друком, випускаючи в світ збірки проповідей і полемічних розprav. Особливе враження зробила книга Скарги «О jednotci kościoła Bożego pod jednym pasterzem» (1577), в якій він доводив спасенність католицької церкви та її вищість над православною. Говорив про помилки православної віри супроги християнської науки, закидав різні «хиби» в церковнім житті, от як подружнє життя священників, славянську мову в богослужбі, вміщування світських людей в церковні справи, закликав для порятунку до унії з римською церквою під зверхністю папи. Ще раніш від Скарги Бенедикт Гербест (в 1567 р.) закидав православному духовенству нецтво її темноту і також рекомендував церковну унію.

Цей натиск, що розпочався в 1570-х роках, застав православну сторону невідготованою. Православні тримались спочатку тактики — не зачіпати іновірців, уникати суперечок, не реагувати на їх виступи. Одначе римо-католицька сторона, вбиваючись серед українського й білоруського громадянства в силу, робилася все більше агресивною. Отже мовчати робилось неможливим, і ми бачимо, що й з православної сторони появляються полемічно-оборонні твори, здебільшого — вибірки й компіляції старих полемічних писань проти латинців, доповнені новішим матеріалом. Але це все не дорівнювало талановитим писанням Скарги або Гербеста, і Скарга хвалився, що, не можучи нічого відповісти на його аргументи, заможні русини просто скуповували й палили його книгу. Та й справді, дезорганізація й непорядки в православній церкві, особливо серед вищої єрархії, були такі великі й так усім очевидні, що простим заперечуванням фактів і повторюванням старих докорів і «обличеній» латинства тяжко було щонебудь вдіяти. Треба було піднести рівень власної освіти на православнім ґрунті й реорганізувати церковне життя, оздоровити й обновити його. І чимало ревнителів православія, бачучи що не гаразд, приходили до такої думки, а деякі пани, як ми бачили, й ділом старались допомогти батьківській вірі й народності. Але їхніх відокремлених зусиль не вистачало. Стара провідна верства русько-українського суспільства, видко, пережила себе й вже не відповідала завданням, які покладала на неї історія.

І от в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства, яка досі грала дуже незначну й скромну роль в українськїм житті — міщанство. Воно бере до своїх рук діло обновлення церковного й взагалі духового життя української народності (те саме чинить і міщанство білоруське у себе у Вільні та по інших осередках), йсму справді удається, за допомогою вірних православію панів і шляхти, зупинити натиск латинства саме тоді, коли воно вже тріумфувало свої успіхи на українських

та білоруських землях. Організоване в своїх церковних братствах, міщанство енергійно береться за рятування віри й народности.

Перший відмітив вагу й значіння міщанства та його братств у нашій історії М. Максимович у своїй невеличкій статті про Луцьке братство (1841), а ширше зясував ролю міщанства в ділі оборони віри й національності П. Куліш в I томі своєї «Історії возсоединенія Руси» (1873). Оpubліковання Київською Археографічною Комісією (в її «Памятникахъ», тт. I-IV, 1845—1859) актів Луцького, Київського, Львівського та інших братств Правобережної України дало змогу дослідникам приступити до вивчення діяльності братств і зясування їх характеру. Тепер питання про братства має свою доволі значну літературу, яка, одначе, не в усьому погоджується між собою, особливо що стосується питання про те, як братства виникали й звідки вони взялися.

Російський історик С. Соловійов висловив погляд (1856), що первісною громадською організацією, з якої виникли братства, були відомі за князівських часів «братчини», себто пири в складчину, що походили від поганських культових звичаїв і були спільні всім слав'янам. Священик Флеров зясував братства з «вечерами любови» старохристиянських часів і з церковними ремісничими організаціями, які розвинулись на Білорусі й Україні під німецьким впливом. Більш менш так само дивились на походження братств Ф. Лебединцев (1862), М. Коялович (1864), М. Скабаланович (1871) а пізніше А. Папков (1900) — усі звязані з духовною школою. Папков доводив звязок братств з староруською парафіяльною організацією й старими «медовими братствами», коли братчики по великих святах сходились, варили мед і спільно бенкетували. С. Голубев (1880) вважав братства за патрональні організації для колективної опіки над церквою. Так само дивився й А. Криловський, автор розвідки про Львівське братство (1904). Ол. Ефименкова в своїй прегарній розвідці про українські братства (1880) основою, прототипом пізніших братств вважала братство родове. Вона вказувала на їх оригінальність і неподібність до західньо-європейських цехів, підкреслювала релігійно-етичні основи, брак якихсь матеріяльних тенденцій і широкі освітні стремління, чого не було у цехів. Український економіст Мик. Зібер (1881) ще ліпше підкреслював звязок і аналогію українських братств з слав'янськими й загально-людськими організаціями на певнім ступні культурного й економічного розвитку.

М. Грушевський (т. VI, Історія України-Руси, 1907) поясняв походження братств так, що в примітивно-суспільному устрою це був союз братів, які, вилучившись з спільної семі, не поривали родових звязків, що їх зязували: спільні господарські інтереси, спільна оборона від ворогів, спільна участь в шануванні божества — покровителя роду. В міру того, як слабнув і приходив до розкладу родовий устрій, місце цих родових союзів заступали різні територіяльні і професійні об'єднання, що приймали на себе функції старих союзів родових. В світі східньо-славянському, де родовий

устрій розложився дуже скоро, і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного територіяльно-родового й чисто територіяльного характеру, ім'я братства задержалось правдоподібно тільки за тими союзами релігійного характеру, які перебрали на себе опіку над старими родовими патрональними культми. Коли місце старого поганського культу стало займати християнство, воно помалу перенесло звичай поганського культу на культ християнський, заступило поганські свята й церемонії церковно-християнськими. Церква стала релігійним осередком, що звязував далі в один союз групу сел чи осад; до їх храмових свят привязувалися старі ритуальні традиції й пири. І за цим союзом задержалось старе ім'я братства. Грушевський не вважає потрібним звязувати наші братства з якими-сь західними цехами чи гільдіями, хіба що мова йде про якісь деталі братського устрою там, де були сильніші німецькі впливи. З розвитком церковного устрою, що припадає на другу половину XV і на XVI століття, братська організація підпадає сильним впливом організації цехової. Сама цехова організація, на думку Грушевського, була внутрішнє споріднена з братською, вона виросла з того ж коріння, що і братська, й задержала на всі пізніші часи ті прикмети релігійних організацій, які зближали її з братською.

Головним осередком братського руху зробилися на українських землях Львів, на білоруських — Вільно. Перша документальна звітка про львівське братство походить з 1463 року. Найстаршими братствами на Україні були львівське Успенське, відоме з 1463 року, і луцьке Хрестовоздвиженське, відоме з 1483 року; львівські міщани, не вважаючи на своє упосліджене становище, в першій половині XVI віку значно поліпшили свої матеріальні достатки, займаючись різними ремеслами, а особливо торгівлею. Вони завели безпосередні зносини з Туреччиною, Волощиною й особливо наживались на торгівлі волами. У Львові зросло число українських крамниць і самих будинків. Дехто з міщан мав дуже велике майно. Зріст економічного добробуту осмілював міщан і заохочував до громадських та до церковних справ. В своїй громадській роботі міщани гуртувалися в братствах. Було їх у Львові кілька, але Успенське було найстарше й найповажніше. Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики в складчину купували свічки, книги, ікони, дбали за порядком і благоліп'ям церковної служби. Що року на свято Успенія робили великий бенкет, на який їздили й гості. Помалу братська організація скріплялася, точно вибирала вкладки з членів і розпоряджала вже значними фондами, які дали змогу відбудувати в 1547 році церкву, а коли вона згоріла в 1571 р. вдруге, то на братські кошти й на складки з усієї України, а також за допомогою молдавського господаря поставлено нову прегарну церкву в 1590 році, так звану Волоську. Братчики судились власним судом і не мали права вдаватись до коронного суду, допомагали біднішим своїм членам або їх родинам, урочисто ховали їх всі вкупі, взагалі виховували в собі духа солідарности й взаємної допомоги. В 1574 році Успенське братство допомогло Івану Фе-

дорову поставили друкарню, яку пізніше й відкупило; в 1586 р. заснувало школу, яку називано гімназією. На вчителів запрошено відомих учених: Зізанія Тустановського й грека Арсенія. Уже за п'ять років по заснуванні школи виходить (1591) зложена її студентами грецько-славянська граматика «Адельфотес», що дуже піднесло престиж школи, і в слідуючій 1592 році король дозволив розширити програм школи, впровадили до неї «свобідні науки» латинською мовою.

В 1586 році приїхав до Львова царьгородський патріарх Еремія й затвердив новий статут братства, який зробився зразком для інших українських братств. Успенське братство дістало почесний титул Ставропігії й дуже великі права: всі нові братства можна було засновувати лиш по типу львівського й під його контролем; львівське братство дістало право догляду за духовенством, щоб жило по закону, й імунітет від свого місцевого єпископа. Метою цих широких прав було — за допомогою братських організацій піднести моральний і духовний рівень суспільства й церкви. Однак були тут і небезпечні моменти, а саме піддання духовенства під контроль братства й зменшення влади єпископа. Це дало, як ми побачимо, свої негативні наслідки зараз же у самім Львові.

В кінці XVI і в початку XVII століття братства поширюються по всій Україні: в році 1591 постають на зразок львівського братства в Городку й у Бересті, в 1592 в Перемишлі, в 1606 р. в Замості, в 1615 в Києві, в 1617 реформується братство в Луцьку і т. д. Осередком братського руху на Білорусі робиться Вільна, де Свято-Духовське братство дістало в 1588 р. такуж ставропігію, що і львівське. До братства тепер записуються українські пани й шляхта, допомагають їм своїми коштами та впливами. До братства приймаються й жінки, яко сестри. Братства почувають себе покликаними стояти на сторожі інтересів православної церкви й виступати в її обороні.

В 1582 році виникає так звана календарна справа. Папа Григорій XIII проголосив реформу календаря, щоб вирівняти різницю між старим Юліянським календарем і новим астрономічним. Реформа, як висловлюється Грушевський, мала в своїй основі зловні консервативний характер, бо привертала календар до норми, прийнятої ще на вселенському соборі в Нікеї й спиралась на певних астрономічних обрахунках. Однак brutальні заходи львівського католицького архієпископа Соликовського, який в 1583-84 роках почав вводити новий календарь, забороняючи православним відправляти свята по старому календарю, вигоняючи людей з церков і олепчтуючи самі церкви, викликало велике обурення з боку православних. Полетіли скарги до короля, до сойму, і православні виграли справу: король видав грамоту, де піддержував свободу виконання православних обрядів, право будови церков і вільне уживання старого календаря. Ця перемога дуже піднесла дух в православному таборі, особливо серед львівських міщан, і заохотила до дальших виступів.

Коли в 1586 році появилася брошура Гербеста «Wiary kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolnictwa historia dla Rusi na-

І й М., Історія русскої церкви, т. ІХ, розділ ІІІ. Ор. Л е в и ц к и й, Соціалізм въ Польщі и Юго-Западної Руси. «Кіевская Старина», 1882, ІV, V, VI. И. М а л ы ш е в с к і й, Подложное письмо половца Ивана Смеры къ великому князю Владимиру святому, «Труды Кіевскої Духовної Академіи» 1878. Ст. Кот, Polska drugoego wieku wobec kultury zachodniej, „Kultura Polska“, Kraków, 1932. Його ж: Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych Arjanami, Warszawa, 1932.

Про братства і національно-релігійний рух кінця XVI віку: С. Соловьевъ, ратчины, «Русская Бесѣда», 1856, ІV. І. Ф л е р о в ъ, О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уни въ Юго-Западної Россіи въ XVI, XVII і XVIII стол., Петербург, 1957. Ф. С р і б н и й, Студіі над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVIII століття, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» тт. 108, 111, 112, 114, і 115. М. К о я л о в и ч ъ, Стенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ, Петербург, 1862. Скабагановичъ, Западно-европейскія гильдіи и западно-русскія братства, «Христіанское чтеніе», 1871, ІІ. А. Е ф и м е н к о, Южно-русскія церковныя братства, «Слово», 1880, X-XII, передруковано в збірці «Южная Русь», т. І, Петербург, 1905. А. П а л к о в ъ, Братства, Петербург, 1900. А. К р ы л о в с к і й, Львовское Ставропігійальное братство, «Архивъ Юго-западної Россіи», ч. І, т. 10. Київ, 1904. І. С о к о л о в, Українська церква та грецький схід в XVI-XVII ст., «Записки Істор. Філол. Відділу Української Академії Наук», т. І, Київ, 1919. Перегляд літератури про братства див. П. К л и м е н к о, Цеги на Україні, т. І, Київ, 1929 (вступ). М. Г р у ш е в с ь к и й, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Відень, 1919. Н. С у м ц о в ъ, Историческія попытки католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію грегорианскій календарь, «Кіевская Старина», 1888, V. М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія української літератури, т. V, Київ, 1928.

wrócenia pisania», з дуже образливими для православних русинів виразами, закипіла полеміка, яка розвивалася з обох боків crescendo і дала нам багату літературу трактатів, памфлетів, полемічних творів; це був початок тої літературної боротьби, яка затяглася мало не на ціле століття й яка зосередилась коло справи церковної унії, яка саме тоді виринула на поверхні українського життя з ініціативи самих православних владик.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905, т. VI, Київ, 1907. Н. Василенко, Очерки Западной Руси и Украины, Київ, 1916. В. Бѣдновъ, Православная церковь въ Польшѣ и Литвѣ. Катеринослав, 1908. Ф. Титовъ, Русская православная церковь въ польско-литовскомъ государствѣ, т. 1-3, Київ, 1905. И. Чистовъичъ, Очеркъ истории западно-русской церкви, 2 т., Петербург, 1882-84. Ор. Левицкій, Внутреннее состояніе западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI вѣка и уніа, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. 1, т. VI. Його ж: Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вѣкахъ, «Кіевская Старина», 1874, VIII. Ол. Лотоцкій, Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV-XVI вв., «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. IX, Львів, 1894. М. Владимірскій-Будановъ, Церковныя имущества въ Юго-Западной Россіи въ XVI в., «Архивъ Юго-Западной Россіи» ч. VIII, т. 6. Ор. Левицкій, Южно-русскіе архієреї въ XV-XVI вв., «Кіевская Старина», 1882, 1. Його ж: Волинські оповідання з життя XVI і XVII вв. Київ, 1914. W. Czerniak, Sprawa równoprawnienia schyzmatyków i katolików na Litwie (1432-1563), «Rozprawy Akad. Umiejętności, Wyd. Histor.-Filoz. t. XLV. K. Stadnicki, O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich na Rusi Halickiej i Wołyniu, Lwów, 1882. Wl. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów, 1904. Ол. Сушко, Впровадження єзуїтів до Польщі, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», тт. 57-58, Львів 1904. Його ж: Предтеча церковної унії 1596 року Бенедикт Гербест, там же, тт. 53-55, Львів, 1903. П. Жуковичъ, Кардиналь Гозій и польская церковь его времени, Петербургъ, 1882. Ол. Сушко, Єзуїти в заведенню унії в Русі в доберестейській добі, «Альманах українських богословів», Львів, 1902.

Про князя К. Острожського й про академію в Острозі: М. Костомаров, Історія України в життєписах, Львів, 1918. П. Куліш, Історія возсоединенія Руси, т. I. Петербург, 1873 (розділ 9). К. Харламповичъ, Острожская православная школа, «Кіевская Старина», 1897, V і VI. І. Уманецъ, Кн. К. В. Острожскій «Русскій Архивъ», 1904, IV.

Про початки друкарства на Україні: І. Огієнко, Історія українського друкарства, т. I, Львів, 1924. 350 років українського друку, 1574-1924. «Бібліологічні Вісти», Київ, 1924, ч. 3. «Стара Україна», Львів, 1924, ч. II-IV (овілейне число, присвячене 350-літтю українського друкарства). Іл. Свєнцицькій, Початки книгопечатання на землях України, Львів, 1924.

Про реформаційний рух на українських землях: I. Szujski, Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881. I. Bukowski, Dzieje reformacji w Polsce, 1883-86. W. Zakrzewski, Powstanie i wzrost reformacji w Polsce, 1870. Н. Любавичъ, Історія реформацій въ Польщі, Варшава, 1883. Його ж: Начало католической реакции въ Польщі и упадокъ реформации, Варшава, 1890. Могавскі, Arjanie w Polsce, 1906. Мика-

**ЦЕРКОВНА УНІЯ В БЕРЕСТІ. СПРОБИ УНІЇ В XIII-XV СТОЛІТТЯХ.
ПРАВОСЛАВНІ ЄПІСКОПИ НА ЧОЛІ УНІОННОЇ АКЦІЇ. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР І ЙОГО ВЛИБЖЧІ НАСЛІДКИ. РЕЛІГІЙНА ПОЛЕ-
МІКА Й БОРОТЬБА. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ПО... ІЯ.
РУХИ КОС... НАЛИВАЙКА.**

Питання про церковну унію кінця XVI віку має широкую літературу в історіографії як українській, так і в польській та російській, і історія самої унії та її відгуків в тодішнім українським житті розроблена дуже докладно. Однак, не можна сказати, щоб історична наука щодо питання про церковну унію на Україні й Білій Русі прийшла до якихось одноставних поглядів і висновків. Діло в тім, що в цім питанні сплелися крім чисто релігійних ще й моменти національні та політичні. Сама справа унії, внівши такий страшний заколот в старе українське життя, не переставала бути актуальною на західно-українських землях протягом цілих трьох століть, та ще й сьогодні не вляглися біля неї пристрасті релігійні, національні й політичні. Кожна сторона являється тут заінтересованою, й нема нічого дивного, що рідко хто з дослідників, які працювали над історією унії на Україні, міг зайняти строго об'єктивне становище, незалежне від конфесійних і національно-політичних поглядів. Як справедливо зазначає Грушевський, історія унії й досі трактується занадто *summa et studio*, і поступу в збиранні й збагаченні фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступ в зрозумінні й справедливим з'ясуванні цих матеріалів.

Що торкається самого Берестейського собору, то його історію списали прихильники й вороги унії зразу ж по гарячих слідах, але, розуміється, кожен з свого штандпункту: на історію Берестейського собору, видану Петром Скаргою 1597 року, православні негайно ж відповіли документальною історією собору в книзі «Ектезіс», виданій того ж 1597 р. і знаменитим «Апокрізісом» Мартина Броневського (1597). Тут теж подано історію й документи про собор. І пізніше вийшло не мало праць в зв'язку з собором і початками унії, але всі вони носили явно суб'єктивний і полемічний характер. Справжня наукова історія унії появилася

аж у кінці XVII століття. Це була праця василіянина Ігн. Стебельського «Dwa wielkie światła na horyzoncie rośocckim» (1781-83), де було подано цінний документальний матеріал. Ще більше значіння мала праця Миколи Бантиша-Каменського (батька історика України) «Историческое извѣстiе о возникшей въ Польшѣ унii», зложена в 1795 році, але видана лиш в 1805. З неї властиво й починається наукова література про унію. В 1842 році вийшла дисертація М. Костомарова «О причинахъ и характерѣ унii въ Западной Россii», але вона була зараз же сконфіскована й знищена російською владою. Перевидана вона була лиш недавно Українською Академією Наук у Києві (1928). Працею М. Кояловича «Литовская церковная унiя» 2 т., (1859-61) одкривається цілий ряд розвідок про унію російських і українських істориків, писаних з церковно-православного штандтпункту, з його дуже негативним поглядом на унію та її наслідки. Важнішими з них були розвідки Н. Іванишєва (1859), М. Макарія, Оп. Левицького, Н. Петрова, Ф. Кудринського, П. Жуковича та інших. З польських і чужоземних праць треба назвати праці С. Ліковського, А. Прохазки, А. Левицького. Дуже важна праця відомого єзуїтського історика П. Пірлінга «La Russie et le Saint-Siège», 1896.

Наукові праці про унію, писані українцями з уніятського (греко-католицького) погляду починаються німецькою працею єпископа Ю. Пелеша «Geschichte der Union» (1878—1881). Далі вийшли праці Ант. Добрянського, К. Студинського, Ол. Сушка, Б. Бучинського, М. Чубатого, Ст. Томашівського, які звернули також увагу й на уніонні спроби перед Берестейською унією. Взагалі за останні часи дослідники греко-католицького табору стараються вицукувати й підкреслювати в нашій давнині факти, які свідчать взагалі про місіонерську діяльність римо-католицької церкви на українських землях, і спеціально про змагання до унії з Римом на старій Русі.

Справді, уніонні змагання на українським ґрунті почалися дуже давно, в кожному разі не пізніше XIII століття, і той час, коли справа унії була поставлена вповні реально, в кінці XVI в. вона мала за собою стару традицію. Досліди М. Чубатого й Ст. Томашівського підтвердили вже раніше сконстатований в історичній науці факт, що стара Русь-Україна, прийнявши головню культуру візантійську, в той же час стояла на перехресті занадто різних культурних впливів, щоб так чи інакше не зазнати на собі також і впливів латинського Заходу. Вже за часів Володимира Великого і його синів ми бачимо в Києві західніх місіонерів, а київські церковні пролємісти того часу вже вважають за потрібне виступати також і проти латинян та їх «блудів»: доказ, що латинська пропаганда була справою актуальною. Та й пізніше ми зустрічаємо на Русі постійно представників римо-католицьких монаших орденів і взагалі релігійних місій, а династичні звязки українських князів з західньо-європейськими пануючими домами вели до дуже частих зустрічей з римо-католицьким світом. Новіші дослідники підкреслюють наприклад, католицькі сим-

патії чернігівського князя Михайла Всеволодовича, убитого в Орді. Нам тяжко сказати, наскільки в уніонних проєктах, які виникають в Галичині вже в XII віці, грав ролю момент ідеальний, себто змагання до об'єднання обох відламів недавно ще єдиного християнства в одну цілість, в інтересах пристіянського універсалізму. Але моменти політичні, бажання ціною визнання папської зверхності дістати поміч на Заході супроти небезпеки з Сходу — грали тут безперечно свою ролю. Так саме, як в трохи пізніших змаганнях Візантії з першої половини XV віку, які знайшли свій відгук також на Україні, грало ролю бажання знайти на Заході опору супроти турків. Одначе ці змагання не дали реальних наслідків. Православіє, як для греків, так і для українців було тісно зв'язане з народністю й національною культурою, латинство уявлялось їм релігійно-культурною формою, котра сприяла національним та політичним впливам на їх з боку тих сусідів, які джерела своєї культури мали в Римі. Тому то всі спроби заключити церковну унію з Римом навіть при найліпшій вірі їх ініціаторів, зустрічали на Україні рішучий опір тих суспільних верств, які в данім моменті грали провідну ролю. Але не можна заперечити того, що якраз в кінці XVI віку, при збільшенні культурних взаємин українців із Заходом і при оживленні темпу культурного розвитку взагалі, ідея унії мала більше для себе ґрунту, ніж колись, не вважаючи на те, що мала й більш різких противників.

Ініціатива до злуки з Римом вийшла цим разом від львівського єпископа Гедеона Балабана, огірченого постійними конфліктами з Львівським братством. Як уже було згадано вище, царгородський патріарх Єремія, в свій приїзд на Україну в 1588—89 роках узявся був упорядкувати там справу православної церкви, але незнакомлений як слід з місцевими відносинами, певіся доволі незручно й нетактовно супроти єпископів, особливо супроти львівського владика Гедеона Балабана, що мав конфлікт з Успенським братством. Надавши особливі права братству Львівському й Віленському, він викликав незадоволення владиків, яким взагалі не по нутру був характер реформи братств, переведеної патріархом. Усунення митрополита Онисифора з катедри й наставлення Михайла Рогози без собору духовенства також не було владикам приємне. І ось Балабан скликає в Белзі в 1590 році приватну нараду владиків, на якій брали участь, окрім самого Балабана, ще Кирило Терлецький, єпископ луцький, Діонісій Збіруйський холмський і Леонтій Пельчицький туровський. Балакали про становище православних єпископів, і тут була вперше кинута думка про унію.

Властиво ця думка була, як ми бачили, не нова на західно-українських землях, доволі пригадати короля Данила, участь Григорія Цамблака в Константинопольському соборі 1418 року й його таємні розмови про унію, Флорентійську унію 1439 р., деякі (не зовсім ясні) зносини митрополитів XV-XVI вв. з Римом в справі унії. Тоді ж і дуже енергійно пропагували єзуїти. На нараді в Белзі унію з Римом представлено, як засіб до виведення православної

з оточеним посланієм до всіх православних, де зясовував акцію єпископів, називав їх зрадниками, закликав не йти за ними й поборювати унію всіма способами. Сам князь Острожський не мав в принципі нічого проти злуки церков, але він хотів, щоб справа унії вирішувалася на соборі, а не в тіснім гуртку єпископів. До того ж він був ображений, що його проминули й вели діло в таємниці від нього. Послання, надруковане й розіслане по всіх усядах, справило вражіння. Українська шляхта зложила на своїм зїзді протест проти унії й зробила спробу порозумітися з польськими протестантами, які засідали в Торуні на своїм синоді, в цілі спільної оборони релігійних інтересів. Тоді прихильники унії рішили прискорити діло. Єпископ володимирський Потій і єпископ лудський Терлецький поїхали в кінці 1595 року до Риму й тут зложили перед папою Климентом VIII урочисту заяву про унію православної церкви в Польщі з церквою римокатолицькою. Папа прийняв їх заяву, й унію було формально проголошено, а на знак того вибито медаль з написом: «*gutenis receptis*». В марті 1596 р. Потій і Терлецький повернулися додому. Зоставалось тепер схилити до унії православне й білоруське громадянство.

Але в цьому й лежала найбільша трудність. Ані маса православного духовенства, ані українська шляхта й міщанство й думки не припускали про унію, вважаючи її ні за що інше, як тільки за замах на свою батьківську віру й народність. В їх очах ідеальні мотиви про злуку церков і обєднання християнства під одним пастирем відступали назад перед загрозою латинізації й колонізації українського культурного життя. Проти унії розпочалася завзята агітація. Під впливом цієї агітації й розбурханих нею прирастай відступили від унії Михайло Копистенський, владика перемишльський, і сам перший ініціатор, львівський владика Гедеон Балабан. Вони зложили про це писану заяву, занесену до актових гродських книг. На сеймиках українських воеводств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського й на Литві православна шляхта закладала протести, і вони були оголошені на варшавськім сеймі весною 1596 року. Ситуація відразу загострилася. Рішено було розв'язати справу на соборі, який з наказу короля мав зібратися в кінці 1596 р. в Бересті. Обидві сторони приготувались до рішучого бою. Дано було знати до Царгороду, й патріарх прислав свого представника Никифора, бувшого професора університету в Падуї. Прислав свого представника, євхарха Кирила Лукариса, і патріарх александрійський. Прибуло багато духовенства з православного сходу. Ніколи ще не було на Україні такого величнього й урочистого собору. Явились послы від української шляхти, від усіх воеводств, багато окремих представників шляхетського стану, представники міщанства зі Львова, Вільни та інших міст. Нарешті багато архімандритів, ігуменів і священників. Домінуючу роль на соборі грав князь Острожський. Цей собор не схотів засідати разом з прихильниками унії, й обидві сторони зібрались окремо. На уніяетському соборі була представлена вища ієрархія православної церкви, кілька римокатолицьких єпископів, представники короля й уряду.

церкви з її приниженого становища в Польщі і разом до скріплення авторитету й поваги самих єпископів.

Душею справи виявив себе Кирило Терлецький, до якого згодом пристав Інатій Потій (1541-1613), сенатор і каштелян, що заняв катедру Володимирську в 1593 р. по смерті єпископа Мелетія Хребтовича. Сам митрополит Михайло Рогоза був згодом втягнутий в справу унії, але він, як людина боязька й нерішуча, активної ролі не грав. Літою митрополит скликав до Берестя синод православної церкви, на якому мали обміркувати різні непорядки в церковнім житті й способи їх усунення. На нараді крім тих чотирьох єпископів, що зіздились у Белзі, був сам митрополит і Мелетій Хребтович володимирський. Нарада винесла кілька постанов: зіздитись що-року на нараду, не вмішуватись владикам до справ чужих єпархій; розглянуто було й вирішено деякі біжучі справи. Але далеко важливішим було те, що всі чотирі учасники Белзької наради зібрались потаємно окремо і склали декларацію про унію, яку Кирило Терлецький мав вручити королеві. В декларації підписані заявляли, що бажають мати своїм верховним пастирем римського папу, вимовляючи собі свої прежні обряди й увесь церковний порядок православної церкви. Усі четверо: Кирило Терлецький, Гедсон Балабан, Діонісій Збіруйський і Леонтій Пельчицький підписалися під декларацією. Але тільки в 1590 році доложили її Кирило Терлецький королеві. Жигимонт II прийняв її дуже прихильно, обіцяв, що уніятів буде зрівняно з католиками в правах, і просив, щоб проєкт нарешті був оголошений до загального відома. Досі справа велася у великій таємниці. Хоча єзуїти дуже гаряче саме в той час агітували за унією, але владика боявся ще прилюдно висутпати з своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. Аж нарешті в кінці 1594 року остаточно вироблено акт про унію й предложено його королю та папському нунцію в Кракові. Вихідним пунктом догматичних умов було взято флорентійську унію 1439 року. Духовенство й миряне мали підлягати в справах віри римському папі й прийняти новий календарь. Всі релігійні обряди й церемонії православної церкви мали залишитися; остаточно вирішення справи причастія мав зробити папа. Допускалися мішані шлюби й жонате духовенство. Уніятським єпископам дозволялося відправляти службу Богу в римо-католицьких костелах, а католицьким — в церквах. Уніятські єпископи мали дістати місця в сенаті і бути вільні від усяких податків. Уніяти допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Митрополит Михайло Рогоза довго вагався, чи приставати до унії, і його з великим трудом умовив енергійний Потій, який з 1593 року вже був єпископом і зразу ж став на боці прихильників унії. Акт про унію дістав апробату і від короля і від нунція. Одначе тим часом, не вважаючи на всю конспірацію, з якою провадилася справа унії, чутки про неї дійшли до православного промадянства й викликали серед нього страшенну тривогу. Перший ударив на гвалт старий князь Острожський. Він звернувся 25. II. 1595 року

ківську віру, до всіх земляків, «що живуть у Ляцькій землі», його пристрасні обличення занепаду моральності й релігійності у земляків, а особливо серед духовенства. Ці писання, що виявляють між іншим глибоке співчуття до неволі низчих верств українського народу й велику гуманність, по силі тону, пластичності й яскравості форми, не мають собі подібних в старій українській літературі. Вони всі, крім одного, не були друковані й ходили в рукописах.

Та поруч літературної полеміки велася й цілком реальна боротьба. Перш за все мало реальне значіння те, що польське правительство визнавало за легальну віру тепер тільки унію. Воно почало з репресій проти екзарха Никифора: він був зразу після собору заарештований під закидом, ніби він був турецьким шпигом. Не вважаючи на протести з боку князя Острожського, його відвезли до Марієнбурської фортеці і, хоч вина його не була доведена, тримали його у в'язниці, доки він там не помер. З другого боку царьгородський патріарх затвердив постанови православного собору в Бересті, і вони таким чином добули собі канонічну санкцію.

По смерті Рогози митрополитом став енергійний Потій, котрий повів рішучу боротьбу за переведення унії в життя. Він почав переслідувати непокірних ігуменів і священників, одбирати у православних монастирі й друкарні, засновувати уніятські школи. В особі ігумена Веняміна Рутського, сина московського емігранта, Потій знайшов собі відданого помішника, котрий по смерті Потія став його наступником на митрополичій кафедрі. Позбавлена своєї ієрархії (православний єпископ держався поки що тільки у Львові), православна церква впадала в стан повної дезорганізації, яку зручно використовували прихильники унії. Православна шляхта, як могла, боронила інтереси всієї церкви. Вона заключила формальний акт конфедерації або політичного союзу з протестантами в Польщі: гуситами, реформатами й лютеранами.

В 1599 році відбувся у Вільні зїзд, де був присутній сам князь Острожський, білгородський митрополит Лука, духовенство й миряни. Прибули представники гуситів, реформатів і лютеран. На зїзді ухвалено конфедерацію, себто політичний союз, котрим шляхта православна й протестантська зобов'язувалися «зберігати між собою мир і не допускати, щоб ріжниця віри й церковних обрядів вела до проливу людської крові та щоб когось було карано за віру конфіскацією майна, позбавленням чести, кайданами й вигнанням». Після цього стало легше боротись на соймі. В 1601 році сойм постановив припинити судові процеси в справах релігії й ухвалив, щоб православні церковні бенефіції роздавалися тільки православним, але король не затвердив цієї ухвали. На соймі 1603 року конфедерація знову виборала постанову про поворот деяких, захоплених уніятами монастирів православним, але король не допустив ніяких загальних принципів постанов. Хоча він при своїм вступі на престол і підтвердив у 1589 році урочисто основи релігійної терпимости, але тепер, під впливом єзуїтів, отверто порушував ці обіцянки. І тільки після довгих зусиль під погрозою «рокошу», себто повстання, шляхта

Відразу обидві сторони зайняли взаємне вороже становище й утворили два окремі собори: римо-католики й уніяти засідали окремо, православні й собі окремо. Православні збирались в домі князя Острожського, під проводом двох вірних владик: Гедеона Балабана й Михайла Копистенського. Більшість духовних і світських делегатів прилучилася до них. Обидві сторони уявляли собою справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати й обози. До збройного конфлікту не дійшло, але ж не дійшло й до ніякого порозуміння. Обидві сторони одлучили взаємно своїх противників від церкви й прокляли. Так стався розрив, і обидві сторони повели між собою завзяту боротьбу. Передовсім завязалася гаряча літературна полеміка між оборонцями й ворогами унії.

В 1597 році Скарга видав книгу «Sinod brzeski i jego obrona», одночасно польською й українською мовами, обороняючи унію з канонічного погляду й доводячи, що православний собор в Бересті був юридично неправомочний. Він писав, що опозиція до унії це діло ріжних еретиків, ариян. На це православні зараз же відповіли виданням у Кракові в тім же році книги «Ектезіс, альбо коротке зібраніє справ, которіє ся діяли на помістном берестейском соборі», а слідом за тим появилася знаменита книга, видана зразу по польськи в 1597 р., а в 1598 й по українськи: «Апокризіс, альбо відповідь на книжки о соборі берестейском». Автором її, (що укривався під псевдонімом Христофора Філалета) був правдоподібно шляхтич Мартин Броневський, автор латинського опису Татарії в 1595 р. Наводячи відповідні документи, він розкривав історію унії й махінації єпископів, обороняв правосильність православного собору, доводив, що лиця на ньому було чути голос усієї православної церкви, бо тут взяли участь представники всіх православних земель Річи Посполитої. Тезам Скарги, що тільки єпископи мають вішаючий голос в справах віри, він протиставляв ідею соборної й демократичної церкви. На «Апокризіс» появилася у відповідь «Антирресіс» Іпатія Потія (українською мовою в 1599 р., польською в 1600).

Серед інших памяток полемічного письменства, які робили на сучасників глибоке вражіння й викликали дальше продовження спору, треба назвати писаня К्लирика Острожського (1598-99), перейняті глибоким почуттям, і талановитий твір, зложений (але не видрукований) в 1605-1606 роках, під назвою «Пересторога, зіло потрібная на потомні часи православним христіянам, аби відали, яко некоторые єпископове не спасені ради душ своїх, але для певних причин і дочасних пожитков от своего патріярха одступили і римському папезови в послушенство ся оддали, і великії замішанія в людях учинили», — твір, перейнятий глибоким патріотичним почуттям і визначний своїм розумінням культурних потреб свого часу. За автора цього твору Франко вважав відомого діяча Львівського братства Юрія Рогатинця.

Та найбільший інтерес мають писання афонського ченця Івана, родом з Вишні у Галичині (жив між половиною XVI і 30-ми роками XVII століття), його палкі посланія до єпископів, що покинули пред-

добилась того, що в 1607 році сойм ухвалив, що за грецькою вірою православного обряду залишаються її давні права, і духовенству, яке не хотіло приймати унії, дарувалася амнестія.

Але ці постанови сами по собі не мали великого значіння. В Польщі вже входило в звичай, що все вирішували не постанови та декрети, а фактичне відношення сил. А це відношення сил було не на користь православних. Не вважаючи на велике роздратування в православнім таборі, ідея унії потроху знаходила собі прихильників серед православних духовних і то не тільки таких, що схилилися до унії з особистої користи, але й з мотивів ідейного характеру. Вона знаходила навіть своїх фанатиків і мучеників. Але ще більше значіння мало те, що навіть незалежно від унії в початках XVII віку масова дезерція магнатів і шляхти безпосередньо в польсько-католицький табор виявилась ще в більшому розмірі, як то було раніше. Одні — виховані в єзуїтських школах, другі — просто в наслідок перемоги польської культури й більшої привабливості блиску західно-європейського життя, яке в цій культурі відбивалося, покидали свою батьківську православну віру, свою мову, звичаї, одягу й ставали католиками-поляками. В 1608 р. помер старий князь Острожський, сей «стовп православія», як його називали, а його діти вже стали католиками. Його внучка Анна-Алоїза, що була замужем за Яном Ходкевичем, гетьманом литовським, цілком підпала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, з усіх сил заходилась нищити діло свого славного діда. На місці православної академії повстала єзуїтська колегія. І так було майже в кожній аристократичній українській семі. Старе українське панство вийшло з рядів оборонців православія. Міру жалю й одчаю, які обхоплювали ревнителів старої віри, показує нам знаменитий «Тrenos», себто плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким. В цьому «Плачі» православна церква звергається до своїх синів — одступників:

«О, єпископи, єпископи — кличе вона — чи вам не досить ще тої неоціненої втрати, яку я понесла через вашу недбалість, таку велику втрату в золоті, сріблї, в перлах, в дорогих каміннях, в котрих я пишалася, як найславніша королева! Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий, як світильник, котрий я носила в короні голови моєї між іншими перлами, як сонце серед зізд, — де дїм князів Острожських, що сїяв понад усі інші блиском світлості своєї старої віри? Де інші дорогі каміння тої корони, славні доми руських князів, безцінні сапфіри, неоцінені діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Масальські, Лукомські, Ружинські та інші нечисленні, що їх довго було б рахувати? Де поруч них і інші мої неоцінені клейноти? Я розумію родовиті, славні, всьому світу доброю славою відомі доми — і тут автор вичисляє десятки старинних фамілій, де батьки були ще українцями й православними, а діти зробились поляками і католиками. Ця дезерція здавалась катастрофальною для українського народу. Про її розмах доволі буде сказати, трохи забігаючи вперед,

що сам автор цього жалібного плачу, вже бувши православним архієпископом, перейшов на унію й вмер уніятом.

*

Справа православної церкви спиралася тепер на дрібну шляхту й на міщанство. Це надає в дальшому боротьбі за православ'є більш народний, демократичний характер. Та на допомогу православній церкві, як представниці ідеї української народності в очах мас, виступає на початку XVII віку козаччина. До своїх соціальних і політичних вимог, які вона ставить польській державі, прилучає вона й домагання церковно-релігійного характеру й взагалі переймає на себе роль провідної верстви українського суспільства.

Як ми бачили, козаччина дуже швидко починає зростати в силі й у числі саме у 70-80-х роках XVI століття. Вона вже має свій осередок, незалежний від впливів пограничної адміністрації, — Запорозьку Січ, столицю вільної козацької організації, запорозького низового війська, яке тримає себе наче незалежна, самостійна держава. Номінально визнаючи над собою суверенітет польсько-литовської держави й величаючи себе часом «королівським» військом, запорозькі козаки фактично держаться зовсім незалежно, роблять походи, вміщуються в справи сусідніх держав, ведуть дипломатичні зносини з чужими правительствами, беруть субсидії від чужих володарів.

Школою «міжнародної» політики козаччини послужили до певної міри молдавські справи. Молдавське господарство після періоду деякої сили й навіть певної могутності стає в половині XVI віку іграшкою двох потужних сусідів — Польщі й Туреччини, переходячи по черзі в залежність то від одної, то від другої. Молдавський престол переходить з рук до рук різних авантюристів, які опановують його, спираючись то на Польщу, то на Туреччину. Звичайно бувало так, що турецьке правительство передавало молдавський трон тому претендентові, котрий обіцяв більшу дань і вмів задобрити значними дарунками султанських придворних. Ми вже бачили, як в молдавські справи вмішався був з таким трагічним наслідком для себе князь Байда-Вишневецький, взявши участь в боротьбі двох претендентів Геракліда й Томши (1563). Пару десятків літ пізніше претендент Івоня, що називав себе потомком славного восоуди Стефана, скинув з трону Богдана Лопушана, що був під протекцією Польщі (1572). Польське правительство спробувало піддержати Богдана, але його інтервенція не мала успіху. Однак Івоня знайшов собі конкурента в особі господаря Валахії, якого піддержували турки. Хоробрий та сміливий Івоня почав шукати собі помочи на Україні. Зібрався охочий відділ з шляхти й козаків Брацлавщини й Барського староства під проводом Сверчовського. Після перших успіхів Івоня був розбитий переважачими силами ворога, сам загинув, а частина козаків разом з своїми провідниками попала в турецьку неволю. Цей поход лишився б мало помітним епізодом пограничної боротьби, якби не знайшовся історик, польський шляхтич Леонард Горецький, який описав

поход Сверчовського й видав його в 1578 році у Франкфурті. Оповідання Горецького було спопуляризоване Бельським в його хроніці з року 1597, а звітти воно перейшло в українську історіографію. Імя Сверчовського перекручено на Свірговського, представлено його героєм, і так усі наші історики, почавши від ченця Боболинського й Грабянки, й кінчаючи Марковичем та Костомаровим, повторювали легенду про «Івана Свірговського, українського козацького гетьмана кінця XVI віку» (так назвав Костомаров одну свою розвідку з року 1855). Всі використовували оповідання Горецького, приваблені мальовничістю фігури самого цього «козацького гетьмана» і його подвигами. Аж тільки в 1890 р. пані К. Мельник простежила історію легенди про «Свірговського» й зясувала дійсний характер цього походу, хоч пішла сама задалеко, відкидаючи зовсім участь українських козаків у цьому поході.

В Івоні знайшовся наступник, який видавав себе за брата Івоніного, це був згадуваний вже Іван Підкова. Він прикликав собі на поміч відділ козаків під проводом «гетьмана» Шаха, котрий прийшов із Запорожжя й поміг Підкові завладіти Ясами. Але кінець, як знаємо, був для Підкови нещасливий. Та козаки дістали таку охоту до молдавських авантур, що вже в тім самім 1578 році, в яким кат відрубав Підкові голову ві Львові, козаки вели на трон Підковіного «брата» Олександра, а в слідуючім Олександрового «сина» Петра. Очевидно, молдавські походи збагачували козаків не тільки славою, але й доброю здобичею.

Окрім молдавських походів козаки за цей же самий час роблять майже кожного року походи на татарські й турецькі володіння. В 1576 року подільські козаки, з яких рекрутувався відділ Сверчовського, спалили Тягину (Бендери). Той же самий «гетьман низових козаків» Шах в 1577 році погромив ханського посла, що їхав з Москви. Татаре помстилися за це наїздом на південну Волинь. Війна з Москвою, в якій козаки брали участь в 1579—81 роках, трохи відтягла була увагу козаків, але в 1582 р. війна ця скінчилась, і козаки знову виявляють свою активність в боротьбі з татарами. Коли у відповідь на татарські скарги король прислав свого урядовця Глембоцького розслідувати справу, козаки його втопили. Правда, злякавшись свого вчинку, вони сами видали одинадцять ніби винуватців; гетьман, князь Михайло Ружинський прислав їх, закутих у кайдани, до Києва.

Під кінець 80-х років козаччина дуже помітно зростає, приймаючи в свої ряди все більше число панських підданих, які кидали свої оселі й тікали на Низ, незадоволені панцизними порядками, які все скріплялись, ідучи з заходу на схід. Отже цікаво приглянутись ближче до соціального складу козаччини за цих часів, бо власне тут лежить одна з головних причин тих конфліктів, які дуже рано, вже в кінці XVI віку виникають поміж козаччиною й польською державністю. Безперечно, зерном і основою козаччини було вільне міське й сільське населення українських земель Великого Князівства Литовського: міщане й нижчі категорії шляхетського стану. Середня шляхта й навіть представники української аристократії постачали переважно

провідників і ватажків козаччини. Так було принаймні до часів Люблинської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її зпід Литви під польську зверхність. Великі маси сільської української людности присунулися ближче до козаччини, і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козаччини. Більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козаччині бажаний вихід. Козацькі ряди починають відразу дуже поширюватись. Коли в половині XVI віку козаків нараховувано тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисячів. Нові козаки зпоміж селянства приносять з собою новий дух опозиційного настрою проти самих основ того суспільного устрою, який запанував на східній Україні. Знов же таки вся маса селянської людности, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних, які при нагоді можуть виступити в її обороні. Між козаками й селянським населенням простягаються незримі нитки взаємного розуміння й певної спільности інтересів.

І цей духовий звязок козаччини й селянської маси дуже скоро виявився в реальних формах підчас перших отвертих конфліктів між козаками й польською державою. Українська історична традиція перенесла на ці перші конфлікти риси, характеристичні для пізніших часів, коли боротьба українських козаків з Польщею прийняла дійсно характер боротьби національної: в цій традиції, яка довго держалась в українській історіографії аж до кінця XVI віку, провідники перших козацьких рухів наділялись героїчними прикметами й були оточені ореолом борців за віру й за народність. На цім ґрунті виросло чимало легенд, які лиш в недавні часи були розвіяні історичною критикою.

Говорючи про початок козацьких рухів, не треба забувати, що в межах самої козаччини в останнім десятилітті XVI віку все яскравіше помічається певна класова диференціяція: з одного боку більш заможні, статечні козаки, які мали свої господарства, хутори, пасіки, які мешкали іноді доволі глибоко в краю, наприклад, в Київському Поліссі, живучи на землях королівських, церковних, а іноді й приватних. Це з них головню набирались козаки на службу в тих полках, що їх формовано було за Стефана Баторія. Це був більш консервативний, лояльний елемент, котрий не так то легко було підбити на якусь авантуру. Їх звали козаками «городовими», в протилежність до козаків низових, запорожських в точнім розумінні слова. Ці низові козаки складали другу категорію козаччини, більш рухливу, більш опозиційно настроєну, власне тому, що вони чим далі, то все більш вбирали в себе елементи, незадоволені соціальним ладом, який скріплявся на Україні з поширенням панського господарства. Козаччина низова в своїх перших же виступах виявила дуже яскраво соціальний характер своїх рухів і зразу ж знайшла відгук серед широких народніх мас.

Цей перший виступ зв'язаний з іменем Криштофа Косинського, шляхтича з Підляшшя, про якого властиво й досі напевно не відомо, чи він був поляк, чи українець, католик, чи православний. Перша звітка про нього зустрічається в листі запорожського кошового Богдана Микошинського, де про Косинського згадується, як про заслуженого члена запорожського товариства. В 1590 році він, разом з кількома козацькими провідниками шляхетського походження, дістав від короля маєтність на Київщині. Але староста Білоцерківський, Ян Острожський, не допустив його заволодіти подарованою маєтністю. Це дуже обурило Косинського, він зібрав ватагу козаків — низових, а може й городових, і кинувся з ними в кінці 1591 року грабувати маєтності князя Острожського. Друга ватага козаків отаборилась в містечку Трипільлі над Дніпром. Правительство призначило для слідства й кари над свосвільцями комісію, до якої попав і козацький «старший» від уряду Язловецький. Комісія збрала військо й рушила на козаків, які засіли з гарматами в Трипільлі разом з Косинським. Але комісія нічого не вдіяла, бо здобувати Трипільля штурмом не зважилася. Пропонувала козакам видати Косинського, але ті не погодились на це, і тоді комісія обмежилась тим, що умовилась з козаками, що вони не будуть більше своєвільничати й виберуть собі іншого ватажка земість Косинського. Тимчасом козацький рух знайшов відгук серед селян за Дніпром, на Волині й на Поділлі. Цілий 1592 рік прокидалися селянські розрухи то тут, то там. Та й сам Косинський не залишає у спокою маєтностей Острожських та інших панів, що були з ним за одно. Це викликало велику тривогу серед українських панів і шляхти, і вони рішили своїми силами приборкати Косинського. Мобілізовано було шляхту Волинського воєводства, на чолі став сам старий князь Костянтин Острожський, і на початку 1593 року під містечком Пяткою (близько Житомира) стався справжній бій. Козаки були побиті, залишили дві тисячі вбитих (інші кажуть — три тисячі), 26 гармат і кілька коругів. Косинський мусив піддатися й заключити угоду, якою козаки зобов'язувалися скинути Косинського й вибрати собі іншого старшого, забратися за пороги й тихо там сидіти. Мусили повернути все пограбоване майно, а селяне, які пристали були до козацького війська, мали повернутись до своїх панів. Косинський по умові тричі вклонився князю Острожському й його синам і був одпущений на волю з своїми козаками.

Але Косинський не вгамувався. Він зараз же почав готувати реванш і вже в маю 1593 року притяг під Черкаси з двома тисячами козаків і арматюю, відкрито похваляючись помститися над учасником свого погрому під Пяткою князем Олександром Вишневецьким. Але тут по одній версії загинув в бою з Вишневецьким, а по другій просто під час п'яної сварки в шинку. Але це може б не зупинило козаків у їхніх ворожих замірах проти панів і шляхти, якби козацьку увагу не відтягли, правда, не деякий лише час, справи зовнішньої політики.

В 1592-93 роках на Заході відновились плани європейської коа-

ліції проти турків. Головними ініціаторами цієї коаліції виступали з одного боку римський папа Климент VIII, а з другого — цесарь Рудольф II. Відгомони цих планів долетіли й на Україну, де їх гарячим прихильником явився київський католицький біскуп Йосиф Верещинський, котрий носився з ідеєю ліги проти турків, до якої мали бути притягнені й українські козаки. До цієї думки пристав і той самий князь Януш Острожський, який ще вчора розбив козаків під Житомиром. Може бути, він хотів звернути надмір козацької енергії проти турків, заігнать того, щоб вони руйнували панські маєтки. Так або інакше, але про запорожських козаків, яко про бажаних спільників в боротьбі з турками, прочули рівночасно і в Римі, і в Празі. Папа вислав в осени 1593 року спеціального посла до козаків, хорватського священника Комуловича, який віз з собою 12.000 золотих дукатів, задаток козакам за їх участь в турецькій війні. Але Комулович не доїхав до козаків; він обмежився тим, що зустрівшись на Поділлі з двома козацькими ватажками (один з них був Наливайко, котрий скоро після того наробив багато шуму) і передав їм гроші для козаків. Більш пощастило цесарському послу, шляхтичеві Ериху Ласоті, який виїхав з Праги весною 1594 року. Він доїхав аж до Запорозької Січі й тут кілька тижнів вів пертракції з козаками. Він передав їм подарунки від цесаря: труби, бубни, корогви і 8.000 дукатів. Але козаки, видко, уміли цінити свої послуги, бо дуже довго торгувались і ставили з свого боку різні умови. Ласота застав на Січі посланця од московського царя, який прибув з аналогічною метою: намовляти козаків до походу проти татар. Безпосереднього успіху місія Ласоти не мала: козаки обмежились невеличкими диверсіями проти татар, і до серйозніших операцій між ними й турецько-татарською стороною на цей раз не дійшло. Зате українська історіографія збагатилась прекрасним дневником Ласоти, в якому він докладно змалював свою подорож од Праги через Київ на Запорозжя й назад. Цей дневник служить дорогоцінним джерелом для початкової історії козаччини.

Що козаки не мали цим разом великого бажання битись з татарами та турками, до чого їх раніш не треба було закликати й заохочувати подарунками, бо вони вважали це за свій святий обов'язок, — це можна пояснити тим, що у їх розпалилася охота до подвигів і поживи на іншому фронті: на тому, куди їм недавно показав шлях Косинський, а саме грабувати панські й шляхетські маєтки. Чим можна пояснити такий зворот козацької енергії? Нічим іншим, як тільки тим, що козацькі ряди за останні роки наповнялися втікачами з селянської верстви, які принесли з собою дух злоби проти кріпацьких порядків і бажання помститися на своїх недавніх гнобителях. Ці козаки з селян під проводом підприємливих ватажків, потягли за собою, як ми зараз побачим, і старих «статсчних» козаків, які сиділи понад середнім Дніпром, на теперішній Київщині. Коли українському селянству дошкуляла панщина, яка чим далі, то все більше скріплювалася на Україні, під впливом нових порядків, то наддніпрянській козаччині дошкуляла польська адміні-

страція, яка чим далі, то все більше старалася обмежити їх волю й прибрати їх ближче до рук.

Провідником нового козацького повстання став Северин Наливайко, міщанин з містечка Сатанова над Збручем. Дехто з істориків гадає, що він був шляхтич. Батько Наливайка за щось потерпів від власника містечка Гусятяна Калиновського. Як сам Наливайко писав потім в однім листі до короля, «пан Калиновський мому батькові, що був у мене один, без усякої пращини полатав ребра, і тим батька мого світу позбавив». Помстою за батька пояснялося згодом плюндрування маєтків Калиновського. Старший брат Наливайка священик Дам'ян жив при дворі князя Костянтина Острозького й брав близьку участь в культурно-просвітній роботі Острозького осередку. Був у нього ще й молодший брат і сестра. Северин Наливайко козакував з молодих літ. Один з сучасних письменників каже, що з його був добрий пушкар. Той же самий письменник (Бельський) оповідає, що Северин Наливайко був дуже гарний на вроду й взагалі людина дуже здатна. Наливайко служив якийсь час у міліції князя Острозького й мусив разом з ним воювати Косинського й битися проти козаків під Пяткою. Як думають деякі дослідники, це й поріжнило Наливайка з Острозьким. Він покинув його, і вже в слідуючій 1594 ми бачимо його в ролі отамана козацького відділу (можливо, наwerbованого за панські грони, привезені Комуловичем), з яким він оперує проти турків в теперішній південній Бесарабії. Маючи дві з половиною тисячі козаків, він погромив турецькі осади на нижнім Дністрі, а від татар одбатував кілька тисяч коней. Він посилав посланців на Січ і закликає низових козаків до спілки. Звідти прийшло кілька тисяч козаків з своїм гетьманом Григорієм Лободою.

Вже сучасники, говорячи про Лободу й Наливайка, підкреслювали різницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київській Поліссі, був у добрих відносинах з українськими панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, на-пів визнані польським урядом, ті, що з їх комплектувалися реєстрові полки. Наливайко хоч і походив з статечної родини, мав під собою дружину, зложену найбільш з селян, що повтікали від своїх панів. Телер доля звязала і Наливайка й Лободу до купи, але обидва відділи тримались якось окремо, а між самими ватажками панувало суперництво й якесь взаємне недовір'я. Треба ще додати, що Лобода виявив значний стратегічний талант у пізнійшій війні з польською державою.

Сполучене військо Наливайка й Лободи в осені 1594 року вирушило в похід на Молдавію. Було його коло 12.000 під 40 корогвами, серед них дві цісарські, прислані Рудольфом II. Вони перейшли Дністер під Сорокою, розбили господаря Арона, взяли його столицю Яси й спустошили весь край. Господарь мусив зріктися турецького підданства й присягти на вірність цісареві. Козацький сотник Демкович сам приймав від господаря цю присягу, а Наливайко

сповістив польського короля листом про свої подвиги. На початку 1595 року Лобода й Наливайко, вже як співники Арона, разом з його військом ходили на турецькі городи Тягиню, Білгород і Килію. Замків не добули, але спустошили всю околицю; потім козаки весною повернулись на Брацлавщину.

Певна річ, польському правительству були не до владоби такі козацькі вчинки, що вже зовсім виходили поза межі їхньої компетенції, як підданих Польської Річи-Посполитої, але воно постаралося використати становище, яке утворилося в наслідок козацької інтервенції до молдавських справ. Коронний гетьман Ян Замойський сам вирушив з військом до Молдавії й посадовив на господарський трон боярина Еремію Могилу, який визнав над собою польський протекторат. Могила порозумівся з Туреччиною, і та з свого боку признала його господарем. Козакам Замойський наказав не втручатися більше до молдавських справ і вертатися на Низ.

Але козаки не думали забиратися з Поділля. Вони розложилися на шляхетських маєтностях і вимагали собі «стацію», себто удержання, а де не діставали добровільно, брали сами, чинячи всякі насильства й збитки. Коли шляхта зібралася, озброївшись, до Брацлава, щоб приборкати козаків, Наливайко напав на неї з своїми козаками, побив і розігнав. Брацлавські міщане, які здавна були не чужі козакуванню, пристали до козаків і захопили місто Брацлав цілком у свої руки. Тільки в осені 1595 року, коли прийшло польське військо з гетьманом Жолкевським, воно приборкало брацлавських міщан. Тимчасом Наливайко вирушив був знову в поход на Угорщину, але скоро вернувся й пішов в осені просто на Волинь, пограбував місто Луцьк, далі пішов на Білорусь, напав на Слуцьк і взяв з нього контрибуцію, далі пограбував Бобруйськ і Могилів. Коли надійшло литовське військо, Наливайко одбився від нього й вернувся на Волинь. Саме тоді вислав він згаданого вже листа до короля, де описував всі свої подвиги в Молдавії, а свій рейд на Білорусь представив як невинну екскурсію, щоб роздобути воєнні припаси й поживу. Себе і своє військо він пропонував до послуг Річи-Посполитій.

В той час як Наливайко оперував на Білій Русі, Лобода розложився з своїми козаками в Овручі, на Київській Поліссі й так само поведився своєвільно, як і Наливайко, хоч і не допускався таких грабунків. Один козацький відділ під проводом Шаули пішов на Білорусь. Лобода удавав (а може казав це й щиро), що не має нічого спільного з Наливайком і не відповідає за його вчинки, але фактично значна частина Волині й Київщини опинилася в руках козаків, і життя тамешньої шляхти стало невиносиме. Саме тоді в кінці 1595 р. і в початку 1596 року кипіла завзята боротьба коло справи церковної унії. Наливайко, вернувшись з Білої Русі на Волинь, сильно пограбував маєтності Кирила Терлецького, одного з головних справців унії. Досталося й іншим прихильникам унії. Це дало привід воєрогам православного діла закидати православним спілку з «наливайківцями», а в українську історіографію Наливайко перейшов з ореолом

борця за православ'є. Тільки досліди Куліша та інших пізніших істориків показали, що релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка: вона носила характер руху чисто соціального.

Рух Наливайка та його відгуки серед нижчих верств українського населення примусили нарешті польське правительство вийти з пасивного стану, — досі воно обмежувалося лиш висиланням до козаків наказів, щоб припинили свої своєвольства, і вжити рішучих заходів. Воно доручило польному гетьманові Сталіславові Жолкевському приборкати козаків, як повстанців, оружною рукою. Жолкевський, один з кращих полководців свого часу й людина дуже розумна, виступив весною 1596 року з невеликим, але добрим військом і значною артилерією. До нього прилучилися по дорозі кілька українських панів із своїми відділами. Помічником Жолкевського й його правою рукою був князь Кирик Ружинський. Ще недавно він сам отаманував у козаків, але тепер козацькі грабунки допекли його до живого, він бачив у них тепер своїх класових ворогів і палав помстою. Жолкевський хотів використати розкиданість козацьких відділів і розбити їх по одинці, не давши часу сполучитись до купи. Свій наступ він почав од Кремляця на Волині й кинувсь перш за все на Наливайка. Той почав відступати. Жолкевський гнав за ним день і ніч і здогнав під Прилукою на Поділлі. Але Наливайко вислизнув і втік в уманські ліси. Поки Жолкевський робив езекуції над Наливайковими прихильниками в Брацлаві, Наливайко скорим маршем рушив на Корсунь і під Білою Церквою сполучився з запорожцями, що були тепер під проводом Шаули й мали при собі армату. Тут вони добре побили авангард Жолкевського, що був під командою Ружинського, але мусили мерщій відступати до Дніпра, бо вже наближався сам Жолкевський. Він таки здогнав козаків по дорозі на Трипіллі, і коло урочища Гострий Камінь стався бій. Козаки заложили табор з возів і відбивалися завзято. Шаулі гарматна куля одірвала руку. Козаки вибрали гетьманом замість його Наливайка. Жолкевський не міг нічого вдіяти, відступив до Білої Церкви й послав по підмогу. Козаки перейшли Дніпро, й на раді в Переяславі Наливайка було скинуто й вибрано гетьманом Лободу. В Переяславі зібралось багато городових козаків з жінками, з дітьми. Багато селян, що пристали до козаків, також мабуть мали при собі родини. Це потім дуже утруднювало військові рухи. Козаки безнастанно радились в Переяславі, що їм далі робити: одні казали, що треба йти за московську границю й віддатись під протекцію царя; другі радили йти під кримського хана й потім разом воякувати проти Польщі; були й такі, що готові були здатись на ласку Жолкевського. Тимчасом Жолкевський одержав підмогу з Польщі з Литви та рушив на Київ. Козаки, довідавшись про це, вислали ескортію чайок під проводом Каспара Подвисоцького не допустити його до переправи через Дніпро. Але польська артилерія відбила їх, Жолкевський встиг переправитись через Дніпро в іншій місці. Козаки спробували вступити в переговори, але Жолкевський зажадав відачі ватажків повстання, на що козаки не пристали. Лобода повів оді козаків в глиб полтавських степів, думаючи, що Жолкевський туди

не підє. Але Жолкевський рушив у погоню й обложив їх з усіх боків на річці Солониці близько від Лубен. Було це в кінці мая 1596 року. Серед козаків почалися незгоди й сварки, й під час однієї гарячої суперечки Лободу було вбито. Але рада вибрала в гетьмани не Наливайка, а полковника Кремпського. 16 мая Жолкевський почав справжню облогу. Два тижні громив він козацький табор з гармат і кілька разів носилав свої полки на штурм, але козаки їх відбивали. Становище козацького табору було дуже тяжке. Здатних до бою козаків було 6.000, але стільки ж було жінок і дітей, крім того багато коней і худоби. Не стало паші, поляки відрізали табор від води, почалися хвороби. Тим часом гармати весь час громили табор зблизька. Була ще надія на підмогу: дійсно, з Низу плыв на байдаках з Запорозжя Каспар Подвисоцький з свіжими силами. Тоді Жолкевський наказав стріляти без перерви. Після двохденної канонади дух обложених був зломлений Побачивши, що Жолкевський готується до рішучого штурму, воєни почали переговори й нарешті капітулювали на ласку переможця: видали Наливайка, Шаулу та ще кілька ватажків, видали зброю, в тім числі 20 цілих гармат, видали свої клейноди, серед яких були корогви цїсаря Рудольфа II й ерцгерцога Максиміліяна, срібні труби, булаву. Одначе це їх не врятувало. Розлючені довгою й важкою облогою, польські жовніри кинулись на обеззброєних козаків і почали їх рубати. Полягло кілька тисяч людей. Тільки 1500 конним козакам під проводом Кремпського удалося вирватись з табору й утікти на Запорозжя. Туди ж повернувся й Подвисоцький з своїми козаками, не змігши пробитись до Солониці.

Жолкевський поїхав з своїми трофеями до Львова, де його дожидав король. Тут було страчено козацьких ватажків, крім самого Наливайка, якого повезли до Варшави, де й стражили 11 квітня 1597 р. Польські й козацькі літописці кажуть, що його дуже мордували в тюрмі. Щодо самої смерти Наливайка, то склалася версія, ніби його живим спалено в мідному бичу. Були ще й інші легенди про спосіб його замордування, але в новітні часи доведено, що все це вигадки жорстокої фантазії сучасників, і що Наливайкові просто відрубано голову. Іван Франко зясував і літературну історію легенди про страту Наливайка (в статті «Наливайко в мідянім бичі» у Науковім Збірнику на честь М. Грушевського, Львів, 1906).

Ефект солоницького погрому був величезний. Козацька небезпека прийняла була в очах польського громадянства грізні розміри. Під впливом цих настроїв варшавський сойм весною 1597 р. проголосив козаків ворогами держави: *perduelles et hostes patriae*. Заряжено було конфіскату козацького майна, гетьману доручено «вищити їх до останку». Одначе всі ці постанови залишились на папері. Перш за все козацьке гніздо за порогами не було знищене, і козаки, які врятувались після солоницького погрому, знайшли там притулок. Військо Жолкевського само було так виснажене тяжкою кампанією, що не могло зробити експедиції на Січ. Туди по переважньому збирались втікачі з України, і число їх побільшилося всіми тими, хто тікав од панської помсти за участь в повстанні. Правда,

в осередку самої козащини настав внутрішній розлам: одна частина козаків, бувші реєстрові, тужили за своїми родинами й за хатами, вони хотіли заслужити льосяльним поступованням амнестію від польського уряду й повернутись до своїх наддніпрянських сел. Вони старались вислужитись перед урядом, обороняючи границі від татар. З другого боку, козацька голога, люде безрідні, всякі втікачі, яким не було повороту й які не мали, що тратити, додержувались ворожого супроти уряду настрою. Не раз діло доходило до взаємної усобиці. Але скоро всіх помирила зовнішня війна, в якій самому польському правительству була потрібна козацька поміч.

Спочатку в 1600 році настало знову замішання в молдавських справах, і козаки в числі 4000 олерують тут в рядах польської армії. В слідуючім 1601 році сойм формально касує свою «баніцію» проти козаків і накази про їх знищення, а козаки беруть участь у війні проти шведів в далекій Ливонії. Так було привернуто знову легальне становище козаків, і помалу забувалися рани, завдані обопільно в повстанні Наливайка.

ЛІТЕРАТУРА

Для церковної унії: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V, Львів, 1905 і VI, Київ, 1907. Митрополитъ Макарій, *Історія русской церкви*, т. IX і XI. И. Чистовичъ, *Очеркъ исторіи западнорусской церкви*, 2 т., Петербургъ, 1882-1884, I. Pełesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 2 т., Wien 1879-81. Б. Вучинський, *Змагання до унії руської церкви з Римом в 1493-1506 роках*, «Записки Українського Наукового Товариства», тт. IV, V, VI, Київ, 1910-11. Б. Вучинський, *Студії до історії церковної унії*, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. 108, 111, 112, 114, 115, Львів, 1912-13. М. Кояловичъ, *Литовская церковная унія*, 2 т., Петербург, 1859-62. Ор. Левицкій, *Южнорусские архіеери въ XVI-XVII вв.*, «Кіевская Старина», 1882, I, і «Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд. П. Вятшковымъ», т. 3, Петербург, 1885 (I. Потій і К. Терлецький). L. Likowski, *Unia Brzeska*, Poznań, 1896, (укр. переклад: «Берестейська унія», Жовква, 1918). A. Prochazka, *Dażenia do unii za Jagiełły*, «Przegląd Powszechny», 1896, VI і VII. Його ж: *Z dziejów unii brzeskiej*, «Kwartalnik Historyczny», 1896. Його ж: *Unia brzeska*, «Przegląd Polski», 1896, XII. A. Lewicki, *Unia Florencka w Polsce*, «Rozprawę Akad. Um.», т. 37, Kraków, 1899. П. Жуковичъ, *Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.)*, Петербург, 1901. Ф. Кудринскій, *Судьба екзарха Никифора въ западной Россіи*, «Кіевская Старина», 1892, VI і VII. I. Franko, *Z dziejów synodu brzeskiego 1596 г.*, «Kwartalnik Historyczny», 1895, I. «Ювілейна книга в 300-літні роки вни смерти м. Іпатія Потія», Львів, 1914.

Про полемічну літературу кінця XVI — початку XVII в. — в курсах історії української літератури С. Єфремова, М. Возняка й М. Грушевського, а крім того спеціально: М. Грушевський, *Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці*, Відень, 1919. А. Архангельскій, *Борьба съ католичествомъ и западно русская литература конца XVI и первой половины XVII в.*, Москва 1888. П. Харламповичъ, *Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв.* Казань, 1898. К. Студинскій, *Пересторога*,

КОЗАЧЧИНА НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТР ПАНШЕВИЧ БАЙДАЧНИЙ. КОЗАЧЧИНА В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ ВЕДЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ДОБАРОЇ

Хоча урядові круги й рішили приборкати козащину до краю, а солоничський погром, здавалось, завдав їй смертельний удар, проте в дійсності козащина пустила вже занадто глибокі коріння на українському ґрунті. Правда, після погрому на Солоничі всередині самої козащини загострюються протилежності між статечними городовими козаками, які хотіли вернути собі легальне становище в польській державі, які мали своє майно, своє господарство, і козацькою голотою, якій нічого було губити і якій взагалі не було місця в суспільстві Річи Посполитої. Антагонізм між Лободовцями й Наливайківцями знову впливає наверх і виявляється в тім, що деякий час, безпосередньо після солоничської кампанії, кожна з двох, незгідних між собою груп вибірає собі окремих ватажків. Більш лояльні козаки, що шукали примирення з урядом, вибрали собі за старшого якогось шляхтича Христофора Нечковського. На чолі непримиреної партії стояли борці з кампанії 1595-96 років Подвисоцький та Кременський. Трохи згодом на чолі першої групи стоїть Тихон Байбуза, на чолі другої Федір Полоус. Але обставини склалися так, що саме польське правительство мусило йти на зустріч примиренню з козаками. Якраз з початком XVII століття для Польщі наступає доба безперервних війн, спочатку волошської, потім шведської й нарешті московської. Козаки стають потрібні, і це мабуть впливає так, що вони сами між собою доходять до якогось порозуміння, та вже в 1600 році на чолі цілої козащини стоїть гетьман Самійло Кішка. Ця особа дуже спопуляризована знаменитою думою, найдовшою й найдокладнішою з усіх, де оповідається про те, як гетьман запорожський Кішка Самійло, після довголітнього перебування в турецькій неволі на галері, робить з полоненими козаками повстання, опановує галеру, вирізує турків і щасливо вертає на Україну. Що такі випадки визволення козаків з неволі дійсно траплялися, про це ми маємо ряд автентичних звісток, але чи саме з Кішкою трапилася така пригода, про це документальних даних немає, і взагалі історичні відомості про Кішку доволі скупі. Але те все, що звісно,

руський пам'ятник початку XVII віку, Львів, 1895. Н. Скабелановичъ, Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета, Петербург, 1873. О. Макарушка, Огляд літературної діяльності Іпатія Потія, Львів, 1914. Н. Петровъ, Западнорусскія сочиненія XVI в., «Труды Киевской Духовной Академіи», 1894, II-IV. Ів. Франко, Іван Вишенський і его твори, Львів, 1895. Н. Сумцовъ, Іоаннъ Вишенскій, «Кіевская Старина», 1895, VI. А. Крымскій, Іванъ Вишенскій, его жизнь и сочиненія, «Кіевская Старина», 1895, IX-X. П. Кулішъ, Історія возсоединенія Руси, т. II, Петербург, 1874.

До історії перших козацьких рухів: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII. Київ, 1909. В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603), «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», тт. 60-64, Львів, 1904. Н. Василенко, Очерки по історії Західної Руси и України, Київ, 1916. Н. Костомаровъ, Еунтъ Косинскаго и Наливайка, «Собраніе Сочиненій», кн. I. Петербург, 1903. Ф. Николайчикъ, Первые козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой, «Кіевская Старина», 1884, III-IV. Dr. Antoni J. (Йосиф Ролле) Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w., „Opowiadania historyczne“, Warszawa, 1882. Його ж: Książę Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim, там же, с. IV, Lwów, 1891. С. Барвінський, Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II. і папи Климентія VIII з козаками року 1593 і 1594, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. X, Львів, 1895.

свідчить, що Кішка був доволі зручний політик. В 1600 році волошський воєвода Михайло почав війну з молдавським господарем Могилою, який тягнув до Польщі. Треба було йому допомогти, і польський уряд звернувся до козаків. Вислано було для переговорів Яна Оришевського, який колись сам гетьманував над козаками. Але Кішка виставив свої умови: щоб скасовано було над козаками баніцію (оповіщення поза законом), повернуто вільності з часів Стефана Баторія, визначено певну платню за службу й прислано корогву (це мало б служити зовнішнім символом легалізації козацького війська). Про все це писав Кішка в листі до короля Жигимонта III. Король пообіцяв, що піддержить козацькі бажання на соймі, і тоді коло 4000 козаків рушило на допомогу коронному гетьману Замойському й відбуло з ним поход у Валахію. Коло Плоєшт сполучене польсько-козацьке військо розбило Михайла, і Замойський посадив на волошський трон Могиліного брата Семена Могилу й поспішив назад до Польщі, бо там уже починалася нова війна на півночі: як звісно, Жигимонт III, з шведської династії Ваза, по смерті свого брата Івана Вази в 1592 році, внаслідкував шведський трон і один час правив обома державами. Але як фанатичний католик, Жигимонт не був популярний в лютеранській Швеції, і це використував його дядько, герцог Карл Зюдерманландський, що сидів у Швеції, як регент у відсутності короля. Він оповістив себе у 1598 році королем, окупував Естонію і в 1600 році вже загрожував польській Ливонії (т. зв. Інфлянтам). Почалася війна. Замойський став закликати козаків до Ливонії. Знову Кішка в делікатній, правда, формі, поставив свої старі вимоги. Тимчасом у січні 1601 року зійшовся у Варшаві сойм, і козаки прислали на нього свою депутацію. Сойм ухвалив скасувати баніцію для тих козаків, які підуть на шведську війну. Ті з козаків, які, працюючи по городах, мешкали в королівських маєтках, мали підлягати королівським старостам, а ті, що мешкали по панських маєтностях, мали підлягати юрисдикції панів. Хоч це й не було повне задоволення козацьких бажань, але саме головне для козацтва було досягнуте: баніцію з нього знімалося, й воно переходило на легальне становище.

Козацький відділ з 2032 людей узяв участь в операціях у Ливонії. Зберітєся документ про видачу йому платні, й це дає змогу познайомитися з складом того козацького відділу: він ділився на 4 полки по 5 сотень в кожному. Сотня ділилася на десятки. Тих десятків було 152. На чолі відділу стояв гетьман — Самійло Кішка, при ньому був обозний і писарь. На чолі полків стояли полковники. Кожен полковник мав двох осаулів, 4 сотників і 50 десятників. При війську було три пушкарі, один прапорщик, сурмач, трубач і трое возник. Як бачимо, організація нагадує ту, яку ми знаємо з пізніших часів. Узброєні були козаки рушницями й списами.

Поход був тяжкий. В бою під Фелліном сам Кішка наложив голову. Замість його вибрано Гаврила Крутневича, що вже раніше був на цьому уряді. Козаки багато натерпілись у спустоше-

ному краю, але й сами пограбували не мало. Після перших успіхів правительство побачило, що війна затягається, бо у нього не було флоту, а шведи, маючи флот, успішно блокували побережжя й держалися в приморських містах. Запал до війни почав остигати, і козаки перші покинули фронт та рушили через Білорусь до дому. По дорозі вони чинили страшні гвалти й насильства, як про це оповідає один білоруський літопис. Місто Витебськ, яке хотіло боронитись від них, вони взяли силою й дуже пограбували. Вернувшись до дому, козаки дуже пишалися своїми «заслугами» перед державою й забули всякі недавні обмеження й заборони.

Вони зразу ж обернули свою енергію на південь і весною 1602 року пропонували свої послуги молдавському господарю. Той не прийняв козацьких послуг, і тоді козаки на 30 чайках і кількох одбитих у турків галерах виплили в море й під Кілією погромили турецький флот. І в дальших роках козаки шарпали то турків, то татар. Число їх дуже зросло і вони поводилися на Україні все вільніше. Король і шляхта почали трівожитися і вже жалували, що знесено було баніцію. Але тут розпочалася московська авантюра, і перед козаками відкрилося нове широке поле для попису. Починалася так звана московська смута й польська інтервенція до московських справ.

Як звісно, ця смута, підготовлена політичними й соціальними потрясеннями, які пережило московське царство в часі панування Івана IV, почалася формально з появи претендента на царський престол, загадкової особи, яка видавала себе за царевича Дмитра, ніби то сина Івана Лютого. Довший час історіографія вважала його за креатуру єзуїтів, підготовлену й виставлену в цілі опанування православним сходом. Але в останні часи історики схиляються до думки, що це була креатура московської боярської партії, яка висунула його, щоб скинути Бориса Годунова, цього рагвену серед московської аристократії. Таємний претендент появився в Польщі, як слуга князів Вишневецьких, і оповістив свій намір добувати московський престол. За мовчазною згодою уряду він зформував собі дружину з добровольців і з нею рушив через Україну на Москву. Вона складалась переважно з польсько-української шляхти. Цілий ряд погрянничних українських магнатів, які фігурували колись, як козацькі ватажки, опинились тепер у війську «царевича». Нарешті до нього приєдналося 12.000 запорожців. В 1605 році Дмитрій опановує Московію. Але це була тільки прелюдія до довгої політичної й соціальної революції, яка обхопила московську державу, яка привела до польської й шведської інтервенції і з якої Москва вирятувалась ціною страшних зусиль та великого патріотичного підйому аж в 1613 році. В усіх перипетіях цієї революції українська козацьчина так само, як козацьчина великоруська — донська, взяла дуже близьку участь. Ми бачимо козаків в рядах війська різних самозванців і просто грабіжників, які шарпали московську землю, бачимо їх і в рядах королівського війська, яке ходило на Москву, щоб там посадити царем польського королевича Володислава. Число козаків страшенно наросло. Так, у війську короля Жигимонта,

грабували й спустошили мусульманські будинки, а під кінець так спалили й знищили місто, що цей прегарний і чудовий куточок обернувся в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галери і човни. Шкоди рахують на 40 мільйонів золотих. Перш ніж встигли зібрати проти них озброєних людей з околиць, козаки забрали свою здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, впав у страшенний гнів і жаль, він звелів повісити великого візиря Насух-башу, і на превелику силу жінка, дочка й інше жіноцтво ублагали, щоб султан подарував йому життя, але добре побив його будзиганом (палицею), — чутка про це зараз же облетіла ціле місто. Візир виправдувався тим, що він уже вислав був військо й флот, щоб знищити козаків при повороті».

Паща Ахмет, висланий з цим дорученням, мав задержати козаків при повороті коло Очакова й вислав туди з Білгороду військові кораблі. Так само туди були вислані кораблі й з Царьгороду під проводом Алі-Паши. Але козаки своєчасно довідалися про це й поділилися на дві частини: одна поплила в обход, виладувалася на схід від Дніпрового устя й потягла свої човни суходолом на колесах. Але гут напали на них татари, й козаки втратили багато людей і здобичі. Друга частина козацької флотилії пішла пробосом через очаківський лиман. Вона теж мала великі втрати; щоб облекшити свої чайки, козаки мусили власними руками покидати багато добра у воду. Однак все ж таки пробились. Усього 20 людей попало в полон. Їх відіслали до Царьгороду, щоб було на кому зірвати серце. Коли до султана поприходили люди з Синопа й з плачем почали оповідати про своє нещастя, султан звелів видати їм цих 20 козаків-полонених, щоб вони, як хотіли, могли над ними помститися.

Це козаки зробили в 1614 році. На слідуючий рік вони знову виплили в море й спалили місцевість між Мізвною й Архіокою — під самим Царьгородом, так що султан бачив дим. Турецька ескадра погналась за козаками, догнала їх аж коло устя Дунаю, але козаки сміливо пішли на абордаж (зчепилися з турецькими кораблями), розгромили турецьку ескадру й взяли в полон пораненого турецького адмірала. Вони захопили кілька турецьких кораблів, повели їх з собою й спалили під Очаковом на глум туркам. Потім пробилися в устя Дніпра й щасливо вернулися на Січ. Знов таки в 1616 р. морські операції повторилися ще в більшому розмірі. Велика турецька ескадра, вислана проти козаків, була цілком розгромлена коло Дніпрового лиману. Кільканадцять кораблів і коло сотні човнів попало в козацькі руки. Адмірал, який проводив ескадрою, ледве втік. Ця блискуча перемога була ділом Петра Сагайдачного, в особі якого козаччина дістала не лише хороброго вождя, але й видатного політика, котрий зумів направити козацьку силу не тільки на здобування слави й добичи, але й на користь національних інтересів усього українського народу.

Безумовно, Петро Конашевич-Сагайдачний являється найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з видатніших українських

яке брало в 1609 році Смоленськ, було аж 30.000 козаків, і майже стільки ж козаків оперувало на Сіверщині та по других провінціях московської держави. Козаки дозволяли собі страшенну сваволлю не тільки в ворожих землях, але і в себе вдома. Українська шляхта гірко нарікала на цю козацьку сваволлю, сойми виносили грізні ухвали проти козаків. Але, розуміється, ці ухвали не мали реального значіння, доки Польща воювала з Московією. Козацька активність виявлялася не тільки на московським терені: в той же самий час, як одні козаки воюють на півночі, другі обертають свій розмах проти турків. В 1606 р. флотилія козацьких човнів здобуває Варну на Чорнім морі. Ця подія знайшла свій відгук у народній пісні, записаній на початку XIX віку в Галичині. В 1608 році козаки здобувають Перекоп, який одділяє Крим од континенту. В 1609 році вони оперують на нижнім Дунаї, палять турецькі міста Ізмаїл, Кілію, Білгород (теперішній Акерман). Розуміється, все це були тимчасові здобутки, укріпитися в цих містах і вдержати їх в своїх роках козаки не мали сили, але самий факт здобуття сильних турецьких фортець в таких далеких краях показує широту козацького розмаху.

Евакуація Московщини польським військом в 1613 році й тимчасове замирення на цьому терені примушують козаків звернути цілу свою активність проти турків і татар. Польське правительство дивилось на це кризь пальці, бо бачило в цьому найкращий вихід для нагромадженої козацької енергії, дарма, що це могло накликати грізний реванш з боку турків. Роки 1614-1620 були справжнім героїчним періодом в історії запорожських козаків. Їхні сміливі морські походи можуть порівнятися тільки з морськими походами їх предків, русів старокнязівської доби. Обєкт походів той самий: прежня Візантія, теперішній Царьгород, або ж Чорноморське побережжя в Малій Азії й Криму. І мета та сама: поживитися на кошт багатих турків, так як колись живилися коштом багатих греків. Але в руйнуванні татарського побережжя в Криму ми добачаємо ще й інший мотив: це реванш татарам за їхні набіги на українські землі, відплата за ту руйну, яку вони там чинили, бажання визволити українських невільників, яких було повно в Криму, і взагалі — ослабити це страшне гніздо хижаків, яке вже більше сотні років тягло живі соки з України, пожирало цвіт її населення. Тому то в очах не тільки самого українського народу, але і в очах цілого тодішнього християнського світу козацькі успіхи знаходили живе признание й викликали радість. В сторонах Середньоземного моря, на Балкані та в Італії особливо уміли цінити тріумфи козацької зброї, бо там сами майже постійно вели аналогічну боротьбу з магометанським світом.

Характер козацьких нападів на турецькі міста дуже живо малює нам оповідання одного сучасника-турка. Це стосується до козацького морського походу 1614 року. «Козаки, — оповідає цей турецький свідок, — напали на кріпость Синоп, що лежить на березі Анатолії і з огляду на свої чудові околиці прозваний містом коханків. Здобувши тутешній старинний замок, козаки вирізали його залогу, по-

діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, окриті ореолом слави. Та про те ми маємо дуже небагато точних даних з його біографії. Першим науковим дослідником життя й діяльності Сагайдачного був М. Максимович, якому пощастило знайти вірші ректора братської школи в Києві Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного, видані в 1622 р., які являються головним джерелом до біографії гетьмана. З цих віршів виходить, що Сагайдачний був шляхтичем з під Самбора в Галичині, що він вчився в Острожській школі, потім вступив до Запорожського війська, брав участь в походах на татар, турків, волохів, в Ливонію. Максимович зібрав до купи всі відомості про Сагайдачного й належно зясував його історичну діяльність (1843). Після біографії Сагайдачного, написаної В. Антоновичем в серії біографій гетьманів (1885), в якій однак не було нових даних, появилася в 1901 р. спеціальна розвідка І. Каманина, в якій він високо ставить заслуги Сагайдачного в ділі відродження української народності, але зовсім безпідставно вважає Сагайдачного прихильником ідеї злуки України з Москвою. Останню ревізію й оцінку діяльності Сагайдачного перевів М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він також вважає Сагайдачного талановитим політиком, який перевів у життя союз козащини з духовною й світською інтелігенцією України й старався втягнути Польщу у воєнні підприємства, при яких козащина робилась дуже потрібною й могла диктувати свої вимоги. Козаків він тримав у послуху й дисципліні, через що не був популярний в козацькій масі, не вважаючи на славу, якою він окрив козащину своїми походами, і яка знайшла свій відгук у відомій народній пісні. В справі цієї пісні виникла свого часу наукова суперечка: про якого саме Сагайдачного каже ця пісня («Ой, на горі та жінці жнуть»): чи про гетьмана, чи про кошового отамана часів Дорошенка — Григорія Сагайдачного? Б. Грінченко доводив, що пісня каже про отамана, І. Каманин та М. Грушевський — про гетьмана.

В останні часи вийшла монографія Б. Барвінського (1930), присвячена походженню Сагайдачного, в якій він установляє, що гетьман дійсно належав до шляхетського роду Попелів-Конашевичів у Перемишльській землі, відомого вже в XV столітті.

Коли народився Сагайдачний, — невідомо. Так само невідомо й коли саме він учився в Острозі, й коли вступив до козацького товариства. Навіть щодо одного з найближкучіших фактів його воєнної діяльності, здобуття Кафи в Криму, існують різні погляди, коли саме це сталося: Максимович, Антонович і Каманин думали, що це сталося в 1606 році, Грушевський відносив здобуття Кафи до 1616 року. Так само й початок гетьманування Сагайдачного Максимович відносить до 1601 року, Антонович — до 1605, Каманин — до 1606, а О. Чайківський, автор розвідки про початок гетьманування Сагайдачного, — до 1610 року. В усякому разі Сагайдачний розпочав своє козакування раніш, ніж ми застаємо його в ролі козацького гетьмана й пресвідника козацької політики, яким він висту-

нас в 1616-17 роках: безперечно на чолі козащини він міг вибитись лиш попередньою своєю козацькою службою й своїми заслугами.

Сагайдачний виступає в ролі провідника козащини саме тоді, коли польське правительство, стрівожене зростом козащини й її своєвільствами, почало знову прищукувати способи, як би її приборкати. Властиво кажучи, від самого початку XVII століття майже не проходило ні одної сеймової сесії без того, щоб на ній так або інакше не було зачеплене козацьке питання. Виношено ухвали, щоб козаки, які жили «на городах», слухалися королівських старост, якщо мешкали в королівщинах, і панів світських або духовних, якщо мешкали на їхніх добрах; заборонявся вихід на Запорожжя й своєвільні вчинки (постанова сейма в 1607 році). В 1609 р. сейм знову радив над козацькою справою й визначив спеціальну комісію для впорядкування відносин на «кресах». В 1611 і в 1613 роках було сконстатовано, що козаки нікого не слухають, крім своєї старшини, і знову визначено комісію, яка цим разом зійшлася в осени 1614 року в Житомирі. До неї належали дуже поважні особи: коронний гетьман Станислав Жолкевський, князь Януш Острожський, князь Януш Заславський і Олександр Калиновський. Було викликано козацьких представників і поставлено їм умови, щоб козаки перебували тільки на Запоріжжі й несли там охоронну службу проти татар та турків; за це вони мають діставати 10.000 золотих і 700 штук сукна річно; старшого мав призначати в імені короля коронний гетьман; ті ж козаки, що пробували по городах, мали слухатись старост і панів, і ніякої окремої козацької юрисдикції тут не мало бути. Без дозволу короля козаки не повинні були робити ніяких походів і приймати до себе своєвільних людей. Козацька відповідь не збереглася, але відомо, що вони тими умовами не були задоволені. Одначе признання за козаками, що діставали платню, свого козацького суду й управи, було офіціальним підтвердженням козацької автономії. Та коли правительство ніколи не виплачувало, як слід, обіцяної платні, то й козаки не зважали ні на які постанови й обмеження. В 1614-1617 роках особливо зростає козацька активність на Чорному морі.

На чолі козацької ескадри Сагайдачний весною 1616 року розгромив турецький флот коло устя Дніпра, взяв кільканадцять галер і коло сотні човнів. Потім поплив круг Кримського побережжя, напав на Кафу (Теодосію), цей страшний невольницький ринок, здобув її й спалив, при чім було визволено з неволі багаті полонених. В осени тогож самого 1616 року козаки перепливають Чорне море, здобувають Трапезунт. На них ударила турецька ескадра під проводом адмірала Цікалі-Паши, родом генуезця, але козаки розбили її й потопили три галери. Потім вдарили на самий Босфор, пограбували побережжя й поплили назад. Їх стерегла друга турецька ескадра під проводом Ібрагіма-Паши коло Очакова, щоб заступити дорогу, як козаки будуть вертатись назад. Але вони довідались про це заздалегідь і, замість вертатись Дніпром, поплили в Азовське море і звідти малими річками й волочучи по суху човни, вибрались у Дніпро.

жовтня 1619 року на річці Раствавці (коло м. Павлочи) скласти умову, підписану їх старшиною з Сагайдачним на чолі про те, що вони мають зредувати свій контингент до 3.000 (козаків тоді було всього по реєстру 10.600), що вони не будуть виходити в Чорне море, а що їхня старшина має бути призначена самим королем. Немає що й казати, що легше було підписати такі зобов'язання ніж перевести їх в життя, особливо що торкалось редукції числа козаків. З цього випливало лиш те, що на самій Україні, в наддніпрянських містах і селах, залишалось невелике легальне число козаків під управою визначеної правительством старшини. Вся ж маса козаків, яка не укладалась в легальний список, мусила шукати собі пристановища на Січі, за порогами, складаючи собою той резервуар, з якого завжди можна було зачерпнути козацьку силу в разі потреби.

Певна річ, що погодження козацької старшини на вимоги Жолкевського не могло подобатись ширшим масам козацтва. Серед них виникло незадоволення і, як завжди бувало в подібних ситуаціях, козацтво поділилося на дві партії: одна, зложена з статечніших, заможніших, старших козаків, якої властиво менше й доторкались урядові вимоги, піддержувала Сагайдачного. Козацька ж голота й молодь були проти його в опозиції. Однак Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалось, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги.

*

В той час, коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходять з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-латинського табору, а у міщанства вже не вистарчає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, — козащина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності.

Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закраски, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козащини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі.

Вже в кінці першого десятиліття козаки починають вмішуватися в цю боротьбу; вони йдуть спочатку легальною дорогою: так само як і шляхта козаки складають формальні протести проти уніятських претенсій на добра православної церкви. Але коли емісари уніятського митрополита появляються в Києві й хочуть наложити руку на багаті київські монастирі, козаки силсю не допускають до того. Один з найбільш активних емісарів приплачує навіть своїм

життям. Діячі православної церкви скоро починають розуміти, що в Києві під охороною козаків можна далеко безпечніше й ширше розвивати культурно-релігійну діяльність, ніж у Львові й взагалі на західно-українських землях. І ось уже в початку другого десятиліття XVI віку центр релігійного, а разом з тим і національного життя помалу пересувається до Києва. Передовсім туди переходить цілий ряд видатних культурних сил із Галичини й займає в Києві важливіші церковні посади. Сюди переходять в 1599 році Єлисей Плетенецький (син шляхтича з-під Золочева) і стає архимандритом Печерського монастиря, перейнявши цю посаду після Никифора Тура, що збройною рукою оборонив Печерський монастир від уніятів. На Печерській архимандрії залишився Плетенецький аж до своєї смерти в 1624 році. За Плетенецьким прийшли інші галичане: Захарій Колистенський, Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький та інші, все видатні вчені й культурні діячі. Вони заклали в Києві науковий осередок, як колись було в Острозі та у Львові. В 1615 році закладається в Києві братство, якому жінка мозирського маршала Степана Лозки, Гальшка Лозкина Гулевичівна записує щедрю фундацію на культурно-просвітні цілі. Братство закладає школу, котра скоро реформується в колегію на зразок європейських університетів. Її ректором стає Іов Борецький. До братства влисується сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний «з усім військом запорожським». Цим актом козащина офіційно переймає протекторат над культурно-національним рухом у Києві. В 1617 р. Єлисей Плетенецький засновує у себе в Печерському монастирі знамениту друкарню, яка за короткий час розвиває надзвичайно інтенсивну видавничу діяльність: вона випускає церковні й богослужбні книжки, підручники, словники, полемічні й теологічні твори, наукові праці, взагалі стає осередком цілого українського видавничого руху. Нарешті, як увінчання всіх змагань українських національних діячів того часу, приходить відновлення православної ієрархії, переведене під покровом козацького гетьмана. Після того як майже всі православні єпископи перейшли на унію, а ті двоє, що залишилися вірні своїй вірі, вмерли, православної церкві загрожувала повна дезорганізація; передовсім не було кому висвячувати священників. Отже Сагайдачний дуже зручно використовував приїзд на Україну єрусалимського патріарха Теофана, котрий повертався з своєї подорожі до Москви. Саме в той час Сагайдачний не був гетьманом; я вже згадував, що він не мав широкої популярності в масі козацтва. Особливо ж були настроєні проти нього так звані випицики, яких він на основі угоди з правительством викреслив з реєстру. Використавши момент, коли Сагайдачний пішов з частиною війська в поход під Перекоп (1620), козаки скинули його з гетьманства й вибрали на його місце Якова Бородавку. Однак Сагайдачний залишився полковником і, як особа впливова й авторитетна, за порозумінням з київським Богоявленським братством, допоміг перевести відновлення ієрархії. Як тільки патріарх приїхав до Києва, відбулася нарада представників з усіх частин України й Біло-

руси. Тут було намічено кандидатів на митрополічу й на єпископські катедри. Сагайдачний брав участь в цій нараді, яка мала характер свого роду національного конгресу.

Після смерти Рогози король призначив митрополитом Іпатія Потія, знов же по його смерті — Веніяміна Рутського. На всіх епіскопях також сиділи уніятські владики, за виїмком Льєова, де тримався ще православний єпископ Єремія Тиссаровський. Київські міщане й козаки не допускали уніятських духовних до захоплення самої митрополії, але становище православної церкви робилося критичним без своєї єрархії. Козацькі й шляхетські учасники київської наради запевняли, що оборонять новопосвячених владик. Тоді патріярх погодився й висвятив ігумена київського братського монастиря Ісаію Копинського на єпископа перемишльського, кілька днів згодом Іова Борецького висвятив на митрополита, а далі Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. Робилося це все в як найбільшій таємниці, вночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не побачив світла, в присутності всього кількох людей. Виїхавши з Києва в супроводі Сагайдачного та його полку, патріярх ще по дорозі висвятив ігумена князя Єзекіла Курцевича на єпископа луцького й ігумена Паїсія Іполитовича на єпископа холмського. Приїзжий з патріярхом єпископ Аврамій був поставлений єпископом пинським. Потім козаки відпровали патріярха до самої молдавської грониці.

По відїзді патріярха до виконання своїх функцій міг приступити хїба сам митрополит Іов, що сїдїв у Києві під охороною козаків. Решта владик, крім М. Смотрицького, не зважувалась їхати до своїх катедр. Про затвердження їх не могло бути поки й мови: їх уважано за самозванцїв і проти них оголошено репресії. Митрополит Іов Борецький разом з новопоставленими владиками видав тоді свій знаменитий протест (знайдений і опублікований проф. П. Жуковичем у збірнику «Статїи по Славяновѣдѣнїю», виданому в 1910 році). В цій «протестації» з дня 28. IV. 1621 р. православні владики рішуче протестували проти оповіщення патріярха Теофана турецьким шпїоном й ворохобником, виясняли історію свого висвячення, цілком згїдного з канонами, протестували проти переслїдування православних уніятським духовенством на Білій Русі, на Берестейщині, Волині й Галичині, та попереджали, що всі ці гвалти й насильства можуть причинитись до розрухів, і що в цих розрухах будуть винні уніяти. Що особливо цікаво в цій протестації, так це цілий уступ, присвячений характеристичцї козаччини: «Щодо козаків, — говориться там, — то про дих ридарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні христїяне... Се ж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші, (приробивши до човнів колеса) плавало й Царьгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію, Лірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру христїянську від царьгородської церкви приймали, й по цей день

У цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погане, а як християне: мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників... Це певно, що на цілм світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамн, король еспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорозьке своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують самим ділом».

Ці слова показують, що на Україні в початку XVII століття ясно жила в свідомості освічених людей ідея тяглости й непереривности українського історичного процесу, але вони показують також і те, що союз української інтелігенції з козацтвом був уже доконаним фактом: тільки спираючись на власну національну узброєну силу, могли владики заговорити такою сміливою мовою. І ось слідом за цим протестом митрополит скликає у Києві собор із духовенства та людей світських, щоб обміркувати, що далі робити. Далі вчиняє нараду в Житомирі з українською шляхтою з кийвського воеводства, що зібралось там на свій соймик. Нарешті іде до козаків і виступає там на раді в Сухій Діброві, в присутності Сагайдачного, палко закликаючи козаків стати в обороні своєї віри. І всі козаки, як оповідає свідок, присягли, що будуть боронити свою віру «аж до горла».

Саме в той час ішли переговори між польським правительством і козаками щодо нової козацької служби. Козаки були тепер знов дуже потрібні правительству: над Польщею нависли темні хмари. Козацькі походи й польські втручання до молдаво-волощських справ привели нарешті до розриву з Туреччиною. Турецька армія під проводом Іскандер-паши рушила літом 1620 року на Молдавію, щоб далі йти на Польщу. Старий гетьман Жолкевський сміливо виступив їй на одсіч з невеличким відділом, перейшов Дністер, але на полях Цецорських недалеко Яс був оточений переважаючими силами ворога, весь його відділ був знищений, і сам він поляг головою. Його помічник, польський гетьман Конєцьпольський попав у неволю. У цім бою поляг також підстароста чигиринський Михайло Хмельницький, а син його Богдан, пізніше славний гетьман України, попав у турецький полон. Але турки не розвинули зразу своєї перемоги й не рушили за Дністер. Поход Іскандер-паши був тільки початком кампанії: їти походом на Польщу збирався сам султан Осман.

В той час митрополит Іов Борєцький відбував свої наради з українською шляхтою й козаками, в Адріанополі султан вже робив огляд свого війська, з яким він мав їти «завоювати Лехістан», себто Польщу. Супроти грізної небезпеки варшавський сойм ухвалив взяти на службу не більше й не менше як 20.000 козаків з платою 100.000 золотих на рік, і король на це пристав. Жигимонт навіть удався до патріярха Теофана (коли той іще перебував у козаків), щоб він вплинув на козаків, намовляючи їх на війну з турками. На соймі виступив з гарячою промовою волинський депутат Лаврентій

Древинський, в якій казав, що в наступаючій війні Польща буде боронитися руками православних людей, а тимчасом не хоче заспокоїти й вдовольнити їх справедливі бажання в справах віри. Він яскраво змалював усі кривди й переслідування, що терпіли православні українці й білоруси, і грозив тяжкими наслідками, якщо з православними не буде поступлено по справедливості. Древинського піддержували інші послі з Київщини, Волині й Берестейщини. Але їхні промови більшість послів зустрічала сміхом, а король заявив, що скоріше зречеться своєї корони, ніж допустить, щоб схизматичкий митрополит засів у Києві. Пекучу релігійну справу сойм збув формальними постановами, які нічого певного православним не давали.

Тимчасом козаччина, захоплена закликами й обіцянками уряду, енергійно взялася готуватись до війни. Але репресії, що почалися на Білій Русі проти православів, проходили її запал. Агітація митрополита робила своє діло, козаки, ведучи на тій же раді в Сухій Діброві переговори з королівським післанцем, хоч присягли разом з тодішнім гетьманом Бородавкою, що будуть вірно служити Річі-Посполитій, але вибрали спеціальну депутацію до короля: Сагайдачного, єпископа Курцевича й ще дві особи, щоб добитися від короля затвердження висвячених патріархом Теофаном православних єпископів і митрополита. Тимчасом козацька флотилія вже вийшла в Чорне море й наробила серед турків великого переполоху. Самий Царьгород обхопила паніка, коли козацькі чайки появились перед Босфором. Турецький флот, що боронив столицю, не зважився напасти на козаків, але ескадра Капудана-паши, що стерегла їх повороту, напала таки на їх і захопила кілька чайок з козаками; їх одвезено до болгарського побережжя, де стояв султан з військом і там їх замордовано люжими муками, зриваючи тим способом всю злість за пљондрювання столичної околиці.

Козацьке посольство у Варшаві, яке прибуло туди в липні 1621 року, король прийняв ласкаво, обіцяв «заспокоїти» релігійну справу, і Сагайдачний був задоволений результатами своєї місії та й поїхав з Варшави просто на фронт, бо козаки, навіть не дожидаючи повороту свого посольства, вже рушили в поход на поміч польської армії, що в кінці серпня стояла під Хотином, а турецька армія з султаном на чолі вже була в Молдавії.

Польське військо, яке раховано на 35.000 і яке було під проводом старого гетьмана Ходкевича (при ньому був і королевич Володислав) стояло супроти турецької армії, що складалася з 150.000 регулярного війська, окрім татарської орди й ріжних допомогівих відділів. Ця маса грозила просто роздавити польське військо, котре перейшло Дністер і стало під Хотином. Тут з нетерпеливістю дожидали козаків. Козаків ішло 41.500, і мали вони 22 гармати. Вони йшли під проводом Бородавки, переправились через Дністер коло Сороки й стали пустошити околиці. Вони вислали післанцем до польського війська Михайла Дорошенка (будучого гетьмана), питаючи, куди мають йти далі. Розуміється, польське командування відповіло, що мають якомога скоріше поспішати до польського табору. Ще

перед приїздом Дорошенка прибув до табору Сагайдачний, і його вислано, щоб їхав до козаків і скоріше приводив їх з собою. По дорозі Сагайдачний натрапив на турків, трохи не попав у полон, був тяжко поранений в руку (ця рана згодом звела його в могилу), але щасливо врятувався й знайшов козаків коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного зроби́в перемену́ в провіді козацькою армією. З Бородавки були незадоволені за те, що необачно перозсилав малі козацькі чати, які були побиті турками. Сагайдачного зустріли з радістю, вислухали його звіт з подорожи до Варшави і його побачення з королеви́чем під Хотином (Володислав дуже добре ставився до козаків і мав серед них великі симпатії) і, як це часто бувало в історії козаччини, зараз же скинули прежнього гетьмана Бородавку, закули його в кайдани, а натомість вибрали Сагайдачного. Бородавку судили, признали винуватим в необережнім вигубленні козаків і стратили. За кілька днів Сагайдачний привів свою армію під Хотин — саме вщору, бо вже на другий день турки почали наступати.

Вони вдарили зразу на козаків, які були стомлені походом і ще не встигли укріпити свій табор. Однак козаки відбили наступ. Два сліду́ючі дні зряду ціла турецька армія кидалась штурмувати козацький табор, але всі її шалені атаки розбились мов о камяну скелю, о козацьке завзяття. Відбивши третю атаку, козаки сами перейшли в наступ і, піддержані поляками, збили турків з позицій, покинули їхні гармати й вдерлись в турецький табор. Якби вони не почали його грабувати, а продсвжували наступ, погром турків був би повний. Турки, зібравши свої сили, вибили козаків з табора, але всетаки Сагайдачний взяв у полон одного пашу і кілька ще значних персон. Султан плакав від злости.

Кілька днів обидві армії відпочивали. Потім турки поновили атаки. Знову головно на козацький табор. Татари обійшли польсько-козацький табор і відрізали сполучення з Камянцем. Почав відчуватися брак запасів і амуніції. Але обидві сторони понесли вже великі стра́ти й були виснажені. Після ще кількох спроб зломати польсько-козацький табор султан згодився почати мирові переговори. 8 жовтня на полі бою під турецькою фортецею Хотином було складено мир.

Одним з головних пунктів миру була заборона козакам виходити в море й плюндрувати турецькі володіння. Козаки зараз після заключення миру почали свій відворот на Україну. Перед тим вони вислали до короля делегацію, яка мала домагатись підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окресмої нагороди за хотинський поход, а опріч того заспокоєння потреб православної церкви.

Королеви́ч Володислав обси́пав Сагайдачного — головного спасителя в даних обставинах цілої польської держави — нагородами й знаками своєї ласки й уваги. Козацький гетьман був тяжко хворий од своєї рани і повернувшись до Київ́а, помер 10 квітня 1622 року. Хотинська кампанія знайшла широкий відгомін в тогочасній літературі: цілий ряд польських поетів прославив її в своїх поемах та

віршах, в далекій Рагузі далматинський поет Гундуліч присвятив їй свою знамениту поему «Осман». Але в усій цій літературі головна заслуга в ділі оборони християнського світу перед турецькою навалюю приписується королевічю Володиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні хоч, як признавали самі офіційні польські чинники, ніхто інший, тільки він з своїми козаками був справжнім героєм цієї війни. Але гірше було те, що він не дістав тієї сатисфакції, якої найбільше сподівався: задоволення піддержуваних козаками побажаль в сфері церковно-релігійній так само, як і спеціально козацьких домагань. Справу проволікали й нарешті відклали до сойму 1623 року.

Та Сагайдачний до того вже не дожив. На провідному тижні 1622 року цілий Київ з великою урочистістю ховав козацького героя в братській церкві на Подолі. Над його могилою студенти Богоявленської братської школи промовляли жалібні вірші, зложені ректором Касієм Саковичем, в яких прославлялися заслуги покійного перед рідним краєм і перед православною церквою та меценатство в справах національної культури: помагаючи їй за життя, гетьман п'ять день перед смертю склав заповіт, яким записав кілька тисяч золотих на київське братство й пізтори тисячі на львівське, спеціально на науково-просвітні потреби. Ці вірші були видані того ж року окремою книжечкою.

Як сучасники, що знали Сагайдачного зблизка, так і історики сходяться між собою в оцінці його високих прикмет, як воєнного й державного діяча. Найцікавішу характеристику дав Сагайдачному автор записок про хотинську кампанію Яків Собеський: «Цей Петро Конашевич, — писав він, — настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя, своїм гострим розумом, видатною дозрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і в учинках, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства до найвизначніших людей Польщі... Це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життя, в бою був перший, при відступі останній, жвавий і діяльний».

Значіння Сагайдачного в українській історії, спеціально в історії нашого культурно-національного руху високо ставлять українські історики, починаючи від автора «Історії Русовъ», що називає його «избирательним князем руським или гетьманом». В. Антонович писав про його, «що своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народнього діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському життю, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу». О. Ефименкова писала про Сагайдачного, що «де б він не з'явився, він зараз же опановував ситуацію — одночасно добрий знавець військового мистецтва й розумний дипломат, але перш за все й завжди — людина, що глибоко й цілком була перейнята любовію до рідного краю». І. Каманин каже, що «тільки Сагайдачний поклав міцні

XV

КОЗАЧЧИНА В 20—30-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ. ПОВСТАННЯ ЖМАЙЛА І ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА. СОЙМОВА БОРОТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВІЄ. ПЕТРО МОГИЛА І ЙОГО ДОБА. ПОВСТАННЯ ПАВЛЮКА Й ОСТРЯНИНА. ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ПОЛЬЩЕЮ.

Пару тижнів після смерти Сагайдачного зійшлася козацька рада на річці Русаві (на межі Київщини й Поділля) і вибрала 23 квітня 1622 року на гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, близького співробітника Сагайдачного. В правительствених сферах були незадоволені з цього вибору, вважаючи його за перемогу козацької «чорні», хоч Голуб, як виявилось, продовжував лояльну політику Сагайдачного. Король вислав до козаків своїх комісарів, які повезли гроші і мали добитись від козаків, щоб вони демобілізувалися, залишивши на службі тисячі три або чотири, та щоб не сміли виходити в море. Козаки гроші взяли, але й не думали розходитися. Вони відбули навіть два нових морських походи, з яких один дуже наполохав турків: 30 козацьких чайок поруйнували побережжя Анатолії, захопили багато турецьких кораблів і появилися зовсім близько від Царьгороду.

В початку 1623 року відбувся у Варшаві сойм, на який православна сторона покладала надії, що їй удасться добитись задоволення своїх домагань. Дійсно в історії соймової боротьби православних за свої права сойм 1623 року займає дуже важливе місце. Його засідання стали ареною гарячого поєдинку між православними й уніятами. Обидві сторони старанно підготувалися до бою й змобілізували всі свої сили: православне духовенство видрукувало меморіал, адресований королю, де занялялось про лояльність українського народу, виправдувалось висвячення православних єпископів патріярхом, як акт вимушений крайньою необхідністю і висловлювалась готовість новопоставлених єпископів добровільно зректись своїх катедр, як що король схоче вжити свого права презентації й визначить нових кандидатів. Одночасно видрукувано другий меморіал української шляхти, де заявлялось, що церковна унія шкодить союзу українського народу з королівством польським, що ціле Запорозжжя з його степами не може вмістити в собі людей, які через унію мусли покинути свої хати й утікати. Але найважливіше було те, що на

підвалили для дальшого існування козаччини». М. Грушевський вважає Сагайдачного видатним політиком, що свідомо йшов до своєї мети — виборення своїм народом відповідного місця в польській державі, і що перевів діло (відновлення ієрархії), яке відкрило його безсмертною славою в очах українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909. Н. Василенко. Очерки Історії Західної Русі и України, Київ, 1916. В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI-XVII вв., «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. 60-64. П. Кулішъ, Історія возсоединенія Русі, тт. II-III, Петербург, 1874-77. П. Жуковичъ, Сеймовая борьба западно русскаго дворянства съ церковной уніей 1609 г., т. I-VI, Петербург, 1903-1912. М. Максимовичъ, Исследование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ, Сказаніе о гетманѣ П. Сагайдачномъ, «Собраніе сочиненій», т. I, Київ. В. Антонович, біографія Сагайдачного в книзі «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи», Київ, 1885. И. Каманинъ, Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго, «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», т. XV і окремо, Київ, 1901. О. Чайківський, Початки гетьманування П. Сагайдачного, «Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському», Львів, 1906. П. Жуковичъ, Запорозжскіе гетманы Бородавка и Сагайдачний въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ, «Сеймовая борьба», вып. III, Петербург, 1906. П. Орловскій, Участіе запорожскихъ козаковъ въ возстановленіи южнорусской ієрархіи въ 1620 г., «Кіевская Старина», 1905. X Д. Еварицкій, Гетманъ Петро Сагайдачный, Катеринослав, 1913 (відбитка з «Лѣтописи Екатеринославской Архивной Комисіи», т. 10). Б. Барвінський, Конашевичі в перемишльській землі в XV і XVI ст., «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 100, ч. II, Львів, 1930. і. Tretjak, Wojna chocimska, Lwów, 1920.

цей раз піддержували справу православної церкви козаки: вони при-слали свою депутацію, яка привезла петицію, в котрій ясно й кате-горично були поставлені домагання вернути православній церкві її правне становище в державі. Петиція містила крім того реєстр кривд, які були зроблені православним за останні роки в різних місцях Річи-Посполитої. Цей реєстр свідчить про надзвичайну поінформованість козаків про становище православної церкви в Польщі аж до най-менчих деталей. Від православного духовенства прибули сам митро-полит Іов Борецький і архієпископ Мелетій Смотрицький.

Але не менш узброєною виступила й противна сторона. Вона також збрала реєстри насильств православних над уніятами, головко в Києві, де православні, завдяки козакам, були сильнішою стороною. Та уніяти мали за собою могутчу піддержку в соймі. Спеціально при-був для їх піддержки папський нунцій з Риму.

Соймові дебати і всі зусилля православних ораторів не прине-сли православним перемоги супроти соймової католицької більшості. В кінці було ухвалено: в релігійній справі тимчасом проголосити спокій, зупинивши всі процеси й засуди в церковних ділах, а оста-точне вирішення конфлікту між православними й уніятами відкласти до слідуєчої соймової сесії, щодо козаків постановлено ультимативно зажадати від них демобілізації й повної покори перед властями.

Православні дуже добре зрозуміли, що цей раз кампанія в соймі ними програє. В ночі тогож дня, як в соймі запало вище наведене рішення, православні владики, які приїхали були до Варшави, зраз же повернули до Києва. Лідер православної опозиції в соймі Лаврентій Древинський заявив в розмові з депутатами, що доки живий король Жигимонт, православним нема на що надіятись.

Церковного конфлікту не розв'язав ані сойм 1624 року, ані слі-дуючий 1625 року. Питання про вирішення спору між православними й уніятами навіть не було поставлено на обміркування. Діло в тім що в межичасі трапились події, які ще більше загострили відносини й утворили становище, що зовсім було не на користь православним. В кінці 1623 року православні міщане у Вітебську на Білорусі за-мордували полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, роздра-товані його заходами що до заведення унії. Вбивство викликало страшне сбурення в урядових кругах. На вітебських міщан впали жорстокі репресії, де дісталось й винним і невинним. Пізніше трапи-лась аналогічна подія в Києві, де міщани й козаки вбили священника Івана Юзефовича й вїйта Федора Ходіку, які хотіли передати право-славній церкві в руки уніятів. Але тут це пройшло безкарно. Це все свідчило, до якого роздратовання доходили обидві сторони у взаєм-ній боротьбі.

Багато людей почало впадати в зневіру. Єпископ перемишль-ський Ісаія Копинський і навіть сам митрополит почали договору-вати про підданство московському цареві, котрий, як православ-ний монарх, заспокоїть потреби української церкви. Це москво-фільство особливо почало ширитися на Задніпрянщині, звивши собі гніздо в монастирях Лубенщини. Зневірився в православній справі

і один з видатніших її оборонців — Мелетій Смотрицький, архієпископ полоцький. Він почав агітувати за якесь порозуміння між православними та уніятами, але православної стороні це здалося підозрілим, і Смотрицький мусив потаємно залишити Київ і вже отверто виступив як уніят. Перейшов на унію і колишній ректор київської братської школи Касіян Сакович, що склав вірші на похорон Сагайдачного. Але відступництво окремих діячів не захитало маси прихильників православ'я серед духовенства й шляхти, і православна сторона готувалась до нової боротьби за свої права, маючи тепер таку сильну опору, як козаччина.

Неудача на соймі 1623 року коштувала булави Оліферу Голубу, замість котрого козаки вибрали полковника Михайла Дорошенка, заслуженого вояка, учасника хотинської кампанії. Він мав добру репутацію у польського правительства і взагалі в польських кругах. Яків Собеський характеризує його словами: «Дорошенко полковник доброї репутації у молодців (козаків) за свою відвагу, і королеві й Річі Посполитій завжди зичливий». Дорошенкові вдалося деякий час тримати козаччину в руках. Маса козаччини, яка підлягала демобілізації, була виведена на Запоріжжя, поза межі контролю польських властей, і тут її увага була обернута на турецькі і татарські справи. Відбувся новий морський похід під Царьгород. Сам Дорошенко ходив походом на Перекоп. Козаки забрали велику здобич, масу худоби. Перед правительством морську експедицію представлено як діло своєвольних людей, які тому, мовляв, вибралися на море, що правительство не заплатило умовлених грошей, і треба було чимсь промишляти, щоб себе прогодувати. Далі козаччина вмішалася у внутрішні татарські справи в Криму. Там якраз виникла тоді усобиця між двома претендентами на ханський трон, і татари поділилися на дві партії. Одна з них, на чолі якої стояв претендент Шагін-Гірай, яка хотіла розірвати васальну залежність Криму від Туреччини, заключила союз з козаками. Відділ козаків появився в Криму, а козацький флот вплив у Чорне море робити диверсію проти турків, які піддержували хана Джанібек-Гірая.

Це був один з найблискучіших морських походів козаччини. Користуючись з того, що турецький флот був зайнятий татарськими справами й стояв у Кафі, коло 80 чайок, по 50 людей на кожній, появилися несподівано в самім Босфорі. Як кажуть донесення французьких та англійських послів, козаки спалили околиці Царьгороду — найбагатші оселі по обох боках протоки, Буюк-Дере, Ені-Кіюй, Стенію, забрали велику здобич і відплили в море. Коли сам султан Амурат зорганізував погоню, козаки зупинились і стали в боевому порядку, щоб прийняти бій. Противний вітер не давав їм самим перейти в атаку. Але турки не зважились їх атакувати і козаки спокійно поплили до дому.

За два тижні (діло було в липні 1624 року) перед Царьгородом появилася знову козацька флотилія, на цей раз вже коло 150 чайок. Цю флотилію хотіла була задержати ще коло Дніпрового устя турецька ескадра, але козаки пробились і рушили на Царь-

город. Тут спалили Фарос і трохи не взяли арсеналу. Три дні стояли вони коло берегів Босфору й вернулися з багатою здобиччю.

Султан викликав тоді спільно свій флот з Криму для оборони столиці. Але козаки ще в третє, в другій половині серпня, вибралися на Царьгород. Хоча буря задержала їх на цілий місяць під Очаковом, але вони таки добралися до Босфору й знову плондрували Ені-Кію.

Шагін-Гірай заключив 24 грудня 1624 року формальний союз з козаками, як з окремою державою. Козаки знову, як за часів Ласоти, починали свою власну міжнародно політику. Вони дали у себе на Запоріжжі притулок претенденту на турецький престол якомусь Ахії, що видавав себе за сина султана Магомета III і грекині з царського роду Комненів. Запорожці готові були піддержати його, до підприємства прилучилися й донські козаки, притягли до спілки й Шагін-Гірая, який приїздив для переговорів на Січ. Але Шагін-Гірай поставився до Ахії неприхильно. З Січі Ахія перебрався до Києва, де знайшов притулок у митрополита Борецького, а далі виїхав до Москви. В звязку з справою Ахії Борецький писав листи в Москву до царя, до патріярха, до бояр, нарікав на утиски над православною вірою в Польщі й просився разом з козаками під протекцію царя. В початку 1625 р. появилися в Москві навіть козацькі післанці.

Серед усієї цієї політики всередині самої козаччини ішла внутрішня боротьба між більше рішучими, активними елементами, готовими на всяку авантюру, й елементами статечними, які більш дорожили спокоєм і добрими відносинами з урядом. Козацькі гетьмани мінялися один за другим. Розуміється, зріст козацької активності й їх вмишування в турецькі й татарські справи мусили дуже занепокоїти польське правительство. Насильства над уніятами в Києві ще більше обурювали варшавські круги проти козаків. Козаки дістали грізний наказ стриматися від усяких походів на море. У відповідь на це козаки виплили в море, появилися близько Царьгороду, потім напали на околиці Трапезунта й поплондрували їх. Сильний турецький флот дожидав їх коло Дніпрового лиману. Але козаки розбили його, хоч при тім понесли через бурю великі втрати: 270 козаків попало в полон.

Правительство рішило тоді приборкати козаків силою. Козацько-татарський союз удалось на якийсь час розбити, підкупивши татарських ватажків. Після того коронне військо в числі 8.000 людей під проводом гетьмана Конєцьпольського рушило в кінці літа 1625 року на Україну. Поход був дуже важкий. Після упертих боїв в районі теперішнього Крюкова (проти Кременчука) заключено було компромісовий договір (5 листопада 1625 року), звісний під іменем Курюк і в ського (по імені озера, біля якого велися переговори): правительство зрікалося вимагати видачі ватажків (як це було за часів погрому Наливайка), була проголошена амнеція, число реєстрових козаків означено на 6000, з регулярною платнею від уряду, козаки зобов'язувалися попалити човни й не виходити в море. Реєстр мав бути зложений протягом трьох місяців, і всі козаки, які не попали б

ками по городах і стеріг разом із Хмелецьким Україну від татар. Поход на Перекоп був ділом виключеної з реєстру козаччини. Відносини між козаками реєстровими й нереєстровими все більше загострювалися. Запорожці вибрали собі свого окремого гетьмана, якогось Левка Івановича. Обидва ворогували між собою, полемізуючи в листах.

В кінці 1629 року закінчилась війна Польщі з Швецією, куди були затягнуті на службу й козаки з числа «вишищиків». Вони повернулися на Україну й збільшили собою масу незадоволених. Повернувся й сам коронний гетьман Станіслав Консцьпольський, прихильник суворої політики у відносинах до козаччини. Польські жовніри, розквартировані по Україні, звичаєм того часу, дозволяли собі різні насильства й грабунки. Це дратувало населення й взагалі напружувало атмосферу. Хмелецький сам тоді помер, й не було кому впливати на злагодження відносин. Тимчасом козаччина (очевидно, городова) взяла дуже живу участь в церковних справах у Києві, де було скликано в серпні 1628 року собор для обміркування можливості якогось компромісу, якогось примирення з уніятами. На самім соборі козацькі представники зайняли різко непримириму позицію, вони погрожували Мелетію Смотрицькому, що приїхав до Києва, й усім прихильникам порозуміння з уніятами. Собор викляв останні писання Смотрицького, як незгідні з наукою православної церкви, і той скоро по тому, як знаємо, утік з Києва. Прокляли й Касіяна Саковича.

Але прихильники порозуміння робили свої спроби далі, піддержувані в цім з боку правительства. В часі сойму в лютому 1629 р. було вирішено, що на осінь у Львові має бути скликаний «генеральний сінод» з православних і уніятів, а перед тим мали відбутися окремі «сіноди», православних у Києві, й уніятів у Володимирі на Волині. Король видав навіть універсал про скликання тих сінодів. Але ще перед самим сінодом у Києві українська православна шляхта київського воеводства зложила рішучий протест проти уговоної акції. А на самий собор явилися непрохані учасники: делегати Запорожської Січі Андрій Лагода й Сопрон Сосимович. Під час засідання собору маса козаків почала тиснутись до церкви Успенія на Подолі, де відбувався собор. Вкінці козаки й шляхта, в супереч примиренським настроєм православного духовенства, зірвали собор. До Львова на «генеральний сінод» ніхто з православних вже й не поїхав. Самі уніяти засідали й виробили форму порозуміння, найбільш цікавим пунктом якої був проєкт спільного українського патріярхату для православних і уніятів разом.

Релігійне напруження відбилось на відносинах серед самої козаччини, загостривши антагонізм між козаччиною реєстровою й низовою. Про Грицька Чорного рзпускали чутки, ніби він присяг на унію. Коли він зажадав, щоб запорожці приставили до нього свою армату, то вони захопили знацяцька Чорного, привезли на Запорожжя, судили й четвертували: одрубали спочатку руки, потім голову. Це сталося вже за нового запорожського старшого — Тараса Федоровича (Трясила). Це було гаслом до отвертого конфлікту.

у 6.000-ий контингент, мусила або виселитися з панських маєтків, або признати себе кріпаками.

На гетьмана знов було вибрано Михайла Дорошенка, який приєднав на вірність і був затверджений польським урядом. Дорошенко перевів організацію 6.000-го війська реєстрових козаків, а для всіх тих, хто не попав в реєстр, для так званих «виписчиків», показав знайомий шлях на Запорожжя. До реєстру було внесено найбільш заможних статечних козаків, «козацьку буржуазію», як каже Грушевський. На цих реєстрових і спирався головню Дорошенко, стараючись тримати в своїх руках і Запорожжя, де він поставив залогу під проводом Івана Кулаги. Соєм 1626 року затвердив Куруківську «ординацію». Майже кожного року висилав Дорошенко послів до Варшави клопотатися про побільшення платні, про поширення прав, про зняття деяких пунктів Куруківської ординації і, хоч не діставав позитивного полагодження своїх домагань, але залишався на строго лояльній позиції. Коли велика татарська орда в осени 1626 року кинулась була на Україну, Дорошенко разом з начальником коронного війська Стефаном Хмелецьким погромив її до щенту під Білою Церквою.

Але будова турками кріпостей на нижньому Дніпрі й нові татарські усобиці втягли Дорошенка у військові підприємства в Криму. Він відновив прежній союз з кримським претендентом Шагін-Гіраєм і весною 1628 року вирушив у поход. Козаки пройшли до Бахчисараю, але тут в бою втратили Дорошенка й колишнього гетьмана Оліфера Голуба. Однак вони пробились аж до Кафи і разом з татарськими спільниками облягли її. Кафу піддержував з моря турецький флот. Але тут обидві татарські партії помирились і спільними силами вдарили на козаків, та козаки пробились через ворожі сили, з боєм прийшли назад через увесь Крим і щасливо повернулись на Січ, ще й привезли з собою трофеї: гармати, які колись були взяті у поляків під Цецою.

Замість Дорошенка козаки обрали на гетьмана Григорія Чорного, також представника лояльної партії, яка хотіла додержуватись умови з урядом. Рішено було що до кримських справ порозумітись з урядом. Посередником у переговорах служив Стефан Хмелецький, який мав у козаків довіря. Постановили піддержати Шагін-Гірая, як спосіб ослаблення Криму. Якби турки заявили протест, мали відповісти, що то своєвольні козаки-виписчики роблять заколот. Але поход 1628 р. до Криму не мав успіху: причиною була незгода серед козаччини, і брак сильної, зручної руки провідника.

На Запорожжі все більше й більше набиралося своєвольного козацтва. Хмелецький доносив королеві, ніби його там було коло 40.000. Ця маса шукала виходу для своєї енергії та й взагалі мусила чимсь прогудуватись, і новий поход на татар чи турків був єдиним виходом. Такий поход на Крим і був зроблений в 1629 році. Вирушило козаків 23.000. Але поход скінчився ще більшою невдачею, ніж попередній: татари розбили козаків під Перекопом, полягло їх там кілька тисяч. Це привело зараз же до зміни ватажків. В той час гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний сидів з своїми пол-

ство само збиралося воювати з Польщею. Післанці дістали в Москві виразну інструкцію звертатись тільки до запорожських козаків, а не до реєстрових. Однак вони попали якраз до реєстровиків, і ті їх видали польському правительству.

*

В квітні 1622 року помер король Жигимонт. Його смерть оживила надії православних на поліпшення становища православної церкви в Польщі. Знову було мобілізовано всі сили для боротьби, яка мала відогратись під час виборів нового короля. На чолі православної української шляхти знову станули відомі нам Леонтій Древинський і Михайло Кропивницький, поруч яких впливає нове ім'я — київського шляхтича Адама Киселя, котрому судилося пізніше здобути голосну славу. Знову ввійшли в порозуміння з козаками, які вислали на конвокаційний сойм своїх делегатів з домаганням вибрати на престол королевича Володислава й скасувати унію. Знову заключили блок з протестантами, на чолі яких стояв могутий литовський магнат Криштоф Радивил.

До першої сутички прийшло на т. зв. конвокаційнім соймі. Уніяти запропонували були компроміс, але православні відкинули всяке порозуміння. Справа була відложена до елекційного сойму. Шляхта ждала терпеливо, але козаки хвилювались, і коли їхні делегати повернулися з вісткою, що справа православної церкви ще не вирішена, то їх прикували ланцюгами до гармати (звичайний спосіб козацької кари), а козацький гетьман Кулага-Петражицький заплатив своєю головою.

Справа таки вирішилася після завзятої боротьби на елекційнім соймі. На короля було вибрано Жигимонтового сина Володислава, який мав репутацію людини дуже толерантної в питаннях віри. В справах церковних відносин досягнуто було такої компромісової угоди: 1) православним було признано свободу віри, право ставити нові церкви й поправляти старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Їм був відкритий вільний доступ до міських урядів. 2) Київський православний митрополит знову діставав катедру св. Софії й Печерський монастир. 3) Православні діставали крім київської митрополії ще єпископські катедри в Луцьку, Львові й Перемишлі, а на Білоруси — в Мстиславі. 4) Цілий ряд церков і монастирів, що опинилися були в руках уніятів, повертався православним. 5) За уніятами були залишені єпископії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку.

Отже, як бачимо, перемога православних була лиш часткова. Унію не було скасовано: навпаки, вона була признана тепер і самими православними, як другий обряд, до якого належали українці і білоруси. Й цей розкол в українсько-білоруським національним таборі було санкціоновано й легалізовано. Але в очах православних і такі досягнення здавались дуже важливими, вони тріюмфували, й їхні радісні почування знайшли вираз в урочистих промовах на соймі

Серед реєстрового козацтва почалася паніка, більша частина його поспішила до Корсуня, де стояв відділ коронного війська. Запорожці зажадали видачі їм реєстрової старшини. Коли їм відмовили, вони вдарили на Корсунь. Міщане корсунські перейшли на їх бік. Значна частина реєстровиків, бачучи перемогу запорожців, теж перейшла до них. Тоді коронні відділи разом з вірними реєстровиками покинули все й вийшли з міста, а запорожці взялися паювати здобич.

Повстанці зосередили свої сили на лівім березі Дніпра, коло Переяслава. В маю 1630 року Конецьпольський переправився через Дніпро і вдарив на козаків. Подробиці цієї кампанії добре невідомі. Знаємо тільки, що бої тяглися три тижні, що Конецьпольський не мав успіху й мусів миритися на умовах, для козаків доволі лагідних. В пізнійшій козацькій традиції переяславську кампанію представлено, як погром польського війська, а автор «Історії Русовъ» дав фантастичну картину «Тарасової ночі», яку потім Шевченко змалював у своїм відомім віршу. Але документальні відомості нічого не кажуть за якийсь погром, та й наслідок кампанії не відповідає цьому.

8 червня 1630 року було заключено в Переяславі угоду. Тарас Федорович, якого уважали за головного привідцю повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем. Куруківська угода залишалася в силі. Козаки обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити чайки. Рєстр збільшено до 8.000. Всім учасникам повстання проголошено амністію. Виписані з реєстру мали бути повернені назад, і цим мала зайнятися мішана комісія з реєстровців і бунерних повстанців. На гетьмана козаки вибрали Тимоша Орендаренка, й Конецьпольський його затвердив.

Так скінчилося це повстання. Розуміється, обидві сторони не були задоволені з його фіналу. Сам Конецьпольський називав цілу кампанію «комедією». Козаки ж так толкували переяславську угоду, що мовляв, Куруківську ординацію скасовано, і їм тепер «усе вільно». Зараз після переяславської кампанії козаки зробили морський поход і пустилися Чорноморське побережжя коло Кілії, Балчика, Варни. Конецьпольський не вживав поки ніяких репресій, але коронне військо залишилося стояти на Україні за Дніпром.

До цих часів — після переяславської кампанії — належить нова спроба з боку західньо-європейських держав увійти в порозуміння з козаччиною й втягнути її в орбіту своєї політики. Є відомості, що Трансильванський воевода Бетлен Габор мав якісь переговори з козаками в 1629 році за посередництвом царгородського патріарха. Та він скоро помер. Одначе його діло продовжив шведський король Густав-Адольф. Ще в 1626 році вислав був він одного агента до козаків через Москву. Але Москва його не пропустила. В літку 1631 р. він зробив другу спробу й вислав двох посланців, які мали підмовити козаків стояти за вибір Густава-Адольфа польським королем, на випадок смерти Жигимонта III, і вислати козацький відділ на допомогу шведом в їх війні з Австрією. На цей раз Москва пропустила шведських посланців, бо московське правитель-

Древинського та Кропивницького. Вони поспішали закріпити свої здобутки, хоч остаточне вирішення й оформлення справи мало відбутися на третім — коронаційнім соймі. Перш за все було вирішено анулювати вибір на київську митрополію Ісаї Колинського, переведений по смерті Іова Борецького. Хотіли мати такого митрополита, чия б кандидатура була затверджена новим королем. Колинський був відомий з свого москвофільства. І такий кандидат знайшовся в особі княжича Петра Могили (1596—1647), сина молдавського господаря; це був чоловік європейської освіти, він покінчив свої студії в Парижу, служив якийсь час в польським війську, брав участь в Хотинській кампанії, потім постригся в монахи і в даний час займав важну в православних кругах посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. З великою урочистістю було переведено його вибір у Львові весною 1633 р. Затверджений королем, Петро Могила в липні того ж року з тріумфом вїхав до Києва, хоч тут перед тим довелося силою скидати старого Ісаїю Колинського й замкнути його до монастиря. Майже одночасно було визначено на Перемишль єпископа Гулевича, українського шляхтича з Волині. Він збройною силою одбив єпископські маєтності в уніятів. Це викликало скандал і мало своїм наслідком те, що перемишльську єпархію поділено на дві: православну й уніятську.

Православна сторона не дурно тішилась з вибору Петра Могили і, коли в його честь писалися й видавалися оди й панегірики, то це мало своє повне оправдання; в особі Могили православна церква знайшла собі видатного провідника, який сполучав щасливо в своїй особі всі дані, потрібні в тодішніх обставинах. Належачи до вищих кругів аристократії й маючи великі звязки, Могила при тим був матеріально незалежний і свої значні засоби обертав виключно на цілі культурно-релігійні. Маючи авторитет і признання з боку вищих чинників у державі, він користувався свободою рухів, якої не мали його попередники; людина широко освічена, розумна й енергійна, він віддався інтересам православної церкви з усією силою свого палкого, часом нестриманого темпераменту. Це був справжній вождь, свідомий своїх цілей. Він подбав передовсім про те, щоб створити під православною митрополією тверду матеріальну базу, щоб мати змогу вільно переводити свої широкі плани. Він постарався зосередити в руках митрополії величезні земельні багатства, які належали київським монастирям. Це дало йому змогу розвинути широку культурно-просвітну діяльність.

Могила звернув увагу на скріплення дисципліни серед духовенства й взагалі на упорядкування церковного життя. Він сам пильно стежив за життям і працею духовенства, завів особливих митрополічних намісників, які повинні були доглядати за порядком в митрополії. Для розсліду й суду над прогріхами духовних осіб було заведено особливий духовний суд, так звану консисторію.

Петро Могила багато зробив для оновлення київських святинь. Він реставрував св. Софію, яка вже зовсім хилилася до упадку, реставрував Михайловський Видубецький храм, церкви Трьохсвятитель-

ську й Спаса на Берестові; на місці руїн Десятинної церкви поставив невеличку нову.

Але особливо високі заслуги Могили були на полі культурно-просвітнім. Передовсім він зреформував братську школу в колегію по типу західньо-європейських високих шкіл, з наукою на латинській і на грецькій мові; пізніше вона дістала назву Академії. Яко філії київської колегії, було założено латинські колегії у Винниці на Поділлі й у Кременці на Волині. Було видано цілий ряд підручників, богословських творів, серед них монументальне визнання віри — катехізіс, ухвалений на церковнім соборі у Києві 1640 р. Цей катехізіс був прийнятий в цілім православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі. Його теологічне значіння видко хоча б з того, що недавно в 1927 році, на кошти римської курії появилсь в Римі латинський переклад цього катехізісу. Видано було в 1635 р. (польською мовою) Печерський Патерик. Київська друкарня була поширена, й її накладом почали виходити церковні книги, які розходились по всіх православних землях. Біля колегії згромадився ряд видатних теологів і вчених, а з поміж її вихованців ще за життя Могили виступили на церковно-громадську арену талановиті діячі. Близкими співробітниками Могили на культурнім і національнім полі були: Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофійський, Ісаія Козловський, якому київський собор 1640 р. дав титул доктора богословія за його великі заслуги коло зложення катехізісу; Йосип Горбацький, Оксентій Старушич. З вихованців Могили треба зазначити Лазаря Барановича, Антона Радивиловського, Інокентія Гізеля. В діяльності Петра Могили був одначе один слабкий бік, який мав свої далекосяглі наслідки: Могила, сам з походження волох (румун) і людина польської культури, був великим ревнителем православної церкви, але він не був українським патріотом: йому ходило про піддержання православної віри, а не української народности. Основою науки в його школах була латинська мова; свої власні твори він друкував або по польськи, або по грецьки. Не тільки народня українська мова не знайшла собі ніякого місця в усій цій культурній продукції, але навіть і мова церковно-славянська відступала на другий план супроти латині. Це осудило київську колегію на певну одірваність од живої народньої стихії, робило її науку доступною лиш для певного кола вибраних людей. Та проте в своїм часі діяльність Петра Могили у високій мірі прислужилась і національній українській справі тим, що поставила православну церкву — тодішній прапор народности, на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись од римокатолицького натиску. А це й було головним завданням часу.

В усьому цьому широкому культурному рухові українська козаччина по самій тодішній своїй суті не брала майже ніякої участі. Петро Могила й ті круги, що стояли біля нього, як знаємо, займали абсолютно лояльне становище супроти польської держави. Козацькі ексцеси, самовільства, а тим більше повстання зовсім не були їм симпатичні — протизно: в їх очах козаки, поскільки вони повставали проти уряду, являлись так само бунтівниками й «реbelізантами», як

Польські власті, використовуючи те, що серед козаків знову виявився розкол на дві течії — лояльну супроти уряду й опозиційну — вдержали на якийсь час спокій. Було вислано на чолі комісії, яка мала заспокоїти козаків, відомого вже нам соймового депутата Кишіля; козаки списали реєстр на 7.000 і присягли на вірність.

Реєстрові козаки були поділені на сім полків; п'ять на правому березі Дніпра: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський; два на лівому: Переяславський і Миргородський. Кожен полк ділився на сотні, по десять в кожному, а сотні на куріні або десятки. Вся старшина була виборна. Жили козаки головню з сільського господарства, почасти з рибної ловлі й мисливства. Ілатня від держави була засобом допомагаючим. Козацькі ґрунти були розкидані серед інших маєностей, приватних і державних. Але козаки виборали собі імунітет від королівської або панської юрисдикції й підлягали своєму власному козацькому суду.

Якийсь час все було тихо. Але невдовзі знов почались заворушення. Очевидно, розбурхана козацька стихія не могла уложитися в ті тісненські рямці, в які хотіла її впровадити польська держава. Як і раніше, найбільше незадоволеного елемента, головню селян, що вийшли од своїх панів, було на Запорозжі. Вони були незадоволені як на панів, так і на реєстровиків, отих «дуків», що позахоплювали дуги і луки та позаводили собі господарства на зразок шляхетських. Провідником незадоволених явився Павло Бут, або Павлюк. В кінці літа 1637 року Павлюк являється на Україну, захоплює артилерію реєстрових козаків в Корсуні, бунтує їх, ті арештують і розстрілюють свою старшину з гетьманом Савою Кононовичем на чолі. Так розпочалася нова козацька війна. Павлюк видав універсал до козаків і до селян, закликаючи всіх на війну. Наказував ловити й приставляти до нього козацьку старшину, називаючи її зрадниками. Гасла повстання мали особливий успіх на Лівобережжі. Селяне почали громити панські маєтки. Почали бити й жидів. Частина реєстрових козаків пристала до повстанців, але друга частина (головню полки білоцерківський і канівський) залишилась вірною правительству.

Коли в кінці 1637 року польська армія під проводом польного гетьмана Миколи Потоцького виступила проти козаків, вони сміливо рушили на одсіч і дали бій під селом Кумейками (в околиці Черкас). Козаки мали 23.000 вояків і добру артилерію. Вони бились дуже хоробро, а їх провідники виявили дуже добру стратегію. Одначе все діло вирішила польська кіннота, яка своєю сміливою атакою прорвала козацький табор, захищений по зразок чеських таборів кількома рядами возів, і козаки потерпіли страшний погром. Біля 5.000 козацьких трупів залишилося на полі. Але козацькі ватажки не втратили голови. Провід узяв на себе старий полковник Дмитро Гун'я. Він зумів замкнути табор і почав відступати в порядку. До козаків підійшли свіжі сили, і вони близько Черкас, коло села Боровиці дали новий бій. Але і цей бій був ними програний. Тоді, знеохочені й зневірені в успіхові, козаки рішили скапітулювати. Вони видали свою

і в очах польського правительства. Переведення широких культурно-релігійних планів, які складали програму діяльності Петра Могили вимагало передовсім спокою.

*

Перші роки «Могилянської ери» козаччина заховувалась спокійно й лояльно. Як для православного населення взагалі вибір Володислава означав початок внутрішнього замирення й заспокоєння, так для козаків спеціально вступ на трон войовничого, лицарського короля означав, що настає активна військова політика: значить, козаки будуть потрібні для польської держави. В найближчій перспективі стояли дві війни: одна московська, щоб здобути московську корону, друга шведська, щоб здобути корону шведську. До обох тих корон Володислав мав умотивовані претензії: в Москві він колись був вибраний самими москвинами, а до шведської корони він мав право, як член фамілії Ваза. Московська кампанія розпочалась уже в 1633 р., і козаки брали найживішу участь в усіх головних операціях. Вони оперували на Сіверщині під командою Єремії Вишневецького й Адама Кисіля. В 1634 р. цілий корпус в 20.000 козаків під провдом гетьмана Тимоша Орендаренка прийшов під Смоленськ на поміч королівській армії. Тут козаки відіграли дуже важливу ролю, бо в короля було всього 9.000 війська. В той час як одні козаки брали участь в блокаді московської армії, яка облягала Смоленськ, другі воювали околиці Вязьми, Ржева, Калуги. Війна ця, як звісно, закінчилася Поляновським миром 1634 р., по якому Володислав, хоч не вернув собі московської корони, за те закріпив за Польщею володіння Смоленською і Сіверською областями.

В тім же часі трохи не дійшло до війни з Туреччиною, а з татарами були дуже успішні бої, в яких, само собою козаки грали першу ролю. Але, поладнавши діло з турками миром, польський сойм 1635 р., боячись занадто великого розгону козацької енергії, виніс постанову «вгамувати козаків», а щоб не пускати їх в море, рішено було, за ініціативою гетьмана Конецьпольського, збудувати коло порогів кріпость Кодак, яка б тримала козаків в руках. Цю кріпость дійсно було збудовано. Її вибудував французький інженер Боплан, автор знаменитої книги «Description de l'Ukraine», і обсадила її польська залога під командою французького полковника Моріона. Це була велика прикрість для запорожських козаків, але тимчасом вибухла шведська війна, і ми бачим, що козаки оперують на Балтійським морі. Козацькі майстри побудували чайки на Німані, і на них козаки виплили в море й блокували Кенігсберг. Вони захопили там шведський военний корабель.

Однак війна скоро закінчилася. Думаючи використати те, що увага була звернута на північ, козацький гетьман Іван Сулима несподіваним наскоком захопив Кодак і зруйнував його цілком. Однак, боячись кари за свій вчинок, козаки рішили відкупитись головою свого ватажка й видали Сулиму правительству. Сулимі відрубали у Варшаві голову.

старшину з Павлюком на чолі, виявили повну покору, прийняли нову призначену їм старшину й зложили присягу на вірність. Текст цієї присяги був підписаний в імені козацького війська військовим писарем Богданом Хмельницьким. Павлюк, Томиленко і четверо других ватажків були страчені у Варшаві.

Але з капітуляцією реєстрових козаків війна не закінчилася. Треба було перенести кампанію на лівий берег Дніпра, в теперішню Полтавщину, де також відбувся повстання. В початку 1638 року Потоцький переправився з військом за Дніпро і в кількох упертих боях знищив повстанчі козацькі відділи. Приборкавши повстання, Потоцький повернув з трофеями, але частина війська залишилась на Україні, піддержуючи установлений порядок. Соїм 1638 року встановив шоститисячний реєстр, позбавив козаків самоуправи, — вся старшина мала бути призначувана, і ухвалив відбудувати Кодацьку кріпость.

Хоча правительствене військо приборкало реєстрових козаків і втихомирило Лівобережжя, але воно не знищило гнізда козацької самоволі — Запорозької Січі. Там скупчились недобитки козащини, озлоблені й непримиримі. Вони й не думали коритись. Вибравши за гетьмана собі Якова Остриянина (Острияницю), запорожці почали готуватись до нової боротьби. Вислана проти них експедиція не удалася, і вже весною 1638 року запорожці появились на Україні. Правительствене військо вирушило під проводом Потоцького. На цей раз тереном боротьби було виключно Лівобережжя. Тепер реєстрові козаки мусіли битись проти своїх, в рядах коронного війська. Повстанці захопили Чигирин, Кременчук і дуже зручно одбились од Потоцького, знищивши цілий відділ німецької піхоти, яка була в польським війську. Острияниця був паном усїєї східної Полтавщини і міг вільно зноситися з Москвою і Донськими козаками, од яких він сподївався помочи. Повстання почало вже перекидатись на правий берег, самому Києву загрожувала небезпека. Але на поміч Потоцькому явився із свіжими силами князь Єремїя Вишневецький, який шов рятувати свої Задніпрянські латифундії. Козаки виявили тоді надзвичайну енергію. Коли після упертого бою під селом Жовнином близько Дніпра коронному війську удалось було прорвати козацький табор, і Острияниця з кількома сотнями козаків пробився й утік, решта вибрала на гетьмана героя торішньої війни Гуню, і боротьба відновилася з новою енергією. Потоцький обложив козацький табор під тим же Жовнином і безнастанно бомбардував обложенців з великих гармат. Але козаки дуже зручно укріпили свій табор і твердо витримували блокаду і бомбардування. Вони дожидалися допомоги, яка плила по Дніпру з Січі під проводом полковника Філоненка і везла запаси провіанту. Але Філоненко лиш з великим трудом й великими жертвами пробився до табору Гуні з кількома сотнями козаків, він стратив усю артилерію, а запасів привіз усього на два дні. Ця неудача зломилла енергію козаків. На них напала депресія. Одначе й коронне військо було надзвичайно стомлене й виснажене. Обидві сторони охоче розпочали переговори. Козаки пішли на капітуляцію. На цей раз фінал кампанії був тихий і мирний. Питання про

видачу ватажків не підіймалося. Повстанське військо видало зброю, гармати й військові клейноди; частина його зараз же розійшлася, причім реєстрові козаки й запорожці склали взаємно присягу, що не будуть одні другим мститись. В осени 1638 року відбулася в Києві козацька рада, яка вибрала від себе депутацію до короля скласти заяву покори й прохати пробачення. До цієї депутації увійшов в числі інших сотник Богдан Хмельницький. Капітуляція була повна. Польські начальники попризначали реєстровим козакам полковників — майже самих поляків, і тільки середня старшина була допущена з українців. Козаків узято під суворий догляд. Здавалось, що на цей раз козацтво було зломане остаточно. Знову було відновлено Кодак, щоб тримати в руках Запорожжя. Запанувала глуха реакція. Настав на решті спокій, який тривав аж десять років.

Але виявилось, що це був спокій перед новою бурею. Процеси відмірання феодальної системи, що боляче переживалися в цілій західній Європі, знайшли собі аналогічний вираз і на терені польської держави. Соціально-економічний режим, який тепер запанував на східній Україні в наслідок нечуваного досі розвитку магнатського господарства, з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви, стояв в різкій протирічності з стремліннями цієї верстви, з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею. Навіть розмірно краще становище селян, в порівнанні з західньо-українськими землями, і їх кращий матеріальний добробут не могли зладити соціальних протилежностей між землевласницькою й селянсько-кріпацькою верствами. І це тайло в собі зародок нових конфліктів.

*

В першій половині XVII століття майже всі землі, заселені тоді українським народом, опинилися в складі польської Річи-Посполитої: поза нею лишився тільки західній крайчик української землі — Закарпаття, яке належало до Угорщини, та ще на схід від теперішньої Полтавщини простягались порожні степи, які належали з XVI століття Москві і які тільки що починали колонізуватись переселенцями й утікачами з польської України і вже в другій половині XVII віку склали з себе так звані Слобідські козацькі полки або Слобідську Україну.

На основі Дюлінського трактату на початку 1619 року до Польщі одійшла стародавня українська земля — Чернігово-Сіверська область, яка на початку XVI століття була одвоєвана Московою від Великого Князівства Литовського. Полянський «вічний мир» 1634 року закріпив за Польщею нову область, і вже в слідуючій 1635 році в ній були скрізь заведені польські адміністраційні й судові порядки. Сіверщина склала нове Чернігівське воеводство, поділене на два повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Стародубський повіт був прилучений до воеводства Смоленського. Ще в 1620 році польський уряд вислав на Сіверщину своїх комісарів «для ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви,

так теж і для ревідування прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякії добра ойчистії держат», — так писано було в урядовій грамоті. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межі маєтків і ґрунтів, а тоді вже затверджували за власниками показані в документах володіння. На підставі комісарських «листів» власники одержували потім королівські універсали на маєтки. Окрім монастирів, осіб духовного стану і «синов боярських» дістала землю й та частина людности, що призначена була для «замкової прислуги» під назвою «козацьких корогів». Кожен такий козак, що служив на своїм коні, одержував по чотири «уволоки» полевої землі окрім двору. Задержав свої володіння ряд старовинних українських родів (наприклад Рубці, Бороздни, Бакуринські) зпоміж більших земельних власників, які подіставали маєтки за Московського панування. Решта землі була роздана здебільшого шляхті, що понаїхала з українських і польських областей Річи-Посполитої. Величезні простори одержали пани-магнати, наприклад Микола Абрамович одержав цілий Мглинський повіт, а Олександр Пісочинський — частину Стародубчини і трохи не всю Новгород-Сіверщину та Глухівщину. В Чернігово-Сіверській області за московських часів більш густо була заселена лиш північна частина краю, на правому березі Десни, більш захищеному природою од нападів степових хижаків. Тут були скупчені важніші міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин; тут, завдяки багатству лісів були розвинуті різні лісові промисли (гути, рудні, буди, бортництво, звірині лови і т. інше) і провадилась доволі жвава торгівля. Більш одкриті південна і південно-східні частини краю були заселені дуже рідко, і багато міст і сел з часів татарської руїни XIII віку лежали пустою. Одже пани, які подіставали латифундії на цих порожніх просторах, енергійно взялися до їх колонізування. Ця колонізація відбувалась в таких самих формах, що й на середній Наддніпрянщині після Люблинської унії: так само осажувалися міста, містечка й села, а людність приваблювано різними льготами і свободами. Дуже часто осадні повставали на місці колишніх селищ. Переселенці йшли переважно з правобережної України і так, наприклад, більша частина Глухівщини заселилася переселенцями з Поділля, які принесли з собою і свої старі назви сел та містечок.

Селяне мусили одбувати на користь земельних власників повинности: платити грішми «чинш» і «дякли» хлібом, а також певне число робочих днів робити на панському полі. На нове воеводство була поширена чинність Литовського Статута і заведено суди гродські (карні), земські (цивільні) і підкоморські (межові). Головні міста краю: Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, дістали самоуправу на основі Магдебурського права. Одначе в королівських грамотах звичайно зазначалося, що війтами можуть бути лиш особи римо-католицької або греко-католицької віри. Офіційною мовою в Ніженським і Чернігівським магістратах мала бути мова польська, а в Стародубі перших 20 років польська, а потім латинська.

Міста дістали в свою власність значну земельну територію під оранку, сінокоси, й вигони. Прибутки з господарства на цій території мали йти на удержання органів міської самоуправи. Міщане мусіло виконувати й військову повинність.

Громадський лад і порядок за польського панування стали кращі, ніж були під Москвою. Навіть панщизняні повинності, встановлювані за нової влади, були легші від московської кріпаччини, до якої прилучався й суворий гніт з боку московської адміністрації. Але ті самі причини, які викликали незадоволення українського населення на Наддніпрянщині, мали свій вплив і тут: в міру скріплення й інтенсифікації великого панського господарства, росла панщина, збільшувалися повинності селян, ставала все дошкульнішою опіка панської адміністрації по маєтках; це викликало серед селян незадоволення, тим більше, що Сіверщина брала участь в московській «смуті» початку XVII століття, бачили у себе повстанчі й козацькі загони і мала нагоду зазнати козацької волі. Українське міщанство було незадоволене з тої переваги, яка давалася в міській самоуправі захожому чужому елементу і яка грозила відсунути автохтонів зовсім на другий план. А все православне населення разом з неохотою дивилося на поширення впливів католицького духовенства, протегованого владою: вже скоро після прилучення краю в Чернігові й Новгороді-Сіверському появились уніятські й домініканські монастирі, й єзуїти почали засновувати свої школи. Край помалу втягався в релігійно-національні суперечки, які кипіли по інших українських областях Річи-Посполитої.

Об'єднання майже всіх українських земель під однією державою мало свої далеко йдучі наслідки для українського народу: скріплювалися зносини і взаємини між окремими українськими областями; впливи західно-українських осередків поширювалися далеко на схід, Київ ставав всеукраїнським духовним і разом із тим культурно-національним центром. Українська козаччина, яка помалу вибивається на становище провідної національної верстви, заступаючи потроху місце панів і шляхти, поширює свій вплив на весь простір української території, скрізь здобуваючи собі симпатії соціальних низів: селян, незадоволених з збільшення панщизняних тягарів; міщанства, яке по заведенні Магдебурського права дуже часто тратило своє значіння у власному місті на користь нового, зайшлого елементу. А шляхта й духовенство бачили в козаках союзників у боротьбі за права православної віри. З другого боку українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Річи-Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в душі свободи, що, як побачимо, мало свої важливі наслідки, коли повстала трохи пізніше Українська Держава.

Самий натиск римо-католицизму й викликана ним релігійна боротьба спонукували українське громадянство організуватися для самооборони і братися за насадження у себе школи й просвіти на західно-європейський зразок. Вплив цієї просвіти поширюється на всі українські області, об'єднані тепер під одною державою. І коли між цією

державою й її українським населенням вибухає в половині XVII віку гострий конфлікт на ґрунті соціально-економічному й політичному, то він дуже скоро прибирає характер всенароднього руху, об'єднує всі верстви українського народу і перетворюється в справжню національну революцію. Її відгуки доходять аж до найдаальших закутків української землі. Навіть відрізана державним кордоном од решти українських земель Закарпатська Русь, яка сотні років жила в зовсім відмінних умовах, зазнала на собі впливу українського ренесансу на порозі XVI-XVII століть і втягалася в орбіту загально-національного життя. І саме в цій боротьбі українського народу за соціально-економічну і політичну емансипацію виховується і скріплюється, як ми далі побачимо, почуття його національної свідомости, яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державности й чужих культурних впливів, оживають традиції своєї власної державности і стремління її відбудувати.

ЛІТЕРАТУРА

До історії козацьких рухів 20-ох і 30-ох років XVII століття: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909, і т. VIII, частина I, Київ-Львів, 1913. Н. Василенко, Очерки історії Західної Русі и України, Київ, 1916. П. Кулишъ, Українські козаки і пани въ двадцатилітїє передъ бунтомъ Хмельницького, «Русское Обозрѣніе», 1895, I-V. П. Жуковичъ, Сеймова боротьба, тт. I-VI, Петербург, 1903-1912. І. Крип'якевич, Нові матеріали до історії синодів 1929 р. «Записки Наук. Тов. ім. Ш.» т. 116, Львів, 1913. В. Никифоровъ, Куруковскій договір козаковъ съ поляками въ 1625 г., «Кіевск. Старина», 1885, IV. Ст. Рудницький, Козацько-польська війна 1625 року, «Записки Наукового Тов. ім. Шевченка», т. XVII, Львів, 1897. Ф. Николаичикъ, Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г., «Кіевская Старина», 1889, X. К. Мельникъ, Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ М. Дорошенка, «Кіев. Стар.», 1896 г. XI. М. Dubiecki, Kodak, twierdza kresowa i jej okolice, Warszawa, 1900. Ст. Рудницький, Українські козаки в 1625-30 рр. «Записки наук. тов. ім. Шевченка», т. XXXI, Львів, 1899. О. Целевич, Участь козаків у смоленській війні 1633-34 рр., там же, т. XXVIII. Wi. Tomkewicz, Ograniczenie swobod kozackich w roku 1638, «Kwartalnik Historyczny», 1930, T. I. До історії Могилянської доби: М. Грушевський і Н. Василенко як вище. С. Голубевъ, Кієвскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, Київ, 1883; т. II, Київ, 1898. С. Голубевъ, Західно-русская церковь при митрополитѣ Петрѣ Могилѣ, «Кіевская Старина», 1898, I-VI. Біографія П. Могили у Костомарова, Українська історія в життєписах, Львів, 1918, також: Ф. Терновскій, Кієвскій митрополитъ П. Могила, «Кіевская Старина», 1882, IV. М. Макарій, Історія русскої церкви, т. XI, Москва, 1882. М. Петров, Київська Академія, «Записки іст. філол. відділу Укр. Академії Наук», т. I, Київ, 1919, С. Голубевъ, Історія Кієвскої Академії, В. I, Київ, 1886. А. Jabłonowski, Akademia Kijowsko-Mohylańska, Kraków, 1899-1900. М. Возняк, Історія української літератури т. II, Львів, 1921. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні, Київ, 1924.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ІСТОРІОГРАФІЇ. ПОЛЬСЬКА РІЧ ПОСПОЛИТА НАПЕРЕДІДНІ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ. ОСОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ. ПЕРШІ УСПІХИ. КАМПАНІЯ 1649 РОКУ Й ЗБОРІСЬКИЙ ТРАКТАТ.

Весною 1648 року вибухло на Україні під проводом Богдана Хмельницького грізне повстання, яке в своїх наслідках основно змінило політичні відносини на сході Європи і в діях українського народу зробилося моментом переломового значіння.

Доба, зв'язана з діяльністю Хмельницького й охрещена його іменем «Хмельниччина», порівнюючи з іншими моментами української історії, дуже багата на історичні джерела і має значну наукову літературу. Зробивши переворот у політичних відносинах на сході Європи і залишивши глибокий слід у житті України, Польщі й Москви, вона вже в XVII столітті викликала появу численної літератури історичних записок, мемуарів, політичних памфлетів і навіть віршованих творів, — особливо багато було написано того всього у Польщі. Українські козацькі літописці: «Самовидець», Величко, Грабянка, а за ними й автори пізніших хронік та компіляцій XVIII в. аж до «Історії Русовъ» і далі, вважали Хмельниччину за основний момент нової української історії, а самого Богдана Хмельницького за її центральну постать. Відповідно до того вони присвятили їй особливу увагу і старалися змалювати з як найбільшою докладністю. В кінці XVIII ст. почалися й спроби наукового дослідження Хмельниччини: за першу таку спробу вважають працю німецького історика Йогана Енгеля „Geschichte der Ukraine“ (1796), який використав майже всі друковані польські та інші джерела і мав також один український літопис. Та проте дійсне наукове дослідження історичної діяльності Богдана Хмельницького було переведено лише протягом XIX ст., в міру того, як опубліковувались або взагалі робилися доступними документальні джерела: дипломатичні й взагалі урядові акти, офіційне та приватне листування. В 1822 р. Бантиш-Каменський видав свою «Історію Малої Росії», оперту головню на актах із московських і українських архівів. В ній добі Б. Хмельницького присвячено велику увагу, хоч викладено її доволі сухо й освітлено в надто офіційному дусі. Здалеко живіше написаної й зогрітої українським патріотизмом історії Ол. Маргоса опубліковано було всього два уривки, саме з історії Хмельниччини (1822—23). «Історія Малоросії»

Мик. Маркевича (1842), основана головно на «Історії Русовъ» і теж у патріотичному українському дусі складена, не принесла в порівнянні з Енгелем і Бантищем-Каменським нічого нового з фактичного погляду. В 1857 році появилася монографія Мик. Костомарова «Богданъ Хмельницькій», написана переважно на основі польських друкованих джерел і народніх українських пісень, які автор уважав за джерело не меншої ваги, ніж літописи й документи, бо вони показували, як сам народ дивився на історичні події і як їх оцінював. Книга Костомарова, дуже талановито й мистецьки написана, припала до смаку української публіки, відповідаючи її народньо-романтичним настроям, і здобула собі велику популярність. Однак наукова критика в особі М. Максимовича («Письма о Б. Хмельницкомъ», 1859—60) вже тоді зазначила багато фактичних неточностей і не досить критичне відношення автора до своїх джерел. Костомарів пізніше переробив свою монографію, значно очистивши її від легендарних прикрас і використавши новий актовий матеріал, але все ж таки й останнє авторове видання (в 3 томах, 1884 р.) залишилося скоріше епічним оповіданням про великий народній рух половини XVII століття та про його героя, ніж строго науковим твором. Дехто з новітніх українських істориків вважає монографію Костомарова просто за історичний роман.

Трохи пізніше від Костомарова виступив із працями про Хмельничину П. Куліш, який підійшов до неї з зовсім іншими поглядами, ніж Костомаров: стоячи під впливом польських джерел і польської історіографії і сам уважаючи козаччину взагалі за негативне явище, за «пустощів» у нашій історії, Куліш старався представити Б. Хмельницького, як руїника, який даремно залив Україну кров'ю й знищив у ній «діло європейської цивілізації». Спочатку в скремих статтях і популярних нарисах, а пізніше в тритомовій «Історії отпаденія Малороссіи отъ Польши» (1888—89). Куліш виклав свій різко негативний погляд на Хмельничину, погляд, що був опертий не стільки на широкому вивченні джерел, як на односторонньому й тенденційному розумінні нашого минулого. Однак «Історія отпаденія» не зробила того вражіння, як, наприклад, Кулішева ж таки «Історія возсоединенія Руси» (1873—77), й українська історіографія прийняла її лише як історичний памфлет.

Розвиток опозиційних настроїв серед свідомої національно частини українського громадянства в останніх десятиліттях XIX віку, в зв'язку з постійним підкреслюванням з боку офіційних і русофільських кіл ролі Богдана Хмельницького як «возсоединителя» Руси (саме в 1883 році поставлено Хмельницькому пам'ятник у Києві в імені «єдиної-неділимої Росії») — не міг сприяти популярності Хмельницького й заохочувати до студій над його добою. М. Грушевський справедливо зазначив факт, що, наприклад, одинокий український історичний журнал «Кіевская Старина» за всі 25 років свого існування приніс мінімальне число статей і матеріалів про Хмельничину. До цього можна додати, що й те, що було надруковане, належало здебільшого не українським авторам.

Лише в самому кінці XIX століття, з нагоди 250 ліття повстання Хмельницького (в 1898 році), оживилися студії над Хмельниччиною, й історики звернули увагу на позитивні сторони діяльності «козацького батька». Початок поклав нарис М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» (1898), потім пішли розвідки Ст. Томашівського про народні рухи в Галичині в 1648 році (1898), М. Кордуби: «Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р.» (1907), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (1908), «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV» (1911) та інші праці.

В 1912 році появились монографії молодого тоді історика Вячеслава Липинського про Станислава-Михайла Кричевського й про участь української шляхти в повстанні Хмельницького, видані разом з меншими його працями у великій збірці „Z dziejów Ukrainy“. Вони зробили справжню епоху в студіях над Хмельниччиною. Липинський дав загальний огляд політики Хмельницького, зясував послідовні її етапи від козацького автономізму до будови самостійної української держави, яскраво підкреслюючи її державницькі змагання. На основі величезного дослідженого ним архівного матеріалу він зясував визначну участь у державному будівництві Хмельницького української шляхти, з якої вийшли майже всі його важніші співробітники. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, Липинський вяснив увесь розмах його міжнародної політики й широту політичних плянів. У студіях Липинського сама постає гетьмана явилася в зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Москвою Липинський дав образ могутнього організатора української держави, великого політика й патріота. Пізніше свою загальну оцінку Хмельниччини та її головних діячів розвинув Липинський у монографії «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (1920).

Писання Липинського мали великий вплив на українську історіографію Хмельниччини. В душі його поглядів були написані нові студії Ст. Томашівського «Один момент під Зборовом 1649 р.» (1913) і «Перший похід Хмельницького в Галичину» (1914), «До історії перелому Хмельниччини» (1927). З інших нових праць про Хмельниччину треба назвати розвідки І. Каманіна: «Походження Б. Хмельницького» (1913), «Участіє южно-русского населенія въ возстаніи Хмельницкаго» (1914) і «Договори Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей» (1916). Новознайдені й опубліковані протягом останніх двох десятиріч матеріали з архівів Відня, Берліна, Риму та інших міст дали змогу дослідникам зясувати такі сторони міжнародної політики Хмельницького, які до цього часу були дуже мало, а то і зовсім невідомі.

Синтезою всіх дотеперішніх дослідів і наукових оброблень Хмельниччини явилися VIII. і IX. томи «Історії України-Руси» М. Грушевського (1916—1931), цілком присвячені добі Хмельницького. По широті охопленого джерельного матеріалу (в тім і зовсім нового з московських архівів) та використанні наукової літератури

праця Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було писане про Хмельниччину, хоч автор у своїх остаточних висновках і оцінках доби та її діячів значно відійшов від своїх попередніх поглядів (наприклад — у нарисі «Хмельницький і Хмельниччина»), поставившись з більшим скептицизмом і критицизмом до козацького батька» та його політики; та проте праця Грушевського має велике наукове значіння і на довгі часи залишиться багатющим джерелом відомостей про Хмельницького та його добу.

В порівнянні з українською історіографією російська уділила Хмельниччині дуже небагато уваги. Окрім уступів у загальних працях або курсах, наприклад, у С. Соловйова (т. X. «Исторія Росції», 1860), В. Ключевського («Курсъ русской исторіи» т. III, 1905), Д. Іловайського («Исторія Росції», т. V, 1905), М. Покровського («Русская исторія», т. III, 1911 або пізніша «Русская исторія съ древнѣйшихъ временъ» т. II, 1923, розділ «Борьба за Украину»), — можна згадати хіба праці Г. Карпова («Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей», 1871, «Начало историческихъ дѣяній Б. Хмельницкаго», 1873, «Въ защиту Б. Хмельницкаго», 1889), в яких він виступав, між іншим, проти поглядів Куліша й обстоював традиційну в російських наукових кругах оцінку Хмельницького, як діяча «воссоединенія» Руси. Спробою розвінчати Хмельницького як супроти поглядів російських учених, так і українських (головно Костомарова) була розвідка П. Буцінського «О Богданѣ Хмельницкомъ» (1882), не стільки наукова, як претенціозна. Автор силкувався виставити Хмельницького людиною безідейною, яка в своїх учинках кермувалася виключно особистими й класовими егоїстичними мотивами.

Далеко більше значіння для наукового дослідження Хмельниччини має історіографія польська, хоч і в ній панує велика розбіжність у поглядах і оцінках доби та її головного героя. Польські історики минулого століття здебільшого дивилися на Хмельниччину очима учасників боротьби XVII віку, і рідко хто з них спромігся підійти до неї з спокійною, безсторонньою оцінкою, незалежно від своїх національно-політичних переконань та симпатій. Глибші наукові студії над добою Хмельниччини розпочав К. Шаїноха своєю монографією „Dwa lata dziejów naszych. 1646—1648“ (1862—63). Його праця, оперта на багатому джерельному матеріалі, написана дуже живо, представляла повстання Хмельницького, як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою й магнатами. Шляхта не хотіла зрозуміти широких планів короля Володислава і за свій егоїзм та політичну короткозорість понесла заслужену кару Божу в формі кривавого козацького повстання. Пізніші польські історики, які писали спеціально про Хмельниччину (Й. Ролле, А. Яблоновський, Т. Корзон) здебільшого негативно оцінювали особу й діяльність Богдана Хмельницького й цілому козацькому рухові відмовляли якоїсь національно-політичної мети й навіть якоїсь ідейности взагалі. З цього погляду особливо характеристичні своєю примітивно-ворожою оцінкою руху Хмельницького писання Фр. Равіти-Гавронського.

„Bohdan Chmielnicki“ (1905—1909), „Sprawy i rzeczy ukraińskie“ (1913) та інші.

Зате зовсім інакший характер носять праці львівського історика Л. Кубалі: „Szkice historyczne“ (1873—1907), „Wojna Moskiewska“ (1910), „Wojna szwedzka“ (1913) та інші. Бувши результатом надзвичайно пильних архівних студій і вивчення величезної літератури, багаті змістом і талановито написані, праці Кубалі визначаються строгою науковою об'єктивністю і, поруч писань Грушевського та Липинського, являються найціннішим із усього, що дала про Хмельничину історична наука взагалі.

*

Історики не раз підкреслювали надзвичайно вигідне становище польської Річі Посполитої — назовні і всередині — саме напередодні фатального для неї 1648 року, коли вибухло козацьке повстання під проводом Хмельницького. Всі сусіди Польщі були ослаблені й переживали в тій чи іншій формі кризу. Німеччина була розбита й знесилена внаслідок 30-літньої війни; Угорщина гнулася в турецькому ярмі; Швеція була виснажена своєю участю в 30-літній війні; Московщина ще не загоїла своїх ран із «Смутного часу» й тямилла добре лекцію під Смоленськом із 1632 року; нарешті Туреччина була ослаблена частими династичними переворотами й також ще не позбулася вражінь від Хотинської кампанії 1621 року. Козаччина була приборкана й, здавалось, на цей раз уже остаточно.

Глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробуту всередині. Джерелом цього добробуту були головню українські провінції Річі Посполитої. За короткий, розмірний, час були сколонізовані широкі задніпрянські простори — теперішня Полтавщина, до якої прилучилася ще й багата на лісові промисли Сіверщина — теперішня Чернігівщина, повернута від Москви. На лівому березі Дніпра, так само, як перед тим на правому, виростили сотні міст і містечок, тисячі сел і хуторів, де було осаджене хліборобське населення, яке працювало на безмежних магнатських лятифундіях і своєю працею приносило власникам цих лятифундій величезні прибутки. Безконечні маси пшениці та іншого збіжжя, гурти волів та іншої худоби, табуни коней, продукти лісового господарства: смола, поташ, ліс, звірячі шкiри й футра, усе це йшло через Гданськ та інші балтійські порти за кордон, а натомісць, як еквівалент, плило в кишені власників українських лятифундій чужоземне золото, привозилися вироби тодішньої європейської індустрії й предмети люк்சусу. В зв'язку з експлуатацією природних багатств і накопиченням капіталу розвивалися торгівля й промисел, зосереджені головню по великих містах, таких, як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Кам'янець, Київ. Показником зросту багатства держави міг служити розвиток будівництва в тодішній Польщі: ціла Річ Посполита вкрилася величезними будинками костелів, кляшторів, замків, панських палаців. На далекій Полтавщині, в глибині степів, виростили пишні готицькі будівлі костелів і монастирів, не кажучи про розкішні палати, які ставили по своїх резиден-

ти для викликання війни козаків. Вони мали б виступити на морі і своїм походом примусити турків почати війну. Весною 1646 року прибула до Варшави козацька делегація: військові осаули Іван Барабаш і Іляш Караїмович та сотники Нестеренко й Богдан Хмельницький. Вони мали таємні наради з відпоручниками короля. Сам король прийняв козаків потай уночі, дав їм грошей, прапор, грамоту на побільшення реєстру до 12.000 й велів бути готовими до морського походу. Покищо цілу справу козаки мали тримати в як найбільшій таємниці.

В той самий час король на свої власні кошти почав вербувати наемне військо, і вже влітку 1646 року того війська було зібрано коло Львова 16.000 людей. Але вся справа розбилася через рішучий опір сойму. Дехто з панів, викривши участь канцлера в королівських проєктах, зробив на нього натиск, і Оссолінський зрадив королівські пляни. Сойм, який зібрався в жовтні 1646 року, зажадав негайного розпуску навербованого війська. Всі королівські пляни й проєкти розлетілися як дим. У 1647 році король стратив свого одинокого малого сина, і це було для нього остаточним ударом. Він утратив інтерес до своїх війовничих плянів, скорився перед домаганням сойму, і небезпека турецької війни була зліквідована.

Як каже один із нсвітих польських істориків, «брак зрозуміння й почуття сильної монархічної влади у шляхетського загалу й вельмож-олігархів, перебільшене поняття про громадські свободи, самолюбство й самоволя магнатів, надмірна прихильність до миру, брак політичної виробленості й ширшого погляду на справи Річі Посполитої, а також короткозорість не могли жадним способом бути підложжям для зреалізування плянів, які вимагали скоординованого зусилля цілого шляхетського загалу».

*

Але цей епізод із турецькими плянами Володислава мав інші наслідки. Він знайшов глибокий відгук серед української козащини. Вже й раніше, виступаючи проти уряду та проти панів, козаки заховували глибоку лояльність супроти королівської особи. Тепер ця прихильність до короля ще побільшилася: короля в козацьких кругах стали вважати немов за співника проти магнатів і шляхти. Одержані від Володислава грамоти й клейноди зберігала козацька старшина в великій таємниці, немов заповуку королівських симпатій до козащини, симпатій, які надавали козацьким змаганням неначеб то легальну санкцію. Конспірації короля з козаками, замість викликати турецьку війну, прискорили вибух козацького повстання проти магнато-шляхетського режиму в Річі Посполитій.

Новий козацький рух, який наростає непомітно, серед загального, здавалося, спокою, мав свої коріння насамперед у незадоволенні козацької маси з режиму, заведеного після погрому козащини в 1638 році. Призначені для реєстрових козаків замість виборної старшини полковники зпоміж шляхти держали козаків в залізних руках.

ціях Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські, Пісочинські та інші земельні магнати.

Релігійні суперечки, які ще так недавно потрясли цілим життям Річі Посполитої, особливо на її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 року. Над усім цим принадним образом спокійного й забезпеченого життя панувала золота шляхетська свобода й цвіло буйне політичне життя. Але цей, здавалось, такий блискучий стан держави ховав у собі внутрішні укриті хвороби, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Спостережливі чужинці, які придивлялись уважно до життя в Польщі, помічали, що ця величезна й така назверх сильна держава мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок. Вони помічали, наприклад, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу одної з найвільніших у світі держав, спиралася на повному безправстві й пониженні робочих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти — міщанство ниділо, позбавлене участі в політичному житті й обмежене в своєму економічному розвитку. В державі процвітав парламентаризм, але поруч із ним впадала в очі повна безсильність виконавчої влади; фактично панувало право сильного. Королівська влада була зовсім обмежена, і все в державі вирішувала правляча й пануюча шляхетська верства. Але ця верства явно вже хилилася до упадку. Вона позбулася помалу колишнього лицарського войовничого духа, переймалася пацифізмом, тратила свою колишню активність, виявляючи її хіба що в обороні своїх привілеїв від дійсних або уявлених зазіхань з боку королівської влади. В сфері освіти і взагалі духового життя все більший вплив здобували єзуїти й виховували по своїх численних школах молоде покоління шляхти в дусі релігійної виключності й нетолеранції. Не зважаючи на проголошений в 1632 році мир, підготовлявся новий наступ проти протестантів і православних і наростає новий вибух релігійних пристрастей.

В цей час на польському престолі сидів король Володислав IV, син короля Жигимонта III Вази. Особисто це була дуже симпатична постать. Володислав був ширий польський патріот, хоч і не міг ніяк забути свого втраченого шведського престолу. Він був гуманний і толерантний, любив військове діло і любив воювати. Своєю молодістю він провів у бурхливих пригодах шведської та московської війни. Володислав був прихильний до козаків, яких цінив за хоробрість і відвагу, відомі йому на ділі.

Войовничий король носився з плянами війни проти турків у коаліції з іншими християнськими державами. В цих плянах піддержувало Володислава правительство Венеційської республіки, для якої боротьба з турками була насущним питанням життя. На стороні короля був і державний канцлер Юрій Оссолинський. Знаючи, що шляхта не хоче ніякої війни і що сойм не згодиться ухвалити коштів на війсьکو, король рішив провадити справу потай і, спровокувавши самих турків на військову акцію, поставити сойм перед довершеним фактом. У 1646 році в довірочному гуртку біля короля виник проект ужи-

За порядком доглядала залогоа Кодака, складена з німецьких жовнірів, котрих, як каже один польський історик, усі зненавиділи за їх здирства. На самій Січі стояла залогоа з реєстровців і жовнірів. Ні одна козацька чайка не могла просмикнутися в Чорне море. Козаків, невзятих до реєстру (т. зв. «виписчиків»), обертали в хлопів. Кругом виростали фільварки й замки магнатів і «королевят» Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, Каліновських, а поруч із цим старости й державці королівщини відбирали в козаків, що мешкали по тих маєтках, хутори, левади, луки, млини й стави, вимагали чиншів, десятин, усяких данин і податків, відбирали в козаків польову здобич, гнали козаків та їх жінок до роботизни. Це ширило серед козаків глибоке незадоволення.

Хоч селянська людність на козацькій Україні жила в більших достатках, як деінде на українських землях Річи Посполитої, й сама панщина була тут не така важка, але власне саме тут, серед багатих степових просторів, у сусідстві з козащиною, селяни були особливо вражливі на всякі, навіть дрібні утиски й причепки. Особливо дошкулляла й драгувала експлуатація з боку жидів, які стали невідмінними посередниками й помічниками в панському господарстві. Як орендарі маєтків, млинів, винокурень, шинків, річних перевозів, вони вигадували все нові податки й оплати, все нові способи визиску селянського майна й праці. Не малою причиною незадоволення народніх мас були й різні насильства з боку жовнірів коронного війська, розміщеного на Україні. Коли взагалі в тих часах розбещена солдагеска була справжньою карою Божою для мирного населення власної ж країни, то тим більше давали себе в знаки ексцеси жовнірів, які перебували на далекому пограниччі держави, серед тільки що приборканого й втихомиреного населення, в атмосфері самоволі й безкарности.

Довший час у старій українській історіографії за одну з головних причин козацького повстання вважався мотив релігійний: мовляв, козаки «боролися за віру». Близькі досліди над справою виявили, що в дійсності було не зовсім так. Православне українське духовенство дуже цінило ті придбання, які вдалося досягнути при вступі на престол короля Володислава і які були закріплені в добу митрополита Петра Могили. Через те воно, особливо на своїх верхах, ставилося зовсім лояльно до польської влади і не тільки не спочувало козацьким розрухам, але навпаки — осуджувало їх. Так, наприклад, ректор київської колегії Ігнатій Старушич публично вихваляв переможців під Кумейками і під Куруковим за те, що вони вгамували «козацьку ребеллію» й «на милоу услали поле бездушним трупом козацьким». Але нижче, сільське духовенство, зазнаючи разом із народом різних кривд і зневаги до «хлопської віри», було настроєне, безумовно, більш опозиційно. Гасло боротьби «за віру» було дуже зручно використане від початків повстання, як дуже популярний клич, і домагання більших прав для православної церкви було вставлене, як побачимо, до козацької політичної праграми.

Незадоволення, яке жевріло серед козащини, побільшене розчаруванням у військових плянах короля, дуже легко могло перейти

в отвертий рух, а кожен рух серед козаччини так само легко міг знайти відгук серед селянської маси, яка готова була піддержати козацьке повстання навіть незалежно від того, чи хотіли цього провідники повстання, чи ні. І так воно справді й сталося.

Для організації повстання бракувало лише відважного й енергійного провідника. І ось такий провідник знайшовся в особі чигиринського сотника Богдана Хмельницького, того самого, що брав участь у таємних зносинах із королем. Хоча він і був зв'язний у своїх козацьких кругах, але в широких колах суспільства Річі Посполитої був до того часу майже невідомий. Через те й біографічні відомості про нього аж до того часу, як він відразу здобув собі широкий розголос, дуже скупі. Зіновій-Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти; народився він, як думають, у 1595 році. Батько його, Михайло Хмельницький, служив підстаростою в Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток — хутір Суботів біля Чигирина. Будучий козацький гетьман учився в сзуїтській колегії у Львові в Галичині. Разом із своїм батьком Хмельницький узяв участь у знаменитому поході Станіслава Жолкевського на турків у 1620 році. Тут, під Цецорою, де було знищене польське військо, старий Хмельницький наложив головою, а Богдан попав у турецький полон. Визволившись з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 році він займав уряд військового писаря. Хоча він і брав участь у козацьких повстаннях 1637—38 років, але, видно, не дуже був скомпromітований перед урядом, бо після приборкання повстання 1638 року був призначений чигиринським сотником і залишився на цій посаді десять років.

Був це заможний, хазяйновитий козак, який завів дуже значне господарство в своїм Суботіві. Він був жонатий із Ганною Сомківною, сестрою пізнішого наказного гетьмана Якимом Сомка. Мав кілька синів і дочок. Перед повстанням уже повдовів, і в його домі жила на правах жінки й господині якась шляхтянка Єлена. Здавалося, що цього солідного й немолодого вже сотника трудно було підбити на якусь непевну авантюру. Одначе в умовах шляхетської самоволі сталася подія, яка й цього статечного та льоального козака прилучила до гурту найбільш покривджених і незадоволених, примусила поставити на карту саме життя й зробитися ватажком повстання. Справа виникла через сварку з новим чигиринським підстаростою, на імя Чаплінським. У 1646 році цей Чаплінський у відсутності Хмельницького напав на його хутір, спалив млин, забрав готове збіжжя й пасіку, а малого сина Богданового так немилосердно побив канчуками, що той помер. Мало того — Чаплінський забрав із собою ще й Богданову жінку Єлену. Цей гвалт сам по собі був ділом доволі звичайним за тих часів, коли не тільки люди світські, але й духовні особи на чолі узброєних ватаг робили наїзди на своїх сусідів. Та тільки, коли Хмельницький кинувся шукати суду на свого кривдника, то ніде його не знайшов, навіть у Варшаві. Тимчасом Чаплінський і зовсім заволодів хутором на тій підставі, що Хмельницький у свій час не виправив документів на право володіння Суботівом і тримав

його з формального боку ніби безправно. Енергійні заходи Хмельницького в обороні своїх прав тільки роздратували місцеву адміністрацію, яка почала косо дивитися на нього, як на людину неспокійну. Не обійшлося без доносів з боку неприхильників Хмельницького зпоміж своїх таки козаків у тім, що він бунтує козаків та агітує проти уряду. Кінець-кінцем Хмельницькому й справді не залишалося нічого іншого, як іти за порадою, яку йому начебто дав король Володислав: як каже історична легенда, король нібито сказав Хмельницькому, що він, як воєв, носить шаблю і цією шаблею може сам себе оборонити. Чи дав король таку пораду, чи ні, але Хмельницький зробив так, ніби таку пораду дійсно від короля дістав. Можна думати, що він повернувся з Варшави вже з пляном козацького позстання. Та в очах місцевої адміністрації на Україні він уже був підозрілою особою і з наказу Чигиринського старости Ол. Конєцьпольського був арештований і посаджений у Черкасах у тюрму. Сталося це в кінці 1647 року. Але звідси випустив його черкаський полковник Станислав Кричевський, якому було доручено пильнувати в'язня. Хмельницький доводився Кричевському кумом, і цей поміг йому втекти.

Втік Хмельницький на Запоріжжя, й не один, а з цілим гуртом своїх однодумців. Він прибув туди в самому початку 1648 року, укріпився на малім Дніпровім острові Буцьку й почав купчити біля себе незадоволені козацькі елементи, агітуючи за повстанням. Збереглися відомості, що при тім він покликався на бажання самого короля приборкати за допомогою козацького повстання шляхту й панів. Спочатку біля нього було всього 250—300 козаків. В кінці січня він опанував Січ, де залога з реєстрових козаків корсунського полку перейшла на його бік. Після цього справа пішла легше. Хмельницький вислав посольство до Криму просити допомоги й дістав звідти обіцянку, що поміч буде прислана. Козацька рада на Запоріжжі проголосила Хмельницького гетьманом.

Звістка про втечу Хмельницького на Запоріжжя викликала розумілу тривогу серед польських властей на Україні. Коли начальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани Микола Потоцький і Мартин Калиновський упевнилися про повстанчі замисли Хмельницького, то вирішили зразу ж, як тільки почнеться весна, йти на Запоріжжя й там здавити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на Україну. Хоча король, повідомлений про втечу Хмельницького, й радив полагати справу переговорами, «без проливу крові», але Потоцький твердо вирішив приборкати рух силою й в квітні місяці розпочав військову акцію. Частина реєстрових козаків під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Іляша й Барабаша і відділ німецької піхоти, вислано на байдаках Дніпром: вони мали злучитися коло Кодака з відділом, який рушив 21 квітня н. ст. «подем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — коло 2500 людей під проводом комісара Шемберга, й коло 1500 жовніврів

із кварцяного (королівського) війська. Це був авангард, слідом за яким рушило за кілька день зпід Корсуня й головне військо, в якому було одначе не більше 5.000—6.000 людей.

Відділ Стефана Потоцького пройшов степом тиждень і вже наближався до порогів, коли 29 квітня напав на нього коло балки Жовті Води Хмельницький з запорожцями. Потоцький заложив табор і оборонився два тижні, дожидаючи, що надійде головне військо та реєстрові козаки. Але реєстровці, які плили Дніпром, збунтувалися коло Кам'яного Затону, замордували свою старшину (крім Кричевського), побили німців і перейшли на бік повстання. Коли звістка про це дійшла до табору під Жовтими Водами, то й ті козаки, що були з Стефаном Потоцьким, передалися на бік Хмельницького. Горстка польського війська не могла боронитися і почала 16 травня відступати, але на неї вдарили козаки разом із татарською ордою під проводом Тугай-бея, і за кілька годин цілий відділ був знищений. Тяжко поранений Потоцький із кількома іншими офіцерами попав у полон, де скоро й помер. З цілого відділу врятувався лиш один челядник, який добіг до обозу гетьманів і сповістив про катастрофу, що сталася в степу.

Гетьмани дійшли були аж до Чигирина, але тут зупинились. Простоявши якийсь час і не маючи звісток від передового війська, а натомість почувши про зраду реєстровців, які плили Дніпром, гетьмани почали 13 травня помалу відступати назад. Дійшовши до Черкас, довідалися про загибель авангарду й тоді вже стали поспішно відступати до Білої Церкви. Але по дорозі під Корсунем надгогнав їх Хмельницький і 26 травня цілком розгромив коронне військо. Обидва гетьмани попали в полон. Їх віддано було татарам, і ті повезли їх у Крим. Саме в часі боїв під Корсунем помер король Володислав IV.

Не можна описати, каже Шайноха, тої тривоги, страху й загального переполоху, які охопили цілу Польщу на звістку про Жовті Води та Корсунь. Бачили, що Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без гетьманів перед лицем потужного ворога, всі думали, що вже настала загибель для держави. Та ще страшнішим для шляхти й для панів був ефект, який справили перші успіхи Хмельницького на населення наддніпрянської України. Ціла Київщина спалахнула, як суха солома від вогню. Селяни кинулися бити панів, їх прислужників і жидів. Повстання перекинулося за Дніпро й охопило теперішню Полтавщину. По смерті короля влада, згідно з конституцією, перейшла тимчасово до примаса, архієпископа гезненського, старенького Мартина Лубенського. Фактично справами кермував канцлер Юрій Оссолінський, хоча по конституції він мусів би зразу податися до димісії. Були вжиті надзвичайні заходи для оборони держави. В поле вислано королівську гвардію, скликано шляхетські соймаки, які цим разом виявили велику жертволюбність і ухвалили значні кредити на вербування нового сімдесятитисячного війська, настановлено нових начальників війська: князя Домініка Заславського, Миколу Острогорога й Олександра Конєцпольського. Рівно-

волю й кривди з боку адміністрації та дідичів, козацьке повстання малював як акт вимушеної самооборони й запевняв короля в своїй вірності і лояльності до його особи, при чім натякав на спільний інтерес короля й козаків: увільнитися від панської тиранії.

Тимчасом Кисіль вступив у зносини з козацьким гетьманом, і його інтервенція мала успіх. Хмельницький і старшина рішили припинити покищо військові дії, дожидаючи висліду свого посольства з Варшави. Татари повернулися до Криму, ведучи з собою 200.000 ясиру, здебільшого українських селян. При Хмельницькому залишився тільки невеликий татарський відділ, і сам він з усім козацьким військом відступив до Чигирина. Це було в кінці червня 1648 року.

Невимовна радість запанувала в шляхетських кругах на вість про таку миролюбність Хмельницького. Тепер можна було спокійніше зайнятися вибором короля. Воєнний запал значно прохолонув. Конвокаційний сойм прийняв козацьких послів, і їм було заявлено, що козаци дістануть амністїю, якщо розірвуть свій союз із татарами, повернуть узятих у полон і усмирять своєвільні купи бунтівників. До козаків мають бути вислані високі комісари, які й поладять справу. З тим козацьких послів і відправлено. Тимчасом ухвалено продовжувати воєнні приготування, а покищо вислати комісарів із Кисілем на чолі з інструкцією: поладити справу на умовах десяти або дванадцятитисячного козацького реестру й можливого заспокоєння спеціально козацьких жадань.

Стихийний розвиток народнього повстання на Україні помішав усі карти як польської, так і козацької дипломатії. Поки йшли оці переговори, народній рух прибирав щораз грізніші форми й обхоплював щораз ширші простори. Селяни палили панські маєтки, грабували панське майно, вбивали дідичів, їх службу, орендаторів, при чім із особливою злобою мордували жидів. Останні, як уже було сказано, викликали до себе ненависть народу, як шинкарі, орендарі панських маєтків і відкупці деяких натуральних повинностей і податків, особливо докучливих своїм дрібязковим характером. Жертвами народнього гніву падало також і римо-калотицьке та уніяцьке духовенство. Повстанці сходилися в окремі купи, вибирали собі ватажків і під їх проводом виконували своє криваве діло. Різкі категорії бродячого, неосілого люду творили головні кадри повстанських куп: сільські наймити, паслухи, робітники по броварах та винокурнях та інший неспокійний люд — були першими учасниками руху, який потягав за собою й спокійних та домовитих селян-господарів.

Повстання обхопило насамперед Київщину. Вже в перших місяцях руху на просторі від Чигирина до Чорнобиля, себто від степової границі до поліських лісів, не залишилося ні одного коронного жовніра, ні одного пана, ні одного орендаря. З Київщини рух перейшов на Поділля. Вже в червні один за другим переходять до рук повстанців Немирів, Тульчин, Брацлав, Винниця, Красне, при чім здобуття цих міст супроводилося страшною різнею жидів, які тисячами збігалися з сел та містечок до цих міст, шукаючи захисту й по-

часно розвинуто дипломатичну акцію: вислано послів до Туреччини, щоб та стримала татар, до Москви — щоб звідти було зроблено диверзію проти Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адамові Кисілеві доручено ввійти в безпосередні зносини з Хмельницьким, щоб стримати його від дальших ворожих кроків.

Хмельницький тимчасом дійшов до Білої Церкви й не поспішав розвивати дальшої воєнної акції. Він і так зразу досягнув значно більше, ніж можна було сподіватися. Як дотепно каже Грушевський, козацький гетьман опинився в ролі того казкового їздця, що молився до всіх святих, щоб допомогли йому сісти на коня, й ті помогли так, що він аж на другий бік через коня перескочив. Можна думати, що народне повстання в таких широких розмірах і в такій страшній формі поголовного вирізування шляхти й жидів зовсім не входило в його пляни. Знов же таки й татарська поміч, на яку він оперся, зразу ж дала себе відчутти негативними сторонами: татари розпустили свої загони аж до північної Київщини й грабували та брали в полон не тільки шляхту, але й українських селян. Це все утворювало дуже складну ситуацію. Ми не знаємо докладно, які пляни мав Хмельницький на початку свого повстання, але до нас збереглися чутки, які поширилися серед польського суспільства під вражінням перших успіхів Хмельницького. Вже в кінці травня 1648 року, себто того самого місяця, як сталися Жовтоводський і Корсунський погроми, Адам Кисіль писав до примаса Лубенського, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і що Київ має бути столицею того нового князівства. Якийсь невідомий нам польський шляхтич писав із України до Львова, ніби Хмельницький титулує себе «князем Руси». А викуплений із татарського полону слуга Потоцького Яскульський приніс до Польщі вістку, ніби татарський мурза Тугай-бей (начальник допомогового татарського відділу) заявив у розмові з полоненим польським гетьманом Потоцьким, що козаки хочуть мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви. І таких звісток збереглося чимало. Вони цікаві для нас із того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну українську державу князівських часів.

Але в дійсності, можна думати, сам Хмельницький виставляв далеко скромніші побажання, принаймні, в своїх офіційних заявах. У той час перших своїх успіхів він далеко ще не був принципіальним ворогом польської держави, не хотів її руйнувати й навзажди сепарувати від неї Україну. Згід з Білої Церкви він висилає посольство до короля, ще не знаючи або, може, удаючи, що не знає про його смерть, і дає своїм послам інструкцію, яка зводиться до вимоги 12.000-го козацького реестру, вимоги охоронити прав православної віри й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні, Білорусі й Литві та заплати реєстровим козакам невиплаченої їм за останні п'ять років платні. До інструкції був долучений спис кривд, яких зазнавали козаки від польської влади, а також і окремих листів Хмельницького до короля, де він скаржився на само-

ратунку. Жидівський мемуарист Натан Ганновер, свідок цієї руїни, залишив нам потрясаючі картини страшного погрому жидівського населення в ці трагічні літні місяці 1648 року.

Майже одночасно спалахнула й Задніпрянина — теперішня Полтавщина й Чернігівщина. Вже в кінці травня вона вся палала повстанням. Князь Ярема Вишневецький опинився в своїх Лубнях, як на острові серед океану розбурханої революційної стихії. З своїм кільцятисячним військом він мусів збройною рукою пробиватися через повстанські кули, і вже не прямою дорогою, а далеким обхідним рухом через Сіверщину й Полісся. В кінці літа ціла Сіверщина була очищена від усього, що тільки нагадувало пансько-шляхетський режим. Серед населення переводилася козацька організація, формувалися полки, які поспішали на скріплення армії Хмельницького.

В половині літа Вишневецький вийшов із поліських лісів на Волинь. Скорим маршем поспішив він на Поділля й кинувся усмиряти повстанчий рух серед народу. На прояви селянської жакерії він відповідав кривавими репресіями. Повстанські ватажки кинулися йому на відсіч, і один із них, відомий своєю жорстокістю Кривоніс (сам шотландець родом), після впертих боїв примусив його до відступу. Слідом за ним повстанський рух перекинувся на Волинь. Виступи Вишневецького та його безпощадна розправа страшенно роздратувала козаків і народ. Розвиток повстанчого руху й страх перед утратою своєї провідної ролі примусили Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройних виступів. Уже в перших днях липня він переводить мобілізацію й стягає до себе лівобережні полки. Він знову закликає на поміч татар. 20-го липня Хмельницький з своїм штабом стояв уже в Паволічі на північній Київщині. Він вислав листа до князя Заславського, де мотивував зірвання перемир'я провокуючими вчинками Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратували весь український народ. Так розпочалася нова кампанія.

*

Властиво кажучи, обидві сторони, і українська, і польська, під час своїх мирових переговорів не перепиняли воєнних приготувань. Можна думати, що Хмельницький за два місяці мирового стану (від половини травня до половини липня 1648 року) не змарнував часу: перед ним лежало дійсно дуже поважне завдання — перетворити своє, з різних елементів складене, повстанське військо в правильно організовану й дисципліновану армію, забезпечену зброєю, амуніцією й запасами. Своім організаційним і стратегічним генієм він розумів, що сповнення навіть скромних козацьких домагань у дорозі мирових перотрактацій можливе лише тоді, коли він опиратиметься на реальну силу, якою завжди можна буде в разі потреби свої домагання підкріпити. Найближча осіння кампанія показала, що Хмельницький дійсно майстерно перевів своє воєнно-організаційне завдання.

Польський уряд теж використав час, але польська армія не була ще зовсім укомплектована, коли Хмельницький почав наступати на Волинь. І тільки в вересні, коли всі польські сили злучилися до купи, польські вожді вирушили з Галичини назустріч українській армії. Число польського війська означають різно: від 40 до 100 тисяч при ста гарматах. Ця армія мала величезний обоз аж на сто тисяч возів: пани, як завважає один сучасник вибиралися на війну, неначе на весілля, й забрали з собою масу річей: шатра, дорогоцінний посуд, силу одяжі й запаси всякої живності. Козацького війська рахують на 118.000 людей, але серед них було тільки 70.000 регулярного війська, решта були легко озброєні повстанські відділи. Ворожі армії зустрілися коло села Пиляви на межі сучасної Волині й Поділля. Після кількох днів легких дрібних сутичок Хмельницький заатакував 13 вересня н. ст. поляків із головними своїми силами. В той самий час Кривоніс обійшов польський табор і вдарив на нього ззаду. Польська армія понесла великі втрати, особливо в своїй кінноті. Вночі розійшлася чутка, що на поміч козакам наближаються татари. Ввесь польський табор охопила паніка. Розійшлася чутка, ніби вожді покинули військо напризволяще й утекли. Тоді всі кинулися тікати. На ранок табор із усім обозом був порожній і дістався в добучу козакам. За кілька годин блискуча сильна армія перестала існувати, обернувшись в безладні купи утікачів. Хмельницькому дісталось 80 гармат і десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювано на десять мільонів золотих, сума кольосальна для тих часів. Козаки й татари, які дійсно надійшли за три дні після Пилявецького погрому, кинулися доганяти утікачів. Татари спершу не брали в полон, а рубали всіх, хто попадав їм у руки. Під Костянтинівим королівська гвардія спробувала боронитися й стримати ворожий наступ, але була майже вся знищена. Шлях у глибину Польщі лежав тепер відкритий.

Що мав тепер чинити Хмельницький? Скоро після битви, в його штабі відбулася нарада, на якій, як переказують документи, думки поділилися. Одні радили заняти лінію річки Случі, укріпити її, а татар відпустити, оплативши здобичю, захоплену під Пилявою. Більшість козацьких полковників була за цим пляном. Другі, втім і татарський мурза Тугай-бей, радили йти просто на Львів. Хмельницький послухався цієї останньої поради. Звичайно в історичній науці панує погляд, що Хмельницький рушив далі під натиском стихійного народного руху. Навіть Грушевський уважає, що «Хмельницький лід натиском цього стихійного руху мусів плисти все далі й далі, обережно керуючи своїм кораблем на розбурханих хвилях повстання». Але, здається, більше рації має Томашівський, котрий пояснює дальший наступ Хмельницького причинами тактичного й практичного характеру: цим наступом Хмельницький хотів спаралізувати діяльність тих польських відділів, які не брали участі в пилявецькій кампанії, й не допустити до загальної мобілізації шляхти в ближчих до терену війни воевідствах; він хотів своїм дальшим походом налякати шляхту й зробити її уступливішою на козацькі домагання, а також здо-

бути вплив на вибір нового короля, маючи на увазі брата покійного Володислава, королевича Яна-Казимира. Та головний мотив дальшого походу лежав у огляді на татар, які прибули в великій масі вже після пиливецького бою й мало могли пожитися добичею. Союзна умова з козаками забороняла їм брати в полон українську людність, польської ж та жидівської в занятих козаками областях уже майже не було. Тому Тугай-бей і домагався дальшого походу, щоб його люди могли захопити якнайбільше ясиру в місцях, ще незацеплених війною. Хмельницький, не хочучи зраджувати собі своїх союзників та виставляти власні землі на татарський грабіж, мусів вести їх далі в тій надії, що там знайдеться заплата татарам за їх службу. Такий грізний характер мала ця спілка з татарами.

Оттак із Волині Хмельницький переніс кампанію до Галичини. Вже як тільки розійшлася перша чутка про погром коронного війська під Пиливою, українське населення в Галичині почало ворухитися. Не тільки селяни, які вважали, що настає пора увільнитися зпід панщини, але заворухилася й дрібна українська шляхта, й міщани, невдоволені своїм національно-релігійним упослідженням. Як і на Україні, почали збиратися тут повстанчі купи й нападати на панські маєтки й замки, вбиваючи представників адміністрації, панів та їх службу. Особливо сильний рух виявився на Покутті, де під проводом якогось Семена Височана зібралася ціле військо з повстанців-селян, до якого вступали також і місцеві шляхтичі-українці. Було в тому війську 15.000 людей. Однак, як показалося, Хмельницький дуже мало використав цей народний рух: він ще не мав тоді наміру включати західньо-українські землі в сферу своїх безпосередніх впливів, і його похід до Галичини носив скоріше характер військової демонстрації.

Першим об'єктом операцій був Львів, незвичайно важний пункт із погляду політичного та економічного. Це місто, лежачи на перехресті торговельних шляхів, мало велике значіння в економічному житті цілої тодішньої Польщі і було дуже багате. Його населення було мішане: тут жили поляки, українці, жиди, вірмени, німці. Ще в кінці XVI віку Львів з його заможним і патріотичним українським міщанством, з його братствами, школами, друкарнями, був осередком українського культурного життя. Але перехід на латинство й спольщення українських панів і шляхти, скріплення церковної унії й католицької реакції взагалі, значно ослабило культурний рух серед львівського міщанства. Підупало воно й економічно, хоча все-таки ще грало значну роль у торговельному житті міста. Польське правителство розуміло значіння Львова й небезпеку від його втрати. Вже влітку 1648 року один із польських головнокомандувачів, Остророг, занявся укріпленням Львова. Після пиливецького погрому польські начальники, втім і Ярема Вишневецький, утекли до Львова й спішно почали збирати сили для його оборони. Але на вістку про приближення козаків вони покинули місто, щоб провадити далі організацію оборони самої столиці держави, і Львів був залишений на його власні сили. Незабаром появилися козаки й татари й почалася облога Львова, яка тривала 6 тижнів. Облога ця провадилася дуже мляво. Є певні

підстави думати, що Хмельницький не хотів здобувати Львова й віддавати це багате, напівукраїнське місто на руїну своїм диким союзникам. Він задоволься контрибуцією в 200.000 червінців і крамом на півмільона. Частина татарської орди він відіслав назад і в половині жовтня вирушив із головними своїми силами далі на північ, у напрямку до Варшави. Але він зупинився під Замостям і тут припинивши військову акцію, вдовольнився контрибуцією та вступив у переговори з польським урядом. Він, видно, рішив кінчити війну й головну увагу присвятив справі вибору нового короля, підтримуючи кандидатуру королевича Яна-Казимира. Польща лежала перед ним майже безборонна, але він не хотів її руйнувати, бо ще не мав думки відділятися від неї: він хотів тільки закріпити за козацькою верствою як найбільше здобутків від успішного повстання, а це він надіявся досягти тільки від новообраного короля. Трудно сказати, чому Хмельницький настоював саме на кандидатурі Яна-Казимира, людини дуже невисокої інтелігенції (Грушевський називає його просто психопатом), а не на кандидатурі другого брата покійного короля — королевича Карла; не піддержав він і кандидатури семгородського князя Юрія Ракочія, котрий завів із ним про це переговори. З цілим натиском підшпирив він через своїх послів зпід Замостя кандидатуру Яна-Казимира, і це рішило долю виборів: Ян-Казимир справді був вибраний на елекційному сеймі в Варшаві в початку листопада 1648 року. Хмельницький поставив новому королеві умови, на яких він згоджувався припинити війну: загальну амністію для усіх учасників повстання, повернення давніх вольностей козацького війська, безпосередню залежність козацького гетьмана тільки від самого короля і скасування церковної унії. Щодо козацьких вольностей, то це поняття вияснялося тим способом, що козаки мали одержати свого роду територіальну автономію, число реєстрових козаків значно збільшувалося й вони діставали право вільного виходу в Чорне море. Король обіцяв, що постарается по змозі задовольнити козацькі домагання, що визначить спеціальну комісію, яка має на місці виробити порозуміння з козаками, й прохав тільки скоріше ліквідувати воєнний стан та відвести козацьку армію на Україну. Хмельницький виконав королівське бажання й почав відворот.

Питання, чому Хмельницький у zenіті своїх успіхів раптом зупинився й, здаючи цілу свою справу на ласку короля, обмежився такими скромними вимогами, здавна вже цікавило істориків, і вони чекали на іншої відповіді, як те, що Хмельницький у тому часі ще не думав зовсім розривати з Польщею. До цього ще треба додати теж немаловажний мотив: труднощі зимової кампанії й перенесення її на терен етнографічної Польщі, де ціле населення інакше могло поставитися до козацько-татарської інвазії, ніж це було на українських землях Річи-Посполитої. Здається, що в сполучі цих двох мотивів і лежить розгадка дійсної причини політики Хмельницького восени 1648 року.

Але ця політика дуже швидко радикально перемінилась. Хмельницький вїхав до Києва напередодні Різдяного свята і був надзвичай-

но врочисто зустрінутий цілим населенням столиці як тріумфатор, «новий Мойсей», як визволитель України «з лядської єгипетської неволі», як говорено йому в часі зустрічі. Його вітало православне духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі, студенти київської Академії вітали його співами й панеґричною декламацією. Близк зустрічі збільшувався ще присутністю ерусалимського патріярха Паїсія, що саме перед тим прибув зі Сходу на Україну й тепер вітав козацького гетьмана на чолі православного духовенства. В Києві ж дожидали Хмельницького й посла від молдавського та волоського господарів, від турецького султана й від семигородського князя. Україна ставала міжнародним чинником, і її ближчі сусіди старалися втягнути її до різних політичних комбінацій. Різдвяні свята, проведені Хмельницьким у Києві, становлять перелім у його політичних настроях та в його політиці. Грушевський підкреслює важливість його розмов із вищими представниками православного духовенства, з тодішньою українською інтелігенцією: вони піддавали гетьманові гадку, що він уже не просто ватажок збунтованих козаків, який думав використати свій успіх в інтересах лише самої козацької верстви; вони казали йому, що він став вождем цілої української нації, і що на ньому лежать тепер далеко ширші обовязки. Він мусить дбати про інтереси всього українського народу, забезпечити його національну й релігійну свободу. Патріярх Паїсій, який привіз із собою до гетьмана дипломатичні доручення від молдавського господаря, намовляв його використати свій успіх і свою силу в інтересах усього східнього православ'я, розвивав перед ним пляни союзу православних держав: Москви, України, Молдавії й Волощини, котрий би мав оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Те, що Хмельницький міг почути в довірочних розмовах з патріярхом, з українським духовенством, з освіченими українськими людьми, те знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народніх мас супроти тільки що скасованих порядків пансько-шляхетського режиму.

Хмельницький зобов'язався перед королем, що селяни, які взяли участь у повстанні, повернуться до своєї роботи у панів, і тільки вимовив для них амнестію. Але не так міркували самі селяни: вони ані в думці не мали вертатися до свого колишнього становища панських підданих; вони вважали, що своєю участю в повстанні купили собі свободу й стали вільними людьми. Ні в яку панську амнестію вони не вірили й були певні, що пани тільки того й дожидають, щоб помститися на них за всі заподіяні їм шкоди. Хмельницький дуже скоро зрозумів, що мир, якого він хотів, може бути тільки коротким перемир'ям; обидві сторони, і польська, і українська, не могли бути задоволені з становища, яке витворилось, і знайти якийсь компроміс було майже неможливо. Польський уряд не міг задовольнити навіть тих вимог, які був поставив Хмельницький під Замостям, а український народ не можна було примусити, щоб він добровільно повернувся в те становище, в якому був перед повстанням. Отже можна було сподіватися неминучої нової війни, і з дипломатичної акції, яку розвиває

в цьому часі Хмельницький, ми бачимо, що він хоче забезпечити себе на випадок такої нової війни різними політичними союзами.

Несамперед він стареться розірвати вічний мир, до якого зобов'язалася Москва у відносинах до Польщі полянівським трактатом 1634 року. Він виряджає до Москви патріарха Паїсія, до котрого прилучає свого власного посла й обом дає доручення вести в Москві акцію в тому напрямі, щоб посварити Москву з Польщею; він пропонує Москві окупувати Сіверщину, уступлену Польщі по полянівському миру; він просить дозволити донським козакам прийти на поміч проти Польщі; в крайності він просить хоча б дипломатичної інтервенції Москви перед Польщею. З Ракочієм Хмельницький умовляється про координацію військової акції на випадок можливої війни. Коли б українська армія вдарила на Польщу зі сходу, Ракочій мав повести наступ з Мукачевя, заняті Галичину й Краків. В той самий час розпочав Хмельницький зносини з князем Янушем Радивилом, литовським гетьманом і вождем литовських протестантів. Взагалі від миролюбного настрою під Замостям у козацького гетьмана не лишилося ані сліду.

При таких зміненних обставинах прибули королівські комісари. Більша частина цих комісарів були православні українські шляхтичі; на чолі їх поставлено Адама Кисіля, який уже мав за собою тверду репутацію провідника льояльної до польської держави української шляхти. Вже підчас своєї подорожі по Волині й Київщині комісари бачили надзвичайно ворожий настрої населення. Вони з великими труднощами й з небезпекою для життя могли відбутися своєю подорожжю. Гетьман призначив місцем для переговорів не Київ, а Переяслав, куди комісари й прибули на початку лютого 1649 року. Вже при першій зустрічі Кисіль і його товариші могли сконстатувати радикальну переміну в настроях і в плянах козацького гетьмана. Хмельницький не схотів вести серйозно ніяких переговорів, грозив війною й отверто заявив комісарям, що його плян тепер — створити українську незалежну державу і визволити весь український народ зпід польського панування. Всі спроби Кисіля навязати мирові переговори на основі заяв, які сам Хмельницький робив під Замостям, не мали ніякого успіху. Одиноке, що йому пощастило досягти, це було точне означення демаркаційної лінії між українським і польським військом і встановлення перемиря до початку літа. З тим мусів вернутися Кисіль до Польщі.

Обидві сторони почали готуватися до нової кампанії. В початку травня король видав наказ про загальну мобілізацію шляхти й регулярного війська. Так само переведено мобілізацію і на Україні, де ця мобілізація відбувалася серед нечуваного ентузіазму народу. З усіх боків ішли до війська люди всіх станів: міщани, селяни, студенти; загальний ентузіазм захопив навіть останки православної української шляхти, яка масами зголошувалася на службу в козацькому війську. На поміч Хмельницькому прийшов сам кримський хан Іслам-Гірей із своєю ордою. Польські сили були згруповані в три армії: одна під проводом Фірлея, Лянцкоронського й Вишневецького була сконцентрована на границі Галичини й Волині; друга під проводом самого короля, яка

складалася головню з посполитого рушення, себто з мобілізованої шляхти, йшла їй на поміч; з півночі мала наступати на Україну третя армія — литовська.

Хмельницький на початку липня 1649 р. скорим рухом наблизився до границь Галичини і обложив першу армію в укріпленому таборі під Збаражем. Залишивши тут частину своїх сил, він рушив із головними своїми силами й з татарами назустріч королеві, щоб не допустити злуки обох ворожих армій. Для оборони України з півночі був висланий окремих корпус під проводом полковника Кричевського. Кричевський дав бій литовській армії коло містечка Лоева над Дніпром. Цей бій козаки програли, й сам хоробрий Кричевський поляг у ньому головою, але й литовська армія понесла такі сильні втрати й була так ослаблена, що мусіла відступити і вже до кінця кампанії залишалася пасивною.

В середині серпня Хмельницький непомітно наблизився до королівської армії під Зборовом і оточив її з усіх боків. Несподіваним наступом він відтягнув підчас переправи через річку Стрипу частину польської армії від головних її сил і цілком її знищив. На другий день розпочався генеральний бій, який прийняв дуже некорисний для польської сторони зворот і грозив закінчитися неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент канцлерові Оссолінському, який перебував у таборі короля, вдалося наязвати зносини з ханом Іслам-Гіреєм і щедрими подарунками та обіцянками схилити його на бік миру. В інтереси татар не входило, щоб одна з ворогуючих сторін взяла рішуче гору, і цим пояснюється легкість, з якою хан зрадив своїх союзників у рішачю хвилину. Під загрозою, що татари звернуться проти його, Хмельницький був змушений припинити бій і теж приступити до переговорів. Тут же на полі битви заключена мирова умова, звісна в історії під іменем Зборівського трактату. Хан робив пресію на Хмельницького в часі переговорів і примусив його значно зменшити свої домагання.

Зборівський трактат із дня 18 серпня 1649 року не відповідав фактичному успіхові козацької зброї, ані тим широким надіям, які мали народні українські маси, що з таким одушевленням вступили в цю війну. Головні пункти умови були такі: козацького війська мало бути 40.000 і воно мало мешкати на території воєвідств Київського, Брацлавського й Чернігівського, при чому ця територія перебувала під управою козацького гетьмана й на ній не могло стояти коронне військо. На цій території всі уряди мали надаватися тільки шляхтичам православної віри. Жиди й єзуїти не мали права мешкати в цій області. Київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Мала бути проголошена загальна амнестія, а крім того ще спеціальна амнестія для шляхти, яка була прилучилася до козацького повстання. Всі ці умови мали бути потвержені на найближчому соймі.

Аналізуючи ці умови, доводиться прийти до висновку, що на підставі Зборівського трактату в межах польської держави утворювалася автономна область у границях теперішніх Київщини, Черні-

івщини, Полтавщини й частини Поділля, та Волині. Ця область знаходилася під управою козацького гетьмана й мала своє власне військо. В межах цієї області православна віра діставала всі права нарівні з пануючою в державі римо-католицькою вірою. Але позатим залишався весь давній суспільний устрій: поза 40.000 реєстрових козаків уся маса українського селянства мусіла знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків. Все це грозило таким вибухом незадоволення широких народних мас, що сам гетьман мусів переховувати зборівські умови в таємниці й прохати польської сторони, щоб вона по змозі здержувалася і не поспішала з реставрацією колишніх порядків. Однак це не могло перешкодити тому, що страшенне розчарування й незадоволення гетьманом обхопило широкі селянські маси. Це незадоволення збільшувалося ще через те, що татари, вертаючися на Крим, масами захоплювали по дорозі українське населення в полон і палили села. Народ проклинав Хмельницького, вважаючи його за винуватця свого нещастя.

Замість поновного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіяльною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви. Що таке становище не могло задовольнити керманічів української політики з гетьманом на чолі, це було ясно само собою, й тому нема нічого дивного, що Хмельницький дивився на Зборівську умову лиш як на тимчасову й старався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, не заважаючи на формальні умови. Він поводився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародньому полі для скріплення свого становища.

З своєї столиці Чигирину він провадив зносили з Москвою, Туреччиною, Семигородом, а тимчасом займався довершенням організації занятої козацьким військом території. Цю територію було поділено на окремі округи-полки, на чолі яких стояли полковники, які одночасно були й головами адміністрації, й суду в своїй окрузі. Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як полковник у своїм полку. Край було поділено на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Винницький) і Київський — на правому березі Дніпра; Переяславський, Кропивянський, Полтавський, Прилудський, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський — на лівому. Трохи згодом територія була переділена й число полків трохи побільшено. Всі урядовці, як центральної управи (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий і осавул), так і полкової та сотенної, носили військові ранги й поруч чисто військових обов'язків виконували ще цивільну службу щодо адміністрації, фінансової управи й суду. Край діставав немов би то воєнну організацію й сама назва: Військо Запорозьке — на довгий час зробилася офіційною назвою української козацької держави. На початку 1650 року складено «реєстр» козаків по всіх 16 полках у числі коло 40.000 людей.

ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці про Хмельницького: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2. (Початки Хмельниччини 1638—1648), Київ-Відень 1922; т. VIII, ч. 3 (Хмельниччина в розділі. 1648—1650), Київ-Відень. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій. Собрание сочиненій, кн. IV (томи IX, X, XI), Петербургъ 1904, український переклад у «Руській Історичній Бібліотеці», т. IX—XII, Тернопіль 1888—1889 (праця значно перестаріла). Крім того загальні курси: М. Грушевський, Ілюстрована історія України, Київ—Відень 1921; його ж: Очерк історії українського народу, 3-тє вид. Петербургъ 1911; його ж: Нарис історії України в т. I. енциклопедії «Українській народъ въ его прошломъ і настоящемъ», Петербургъ 1914; Ол. Єфименкова, Історія українського народу, т. 2, Харків 1922; В. Антонович, Коротка історія козащини, Коломия 1912. Біографії Б. Хмельницького: В. Антоновичъ и В. Бецъ, Исторические дѣятели Юго-Западной Россіи, Київ 1885 (біографія Б. Хм-го написана Ор. Левицьким); Н. Костомаровъ. Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, Петербургъ 1881; Український переклад: Історія України в життєписахъ визначнішихъ її діячів, 2. видання, Львів 1918. І. Каманін, Походження Б. Хмельницького, «Записки Укр. Наук. Товариства», т. XII, Київ 1913. Монографії й розвідки про окремі моменти Хмельниччини та про діячів її часу: К. Szajnoch, Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. 2 tt. Warszawa 1900 (також: «Dzieła» K. Szajnochy, тт. IX—X, Warszawa 1876). L. Kubala, Jerzy Ossoliński Warszawa 1924; його ж: Szkice historyczne, Serja I—II, Warszawa 1923. W. Lipiński, Z dziejów Ukrainy. Kraków 1912 (також окремо: Stanisław-Michał Krzyczewski, Kraków 1912); И. Каманинъ, Участіе южнорусскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницкаго. «Архивъ Юго-Западной Россіи», часть III, т. 4, Київ 1914. Ст. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 23—24, Львів 1898; його ж: «Між Пиллявцями і Замостямъ», «Жерела до історії України-Руси», т. VI, Львів 1913 й окремо під назвою: «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину», Львів 1914; його ж: Один момент під Зборовом, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 117—118, Львів 1914; М. Кордуба, Боротьба за псльський престіл по смерті Володислава IV, «Жерела до історії України-Руси», т. XII, Львів 1911; його ж: Між Замостемъ і Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею), «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 133, Львів 1922. А. Востоковъ, Первые сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою, «Кіевская Старина», 1887, кн. VII Ks. Ludwik Frąs, Obrona Zbaraża w r. 1649, Kraków 1932; його ж: Bitwa pod Zborowem w r. 1649, «Kwartalnik Historyczny», 1932, zeszyt 3—4. Ів. Крип'якевич, Учитель Богдана Хмельницького, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 133, Львів 1922. Fr. Rawita-Gawroński, Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza, Львів 1906 (дуже тенденційне). W. Czerniak, Planu wojny турецkiej Władysława IV, Kraków 1895. И. Новицкій Адамъ Кисель, воевода Кіевскій (1580—1658), «Кіевская Старина», 1885, IX—XII. А. Лазаревскій, Лубенщина и князя Вишинсвекіе, там же, 1896, I—III і окремо Київ 1896. Wł. Tomkiewicz, Książę Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa 1933.

II

ВЕРЕСТЕЦЬКА КАМПАНІЯ. ВІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ. МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. НОВА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ. СОЮЗ ІЗ МОСКВОЮ 1654 Р. ЙОГО ОЦІНКА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ 1654—1656 РОКІВ. ПОЛІТИЧНІ ПЛЯНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. СОЮЗ ІЗ ШВЕДЦІЄЮ Й ТРАНСИЛЬВАНІЄЮ. СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ОЦІНКА ЙОГО ОСОБИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В кінці 1649 року відбувся у Варшаві сойм. Хмельницький вислав на нього полковника Максима Нестеренка з двома товаришами й доручив їм домагатися скорішої ратифікації Зборівського трактату. Поїхав до Варшави й митрополит Сильвестр Косів, який на основі Зборівських статей мав право засідати в сенаті. Сойм затвердив Зборівські статті в дуже загальних виразах. Пункт про скасування церковної унії викликав рішучу опозицію католицького духовенства й, щоб не загострювати відносин, Сильвестр Косів, за порадою Кисіля, згодився не настоювати на своєму праві участі в сенаті; справу релігійну взагалі відкладено «до майбутнього сойму». Король видав низку універсалів, у яких оповіщав про затвердження соймом Зборівської умови. В одному з них говорилося про амнестію всіх учасників війни, про те, що Військо Запорозьке користуватиметься всіма своїми вольностями, що селяни мають залишитися «в звичайному своєму підданстві», а коли хто вчинятиме бунти, то проти таких виступатимуть спільно коронне військо й Запорозьке. В урочистому універсалі «до всього народу Руського» говорилося, що сполучення в одній Річі Посполитій трьох «шановних народів»: польського, литовського й руського служить найбільшою опорою їх спільного добра і що для задоволення народу руського повинна бути заспокоєна його грецька релігія через потвердження й поширення акту короля Володислава IV про рівноправність православних із уніятами. Православним признавалися права на єпископства луцьке, холмське, перемиське й вітебське, їм малося повернути низку монастирів і церков, оповіщалося повна свобода відправлення православної служби Божої по всій Короні й Литві, дозволялися братства, школи, друкарні, за православними міщанами визнавалося право займати муніципальні уряди, за духовенством — усі вольності, присвоєні людям духовного стану. Тоді ж Адам Кисіль був призначений Київським воєводою.

Таким чином, задовольняючи козацьку верству й інтереси православної релігії, Зборівська умова привертала той самий соціальний устрій, який існував перед повстанням. Селянська маса, яка взяла в нім участь і вважала себе тепер вільною, мусіла знову вертатися в підданство до своїх панів і робити зненавиджену панщину. Інтересів цієї маси ніхто не взяв у рахубу при політичних пертрактаціях і переговорах. Вона ж почувала себе тяжко покривдженою й обдуреною. Хоч пани, вертаючися до своїх маєтностей, старалися здебільшого завязати добрі відносини з селянами й поводитися з ними лагідно, але були й такі, що зразу ж починали вишукувати привідців та учасників повстання й жорстоко їх карали. Особливо вславився своїми репресіями князь Корецький на Волині. Проти нього вибухло повстання, й дехто з козацьких полковників піддержував це повстання. Чутки про ці селянські розрухи рознеслися далеко, й сучасники-чужоземці докладно оповідають про ці розрухи та їх приборкування. Сам Хмельницький мусів умшатися в справу й помагати втихомирювати народній рух. Проти нього вибухло повстання на Запорозжжі, пішли чутки про вибір на Низу якогось нового гетьмана. Хмельницький мусів приборкувати цей рух суворими карами.

Взагалі Зборівський трактат не витворив певних і сталих відносин. Хмельницький був свідомий того, що раніше чи пізніше прийде до нового конфлікту й старався заздалегідь забезпечити себе союзами й різними політичними комбінаціями. Його становище було трудне, і не тільки з огляду на внутрішні відносини на Україні, на хвилювання селянських мас, на постійні конфлікти між козаками та королівською адміністрацією й шляхтою, на певну опозицію в рядах самої козаччини. Зовнішня політична обстановка також постійно приносила різні ускладнення й небезпеки. Хмельницький дуже тримався своєї спілки з татарами. Він навіть посилав свого сина Тимоша з військом на допомогу кримському ханові проти черкесів. Але татари намагалися втягти його в війну з Москвою, що зовсім не відповідало плянам гетьмана, який хотів бути в добрих відносинах із Москвою, рахуючи на її допомогу на випадок нової війни з Польщею. Тимчасом серед польських урядових кругів відродилися були пляни короля Володислава IV про війну з Туреччиною; гадали, що добре було би напустити козаків на турків і цим розбити козацько-мусульманську спілку. Саме тоді Венеція, яка перебувала в війні з турками, відновила свої проєкти анти-турецької коаліції, до якої думала притягти Польщу й українську козаччину. Літом 1650 року появився в Чигирині посол Венеційської республіки й намовляв Хмельницького до морського походу на Царгород. Гетьман дуже зручно поставив свою участь у війні проти турків у залежність від згоди на це польського короля й від позиції кримського хана, про якого ходила поголоска, ніби він хоче скинути з себе залежність від турецької Порти.

Але кримський хан із усією рішучістю налягав, щоб Хмельницький ішов разом із ним воювати Москву, грозячи, що інакше зірве з ним дружбу. Щоб ухилитися від цього, зовсім йому небажаного підприємства, та щоб дати татарам змогу поживитися десь в іншій стороні,

неминучість війни. Їм були добре відомі чужоземні зносини Хмельницького. Смерть канцлера Юрія Оссолінського (в серпні 1650 р.), що усе був прихильником мирного порозуміння з козаками, давала перемогу партії, яка стояла за приборкання козаків силою зброї й на чолі якої стояв непримиренний ворог Хмельницького, коронний гетьман Микола Потоцький. Він уклав на те, що Хмельницький підготовляє проти Польщі коаліцію, до якої мають пристати Україна, Крим, Молдавія, Валахія, Трансильванія, Туреччина, а може ще й Швеція та Москва; він лякав короля тим, що Хмельницький хоче скинути його з престолу й посадити на його місце трансильванського князя Юрія Ракочія. Супроти того всього і з польської сторони робилися заходи, щоб забезпечити себе союзами в майбутній війні. З Московією ще літом 1650 р. поновлено давній мировий договір; була зроблена спроба розірвати татарсько-козацький союз, але татари на це не пішли. В кінці року зібрався на надзвичайні наради сойм, і на ньому ухвалено побільшити втриє число коронного війська, ухвалено великі надзвичайні податки й дано королеві повноважень скликати в разі потреби посполите рушення шляхти. Про око ще продовжувалися різні переговори, але властиво війна була вже вирішена.

Весною почалися сутички на подільському пограниччі. Гетьман Каліновський напав несподівано на пограничне містечко Красне, і в сутичці поляг полковник брацлавський Данило Нечай, один із найпопулярніших у народі співробітників Хмельницького. Потім Каліновський напав на місто Винницю, але його відбив із великими втратами полковник Іван Богун, найкращий стратег у козацькому війську після самого гетьмана. Тут розійшлася чутка, що на допомогу Винниці йде велике козацьке військо, й Каліновський мусів спішно відступити. Але ці всі бої були лише прелюдією. Справжня кампанія почалася аж улітку 1651 року.

Як польська, так і українська сторона хотіли в цій війні нанести своєму противникові рішучий удар, щоб знайти вихід із становища, яке в тій, і другій стороні було нестерпне. Тому обидві вони напружили цим разом усі свої сили й самій боротьбі старалися надати характер святої війни за віру. До польського короля прибув спеціальний легат від римського папи й поблагословив його, як борця за інтереси римокатолицької церкви. До українського гетьмана прибув із грецького сходу митрополит Йосаф Коринтський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на гробі Господнім: православний схід бачив у Хмельницьким борця за православну віру. Не покладаючися на свої сили, Хмельницький вирядив посольство до Царгороду, щоб звідти було наказано кримському ханові йти козакам на поміч. Хан цим разом не мав охоти воювати. Примушення до походу згори, через Царгород, викликало в ньому незадоволення. Він, правда, прибув із своїм військом, але особливого запалу до війни не показував.

Рішучий бій між обома противниками, як і в попередніх кампаніях, відбувся на галицько-волинському пограниччі. В половині серпня 1651 року козацько-татарська армія під проводом гетьмана й хана, й польська армія під проводом короля зішлись коло містечка Бере-

Хмельницький предложив їм похід на молдавського господаря Василя Лупула, на якого він мав гнів за його неприхильне становище до козаків в часі кампанії 1649 р. Так прийшло до спільного татарсько-козацького походу в Молдавію у вересні 1650 р., прославленого в відомій козацькій думі. В історіографії довго панувала думка, ніби цей похід був зроблений із метою примусити Лупула віддати свою дочку Розанду заміж за старшого гетьманового сина Тимоша. Грушевський у IX томі своєї Історії довів, що причина походу лежала в зв'язку з татарськими домаганнями воювати Москву, чого не хотів Хмельницький, який і спровадив татар у Молдавію. Вже тільки внаслідок свого погрому Василь Лупул, змушений заключити союз із Хмельницьким, як гарантію цього союзу, приобіцяв віддати дочку за гетьманича. Тому, що друга дочка Лупулова була заміж за литовським гетьманом, князем Радивилом, фактичним господарем Литви, то це споріднення з домом Лупула давало Хмельницькому надію здобути вплив на Радиви́ла: він сподівався відтягнути Радиви́ла від Польщі або принаймні забезпечити собі через нього нейтральність Литви в можливішому новому конфлікті між Україною та Польщею.

Униклива відповідь, яку Хмельницький дав послові Венеції на пропозицію вступити в війну проти турків, пояснювалася тим, що він хотів забезпечити себе, коли не допомогою, то приязним нейтралітетом з боку Порту. Вже в 1649 році завіз він дипломатичні зносини з Царгородом, виславши туди посольство з заявою про свою готовість «служити» султанові. В січні 1650 року він повторив свою заяву й у відповідь, у липні того ж року, прибуло до нього турецьке посольство, яке сповістило, що султан (Мухамед IV, що незадовго перед тим вступив на престол) обіцяє козакам свою поміч і просить вислати до нього посольство. Хмельницький вирядив посольство, на чолі якого стояв його родич Павло Яненко-Хмельницький і полковник київський Антін Жданович. Нарешті весною 1651 р. прибуло на Україну блискуче посольство від султана й привезло багаті подарунки й грамоту, в якій стояло, що султан бере гетьмана козацького Богдана Хмельницького, «славу князів народу християнського», всією опіку й оборону, буде йому допомагати й хоче мати в себе постійних козацьких резидентів. Аналізуючи перші зносини Хмельницького з Туреччиною, Грушевський гадає, що Хмельницький вступив у підданство Порту й став васалом турецького султана. Але, здається, слова про «службу» й «підданство» мали тут скоріше умовне й формальне значіння, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Та й усі пізніші події не вказують на те, щоб Хмельницький уважав себе справді за турецького васала. Скоріше тут ішла мова про політичний союз. Тим більше, що в той самий час він старався про «протекцію» і в московського царя, вживаючи на нього пресії тим способом, що дав у себе на Україні притулок претендентові на московський трон, самозванцеві Тимофіїві Акундінову.

В той час, як Хмельницький, сподіваючися нової війни з Польщею, розвивав таку інтенсивну дипломатичну діяльність, щоб забезпечити собі прихильників і союзників серед сусідніх держав, польські правительственні круги також щораз більше схилялися до думки про

стечка над річкою Стиром. Сили обох противників були величезні. Якщо брати мінімальні цифри, які наводять сучасні офіційні джерела, польського війська було понад 80.000 (втім 20.000 німців, частинно нанятих, частинно присланих курфюрстом бранденбурзьким), не рахуючи озброєної челяді, якої було приблизно стільки ж. Козаків було коло 100.000 та 50.000 татар. В число козацького війська входили не самі лише козаки, але й повстанчі ватаги. Польська армія мала дуже сильну артилерію.

28—30 червня відбувся під Берестечком генеральний бій, який скінчився перемогою польської армії. Про самий перебіг бою збереглося багато звісток, але всі вони настільки розбіжні й мають у собі стільки прикрас і просто легендарного елемента, що тяжко в них розібратися й скласти собі ясну картину триденних боїв. Звичайно до останнього часу панував погляд, що саме в часі боїв хан так, як і під Зборовом, зрадив козаків і не тільки сам кинувся тікати, відкривши ворогові лівий фланг козацького фронту, але ще й захопив силоміць із собою гетьмана, який кинувся було його задержати. Новіші дослідження показують, що причиною польської перемоги була не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20.000 німецької піхоти, добре вишколеної в 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головне — перевага польського пляну бою, виробленого німецькими генералами. Татари справді не витримали згубного гарматного вогню, сконцентрованого проти їх позицій, і почали в паніці відступати. Цим вони відкрили козацькі позиції з флангу. Але козацький табор устиг замкнутися й успішно видержував завзяті штурми й облогу цілих десять днів. Самого Хмельницького в таборі вже не було, він виїхав збирати нові сили й організувати оборону краю, а команду над табором перейняв Іван Богун. 10 липня Богун вночі потихеньку почав виводити своє військо з табору і вже вивів був значну частину артилерії й кінноти, але тут скінчилася фальшива тривога, поляки спостерегли відступ і вдарили на табор. Почалася паніка: коло 30.000 людей, переважно обозної челяді і повстанців-селян, загинуло в болотяній річці Пляшеві, що прикривала козацький табор іззаду, або полягло під шаблями ворога. Загинув і митрополит Йосаф, який сміливо старався вгамувати паніку й зупинити втікачів. У руки поляків дісталася похідна канцелярія гетьмана з усіма дипломатичними документами, 28 гармат і багато всякої зброї. Однак більша частина розбитої армії встигла відступити в напрямку на Київщину. Але й польській стороні перемога дісталася недешево. Польська армія понесла також великі втрати й була дуже ослаблена через недостачу провіанту і хвороби. Вона не змогла навіть зразу організувати погоню за розбитим ворогом.

В той час, як провадилася кампанія під Берестечком, із півночі на Україну наступала литовська армія під проводом Радивиля. Вона розбила невеликі козацькі відділи, які охороняли грядищу, заняла Чернігів і наблизилася до Києва. Полковник Жданович, який мав боронити стару столицю, щоб зберегти місто від руїни, відступив без бою, й литовці окупували Київ. Але тоді козаки, за порозумінням із київськими міщанами, повели наступ із двох боків на місто. Самі

міщани запалили місто, жертвуючи собою й своїм майном, аби лиш погубити ворога. Київ, особливо його долішня частина — Поділ, майже вигорів. Але литовці відбили наступ. Та тому, що залишатися в зруйнованому місті було невігідно, вони покинули Київ і в кінці серпня злучилися біля Василькова з польською армією, яка надійшла від Берестечка. Король повернувся до Варшави, й військом командував Потоцький.

В цей критичний час Хмельницький виявив надзвичайну енергію й присутність духа. За короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня того самого 1651 року стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Населення знову скрізь піддержувало його, само палило свої оселі й нищило запаси, кожне місто, кожне село треба було здобувати в бою; люди йшли на вірну загибель, але не хотіли добровільно піддаватися ворогу. Це дуже утруднювало польському війську кампанію. Наблизилась осінь із її непогодою. Сили українського гетьмана зростали, звідусіль збиралися до нього свіжі відділи. Польське командування рішило почати переговори, які велися за посередництва Адама Кисіля.

28 вересня 1651 року заключено трактат, відомий в історії під назвою Білоцерківського. Він уявляв собою погіршене видання Зборівської умови: число реєстрових козаків зменшувалося до 20.000 Козацькою територією визнавалося тільки одне Київське воевідство, а Брацлавське й Чернігівське верталися знову під королівську адміністрацію й мали бути евакуовані козаками. Гетьман зобов'язувався розірвати свою спілку з татарами і взагалі не вести закордонних зносин. Підтверджувалися права православної віри й проголошувалася знову амністія всім учасникам повстання.

Білоцерківська умова мала ще більш умовний характер і була ще менше тривка, як Зборівська. Але обидві сторони були такі виснажені, що потребували якогось компромісу, якоїсь хоча б тимчасової передишки.

Умову мав ратифікувати ближчий сойм. Однак Білоцерківська умова мала свої безпосередні ближчі наслідки, тяжкі для української сторони. Польські відділи вмаширували на лівий берег Дніпра, а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і привертати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повстати, але сам Хмельницький мусів приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю, народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом із родинами й рухомим майном тікали на схід за московську гряницю, де знайшли були собі притулок недобитки ще з повстання Острияниці. Там лежали величезні порожні простори, такий самий родючий чорноземний степ, як і на Україні. Це була теперішня Харківщина й Вороніжчина. Московське правительство дуже радо дозволяло українським кольоністам селитися в цих пустинних тоді краях, давало їм повну свободу й тільки ставило умову, щоб вони становили військову козацьку організацію для оборони від татарських наїздів. Так покла-

дено було початок заселенню так званої Слобідської України від слова «слобода», як називали кольоністи свої нові оселі.

Сойм не встиг затвердити Білоцерківської умови: він був уперше зірваний одним шляхтичем із Литви, який наклав своє «вето» на соймові ухвали й тим упровадив у практику цей фатальний звичай, що приніс польській державі стільки шкоди. Незатвердження договору розв'язало Хмельницькому руки, й він почав поводитися так, наче не був зв'язаний ніяким договором. Він продовжував зносини із Москвою, Туреччиною, Кримом і літом 1652 року вирушив свого сина Тимоша з військом до Молдавії, щоб той нарешті взяв шлюб із молдавською князівною, батько якої Василь Лупул почав було зтягати справу з шлюбом. Гетьман Калиновський, який сам належав до числа претендентів на руку прекрасної князівни, заступив було йому шлях коло села Батога на Поділлі, але на поміч синові посліпив сам старий Хмельницький і в кривавому бою 2 липня 1652 р. знищив цілком 20-тисячну польську армію. Калиновський поляг головою, 57 гармат і сила полонених дісталися до рук козацького гетьмана.

Погром під Батогом утворив дуже напружені відносини й зовсім непевну ситуацію — ні миру, ні війни. Велися переговори, Василь Лупул виступав із посередництвом, але все це без якихось практичних наслідків. Мирні переговори часом переривались кривавими сутичками, при чім обидві сторони виявляли велику лють. На самій Україні, на звістку про погром коронного війська, населення почало знову вигонити панів та їх управителів, і польські військові відділи, які стояли на Лівобережжі, мусіли чим швидше забиратися до Литви. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Хмельницький, одруживши сина з Розандою Лупулівною, почав снувати широкі політичні плани, які мали метою зробити молдавське й волоське князівства залежними від України. Малось на думці посадити на молдавський трон гетьманіча Тимоша, а його тестя Лупула винагородити волоським князівством, а може й семигородським. Але ці плани викликали коаліцію князів волоського й семигородського проти Лупула. Сам Лупул був скинутий із престолу, й на його місце сів колишній канцлер Стефан Георгіца. Тиміш із українським військом поспішив на поміч тестеві. Він вигнав Георгіцу з Яс, завоював частину Волощини, але, загнавшись з невеликими силами в глибину Волощини, потерпів невдачу під Терговиште. Він мусів повернутися до Чигирина, куди за ним прибув і Лупул. Тимчасом Георгіца завоював знову Молдавію й разом із помічним трансильванським військом обложив стару столицю молдавських господарів Сучаву в південній Буковині.

Козацька рада в Чигирині погодилася дати знову поміч Лупулові, але ніби не від українського уряду, а приватно через висилання добровільного війська. Тиміш на чолі 9000 козацького війська рушив визволити Сучаву. Так само приватним способом король Ян Казимир вислав відділ коронного війська на поміч Стефанові Георгіці. Тиміш пробився в Сучаву, але підчас облоги був поранений гарматною кулею й помер від рани. Козаки продержалися ще один місяць і на-

решті капітулювали на умовах вільного повороту на Україну з усією своєю зброєю, гарматами і з тілом свого гетьманича.

Крах балканської політики Хмельницького й загальне виснаження краю примусили його знову завязати ближчі зносини з Москвою й шукати в неї опори. В Москві вже літом 1653 року обмірковували справу, чи приймати Україну під протекцію царя. Тимчасом король Ян Казимир вирушив у кінці серпня в похід на Україну. Хмельницький проголосив мобілізацію козацьких сил, але вона цим разом відбувалася мляво, без усякого одушевлення, багато козаків дезертувало за московську грядню. В кінці вересня прийшов на поміч кримський хан. Тоді король, який із своєю армією посунувся був на Поділля до Бару, відступив назад і козацько-татарське військо обложило його коло містечка Жванець над Дністром, трохи на південь від Кам'янця. Значних боїв не було, але польська армія через пізню пору року дуже терпіла від холоду, хвороб та нестачі поживи. Йй уже загрожував голод і капітуляція, коли хан знову, як колись під Зборовом, виступив посередником і примусив Хмельницького помиритися на умовах відновлення Зборівського договору, при чім виговорив для себе в короля велику контрибуцію й право забирати при повороті ясир серед населення Галичини й Волині. Хмельницький мусів згодитися на це, але вислав свої полки громити татар і відбирати в них ясир. 15 грудня 1653 р. складено в Жванці мирову умову.

*

Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій умові серйозного значіння: в його голові вже склався інший політичний плян, і він тепер брався до його зреалізування: це був плян союзу з Москвою й протекції, як тоді казали, царя над Україною, щоб за її допомогою остаточно увільнитися від Польщі. На Україну вже їхали посли московського царя, й Хмельницький поспішав закінчити переговори в Жванці, щоб розвязати собі руки й готовитися до нової акції.

Як було вже зазначено, Богдан Хмельницький перші роки своєї діяльності не думав поривати державного звязку України з Польщею. Наносючи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він усе-таки ще не думав відриватися від неї й тільки хотів примусити її поробити як найбільші уступки українській козащині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на ґрунті козацького автономізму. Але події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі цього козацького автономізму, що змагання українського народу спрямовані в бік повного незалежнення від Польщі, і що дійти до якогось компромісу тут неможливо. Як влучно висловився Липинський, Хмельницький, «змарнувавши величезну енергію нації, витрачену в перших часах повстання на торги за цю автономію», був змушений стати на ґрунт цілковитого розриву з Польщею й творення самостійної української держави.

Коли Хмельницький звернувся в 1653 році з конкретними пропозиціями тісного союзу України з Москвою проти Польщі задля повного звільнення України зпід польського панування, при чім цар мав обняти над Україною протекторат, у Москві зважилися на рішучі кроки. Земський собор у Москві на кількох сесіях протягом 1653 року радився про українські справи, і нарешті на сесії в жовтні містця було винесене остаточне рішення. Обміркувавши справу «безчестія» царському імені з боку поляків, утиски православної вірі в Польщі, а також небезпеку, щоб Хмельницький, шукаючи помочі, не піддався Туреччині, Собор ухвалив: просити царя, щоб він прийняв Україну «під свою високу руку задля православної віри й святих Божих церков». Внаслідок цієї ухвали вислано на Україну спеціальне посольство під проводом боярина Бутурліна, яке й прибуло саме під кінець 1653 року до Переяслава, де мало зустрінутися з гетьманом.

За кілька день прибув і гетьман. Він мав спочатку неофіційне побачення з Бутурліном (17 січня нового стилю), потім відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною й полковниками, де ухвалено прийняти царську протекцію, і того ж дня — 18 січня 1654 року відбулася публична церемонія: спочатку гетьман сказав зібраному на майдані народові промову, в якій закликав присутніх під царську руку, на що народ відповідав вигуками про свою згоду; далі Бутурлін передав гетьманові царську грамоту. По обіді, згідно з етикетом, привітаними, всі удалися до соборної церкви, де мала бути складена присяга, але тут гетьман заявив, що присяга повинна бути взаємна, себто, щоб Бутурлін наперед заприсяг іменем царя, що цар оборонятиме Україну від польського короля й не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан та взагалі всіх станів українського суспільства. Бутурлін на це не згодився, і якікі умовляння з боку гетьмана й старшини не помогли. Вкінці українська сторона погодилась, що слово царя заступає присягу з його боку, і гетьман із старшиною присягли на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступно». Потім Бутурлін передав гетьманові корогву, булаву, кафтан і шапку. Присягу склали генеральна старшина, майже всі полковники, коло ста сотників і кілька десятків делегатів від ріжних полків, усього коло 200 людей. Окремо присягли старшини й представники козаків переяславського полку, а також міщан Переяслава. Але з боку міщан виявилася опозиція до присяги, і їх силою мусіли гнати до церкви, а хорого вїйта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день і помер.

Ті з старшини, що не встигли прибути на 18 січня, присягали пізніше, а 21 січня окремо присягала українська шляхта. Бутурлін дістав від гетьмана спис міст і містечок, які були під його владою, всіх було означено 177, з тим, щоб і там перевести присягу. Гетьман і старшина домагалися від Бутурліна хоча писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але Бутурлін відмовився від сього так, як і від присяги. Взагалі ніякого писаного договору в Переяславі не заключено: докладне означення взаємин між Україною й Москвою відложено на пізніше. 24 січня Бутурлін

Коли припустити, що вже в початках повстання в Хмельницького серйозно виринула думка про «удільне князівство руське», як писали сучасники, то треба прийти до висновку, що дуже поважні перешкоди не давали змоги зразу ж братися до реалізації цієї думки про незалежну українську державу. Липинський бачить ці перешкоди ось у чому: коли Хмельницький почав своє повстання, то козаччина й уся маса селянства, що його піддержала, думали тільки про своє соціальне визволення; вони ще не вміли скласти собі якоїсь державної ідеології. Та й сама козаччина, як провідна верства в українському суспільстві, ще не придбала такої сили, щоб бути в стані перевести певні сепаратистичні плани. Нарешті й сам гетьман ще не встиг придбати собі в народі потрібного авторитету. Але пройшло кілька літ боротьби, і всі мусіли багато чого навчитися. І козаки, і навіть селянські маси почали розуміти, що суспільного визволення не можна досягти без визволення політичного. Розвіялася легенда про прихильного до козаків короля. Сконсолідувалася козаччина, до якої масово прилучилась українська шляхта й принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва. Нарешті зміцнів авторитет самого гетьмана, признаний не тільки козаччиною, але й цілим українським народом.

Одначе відірватися від Польщі й заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товаришам за річ неможливу без чужої допомоги. Спроба відбитися від Польщі за допомогою Туреччини не давала добрих наслідків: поміч турецького уряду реально виявлялася лише в присиланні татар, але татари показали себе дуже ненадійними союзниками, раз-у-раз зраджували, а крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали людей у неволю.

Зоставалася надія на Москву, яка мала свої власні порахунки з Польщею. Ми бачили, що вже від 1649 р. Хмельницький веде постійні зносини з Москвою й підбиває її на війну з Польщею. Він апелює до релігійного почуття московського царя, як оборонця православної віри, й вабить його певними вигодами від такої війни, насамперед — поворотом віднятих не так давно поляками Смоленська й Сіверської землі. Москва мала справді велику охоту взяти в поляків реванш за недавно заподіяні втрати, але боялася вплутуватися в таку війну. Внутрішнє становище в Москві було далеко не блискуче. А назовні відносини з найближчими сусідами: Швецією, Кримом і Туреччиною були дуже непевні. Тому то московський уряд, не пориваючи зносин із Хмельницьким, держався вижидальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того, як успіхи козацької зброї завдавали Польщі нових ударів і знесилювали її, політика Москви супроти Польщі ставала щораз агресивніша. Тон московських дипломатичних нот ставав щораз гостріший, і московський уряд почав домагатися від Польщі сатисфакції за різні ніби-то кривди й зневаги, роблені поляками московському цареві.

попрощався з гетьманом і виїхав до Києва. Все відбулося, як підкреслює Грушевський, сухо й формально, без проявів якоїсь радості чи вдовolenня. Тактика царського посла, видимо, всіх розхолодила.

Бутурлін приводив до присяги Київ. Тут не пішло гладко. Міщани присягли, але митрополит із духовенством і шляхта, що жила при митрополиті, відмовилася присягти. Вкінці таки митрополит і духовенство склали присягу, але, присягаючи, як каже сучасник, «за слізьми світу не бачили». Бутурлін особисто привів до присяги Ніжин і Чернігів і потім вернувся до Москви. По менших українських містах приводили населення до присяги московські урядовці. Не скрізь присягали охоче: була опозиція в Чернобилі на Київщині; в полках полтавському й кропивнянському московських урядовців побили киями; не схотіли складати присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко й полки уманський та брацлавський. Але взагалі присягання пройшло спокійно й поважних виступів проти нього не було.

По від'їзді Бутурліна козацька старшина з гетьманом взялася за вироблення умов договору, відбула наради в Корсуні й Чигирині, і результатом цих нарад був проект договору в формі петиції до царя в 23 пунктах, привезений у Москву в кінці березня спеціальними послами: військовим суддею Самійлом Зарудним і полковником переяславським Павлом Тетерею. Проект був доволі безсистемний; історики пояснюють це тим, що він повстав не зразу, перероблявся, зазнав різних змін і вставок. Головними пунктами проекту були: про права й привілеї Війська Запорозького, про невтручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр; про права української шляхти; про те, що урядовцями на Україні могли бути лиш місцеві люди, які самі б збирали податки до царського скарбу; про те, що гетьмана мало вибирати саме військо, тільки сповіщаючи царя про вибір; про установлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; про право гетьмана приймати чужоземних послів; низка пунктів говорила про війну з Польщею й бажану для України форми участі в цій війні московських сил.

Два тижні йшли переговори з московськими боярами й нарешті поданий українською делегацією проект був прийнятий у формі козацької петиції в 11 пунктах або «статтях» і царських на ті пункти резолюцій. Майже всі козацькі бажання були прийняті царем, тільки в пункті про чужоземні зносини гетьмана поставлено обмеження: він не мав зноситися з Польщею й Туреччиною. Окремо від цих «статей» була видана царська грамота з привілеями Війську Запорозькому, грамота про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким старством. Окрім того Тетеря й Зарудний випрохали собі грамоти на маєтності, але прохали держати цю справу в таємниці, бо боялися гетьмана й війська. Одночасно з козацьким посольством прибула до Москви делегація від переяславських міщан прохати підтвердження королівських привілеїв на магдебурзьке право. Ця делегація клопоталася за свою справу незалежно від загальної делегації, хоч і мала рекомендацію від гетьмана. Це було недобрим

прецедентом для незалежності українського гетьманського уряду. Московські агенти вже з перших кроків на Україні спостерегли, що поміж козацтвом та міщанством існує певний антагонізм, що міщани подекуди незадоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для московських інтересів; через те московська влада уважно поставилася до міщанських прохань і щедро наділяла міста, насамперед Київ, привілеями. Йї удалося таким способом прихилити до себе міщан, які звалили помію гетьманського уряду звертатися просто до Москви. Особливою опорою московських впливів зробився Ніжин, і це, як побачимо далі, відіграло не раз дуже шкідливу ролю в боротьбі за українську державність. За міщанами потяглися до Москви й духовенство. Літом 1654 року виїхала делегація з архимандритом печерським Інокентієм Гізелем на чолі. Вона зустрілася з царем уже на поході, в таборі під Смоленськом. Духовенство клопоталося, щоб залишитися під зверхністю царгородського патріярха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні епархії визнавали своїм головою київського митрополита, як було й раніше, щоб українська православна церква задержала свою колишню автономію та щоб цар потвердив за нею всі її маєткові права. Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядкувалася патріярхові московському, але українське духовенство твердо стояло на своїм, і це дражливе питання лишилося відкритим. Цар обмежився потвердженням прав української церкви на її маєтності.

Тимчасом, як козацька делегація їхала до Москви, в Київ вступало вже московське військо й зразу ж узялося будувати фортецю на землі, що належала київському митрополитові. Це викликало конфлікт із митрополитом. Але й взагалі факт, що москалі стають твердою ногою в Київі й робляться його фактичними господарями, зробив прикре вражіння на український уряд. Хмельницький сам прохав, і то не раз, щоб цар скоріше прислав своє військо, але він хотів його мати, як поміч для війни з Польщею, що от-от могла вибухнути, а не як постійну залогоу в Київі. Взагалі ті способи, якими Москва з перших же кроків почала укріпляти свої впливи, стараючися скрізь стати твердою ногою і, що можна, приборати до своїх рук, мусіла дуже розчарувати гетьманський уряд у протекції московського царя. Щоб зробити натиск на московський уряд і здержати трохи його апетити, гетьман і його генеральний писар Іван Виговський повідомили Москву, що з боку Польщі, Литви, Криму й Туреччини ведеться акція, щоб розірвати спілку козаків із Москвою й прихилити Україну на свій бік, що з польського боку робиться особливий натиск на Богуня, як на противника союзу з Москвою, що йому взагалі при такій ситуації небезпечно дратувати українське населення, заводячи чужі йому московські порядки. Ці аргументи вплинули на московський уряд. Він поки що відмовився збирати податки з українського населення, залишивши фінансову справу цілком у руках гетьмана, й обмеживсь утриманням воеводи з військом лише в самому Київі. Взагалі Хмельницький, побачивши, до чого хилиться з «протекцією» царя, поспішив поставити заборчим тенденціям моска-

лів певні межі й, дотримуючися в зносинах із царем вже раз прийнятої форми етикету, фактично задержав усю владу над Україною в своїх руках, не вяжучися ніякими грамотами й договорами.

Бластиво кажучи, переяславський, чи як би було правильніше називати його, московський договір 1654 року був складений так неясно, обидві сторони явно вкладали в нього настільки ріжний зміст і кожна розуміла його настільки по своєму, що й досі історична наука не може прийти до скількинебудь одностайний поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності. Наукова суперечка почалася насамперед про форму «договору». Річ в тому, що в оригіналі договір, складений у березні 1654 року у Москві в 11 пунктах, не зберігся, і довший час за цей оригінальний текст вважали статті в 14 пунктах, які при переговорах у 1659 році кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким були предложені Трубецьким Юрієві Хмельницькому, як «статті Богдана Хмельницького». Московський учений Г. Карпов, що перший звернув увагу на це питання, гадав, що статті в 11 пунктах (які збереглися в московському архіві в чернетці) були лиш одним із проєктів тексту статей, а в закінченому вигляді самий текст договору 1654 р. в 14 статтях був збережений Богданом Хмельницьким у тасмниці й опублікований аж по його смерті в 1659 р. («Переговоры о соединении Малороссии съ Великой Россіей», 1871). До думки Карпова прихилилися П. Буцинський, В. Антонович і деякі інші історики (недавно В. Щербина). Але другий московський архівіст (який уважав переяславську унію за федеративний звязок, та не аналізував його характеру) П. Шафранов довів, що статті ніби то 1654 року, які показав кн. Трубецької Юрієві Хмельницькому в 1659 році при переговорах у Переяславі, були фальсифікатом, сфабрикованим у московських канцеляріях. За справжні ж «статті Б. Хмельницького» можна вважати лиш оту редакцію в 11 пунктах, що дійшла до нас у чернетці («О статьяхъ Б. Хмельницкаго», 1889). Думку Шафранова поділяють В. Ейнгорн, Б. Нольде, І. Розенфельд, а в останні часи А. Яковлів, М. Грушевський і М. Петровський.

Та найбільшу розбіжність викликала оцінка самої суті договору 1654 року й його історично-юридична кваліфікація. Відомий російський історик державного права В. Сергеевич уважав договір 1654 р. за персональну унію, себто обєднання двох окремих держав у особи одного спільного монарха, на основі вибору, як це було з Польщею й Литвою в 1386 р., і що це обєднання мусіло існувати доти, поки існуватиме династія Олексія Михайловича («Лекції и изслѣдованія по исторіи русскаго права»). До погляду Сергеевича прилучився й другий російський історик державного права А. Філіппов («Учебникъ исторіи русскаго права»). Натомість проф. Н. Дьяконов убачав у договорі 1654 р. випадок т. зв. «реальної» унії, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи («Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси»). Російські вчені: Н. Коркунов («Русское государственное право», т. I), В. Макогін («Очерки соціальной исторіи Украины», т. I) й українські:

М. Грушевський, М. Слабченко, почасти Р. Лашенко, вбачали в договорі 1654 р. ознаки васалітету, себто, що договір установив васальну залежність України від Москви. Проф. Б. Нольде («Очерки государственного права») вважав, що Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І. Розенфельд (у своїй праці «Приєднання Малороссии къ Россіи») бачив акт неповної інкорпорації України Москвою. Проф. В. Мякотін у своїй новітній праці «Переяславський договір 1654 г.» (1929) доводить, що на основі договору мала бути уставлена не унія й не васальна залежність України, але інкорпорація України Москвою, з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Однак на практиці, в житті договір не виконувався: московський цар затримав за собою ніби найвищу владу над Україною, але на її території безпосередньо не здійснював цієї влади в сфері фінансів, адміністрації й суду, задовольняючися тим, що Україна постачала йому допомогове військо. З свого боку гетьман, лишаючися вождем свого війська, разом лишався зв'язаним присягою цареві правителем України, який держав під своєю владою ціле її населення, збирав із нього доходи до свого місцевого скарбу й мав у своєму розпорядженні підлеглі йому адміністраційні й судові органи. Це була чисто васальна підлеглість. Подібного погляду додержується й російський дослідник Д. Одінец у своїй праці «Рірожені Украйну к Moskevskému státu» (1926). Він каже, що акти 1654 р. були складені без огляду на фактичний стан і зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження. Проф. А. Яковлів вважає, що хоч московський цар іменував себе царем «Малыя Россіи», але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна за життя Богдана Хмельницького була цілком незалежна від Московщини державою. Тому проф. Яковлів вважає, що взаємини України до Московщини можна назвати номінальною васальною залежністю; де юре її установив договір 1654 р., але de facto вона зовсім не існувала («Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654», 1927).

В. Липинський (у своїй монографії «Україна на переломі», 1920) виступив із думкою, що умова 1654 р. була звичайним союзом України з Москвою, зверненням проти Польщі; це був мілітарний союз, подібний до тих, які Хмельницький заключав уже з Кримом або Туреччиною. Липинський підкреслює, що коли минула потреба для України в такому союзі з Москвою, то Хмельницький заключив подібний союз із Швецією, вигідніший для українських інтересів. Липинський указує на те, що треба емансипуватися від «перяславської легенди», яку створила стара історіографія, й твердив, що «ідеологічну праводержавну суть переяславської умови творила абсолютна й легальна емансипація від Польської Річи Посполитої як у поняттях самих українців, так і в поняттях сусідніх володарів».

Оцінюючи переяславську умову з того погляду, що вона реально давала Україні, М. Драгоманів писав (у 1876 році), що, не вважаючи на свої недостачі — головню ті, що в її пунктах нічого не говорилося про інтереси селянської маси, переяславська умова мала в собі й «добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер

прямують скрізь освічені люди». Він підкреслював, що «як порівняти ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в царстві московським, то все таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібен до устрою теперішніх вільних держав європейських, т. зв. конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія».

Та як би не кваліфікувати й не оцінювати форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати одного: що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків старались обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цім антагонізмі й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З другого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лиш на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі: не вдалося цього добитися за допомогою татар і турків, — так робиться спроба досягти цього за допомогою Москви. Для українського уряду уявилось найважливішим втягнути Москву якомога швидше в війну з Польщею.

Війна дійсно розпочалася вже весною 1654 р. Тепер сталося певне перегрупування сил: татари перейшли на бік Польщі і з союзників зробилися ворогами. Для України утворювався новий фронт боротьби — на півдні. Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 року з військом на Смоленськ. Йому на допомогу висланий був 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, видатного вояка й політика. Похід був удалий. Здобуто Смоленськ, а за ним по черзі здалися Борисів, Мінськ, Вільно й Ковно. Більша частина Литви опинилася в руках москалів. Тимчасом Золотаренко окупував південну Білорусь. Але тут виникли непорозуміння: Золотаренко запровадив на Білорусі українську адміністрацію й переводив козацьку організацію місцевого населення, ділячи край на полки й сотні. Очевидно, він діяв від гетьмана інструкції прилучити Білорусь безпосередньо до України. Московські ж воеводи хотіли, щоб вона була прилучена просто до Москви. З цього виник конфлікт, який значно погіршив обопільні відносини.

Тимчасом, як цар завойовував Білорусь і Литву, на західнім, польсько-українським фронті довгий час було тихо. Хмельницький цим разом виявив дивну пасивність і нерішучість. Тут ініціативу перебрав до своїх рук поляки, які встигли підготуватися й заручитися із новим кримським ханом Магмет-Гіреєм і восени 1654 року вирушили в похід на Україну. Хмельницький, який стояв із головними козацькими силами під Хвастовом і не рухався, сам пояснив свою пасив-

ність оглядом на татар: він не був певний, який напрям візьме кримська політика. Він зносився з Кримом, де була серед татарських мурз партія, що стояла за вдержання спілки з Україною. І тільки після того, як хан Магмет-Гірей ультимативно зажадав від нього розриву з Москвою, він вийшов із своєї нерішучості й рушив із військом на захід. Але дійшов тільки до Бердичева й повернув назад: у козацькому війську почалося дезертирство й навіть бунти.

А тимчасом 30-тисячна польська армія під проводом гетьмана Потоцького звійшла в жовтні 1654 р. на Брацлавщину. Населення, здане на свої власні сили, виявило завзятий опір: майже кожне місто й містечко боронилося проти цілої польської армії, воліючи загинути, ніж піддатися добровільно. І — гинуло. Душею цього наступу був Стефан Чарнецький, один із кращих польських генералів, але людина жорстока й до того ще озлоблена на козаків, з якими він воював, починаючи від Жовтих Вод. Чарнецький немилосердно винищував край, не даючи пощади ні старому, ні малому. Боротьба прибрала характер змагання на життя й смерть. Серед подій цієї боротьби найбільше вражіння зробила на сучасників геройська оборона містечка Буші: після того, як більшість оборонців полягла й замок був здобутий, жінка сотника Завісного, начальника Буші, підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе й решту оборонців. Під Брацлавом зустрів Чарнецький козацький відділ під проводом наказного гетьмана Василя Томиленка. Після упертого бою козаки запалили самі Брацлав і відступили, зачувши, що наближаються татари. Сам Томиленко поляг у бою. Дійсно, на поміч полякам прийшла 30-тисячна орда, яка зараз же занялася виловлюванням ясира. В результаті цього завоювання Брацлавщини, яке протяглося до весни 1655 року, цілий край обернувся в руїну. Як каже польський історик Л. Кубала в своїй монографії «Zagrzeczona krajina», «Брацлавщина стала пустинею. Згідно з реляцією польського гетьмана 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100.000 людей загнано в Крим. В березні спалено й пограбовано ще що найменше 60 міст, а 200.000 забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що посягли від польської шаблі по різних містах, слободах і селах, яких 100.000, а також і тих, що згинули в битвах, з голоду і від огню». Ще літом 1654 р. переїздив через Брацлавщину сирійський архидіакон Павло з Алеппо. В своїх подорожніх записках він змалював східне Поділля — Брацлавщину, як багатий, цвітучий край, густо заселений і високо-культурний. Коли він вертався в 1655 році, то бачив уже самі згарища й руїни.

Тільки в січні 1655 року, коли польська армія облягала вже Умань, де зачинився хоробрий Бугун, вирушив Хмельницький із українським і московським військом на відсіч. 29—30 січня на полі Дрижіполі під селом Охматовом на Київщині, серед лютих морозів, стався генеральний бій. Полякам вдалося прорвати фронт москалів і захопити частину їх артилерії. Але козаки встигли замкнути табор і відбити польські атаки. Проте становище українсько-московської армії стало дуже тяжке. З великими зусиллями, серед безуравних боїв

удалось Хмельницькому розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох боків полягло 15.000 людей. З того самих москалів 9.000. Багато людей замерзло. Обидві сторони були виснажені, й бойові дії на якийсь час припинились. Польське військо відступило на захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч ясиру. Так покінчився перший рік українсько-московської спілки, й це мусіло значно ослабити надії українців на московського царя, як на могутнього протектора, який, мовляв, принесе нарешті Україні свободу і спокій.

Як уже було зазначено, між московським урядом і Хмельницьким уже з перших днів союзу почалися непорозуміння. Гетьман хотів від Москви головним чином одного: скорої й сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі й об'єднати всі українські землі в одну самостійну державу. Сатисфакцію Москві він гадав дати коштом білорусько-литовських земель. Інакше дивилися на справу в Москві: там хотіли передовсім, щоб протекторат царя над Україною мав реальне значіння і щоб за допомогою українського війська завоювати Білорусь і Литву, та домагалися, щоб гетьман у своїй політиці і в стратегії кермувався виключно наказами і вказівками з Москви. При такій ситуації Хмельницькому довелося дуже скоро розчаруватися в московській протекції й знову шукати інших політичних комбінацій, щоб забезпечити українській державі самостійність і незалежність.

Протягом весни й літа 1655 року гетьманський уряд розвиває надзвичайно живу дипломатичну діяльність: до гетьмана приїздять послы від семигородського князя Юрія Ракочія, від Туреччини, від шведського короля Карла X, від Польщі, яка робить спробу прихилити українського гетьмана на свій бік, ідучи на як найширші політичні й навіть суспільні уступки. Нарешті зав'язуються зносини з курфюрстом Бранденбурзьким Фридрихом-Вільгельмом. Досі курфюрст, як васал польського короля (по східній Пруссії), помагав Польщі, і ми бачимо бранденбурзькі полки не тільки під Берестечком, але й у останнім поході Потоцького на Україну зимою 1654—55 років. Тепер під загрозою для своїх пруських володінь від Швеції й від Москви курфюрст став шукати порозуміння з Україною. Из усіх цих зносин для гетьмана найбільше значіння мали переговори з Швецією. Ще в році 1650 савів Хмельницький зносини з шведським урядом, пропонуючи йому союз проти Польщі. Але королева Христина не хотіла воювати. Тільки з року 1654, коли Христина зреклася престолу на користь свого небожа Карла-Густава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 року розпочав із Річчю Посполитою війну. Тоді Хмельницький, уже восени того року, відновив військову акцію. З українським військом і допомоговим московським корпусом Бутурліна він вирушив у похід, вибив поляків із Поділля й переніс кампанію в Галичину. Польське військо було розбите під Городком, і Хмельницький удруге обложив Львів. Але його в'язала присутність москалів,

які вимагали, щоб усі міста, які здобували союзники, вважалися за здобуток московського царя й присягали йому на вірність. Щоб не допустити цього й щодо Львова, Хмельницький умисне не штурмував його й обмежився невеликою контрибуцією з міста. Його непорозуміння з Москвою прибрали вже настільки очевидний характер, що про них знали і в польських кругах, і король Ян-Казимир вислав до гетьмана свого посла з листом, де пропонував розірвати союз із Москвою, забути всі взаємні урази й злучитися знову з Польщею, обіцяючи як найвигідніші умови. Королева від себе долучила листа й дарунки для гетьманіці (Хмельницький одружився знову з Ганною, вдовою одного знатного козака), прохаючи її заступитися перед своїм чоловіком у інтересах миру. Хмельницький був особливо зворушений листом королеви, але щодо можливості порозуміння висловився дуже скептично. Умовою свого замирення з Польщею він ставив, щоб Польща відступила українській державі «Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем», але тут же додав, що не вірить у можливість такої уступки, бо «коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи не пристануть на це добровільно, а козаки, мовляв, від своїх домагань не відступлять». Однак заявив, що готовий вести переговори.

8 листопада 1655 р. Хмельницький, одержавши звістку, що наближається хан із татарами, відступив із під Львова. 20 листопада коло містечка Озірної стався бій, в якому москалі понесли особливо сильні втрати. В результаті бою, який скінчився для українсько-московської сторони некорисно, хоч вона й удержала свої позиції, був договір між ханом і гетьманом: татари обіцяли не помагати Польщі проти козаків і не виступати проти москалів; козаки зобов'язувалися не воювати татар. Були ще якісь неясні для нас зобов'язання на користь Яна-Казимира.

Шведський король у своїй війні проти Польщі мав великий успіх. Уже в липні 1655 року Познань і ціла Велика Польща були в його руках. Багато панів і шляхти переходило на його бік. Скоро по тому він здобув Варшаву, а восени мав уже й Краків. Польща опинилася в критичному стані. Король утік на Шлезьк. Але звістка про татарсько-українську угоду під Озірною підбадьорила короля й ті круги, що його піддержували. Ян Казимир повернувся до Польщі й знову почав засилати до Хмельницького послів, пропонуючи замирення. Тимчасом відносини в Хмельницького з Москвою щораз погіршувались. Головною причиною для непорозумінь був спір за Білорусь, де гетьманський уряд поширював українську окупацію все далі на північ. Місцеве населення приймало українську зверхність далеко охотніше, ніж московську. Присланий замість Золотаренка вбитого при облозі Старого Бихова, полковник Іван Нечай продовжував організацію Білорусі на козацький зразок. У Старому Бихові, який присягнув українському гетьманові, було оповіщено «вільний порт» на Дніпрі. На бажання власників Слуцького князівства Ради-

вилів, гетьман перейняв протекторат над Слуцьком, і до міста була введена українська залога.

Ще більше незадоволення в українських кругах викликала зовнішня політика Москви, яка з весни 1655 року вступила в переговори з поляками. Польські політики висунули проєкт вибору царя Олексія Михайловича на польський престол по смерті Яна Казимира. Але на-томісь цар мав оборонити Польщу, як своє насліддя, від шведів. У травні 1656 р. цар оповістив Швеції війну, а в серпні почалися в Вільні, за посередництва посла австрійського цесаря, переговори між Польщею й Московією. Українських делегатів не допущено до участі в цих переговорах, які закінчилися лиш установленням перемиря. Але вже саме поставлення під дискусію питання про поворот України під владу короля й недопущення українських делегатів до переговорів, викликало в Чигирині велике обурення. Поводження московського уряду було прийнято як зраду. Гетьман у перший момент гніву хотів навіть зразу ж розірвати спілку з Московією. Але далі, не розвиваючи формально московської спілки, всю енергію звернув на утворення коаліції проти Польщі без Москви і всупереч усяким її плянам.

Віленський договір приніс тимчасове замирення й на польсько-українському фронті, але з тим більшою енергією розвинулась дипломатична діяльність українського уряду, як підготовки до нових далекоюсяглих політичних виступів. Насамперед треба було сконсолідувати власні сили, щоб бути готовим на всяку можливість. У жовтні 1656 року відбулася в Чигирині генеральна рада або сойм, як його називали сучасники, й тут «усі полковники, осаули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть». Якщо серед тодішніх українських політиків були щирі прихильники союзу з Московією, то закінчення нею, понад головами українців, перемиря з Польщею з перспективою дальших торгів за українські землі, мусіло ґрунтовно захитати їх віру в користь союзу з Московією, й це розв'язувало гетьманові до певної міри руки.

Головною метою Хмельницького тепер, як каже Липинський, було: унезалежити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Річи-Посполитої ті західньо-українські землі, що ще не ввійшли в склад української держави; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, нарешті, здобути міжнародне признання для своїх династичних замірів, які полягали в тім, щоб скріпити військовий титул гетьманський сувереним титулом княжим і забезпечити сла-докість верховної влади в новій українській державі. Задля здійснення цих плянів гетьман з усією своєю енергією приступив до утворення коаліції з Швеції, Семигороду, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини й Литви. Ця коаліція була звернута з одного боку проти Москви, а з другого проти Польщі й Криму. «Відтягнути момент рішучої ору-жної розправи з Московією можливо до часу закінчення боротьби з Польщею й добитися неутрачати Туреччини», — таке було, на дум-

ку Липинського, завдання української політики й дипломатії в цій коаліції. Під проводом гетьмана й його канцлера, генерального писаря Івана Виговського, виробилася ціла школа талановитих українських дипломатів, серед яких видатну роль грали Данило Грек (Олівеберг), Сидуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський. На початку 1657 року став на дипломатичну українську службу талановитий і високо-освічений Юрій Немирич.

Ясне поняття про характер і мету коаліції, яку старався створити український гетьман, дають нам політичні трактати, які в тому часі, один за другим, були заключені між окремими членами коаліції. Отже передовсім у вересні 1656 р. заключено «вічний союз» між Семигородом (Трансильванією) й Україною, при чім Україна мала дістати собі від Польщі Галичину і Білу Русь. В грудні того ж року Швеція, Семигород і Бранденбург заключили між собою договір про розділ Річи-Посполитої: Швеція мала дістати Поморя, Західню Прусію, Курляндію, Ліфляндію, воєвідство Плоцьке й Мазовецьке та частину Литви; Бранденбург — Познань, Каліш і Ленчицо; Семигород забирав Краків і Малопольщу; Литва мала стати самостійною державою в межах Віленського, Троцького й Новогрудського воєвідств. Мав бути заключений трактат і між Швецією та Україною, про що провадилися дуже жваві переговори. В січні 1657 р. шведське посольство привезло до Чигирини вже готовий проект договору, але справа розбилась через те, що король шведський у своїх плянах поділу Польщі претендував і на західно-українські землі, яких гетьман не хотів відступити. Тоді в червні прибуло друге посольство, везучи з собою згоду Карла-Густава на відступлення Україні всіх «руських земель» Річи-Посполитої й південної Білорусі по Смоленськ.

Але поки йшли переговори з шведами, Україна й Семигород уже розпочали війну з Польщею. В січні 1657 року князь Юрій II Ракочій зосередив своє військо, яке складалося з мадярів та волохів, біля Марамароша (було того війська коло 30 тисяч), перейшов серед зими Карпати й почав окупувати Галичину. Хмельницький із свого боку вислав 20-тисячний корпус під проводом полковника Антона Ждановича, додавши йому в дорадники генерального суддю Івана Креховецького, родом шляхтича з Галичини, одного з найкращих своїх співробітників. Корпус Ждановича складався з трьох реєстрових полків і з охотників, які добровільно зголосилися йти в похід. Жданович перейшов Галичину до Перемишля, сполучився тут із Ракочієм, і союзники рушили далі. Взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького (окупували Краків), Берестя (нарешті Варшаву). Вкупі з військами Ракочія й Ждановича оперували також і шведи. Жданович, занявши Берестя, ввійшов у порозуміння з шляхтою Пинського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пинської області. Шляхта звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до української держави. Цю заяву підписали однаково як православні, так і римо-католики. І гетьман видав їй

«асекурацію», приймаючи її в підданство й забезпечуючи права й вольності, а особливо свободу римо-католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з просьбою, щоб він узяв її під свій протекторат. Це саме почали робити й магнати, як ось князь Степан Четвертинський. Історики (Липинський і Грушевський) справедливо підкреслюють, що це був (кульмінаційний момент престижу Богдана Хмельницького) й створеної ним української козацької держави. Старіючися й щораз більше нездужаючи, Хмельницький думав про забезпечення собі наступника. В половині квітня 1657 року в Чигирині зібралася генеральна рада старшин, яка вибрала гетьманом молодого сина Богданового Юрія. Певна річ, це було зроблено на бажання самого батька, бо в претендентах до булави не було недостаті старих співробітників Хмельницького.

Але вже літом того самого 1657 року наступив зворот в успіхах Хмельницького та його союзників. Політичні пляни українського гетьмана й шведського короля викликали тривогу серед сусідніх держав. Особливо був занепокоєний ними цісарський двір у Відні. В лютому 1657 року імператор Фердинанд III вислав до Чигирина свого посла, архієпископа барона Петра Парчевича, який запропонував Хмельницькому посередництво імператора, щоб примирити Україну з Польщею. Гетьман прийняв посла з усіма почестями, але, затримавши в себе майже на три місяці, вирядив лише з обіцянкою не приймати в будучині нічийого посередництва, крім цісарєвого, а також відкликати військо Ждановича. Це останнє було сказано, очевидно, лише для форми, бо Жданович продовжував і далі свої військові операції. Однак і у цих операціях наступив перелім. Страшне нещастя, яке впало на Польщу й грозило їй загибеллю як державі, розбудило серед поляків дух патріотизму. Шведи, котрі, як протестанти, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, накладали на населення страшні контрибуції, обурювали проти себе всі верстви польського народу. Так само жахливі спустошення й насильства чинило ріжноплеменне військо Ракочія. Поляки почали розпачливу боротьбу проти наїздників. Ті, що вже були пристали до шведського короля, тепер відпадали від нього й бралися за зброю проти панування чужоземців. Героєм визвольної боротьби став Стефан Чарнецький. Тоді ж прославився своєю сміливою обороною проти шведів монастир у Ченстохові. Це підняло дух поляків. Данія оповістила Швеції війну, й король Карл-Густав визів своє військо з Польщі, залишаючи Ракочія під Варшавою на призволяще. Австрія тимчасом вислала Янові Казимирові на поміч корпус війська. Нарешті в травні місяці на поміч полякам прибув татарський хан.

Ракочій відразу опинився в катастрофічному становищі. На довершення його лиха серед козаків почався бунт, і вони самовільно вирушили назад на Україну. Річ у тому, що Москва дуже пильно стежила за кампанією Ждановича в Польщі й вислала до Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати спілку з шведами й з Ракочієм. Але, бачучи, що нічого не вдіє з гетьманом, який пускав

у діло всякі дипломатичні хитроці, щоб ухилитися від виконання московських домагань, московський уряд узявся до інших способів. На Україну були вислані агенти, які почали агітувати серед народу проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику й запевняти, що народові далеко краще жилося б під управою царських воевод, ніж під гетьманом. До війська Ждановича був висланий царський дворянин Желябужський, який повів серед козаків демагогічну агітацію, що, мовляв, гетьман вислав їх у похід проти бажання царя. Козаки були незадоволені з Ракочія, який провадив кампанію справді без усякого пляну й часом безглуздо, не хотів радитися з Ждановичем і все робив на власну руку. Ракочієві мадари зневажливо поводилися з козаками, відбирали їх здобич і чинили їм усякі кривди. Тому агітація Желябужського впала на вдячний ґрунт. Козаки не схотіли більше воювати й вирушили додому. Покинутий своїми спільниками Ракочій був оточений у кінці липня 1657 року коло Меджибожа на Волині поляками й татарами й мусів капітулювати. Але татари, не зважаючи на договір, кинулися на його табор і більшість, хто не встиг утекти, побрали в неволю. Сам Ракочій ледве врятувався і втік додому.

Желябужський збунтував не тільки козаків Ждановича, але й тих, що стояли під командою молодого Юрія Хмельницького під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на поміч Ждановичеві, козаки збунтувалися й відмовили послуху. Ці бунти були для старого гетьмана ударом, якого він не міг витримати. На звістку про самовільний відступ корпусу Ждановича його розбив параліж, і за кілька день великого гетьмана не стало. Він упокоївся 6 серпня н. ст. 1657 року в Чигирині й був похований у Суботіві в збудованій ним самим церкві, де вже лежав і Тиміш.

*

Не зважаючи на те, що нас від смерті Богдана Хмельницького ділять два й три чверті століття, ще й досі, як уже було зазначено, історична наука не прийшла до однакової оцінки діла й особи великого гетьмана. Біля його імени ще й досі не затихли національні й політичні пристрасі, які стають наперешкоді для спокійної й науково-об'єктивної оцінки його діяльності. Серед українських істориків погляди на Хмельницького, може більш, ніж на кого іншого з історичних діячів, залежать від тих загальних ідей і розуміння минувшини, які в дану добу панують серед українського громадянства.

Автор першої спеціальної монографії про Хмельницького — Костомарів не дав ясної й виразної оцінки діяльності Хмельницького: постать гетьмана заслонена в його образом стихійного народнього руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмельниччини. Наш славний історик силкувався представити Хмельницького, як діяча «возсоединенія» Руси, а коли познайомився з матерія-

лами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.

Куліш, односторонньо розуміючи й тенденційно освітлюючи великий рух половини XVII стол., писав про Хмельницького, що він «наш цвітучий край обернув в пустиню, засипаву попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго зупинив успіхи культури в нашої північній Славянині. Він зупинив і шкільну просвіту, довізши її до того, що вже і полковники, і герцоги повновласного українського володаря, не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого «Слова о полку Ігоря» й другого «Літопису, откуда пошла есть земля русская», то без усякого сумніву цим ми найбільше завдячуємо Хмельницькому»...

Антонович, хоч і зазначав, що в Хмельницького «не було ніякого політичного виховання і що він був сином свого часу й свого народу, а народ український, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі», визнавав проте за ним великі заслуги: «залишаючися на історичному ґрунті, писав він, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу й культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми й прискорило кінець великого патріота».

Але в ті часи, коли писали й складали свій осуд Хмельницького Костомарів, Куліш і Антонович, політична діяльність Хмельницького й особливо його міжнародні зносини були ще мало досліджені, а де в чому й зовсім невідомі. Лише в новіші часи, коли були знайдені й досліджені невідомі досі матеріали у чужоземних архівах, діяльність Хмельницького показала в зовсім новому світлі. На основі цих нових документальних даних особливо влучно й яскраво висвітлив фігуру й політичну діяльність Хмельницького Вячеслав Липинський. У вчинках гетьмана та в його плянах він доглянув не вагання між різними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання до віднови української державності в усій її широті. Всі політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову роль, а, ведучи своє діло, виявляв він глибокий державний розум, залізну волю, великий дипломатичний хист, геніальний організаторський талант і щирий український патріотизм.

У своїм ентузіязмі до великого гетьмана, ентузіязмі, який він зумів прищепити цілому поколінню молодих українських істориків, і у високій оцінці його особи Липинський сходився з думкою польського історика Людвіка Кубалі, котрий глибоко, протягом десятків років вистудіювавши життя й діяльність Хмельницького, прийшов до переконання, що в особі українського гетьмана стара Річ Посполита мала противника геніального. «Чужинці, писав Кубала, порівнювали Хмельницького з Кромвелем, — порівняння само насува-

лося, особливо на той час, коли вони обидва майже виключно звертали на себе увагу сходу й заходу Європи... Обидва вони, відірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання й здобували успіхи, посміхаючись із науки й досвіду найвправніших стратегів і політиків, створили сильні армії й за їх допомогою майже одночасно здобули найвищу владу й задержали її до смерти, переказавши синам... Але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті ґраї. Він не мав, як Кромвель, до своєї розпорядимости вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга... Була то людина з кожного погляду надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що він уродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не потрапив би вийти з користю для себе».

М. Грушевський наприкінці ІХ тому «Історії України-Руси» дав ревізію не тільки взагалі дотеперішніх оцінок Хмельницького, але й своїх власних на нього поглядів. Дослідивши цілу діяльність Хмельницького так докладно й з таким арсеналом документальних відомостей, як ще ніхто перед ним, Грушевський приходить тепер до висновку, що Хмельницький був «великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистарчало йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник має він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро». Всупереч Липинському Грушевський не бачить у Хмельницького ані сліду послідовного переведення української державної ідеї, а його політику супроти Москви вважає за незручну, нерозважну і просто таки мізерну. А вже особливо закидає йому вперте тримання союзу з татарами, які зробилися завдяки цьому рішачим чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якого політичного плану, державної ідеї, політичного проводу: «різні настрої і орієнтації стрічались в ній і перехрещувались, боролись і навзаєм неутралізувались». Визнаючи за Хмельницьким великі таланти правителя воєнних мас, Грушевський не бачить у нього великої конструктивності. Навіть у сфері національно-релігійній у Хмельницького було лише «механічне повторення старих пережитих клічів — і нічого нового, ніякого будівництва

у властивім значінні слова». Підчеркуючи тіневі сторони діяльності Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького», виступаючи головню проти поглядів Липинського. Але він кінець кінцем усе-таки вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних іделів... Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, і Хмельницький, як головний потрясатель, зістанеться героєм української історії».

Коли ми бачимо таку розбіжність у оцінці Хмельницького в новіших істориків, які освітлюють його діяльність та її значіння із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеології, то зовсім інакше дивилися на славного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого склалися пісні та думи. Йому присвячено цілий цикл величавих дум, в яких прославлено найважливіші моменти його діяльності: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Жидівські утиски й козацьке повстання 1648 р.», «Похід у Молдавію 1650 року», «Повстання після Білоцерківського миру» й нарешті прекрасна дума «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького». Для сучасників був він «Богом даним вождем», «Мойсеєм, що вивів український народ із єгипетської неволи людської». Йому присвячувано оди й панегірики, де порівнювали його з античними героями — Леонідом і Ганнібалом: недавно знайдено латинські вірші з пізнішого підручника (1729 року), де восхваляється Богдан Хмельницький, «правдивий вождь, патрон і оборонець руської батьківщини, славний герой, добрий і мудрий провідник». Козацький літописець Величко (1720) вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає весь сум і розлуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Грабянка (1710), починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий окрив себе безсмертною славою; і самий літопис головню присвячений змалюванню подвигів Хмельницького. Для автора це був «муж поістині гетьманського імени достоїн». У 1728 році складено патріотичну драму «Милость Божія Україну од неудоь носимих обид людських через Богдана-Зіновія Хмельницького свободившая». Для українського філософа XVIII віку Григорія Сквороди був Хмельницький «героєм і батьком вольности». Таким був він узагалі для цілого старого письменства українського. Воно яскраво відбило в собі глибоку пошану, любов і просто ентузіазм, з яким ставилася до великого гетьмана козацька Україна. І як би критично не ставилася до нього новіща історіографія, прикладаючи до нього мірило сучасних поглядів і понять, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він навязав перервану ще в середніх віках нитку української державности, і створена ним українська козацька держава знову впровадила український народ у сімю самостійних народів із своїм власним національним життям.

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 1 (Хмельниччина роки 1650-1653) Київ 1928; т. IX, ч. 2 (Хмельниччина роки 1653-1657). Київ. 1931; В. Липинський, Україна на переломі 1637—59, Відень 1920; його ж: Z dziejów Ukrainy, Kraków 1912. L. Kubala, Szkice historyczne, Serja II, Warszawa 1923; його ж: Szkice historyczne, serja III (Wojna moskiewska), Warszawa 1910; його ж: Wojna szwedzka od r. 1655 do 1656 r., Львів 1913; його ж: Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, Львів (без року). Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій, Собрание сочиненій, кн. IV, Петербургъ 1904. П. Кулишъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, тт. 1-3, Москва 1888-89. Fr. Rawita Gawroński, Bohdan Chmielnicki od efekcji Jana Kazimierza do śmierci, Львів 1909. M. Korduba, Der Ukraine Niedergang und Aufschwung, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“, Band IV, Heft 1-3, Berlin 1932 (цінний загальний огляд, Хмельниччини). Загальні праці Ол. Єфименкової, М. Грушевського, С. Соловйова, див. розділ І. Ом. Терлецький, Козаки на Білій Русі в рр. 1654-56, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. XIV, Львів 1896. И. Каманинъ, Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей, «Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи», т. II, Київ 1916. М. Кордуба, Матеріалъ австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 84, Львів 1908. Д. Оляничин, Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої пол. XVII в., «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні», т. I, 1927; його ж: Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 151, Львів 1932. Н. Костомаровъ, Із Хмельницькій данникъ Оттоманскої Порты, «Собрание Сочиненій», кн. V (том XIV), Петербургъ 1905. I. J. Rurka, Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnyckým „Bidlův Sbornik“, Praha 1928; його ж: Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmielnickij, „Archiv Orientalni“ Nr. 2, Praha 1930; його ж: Dešji příspěvek ke korespondence Vysoké Porty s B. Chmelnyckým, „Časopis Národního Musea“, Praha 1931. П. Феденко, З дипломатичної діяльності Данила Грека, «Праці Укр. Вис. Педагогічного Інституту ім. Драгоманова», т. I, Прага 1929. І. Крип'якевич, «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р., «Науков. Збірник Іст. Секції Укр. Акад. Наук за р. 1929», Київ 1929. Про «Переяславську унію»: Г. Карповъ, Переговори обь условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великою Россіей 1654 г. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1871, т. XI-XII. П. Шафрановъ, О статяхъ Б. Хмельницкаго, «Кіевская Старина», 1889, X-XII. О. Попов, Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р., «Літературно-Науковий Вістник», 1914, кн. I. В. Нольде, Автономія України, Львів 1912. И. Розенфельдъ, Присоединеніе Малороссіи къ Россіи 1654-1793 г., Петроград 1915. М. Грушевський, Переяславська умова України з Москвою 1654 року, Київ 1917; його ж: Сполучення України з Московщиною в новій літературі, «Україна», кн. 3-4, Київ 1917. Р. Лащенко, Переяславський договір 1654 р., «Ювілейний збірник Ст. Дністрянського», Прага 1923. А. Яковлів, Договір Гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654, «Ювілейний збірник Д. Вагалія», Київ 1927; його ж: Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р., «Ювілейний Збірник М. Грушевського», т. I, Київ 1928. В. Щербина, До питання про статті Б. Хмельницького, там же. В. Микотинъ, Переяславскій договір 1654 г., «Сборникъ статей, посвященнихъ П. Н. Милюкову», Прага 1929; його ж: Die Vereinigung der Ukraine mit dem Moskauer Staat, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“, Band VII, Heft 3, Berlin 1933. D. O d i n e c, Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu, „Sborník věd právnická a sútních“, roč. XXVI, Praha 1926. В. Гарасимчук, До питання про статті Б. Хмельницького, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930.

III

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. РОЗРИВ ІЗ МОСКВОЮ. ГАДЯЦЬКА УНІЯ. БІЙ ПІД КОНОТОПОМ. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА 1659 Р. ЧУДНІВСЬКА КАМΠΑНІЯ І НОВИЙ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. РОЗДВОЄННЯ УКРАЇНИ. ТЕТЕРЯ І ВРУХОВЕЦЬКИЙ. ПОХІД КОРОЛЯ ЯНА КАЗИМИРА НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АНАРХІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ.

Смерть Богдана Хмельницького в момент, коли політичний обрій кругом облягали темні хмари, була для України великим нещастям. Насамперед виникло питання, хто ж буде наступником гетьмана, кому достанеться його булава, цей символ гетьманської влади, і хто поведе далі діло покійного вождя? Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи Липинський, Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вловні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним плянам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабовитий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоровлі, був заклопотаний питанням про свого наслідника й хотів вирішити його ще за свого життя. В квітні 1657 р. він скликав в Чигирині генеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення справу про майбутнього собі наступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницького, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом», як казали тоді козаки. Старий Богдан погодився на це й офіційно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького.

Одначе, вибираючи 16-літнього слабого хлопця на гетьмана, козацька старшина розуміла добре, що по смерті старого гетьмана фактично мусить наступити регентура. Властиво, до гетьманської бу-

лави могло бути не мало претендентів серед козацької старшини вищих ранг: цілий ряд досвідчених співробітників Хмельницького, заслужених у війську, міг мати і в дійсності мав честолюбні мрії про гетьманську булаву. Але авторитет Богдана Хмельницького й престиж його імені були такі великі серед козацької маси, що ніхто не посмів оспорювати вибір Юрія й виставляти якусь іншу кандидатуру. Та коли смерть Богдана наступила так швидко й серед такої складної політичної ситуації, то всім стала ясною необхідність негайного установаження регентури. Вже місяць по смерті Богдана 23 серпня (ст. ст.) 1657 року була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротах», як підкреслює сучасний свідок. На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче покищо вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Юрій Хмельницький, має бути тимчасово доручене генеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 року, відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада потвердила вибір Виговського на гетьмана. Взавши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив, як справжній гетьман. Більшість істориків, опираючися на оповіданнях Самовидця, приймає тимчасовий характер вибору Виговського на гетьманство, але в останні часи виникла була суперечка: чи Виговського справді вибрано відразу гетьманом, чи тільки тимчасовим регентом? С. Наріжний виступив із думкою, що Виговський був лише регентом і сам себе за такого вважав (наприклад, він не мав генерального писаря й виконував сам гетьманські й канцелярські обов'язки в одній особі) і, яко такий тимчасовий «булаводержець», являється одинокою постаттю в українській історії. Це становище не справжнього гетьмана, а лиш тимчасового регента, було, на думку Наріжного, слабим місцем Виговського, яке підкопувало цілу його політичну кар'єру. Л. Окнишевич також схиляється до погляду про регентство. Натомість М. Петровський, на основі сучасних джерел, рішуче доводить, що обрання Виговського на гетьмана відбулося зразу, в один день, і що Виговський став повним гетьманом від самого дня свого обрання.

Іван Остапович Виговський був найближчим співробітником і найдовірнішою особою великого гетьмана. Родом український шляхтич із Овруцького повіту на північній Київщині, він учився в Києво-Могилянській колегії, служив юристом при гродському суді в Луцьку, потім намісником луцького староства, був членом братства й великим ревнителем православної віри. Війна 1648 року застала його в польському війську. Під Жовтими Водами він попав у татарський полон, але був викуплений самим Хмельницьким. Він вступив на ко-

зацьку службу й за кілька місяців уже став генеральним писарем, себ-то міністром закордонних справ або канцлером. З того часу він був нерозлучним помічником Хмельницького. Виговський виявив блискучі дипломатичні здібності, а при тому щире відданість справі будівництва й скріплення української держави. З ним вступили на українську службу й чотири його брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь. Усі вони віддали рідному краю великі послуги на полі військової й дипломатичної діяльності, а двоє з них, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, замучені в московській неволі.

В ролі найближчих дорадників і помічників Виговського виступає рід талановитих представників української шляхти, що звязала свою долю з долею української держави, а серед них найпомітнішою постаттю є (Ю р і й Н е м и р и ч). Як і Виговський, родом із північної Київщини, Немирич одержав блискучу освіту (в Голяндії, в Оксфорді й Кембріджі й нарешті в Парижі). Він був автором кількох учених праць із історії й теології. Вже батько Юрія прийняв протестанство в формі так званого аріяства, а сам Юрій був гарячим його прихильником і взяв ближчу участь у заснуванні аріянської академії в Киселині на Волині. Він брав участь у війнах з Швецією й Московією й був вибраний послом до сойму. На початку 1657 року вступив Немирич на українську службу й виявив себе щирим прихильником політичних плянів Хмельницького. Щоб не різнитися від свого народу вірою, він став православним. Розцвіт його політичної діяльності припадає саме на час гетьманування Виговського. Брат Юрія, видатний артилерист свого часу, Степан Немирич, зробився, як побачимо, «генералом артилерії Великого Князівства Руського».

Корсунська рада мала значіння не тільки в справі вибору гетьмана, але також і для зміцнення міжнароднього становища України під новим гетьманом. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії й Волощини. В часі засідань ради було нарешті оформлено союзний договір із Швецією, на основі якого король Карл X Густав зобов'язувався добитися визнання незалежної України Польщею, прилучення до неї всіх західньо-українських земель і посунення границь української держави аж до Пруссії. Від Литви до України мало бути прилучене воевідство Берестейське й Новгородське аж до Березини. Одночасно був поновлений союз із Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана й з проханням підтвердити договір 1654 р. Виговський, як і Б. Хмельницький, не хотів сам перший розривати з Московією. З Польщею заключено перемир'я.

Шведсько-український союз не мав практичного значіння й проіснував дуже недовго. Річ у тому, що Швеція була заклопотана війною з Данією й мусіла евакуювати польські землі. Курфірст бранденбурзький, який спочатку воював разом із шведами проти Польщі, тепер, коли досяг свого, коли Польща відмовилася від усяких прав на

герцогство Прусію й визнала її за курфюрстом, не мав уже причини воювати далі; навпаки, надмірний зріст шведської потуги ставав для нього самого небезпечним. Тому, помирившись за посередництвом Австрії з Польщею, курфюрст бранденбурзький почав намовляти до того самого й український уряд. Він вислав до Чигирина спеціальне посольство з пропозицією свого посередництва між Польщею та Україною. Поляки з свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй як найширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною. В цім напрямку працював при Чигиринському дворі талановитий польський дипломат Беневський.

Та хоча корсунська рада й закінчилась успішно для Виговського й зміцнила його становище на гетьманстві, одначе скоро виявилось, що проти Виговського існує сильна опозиція. Насамперед з того було незадоволене Запорозжя, яке тепер, по смерті Хмельницького, підвело голову. За старого гетьмана воно не відограло хоч трохи помітної ролі. Коли відбувалася присяга московському цареві, Хмельницький не вважав потрібним привести до присяги запорожців на тій основі, як він пояснив москалям, що запорожці — люди незначні, «маленькі». Але ці «маленькі» люди завжди давали в себе притулок усім незадоволеним елементам, колись проти польського, тепер проти українського гетьманського уряду. Тут появлялися, як ми бачили, навіть претенденти до булави. Але залізна рука Хмельницького держала Запорозжя в міцних руках. Тепер по його смерті запорожці заворушилися і виступили з претенсіями, чому їх не покликали до участі, як вибирали гетьмана. Запорозький кошовий Яків Барабаш звернувся до Москви з доносом і скаргами на Виговського. До Москви ж апелював і другий опозиціонер, полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам мав про булаву. Полтавський полк, сусідній із Запорозжям і перейнятий його духом, піддержував свого полковника. Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє за продати Україну полякам. В такому самому дусі провадилася агітація проти гетьмана й на Україні.

Не задовольняючись агітацією проти гетьмана, запорожці почали робити наїзди на сусідні гетьманські полки й грабувати заможніших козаків. Тоді Виговський наказав блокаду Запорозжя, заборонивши привозити туди харчі та зброю. Запорожці мусіли скоритись, але не вгамувались.

Все це було дуже на руку московському урядові. Він через своїх агентів уважно стежив за настроями на Україні й спостерігав, що там іде дуже скорим темпом процес класової диференціації й загострюються суспільні противенства. Козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично упривілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєстності й закріпляти

Іх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками. Ми бачили, що навіть у такий важливий момент, як у часі переговорів у Москві весною 1654 року, де важилася доля України, Зарудний і Тетеря умудрилися, хоч потайки, випрохати в царя грамоти на маєтності. Політична, адміністраційна й судова влада були цілком у руках старшини. Але з панування старшини були незадоволені інші верстви українського населення, насамперед міщани, які старалися вийти зпід козацького присуду, спираючися на своє «магдебурзьке» право самоврядування. Від самого початку українсько-московського союзу українське міщанство проточило собі стежку до Москви, випрохуючи в царя підтвердження своїх магдебурзьких прав і привілеїв. Рядове, просте козацтво, так звана «чернь», кривим оком дивилася на те, що старшина прибирає все до своїх рук, не тільки владу, але й кращі ґрунти, «луги і луки», та чим далі, все більше робиться замкненою кастою, куди доступ давали не тільки військові заслуги, але й знатне походження (шляхетство), багатство, звязки. Виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 року, мусів природно зосередити владу й керму в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини. Але цей стан закріпився й надалі, і старшини використовували своє пануюче становище, щоб стати великими земельними власниками. Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусіла накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння маєтками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян, про яке далі ми будемо говорити докладніше, за часів Хмельницького щойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорозька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків».

Серед самої козаччини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніші козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Повстають ніби дві партії: старшинська-аристократична, й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорозька Січ.

Все це добре бачила й розуміла Москва й старалася з свого боку ще більше загострити суспільні антагонізми й здобути собі опору в одній із ворогуючих партій. Вона, як уже згадувано, піддержувала міщан; цар щедро видавав містам грамоти з підтвердженням королівських привілеїв на магдебурзьке право, й міщани звикали дивитися на московського царя, як на свого протектора й навіть як на оборонця супроти козацької старшини. Так само підтримує Москва й запорожців, висилаючи їм гроші й подарунки. Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній (дієтет і пошана до польського короля) переносяться на московського царя: в ньому маси

хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Таким робом утворюється зв'язок між провідниками демократичної партії — Барабашем і Пушкарем — та Москвою; уряд московській піддержує їх, а вони за те вірно держать орієнтацію на Москву й стають опорою московських впливів на Україні.

Приймаючи одночасно послів і від Виговського, і від запорожців, та вислуковуючи їх взаємні скарги, московський уряд рішив виступити в ролі арбітра й вислав на Україну «окольного» Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду, щоб остаточно вирішити питання про владу на Україні, й при тім зміцнити її залежність від Москви. Неприємно це було Виговському, але він явився на раду, скликану в половині лютого 1658 року в Переяславі. Рада одностайно потвердила вибір Виговського: всі козаки були за його, як за того, що «голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи». Хітрово в імені царя мусів потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусів зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини з Швецією.

Однак дволічність московської політики супроти Виговського виявилася зразу ж після переяславської ради: Хітрово з Переяслава поїхав просто до Пушкаря в Лубні, обдарував його соболями й запевнив у царській до нього милості. І це було тоді, коли Пушкарь уже отверто виступив був проти Виговського й розбив під Полтавою відділ війська, висланого гетьманом під проводом полковника Івана Богуня й Івана Сербина. Тоді Виговському не залишалось нічого іншого, як напружити всі сили й здавити бунт Пушкаря силою. Він змобілізував 20.000 козацького війська, закликав на поміч татарську орду, склав із нею формальну умову і в початку травня вирушив на Полтаву. Пушкарь поповнив свої сили ріжним бродячим людом, усякими, як тоді казали «гультаями», наймитами з броварів та винокурень, чабанами, взагалі всіми тими елементами, які на той час представляли сільський пролетаріат і увяляли собою найбільш неспокійний і запальний до всяких бунтів елемент. Їх називали «дейнеками», і цих дейнеків набігалось до Пушкаря понад 20.000. Були в його війську й запорожці. Всього мав він коло 40.000 людей. Виговський вислав Гуляницького приборкувати Лубні й Гадяч, які держали сторону Пушкаря, а сам підійшов до Полтави, яка була сильно укріплена. Два тижні штурмував він Полтаву, але Пушкарь мав необережність прийняти бій у відкритому полі і був 15 травня геть розбитий: 15 000 бунтівників полягли трупом, і серед них сам Пушкарь. Запорожці втекли під захист московського війська, що вступало на Україну, щоб стати залогом в Києві, Чернігові й Ніжині. Барабаша козаки Виговського піймали й повісили. Полтава була спалена, багато людей татари похали в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних.

Тимчасом Лубні й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення. Глухівські міщани й козаки самі погромили пушкарівців, а їх ватажків узяли в полон і розстріляли. Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50.000 українських людей.

Приборкання бунту Пушкаря, якому спочувала Москва й хотіла його бачити замість Виговського на гетьманстві, зробило велике враження на московських воявод: вони зразу ж відступили назад за московську границю, й тільки боярин Василь Шереметев із значним відділом пройшов до Києва й розташувався там. З другого боку ціла історія з Пушкарем, в якій так явно було знати московські пальці, мусіла переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Москвою. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України, й на обернення її в звичайну провінцію московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимости й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усіх політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизька московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Бачучи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на як найбільші уступки, українські політичні круги почали схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність. Новіший дослідник політики Виговського, В. Гарасимчук, каже, що непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Однак він думає, що ця нова політична комбінація, не була провідним ділом Виговського, до якого він ніби то йшов, як скоро зробився гетьманом: це був, тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилиних обставин. Гарасимчук дуже влучно підкреслює, що тепер і з польського боку був уже значно інший підхід до української справи. Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх

польських патріотів така комбінація здавалась самотнім рятунком. «Таке порозуміння, каже Гарасимчук, витворила попередня десятилітня кривава війна, що викликала зміну політично-національних відносин і зродила розуміння злих сторін у дотеперішніх обопільних відносинах; серед правлячих сфер у Польщі витворилося нове покоління з толерантними переконаннями й з серцем більше схильним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною».

Це все розуміли і в українських політичних кругах, і до думки про державний союз із Польщею схилився сам гетьман, більшість козацької старшини й навіть вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном (Сильвестр Косів помер у 1657 році) на чолі. Особливо ж радісно вітала думку про згоду українська шляхта волинська, подільська й брацлавська, яка протягом десяти років безперервної війни несла на собі її тягар і щедро заплатила їй дань своєю кров'ю й майном. Але в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом із Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина. Ці побоювання дуже зручно використовували деякі українські політики, які стояли в явній або укривій опозиції до Виговського й які на піддержці з боку Москви будували власні своєкорисні й честолюбні пляни.

*

Приборкавши Пушкаря, Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею, й 16 вересня 1658 року в м. Гадячі заключено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Головним послом із польського боку був відомий уже нам Казимир Беньовський; з українського боку виступали головню Юрій Немирич, якого вважають за справжнього творця Гадяцького трактату, й Павло Тетеря. Від кожного полку на Україні було прислано спеціальних комісарів, які обмірковували пункти договору й скріплювали його своїми підписами.

Гадяцький договір передбачав перебудову польської Річи-Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі Литви й України. Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводства київського, чернігівського й брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мають взаємно собі помагати в війні, навіть проти Москви, якщо Москва не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята, як четвертий член славянської федерації.

Такий був зміст розділу договору. Другий містив постанови щодо внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча влада належала національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, вибраному на все життя й затверджуваному королем. Велике Князівство Руське діставало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету й свою армію: 30.000 козаків і 10.000 регулярного найманого війська. Військо ані Польщі, ані Литви не мало входити на українську територію, а коли б у разі негайної потреби ввійшло, то ставало під команду гетьмана. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків із кожного полку для надання їм нобілітації, себто шляхецької гідності.

Третій розділ трактував справу релігії. Унія мала бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі. Православна віра мала бути зрівняна в правах із римо-католицькою і в спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископ.

Нарешті четвертий розділ, особливо цікавий, трактував питання просвіти. Він постановляв, що на Україні мали бути засновані два університети. Дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовою навчання, взагалі всякі школи й друкарні, «скільки їх буде треба». Заводилася повна свобода друку слова, навіть у релігійних справах, аби тільки не було в книжках або в дискусіях образи королівського маєстату.

Всі ці постанови були прийняті після довгих і завзятих суперечок. Українські депутати домагались, щоб до Великого Князівства Руського були прийняті ще воевідства волинське, белзьке й подільське, себто всі західньо-українські землі. Помірковані українці умовили своїх гарячіших товаришів не йти покищо так далеко, щоб не поспува-ти всієї справи, й згодитися на менші вимоги.

Ще в Гадячі велися переговори, а вже між українськими й московськими військами почалися сутички. Брат гетьмана, полковник Данило Виговський, зробив спробу вибити москалів із Києва. Київські міщани йому допомагали. Але спроба ця не мала успіху. Московський воевода, князь Юрій Барятинський, відбив наступ і, щоб помститись, зруйнував і випалив околиці Києва, при чім згинуло багато тисяч мирного населення. Як каже один російський історик (Г. Карпов), Барятинський ходив на лови за «зрадниками» й по шляхах до Києва повісив їх більш, як 3.000 людей.

Звістка про заключення Гадяцького договору була немов гаслом для початку отвертої війни між Україною й Москвою. Цар Олексій видав грамоту до всього українського народу, в якій оповіщав гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не слухати його більше. Український уряд із свого боку розіслав маніфест до всіх європейських дворів, сповіщаючи про свій розрив із Москвою й виясняючи причини того розриву. В тому маніфесті стояло: «Ми, ціле Військо За-

порозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східньої Церкви й прадідівської свободи, якої любовю ми держимося. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом Густавом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини нарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кровю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не сповняв своїх обіцянок: завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав трактувати із Польщею конггом України, виводів війну її союзникові Швеції, поставив залогу в Києві, а нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою». Наприкінці зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже загорається, і що вони, тільки примушені до цього, беруться за зброю.

Ранньою весною 1659 року більш як стотисячна московська армія під проводом князя Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушила з Путивля на завоювання України руйнуючи й нищучи все на своїй дорозі вогнем і мечем. Недалеко від Конотопа затримав москалів хоробрий полковник ніжинський Григорій Гуляницький із полками ніжинським і чернігівським (всього коло 5.000 людей). Але він не міг удержати московської навали й зачинився в Конотолі, де протягом майже трьох місяців витримував облогу цілої московської армії. Ні завзяті штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстока безпереривна канонада не мали успіху: Гуляницький геройськи боровся місто. Князь Трубецької мусів задовольнитися тим, що зпід Конотопа робив наїзди на ближчі українські міста й села, палив їх, вирізував, а жінок і дітей забирав у неволю. Така доля стрінула Борзну. Ніжин відбився від ворога.

Завзята оборона Конотопа Гуляницьким дала Виговському змогу зібрати свої сили. Вже перед тим він почав організовувати відділи насмного, «затяжного», як тоді казали, війська з чужоземців: сербів, поляків, німців, волохів. Серби цілими тисячами вступали на українську службу. Прийшов на поміч кримський хан Магмет-Гірей, з яким поновлено союз, і відділ польського війська під проводом Андрія Потоцького. З усіма своїми й союзними силами вирушив Виговський у червні місяці на визвіл Конотопа. Маючи добру розвідку, він наблизився до ворожої армії так, що та не знала всіх його сил, і коло села Соснівки, недалеко від Конотопа, вдарив на неї з двох боків. У кривавому бою 28 і 29 червня 1659 року московська армія була розгром-

лена. 30.000 московських трупів услали конотопівські поля. Кілька московських воевод попали в полон, серед них князь Пожарський, якому за зухвалі слова в вічі самому ханові татари відрубали голову. Як пише про цю битву російський історик Соловйов, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецькой, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Ждали, що Виговський піде просто на Москву.

Але ця тривога була даремна: Виговський не міг використати своєї блискучої перемоги. В його за плечима кувалася зрада й підготовлялося повстання. Він загнав розбиту московську армію аж під Путивль і притиснув її до річки Сейму, але скоро мусів вернутися з більшою частиною війська на Україну. В заплілі в нього цілий ряд міст уперто ще тримався московської сторони: Ромен, Гадяч, Лохвиця, і їх треба було здобувати силою. В Києві сидів Шереметев із Бярятинським і робив звідки хижакські рейди на околиці. Виговський вислав брата Данила й Андрія Потоцького добувати Київ. Але, головна річ — прийшла звістка, що Сірко напав на Крим, поруйнував ногайські улуси й забрав там велику здобич. Хан чим швидше поспішив із усією ордою додому, залишивши Виговському всього яких 2—3 тисячі татар. Приборкана торік Полтава знову повстала. Продовжувати наступ не було змоги.

Князь Трубецькой із Путивля запропонував Виговському мирові переговори й гетьман згодився на це, даючи москалям змогу виграти час і приготувитися до дальшої боротьби. Тимчасом сойм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір. Найбільші суперечки викликав пункт про скасування церковної унії. Цілий місяць сперечалися над ним, і нарешті справа була вирішена тим способом, що проголошено загальну свободу віри. Після того король, усі духовні й світські вельможі і всі члени сойму присягли на гадяцьку унію. З свого боку київський митрополит Діонісій Балабан, який поїхав до Варшави, привів до присяги українських депутатів. З великим тріумфом святковано початок нової ери в житті народів Сходу Європи. Але цей тріумф був передчасний.

На Україні справи пішли погано. Данило Виговський і Андрій Потоцький не змогли добути Києва. Московська партія працювала, не покладаючи рук, щоб знищити діло гетьмана Виговського. На чолі її стояло дві духовні особи: ніжинський протопоп Максим Филімо-

нович і протопоп містечка Ічні Семен Адамович. Уже князь Трубецької готовий був зовсім відмовитися від дальшої боротьби, коли до нього прибув таємно посланець від Максима Филімоновича з повідомленням, що проти Виговських готується змова, до якої пристало вже кілька лівобережних полковників. Першим пристав Тиміш Цюцюра, полковник переяславський, за ним Василь Золотаренко, Яким Сомко та інші.

Вже в вересні того ж 1659 року вибухло проти гетьмана Виговського повстання. Тиміш Цюцюра зрадницьки заманив до себе кількох значних козаків, прихильників Виговського, і поодиноці замордував, потім післав за допомогою до московського воеводи в Києві Шереметєва й, діставши поміч, разом із полковником Золотаренком, використовуючи неприсутність Гуляницького, кинувся несподівано на відділі затяжного війська, яке було розташоване на південній Чернігівщині. Було вибито близько 3 тисячі, частина попала в полон, частина розбіглася; поляг і начальник цього війська, славний Юрій Немирич. Після того дали знати князеві Трубецькому, щоб скоріше йшов на Україну. Трубецької за короткий час увиходив уже врочисто до Ніжина, де полковник Золотаренко й міщани склали цареві присягу на вірність. Рівночасно запорозький кошовий Іван Сірко підняв повстання на півдні, проголошуючи гетьманом Юрія Хмельницького.

Виговський відразу опинився в вельми тяжкому становищі. Його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він «запродав Україну ляхам» і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною. Виговський рішив заапелувати до козацької ради. Раду було скликано з половини вересня 1659 року в містечку Германівці на Київщині. На раді вороги гетьмана підняли шалену агітацію проти нього, обвинувачуючи прихильників гадяцької унії в тому, що вони за шляхетські гривлії продали козацьку свободу. Українським депутатам на варшавський сейм Сулимі й Верещачі не дали говорити й зарубали їх на місці. Сам Виговський мусів утікати, й рада розійшлася, нічого не вдіявши. По якимсь часі зібралася нова рада в Білій Церкві, вже без Виговського, й на цій раді скинуто Виговського з гетьманства й на його місце знову вибрано Юрія Хмельницького. Виговський скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, але незабаром виявилось, що на раді не було більшости... Деякі окремі полковники були незадоволені з постанови ради, бо самі думали про гетьманську булаву для себе.

На Україні росла анархія й руїна. Вже, як писав сам Виговський у цей час до короля Яна Казимира, ціла середина Полтавщини, «цвітучі полки Полтавський, Іркліівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була або винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погналі в неволю». У людей утрачався всякий інтерес до громадської

справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій, якого б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стількі крові. «Так сумно скінчилося, каже, Костомарів, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

В українській історіографії Гадяцький трактат, а в зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, знайшли дуже неоднакову оцінку. Не кажучи про старих істориків, які стояли під впливом сугестії про «зраду» московського царя (Самовидець, Величко, автор «Історії Русовъ», пізніше Бактиш-Каменський), із новіших Костомарів уважає, що Гадяцька унія впала через те, що вона «пускала панувати на Україні шляхетський лад, невинний для черні... народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі». В. Вовк - Карачевський підкреслює, що гадяцька умова була дуже вигідна для старшини, але «про народ ні слова... з безконтрольної влади польських панів народ попадав у неменш безконтрольну владу своїх панів». Автор спеціальної монографії про гадяцьку унію М. Стадник також відкидає її «з погляду української демократичності» і вважає її за «один із темніших пунктів у розвитку політичної думки на Україні». Так само негативно — «з ретроспективного становища» осуджує унію й М. Грушевський, вважаючи неможливим, щоб польська шляхта примирилася з утратою свого панування над Україною, а щоб народ український примирився з новим поворотом під панську кормигу.

Але далеко більша частина істориків нового часу ставиться до гадяцької унії інакше і вважає її за видатний твір української політичної думки. Орест Левицький каже, що Гадяцький трактат, виходячи понад рівень понять тодішньої козаччини, не був для неї зрозумілий, а через те й не був як слід оцінений, навіть старшиною. Але згодом його оцінили, і козаки раз-у-раз почали повертатися до гадяцької умови, як до певного політичного ідеалу. Гадяцька умова, каже Левицький, зробилася на значно довший час, ніж кілька десятків літ, Українською національною програмою. Прихильно оцінювали гадяцьку умову й її творців М. Драгоманів і В. Антонович. Новіший дослідник гетьманування Виговського В. Гарасимчук уважає гадяцьку умову за «величавий пам'ятник козаччини», й самого Виговського за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятою любов'ю до свого народу, якого «ніколи не зрадив за марні почести сього світу», патріота, що «ніколи не слоганив свого імени коштом свободи свого народу». Другий дослідник доби Виговського В. Липинський гадає, що Іван Виговський, «не зважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів Укра-

їни». Найновіший дослідник С. Наріжний обороняє Виговського від закидів, ніби він таємно служив Москві, і в своїй прихильній оцінці його діяльності прилучається до поглядів Гарасимчука. Він уважає, що вага Гадяцького трактату лежить не так у його міжнародному значінні, хоч він гарантував Україні майже політичну незалежність, як у тих постулятах, що були висловлені козацтвом на Гадяцькій раді.

*

Козацька старшина, зірвавши рада-не-рада під натиском козацької черні з Польщею, тепер старалася принаймні виторгувати в Москві якнайдогідніші умови нової українсько-московської унії. Але ставище обох сторін було тепер дуже нерівне. Московська армія під проводом Трубецького опанувала вже все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі; Трубецькой, маючи при собі також численних прихильників Москви зпоміж лівобережної старшини, міг просто диктувати козакам свої умови. Юрій Хмельницький мусів сам прибути до Переяслава й тут опинився в руках Трубецького, наче закладник. Трубецькой оточив козацьку раду 40-тисячним військом і при такій обставині Юрія Хмельницького знову вибрано гетьманом і складено 17 жовтня 1659 року новий договір, який мав означити відносини України до Москви.

Тепер говорилося вже про те, що гетьман із усією Україною зостаються в підданстві в московського царя. Гетьмана не можна було змінити без порозуміння з царем. Царські воеводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані й утримувати своє військо коштом місцевого українського населення. Білорусь мали рішучо евакуювати українські відділи. Мали бути повернуті всі трофеї, взяті українцями в москалів під Конотопом, полонені мали бути обміняні, ряд козацьких полковників, у тому Гуляницького й Ждановича, усунуто від урядів і, нарешті — ганебний пункт: вся родина Виговського мала бути видана Москві.

Козацька рада, яка з українського боку затверджувала цей договір, була дуже неповна. На раду не прибув майже ніхто з правобережних полковників, а ті, що були, з юним гетьманом на чолі, з тяжким серцем присягли на договір. Трубецькой повернувся до Москви, ведучи з собою як трофей трьох братів Виговських (крім самого гетьмана, який утік до Польщі), закутих у кайдани. Старшого з них, полковника Данила, звірськи замучено по дорозі, а двоє других померли в московській неволі. Вивезено до Сибіру й полковника Нечая.

Не трудно догадатись, що українська сторона не могла бути задоволена таким результатом кількарічної кривавої боротьби. Всі нарікали на гетьмана й на старшину за переяславські статті. Особливо були обурені на Цюцюру. Було спробовано добитись якоїсь полекші в умовах від самого центрального уряду в Москві. З цією метою вислано до Москви полковника Петра Дорошенка. Але з його місії нічого

не вийшло. Московський уряд не хотів поступатися своїми успіхами, здобутими після таких тяжких жертв і зусиль. Натомість були щедро роздані знаки милости всім прихильникам Москви, особливо місту Ніжину, при чім милостиві царські грамоти й подарунки було роздано помімо гетьмана.

Переяславська умова 1659 року не витворила приятних відносин між українським урядом і Москвою й не вирішила українського питання. Для того, щоб анулювати гадяцький договір і опанувати правобережну Україну, треба було витримати нову війну з Польщею, яка спиралася на сильну українську партію на правому березі Дніпра. Кампанія відбулася літом 1660 року. Московський уряд зірвав перемир'я з Польщею й вислав 20-тисячну, дуже добре узброєну й вимуштровану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметева. До неї був прилучений 20.000 український корпус Тимоша Цюцюри. Сполучені сили рушили з Києва на Волинь, а по дорозі мав прилучитися до них гетьман Юрій Хмельницький із 30.000 військом. Нерадо йшов молодий гетьман у похід і не поспішав: гордий московський боярин ставився до нього зневажливо, та й взагалі між українським головним штабом і московським не було взаємного довіря. Польща стягала військо з шведського фронту, де сталося замирення в Оливі, й виставила дуже добру 32.000 армію під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького; але душею кампанії став польний гетьман Юрій Любомирський. З польською армією йшов і колишній гетьман України Іван Виговський з своїми прихильниками, маючи свій кількатисячний відділ. На поміч польській армії прийшла з Криму 30-тисячна орда. Шереметев дійшов до містечка Любару й тут, зовсім несподівано для себе, наткнувся на великі ворожі сили. Він був оточений на дуже незручній для себе позиції й після кількадечних боїв мусів відступити назад, увесь час видержуючи ворожі атаки. Він станув під містечком Чудновом і знову був із усіх боків оточений. Всі надії були тепер на поміч Юрія Хмельницького. Той був уже недалеко. Але Юрій Любомирський, залишивши половину війська тримати Шереметева й Цюцюру в облозі, з другого боку скорим маршем рушив на Хмельницького і вдарив на нього під Слободищами. Козаки відбили всі атаки, але, коли з польського боку запропоновано було вступити в переговори, старшина охоче на це пішла. Тут же на полі бою було укладено новий договір, який повторяв у головних рисах Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме «Велике Князівство Руське»; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Виговський багато допоміг при переговорах, щоб як найбільше виторгувати для української сторони. Упоравшись з Хмельницьким, Любомирський вернувся під Чуднів. Коли Шереметев довідався про договір Хмельницького з поляками, він упав на дусі. Частина Цюцюриних козаків вирвалася з його табору й перейшла до Хмельницького. Голод і повне виснаження примусили Шереметева капітулювати. Він видав кілька тисяч козаків, що лишилися в його таборі, татарам у неволю, але це не врятувало ні його, ні його війська: не зважаючи на те, що він вимовив

для свого війська право повороту додому без зброї, татари кинулися на беззбросних, частину вирізали, частину погнали в неволю. Сам Шереметев був відведений у Крим, де просидів 20 років у неволі. Погром був страшний, не менш тяжкий для Москви, як конотіпський.

Здавалося, що їм разом пануванню Москви на Україні прийшов кінець. Але польська сторона не могла використати свого успіху. Серед жовнів почалося хвилювання через невиплачення платні, провідники сварилися між собою, й армія повернула назад до Польщі. Київський воевода Бзятинський, який рушив був на Поміч Шереметеву, довідавшись про його погром, засів у Києві й звідти пустошив і руйнував околицю на десятки верстов кругом. Він сам хвалявся, що вирізав 15.000 мирного населення. Між українцями не було згоди. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею й була перша наражена на удари з польського боку, стояла за союз із Польщею; але Україна лівобережна, сусідня з Московією, воліла залишитися з нею в союзі, аби не наражатися на пімсту з московського боку. І в той самий час, як козацька рада в Корсуні апробувала Чуднівський договір Юрія Хмельницького з Польщею, дядько того самого Юрія, переяславський полковник Яким Сомко у своїм Переяславі від імені частини лівобережних полків склав присягу на вірність московському цареві. Василь Золотаренко поміг йому вдержати Лівобережжя під Московією.

Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися взаємно між собою: одна по стороні Москви, друга по стороні Польщі. Але й у кожній із цих половин не було єдності: і на лівобережній Україні були цілі полки, які не хотіли коритися Москві, і на правобережній простий народ дуже був незадоволений союзом із Польщею, і в різних місцях, то тут, то там виникали антипольські повстання. В країні росла анархія. Починався той період української історії, який уже від сучасників дістав характеристичну назву «Руїни»...

Становище на лівобережній Україні, яка під проводом свого «наказного», себто тимчасового гетьмана Якіма Сомка, вірно трималася Москви, ускладнялося тим, що тут незвичайно різко загострився класовий антагонізм між козацькою старшиною та взагалі між заможним козацтвом і простим рядовим козацтвом або «козацькою черню», як тоді говорилося. Сторону черні держали міщани й запорожці. На цьому антагонізмі дуже зручно грали різні демагоги, які серед загальних чвар виплили наверх і мали на меті свої честолюбні й егоїстичні пляни. Супроти Сомка, як представника заможного козацтва або, сказати по теперішньому, козацької буржуазії, виступив як претендент до гетьманської булави Іван Бруховецький, кандидатуру якого висували запорожці. Він виставляв себе оборонцем інтересів козацької голоти або пролетаріату. Колишній співробітник Б. Хмельницького й його «старший слуга» (адютант). Бруховецький подався по його смерті на Запорожжя й там в осені 1659 р. прибрав нечуваний титул «кошового гетьмана». Це був великий демагог, один із тих честолюбців та егоїстів, що про них писав Величко, що «для

срібла й золота не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?»

Хоча Сомка й вибрано уже було гетьманом на раді в Козельці весною 1662 року, але Москва не довіряла Сомкові, на якого Максим Филімонович і Василь Золотаренко посилали доноси, ніби він хоче царя зрадити. Золотаренко сам хотів булави, але, бачучи небезпеку з боку Бруховецького, помирився з Сомком і піддержував його. За Сомка стояли північні полки лівобережної України і взагалі старшина й заможніша, статечніша частина козацтва. Південні полки, які ближче були до Запоріжжя, й козацька чернь стояли за Бруховецького. Остаточний вибір гетьмана вирішився на так званій Чорній раді під Ніжином у червні 1663 року, куди явилися обидві партії з своїми ватажками, Сомком та Бруховецьким. Явилися туди великою купою й запорожці. Одначе рішачим чинником стало московське військо, яке було під рукою спеціального царського посла, боярина Великогагіна. Рада була дуже бурхлива й закінчилася перемогою Бруховецького, якого поспішив визнати в імені царя Великогагін, і погромом козацької старшини, що стояла за Сомка. Кілька день у Ніжині та в його околицях чернь грабувала й убивала людей заможних. Сомка та його прихильників заарештовано й через три місяці відрубано йому в Борзні голову. Разом із ним страчено ще чотирьох полковників (у тім і Василя Золотаренка) й кількох старшин. Декого заслано в Москву. Бруховецький покидав із посад усю попередню старшину й понастановляв нову зпоміж своїх прихильників та запорожців. Це була свого роду соціальна революція, що ще більше розладила життя лівобережної України, яка стояла на порозі нової війни з Польщею і з своїми ж братами, українцями правобережними.

Становище на правобережній Україні з того часу, як вона фактично відділилася від України лівобережної, було таке саме непевне й сумне, як і на лівому березі Дніпра. І тут ми бачимо анархію, і тут бачимо боротьбу самолюбств за егоїстичних інтересів. У pendant до Бруховецького на правобережній Україні впливає на поверхню політичного життя Павло Тетеря-Моржковський. Родом православний шляхтич із Волині й правник із фаху, він пристав до козацького повстання й зробився одним із найближчих співробітників старого Хмельницького. Він став полковником, виконував дуже важні дипломатичні доручення і за Виговського зробився генеральним писарем. Він був одружений із дочкою Богдана Хмельницького. Людина освічена, розумна, він рівночасно відзначався ненаситним користоловством, безмежним егоїзмом і жорстокістю. Коли гетьманська булава знову опинилася в слабих руках Юрія Хмельницького, Тетері було неважко умовити його, щоб він знов її зрікся. На самому початку 1663 року Юрій Хмельницький склав із себе гетьманський уряд і пострігся в ченці під іменем Гедсона. Козацька рада в Чигирині вибрала Тетерю на гетьмана, й польський король затвердив його.

Так кожна з обох половин України дістала собі свого окремого гетьмана. Однак Польща не могла задовольнитися тим, що при ній залишалася сама правобережна Україна, розуміючи, що існування окремого лівобережного гетьманства, яке стояло під протекторатом Москви, було постійною загрозою для польської зверхності й на правому березі. Тому Польща зробила нову спробу силою меча вернути собі лівобережну Україну. До цього намозвав короля й Тетеря.

В жовтні 1663 року король Ян Казимир стояв із польським військом уже в Білій Церкві. Тут до нього приєднався Тетеря з правобережними полками. Разом із ним були Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та інші видатні полковники. Явилася до короля й депутація від київського духовенства з архимандритом Гедеоном, колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким на чолі, — вона сповіщала короля, що в Києві відбулися вибори нового митрополита, і що вибрано Йосифа Тукальського, єпископа Білоруського. В листопаді король із польською армією, з козаками Тетері й татарами, які прийшли на поміч, переправився через Дніпро біля Ржищова. Київ рішено було обминути, щоб не тратити часу на його здобування. Похід серед зими був важкий. Але король доволі швидко посувався наперед, беручи одне українське місто за другим. Сильніші міста такі, як Ніжин або Батурин, польське військо обминало й так дійшло до Глухова на самій уже московській грядиці. У Глухові засів генеральний суддя Животовський і енергійно кермував обороною міста. Тимчасом на півдні Сірко з запорозькими козаками зробив диверсію проти Криму й цим стримав татарського хана від активнішої помочі королеві. Бруховецький сполучився коло Батурина з московським військом Ромодановського й рушив у початку лютого 1664 р. на відсіч польському війську. Король мусів зняти облогу Глухова й рушив до Севська (вже на московській території), де сполучився з литовським військом, яке прийшло до нього на допомогу з півночі через Сіверщину. Тимчасом надійшла звістка про повстання на правобережній Україні. Король з ослабленим тяжким зимовим походом і безперестанними боями військом, навіть і після злуки з литовцями не зважився стати проти сполучених свіжих сил Бруховецького й Ромодановського, й після упертих арієргардних боїв почав відступати через Новгород-Сіверський і Стародуб на Литву. За Величком в українській історіографії якийсь час держався погляд, ніби під Глуховом відбувся генеральний бій, в якому Бруховецький переміг короля й примусив його зняти облогу й поспішно тікати через Сіверщину до Польщі. Але недавно М. Петровський довів («До історії Руїни», 1928), що ніякого такого бою не було і що докладний опис бою у Величка є ніщо інше, як патріотична вигадка козацького літописця. Під Глуховом знайшов собі смерть славний Іван Богун: у польському штабі довідалися, що Богун потаємно зноситься з обложеними й з Бруховецьким. Його судили військовим судом і розстріляли.

Тимчасом, як король оперував на Чернігівщині, Тетеря з своїми козаками й з помічним польським військом завойовував Полтавщину

й дійшов до Гадяча. Але тут він довідався про відступ короля з України й про народні повстання на Правобережжі. Він поспішив вернутися за Дніпро. Тут уже кипів народній рух. Повстання охопило середню Київщину під проводом ватажка Сулимки, й Поділля, де брацлавський полковник Остап Гоголь оповістив себе підданим московського царя. На поміч йому прибув сам Сірко. Тетеря почав приборкувати повстання й жорстокими карами піддержувати авторитет своєї влади. В цей час загинув Виговський. Заздрісний Тетеря не довіряв йому і все підозривав, що він думає вернути собі гетьманську булаву. Він рішив його погубити. Змовившись з начальником польського відділу, полковником Маховським, він запросив Виговського до себе в Корсунь ніби на раду, але тут його було обвинувачено в зраді й розстріляно. Не врятував його й титул київського воеводи й сенатора. Це було вопіючим безправством, яке зробило на сучасників велике вражіння, але воно минуло для Тетері й Маховського безкарно.

Тимчасом Бруховецький, витіснивши останні польські й Тетерині відділи з Лівобережної України й разом із москалями жорстоко помстившись на тих, хто мав нещастя визнати раніше владу короля, переніс військові операції на правий берег Дніпра. Він рушив було на Чигирин, але тут прийшов на поміч Тетері Стефан Чарнецький із польським військом і з ордою. Кривавими репресіями почав він приборкувати народній рух. Він дав татарам дозвіл забирати українське населення в неволю, скільки схочуть. Розлючений проти українського народу, він наказував не давати нікому пощади. Але це ще більш обурювало народ, і Чарнецький писав у своєму донесенні королеві, що населення українське так розлючене, що воліє гинути з своїми хатами від огню, терпіти голод і всяку недолу, ніж піддатися добровільно. «Вся Україна, писав він, рішила вмирати, а не піддатися полякам». Через інтриги Тетері Чарнецький звелів арештувати нововибраного митрополита Тукальського, архимандрита Гедеона Хмельницького й славного полковника Григорія Гуляницького й заслати їх до кріпости Мальборк у Східній Пруссії. В цей час особливого розголосу наробило повстання містечка Ставища на Київщині й облога його Чарнецьким. Після довгої і впертої облоги, яка коштувала великих втрат і поляків, ставищани, примушені голодом, капітулювали. Вони видали своїх провідників і заплатили велику контрибуцію. Це було в кінці жовтня 1664 року. Але за пару місяців ставищани знову повстали. Тоді Чарнецький узяв Ставища вдруге й звелів усіх мешканців вирізати, а місто зруйнувати до тла. Ще перед тим, будиши в Суботіві, він звелів на наругу викопати з могили тіло Богдана Хмельницького й викинути його з домовини. Втихомиривши сяк-так Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сойм, але що дорозі занедужав і вмер.

Його смерть знов оживила повстанський рух. Одначе в тому руху не було якоїсь одної спільної думки. Окремі ватажки діяли кожен на власну руку, без якогось загального плану. Бруховецький теж воював без певного плану. Спочатку він мав успіх і в квітні 1665 року його козаки

й москалі взяли Корсунь, де захопили в полон генеральних старшин Тетері: генерального обозного Тимофія Носача й генерального суддю Креховецького — обох старих заслужених співробітників Богдана Хмельницького. Обох відвезено на заслання в Москву. Тоді ж ватажок повстанців Дрозденко розбив самого Тетерю під Брацлавом. Наказний гетьман Лизогуб разом із комліками, яких прислали з Московщини на допомогу, розбив польське військо, що було під проводом Яблоновського, недалеко від Білої Церкви. Але на цьому успіхи Бруковецького припинилися. Дрібна партизанська війна точилася по всьому Правобережжю до Дністра.

Серед цієї руїни й колотнечі зійшов зі сцени Тетеря. Бачучи загальну проти себе ненависть і зневірившись в своїй політиці, він зрікся гетьманування, забрав клейноди й гетьманські скарби й подався з ними до Польщі. Там він прийняв католицизм й своє майно завіщав єзуїтам. Він залишив за собою на Україні повну анархію. Характеризуючи цю сумну добу в історії України, Костомарів цілком слушно підкреслює загальну деморалізацію й дезорієнтацію українського громадянства, які були наслідком внутрішньої усобиці й які робили, здавалось, неможливим знайти якийсь порятунок, якийсь вихід. «Українська справа, пише він, явно гинула. Неудача за неудачою знищили надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, погопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших... Так бувало, закінчує Костомарів, скрізь, де громада не йшла одноставно до виразно зазначеної мети, де громадський ідеал заступався ідеалом особистої наживи й самолюбства».

Але серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з'явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надхнув у них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити до купи її розірвані частини й створити самостійну українську державу, — таку, яку вже був створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко.

До гетьманування Виговського: Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго. «Собрание сочинений», кн. I, (т. 2), Петербург 1903; український переклад: «Руська історична бібліотека», т. XIII (Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького). Тернопіль 1891. М. Петровський, Нариси історії України, Харків 1930. Л. Ч. (Яків Шульгин), Україна після 1654 року. «Записки Наукового Тов. ва ім. Шевченка», тт. 29—31, Львів 1899. В. Гарасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, там же, тт. 59—60. Львів 1904; його ж: Виговський і Гадяцький трактат. там же, тт. 87—89, Львів 1909. Д. Коренець, Зносини Виговського з Польщею в рр. 1657—58, там же, т. 38 Львів 1900; його ж: Повстання Мартина Пушкаря, «Ювілейний Збірник в честь М. Грушевського», Львів, 1906. М. Стедник, Гадяцька Унія, «Записки Укр. Наук. Тов. ва», т. VII і VIII, Київ 1910—11. W. Lipiński, Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy, «Z dziejów Ukrainy», Kraków 1912. С. Наріжний, Гетьманство Виговського, «Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова», т. I, Прага 1929; його ж: «Московська служба Івана Виговського», «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 149, Львів 1928; його ж: Гадяцька умова в світлі української історіографії, «Науковий Збірник Українського Університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику», т. II, Прага 1930. В. Липинський, Генерал артилерії Вел. Князівства Руського, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 87, Львів 1909. В. Гарасимчук, Смерть Ів. Виговського, «Ювіл. Збірник в честь М. Грушевського», т. I, Київ 1928. А. Востоковъ, Судьба Выговскихъ и Нечая, «Кіевская Старина», 1890, кн. I. П. Матвѣевъ, Москва и Малороссія въ управленіе Ордѣна-Нащокина Малороссійскимъ Приказомъ. «Русскій Архивъ», 1901, кн. I.

Гетьманування Юрія Хмельницького: Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго. «Собрание сочинений», кн. V. (т. 12), укр. переклад «Руська Істор. Бібліотека», т. XIII. В. Гарасимчук, Перед чудніаскою кампанією, «Науковий Збірник в честь М. Грушевського», Львів 1906; його ж: Чуднівська кампанія, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», тт. 110—114 і 116, Львів 1912—13. W. Szymański, Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej w r. 1660, «Przegląd Polski», 1886—1897, т. 82, 83 і 107. L. Kubala, Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660, Львів 1922, А. Нлііко, Wyprawa Cudnowska w 1660 roku, Warszawa 1931. Т. Корзон, Dola i niedola Jана Sobieskiego, т. I, Kraków 1898. М. Петровський, Українські діачі XVII ст. I. Т. Цецтора, «Записки Істор.-Філол. Відд. Україн. Академії Наук», т. 24, Київ 1928. Іг. Лоський, Юрій Немирич, канцлер Великого Князівства Руського, «Поступ», Львів, 1928, кн. 3—8.

Гетьманування Тетері й Бруховецького: Н. Костомаровъ, Руина. Гетманство Брюховецкаго, «Собрание Сочинений», кн. VI (т. 15), Петербург 1905; укр. переклад: «Руська Іст. Бібліотека», т. XIV. Тернопіль 1892. С. Е(гунова), Гетманство Брюховецкаго, «Кіевская Старина», 1885, кн. VIII. А. Востоковъ, Козелецкая Рада 1662 г., там же, 1882, кн. II; його ж: Нѣжинская Рада 1663 г., там же, 1888, кн. V. М. Петровський, До історії Руїни, «Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти», т. VIII, Ніжин 1928; його ж: Українські діачі XVII в. II. Роман Ракушка-Романовський, «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Академії Наук», т. XXVI. Київ 1931. В. Модзалевський, Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка, там же, тт. I—III, Київ, 1919—23, В. Эйнгорнъ, Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, Москва 1899. М. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII стол., «Записки Ніженського Інст. Соціальн. Виховання», т. XII, Ніжин 1932. Загальні праці: біографії Ю. Хмельницького,

Виговського, Бруховецького й Тетері в книзі: В. Антоновичъ и В. Бецъ, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, Київ 1885. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, тт. X-XI. Д. Эварницкій, Исторія Запорожскихъ Козаковъ, т. II. Петербургъ 1895. Ол. Сфименко. Исторія українського народу, т. II, Харьковъ 1922. В. Волкъ - Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII в., Київ 1899 («Кіевскія Университетскія Извѣстія», 1899). А. Павлицевъ, Польская анархія и война за Украину, т. II, Петербургъ 1878. Оп. Левицкій, Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во 2-ой половинѣ XVII в., Київ 1874, («Кіев. Универс. Изв.», 1874).

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в семі козацького полковника. Рід Дорошенків був старий козацький рід, «заслужений у війську». Дід Дорошенка, Михайло, був гетьманом і загинув р. 1628 на війні в Криму. Невідомо, коли й де одержав Дорошенко освіту, але він добре знав латину й польську мову, знав історію, був дуже добрим промовцем, що все свідчить за тогочасну шкільну освіту. Разом із Богданом Хмельницьким він вийшов весною року 1648 на Україну й пройшов під рукою великого гетьмана військову й дипломатичну школу. В році 1649 він був записаний до реєстру Війська Запорозького, як гарматний писар, чигиринського полку, а в році 1657 Хмельницький призначив його полковником прилуцьким. Дорошенко став на стороні Виговського, брав участь у Чуднівській кампанії, а за Тетері був генеральним осавулом. Зречення Тетері застало його на уряді полковника черкаського.

Коли Тетеря весною 1665 року виїхав до Польщі, гетьманський титул захопила зовсім незначна фігура повстанського ватажка Степана Опари. Він зійшовся з татарами, які перебували на Україні, як союзники поляків, і в червні 1665 року проголосив себе гетьманом. Але самі татари скоро спостерегли нікчемність Опари, заарештували його й предложили козакам вибрати іншого гетьмана. Правобережні полковники зіхалися на свято Покрови 10 жовтня до Чигирина й вибрали тимчасово гетьманом Дорошенка. Остаточню ж вибрала його загальна рада, яка зібралась у Чигирині в початку січня 1666 р. Так передають про вибір Дорошенка козацькі літописи, а інших джерел про цей факт ми не знаємо. Опара був виданий полякам, і ті його розстріляли.

Певна річ, вибираючи Дорошенка, козаки вважали на те, що він «з діда-прадіда козак», що він «поля знає», що він пройшов школу Хмельницького, і що на становищі гетьмана він думає зробити щось більше, ніж тільки задовольнити своє честолюбство. Оповідаючи про чигиринську раду в січні 1666 р., яка остаточно вибрала Дорошенка, Величко каже, що після вибору новий гетьман присягнув військові, а військо взаємно присягло йому на вірність, при чім, як висловлюється літописець, «не було специфіковано, при яким монарху залишатись, чи при польським, чи при московським». І далі Величко кілька разів підкреслює «невтральність» Дорошенка. Дехто з наших істориків додає в постанові чигиринської ради виставлення програми політичної самостійності України. Одначе попервах новий гетьман мусів визнати польський суверенітет, хоча б уже тому, що в цілому ряді важніших пунктів краю: в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та інших стояли польські залоги, а в самого Дорошенка спочатку була всього якась тисяча козаків, і вся його сила, як каже один сучасник, була в татарах.

Перед новим гетьманом лежало незвичайно важке завдання. Край був зруйнований, життя було розстроєне. Треба було насамперед укріпити свою владу в краю, де ще в цілому ряді місцевостей населення визнавало зверхність московського царя. Треба було зорганізувати солідну і надійну військову силу. Та насамперед треба було усунути претендентів до булави, в яких не було недосачі. Не встиг зійти зі сцени Опара, як «обіззався», як тоді казали, новий претендент, брацлавський полковник Дрозденко. Дорошенко мусів іти походом на Брацлав, узявши на допомогу відділи польського війська. Після кількатижневої облоги Брацлав піддався, Дрозденко був узятий у полон і розстріляний. Після того, укріпивши за собою східне Поділля, Дорошенко вернувся до Чигирина, який став його резиденцією, як була й за Б. Хмельницького й Виговського. Число прихильників Дорошенка почало швидко зростати, бо вже в часі облоги Брацлава було при ньому коло 20.000 козаків. Основною своєї збройної сили зробив Дорошенко полки т. зв. сердюків або серденят, які склалися з найманих «охотників» і які стали його головною опорою, бо не залежали від ріжних політичних хитань і настроїв і знали тільки свого вождя. Серед них були й чужоземні офіцери, які перейшли до Дорошенка з польської служби. Тримав при собі Дорошенко й відділи татарської кінноти, також або за плату, або на правах союзників. Але ці союзники дорого обходилися українському населенню: тяжко було їх утримувати від спустошення краю й забирання людей у ясир, у неволю. Це була та плата, яку татари брали за свій «союз», починаючи ще з часів Б. Хмельницького. В перших місяцях свого гетьманування Дорошенко визнавав над собою зверхність польського короля й протекторат кримського хана, його союзника, й, здобуваючи міста, приймав від них присягу «королеві й ханові».

Тимчасом, коли на правому березі Дорошенко робив перші кроки для скріплення своєї влади й якогось заспокоєння краю, на лівому березі Бруховецький посувався щораз далі по шляху зміцнення мос-

ковської влади над Україною, сам ідучи назустріч московським бажанням і роблячи всякі уступки ціною особистих користей своїх і своїх прихильників. У вересні 1665 року він сам поїхав до Москви з численною асистенцією генеральної старшини, полковників, сотників і нижчої старшини, представників від духовенства, міщанства й від рядових козаків; всього поїхало з ним понад 500 людей. Бруховецькому зроблено врочисту зустріч, він відбув аудієнцію в царя, якому підніс багаті подарунки, а потім почалася ділова справа приїзду. Гетьман заявив бажання одружитися з якоюсь «московською дівкою» й прохав визначити йому молоду; далі просив собі маєтностей поближче до московської границі й прислання на Україну значнішого відділу московського війська для своєї особистої охорони. Бруховецькому порадили одружитися з дочкою князя Долгорукого, представника одної з родовитіших московських фамілій, і цей шлюб скоро потому відбувся в Москві. Але головне — гетьман зробив заяву, що він «бе чолом цареві всіми українськими городами», що означало по його роз'ясенню, що скрізь по Україні, всі податки з міщан і селян мають збиратися безпосередньо до царського скарбу, що туди ж мусіли б іти всі українські державні регалії — доходи з продажу горілки й митні збори з чужоземної торгівлі, та щоб по всіх важніших містах України призначено було царських воевод із військом: до Києва, Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгороду-Сіверського, Кремінчука, Кодака й Остра. Тільки самі козаки були непідсудні воеводам, а решта населення віддавалася під їх управу. Це був плян, який уже від довшого часу розвивав Филімонович (тепер уже єпископ), але Бруховецький вагався був із ним виступати. Розуміється, все це було прийнято московським урядом із великим задоволенням, тим більше, що значна частина цих плянів ішла від нього самого. Проект реформи, поданий Бруховецьким, був викладений на письмі в формі «статтей», на їх основі складено договір, підписаний обома сторонами, й викладено його суть у формі царської грамоти гетьманові з дня 11 грудня 1665 р. Після того визначено заплату за такі щедрі уступки коштом української автономії: сам Бруховецьки дістав титул боярина й цілу Шептаківську волость на північній Чернігівщині, в вічне володіння; вся старшина дістала маєтності й московське дворянство; духовенство — маєтності, а міста: Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч, Стародуб, Козелець і Остер — підтвердження магдебурзького права. В часі перебування гетьмана в Москві військовий писар Захар Шийкевич посварився й полаявся на одному бенкеті з старшинами і був засланий, на просьбу гетьмана, на Сибір. При відїзді з Москви гетьман і всі, що були з ним, дістали щедрі подарунки соболями.

Повернувся Бруховецький на Україну на початку 1666 року. Він почував себе твердо й поведився з старшинами згорда. Тих, хто в чім-небудь перечив йому, він хапав і засилав до Москви, звідки їх засилали далі до Сибіру або куди-інде. Бруховецького давно вже не любила його власна старшина й інтригувала проти нього, ще будши

разом із ним у Москві. Тепер посипалися на нього різні доноси. Посварився з ним і його колишній прихильник, завзятий інтригант єпископ Методій Филімонович. Не вмів ладити Бруховецький і з московськими воеводами; раз-у-раз вищкали у нього сварки то з київським воеводою Шереметєвим, то з кимсь іншим. Та найгірше були обурені проти Бруховецького народні маси, коли вони нарешті зрозуміли, з якими «подарунками» для них повернувся гетьман із Москви. На початку 1666 року появилися на лівобережній Україні царські воеводи, стали залогами по містах, а за ними понаїздили переписчики, які робили перепис населення, скільки його де є, й які воно має достатки, щоб збирати потім податок грішми, хлібом і всякими продуктами. Переписані книги відсилено до Москви, а копії залишалися на Україні, щоб по них збирати в царську казну податки; вже в квітні 1666 р. до Москви почали прибувати гроші, мед і хліб, зібрані з міщан і селян на Глухівщині, Чернігівщині, Лубенщині, Стародубщині та по інших місцевостях. Серед народу це викликало велике незадоволення, яке росло в міру того, як агенти московської влади щораз ближче ставали до українського населення, і своїми поведженнями і звичками, такими чужими й осоружними для українців, дошкулляли їм. Проти Бруховецького підіймалося загальне обурення, й він втратив усяку популярність, яку колись мав, як заступник і оборонець інтересів «черні». Разом із Бруховецьким тратила популярність і московська протекція.

Цю зміну настроїв на некористь Бруховецького й Москви використав тепер Дорошенко. Вже в часі відсутності Бруховецького (вересень—грудень 1665 р.) він почав робити спроби укріпитися на лівому березі Дніпра, висилаючи туди відділи козаків і ширячи універсали, в яких закликав населення визнати його владу. Але попереду Дорошенко хотів увільнитися від Польщі, використовуючи внутрішню усобицю, що там настала через бунт Ю. Любомирського проти короля. В кінці лютого 1666 року відбулася в Дорошенка нова рада старшин, на якій ухвалено пропозицію гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», вступити в союз із кримським ханом і йти по весні на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з правобережною Україною під однією булавою. З цього часу починаються в Дорошенка справжні пертрактації з кримським ханом і Портою, з першим про військовий союз, і з другою про політичний протекторат. Своїми власними силами виснаженого й ослабленого Правобережжя він не вважав можливим відбитися від двох потужних держав — Польщі й Москви і, йдучи слідами Богдана Хмельницького, хотів забезпечити себе татарською військовою допомогою й турецькою протекцією. Як свідчать недавно знайдені документи, Порта вже весною 1666 р. вважала Дорошенка в числі своїх васалів.

Дорошкові було звісно, що Польща й Москва вже від кінця квітня 1666 року вели між собою в селі Андрусові переговори про мир, і що в московського уряду є намір зректися претенсій до правобережної

України, щоб цією ціною зміцнити своє панування над Лівобережжям. І ось він рішив ударити на Польщу, щоб примусити її зректися з свого боку правобережної України й цим поставити обидві сторони, які пертракували в Андрусові, перед фактом унезалежнення цієї частини України. Дуже зручно затаюючи свої справжні заміри перед польським урядом, Дорошенко заручився восени 1666 р. солідною допомогою з Криму, — до нього прийшло 30.000 орди, й став на погтові. Польський уряд, по ліквідації бунту Любомирського, вислав 6.000 коронного війська на Україну під проводом Маховського (того, що розстріляв Виговського). Маховський вступив у грудні 1666 р. на Поділля й першим ділом зруйнував містечко Івангород, яке не хотіло піддатися добровільно. Але вже 19 грудня на нього напав Дорошенко між Браїловом і Брацлавом і знищив цілий його відділ. Сам Маховський попав у полон і був відвезений до Криму.

Це був початок отвертого розриву з Польщею. Як каже польський історик Корзон, погром війська Маховського означав тепер для виснаженої Польщі те саме, що погром під Жовтими Водами й Корсунем 20 років тому. Це прискорило заключення нею договору в Андрусові (13 січня 1667 р.). На основі цього договору встановлялося перемиря з Москвою на 13 років; лівобережна Україна залишалася під Москвою, правобережна під Польщею; Київ залишався в московських руках тільки на два роки; Запорозжя мало зоставатися під спільною зверхністю Польщі й Москви. Андрусівський трактат зустріли однаково неприхильно як Дорошенко, так і турки й татари: для першого він дуже утруднював його програму злуки обох частин України, а для Туреччини й Криму виникала небезпека спільного супроти них фронту Польщі й Москви, а на лівобережній Україні звістка про Андрусівську угоду викликала справжню паніку. Навіть найбільші прихильники Москви, такі, як єпископ Методій, були страшенно вражені й обурені політикою Москви.

Але зречення московського уряду претенсій до правобережної України розв'язувало Дорошенкові руки в одному відношенні: щодо боротьби проти Польщі в союзі з Кримом і Туреччиною. Ще перед остаточним закінченням Андрусівських переговорів він вислав до Криму посольство клопотатися, щоб новий хан Аділь-Гірей (поставлений турками замість скинутого в 1665 р. Могамед-Гірея IV) помирився з Москвою і вкупі з ним воював Польщу. Одночасно він вислав посольство й до Царгороду. Щоб запобігти спільному проти себе виступові Туреччини, Криму й Дорошенка, польський уряд вислав із свого боку до Царгороду посольство, якому вдалося відновити мировий договір із Туреччиною. Але польський посол на прощальній аудієнції в султана почув, що тривала приязнь може встановитися лиш тоді, коли Польща зречеться України й розірве мир із Москвою. Властиво кажучи, Порта тільки відложила на якийсь час збройний конфлікт із Польщею, бо була тоді дуже зайнята затажною й важкою війною з Венецією за острів Крит.

Дорошенко готувався тепер воювати з Польщею, в союзі з татарами. Він рахував на невідготованість Польщі, але польний гетьман Ян Собеський, який стояв на чолі коронних військ, був в курсі ворожих замірів. Він попередив універсалами шляхту пограничних воєвідств про татарську небезпеку, а сам приготувався до відсічі. В половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24.000 своїх козаків, з 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги (наслідника престолу) Керим-Гірей був уже в Галичині. На поміч йому прийшло й 3.000 турецьких яничарів із 12 гарматами. Супроти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15.000 регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але в його був дуже важливий спільник: запорозький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий з своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати *Дорошенкових* спільників татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, і тут на початку жовтня облягли його козаки й татари. Коло двох тижнів відержував Собеський облогу, відбивши перший сильний штурм, і вже його сили почали слабнути, коли прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим так, що там залишилися «тільки пси й коти», забрав у полон тисячі татарських жінок і дітей і з тріумфом повернувся до Січі. Ця звістка страшенно наполохала татар, які були з Дорошенком, і відбрала у них охоту далі воювати в Галичині. Вони почули недовіря до своїх союзників козаків. Багато почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Гірей почав 16 жовтня переговори з Собеським, і всього за яких чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир»; а щодо козаків, то вони мали б залишатися в польському підданстві на умовах, які мусіла виробити спеціальна комісія. Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що мусів наспіх копати окопи, щоб захистити свій табор від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей предловив своє посередництво, то йому не залишалось нічого іншого, як приступити й собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 р. заключено угоду: Дорошенко і все військо запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій; дідичі могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; залага з Білій Церкві мала бути зменшена, остаточну полагоду відносин відкладалося до найближчого союму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського.

Заклучений при таких обставинах договір не міг бути з боку Дорошенка щирим. Бачучи, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України, він почав тепер думати про досягнення своєї мети за допомогою Туреччини. Але до якогось часу мусів ховати свої пляни й провадити дипломатію на всі сторони, дожидаючи слушного часу й сприятливих умовин. Великою моральною піддержкою був для нього приїзд до Чигирина митрополита Йо-

сифа Тукальського, якому після трилітньої неволі вдалося визволитись і втекти на Україну. Він оселився в Дорошенка й став його вірним другом і дорадником. Та народнім масам були зрозумілі змагання чигиринського гетьмана, і його популярність росла в обох частинах України. Московські агенти доносили своєму урядові, що по обох боках Дніпра козаки, міщани й селяни дуже любили Дорошенка й хвалили його. По церквах молилися за «благочестивого, Богом даного гетьмана Петра». Але московський уряд власне й побоювався такої його популярності. Він розпочав із Дорошенком дипломатичні зносини, вислухував його пропозиції, щоб цар прийняв під свою протекцію цілу Україну, але неодмінно в її широких етнографічних межах — із Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом, Володимиром; та го всіх тяжких досвідах останніх років він уже не довіряв українцям, не хотів об'єднаної України, та ще під булавою енергійного гетьмана, й волів удержувати покищо status quo, утворений в Андрусові, а Дорошкові давав поради залишитися в підданстві в короля й не приятелювати з бусурманами.

Тимчасом на Лівобережжі наступили події, які нарешті відкривали перед Дорошенком можливість здійснити свої аспірації на цю частину української території. Бруховецький, бачучи загальне незадоволення в народі з приводу заведення на Україні московської адміністрації й обурення проти себе, попереджаючи можливий вибух повстання, рішив сам стати на чолі анти-московського руху й відірватися від Москви. Скликавши на початку 1668 року до своєї резиденції в Гадячі полковників і старшину, він заявив, що Москва хоче віддати Україну назад Польщі, і що одинокий рятунок — вигнати царських воєвод і віддатися під протекцію турецького султана. Рада прийняла цю пропозицію, і всі взаємно собі присягли. Звернувся Бруховецький і до донських козаків, закликаючи їх до виступу проти Москви.

Скоро після того почалося повстання. Невеликі московські залоги були частинно знищені, частинно мусли піддатись, і тільки в Києві, Ніжині та Чернігові, де стояли більші сили, вдержувалися московські воєводи. Рівночасно до Царгороду вислано посольство: полковника лубенського Гамалію, обозного Безпалого й канцеляриста Кашперовича з пропозицією підданства на умовах васальної залежності, подібно до Семигороду, та щоб Бруховецький сидів на княжому престолі в Києві. До кримського хана поїхав писар Степан Гречаний просити допомоги проти Москви. Козацькі послі повернулися з султанською грамотою, яка обіцяла протекцію, а від кримського хана прибуло 7.000 орди. Бруховецький із своїми козаками й татарами рушив у травні місяці визволяти пограничне місто Котельву, яку вже обложило московське військо під проводом боярина Ромодановського.

Але Бруховецький розраховував дуже зле, сподіваючись, що Дорошенко помириться з залишенням булави в руках людини, яка була вже зненавиджена усім українським народом. У нього також відбулася в січні 1668 р. рада в Чигирині, і на цій раді було ухвалено не визнава-

кількох сотників, представників духовенства, міщанства й рядових козаків була вже в Москві, вислухувала покійно від бояр докори за бунти й зраду, подавала «чолобитну» з новими статтями й прохала призначити раду для остаточного вибору гетьмана й установалення нового договору про приєднання лівобережної України до Москви. В половині березня 1669 року відбулася в Глухові рада в присутності царських послів: Григорія Ромодановського, Артамона Матвеева й Богданова. Гетьманом вибрано, розуміється, Многогрішного й складено договір у 27 пунктах, відомий в історії під назвою «Глухівських статей». Договір у головних рисах нагадував «статті» Б. Хмельницького, але з значним обмеженням української автономії, хоча договір і починався з того, що мали бути збережені «права й вольності», підтвержені за Хмельницьким. Царські воеводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але вони не мали вмішуватися в місцеву управу. Збір податків до царського скарбу переймала на себе гетьманська адміністрація. Реєстрового війська мало бути 30.000, і всім козакам і старшинам установалена певна платня з доходів, які мали збиратися в краю. Крім реєстрових козаків заводився ще особливий полк у 1000 козаків для несення охоронної служби й приборкування всяких розрухів. Таких полків під назвою «компанійських», або «охочих» пізніше було більше. Гетьман не мав права зноситися з чужими державами. Українцям було суворо заборонено возити на продаж у Московщину горілку й тютюн, щоб не підривати інтересів державної монополії, що існувала в Московщині на цей крам. 16 березня гетьман, старшини, представники міщан і козаків присягли на ці статті.

Хоча Дорошенкові й був неприємний вибір Многогрішного й він його спочатку ігнорував, але ворогування до Многогрішного не влягало і підтримував із ним зносини, на які дуже косо дивилися у Москві. Многогрішний був із простих козаків (сучасники називали його «мужичим сином»); це був зовсім не політик, людина пряма й таки український патріот. Він не вмів ладити ані з старшинами, ані з Московю й скоро нажив собі ворогів. Це привело його, як ми зараз побачимо, за короткий час до загины.

Зданий знову на ослаблені сили самої правобережної України, маючи проти себе Польщу й Суховія, за яким стояли кримські татари, Дорошенко рішив тісніше зблизитися з Туреччиною, щоб дістати від неї реальну поміч для здійснення своїх плянів об'єднання і незалеження України. Скоро після свого повороту з лівого берега він скликав раду старшин, на якій були вироблені умови турецького протекторату над Україною. Ці умови в 14 пунктах були вислані восени 1668 р. через спеціальних послів, Льва Вускевича й Григорія Вілограда до Царгороду. В цих умовах говорилося, що козаки, за прикладом Б. Хмельницького, хочуть увійти в союз із турецькою Портою; вони не хочуть бути ні невільниками, ані даниками, але вільними від усяких податків; що гетьман надіється при турецькій допомозі увільнити весь український народ до Перемишля, Самбора й Висли на захід, до Мінської області на півночі, до Севська й Путивля на сході; що

ти зверхности ні московського царя, ні польського короля, а віддатися під протекцію султана на таких умовах, як дунайські князівства. Дорошенко знісся з Царгородом і Кримом, звідти йому було обіцяно піддержку так само як і Бруховецькому, очевидно, дожидаючи, хто з них візьме гору. На початку літа Дорошенко появився на лівому березі Дніпра й пішов Бруховецькому навперейми. Як тільки він наблизився до його табору під Опошнею, козаки збунтувалися проти Бруховецького, вбили його, а Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Сталося це 8 червня 1668 року. Це був момент найбільшого тріумфу Дорошенка й найбільшої його популярности серед українського народу.

Одначе його становище, як скоро показалося, не було міцним. З усіх боків оточували його вороги. З одного боку наступало московське військо, з другого — прийшла звістка, що наступають поляки, стрівожені його успіхами. Татарська поміч була дуже ненадійна. Але що було найгірше, — значна частина Лівобережжя, так звана Сіверщина або Чернігівщина, боялася поривати з Москвою: населення вважало, що Москва так легко не зречеться України, і що перші удари з московського боку впадуть на найближчі до неї чернігівські землі. Діставши звістку про наступ поляків, що було для його несподіванкою, бо він увесь час піддержував навмисне приязне листування з Яном Собеським, Дорошенко поспішив на правий берег Дніпра організувати тут оборону, а на Лівобережжі залишив своїм наказним гетьманом Демка Многогрішного, полковника Чернігівського. Залишений без відповідної допомоги від Дорошенка, маючи в себе сильні московські залоги, zagrożений наступом армії Ромодановського на Ніжин і Чернігів, Многогрішний піддався намовам з боку московської партії (головно архієпископа чернігівського Лазаря Барановича), що здана звляла собі кубло на Чернігівщині, і завів із москалями переговори. В Новгороді Сіверському зібралася рада старшин північних полків і вибрала Многогрішного «гетьманом сіверським». Тоді Многогрішний звернувся за посередництвом Лазаря Барановича до царя, що коли цар пробачить усе те, що діялося в часі повстання Бруховецького й введе своїх воєвод із військом, то лівобережна Україна знову повернеться до його в підданство. Цар поспішив відповісти «милостивою» грамотою, й тоді почалися безпосередні зносини й переговори.

Та найбільший удар Дорошкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, молодого писаря Петра Суховія, й кримські татари, які зрадили Дорошенка й стали піддержувати Суховія. Дорошенко лютував, «бив по губах» татарських послів, грозив, що так, як колись його дід гетьман Михайло Дорошенко, переверне увесь Крим «до гори ногами», і мусів тепер усю свою енергію звернути на боротьбу з Суховієм. Ця боротьба затяглася більш як на рік, і протягом її лівобережна Україна була для нього втрачена, хоч деякі полки держалися Дорошенка аж до весни 1670 р.

В січні 1669 р. делегація від «сіверського гетьмана» в складі генеральних: обозного Забіли, осавула Гвинтовки й судді Домонтовича,

турецький султан і кримський хан не повинні заключати без порозуміння з українським гетьманом договорів ані з Польщею, ані з Московією; що коли козаки за допомогою турків здобудуть яке місто, то воно повинно залишитися під владою гетьмана, а не як турецька провінція. В умову було вставлено пункт про царгородського патріярха, — щоб ніхто не важився скидати патріярха, вибраного церковним собором.

На початку 1669 року вдалося Дорошенкові за допомогою Івана Сірка, який став тепер на його бік, погромити Суховія й союзних із ним кримських татар. А тимчасом повернулися з Царгороду його посли разом із турецьким чаушем (послом). Тоді відбулася 10—12 березня в Корсуні загальна рада, яка ухвалила «держати з турками дружбу». З усього видно, що справа турецького протекторату не йшла гладко, що й проти нього була опозиція, й що самі турки так само, як і Москва, не дуже раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й з твердими принципами; через те турки тримали в себе «про запас» Гедеона-Юрія Хмельницького, який попав був у татарський полон, і взагалі не дуже хвапилися приймати Дорошенка в свою протекцію, хоч формально султан дав на це згоду, і тепер між Царгородом і Чигирином ішли живі дипломатичні зносини, а при султанському дворі перебував постійний український резидент. Турецьке підданство покищо приносило мало реальної користі Дорошенкові. Чутки, розповсюджені його ворогами, ніби він «запродав Україну в турецьке ярмо», значно ослабили його популярність у народі. Татари по давньому вперто піддержували Суховія. Хан Аділь-Гірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу, й через те помагав Дорошенковим ворогам. Літом 1669 року Суховій із татарами знову напали на Дорошенка й обложили його коло села Конючі над Росією. З Дорошенком було всього 2000 козаків, і йому грозило попасти в ворожі руки, лише наближення турецького посла, який наказав татарам негайно припинити ворожу акцію проти Дорошенка, врятувало його. Тоді Суховієві козаки пішли до Умані і тут на раді замість Суховія проголосили гетьманом Михайла Ханенка, полковника уманського. Ханенко зараз же поспішив із заявами своєї лояльності супроти Польщі й Москви й почав бунтувати козаків проти Дорошенка. З того часу увелася Дорошенкові мати діло протягом кількох років із новим суперником ворогом і витримувати з ним ще завзятішу боротьбу, ніж перед тим із Суховієм.

Бачучи, що турецька протекція покищо не наближує його до здійснення його мети — об'єднання цілої України, Дорошенко зробив ще одну спробу порозуміння з Польщею, з якою він не переставав зноситися в особі коронного гетьмана Яна Собеського. Собеський дуже старався його прихилити на польський бік. І ось Дорошенко вислав восени 1669 року до Варшави на коронаційний сейм (у Польщі по зпеченні Яна Казимира вибрано було Михайла Вишневецького, сина

Яреми) своїх послів, полковника Петрановського й генерального осавула Тарасенка, доручивши їм домагатися повної автономії України в дусі Гадяцької умови 1658 р. Але домагання Дорошенка, як донесли своєму гетьманові козацькі послі, дуже вразило польські політичні круги, й вони збули послів «самими лише компліментами». Одначе літом 1670 р. почалися в Острозі на Волині формальні переговори. Дорошенко виставив такі умови, як повне скасування церковної унії в межах цілої Річи-Посполитої, повна автономія України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєвідств (очевидно розумілося, що Андрусівська умова буде анульована), властиво це було повторення Гадяцької умови аж до пунктів про свободу науки, школи й друку включно. На це польський уряд не міг пристати, а тут якраз прислав своїх послів і Ханенко, пропонуючи далеко скромніші умови підданства. Тоді 2 вересня 1670 року польські делегати заключили договір із Ханенком: Польща визнавала його гетьманом правобережної України, а він визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії самої козацької верстви. В кінці року сойм ратифікував цей договір.

Це означало для Дорошенка остаточний розрив із Польщею, але зате підняло знову його популярність серед козаків. На лист короля до козаків, щоб вони не вірили Дорошенкові, козацька рада в Корсуні на початку 1671 року відповіла ухвалою повного довіря до свого гетьмана й листом до короля, де заявлялося про солідарність козаків із Дорошенком. В другому колективному листі до козаків Лівобережжя, скиляючи їх знову на бік Дорошенка, старшина писала, що в особі Дорошенка український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розрізнена». Тепер Дорошенко став готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він спробував було, як колись Хмельницький, навазати зносини з курфюрстом Бранденбурзьким Фридрихом Вільгельмом, щоб притягти його до антипольської коаліції, але його лист попав у польські руки. Він звертався й до Москви, до Многогрішного, навіть до Степана Разіна, але реальну поміч могла дати тільки Туреччина. Покищо вона прислала відділ Білгородських (незалежних від Криму) татар, із якими наказний гетьман Дорошенка Остап Гоголь почав військову акцію проти поляків і Ханенка. Цілий 1671 рік пройшов у дрібних сутичках. Восени Ян Собеський повів систематичний наступ на Поділля й опанував цілу низку міст: Брацлав, Могилів, Бар, Меджибож, Винниця були взяті. Не піддався тільки Кальник, який видержав аж до приходу на поміч полковника Петрановського. В самому кінці року Дорошенко дістав соліднішу поміч від своїх магометанських союзників: прийшло 26000 татар і кілька тисяч турків. В Криму сидів уже новий хан: унаслідок скарг Дорошенка султан скинув Аділь-Гірея й посадовив на трон освіченого й розумного, ще молодого Селім-Гірея. Діставши поміч, Дорошенко приступив до відвойовування Поділля. Проти тих, хто піддався був полякам добровільно, він уживав суворох репресій, віддаючи татарам у неволю.

Але цей похід був тільки прелюдією до великої війни між Польщею й сполученими силами Туреччини, Криму й Правобережної України. Війна ця вибухла весною 1672 р. Туреччина саме перед тим закінчила успішно довголітню війну з Венецією й мала тепер вільні руки. Сам султан Магомет IV став на чолі стотисячної армії, яка була зібрана коло Адріанополю і в кінці травня вирушила в похід. Його військо обраховувано на 200 тисяч. По дорозі прилучилося 50 тисяч татар із ханом Селім-Гіреєм, а ще пізніше 12000 козаків із Дорошенком. Артилерія нараховувала 200 гармат. Навіть коли припустити, що число турків, як звичайно, було перебільшене, в усякому разі це була грізна сила, якій Польща могла на той час протиставити зовсім невеликі, розмірно, сили. Але за оборону Польщі дбав її добрий геній в особі Яна Собеського, коронного гетьмана. Він зібрав усе, що тільки було в людських силах, щоб виставити якесь військо. 6-тисячний корпус під проводом Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка вислав він уперед, щоб перегородити Дорошенкові шлях до сполучення з турками, а сам із головними силами прикривав шлях на Львів і далі вглиб Польщі. Сірко з запорожцями й комликами мав зробити звичайну диверсію проти Криму. Але головна надія була на неприступний Кам'янець. Та в половині липня 1672 року Дорошенко розгромив під Четвертинівкою на Поділлі Лужецького й Ханенка й прилучився під Кам'янцем до армії султана. В початку серпня почалася облога, й за три тижні фортеця капітулювала. Султан разом із Дорошенком відбули урочистий в'їзд до Кам'янця.

Ще Кам'янець не був взятий, а козацькі й татарські відділи рушили далі до Галичини. Міста одно за другим здавалися без бою. В перших днях вересня Львів знову побачив під своїми мурами татарсько-українське військо. Собеський відступив на захід. Почалася облога, але за кілька днів прибули від короля Михайла послани просити миру. Почалися переговори. Самий Львів відкупився контрибуцією. 5 жовтня 1672 року були вироблені прелімінарні умови миру, й султан, який стояв під Бучачем, ратифікував їх. На основі цього миру Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щороку контрибуцію в сумі 22000 червінців. Такі були головні пункти Бучацької умови, найганебнішої, як визнають польські історики, в цілій історії Польщі. Татари кинулися були забирати населення Галичини в ясир, але Собеський кілька разів погромив їх і відбив багато народу.

Дорошенко вернувся до Чигирина. Він оповістив населення, що війна з Польщею вже скінчена, й міста, які трималися Ханенка, визнали тепер його владу, в тім і непокірна Умань. Але становище Дорошенка було тяжке. Сили його були виснажені. Здобуття Кам'янця, де турки обернули костели й церкви на мечеті, навело на всіх жах. Оповідали про різні насильства й знущання з християнської віри, які

чинили турки. Це все обурювало народ проти Дорошенка, якого вважали за головного привідцю лиха. В Польщі, як тільки минула гроза, отямилися й почали думати про реванш. Страшний удар і ганьба знову зворушили поляків і викликали певну реакцію. Тепер Собеський, який один у час турецької інвазії не стратив голови, і, як міг, старався прятувати батьківщину, здобув великий авторитет. Усі почали пильно прислухатися до його голосу. Насамперед рішено не здавати фортець Дорошенкові, і він ніяк не міг добитися виводу польської залоги з Білої Церкви, куди укрилися й прихильники Ханенка, що втекли з Умані. Взагалі Дорошенко не міг бути задоволений із результатів турецької інтервенції. Значна частина української території — західне Поділля й шматок Галичини з Чортковом і Ягольницею — стала просто турецькою провінцією, і Дорошенко мусім удовольнитися напівзруйнованими й обезлюдненими Брацлавщиною та Київщиною, де були цілі округи (наприклад, Уманщина), готові кожної хвилини відпасти від нього. Збереглися відомості, що Дорошенко був розчарований у турецькій протекції взагалі. По Різді 1672 року, себто зараз же по повороті з походу, Дорошенко мав раду в Чигирині з своєю старшиною, і на цій раді обмірковувалося питання про те, чи залишатися далі під турецькою протекцією... Рада ухвалила не відступати від турецького султана, бо «тепер крім султана нікуди дітись».

*

Тимчасом, як Дорошенко ще збирався в похід із турками на Польщу, в Батурині, столиці лівобережного гетьмана, стався державний переворот: 13 березня 1672 року вночі група старшин, порозумівшись з начальником московської залоги, заарештувала гетьмана Многогрішного й видала москалям, а ті, закувавши його в кайдани, вивезли потаємно в Москву. Многогрішного обвинувачено в зносинах із Дорошенком і в намірі піддатися під турецьку протекцію. Вище вже було згадано, що старшина не любила Многогрішного й за те, що він не належав походженням до її кругів, і за його часом різку, нестриману вдачу. Многогрішний був незадоволений із московської політики на Україні й іноді отверто це висловлював, і перед своїми, і перед москалями. Оце й була уся його «зрада», до якої причепилися змовники. В Москві нещасного гетьмана мордували на тортурах і заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною. Заслали також і військового осавула Грибовича та полковника Гвинтовку, за те, що вони приятелювали з Многогрішним.

Збувшись Многогрішного, старшина вислала до Москви делегатом полковника Івана Лисенка, який повіз проект умов, що на їх хотіли вибрати нового гетьмана. Старшина просила, щоб гетьманові сстаточко було заборонено зноситися з чужоземними державами, щоб майбутній гетьман не смів карати козаків і посполитих (селян) інакше, як по присуду військового суду, щоб на раді, де мали вибирати геть-

мана, не було козацької черні й посіпльства, і щоб цар прислав військо для охорони порядку на виборах. Цар вислав боярина Григорія Ромодановського з військом і призначив вибори в Конотопі. Але старшина перестріла Ромодановського й настояла на тому, щоб рада відбулася не в Конотопі, яко населеному пункті, а в глухому степу біля містечка Козача Діброва на самій границі, але вже на московській території. 16 червня 1672 року відбулася в шатрі Ромодановського рада: брали участь у ній самі старшини, а козаки, яких язилось коло 4000, були лишень свідками. На раді поставлено «статті» в 10 пунктах (вони відомі в історії під іменем «Конотіпських»), які властиво доповнювали Глухівські статті 1669 року деякими додатками про обмеження гетьманської влади й про скасування компанійських полків (на які міг би опертися гетьман). На другий день приїхав архієпископ Лазар Баранович, і в його присутності був обраний гетьманом військової суддя Іван Самойлович, один із учасників змови проти Многогрішного. Перевибрано й генеральну старшину та кількох полковників. Гетьман і нововибрана старшина присягли цареві на вірність.

Ще як тільки стало звісно, що Многогрішного вивезено в Москву, пішла чутка, що кошовий отаман Сірко хоче бути гетьманом. Він вірно служив на той час цареві й саме тоді побив значний відділ татар, які були на службі в Дорошенка. Але полтавський полковник Жученко захопив його несподівано, закував у кайдани й повіз до Батурина: старшина не на те скидала Многогрішного, щоб уступити булаву запорожцеві! Та й у Москві не бажали мати гетьманом таку неспокійну, несталу й підприємливу людину, як Сірко. З Батурина Сірка вивезено в Москву, а звідти на Сибір.

Новий гетьман був сином священника з Правобережжя, який переселився на лівий берег і дістав парафію близько Конотопу. Через те Самойловича цілий вік звали «поповичем». Він скінчив Київсько-Могилянську Академію, був людина дуже освічена й розумна. Він служив при Бруховецькім і брав діяльну участь у боротьбі з москалями, коли той проголосив у 1688 р. повстання проти Москви й потім пристав до Многогрішного, дістав від царя прощення й на Глухівській раді був обраний на генерального суддю. В своїй політиці Самойлович вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, а зате стояв за перозуміння з турками й Кримом. Він не хотів ділитися владою з Дорошенком хоча б над однією правобережною Україною й настоював на тому, щоб відібрати її в Дорошенка та сполучити з лівим берегом «під одним регіментом», себто своїм власним.

*

В Польщі погром 1672 р. викликав, як згадано, патріотичну реакцію. Соєм ухвалив кошти на 60.000 армію. Римський папа прислав значну суму грошей на військо. Польща почала зброїтися й не думала виплачувати туркам контрибуції. Московський уряд, який мовчки

дивився на розгром Польщі турками, вважав, що Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на правобережну Україну, й що тепер аспірації Москви на Правобережжя не будуть порушувати Андрусівської угоди. Тому він завів нові переговори з Дорошенком, пропонуючи підданство цареві й грозили в противному разі війною. З цією метою зроблено було військову демонстрацію московських і козацьких сил на лівому березі. Але рівночасно й Польща старалася перетягти Дорошенка на свій бік, або ж знищити його за допомогою Ханенка. Серед таких складних і непевних обставин Дорошенкові не лишалося нічого іншого, як вижити, чия сторона візьме гору, щоб потім використати для своїх планів.

Восени 1673 року приготування Польщі до нової війни були закінчені, й король міг оглядати під Львовом таку армію, якої Польща, як каже один історик, не бачила від часів Берестечка: 40 тисяч прекрасно озброєного війська при 50 гарматах і, крім того, ще 12 тисячний литовський корпус, не рахуючи озброєної челяді. На чолі цього війська став Ян Собеський. Обставини були сприятливі, кримський хан був хворий, і в цілому Криму панувала епідемія. Сірко, якого московський уряд скоро випустив із заслання назад на Україну, тривожив Крим своїми нападами. Волоський і Молдавський господарі на самому початку кампанії перейшли на польський бік. Дорошенко не виявляв охоти битися й, хоч дістав від турків великі запаси муніції, не рухався й, «як чайка від дітей», по виразу сучасника, старався відвести від України грозу нового приходу турків і татар. Турецький султан із свого боку не виявляв на цей раз великої активності.

11 листопада 1673 року Собеський розбив передову турецьку армію Гусейна-Паші під Хотином, а на другий день піддався й сам Хотин з його могутньою фортецею. Хотинська перемога справила великий ефект і промстила Собеському шлях до королівського престолу (король Михайло Вишневецький умер у Львові в день Хотинського бою), але поляки, як колись під Чудновом, не розвинули свого блискучого успіху. Литовське військо не схотіло йти далі й повернуло додому. Невгоди осінньої кампанії серед спустошеного краю викликали велику дезерцію і в коронній армії. Трохи не половина жовнірів покинула свої ряди під час першого ж маршу через невиплачення жолду. Коли прийшла звістка про смерть короля, багато панів поспішило додому. Кампанія мусіла припинитися. Коли ж вона відновилася весною 1674 року, то турки вже зібралися з силами й витіснили поляків із Молдавії.

Тимчасом Самойлович настояв перед московським правительством, щоб розпочати війну проти Дорошенка саме, як Польща й Туреччина заняті взаємною боротьбою. В кінці січня 1674 року сполучені московсько-козацькі сили перейшли Дніпро. Полки черкаський і канівський перейшли на бік Самойловича. В інших місцях Дорошенкові козаки ставили завзятий опір, але не могли стримати переважаючих сил ворога. Під містечком Лисянкою був розбитий і попав у

полон брат гетьмана, Грицько Дорошенко. 17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду й був на ній проголошений гетьманом обох боків Дніпра. В червні Самойлович і Ромодановський облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні бомбардували вони місто, але Дорошенко оборонявся завзято. Він ждав турецько-татарської допомоги.

В той час султан уже був у Молдавії в поході на Польщу. Довідавшись про скрутне становище Дорошенка, він замість йти далі на Польщу, повернув на Україну. Віля Сорок турецьке військо перейшло Дністер і вступило на територію козацької України. В таборі під Комаргородом прилучився до султана кримський хан Селім-Гірей, і султан вислав його наперед поспішати на поміч Дорошенкові. Почувши про наближення хана, Самойлович і москалі негайно зняли облогу Чигирини й подалися на той бік Дніпра, спаливши за собою Черкаси. Після того хан і Дорошенко з одного боку, а султан із другого заходилися привертати правобережну Україну під владу чигиринського гетьмана. Нещасний край був залитий кровю. Особливо страшна кара випала на уманців, які були винищили Дорошенкову залогоу й піддалися Ханенкові. Візир Кара-Мустафа взяв Умань, місто зруйнував дотла, частину населення вирізає, а частину забрав у неволю. 5 вересня 1674 року недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і випрохав свободу для полонених уманців. Після того турки потягли додому, а Дорошенко кінчав приводити край собі до послуху. Роздратований проти тих, хто піддався Самойловичеві, він уживав жорстоких репресій. Хан, зачувши про напад на Крим донських козаків і комликів, теж повернувся додому.

Ще раз правобережна Україна була привернута під владу Дорошенка, але якою ціною! Край лежав на половину в руїнах. Багато тисяч людей загинуло, багато пішло в татарську неволю, а ще більше розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Населення цілих сел із родинами й усім майном тікало на лівий берег Дніпра, надіючися знайти там спокійніші умови життя. На довершення лиха для нещасного краю, зараз же після відходу татар та турків почав наступати Ян Собеський, уже вибраний королем. Він заняв Брацлав, Рашків, Бар, Могилів; коли трохи згодом Брацлав повстав і передався знову Дорошенкові, місто було спалене, а його мешканці винищені. Рештки населення Брацлавщини тікали аж на лівий берег Дніпра. Правобережна Україна оберталася в пустиню, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами.

Колишня популярність Дорошенка обернулася в ненависть проти нього, як винуватця цієї руїни. Близькі до нього люди, навіть родичі, один за другим покидали його, зневірившись в успіху його діла. Сумніви в доцільності його політики мусіли щораз більше закрадатися в душу самого гетьмана. Але він не складав іще зброї, хоч залізний круг ворогів звужувався коло нього все тісніше й тісніше. Літом 1675 року знову прийшли на Україну турки й татари. Хан пішов по-

ходом на Польщу. Але турецько-татарська поміч не принесла Дорошенкові користи. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, не допустивши навіть до участі Дорошенкових представників. Все це привело його до рішення остаточно зірвати з турецько-татарськими союзниками, тим більше, що він мав відомості, що вони йому не довіряють і кожної хвилини готові висунути проти нього якогось нового претендента до гетьманства. Восени 1675 р., можна думати, в політиці чигиринського гетьмана відбувся останній перелом. Саме тоді помер його вірний друг і порадник, митрополит Йосиф Тукальський. Всіми покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він рішив зректися гетьманської булави, але йому тяжко було віддати її Самойловичеві. І він пішов за порадою Сірка, який тепер помирився з Дорошенком на ґрунті спільної неприязні до гетьмана «поповича»: він скликав у Чигирині раду при участі запорожців і на ній склав булаву, ніби передаючи її до рук козацькій громаді, від якої свого часу її одержав. Сірко прийняв від Дорошенка присягу на вірність цареві, і з свого боку присягою гарантував йому царську ласку й оборону. Після того Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди, прапори й турецькі санджаки до Москви. Туди привезено їх в початку 1676 року. З тріумфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі й склали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народів.

Але це ще не був кінець Дорошенка. Московський уряд був незадоволений із посередництва Сірка й вимагав, щоб Дорошенко явився на лівий берег і там склав присягу в присутності Самойловича й Ромодановського. Дорошенко не хотів цього робити, й цар (уже новий, Федор Олексієвич) звелів іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30 тисячна московсько-українська армія підступила до Чигирини. Після короткого бою Дорошенко рішив капітулювати: в нього залишилося всього 2000 козаків. 19 вересня 1676 року він здав своє гетьманство на руки Самойловича й Ромодановського. Політична кар'єра Дорошенка скінчилась. Він пішов на почесне заслання до Москви, яка обійшлася з ним виймовно ласкаво й великодушно. На цьому засланні, в подарунок йому царем селі Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, він закінчив свої дні 9 листопада 1698 р.

Так зійшов із політичної арени цей «останній козак», як назвав його один із наших істориків. Зійшов серед страшної, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу об'єднаної й самостійної української держави. Зійшов неоцінений своїми сучасниками, котрі мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу, ані також близькими нащадками. Лише в нові часи, коли відродилася національна свідомість і історична традиція українська, постать останнього чигиринського гетьмана знайшла собі прихильну оцінку й серед наших істориків, і серед громадянства. «Не вважаючи на свої політичні помилки й неудачі, каже

В. Антонович, серед сучасних йому козацьких провідників уявляє Дорошенка відрадне явище: не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю, серед найтяжчих обставин з дивовижною енергією й сталістю боровся за нього і впав з достоїнством і свідомістю сповненого обов'язку». В такому самому дусі оцінюють діяльність Дорошенка й інші українські історики: Костомарів, Єфименкова, Уманець, Грушевський. Вони підкреслюють, що турецька протекція була для Дорошенка лише способом вибороти державну самостійність України.

*

Однак з упадком Дорошенка не припинилася боротьба за спустошену й зруйновану правобережну Україну. Туреччина за всяку ціну хотіла вдержати її в своїх руках. Довідавшись, що Дорошенко зрікся гетьманства й піддався Москві, в Царгороді рішили вивести на сцену Юрія Хмельницького, що сидів у Едикульському замку. Його проголошено «князем малоросійської України» й вислано весною 1677 року на Поділля з невеликим відділом війська, маючи на увазі вислати згодом значніші сили для завоювання Чигириня. Юрій Хмельницький оселився в на-пів зруйнованому Немирові і почав звідти розсилати універсали, вимагаючи визнання своєї влади. Один універсал вислано й на Запорожжя, де він зробив вражіння: ім'я Хмельницького не було порожнім звуком для козаків. В Москві і в Батурині поява Хмельницького, як претендента на правобережну Україну, викликала велику тривогу. Чигирин почали спішно укріпляти, й залогу його доведено до 30.000 людей: 24.000 москалів під команду німецьких генералів і коло 5000 українських козаків під команду наказного гетьмана Коровченка. Значні московські сили стояли наготові в Путивлі. В серпні 1677 велика турецько-татарська армія обложила Чигирин, при ній був і Юрій Хмельницький. Але кріпость витримала облогу, а тимчасом за три тижні підійшли на поміч сполучені московсько-українські сили Ромодановського й Самойловича, й турки з татарами відступили. Тоді вернувся й гетьман із боярином, перший до Батурина, другий — до Курська.

І в Москві, і на Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти Чигирином, тільки що прийдуть із ще більшими силами. Московський уряд не хотів витратити коштів і засобів на нову боротьбу за Чигирин; він охочий був зруйнувати Чигирин і потім домовитися з турками, щоб чигиринську область зробити нейтральною. Але на Україні рішучо повстали проти такого пляну: українцям шкода було старій гетьманській столиці. Місія московського дипломата Тяпкіна до Самойловича — умовити гетьмана згодитися на такий плян, успіху не мала, й Москва волею-неволею почала готуватися до нової війни. До Чигириня були вислані свіжі московські сили під проводом воеводи Ржевського, а завідування інженерною частиною доручено генералові Гордонові, шотландцеві родом. Цей Гордон перебував спо-

чатку на польській службі, брав участь у Чуднівській кампанії, потім перейшов на московську службу й більш 15 років прослужив на Україні. Він залишив незвичайно цінні записки, які служать головним джерелом для історії боротьби за Чигирин. Частина залоги Чигирини складалася з гетьманських козаків під командою наказного гетьмана Павла Животовського.

Турецький султан доручив верховному візиреві Капуданові-паші йти знову добувати Чигирин. У половині липня 1678 року вдруге облягли місто великі турецькі й татарські сили й стали його добувати: безнастанно бомбардували з важких гармат, робили підкопи й висаджували в повітря частини укріплень, раз-у-раз штурмували фортецю. На лівобережній Україні ще перед тим заздалегідь почали готуватися до відсічі. Тут на оборону Чигирини дивились як на діло всенароднього значіння. Архієпископ Лазар Баранович, що стояв тоді на чолі української церкви, як «містоблюстител» митрополичого престолу, наказав щодня молитись по церквах за успіх війни й наложив на країну триденний піст кожного тижня: по понеділках, середах і п'ятницях ніхто не смів ні їсти, ні пити. Гетьман своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядок архієпископа точно виконувало. Всі сили краю були змобілізовані: крім 10 гетьманських полків вислано в похід кілька полків «охочих» — сердюцьких і компанійських, а щоб добути кошти на удержання цих наємних полків, установлено державну монополію на продаж горілки, тютюну й дьогтю й віддано цей продаж на відкуп («оренди»). Взяли участь у поході й слобідські козацькі полки Сумський та Охтирський.

Москва вислала боярина Ромодановського з військом, але дала йому таємну інструкцію: якщо тяжко буде оборонити Чигирин, то зруйнувати його укріплення й евакуювати фортецю. Тому то Ромодановський не поспішав дуже до Чигирини, а коли вже прибув туди, то не виявив великої енергії, не слухав доцільних порад ані Самойловича, ані Гордона і взагалі провадив діло так (йому віддано було головну команду й над московськими, й над українськими силами), що сучасники, не знаючи таємної інструкції Ромодановському, вважали його за зрадника й говорили, що він був підкуплений турками. Взагалі москалі билися за Чигирин неохоче, й головний тягар кампанії винесли на своїх плечах українські війська.

Тільки в серпні, майже місяць потому, як почалась облога Чигирини, Ромодановський і Самойлович переправилися через Дніпро коло села Шабельників, але задержалися тут майже два тижні, дожидаючи, з царського наказу, приходу комликів. Турки старалися не допускати московсько-української армії до Чигирини, а тимчасом збільшили свій натиск на фортецю. Хоч Ромодановський нарешті підійшов зовсім близько до Чигирини, але належної помочі йому не подавав. Підчас генерального штурму 15 серпня був убитий комендант Чигирини воевода Ржевський, і команду перебрав Гордон. Фортеця продержалася ще з тиждень, витримуючи страшну канонаду й безпере-

ривні штурми. Нарешті, не дістаючи допомоги від Ромодановського, Гордон уночі запалив укріплення й серед завязятих боїв пробився з рештками оборонців крізь лави турків і досяг табору Ромодановського. Вороги зараз же зайняли фортецю, але тут стався страшний вибух: запалилися порохові склади, і цілий «верхній» замок вилетів у повітря, поховавши під своїми руїнами 4000 турків. Козаки встигли вивести з палаючої фортеці, як дорогоцінну реліквію, домовину з мощами митрополита Йосифа Тукальського. З великими втратами відступило московсько-українське військо до Дніпра, ввесь час витримуючи завязятий натиск турків і татар. Нарешті 30 серпня воно переправилося назад на лівий берег. Турецький візир наказав зруйнувати дотла останки Чигирини. Колишня столиця Богдана Хмельницького й Дорошенка перестала існувати.

Трагічний кінець боротьби за Чигирин зробив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Упадок і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України: в глибоких зворушливих виразах, у стилі біблійних пророків, оплакував його загибель козацький літописець Величко: «паде, писав від, паде красная козацькая Україна тогочасная, аки древній оний Вавилон, град великий . . . чрез незгоду тогдасшнюю козаки всі пропали, самі себе звозували».

Вирушаючи назад до Туреччини, візир залишив Юрієві Хмельницькому невеликі відділи татар та турків, з якими він почав привертати під свою владу зруйнований і майже обезлюднений край: підданню й середню Київщину та східне Поділля. На свою резиденцію Хмельницький вибрав Немирів. Він склав невеличкий відділ із козаків, і до нього на службу вступило кілька енергійних старшин, які допомагали йому організувати владу й наново колонізувати край: полковник Коваленко, Іван Яненченко-Хмельницький (син відомого співробітника Богдана Хмельницького й Дорошенка), Астаматій — колишній посол Дорошенка в Царгороді та інші. Сяк-так привівши собі до послуху останки населення, зубожілого й тероризованого, Хмельницький почав робити спроби підпорядкувати собі й Лівобережжя. В кінці 1678 р. зробив наїзд на Переяславщину Іван Яненченко, а в початку 1679 р. сам Юрій Хмельницький із татарами переправився через Дніпро й дійшов майже до Лубень. Але Самойлович сам вирушив проти нього, й Хмельницький поспішив за Дніпро. Однак багато з колишніх утікачів із правого берегу послухалось його закликів і почало вертатися назад, на місця колишніх своїх осель, думаючи, що вже тепер настане спокій. На це й Москва, й гетьманська влада дивились як на велику для себе небезпеку: якби правобережна Україна знову заселилась, то Хмельницький міг би черпати нові сили й засоби з її української людности й це більше загрожувати лівобережній Гетьманщині. Щоб залобігти цій загрозі, Самойлович вирядив весною того ж 1679 р. свого сина Семена, як наказного, з козацьким військом на правий берег. Семен Самойлович здобув і до

останку зруйнував Ржишів, Корсунь, Жаботин і взагалі всі міста, де ще було якесь людське житло, а населення силою позганяв на лівий берег Дніпра. Це був відомий в історії «великий згін», у результаті якого ціла середня й південна Київщина обернулась остаточно в безлюдну пустиню.

Тепер у Хмельницького залишилося тільки Поділля, де в Немирові, Кальнику, Хмельнику та деяких інших пунктах стояли його невеличкі залоги по кілька десятків козаків. Він почав робити спроби закликати пересельців із Молдавії й звідусіль, але поводився з людьми так жорстоко й так немилосердно стягав різні податки, що ті, які опинилися під його владою, почували себе як у найтяжчій неволі. Взагалі Юрій Хмельницький почав виявляти якусь дивну жорстокість, явно патологічного характеру. Він звелів замордувати Астаматія, свого наказного гетьмана, потім ряд інших старшин. Нарешті його нелюдські вчинки обурили самих турків, і вони стратили нещасного «князя України» в Кам'янці восени 1681 р.

Всі противники, які брали участь у боротьбі за правобережну Україну — Москва, Польща, Туреччина, Крим — усі були стомлені й виснажені, вони бажали хоча б на деякий час миру. Перша замирилася наново з турками Польща; вона заключила з ними в Журавні (в Галичині) мир, по якому зрікалася наново Поділля й правобережної України, з виїмком Павлочі й Білої Церкви, себто північної Київщини. В липні 1678 року Москва з Польщею продовжили між собою Андрусівський договір, при чім Київ залишився таки за Московію ціною уступки з боку Москви Польщі частини Вітебщини й уплати викупу в сумі 200 тисячів рублів. Тепер була черга за миром Москви з Туреччиною та Кримом. Весною 1681 року московсько-українські делегати заключили в Бахчисараї перемир'я на 20 років; протягом цього часу ніхто з трьох держав, ані Москва, ані Крим, ані Туреччина не мали права заселяти просторів між річками Бугом та Дністром, себто середньої й південної Київщини: ця область мала залишатися безлюдною й нейтральною.

Такий був покищо кінець довголітньої війни за правобережну Україну. Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним пам'ятником на могилі визвольних змагань народу, який, як висловлюється Ол. Єфименкова, волів зруйнувати свій край і засяяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціальному ладові, який не відповідав його поглядам і поняттям. Але рівночасно цей народ не виявив політичної дозрілості й витривалості настільки, щоб зрозуміти змагання своїх власних, далекозоріших провідників і піддержати їх, жертвуючи в ім'я дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. В результаті він залишився лише зняряддям у руках своїх дозріліших, солідарніших і краще організованих сусідів і перестав бути господарем на своїй власній землі.

Той стан речей, що його витворив на правобережній Україні Бахчисарайський договір, не міг довго вдержатися. Це був штучний витвір політичного опортунізму, який дуже скоро показав себе нездатним супроти життя з його різнородними й ніякими параграфами непередбаченими вимогами. Стративши Юрія Хмельницького, турки віддали правобережну Україну в управу молдавському господареві Іванові Дуці. Не зважаючи на постанови договору, Дука заходився був колонізувати спустошений край на основах козацького ладу. Титулюючи себе «господарем земель молдавських і земель українських», він призначив «наказним гетьманом» Яна Драгинича, а той попризначав полковників до колишніх козацьких міст, які малося відновити, й розсилав на всі сторони універсали, закликаючи народ переселятися й обіцяючи всякі льюти й вільності. Полковники Драгиничеві грали ролю осадчих, які заселяли на старих полелищах міста й села. Народ справді почав сходитися, й знову появилися під старими назвами нові людські оселі в спустошеному краю. Це викликало тривогу в кругах гетьманського уряду на Лівобережжі й примусило посліпити з остаточним розселенням зігнаного перед тим силоміць люду з правого берега на півдні теперішньої Полтавщини, між річками Ворсклею й Ореллю, на самій границі запорозьких степів.

Але не тільки Туреччина не вважала на пункти договору: так само не дуже то додержувалась умов Журавенського миру й Польща. Під проводом талановитого й енергійного короля Яна III Собеського, перейнятого ідеєю боротьби християнського світу з мусульманами, Польща фактично не перепиняла пограничної війни з турками й за кілька років витіснила їх майже з цілого Поділля. В турецьких руках залишився самий лишень Камянець. Опанувавши По-

ділля, польський уряд також і з свого боку заходився біля колонізації безлюдних просторів Поділля й Київщини. Ян Собеський не завагався відновити українську козацьчину, щоб закріпити за собою правобережну Україну. Він призначив від себе гетьманом Степана Куницького, що служив колись у Дорошенка, й доручив йому наново організувати вірне Річі Посполитій козацьке військо. Куницький оселився в Немирові, почав закликаати пересельців і встиг відновити старі козацькі міста, як Богуслав, Моглини, Корсунь, що лежали в руїнах від часу Дорошенка й Юрія Хмельницького. В кінці 1683 р. саме тоді, коли король Ян Собеський визволивши Відень від турецької облоги, виганяв турків із Угорщини, Куницький із своїми козаками зробив похід на південну Молдавію (теперішню Басарабію), поналив околиці Бендер і Акерману, але наскочив на великі татарські сили й був ними побитий. Він покинув військо і втік назад на Україну. Проте він вислав до короля реляцію про свій похід, виставивши його, немов якусь перемогу, й на основі цієї реляції вже в 1684 році повиходили в Італії й Німеччині брошури про «славну перемогу козацьких козаків». Однак козаки, обурені на Куницького, вбили його й вибрали собі нового гетьмана, запорозького козака Андрія Могилу. Цей Могила поганив турків із решти міст коло Кам'янця і продовжував організацію нової козацьчини. В знаменитому поході Яна Собеського під Відень 1683 року брало участь коло 5000 українських козаків, а в самій обороні Відня дуже прислужився український шляхтич зпід Самбора Юрій Кульчицький.

Розірвавши з турками, Ян Собеський формально відновив українську козацьчину на правому березі Дніпра. Він видав універсал про відновлення давніх козацьких полків, а сойм зробив постанову, що вірні Річі Посполитій козаки наділяються всіма колишніми правами й привілеями. Україна швидко почала наново заселятися, звідусіль почали появлятися колоністи й, мов ізпід землі, повставали міста. На Лівобережжі почався настільки сильний рух, щоб переселятися на правий берег, що Самойлович мусів розстановити над Дніпром сторожу, щоб нікого не перепускати. Навіть Переяславський полковник Войца-Сербин задумав був перейти на службу до нового правобережного гетьмана. Але Самойлович, довідавшись про те, встиг його заарештувати й відіслати в кайданах до Москви. З наказу Самойловича були вислані агенти бунтувати козаків проти Могилу, й їм удалося таки підбурити кілька тисяч вернутися частиною назад, частіною перейти на Запорожжя. Але це не стримало поширення нової козацьчини, бо на місце тих, що втекли, приходило щораз більше нових.

Але це відновлення козацьчини на правобережній Україні служило одною з важніших перешкод до заключення «вічного миру» між Польщею й Московією, про який особливо дбала польська сторона. Уже скоро після своєї перемоги над турками Ян Собеський почав нахилити Москву до такого миру й до союзу проти турків; до цього союзу приступили крім Польщі й Австрії ще Венеційська республіка

й римський папа. В самому кінці 1683 року в тому самому селі Андрусові, де колись заключене було в 1667 р. відоме перемир'я, почалися переговори між польською й московською делегаціями про заключення «вічного миру». Гетьманському урядові з Москви запропоновано прислати для присутності при переговорах і свою делегацію, але Самойлович відмовився під претекстом, ніби не встигне за короткий час вирядити своїх представників: він був дуже проти порозуміння Москви з Польщею й усіми силами намагався перешкодити заключенню «вічного миру». Справді завдяки Самойловичеві переговори на цей раз до заключення миру не довели і в кінці лютого 1684 року припинились. Було продовжене лише на кілька років перемир'я. Самойлович боявся, що «вічний мир» між Польщею й Московією остаточно санкціонує розділ України на дві частини, і що вже потім об'єднати їх буде тяжко. Хоча Самойлович, особливо в останні роки свого гетьманування виявив багато несимпатичних рис, які нажили йому багато ворогів: необмежене властолюбство й користололюбство, пиха, старання скрізь на впливових посадах мати членів своєї родини або родичів (три його сини були полковниками), — все ж таки він був українським патріотом і прихильником як найширшої автономії України. Він хотів об'єднати всі українські землі під булавою одного гетьмана й тому був проти миру з Польщею й спільної з нею боротьби проти турків і татар. Він не хотів знищення Криму, бо тоді б Україна була зведусь оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертись. Один із українських учених (В. Пархоменко) висловив недавно думку, що в Самойловича були таємні зносини з Кримом і що він таки дійсно старався робити перешкоди успіхові боротьби з Кримом, у чому його в свій час обвинувачено і що, як ми зараз побачимо, його й погубило. Спочатку Самойлович тримався супроти Москви не тільки льояльно, але й дуже поблажливо, але згодом, укріпившись на гетьманстві і вважаючи свою владу досить міцною, почав держатися супроти Москви незалежніше, критикував, часом доволі різко, її політику, особливо в такому кардинальному питанні як справа союзу з Польщею проти Туреччини й Криму. Однак між Московією й Польщею, не зважаючи на опозицію українського гетьмана, прийшло таки до порозуміння. Весною 1688 року в Москві заключено з Польщею «вічний мир» і взаємний союз проти Туреччини й Криму.

На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступала цареві Київ із невеличкою округою між річками Стугною й Ірпенем. Запорожжя залишалось в виключному підданстві московському цареві. Москва за уступку Києва мала виплатити Польщі 146.000 рублів. Щодо середньої Київщини над Дніпром, з містами Ржищевом, Трахтемировим, Каневом, Мошнами, Черкасами, Чигирином, то постановлено, що польський уряд покищо не буде їх відновляти й заселяти, але що це питання остаточно має бути вирішене згодом. Москва зобов'язувалася йти воювати Крим, а якби турки рушили на Польщу, прислати на поміч військо; Поль-

ЛІТЕРАТУРА

Н. Кстомаровъ, Руїна, «Собрание сочинений», книга VI (том 15), Петербург 1905; український переклад: «Руська Історична Бібліотека», тт. 15-16. Тернопіль 1893-94. О. Целевич, Причинки до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670-1672, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 25, Львів 1898. М. Андрусак, До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в рр. 1688-1689, там же, т. 150, Львів 1929. D. Dorošenko a J. Rurka, Hetman P. Dorošenko a jeho turecká pelitka, «Časopis Národního Múzea», Praha 1933. O. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, с. 2-3 Kraków 1898. А. Ефименко, Очерки історії правобережної України. «Київська Старина», 1894, кн. 6-11; 1895, кн. 4-5 і в збірнику «Южная Русь», т. I, Петербург 1905. І. Кревецький, Під протекцію курфюрста. До історії політики П. Дорошенка, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 117-118, Львів 1914. Ів. Крип'якевич, Остафій Астаматій, український посол у Туреччині 1670-ох років, «Україна», Київ, 1928, кн. VI. K. Górkki, Wojna Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1672-73, Warszawa 1890. В. Эйнгорнъ, Очерки изъ истории Малороссии въ XVII в., Москва 1899 (відбитка з «Чтеній Общества истории и древностей російскихъ» 1893-99); його ж: Дипломатическія сношенія московскаго правительства съ правобережною Україною въ 1673 г., «Журналь Министерства Народн. Просвѣщенія», 1898. V. С. Соловьєвъ, Історія Росії, тт. XI-XII. Д. Эварницкій, Історія запорожськихъ козаковъ, т. II, Петербург 1894. П. Матвѣєвъ, Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г., «Русская Старина», 1903, кн. IX-XI. М. Петровський, Нариси історії України, Харків 1930. Біографії П. Дорошенка, М. Ханенка й Д. Многогрішного: В. Антоновичъ и Бець, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, Київ 1885. М. Петровський, З життя П. Дорошенка на Московщині, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930. Fr. Rawita-Gawroński, Ostatni Chmielnickienko, Poznań 1919. Ол. Оглоблин, До історії руїни, «Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук», т. XVI, Київ 1928.

ща ж мала перегородити своїм військом шлях турецьким силам, якби вони пішли на Київ.

Довідавшись про умови миру, Самойлович голосно виявляв своє незадоволення, отверто казав: «Не послухала мене дурна Москва, замиралася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», грозив, що Україна сама буде думати за себе, й вислав до польського короля лист із протестом проти передачі Польщі правобережної України. Але, виявляючи голосно своє незадоволення, і тим настроюючи проти себе Москву, Самойлович не помічав, що він уже не має якоїсь надійної опори в себе вдома, серед козацької старшини, і що його опозицію до Москви домашні вороги готові використати проти нього самого. А він до того ще й сам тоді доклав рук до знищення одної з основ української автономії, допомігши підпорядкувати українську православу церкву московському патріархові.

Українська церква з самих початків церковної організації на Україні-Русі залежала від патріарха царгородського. Ця залежність у XVII ст. носила лише властиво номінальний характер, але після унії з Москвою 1654 р. служила для неї забором проти московських зазіхань. Як знаємо, митрополит Сільвестер Косів дуже нерадо погодився на присягу московському цареві. Другий по ньому митрополит Діонісій Балабан (1658—63) був отвертим неприхильником Москви й стояв за федерацію з Польщею. Його наступник Йосиф Тукальський (1663—1675) був поборником самостійності України; він і не жив у Києві, а перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. По його смерті Москва довго не допускала вибору митрополита, й митрополитий престіл 10 років залишався вакантним; «містоблюстителем» його був спочатку відомий московфіл єпископ Методій Филімонович, а потім такий же прихильник Москви, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Однак й вони стояли за незалежність української церкви від Москви. Довідавшись, що Бруховецький просив дати для України митрополита з Москви, Методій тукнув у вічі московському воеводі Шереметеву, що «нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви». Московський уряд зачекав іще кілька років, але в 1684 році знову виставив проєкт вибору київського митрополита з тим, щоб митрополія київська надалі залежала не від Царгородського, а від московського патріарха. На цьому настоював особливо московський патріарх Йоаким, людина дуже властолюбна й великий ворог українців.

Гетьман пішов назустріч Москві, бо він мав у цій справі свої особисті інтереси. Річ у тому, що незадовго до цього часу перїхав на лівобережну Україну князь Гедеон Четвертинський, єпископ луцький. Він зійшовся з гетьманом, і той одружив свою дочку з небожем єпископа, князем Четвертинським. Єпископ Гедеон став своєю людиною для Самойловича, і той виставив його кандидатуру на митрополита. Вибори митрополита відбулися на свято Петра й Павла 29 червня 1685 року в Києві. На раді переважали люди світські. Укра-

інський уряд заступали генеральний осавул Мазепа й чотири полковники. Під явною пресією з боку уряду вибрано Гедеона Четвертинського. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де патріарх Йоаким урочисто висвятив його на митрополита. Гетьман вислав до Москви генерального писаря Кочубея дякувати за скасування церковної автономії України. В Москві нового митрополита щедро обдарували грішми й соболями, але треба було ще досягти згоди патріарха царгородського. До Царгороду були вислані посланці від царя й від гетьмана, які повезли туди соболи і червінці. Одначе не тільки царгородський патріарх, але й інші, особливо патріарх ерусалимський, ні за що не хотіли змінити порядок, який існував уже сім століть і до якого звикли обидві сторони. Тоді московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив царгородського й інших вселенських патріархів згодитися «добровільно» на відлучення Української церкви від Царгороду й на підпорядкування її Москві. Українське духовенство було тим усім дуже вражене, багато людей, як висловився зам гетьман, «обріталося аки в розтерзанії ума», але нічого не могли взяти супроти гетьмана й Москви.

Наслідком договору Москви з Польщею про «вічний мир» був розрив із Туреччиною й Кримом і спільний похід московських та українських військ на самий Крим. Нерадо готовився до цього походу гетьман Самойлович: його поради не розривати з Кримом не послухали, як не послухали й поради, коли вже воювати, то вибиратися в похід якомога раніше, скоро тільки настане весна, щоб устигнути пройти безводний степ перед тим, як почнеться літня спека. Москва рішила нанести удар татарам в самому їх серці, в Криму, а рівночасно Польща, Австрія і Венеція мали оперувати проти турків. Зібрано величезну московську армію в 100.000 людей під проводом князя Василя Голіцина, фаворита царівни Софії, яка тоді фактично правила московською державою. Тільки в кінці травня ця армія, яка мала з собою величезний обоз на 20.000 возів, дійшла до запорозьких степів, де до неї, між річками Ореллю й Самарою, прилучилася 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана. Рушили просто на Перекоп. Уже почалася спека. Того літа не було дощів, трава вся висохла й вигоріла від палючого сонця. Порох і духота мучили людей. Не було ні води, ні корму для багатьох десятків тисячів коней. У Самойловича розболілися очі, і він отверто лаяв Москву, що вигадала цей «безглуздий» похід. Коли дійшли до Великого Лугу, недалеко Хортиці, почався степовий пожежар. Широкі простори обернулися в море вогню, який обернув степ у чорну, випалену пустиню: це татари підпалили суху траву, щоб утруднити ворогам похід. Але серед москалів пішла чутка, що це, мовляв, самі українці в порозумінні з татарами підпалили степ, щоб не допустити розгрому Крима, бо коли Крим буде завойовано, то ні на кого буде козакам опертися проти Москви. Тепер довелося йти випаленим степом під пекучим літнім сонцем. Люди й коні почали масами гинути від хвороб. Нарешті армія мусіла зупинитися вже недалеко від Перекопу, й на воєнній раді було ухвалено вислати на

низ Дніпра під турецьку кріпость Кизикермень 20.000 українського й 20.000 московського війська, щоб там пильнувати татар і не допустити їх вирушити на Україну або на Польщу, а головні сили мали почати відступ назад, щоб не загубити всієї армії. Над українським корпусом, до якого мали прилучитися й запорожці, призначено наказним гетьманом сина Самойловича Григорія, полковника чернігівського, над московським воєводо Неплюєва.

Головна маса війська почала помалу відступати назад на Україну, не бачивши в вічі ані одного ворога. Всі були розлючені невдачею й даремно понесеними трудами й жертвами. Шукали, як звичайно в таких випадках буває, винуватого. І все лихо окошилося на Самойловичу. Старшина давно вже не злюбила гетьмана за його самовладні звички, за сувору й зневажливу поведінку з нею. Обвинувачувано його в користолобстві, в потуранні своїй рідні, яка засідала на важніших посадах і чинила всякі самоуправства, брала хабарі. Серед гуртка вищої старшини тут же на поході склалася змова: обвинуватити гетьмана перед москалями в зраді й скинути його. Було складено донос на гетьмана, підписаний генеральним обозним Дукин-Борковським, суддяма Вуховичем і Кочубеем, генеральним писарем Проксповичем і «заслуженими у війську особами»: Солониною, Гамалією, Лизогубом, Дмитрашком-Райчею і Забілою, й подано Голіцинові. Самойловича обвинувачено в неприхильності до Москви й бажанні створити з Гетьманщини незалежну державу, в користолобстві, в зневажливому поводженні з старщинами, а найголовніше — в порозумінні з татарами, щодо спалення стегу. Голіцинові донос був дуже на руку: знайдено було винуватого в ганебному результаті так широко задуманого військового підприємства. Він поспішив негайно вислати донос у Москву, не подавши гетьманові й знаку. Але перше, ніж донос прибув до Москви, туди вже дійшла чутка про те, ніби гетьман звелів палити степ, і московський уряд негайно вирядив думного дяка Шакловитого залитати гетьмана: що це означає? Через тиждень прибув із Москви до Голіцина й наказ: арештувати гетьмана й вислати на Московщину, а козацькому війську вибрати нового гетьмана.

22 липня 1687 року в таборі над річкою Коломаком, уже на границі Гетьманщини, старшина заарештувала Самойловича й передала Голіцинові, а той відіслав його до Москви. Тут же в таборі 25 липня відбулася рада, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Зразу ж як арештовано Самойловича, в козацькому війську почалися розрухи: прості козаки почали бити старшину, але московське військо втихомирило бунт. Ще більші розрухи вибухли в козацькому корпусі, що вирушив був у похід під проводом Григорія Самойловича, як тільки туди дійшла чутка про арешт гетьмана. Полковника прилудського Лазяра Горленка вбито, інших поарештовано. Григорія Самойловича оборонили сердюки, але його було скоро по тому взято й вислано за батьком на Московщину. Розрухи втихомирили силою москалі.

Над гетьманом Самойловичем не роблено ні слідства, ні суду: його просто заслано разом із сином Яковом до Сибіру. Гірша доля судилася Григорієві: воевода Неплюєв пограбував його майно і, щоб укрити сліди, обвинуватив у «зраді». Нещасливого гетьманча повезли в Сєвськ, брали там на тортури й відрубали голову: щоб збільшити муки, кат тричі рубав йому голову: так помстилася Москва за те, що Григорій Самойлович, будучи полковником чернігівським, заборонив війтові повісити на ратуші знак московського двоголового орла, коли той хотів тим приподобитися московському воеводі. В вини йому ставлено те, що він завжди лляв Москву, дарма, що був вихований при царському дворі разом із братами (старший син гетьмана Семен, полковник стародубський, помер у 1685 р.). Так загинула ціла родина гетьмана Самойловича, що був безперечно українським патріотом і мріяв про як найбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вмiла й не хотiла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Обвинувачуючи його перед Москвою в «зраді», козацька старшина, як слушно зауважив проф. В. Пархоменко, сама «знову зрадила Україну, промінявши її загально-державні інтереси на свої клясові й підвела гетьмана під московську кару».

Коломацька рада, яка вибрала Мазепу гетьманом, дуже нагадувала свою обстанкову раду в Козачій Діброві, яка 15 років перед тим вибрала Самойловича: майдан над річкою Коломаком оточили московські полки; посередині майдану поставлено було царське шатро для Голіцина, який мав передати клейноди нововибраному гетьманові. Козаків на раду допущено коло 2.000. Після молебна Голіцин запитав їх, кого вони хочуть мати гетьманом? Дехто вимовив імя Мазепи, так було наперед умовлено: річ у тому, що напередодні ради в наметі Голіцина відбулася нарада Голіцина з генеральною старшиною, і на цій раді були підвищені в своїх рангах усі учасники змови проти Самойловича: Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко-Райча, Солонина й Забіла дістали полковницькі уряди, генеральний писар Прокопович став генеральним суддею (другим), а «реєнт» (управитель) генеральної канцелярії Кочубей став генеральним писарем. Треба думати, що на цій нараді було умовлено й вибір Мазепи, який потім, коли став гетьманом, зразу ж нагородив їх маєтностями. Отже, на раді, коли було названо імя Мазепи всі почали його вигукувати, й Мазепа був вибраний. Він тут же заприсягнув цареві на вірність і підписав (складені також напередодні) нові «статті» в 22 пунктах, які де в чому доповнювали статті, списувані перед тим при кожних виборах нового гетьмана. Старшина хотіла була добитися права зносин із чужоземними державами, але в цьому було відмовлено і всякі листи, які могли прийти від чужих урядів, наказано негайно пересилати до Москви. Козаки, як звичайно, виговорювали собі права й привілеї: свободу від усяких податків і натуральних повинностей, спокійне володіння своїми ґрунтами, сіножатями, лісами, млинами і т. д.; підтверджувалися права кийвських і ніжинських міщан, зазначені в попередніх

договорах; гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з москалями, особливо через мішані шлюби, щоб ніхто не казав, що Україна «якийсь інший край, під гетьманським регіментом». Воеводи московські мали стояти по старому в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, але не втручатися в місцеві справи. Оренди мали бути скасовані. Війська реєстрового постановлено мати 30.000. Підтверджено, щоб гетьман не скидав із посад генеральну старшину, не поспитавши наперед царського на те дозволу. Гетьман мав жити в Батурині, й при ньому, для охорони його особи, мав перебувати полк московських стрільців. На південній границі Гетьманщини здовж Орелі й Самари мали бути побудовані укріплені міста для охорони від татарських наскоків.

Після Самойловича залишилося величезне майно в грошак (коло пів мільона золотих) і в дорогих річах. Старшина хотіла, щоб усе це пішло до військового скарбу, але Москва настояла на тому, щоб половина пішла до царського скарбу, а половина до військового; вона фактично перейшла в розпорядження нового гетьмана.

*

В особі нового гетьмана лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора зі школи Петра Дорошенка. Іван Степанович Мазепа належав до православної української шляхти білоцерківського повіту на Київщині, де було її родове гніздо, село Мазепинці. Батько Мазепи пристав до козаків і в 1654 р. був білоцерківським атаманом. Мати budouчого гетьмана походила з шляхетського роду Мокієвських, відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була «сестрою» Луцького братства, а пізніше, ставши вдовою, постриглася в черниці; вибір її сина на гетьмана застав її ігуменією Флорозо-Вознесенського монастиря в Києві. Одинок сестра Мазепи, що була замужем за шляхтичем Войнаровським, покинула свого чоловіка за те, що він її силував перейти на католицтво, і сама теж постриглася в черниці, так само, як її дочка Марта. Син Андрій виховувався при дворі дядька-гетьмана. Ця любов до православної віри й глибока релігійність характеризували й самого Івана Мазепу.

Докладний рік народження Мазепи й досі невідомий: дослідники означають його між 1629—1632 рр. Невідомо напевно, де він учився, є вказівки, що вчився в київській Академії, по другій версії — в єзуїтській колегії в Варшаві, а потім іще й за кордоном. В усякому разі він мав дуже гарну, як на ті часи, освіту, й пізніше, як побачимо, виявив себе великим меценатом просвіти й мистецтва. Найкращу школу життя пройшов Мазепа при дворі польського короля Яна Казимира, куди буа узятий як лаж десь між 1649—52 роками, в числі кількох молодих козаків, яких король хотів виховати при собі, в прихильній до Польщі атмосфері. В 1659 р. Мазепа возив лист від короля до гетьмана Виговського, а в 1662 до гетьмана Юрія Хмельницького; в 1663 р. відвозив

клеюди до гетьмана Тетері. Але, коли король пішов у свій відомий похід на Україну 1663 р., Мазепа, як каже Величко, прибувши до своєї рідної Білоцерківщини, «подякував королеві за службу» й залишився приватною людиною. Ол. Лазаревський думає, що причиною залишення Мазепою служби було те, що він невдало виконав свою місію до Тетері. В 1669 р. Мазепа стає на службу гетьмана Дорошенка.

Спочатку був він лише ротмістром «надворної коровги» — гвардії гетьмана, але його здібності, знання світу й людей швидко були оцінені Чигиринським гетьманом, і за кілька років він став генеральним осавулом, а потім і писарем. Перебуваючи на службі в Дорошенка, Мазепа одружився з дочкою білоцерківського полковника Половця, вдовою по полковнику Фридрикевичу, але дітей ніколи не мав. У 1674 р., в липні місяці, коли справи Дорошенка стояли дуже погано, він був висланий своїм гетьманом до Криму й до Туреччини прохати військової допомоги проти москалів і Самойловича, але по дорозі попав у долох до запорожців, трохи не загинув, але, врятований Сірком, був висланий ним до Самойловича. Він зумів дуже впадобатися Самойловичеві, і той, висилаючи його до Москви, гарантував йому вільний поворот на Україну. Мазепа вважав діло Дорошенка вже за пропаше й отверто розмовив у Москві про всі його турецько-татарські зносини. Мазепу справді пустили назад на Україну, і він вступив на службу до Самойловича. Службову кар'єру довелося починати наново: колишній генеральний писар починає її в скромній ролі «гетьманського дворянина»; його матеріальні достатки були в цей час такі невеликі, що для того, щоб виорати подарований йому гетьманом Самойловичем шматок поля, він мусів спрятатися з сусідом, заможним козаком. Одначе й у Самойловича Мазепа висунувся в перші ряди старщини і в 1682 році став генеральним осавулом. Усе це говорить не тільки за великі здібності Мазепи, але й за його особливе вміння сходитися з людьми й подобатися їм. На службі в Самойловича виконував Мазепа важливі дипломатичні доручення, їздив кілька разів у Москву, і це дало йому змогу близько придивитися до московських урядових кругів та до їх політики.

Тяжко сказати, наскільки сам Мазепа був причетний до упадку Самойловича: одні історики, як Костомарів і Лазаревський, уважають його трохи чи не за головного привідцю в усій справі, хоча він сам не підписав доносу. Інші, от як Уманець, кажуть, що Самойлович упав жертвою своєї загальної непопулярності серед війська, що Мазепі не було потреби прикладати рук, щоб його погубити, а що сам Мазепа став гетьманом тому, що він був найпопулярнішою людиною, коли не по всій Україні, то принаймні в таборі над Коломаком. У всякому разі не підлягає сумніву, що в виборі Мазепи відіграв дуже поважну роль князь Голіцин, який потім дістав від нового гетьмана величезну суму грошей.

Звістка про події над Коломаком послужила немов гаслом для розрухів по цілій Україні: скрізь поспільство та прості козаки кину-

лися бити й грабувати старшину і взагалі людей заможних, виявляючи цим свій протест проти старшинського панування, проти ненависних оренд і ріжних, зв'язаних із війською тягарів. Зразу злід Коломака новий гетьман мусів рушити з компанійськими полками приборкати ці розрухи. Найбільше винних і провідців карали, а одночасно гетьман розіслав універсал, щоб ніхто не смів за свої кривди самовільно мститись, а щоб доходили правди судом, і оповіщає, що касує оренди. Трохи згодом у 1691 році він розіслав універсали в усі полки, щоб ніхто з державців не важився обтяжати посолитих великими роботами й вигаданими поборами і не чинив їм кривди в всюдінні полями, лісами й сіножатями, та щоб узагалі не чинили насильств і «нічого нового й понад міру не вигадували».

Заспокоївши народне хвилювання, Мазепа мусів братися знову за воєнні приготування до нової боротьби з Кримом. Насамперед треба було побудувати укріплені пункти понад Самарою й заселити їх. Весною 1688 року було зібрано 20.000 козаків, вибраних із усіх полків, і почалася будова кріпостей, із яких головною була Новобогородська на березі Самари. Мазепа сам на місці кермував справою й, побудувавши «городки», зараз же позаселявав їх околиці, переважно колишніми переселенцями з правого берега Дніпра. Самі ці фортеці мали служити базою для нового будучого наступу на Крим, і рівночасно боронити гетьманщину від несподіваних татарських наскоків. Будовою фортець були дуже незадоволені запорожці. Вони вважали, що цим порушується їх права на присамарські степи й боялися, що гетьман буде їх телер держати в руках. Але Мазепа після запорожцям у подарунку тисячу червоних і запевнив, що ці фортеці збудовані зовсім не проти них, а на те, щоб улегшити майбутній новий похід на Крим. Запорожці, як каже один історик, зробили вигляд, що повірили гетьманові, й на якийсь час затихли.

Новий похід дійсно відбувся весною 1689 року. Успіхи австрійців і венеціан у боротьбі з турками спонукали й московський уряд організувати новий похід на Крим. 112-тисячна московська армія (у склад її входили й слобідські українські полки) вирушила в березні 1689 року під проводом тогож князя Голіцина. В кінці квітня до неї прилучився Мазепа з цілим своїм військом. На цей раз устигли дійти до Перекопа в кінці травня. Хан напав на союзників із усіма своїми силами, але був відбитий. Однак Голіцин не пішов далі Перекопа: татари знищили кругом усю місцевість, не ставало води й корму для такого великого війська; Голіцин боявся йти далі і в початку червня наказав відворот. За два тижні військо було вже на берегах Самари й скоро по тому москалі пішли до себе на Московщину, а Мазепа з українським військом — на Гетьманщину. Вся справа обмежилася грандіозною воєнною демонстрацією. Голіцин представляв похід, як свій великий успіх, його покровителька, царівна Софія, обсіпала його й усіх учасників походу похвалами й нагородами, мов за справжню перемогу. Але дні її панування були вже пораховані.

В початку серпня 1689 р. Мазепа приїхав до Москви з величезним почотом представитися царям Іванові й Петрові, які правили номінально, та царевні Софії, яка була регенткою після революції стрільців у травні 1682 р. З Мазепою прибула майже вся генеральна старшина й п'ять полковників, а всього асистенції гетьмана було понад 300 людей. Мазепу зустріли з великими почестями, як зустрічали звичайно чужоземних послів або суверенів. Почалися були вчисті аудієнції й прийняття. Але тут вибухла палацова революція: молодий цар Петро повів рішучу боротьбу з своєю сестрою Софією, нарешті усунув її від регентури, засадив до монастиря й проголосив, що сам бере владу в свої руки. Софійного фаворита Голіцина заслано на далеку північ; йому між іншим поставлено в провину невдалі кримські проходи, а головного прихильника Софії Шакловитро, що їздив недавно в посольстві до Мазепи, страчено. Поки тяглася ця боротьба між Кремлем, де сиділа Софія, й Троїцько-Сергіївським монастирем, де засів Петро, Мазепа перебував у дуже непевному й небезпечному становищі: він прибув, як прихильник Софійного режиму, його вважали за креатуру Голіцина, й можна було сподіватися, що він розділить долю Софійного фаворита. Мазепа приїхав до Петра в монастир, і ось тут зумів так уподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої неприємності, але навпаки, придбав його довіря й приязнь, яка тяглася мало не 20 років, аж до того часу, коли дороги царя й гетьмана так рішуче розійшлися. Становище Мазепине було зміцнене й, вертаючися на Україну, він міг тепер спокійніше провадити свою політику.

Становище Мазепи на Лівобережжі було взагалі дуже тяжке від самого початку його гетьманства. Серед народніх мас ішло глибоке хвилювання, котре раз-у-раз проривалось отвертими вибухами. Здобуваючи й заокругляючи всіми правдами й неправдами земельні маєтності, козацька старшина щораз більше обтяжала селян «послушенством» на свою користь. Перехід із селянського стану в козачий робився більше утрудненим. Велику ненависть до себе викликали «оренди», тим більше, що прибуток із них ішов на утримання охотницьких полків: набрані з усякого бродячого люду, ці полки дозволяли собі всякі насильства й здирства й були дуже непопулярні серед населення. У самого гетьмана було не мало особистих ворогів, які інтригували проти нього й засипали московський уряд доносами. Здеморалізована старшина, звикши вислугуватися перед Москвою й скидати гетьманів московськими руками, дивилася на Мазепу просто як на спритну людину, що потрапила використати момент і знайти піддержку в Москві; для більшості лівобережної старшини Мазепа був чужий зайда, «лях». Та й для мас рядового козацтва, а тим більше поспільства, новий гетьман не мав за собою нічого, що могло б його виділити зпоміж решти нового панства й зробити популярним.

З усіх тих труднощів свого становища Мазепа вийшов переможцем. Своєю розумною, тактовною й послідовно переведеною політи-

кою він зміцнив свій авторитет серед старшин. Почуваючи за собою підтримку в особі молодого паря, він приборкав деякого з своїх занадто отвертих неприхильників, а щедрою роздачею маєностей створив значний круг прихильних і звязаних із ним людей. В усій своїй довголітній діяльності на гетьманському уряді Мазепа виявив зовсім виразну тенденцію оперти українську державність на верстві заможної й освіченої козацької старшини. Проф. В. Антонович, котрий уважав Мазепу за «дуже щирого й гарячого патріота українського», й за «єдиного справжнього політика зпоміж українських діячів XVII століття», каже, що Мазепа «силкувався прибавити до себе старшину, щоб утворити міцний упривілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом за повну автономію України». Хоча Антонович і вважає за помилку Мазепи, що він оперся не на народні маси з їх демократичними ідеалами, а на старшину з її аристократичними тенденціями, але визнає, що Мазепа «хотів організувати Україну на зразок сусідніх держав», а там скрізь він бачив, що на чолі держави стоїть монарх, який спирається на провідну упривілейовану верству, на національну аристократію. Іншого ладу він собі уявити не міг, а до чого доводить на ділі потурання «народнім ідеалам», те Мазепа мав нагоду добре бачити, як свідок Бруховецьчини й цілої правобережної руйни. Він був людиною свого часу, але в межах понять того часу старався зробити якомога більше добра для рідного краю. Піддержуючи старшину, надаючи їй земельні маєності, що робили її сильною економічно й до певної міри незалежною політично верствою, він дбав про її освіту й навіть зовнішню культурність. І старшина скоро оцінила свого гетьмана; він придбав її довіру й велику до себе пошану.

Вже від початку свого гетьманування Мазепа виявив себе, як великий покровитель української церкви й меценат національної освіти. Він побудував своїм коштом ряд величних церков і монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й по інших містах, навіть селах, поставив новий великий будинок Могиллянської Академії й щедро обдарував її маєностями, щоб уможливити науку «всякому з малоросійських дітей, хочячому вчитися», фундував школи, бурси й шпитали, взагалі всіми способами допомагав просвіті й мистецтву. Недурно прегарний мистецький стиль будівель Мазепинної доби носить назву «Мазепинського барока». Він наділяв маєностями українські монастирі, які служили в ті часи розсадниками просвіти через свої школи й друкарні, а новому київському митрополитові Варлаамові Ясинському (1690—1706) виклопотав титул екзарха московського патріярха, щоб піднести значіння голови української церкви. За свої заслуги перед церквою й національною культурою Мазепа придбав собі щирі симпатії освічених українців, як духовного, так і світського стану. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем, драм, як Мазепі, а в одній драмі («Володимир» Теофана Прокоповича) він порівнюється символічно з князем Володимиром Великим, просвітителем Русі-України.

Хоча Мазепа й був представником, так би мовити, клясової старшинської політики, але треба визнати, що він більше ніж хтонебудь із гетьманів старався захистити інтереси народніх мас і вдержати старшинські апетити в межах права й законности. Універсалом 1691 року він суворо забороняв як світським, так і духовним державцям (монастирям) обтяжати селян повинностями, а козаків неволити переходити в посполиті; він забороняв відбирати в простих козаків землю, яку ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали», поділивши між собою колишні маєтності польських магнатів, і взагалі наказує, щоб державці, володіючи маєтностями, владу свою «виражали мірно, як слідує по малоросійському обвикновенію, не чиня поддавим розних вимислов і тяжестей». Універсалом 1692 року гетьман нагадує державцям знову, щоб вони володіли «в міру, нічого нового і вище міри не налагаючи, но ізвиклими дачами і роботами (посполитих) доволстзуючися». Тоді ж він відняв у деяких полтавських державців, які обтяжали підданих, маєтності. В універсалі з р. 1701 гетьман оповіщав, що він віддав під суд сотника с. Веркіївки (під Ніжином) за «великі й нестерпимі прикrostі», які той, як державця, чинив селянам, за «незносні обиди і в панщині непрестанно вимисли», й одночасно наказував, «аби не більше, толко два дні в тиждень (селяни) роботу панщиною одправовали».

Мазепа кілька разів виступав у обороні посполитих, коли московський уряд намагався притягти їх до відбування ріжних повинностей військового часу: будувати фортеці, возити запаси і т. д. Він настояв, щоб усі фортифікаційні праці виконувалися козаками, які до того зобов'язані своєю службою, а не посполитими, які й без того обтяжені всякими повинностями. Одначе пізніше він заступався перед царем Петром і за простих козаків, яких той виснажував непосильними походами й працею при будові фортець. Щодо «оранд», які так докучили народові, Мазепа скасував їх, як став гетьманом; але мусив їх незабаром відновити, бо не було чим удержувати охотницьких полків, одначе подбав, щоб людям не чинено було «досади» при купівлі горілки на хрестини та весілля. Сам особисто він був проти оренд. Він писав до Москви, що оренди не так тяжкі сами по собі, як прикрі, бо нагадують давні часи, коли «при польській державі жиди орендою володіли і многії вимишленії отягощенія чинили», а через те оренда «єсть досадна і повна безчестя і хули». Тому то гетьман після довгих нарад із старшиною рішив у 1692 році оренди скасувати й пошукати інших джерел прибутку. Про це було сповіщено універсалом і народ. Але не так легко це було провести на ділі. На Великдень 1693 року гетьман скликав нову раду старшин із усіх полків, із простих козаків і міщан, і на цій нараді ухвалили для спроби скасувати оренди, «як річ іздавна ненависную», на один рік і замість неї завести податок від винокурень і шинків. Але цей новий спосіб не вдержався, бо приніс державному скарбові дуже мало прибутку. Між іншим, гетьман був проти широкого винокурення ще й

тому, що воно страшенно нищило ліси, а він дбав про охорону лісів, про що свідчать його спеціальні універсали.

Мазепа дбав за розвиток української торгівлі й охороняв інтереси українських купців. Коли в 1700 році українським купцям почали чинити в Польщі труднощі й кривди, він спеціально інтервенював перед російським і польським урядами й добився того, що польський уряд видав спеціальний наказ і універсал до польського населення, щоб купцям, які приїздили до Польщі з українськими паспортами, ніхто не робив ніяких труднощів або кривд. Взагалі ціла внутрішня діяльність Мазепи показує, що він, хоч і піддержував старшину, як опору української автономії, але дбав за інтереси всього українського народу в його цілості.

В постійній опозиції до Мазепи стояло Запорозжя. Воно розуміло, що з завоюванням Криму й опануванням чорноморських степів могла скінчитися сама рація існування запорозької організації, як передової охорони границь України від кримських хижаків. Замирення цих границь і здобуття широких степових просторів грозило зробити існування Запорозжя зовсім зайвим. В інтересах запорозців лежало, щоб кругом були нерозорані поля, щоб не було хліборобського господарства й інтенсивної культури. Присунення осілої людности до берегів Орелі й Самари й будування там фортець дуже не подобалося запорозцям і зразу ж викликало в них конфлікт із гетьманом. Причиною до конфлікту було й те, що Запорозжя, як колись перед Богданом Хмельницьким, стало притулком для всяких опозиційних елементів українського суспільства; звідти виходили на Гетьманщину агітатори, які підбурювали народ проти старшини й проти гетьмана. Звідти нарешті вийшов і претендент до гетьманської булави, який марив увільнити Україну від московської надвлади й від своїх власних панів за допомогою Криму. Був це військовий канцелярист Петро Іваненко, або Петрик.

Ранньою весною 1692 р. генеральний писар Кочубей, під яким служив Петрик, вислав його з службовим дорученням з Батурина до Полтави. Петрик доручення виконав, а потім узяв та й утік на Запорозжя. Там він почав агітувати проти гетьмана й проти Москви. Запорозці вибрали його своїм писарем. Проте особливого успіху агітація Петрика не мала. Тоді він із кількома десятками січовиків поїхав до Криму й там 26 травня 1692 року склав формальний трактат в імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького Городового й народу малоросійського». Це був договір між двома державами — Україною й Кримом, які умовлялися між собою про «вічний мир і братство» й взаємну оборону від Москви й Польщі. Повний текст цього договору в 16 пунктах уперше опублікував недавно (1927 р.) київський учений проф. Ол. Оглоблин. У договорі стояло, що князівство мало обіймати крім Гетьманщини ще правобережну Україну й частину України Слобідської — полки Сумський і Охтирський, а полки Харківський і Рибінський (?) мали бути

перезедені на правий берег Дніпра, щоб відкрити татарам вільний шлях для наскоків на Москву. Україна й Крим мали взаємно удержувати резидентів і всі справи й непорозуміння між собою полагоджувати дружнім способом. Зестерігалось право вільної торгівлі для обох сторін без усякого мита, а для українців спеціально право вільного рибальства й звірловства на низу Дніпра й добування соли без усякої оплати. Проф. Оглоблин вважає, що договір цей має великий інтерес для історії української політичної думки і що основна його ідея — це визволення України зпід чужоземної влади та об'єднання українських земель у одній окремій державі. Татарський хан визнав Петрика гетьманом і дав йому кілька тисяч орди під проводом калги. Петрик рушив на Україну і в липні 1692 р. прибув на Запорожжя. Запорозький кошовий Гусак із усіма курінними атаманами й 2000 товариства зустрів Петрика й калгу хлібом-сіллю, одначе рада не зважилась отверто прилучитися до Петрика й дозволила йти лиш охотникам. Набралось чоловік 500 голоти, яку принаджувала перспектива пограбувати орандарів і панів-кармазинників, що їй обіцяв Петрик. Ця голода проголосила Петрика гетьманом, а калга-салтан дав йому клейноди: булаву, бунчук і корогву.

Петрик розіслав універсали, оповіщаючи, що він, за допомогою Кримської держави хоче визволити Україну «від тиранства Москви і від немилостивих панів» і закликав народ помогти йому «скинути московське невільницьке ярмо з вільних козацьких хребтів». Мазепа був у курсі всіх рухів Петрика й вислав негайно вперед чотири городові полки й один компанійський, а сам із п'ятьма компанійськими полками став під Гадячем, щоб звідси кермувати операціями. Він видав універсал до народу, де закликав не слухати «погибельного сина Петрика», не починати усобиці, яка поведе край до нової руїни, й грозив карами, хто стане на бік Петрика. Коли підійшли до гетьмана інші городові полки, він рушив на Полтаву. Петрик тимчасом наблизився до південних границь Гетьманщини, й деякі містечка над річкою Ореллю — Царичанка, Китай-Город піддалися йому й заявили охоту визволяти Україну від москалів. Але тут показалися гетьманські полки, й татари кинулись тікати. Мусів за ними вертатися й Петрик із купою своїх прихильників. Ті, що визнавали були Петрика гетьманом, були суворо покарані: царичанському сотникові відрубано голову, а китай-городського з кількома спільниками заслано на Сибір.

Але Петрик не вгамувався. В Криму сталася переміна: на ханському престолі втретє засів талановитий і енергійний Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка. Він радий був шкодити Москві, яку ненавидів, і рішив піддержувати Петрика. В січні 1693 р. Петрик, маючи при собі татарську орду (по одній версії коло 30.000) і кілька сот козаків, появився знову на Україні. Запорожці на цей раз зовсім відмовилися брати якусь участь у його підприємстві, а міста Переволочна, й Кишинька, до яких він був підступив, не схотіли його приймати. Петрик дійшов був до самої Полтави, але полтавці поставили йому

опір, а чутка про наближення великих українських і московських сил примусила й на цей раз Петрика тікати до Криму. Ще кілька літ за-
здавав Петрик клопоту гетьманським властям своїми інтригами в
Криму; він брав участь у пізніших наскоках татар на Україну, але
після 1696 року сходить з історичної арени.

Вже давніше деякі наші історики (наприклад, Ф. Уманець) ви-
словлювали погляд, що справа Петрика не була лиш його особистою
авантюрою. В останніх роках проф. Ол. Оглоблин, досліджуючи діяль-
ність Петрика й спираючися на свідчення літописця Величка, прийшов
до висновку, що за Петриком стояла певна частина опозиційної стар-
шини, а, можливо, й сам Мазепа, маючи на меті «скласти угоду з Кри-
мом і за кримською допомогою вибитися зпід московської зверхности,
вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов задля україн-
ського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну українську дер-
жаву». Але, висуваюши Петрика, Мазепа, мовляв, скоро збагнув, що
справа не може здатися, та й виступив сам проти його. Справді, в усій
історії з Петриком багато ще темного й загадкового, й сказати щось
певне, доки не знайдено явних доказів, дуже тяжко. В усюкому разі
справа Петрика свідчить за живучість української самостійницької
традиції й політичної концепції союзу з татарами проти Москви серед
козацької старшини. Проф. Оглоблин на підставі деяких міркувань до-
пускає навіть співпрацю Петрика в пізніші часи з Орликом і в кон-
ституції Орлика 1710 року вбачає деякі сліди Петрикового договору
з Кримом 1692 р.

Тільки що вляглося хвилювання, викликане справою Петрика,
як увага козацтва й народніх мас була відтягнута в бік боротьби з
турками й татарами, боротьби, яку розпочала наново Москва за опану-
вання доступу до Чорного й Азовського моря і в якій Україна мусіла
взяти як найближчу участь. Ця боротьба захопила й Запорозжя та на
якийсь час вгамувала його опозиційний настрій. Цар Петро склав плян
кампанії на два фронти: з одного боку мали бути ведені операції на до-
лішньому Доні, щоб узяти турецьку кріпость Азов і відкрити вихід
до Азовського моря; з другого — мала провадитися військова акція на
долішньому Дніпрі, щоб пробитися до Чорного моря. Мета цієї боротьби
була зрозуміла українському народові, вона лежала в площі його
життєвих інтересів, і тому українська козащина взяла в ній участь
охоче й виявила в ній велике завзяття. В 1695 р. цар відбув свою пер-
шу облогу Азова, яка скінчилася для нього невдачею. Зате сполуче-
на московсько-українська армія, яка оперувала під проводом Мазепи
й боярина Шереметева на долишньому Дніпрі, взяла турецьку крі-
пость Кизикермень і цілий ряд турецьких фортів, зруйнувала їх і
тільки в одному, в Таванську, була залишена українська залага з
гетьманських і запорозьких козаків. На самому початку 1696 року
татари разом із Петриком зробили наскок на лівобережну Україну й
прорвалися аж до Гадяча, але Мазепа вжив енергійних заходів, і ско-
ро татари були прогнані.

В 1696 р. відбувся другий похід і облога Азова. Цар Петро побудував на річці Дону біля Вороніжа цілу флотилію, спустився з нею до Азова й тут, після завязятих боїв, піддержаний 15-тисячним українським корпусом полковника Лизогуба, здобув міцну Азовську фортецю. Українські війська, як признався сам Петро, відіграли в здобутті Азова рішальну роль.

Кампанія тяглася ще чотири роки. Одним із видатніших її епізодів була героїська оборона Таванська й Кизикерменя, де кілька тисяч гетьманських козаків три місяці відбивалися від цілої турецько-татарської армії з могутньою артилерією й нанесли ворогові великі втрати, аж поки надійшли на визвіл головні гетьманські сили. За цю облогу українці втратили 205 людей, а турки й татари коло 7000. Запорожці на своїх чайках випливали в море й плундували кримські береги. Однак союзники ніяк не могли нанести туркам і татарам рішучого удару, війна затягалась, і Україна, засобами якої головню провадилася боротьба, щораз більше відчувала на собі її тягар. Ситуація погіршувалася через неврожай, який майже кожного літа навідував Україну при кінці XVII стол. Тимчасом Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир у Карловцях. Слідом за нею заключила сепаратний мир і Польща, виговоривши собі поворот Кам'янця-Подільського. Тоді цар Петро, залишений своїми союзниками, розпочав із кінцем 1699 року й собі переговори з турками й нарешті 30 липня 1700 року заключив із нею в Царгороді перемир'я на 30 літ. Туреччина уступила Москві Азов із цілим північним побережжям Азовського моря. Обидві сторони зобов'язувалися не будувати ніяких укріплень на долішньому Дніпрі й зруйнувати ті фортеці, які були вже там побудовані. Таванськ і Кизикермень були евакуовані українським і московським військом і їх мури зруйновані. Царгородський мир відкрив для України частинний доступ до Чорноморського й Азовського побережжя, такий важний для її економічних інтересів. Але цей результат уже не задовольняв царя Петра, який мріяв про безпосередній доступ до Європи через море Балтійське. Щоб здобути його, він підготував боротьбу з Швецією, і в цю боротьбу втягнув силоміць і Україну, дарма, що її інтереси не були тут безпосередньо зачеплені. Ця боротьба мала фатальні наслідки для української козацької держави.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Костомаровъ. Руина, «Собрание сочиненій» кн. VI (т. 15). Петербургъ 1906. український переклад: т. 16 «Руської Історичної Бібліотеки. Тернопіль 1894. С. Соловьевъ, Історія Росії, т. XIV. В. Антоновичъ, Послѣдні времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. III, т. 2, Київ 1868; український переклад у т. 16 «Руської Іст. Бібліотеки», Львів 1895. С. Терновскій, Исслѣдованіе о подчиненіи кіевской митрополіи московскому патріархату. «Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. 5, Київ 1872. А. Востоковъ, Къ исторіи перваго крымскаго похода, «Кіевская Ста-

рина», 1886, кн. II, його ж: Судь и казнь Григорія Самойловича, там же. 1889, кн. I.

Про Мазелу до початку Північної війни: Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, «Собрание сочинений», кн. VI (т. 16). Петербургъ 1905; український переклад тт. 17—18 «Руської Істор. Б-ки», Львів 1894—95. Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, Петербургъ 1897. А. Лазаревскій, Замѣтки о Мазепѣ, «Кіевская Старина», 1898, кн. 3, 5 і 6. С. Соловьевъ, Історія Росіи, т. XIV і XV. Д. Эварницкій, Історія запорожскихъ козаковъ, т. III, Петербургъ 1897. А. Востоковъ, Посольство Шакловитаго къ Мазепѣ въ 1688 г., «Кіевская Старина», 1890, кн. 5. Ол. Оглоблин, Договір Петрика з Кримом 1692 р., «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія», Київ 1927; його ж: Мазепа і Петрик, «Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук», т. XXIII, Київ 1928; ці статті разом із іншими про Петрика передруковано під спільним титулом: «Петрик, ханський гетьман України» в збірнику «Студії з Криму» I—IX, Київ 1930.

**УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII
СТОЛІТТЯ. ЇЇ ТЕРИТОРІЯ Й УСТРІЙ. ГЕТЬМАН. КОЗАЦЬКА РАДА.
СТАРШИНА. ВІЙСЬКО. ФІНАНСИ. ТОРГОВЛЯ. СУСПІЛЬНІ ВЕР-
СТВИ Й ЇХ ВЗАЄМНІ ВІДНОСИНИ. ЗАПОРОЖЖЯ. ПРОСВІТА Й
КУЛЬТУРА.**

Говорячи про козацьку українську державу XVII віку, яка утворилася внаслідок повстання Богдана Хмельницького, про її межі, устрій і державно-правне становище, треба мати на увазі, що за досить короткий час, за яких 30 років (від початку повстання Хмельницького 1648 року й до упадку Дорошенка в 1676 р.) ця держава перейшла ріжні фази й по остаточному замиренні Москви й Польщі, які поділили між собою українську територію, виглядала вже далеко не так, як за Богдана Хмельницького. В своїх договорах із Польщею, Зборівському 1649 р. й Білоцерківському 1652 р., Б. Хмельницький, одержуючи для козацької України автономію, діставав територію трьох польських воєвідств: Київського, Брацлавського й Чернігівського, що означало цілу сучасну Чернігівщину й Полтавщину на лівому березі, цілу Київщину, східне Поділля й частину Волині на правому. Погранична лінія від Польщі була встановлена приблизно від півночі на південь: від Овруча на захід, потім вздовж річки Случі на Костянтинів, звідти на Бар до Дністра. Білоцерківський трактат формально обмежив територію козацької України до одного київського воєводства, але вже після побіди Хмельницького під Батогом Брацлавське воєводство було знову окуповане козацьким військом так само, як і Чернігівське. Зірвавши з Польщею в 1654 р., Богдан Хмельницький, що вже перед тим мав про об'єднання під своєю владою всіх українських земель, приєднав насамперед до української держави частини Білорусі: Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель, які всі склали один «Білоруський полк». Це приєднання мало значіння для України не тільки з причин стратегічних, захищаючи її від півночі, але й з економічних: через білоруські землі влегшувався торговельний шлях до Балтійського моря, куди йшов український експорт. В Старому Бихові, як знаємо, Хмельницький устеновив навіть «вільний порт». Українська держава, не вважаючи на завзятий опір Москви, вдержувала в своїх руках білоруські землі аж до упадку Виговського. В 1657 р. до української

держави добровільно приєднався Пинський повіт, а українське військо опанувало східню Волинь, — також за згодою місцевої шляхти.

Не вважаючи на прийняття протекторату московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною, як цілком незалежний володар. Коли після Андрусівського договору лівобережна Україна залишилась остаточно під Москвою, вона все ж таки творила окреме державне гіло в складі Московського царства. Характер її державности й форми відносин до Москви означувалися кожного разу при виборі нового гетьмана окремим договором — конституцією, закладуваним між гетьманом і московським урядом. В основі всіх цих договорів лежали т. зв. «Статті Богдана Хмельницького». Але в кожний новий договір заводилося деякі зміни, майже всі в напрямку обмеження української автономії й влади гетьмана. Так повстали «Глухівські статті» Многогірського з 1669 року, «Кочетівські статті» Самойловича з 1672 року й, нарешті, «Коломацькі статті» Мазепи 1687 р. На основі всіх цих статей між Москвою й козацькою Україною установлялися відносини, які, на нашу думку, було б найправильніше характеризувати, як васальну залежність України від Москви. Ця залежність залишала Україні широку внутрішню автономію: козацька українська держава мала свого окремого голову держави — гетьмана, який вибирався самими ж українцями й тільки присягав після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністративний та судовий устрій і свої закони. До 1686 року навіть церква українська залежала не від московського, а від царгородського патріарха.

Не вважаючи на обмеження й на залежність від Москви, влада гетьмана була дуже велика: від нього залежало роздавання земельних маєтностей за службу й за «військові заслуги», а також призначення на посади. Це ставило старшину в повну залежність від гетьманської ласки. У старшини залишалась ще одна важлива зброя проти нелюбого їй гетьмана: донос на нього в Москву, обвинувачення у зраді: стаття 19 Глухівського договору, стаття 12 Переяславського договору 1674 року й стаття 10 Коломацького просто казали, що коли якийсь гетьман, «забувши Божий страх», почне замишляти зраду, то про те старшина мала сповіщати царя. Отже для гетьмана ставало необхідністю здобути собі довіря Москви й певні особисті звязки серед московського уряду, щоб забезпечити себе від небезпеки з цього боку. Тому то Самойлович добився, наприклад, щоб воєводою до Києва призначено боярина Шереметева, за якого він видав свою дочку. Знов же таки, в себе на Україні він старався обсадити всі важніші посади своїми родичами або прихильниками: навіть на митрополита вибрано, як ми бачили, єпископа Гедеона, з яким гетьман зараз же поріднився, видавши другу свою дочку за його небожа. Самойловичеві довелося пережити велику небезпеку, коли в 1676 році стародубський полковник Петро Рославець і ніжинський протопоп Симеон Адамович обвинуватили його перед Москвою в таємних

зносинах із Дорошенком. Але Рославець перерахувався в своїх рахунках: він сам задумав був відлучити від Гетьманщини стародубський полк і приєднати його просто до Московщини, так от, як слобідські козацькі полки. Та проти цього рішуче повстала вся старшина полку. З другого боку, авторитет Самойловича стояв тоді високо в очах московського уряду, й там сваритися з гетьманом не хотіли. Самойловичеві вдалося справитися з своїми ворогами, й обоє попали на заслання до Сибіру. Але коли Самойлович необережно попував свої відносини з московськими кругами, то свої домашні вороги зараз же це використали й приготували загибель для нього самого й для цілої його родини. Гетьман Мазепа, з своїм незвичайним хистом приваблювати до себе людей, зумів відразу завоювати прихильність і довіря московського царя Петра, й це забезпечило його надалі від усяких досонів і обвинувачень, які сипалися на нього з боку земляків більше, ніж на кого іншого з гетьманів. А знов же таки своєю зручною політикою він зумів придбати собі такий авторитет серед старшини, що міг правити краєм цілком необмежено, не вляжучися ніякими пунктами договорів і не оглядаючися на незадоволення окремих людей.

Одначе на ділі гетьман рідко коли правив цілком самовладно: здавна повівся звичай, що про важніші справи він радився з близькими до себе старшинами, себто з генеральною старшиною й полковниками, а як коли, то й з іншою полковою старшиною й сотниками. Поволі установився звичай, що ці старшини зіздилися регулярно до гетьманської резиденції кілька разів на рік, звичайно на свята: Різдва, Великодня, Слеса, Нового року, й тоді відбувалася сесія ради, де обмірковувалися важніші справи: про організацію способів оборони краю, про намічення кандидатур на важніші посади, про важніші справи адміністраційного, судового й господарського характеру. Спробу зафіксувати звичай старшинських зіздів законом і зробити їх державною установою зроблено аж геть пізніше, у відомій конституції гетьмана Орлика 1710 року, коли постановлено скликати «Генеральну Раду» (себто раду старшин) тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Дослідник, який уперше звернув увагу на інституцію Ради Старшин (Л. Ожиншевич і який докладно розглянув її історію та її функції, зближує Старшинську Раду з Радою Панів Великого Князівства Литовського, з Боярською Думою Московського царства й з сенатом західно-європейських держав.

Загальна козацька рада (іноді звуть її Генеральною Радою) відживає по смерті Богдана Хмельницького і входить у широку практику в часах Руїни, коли так часто мінялися гетьмани й заходили ріжні політичні переміни. Деякі з цих рад (наприклад Корсунську в жовтні 1657 року) сучасники називали «соймом», але ця назва не вдержалась, і рада залишилася «радою». Одначе більшість цих рад, щодо свого характеру і щодо представництва на них, мали дуже випадковий характер, у залежності від обставин моменту. В усякому разі можна спостерегти тенденцію обернення ради з чисто військової, козацької

установи в орган державний, який вирішує загально-державні справи і в якому беруть участь представники й інших суспільних верств, окрім козаччини: духовенство, міщанство, а іноді (як це було на відомій «Чорній Раді» 1663 р.) й поспільство. Найчастіше збиралися ради — й старшинська, й загальна, себто Генеральна Рада, — за П. Дорошенка. З усіх українських гетьманів XVII століття Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом.

На лівобережній Гетьманщині вже від часу Многогрішного Генеральна Рада помалу завмирає або втрачає свій первісний характер демократичного органу вияву суверенної волі козацького «народу». Навіть коли такі ради й скликаються (виключно для обрання нового гетьмана), то вони є, як висловлюється Л. Окиншевич, «свого роду врочистою окрасою, що санкціонувала рішення, що їх de facto встановляла рада старшинська». У XVIII ст. Генеральна військова рада в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією.

Українська козацька держава задержала свою військову організацію, яка повстала в момент революції Богдана Хмельницького й трималася з огляду на потреби військового часу. Навіть сама офіційна назва держави звучала: «Військо Запорозьке» і в такій формі дожила до XVIII століття. Офіційний титул голови держави, гетьмана був: «Гетьман Війська Запорозького». Пізніше писалося: «Гетьман Військ Його Царського Пресвітлого Величества Запорозького обох берегів Дніпра», для підкреслення царської зверхності й аспірацій лівобережних гетьманів до утраченого Правобережжя.

На чолі центральної управи держави стояла під проводом гетьмана колегія генеральних старшин, яка складалася з писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, осавула й судді; всі вони спочатку носили титул «військових», але вже за Б. Хмельницького стали титулюватися «генеральними», становлячи «генеральну старшину». Всі ці посади відомі нам у козаків вже від початку XVII століття, а деякі (писар і осавул) ще від кінця XVI віку. Функції генеральних старшин були такі: Генеральний Писар звичайно був один; він завідував гетьманською канцелярією, провадив дипломатичні зносини і взагалі виконував функції міністра закордонних справ; чужинці називали його здебільшого «канцлером». Генеральний Писар сам по собі був близький до гетьмана, і такий писар, як Іван Витовський, що весь час гетьманування Хмельницького займав цей уряд, дуже підніс значіння уряду генерального писаря. Клейнодом — атрибутом уряду генерального писаря була державна печать, яку він переховував і прикладав до важніших актів. Генеральний Обозний спеціально завідував Генеральною Військовою Арматою, але в його руках зосереджувалося взагалі все військово-управління Гетьманщини, і він був, перекладаючи на сучасну термінологію, генерал-квартирмейстром і генерал-інженером української армії. Він мав у себе ціле управління: свого осавула, хорунжого, економа, гарматного писаря, отаманів; окрему канцелярію. Мав він і свого заступника, «наказ-

ного», звичайно в часі своєї відсутності. Загалом кажучи, Генеральний Обозний виконував функції військового міністра.

Генеральних Судді звичайно було два й завідували вони, як показує сама назва, судовими справами. Генеральні судді вирішували в XVII ст. ті справи, які безпосередньо до них впливали, звичайно по скаргах, що подавалися самому гетьманові. Судив генеральний суддя сам один, лише за участю судового писаря. Генеральні судді виїздили часто на місця розглядати й вирішувати справи, що там виникали. Вже пізніше, в XVIII ст. Генеральний Суд зробився вищою апеляційною інстанцією. Генеральні Судді мали свої атрибути влади: «комишину» або «трость судейську» (іноді звали її «ліскою судейською»), яка доручалась їм при виборі на посаду й яку вони складали, коли покидали свій уряд.

Уряди Генерального Осавула (їх було завжди два), так само як і Генерального Хорунжого та Генерального Бунчужного не мали стисло зазначених функцій: носії цих урядів виконували важніші доручення гетьмана, командували військом, їздили послами. Чужинці називали їх генерал-адютантами гетьмана. Генеральний хорунжий і бунчужний мали ще й церемоніальні функції: перший у врочистих випадках тримав військову корогву, а другий — бунчук. У XVIII ст. до генеральних старшин прилучено ще й Підскарбія Генерального, який завідував фінансами.

Кожен із генеральних старшин, окрім звичайних своїх функцій, виконував різні важніші доручення гетьмана як військового, так і цивільного характеру, а всі разом генеральні старшини творили його найближчу державну раду, його, як висловлюється М. Грушевський, «штаб», або «кабінет міністрів». Л. Окиншевич називає колегію генеральних старшин у цілості «обмеженим постійним кворумом Ради Старшинської», або ж її «малим пленумом». Генеральну старшину обирали на Генеральних Радах (коли обирали й гетьмана), на з'їздах Ради Старшин, а іноді призначав і сам гетьман. Генеральна Старшина одержувала з військового скарбу платню; ця платня установається по всіх договорах, починаючи від 1654 року, так само, як і платня гетьманові (наприклад, Коломацькі статті 1687 року говорять про 1000 золотих червоних річно гетьманові, 1000 золотих польських генеральному писареві, по 300 зол. пол. суддям і т. д.). Але не ця, розмірно невелика платня була джерелом для прожитку, а так звані «рангові маєтності», про які мова буде далі. Дехто з дослідників гадає, що платні грішми не виплачувано старшині зовсім, як не виплачувано її й рядовим козакам.

Лівобережна гетьманщина остаточно (вже за Бруховецького) була поділена на десять військових округ, які називалися полками. Всі козаки, що жили на території даної округи, творили окрему військову одиницю — «полк», який відповідав більше-менше сучасній дивізії. Полки були такі: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Галицький,

Миргородський і Полтавський. Територія Київського полку, крім невеликої округи на правому березі, обіймала пізніші повіти Остерський і Козелецький на Чернігівщині. На чолі кожного полку-території стояв полковник, який був zarazом і воєнним начальником свого козачого полку, як бойової одиниці, й головою адміністрації полку, як округи. Біля нього стояла полкова старшина, що мала такі самі назви, як і генеральна, тільки що її функції поширювалися лиш на обсяг одного полку; отже були: полковий писар (начальник полкової канцелярії), обозний (начальник штабу полку й полкової артилерії), суддя, осавул, хорунжий.

Полк ділився на сотні, себто повіти, як територія і як менші бойові частини в складі полку. Сотень було в різних полках від десяти до двадцяти. Управа сотні була зменшеною копією полкової управи: отже були: сотник, сотенний писар, обозний, осавул і хорунжий; сотенного судді не було, бо сам сотник був головою сотенного суду. Зпід юрисдикції полковників були виняті міста, які мали самоврядування на основі магдебурзького права, підтвердженого царськими грамотами. Інші міста й сільські громади підлягали юрисдикції загальних козацьких властей.

Козацького війська було положено мати по договору 1654 р. 60.000. Але пізніше, особливо після того, як відпала правобережна Україна, число його зазначалося (по статтях 1669 і 1687 років) в 30.000. Окрім реєстрових козаків гетьмани мали ще цілі полки найманого, т. зв. охотницького війська; в Дорошенка вони називалися сердюками, у лівобережних гетьманів звичайно компанійцями. Хоч у гетьманських статтях говорилося звичайно за один полк на 1000 людей, але фактично тих полків бувало кілька, вони складалися з різних охочих людей на початку з чужинців: поляків, німців, сербів, волохів, тощо. За гетьмана Виговського була спроба організувати регулярне «затяжне», себто наймане військо; тоді на українську службу вступали цілі сотні й тисячі сербів. На Лівобережжі в останніх десятиліттях XVII ст. вже не було такого масового припливу чужинців на українську службу, але ряди старшини раз-у-раз поповнялися сербами, волохами, греками, які досягали на Україні навіть полковницьких посад. Козацьке військо було піше, хоч у похід кожен козак вирушував на коні; до бою козаки «спішувалися» й атакували ворога або оборонялися в околах у пішому ладі. Окремих кінних відділів було небагато, і взагалі доброї кінноти українське військо не мало, чим пояснюється в значній мірі постійна участь татарської кінноти в війнах Хмельницького, Виговського й Дорошенка. Артилерія була значна й дивовільно добра. Окрім загальної «військової армати», кожен полк мав свою окрему артилерію.

Про організацію фінансової справи в українській козацькій державі, на жаль, ми знаємо небагато. Після революції 1648 року в розпорядженні гетьманського уряду опинилися державні добра, т. зв. королівщини, в межах трьох воєвідств: київського, чернігівського

й брацлавського; по обрахунку дослідника українського державного скарбу за Б. Хмельницького, проф. І. Крип'якевича, ці маєтності давали польському скарбові річно коло 100.000 злотих доходу. Залишилися ще маєтності римо-католицької церкви й ті маєтності панів та шляхти, з яких повтікали й більше не поверталися назад їх власники. Бурхливі воєнні часи мало сприяли відновленню господарства, але подекуди воно було відновлене, й ми маємо відомості, що в деяких місцях «меди, чинші, пастви, оренди бралися на Хмельницького», себто йшли до військового скарбу, яким він розпоряджав. Щодо податків, то як це виходить із переговорів гетьмана з Московією в 1654 році, він мав намір оподаткувати (себто відновити колишні норми оподаткування) селян і міщан, увільнивши від усяких податків козаків, духовенство, шляхту. Але здійснити цього йому не вдалось, як не вдалось потім збирати податки до царського скарбу. Всякі умовляння про це залишалися на папері, й тільки за Бруховецького зроблено спробу збирати податки через московських агентів до царського скарбу, але ця спроба, як знаємо, скінчилася дуже сумно для москалів. Отже для самого українського уряду залишалось, як головне джерело прибутків до державного скарбу, мито з привозного краму й посередні податки з меду, пива й горілки. Зберігся універсал Б. Хмельницького з р. 1634, в якому доручається організувати митну справу на границях України (турецькій і московській) Остапові Астаматієві, пізнішому дипломатові Дорошенка, й установляється таксі митних оплат, так званої «індукти», з привозного краму. Як свідчить Павло Алепський, митні побори на границях і доходи з оренди гарячих напій приносили українському державному скарбові 100.000 червоних золотих річно. Щодо видатків, то вони йшли головню на військо й на удержання дипломатії, що коштувала дуже дорого, бо був звичай, щоб чужі посольства, поки вони перебували на Україні, жили коштом українського уряду. З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарбія», котрий, як можна думати, провадив гетьманську касу, а може й взагалі кермував справами державного скарбу. Поборці державних прибутків називалися індукторами або екзакторами. Їм здавалося від уряду побирання митних та горілочаних поборів. В полках були полкові підскарбії, що завідували касою полку.

Одним із джерел державних прибутків був податок від млинів. Від кожного млина до військового скарбу бралось дві третини «розміру». Зразу після «Чорної Ради» 1663 р. Бруховецький призначив на посаду «військового підскарбія», або «дозорці скарбу військового» ніжинського сотника Романа Ракушку, який, займаючи цю посаду до р. 1669, перевів дуже добре організацію оподаткування млинів, дбаючи про «вщеляєє розмноження скарбу військового по всіх полках». Крім млинів, як джерело прибутків, були рудні: власники рудень платили до військового скарбу доволі великий податок натурою, себто залізом, що на руднях вироблялося.

Одним із важніших привілеїв козацтва було здобуте ним по революції 1648 р. право вільно курити й продавати горілку. Але потреби

матерії, білизну, металеві вироби, коси, предмети люксусу, музичні інструменти, книги, дорогі вина, кольоніяльний крам і т. д. Головними пунктами українського експорту стають Бреслав, Гданськ, Крелевець, Рига. Звідти українські сирові продукти йдуть до різних країв: Німеччини, Англії, Голандії, Швеції. Піддержуються в великих розмірах торговельні звязки з Польщею, Литвою, Московщиною, а крім того з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Головним торговельним центром робиться Стародуб, і його багаті купецькі фамілії, такі, як Скорупи або Шираї, ведуть широку закордонну торгівлю. Поруч них бере живу участь у цій торгівлі й козацька старшина.

На лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегороди й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Багато десятків років після Богдана Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби за його часів усі шляхетські привілеї і взагалі всякі різниці між панами й простими людьми «шаблею козацькою були скасовані». Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіографію, котра, починаючи від 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну одноманітність соціального складу українського суспільства по революції Хмельницького. Одначе докладніше вивчення джерел за останні роки захитало цей погляд. Тепер уже нам ясно, що держава Богдана Хмельницького була клясовою державою й що соціальна диференціяція в ній майже цілком відповідала тому станowi, який був перед тим на Україні під польським пануванням. Змінилося тільки становище окремих кляс і їх взаємовідносини.

Повстання Хмельницького застало на Україні такі основні суспільні верстви: шляхту, козацтво, духовенство, міщанство й селянство (посполиті), не кажемо за тонку верству панів-магнатів, у руках котрих були зосереджені величезні земельні лятифундії: повстання, яке мало своїм гаслом саме знищення магнатського панування, зразу ж викинуло з України всіх панів-магнатів, і повороту їх більше не було. Хоча гнів повсталих народніх мас був обернутий також і на середніх та дрібних власників, на шляхту, й хоча ця шляхта й винесла на собі усю гостроту народнього гніву, але чимало представників української шляхти від самого початку повстання опинилася в козацьких лавах; чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повстання. Цим самим було врятоване й, так би мовити, легалізоване існування шляхетського стану української козацької держави. Тому то при всіх умовах Богдана Хмельницького з Польщею до остаточного з нею розриву, ми бачимо незмінно пункт про амністію для шляхти, яка брала участь у повстанні. Тому то і в Переяславській умові 1654 р. з Московією одним із перших фігурує пункт про заховання прав і привілеїв тої шляхти, яка жила на території української козацької держави. За нею признавалося навіть її власне становище судівництва на основі Литовського Статуту. Але тої шляхти залишилося розмірно

державного скарбу примусили оподаткувати горілочний промисл, так само, як і продаж дьогтю та тютюну. За гетьманування Юрія Хмельницького заведено оренди на продаж горілки. Право вільно викурювати горілку, варити пиво й ситити мед залишалося за козаками, але продавати в роздріб вони вже не сміли. Многогрішний дозволив курити горілку й селянам, але завів податок «локазанщину»: козаки або духовні особи платили по 50 копійок від казана, а посполиті по 1 карбованцю. Крім козаків привілей курити й продавати горілку мали ще й міщани міст із магдебурзьким правом. Зїзд старшин 1669 р. в Батурині ухвалив завести оренди на продаж дьогтю, горілки й тютюну. Оренди перебирали приватні люди, а іноді й цілі корпорації. Так у 1686 р. Лубенський полк перебрав на себе оренду на продаж горілки, тютюну, дьогтю та на збори з млинів на суму 17.000 золотих на рік, яку мав вносити до військового скарбу. Була установлена й тверда ціна на продаж горілки: кварту горілки продавано по 5 осьмаків. Продукти, віддані в оренду, можна було продавати тільки гуртом орендарям, а горілку не менше, як 100 кварт відразу. Мед, пиво й брагу дозволено було вільно всім продавати.

Недавно київський архівіст В. Романовський знайшов дуже цікавий розпис прибутків і видатків українського державного скарбу за 1678 р. З нього видно, що оренда в році 1678 по всіх 10 полках Гетьманщини мала дати 77.000 золотих, але до 28 жовтня того року на руки підскарб'я вступило всього 44.656 золотих. Головні видатки йшли на удержання компанійських полків і взагалі на потреби в зв'язку з Чигиринською війною. Витрачено було до 27 липня 1678 року 40.181 золотих. Між іншим, із державного скарбу заплачено літературний гонорар: 100 золотих із наказу гетьмана Самойловича заплачено студентові Олександрові Бучинському за видання двох поем про Чигиринську війну.

Оренди були дуже непопулярні в народі, і за часів Мазепи зроблено спробу в 1693 році їх скасувати (сам Мазепа дуже стояв за скасування оренд) і заступити акцизним податком від винокурень і шинків. Але вже в наступному році мусіли повернутися до давньої системи, бо новий порядок показався незручним і давав мало прибутку державному скарбові.

В останніх десятиліттях XVII віку знову налажуються безпосередні зв'язки лівобережної України з закордоном, перервані в часи Руїни. Ми знаємо, що вже перед повстанням Богдана Хмельницького продукти сільського господарства України вивозилися через балтійські порти, головню через Кролевець і Гданськ. Тоді воки збагачували польських магнатів, власників широких українських латифундій. Тепер роллю польських панів заступає молода українська буржуазія — старшина й заможніше міщанство. Відновляються безпосередні зв'язки з Прусією, Швецією, Австрією. Туди спроваджують продукти сільського й лісового господарства: збіжжя, лен, пеньку, скот, віск, мед, сало, шкіри, тютюн, а звідти привозять різні тонкі

небагато, і майже вся вона була на службі української держави. З другого боку такі самі права й привілеї, як і шляхта, мала в цій державі козацька верства, котра зробилася пануючою верствою в державі. Тому то дуже скоро наступас процес злиття останків колишньої шляхти з козацькою верствою: ці останки розплилися в козацькій масі.

Повстання Богдана Хмельницького було ділом насамперед козацької верстви. Разом із частиною української шляхти козаки збудували українську державу й заняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви. Але серед самої козацької верстви дуже скоро наступила диференціяція: вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького виділяється козацька старшина з поміж маси рядового козацтва й фактично забирає в свої руки всю владу. Спочатку козацька старшина складалася з людей, які вибилися наверх своїми здібностями, своїми військовими заслугами. Ці заслуги й давали їм потрібний авторитет і загальне признання. До них прилучилася значна частина шляхтичів, які через свою освіту або урядовий досвід позаймали високі становища в козацькому війську. Такі були, наприклад, Виговський, Тетеря, Богун, Нечай, Гуляницький, Зарудний, Жданович та інші. Зчасом, однак, старшинські посади починають обсаджуватися вже не по вибору самого козацтва, але по виборі Старшинської Ради або призначенню гетьмана, чи полковника, і то головно зпоміж дітей старшини. Таким робом старшина помалу замикається в особливу класу, доступ до якої для простих козаків стає щораз трудніший. Для простого рядового козака вже треба було виявити особливі здатності або особливі заслуги, щоб перейти в ряди старшини. Війна нагромадила в руках старшини значні багатства, які також виносили її понад просте рядове козацтво й давали їй більшу силу. Дуже вчасно почала старшина дбати про згромадження в своїх руках земельних маєтків, одинокої певної в тих часах економічної бази. Організуючи на своїй землі господарство, сіючи збіжжя на продаж і на експорт, розводячи худобу або ведучи на північній Чернігівщині лісове й бжоляне господарство, старшини мусіли провадити його в єдино можливих на ті часи формах примусової експлуатації селянської праці, а пізніше й прикріплення селян до землі. Старшина випрохувала в гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з загально-державного земельного фонду, такі самі грамоти випрохує вона і в московського царя, для більшої певности. Знов же таки, козацька держава, не маючи досить грошей для оплати служби своїх урядовців, дає їм на прожиток земельні маєтності, на термін, поки виконується певний уряд. До кожної посади, до кожної, як тоді називалося «ранги» приписана була більшого чи меншого розміру (в залежності від висоти самої ранги) земельна маєтність чи водняний млин, які передавалися в користування тій особі, що в даний момент цю посаду займає. Це були так звані «рангові маєтності». Кожен уряд, чи то серед генеральної старшини, чи то серед полкової або сотенної, мав свої рангові маєтності. Гетьман дістав «на булаву» старо-

ство Чигиринське, а лівобережні гетьмани, починаючи від Бруховецького, діставали «Гадяцький ключ» або волость. Дуже часто рангову маєність після того, як особа, що користувалася нею, покидала службу, залишав гетьман за нею, як нагороду за службу, а до ранги приписувалася інша маєність із державного земельного фонду. Таким способом козацька старшина дуже скоро зробилася верствою великих землевласників «державців», яка до повної міри заняла місце колишніх панів. Уся дальша соціальна політика старшинської верстви розвивалася в тому напрямку, щоб поширити й закріпити за собою володіння земельною власністю й право на працю селян.

Перна річ, що таке відокремлення козацької старшини та її упривілейоване становище супроти маси рядового козацтва, викликали незадоволення з боку цієї останньої. Тому то «козацька чернь», як називано тоді просте рядове козацтво, неприхильно ставилася до політичних махінацій правлячих старшинських кругів: недоцінюючи й не розуміючи державницьких змагань старшинської політики, зв'язаної з інтересами старшини, як правлячої верстви, козацька чернь часто противилася цій політиці. На цьому, як уже було вище зазначено, дуже зручно грав московський уряд: він виступав у ролі оборонців козацької черні й взагалі простого народу супроти «старшинської самоволі» і тим, наприклад, паралізував успіхи Виговського в його війні з Москвою. В дійсності ж московський уряд, роздаючи щедро грамоти на землю своїм прихильникам зломіж старшини, цим самим зміцнював силу й значіння старшинської верстви в відносинах до решти козацтва. Клясовий антагонізм між старшиною й козацькою черню використовували також різні амбітні демагоги, такі, як от Пушкар або Бруховецький. Вони знаходили собі піддержку на Запорозжі, котре ввесь час було гніздом усяких незадоволених і деструктивних елементів. Часом цей клясовий антагонізм вибухав у гострій формі, як це було 1663 р. після так званої Чорної Ради в Ніжині. Однак помалу козацька старшина зуміла зберегти своє провідне становище, а також щораз більше зміцняла свою соціально-економічну перевагу над іншими станами в державі.

Від часу Мазепи, в зв'язку з його політикою щодо перетворення козацької старшини в шляхетську верству, дістає поширення особлива категорія т. зв. бунчукових товаришів. Уперше зустрічаємо згадку про рангу «бунчукового товариша» в 1685 році, в універсалі гетьмана Самойловича. Пізніше зустрічаємо їх щораз частіше. Це були старшини, які не мали якоїсь певної посади й перебували коло гетьмана для його особливих доручень, виконуючи іноді військові або адміністративні обов'язки. Перебуваючи в безпосередній залежності від гетьмана, вони й у похід ходили не з полком, до якого належали, а з гетьманом під його бунчуком; вони були звільнені від полкової служби й повинностей і не підлягали компетенції полкових суддів, а лиш юрисдикції генерального суду й самого гетьмана. Рангу бунчукових товаришів надавано звичайно за певні заслуги й часто осо-

бам, які перед тим займали певні уряди, наприклад сотницькі. Перебування «під бунчуком» у самого гетьмана вважалося за почесну службу, і ми знаємо в XVIII столітті випадки, коли бунчукових товаришів призначали на полковників, а то й на генеральних старшин. Іноді бунчукові товариші командували доволі значними козацькими відділами.

Аналогічно до бунчукових товаришів коло гетьмана, біля полковника сформувався круг «значкових товаришів», які звільнялися від служби під своєю сотенною корогою, а вступали в розпорядження полковника, виконували його різні доручення в ділянці військової, адміністративній і судовій. У XVIII ст. для кожного полку був установлений певний комплект значкових товаришів, їх призначала Генеральна Військова Канцелярія, звичайно по рекомендації полковника й полкової старшини.

Міщанство на лівобережній Україні при формуванні козацької держави не спромоглося вибороти собі впливового й певного становища. Воно не було численне й по малих містах мало чим відрізнялося від звичайних селян-хліборобів. Тільки якийсь десяток міст мав магдебурзьке право, яке давало їм незалежність від полкової адміністрації та свою власну самоуправу й суд. В 1585 р. дістав це право від короля Стефана Баторія Київ, між 1620—1625 роками від короля Жигимонта — Чернігів, Ніжин, Стародуб, пізніше Новгород-Сіверський, Мглин, Почеп, Погар. Уже за Гетьманщини дістали магдебурзьке право Остер, Козелець і Полтава. Міста дістали на свою власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси; були установлені податки (мито з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, із млинів, броварів, цегельень, т. зв. «мостове», «вагове», «комірне» й т. ін.), які йшли на удержання міських урядовців і канцелярій. Щоб збільшити доходи міст, були установлені ярмарки. Міщани діставали право курити горілку, пиво й мед. Вони були зобов'язані дбати про укріплення міста і взагалі про його оборону. Міський суд із війтом на чолі міг судити не тільки своїх міщан, але й приїжджих купців. Апелювати на міський суд можна було спочатку до старости, а потім до короля. Судити мали на основі збірників т. зв. «Саксону» й «Порядку». Політика польських королів щодо міст на лівобережній Україні, яким надавано магдебурзьке право, полягала взагалі в тому, щоб мати там укріплені осередки, які рівночасно служили б і інтересам торгівлі. Міщани-ремісники були зорганізовані в цехи.

Після прийняття московської протекції лівобережні міста поспішили випрохати в московського царя підтвердження своїх прав, що й було їм дуже охоче дано. Ввесь устрій залишився давній; війта по старому вибирало «вольними голосами» ціле населення міста, а затверджував його гетьман. Суд залишився в руках війта й лавників, і його юрисдикція поширювалася на міщан і посполитих, які мешкали в місті. Апелювати на суд війта треба було до полкового суду, опісля до

гетьмана. Магістратський суд видав усі як цивільні, так і карні справи. До магістратських «міських» книг вписувалися всякі акти щодо купівлі й продажу. В своїх присудах кермувалися по давньому «Саксоном» і «Порядком», а також Литовським Статутом. Частенько вирішували справи по звичаю, що зм'ягшувало суворі кари писаних законів. Взагалі судді старалися вирішувати справи по внутрішньому переконанню, і формалізм писаного права ослаблювався участю в процесі, в ролі слідчих і свідків, самого населення.

Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію вміщуватися в справи міського самоврядування. Міщанам раз-у-раз доводилося боронитися від утручання козацької адміністрації до їх судових, господарських та економічних справ. Але, не вважаючи на це, міське життя в козацькій державі могло розвиватися вільно в рамках свого магдебурзького устрою. Саме магдебурзьке право почало, в свою чергу, впливати спеціально в сфері юридичних понять і судового устрою на життя козацької верстви. По типу міст із магдебурзьким правом організовувалися взагалі всі міста на лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

Міщани значніших міст Лівобережжя від самого початку унії з Москвою почали шукати собі опори й захисту проти козацької адміністрації в московського уряду, й цей, необережно допущений Богданом Хмельницьким безпосередній зв'язок міщанства з Москвою приніс, як ми бачили, багато лиха українській козацькій державі.

Духовенство не творило на Україні замкненої окремої кастри, хоча біле духовенство й було по грецькому звичаю жонаті й мало свої родини. І священники, й єпископи на Україні були виборні, при чому вибирали їх світські люди. Духовна влада давала вибраним лише свою канонічну санкцію. Традиція спільної боротьби за православну віру, як за загальну національну справу, під польським пануванням і надалі зміцнювала участь світського елемента в церковних ділах. Культурно-національні заслуги духовенства, особливо монастирів, давали їм високий авторитет серед суспільності й виправдували в його очах втручання їх у політичне життя, як це ми бачимо з боку єпископів після Хмельницького. Богдан Хмельницький вже з початком повстання видав монастирям універсали, якими підтверджував за ними не тільки права володіння земельними маєтками, але й права на працю селян, які проживали в тих маєтностях. Як ми далі побачимо, ці універсали, надані монастирям, відіграли важну роллю в еволюції кріпацьких відносин на Гетьманщині. Це протегування монастирів мало свою рацію в очах тодішнього українського громадянства: ченці не тільки тримали в своїх руках діло освіти й культури, вони ще й молилися за козацьке військо й за українську козацьку державу, а це в часи тодішньої глибокої віри було дуже важною суспільною функцією, зрозумілою для всіх. Тому то кожен гетьманський універсал якомусь монастиреві містить у собі, як мотив надання певних

матеріальних дбір те, що ченці цього монастиря «моляться за нас, за війську».

Українське православне духовенство було задоволене з того законного забезпечення прав своєї церкви з боку польської держави, яке було досягнуте за короля Володислава. Через те воно досить лояльно ставилося до Польщі й дуже не хотіло московського протекторату над Україною. Горде своїм, так тяжко обороненим супроти лезинського натиску православієм і своєю культурною вищстю проти московського духовенства, воно болело втручання московського патріарха в справи української церкви. Київський митрополит за Богдана Хмельницького Сильвестер Косів був явним польонофілом. Так само й його наступник Діонісій Балабан. Дальший митрополит Йосиф Тукальський був приятелем гетьмана Дорошенка й гарячим лоборником самостійности України. По його смерті митрополичий престол довгий час був ніким не обсаджений. Московський уряд дуже хотів придбати вплив на українську православну церкву, але це йому вдалося осягнути, як ми бачили, тільки в 1686 р. за гетьмана Самойловича.

Головна маса населення України складалася з селян (посполитих). У момент початку козацького повстання вони перебували в стані кріпацтва й працювали на своїх панів, більших і середніх земельних власників. З свого кріпацтва селянська маса на Україні була в високій мірі незадоволена, не вважаючи на те, що кріпацькі відносини на Наддніпрянщині були значно м'якші, ніж у корінній Польщі, і навіть на західно-українських землях. Тут не така тяжка була панщина, тут був більший простір, а сусідство з вільним степом відкривало для сміливіших людей змогу втікати на Запорожжя. Тут населення звикло до розмірно більшої свободи, й тому його дуже драгували часом навіть дрібні прояви кріпацької залежності. Особливо велике озлоблення було проти дрібних панських службовців, проти управителів маєтків, проти економів, проти арендаторів, а найбільше проти посередників, у ролі яких найчастіше виступали жиди. Своїми дрібними причіпками, визиском, утисками вони найбільше докучили селянській масі й стягли на себе найстрашніші прояви народньої помсти. Як знаємо, селянство однодушно піддержало козацьке повстання, вірячи, що перемога козаків увільнить і його від кріпацької неволі, й що раз прогнані з краю пани вже більше туди не повернуться. Надії селянства далеко не сповнилися. Спочатку козаки, заключаючи з поляками договори під Зборовом, під Білою Церквою, що називається, головою видавали своїх союзників-селян: вони мали на увазі лише свої станові козацькі інтереси, добували для себе територіальну автономію, а селян полищали під владою їх колищніх панів. Пізніше, коли Богдан Хмельницький порвав із Польщею й почав творити цілком незалежну українську державу, небезпека поверту під владу польських панів була усунута. Селяни залишилися вільними хліборобами на своїй землі «підданими Війська Запорозького», як тоді говорилося, себто підданими української козацької держави.

Вони були обложнені податком на користь цієї держави й підлягали тепер загальній військовій адміністрації. При постійних війнах багатом був відкритий шлях до вступу в число козаків: хто мав охоту до воєнного життя й хто був настільки заможний, щоб узброїтися й жити власним коштом, той легко міг записатися в козаки. Селяни відрізнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером своїх обов'язків щодо держави: козаки мусіли боронити державу зброєю, а на селян лягала служба фінансова, вони мусіли частинною вносити до військового скарбу податки грішми, частинною відбувати різні натуральні позинності своєю працею. Ні козацька, ні селянська верства не були спершу строго замкнені: хто хотів, мав змогу записатися в козаки, це залежало від його достатків і охоти. Військова служба була тяжка й вимагала більших засобів; тому то зубожілий козак, господарство якого було зруйноване частими походами, переходив частенько в ряди селян, щоб провадити спокійніше життя, а з другого боку заможний селянин вписувався в козаки. Однак з часом гетьманська влада почала забороняти такі переходи, і вже при кінці XVII віку козацька верства зробилася доволі замкнутою, вступ до неї був дуже утруднений для селян.

У становищі селянської маси почали виявлятися великі зміни, для неї на гірше, вже в перших роках Хмельниччини. Вже вище було згадано, що Хмельницький видавав монастирям універсали, котрими гарантував їм не тільки право на землю, але й на працю тих селян, що жили по монастирських селах. Ці селяни не сміли записуватися в козаки навіть при загальній мобілізації. Розуміється, від тих обов'язків, які несли селяни на користь монастиря, було далеко до колишньої панщини за польських часів, але це було свого роду прецедентом. Дуже вчасно й козацька старшина почала діставати гетьманські універсали не тільки на порожні незаселені землі, але й на залюднені села; це означало, що мешканці тих сел повинні були відтепер відбувати на користь своїх нових панів певні повинності й робилися таким способом їм «підданими». Трохи згодом в універсалах ми вже просто зустрічаємо вказівки на те, що мешканці такого от села, яке надається певному державцеві, мають виконувати на його користь «звичайні» повинності. З другого боку, власники порожніх земель, дбаючи про їх заселення, закликали до себе вільних селян, давали їм змогу впорядкувати своє господарство, давали їм робочий інвентар, але за те обертали в своїх «підданих» і накладали на них певні повинності, які називалися характеристичним словом «послуженство». Це послушество виявлялося звичайно в формі допомоги державцеві маєтності при надзвичайних роботах, наприклад при гаченні греблі, або в часі косовиці, жнив, заготівлі на зиму палива. Згодом, коли господарство по маєтностях поширювалося й державці починали засівати не тільки для своєї власної потреби, але й на продаж, вони почали вимагати від селян сталої роботи протягом точно означеного часу, і так погмалу завелася знову «панщина», яка однак довго не переходила 1—2 днів на тиждень. Ще в 1701 році гетьман Мазепа ви-

фронди він карав дуже рішуче. Але зараз же по смерті Богдана Хмельницького запорожці підіймають голову. Запорожжя стає гніздом опозиції проти гетьманського уряду й супроти правлячої старшинської верстви. Запорожці починають вмішуватися в політичне життя України й висувати своїх кандидатів на гетьманство. Московський уряд зрозумів дуже добре, якого корисного для себе союзника він може знайти в запорожцях. Він заводить безпосередні зносини з запорожцями, посилав їм гроші, подарунки, запаси амуніції й поживи. І запорожці дійсно грають на руку московській політиці. Вони піддержують Пушкаря проти Виговського, Бруховецького проти Сомка, Суховія й Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи. Типсьвим представником Запорожжя за Руїни був кошовий отаман Сірко, хоробрий вояк, але без сталих політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то помагав Дорошенкові, то завдавав йому удар у плечі саме в рішучий момент. Один час старшина на Гетьманщині заарештувала Сірка й видала його Москві, як бунтаря й ворохобника. Вона боялася, що Сірко, як колись Бруховецький, домагатиметься для себе гетьманської булави. Сірко був засланий на Сибір, але московський уряд скоро увільнив його й відпустив назад на Україну, де він продовжував свою деструктивну й згубну ролю, як кошовий отаман Запорожжя. (Помер Сірко в 1680 році). Формально по Андрусівському договору 1667 року Запорожжя мало бути в подвійному підданстві: в московського царя й польського короля. По вічному миру 1686 р. запорожці були визнані за підданих виключно Москви. Запорожці дорожили своєю залежністю від далекого московського уряду, а не від ближчого до них гетьмана України. Це давало їм більшу самостійність. Тільки за Мазепи, коли останній зумів високо поставити авторитет гетьманської влади, запорожці стали більше слухняні, хоч і тоді Запорожжя зоставалось осередком, де зароджувалися й звідки виходили всякі рухи, спрямовані проти гетьманського режиму, як це було в історії з Петриком. При кінці XVII ст., коли відновилася боротьба сполучених московсько-українських сил проти Криму, запорожці відіграли поважну військову ролю, як передова сторожа, як авангард союзних армій.

З часу повстання української козацької держави помалу консолідувалося й внутрішнє життя Запорожжя. Воно остаточно сформувалося в демократичну козацьку республіку, де суверенну народню волю виявляла козацька рада, на зразок староруського віча. Рада вибирала на рік старшину: кошового отамана, суддю, писаря та інших урядових осіб. Цілий край, що відповідав території пізнішої Катеринославської й частини Херсонської губернії, був власністю Запорозького Війська, й тут запорозькі козаки в мирний час займалися рибним та звіриним промислом. Економічно й культурно Запорожжя було тісно зв'язане з Гетьманщиною й жило спільним із нею духовим життям. Хоча Запорожжя й не мало ясно виробленого політичного ідеалу, але воно твердо держалося своєрідних понять про козацьку волю й берегло традиції свого демократичного устрою. Через те воно тішилося

дав універсал, у якому заборонив вимагати панщини більш, як два дні на тиждень.

На території Гетьманщини майже до кінця XVII в. було багато зовсім порожніх земель, і такі землі роздавала гетьманська влада державцям дуже охоче, бо кожен, хто дістав якийсь порожній шматок землі, дбав насамперед про те, щоб його заселити. А недостачі в людях також не було: в часи руїни правобережної України маса народу тікала на лівий берег; практикувався в широких розмірах і насильний «згін» населення. Оце здебільшого були ті пересельці, що їх осаджували по своїх маєтностях різні державці, які помагали їм завести своє господарство, але вимагали натомість відбувати послушество. Певна річ, що такі поселенці почували себе більше залежними від державця, ніж ті селяни, що жили тут із давніх часів. Поруч із роздаванням маєтностей за військові заслуги і з оберненням рангових маєтностей у власність старшин або їх вдів та дітей, розвивається в кінці XVII віку скуп старшиною ґрунтів від селян і козаків. Бувало й таке, що козаків насильно повертали в селян і примушували відбувати послушество. Взагалі на ґрунті маєткових відносин старшина, маючи в своїх руках усю владу, дозволяла собі багато надужити і насильств, особливо тоді, коли відносини в кінці XVII віку на Лівобережжі вже сконсолідувалися й адміністраційна влада взагалі зміцніла під сильною рукою Самойловича, а потім Мазепи.

Так помалу відбувався на козацькій Україні поворот до тих відносин, які існували перед повстанням Богдана Хмельницького. Диктували його з невідлажною неминучістю залізні закони економічного розвитку й те становище, яке займала Україна, поставлена в тісний економічний і політичний зв'язок із державами, які перебували стадію переходу від феодалного до капіталістичного ладу.

*

Щоб доповнити образ життя й устрою української козацької держави, необхідно згадати про одну область, що була тісно з цією державою зв'язана й мала великий вплив на її внутрішні відносини, особливо в перші часи після Хмельницького. Це було Запорозжя. В першій половині XVII віку воно грало ролю передового форпосту української козаччини супроти татарсько-турецького світу, а рівночасно служило резервуаром, де збиралися всі невдоволені з польських порядків на Україні елементи. Через те воно було базою й вихідним пунктом майже для всіх козацьких повстань проти Польщі. Звідси розпочав свою акцію й Богдан Хмельницький. Постійні війни, які провадив Хмельницький, давали повний вихід для військової енергії запорожців, а союз гетьмана з Кримом і Туреччиною відхиляв їх увагу від задач оборони південних границь. Під залізною рукою Богдана Хмельницького запорожці були слухняним зряддям українського уряду й не втручалися ні в яку політику. Всякі прояви непослуху або

популярністю в широких масах українського народу, з яких постійно рекрутувалися сміливіші й активніші люди, котрі покидали свої оселі й вступали в ряди цього своєрідного лицарського ордену з доволі аскетичним укладом життя.

*

Образ життя української держави в другій половині XVII в. був би неповний, якби ми не зупинилися на становищі в цій державі просвіти й культури. В осередку культурного життя по старому стояв Київ із своєю знаменитою Могилянською Академією. Заснована в 1616 р. при київському Богоявленському братстві як братська школа, вона була в 1631 р. реформована митрополитом Петром Могилою в колегію на зразок західньо-європейських університетів. У ній викладалися науки майже виключно латинською мовою, а мови польська й українська служили лише за помічні. Викладалися такі науки, як граматика, реторика, поетика, діалектика, логіка й філософія. В київській колегії вчилися діти всіх станів: починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Колегія заснувала свої філії в 1632 р. в Вінниці на Поділлі, а в 1639 р. в Гоцці на Волині. З її професорів із часу до Богдана Хмельницького треба особливо згадати Сильвестра Косова, що став пізніше митрополитом київським, та Інокентія Гізеля, родом німця з Пруссії, який перейшов із протестантизму на православ'я, став ректором колегії й взагалі видатним культурним діячем на Україні.

Колегія була щедро забезпечена матеріально як із боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів. Війни половини XVII в. й особливо смутні часи Руїни відбилися також і на стані колегії. Її студенти здебільшого йшли до війська, пожежі й військова руїна нищили шкільні будинки й маєтності колегії. Але коли з початком 70-х років XVII ст. настало сяке-таке заспокоєння на Україні, починається розцвіт діяльності колегії, яка в 1694 р. дістає почесний титул Академії. На чолі її стоять один за другим такі енергійні й талановиті діячі, як Лазар Баранович, Йоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Йосаф Кроковський, усі — видатні письменники та вчені. Зпоміж вихованців Академії виходить цілий ряд видатних учених, поетів, драматургів, діячів мистецтва; досить згадати славного проповідника Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Степана Яворського, Дмитра Тупталенка, Теофана Прокоповича й цілу низку інших. Серед студентів Академії ми бачимо дітей майже всієї козацької старшини, хоча Академія по старому зостається школою загально-становою, і на її лавах вчилися діти гетьманів поруч із дітьми рядових козаків, міщан і селян. Професорів і взагалі вихованців Академії з половини XVII в. починають запрошувати до Москви, й вони стають там піонерами західньо-європейської просвіти й культури (Єпифаній Славинецький, Артемій Сатановський, Симеон Полоцький). Заразом вони є носіями

українського впливу, який охоплює всі сторони культурного життя в Московській державі: в царині церкви, в шкільництві, в письменстві, в мистецтві. В російській науковій літературі існують спеціальні розвідки про форми й розміри цього українського впливу на московське культурне життя, наприклад праці московського вченого Ейнгорна, петербурзького професора Шляпкіна, професора Харламповича та інших.

Однак в тій просвіті, осередком якої була київська Академія, була своя слаба сторона. Наука Академії була занадто відірвана від живого життя з його щоденними потребами. Вона мала занадто консервативний і до певної міри схолястичний характер. Заснована з спеціальною метою служити справі оборони православної віри, київська Академія уділяла занадто багато ваги теологічним питанням. Основою навчання були мови грецька й латинська. Велику роль в школі і в письменстві грала мова польська. Своя рідна українська мова грала лише помічну роль, на її розвиток і удосконалення зверталось дуже мало уваги. Сама українська книжна мова була занадто прив'язана до своєї церковно-слов'янської основи. Елементом живої народної мови давня дуже нечасто була доступ до літературного вжитку. Таким робом паралельно існували поруч себе дві мови: книжна й народня. На народній мові творилася й розцвітала прекрасна поезія: епічна в формі дум, незвичайно багата лірична, навіть драматична в формі коротких театральних пєс, так званих інтермедій або інтерлюдій. Народньою мовою писалися вірші, вона попадає навіть на сторінки хроніки, нею виголошувалося проповіді, нею листувалися між собою. Але живання народної мови в літературі не вважалося за ознаку виробленого смаку й доброго тону: професори риторики й поетики остерігали своїх слухачів перед впровадженням мови «хлопів і пастухів», як вони висловлювались, до поважної літератури; в церкві, в канцеляріях, у школі панувала суха книжна мова, штучна й незграбна, позбавлена будучності, засуджена на вимерття.

Після того, як на лівобережній Україні запанував відносний спокій, коли почала формуватися заможна верства земельних власників, козацької старшини, коли помалу почало збагачуватися й міщанство в міру того, як розвивалася закордонна торгівля, ми бачимо скорий розцвіт в українській державі матеріальної культури й мистецтва. Накопичення певних матеріальних достатків у руках козацької старшини відбивається насамперед на зрості будівництва, головним робом церковного. Не тільки гетьмани, але й полковники, та навіть нижча старшина будують величаві церкви, монастирі, шкільні будинки. На Україні утворюється особливий стиль, так званий українське барокко, чудові зразки якого до нині прикрашують Київ, Чернігів, Переяслав і навіть зовсім незначні міста й містечка. Розвивається малювання, особливо церковне й портретне, при чім українські малярі дуже влучно наслідують чужоземних, головню італійських. Особливо ж процвітає гравюра. При знаменитій Київсько-Печерській друкарні працює цілий ряд талановитих граверів, учнів відомих майстрів Кілі-

вступало до київської Академії; вертаючися додому, вихованці Академії займали посади вчителів, ставали видатними церковними й культурними діячами. Чимало переселяється на Україну греків та волохів. Українська держава служить предметом атракції для південних славян і взагалі для православних християн на Балканах, пригнічених турецьким пануванням. Поруч із московським царем український гетьман виступає в ролі протектора переслідуваного мусульманством східного християнства. Мандрівець із далекого сходу, сирійський дякон Павло з Алеппа, що переїздив через Україну в 1654—55 рр., залишив нам ентузіастичний опис української землі й її столиці Києва. Його вразив не тільки матеріальний добробут, цвітучий стан сільсько-господарської культури, але й високий рівень просвіти і в народніх масах, і на верхах суспільства. Він бачив, що по селах «усі вмють читати й знають порядок церковної служби та церковні співи; крім того священники вчать сиріт і не залишають їх волочитися по вулицях невігласами»; навіть жінки ходили до церкви з молитовниками в руках, а в Києві в жіночих монастирях він бачив, що всі черниці добре обучені читанню й письму й знайомі з наукою та літературою. Там же у Києві він милувався високим рівнем друкарського мистецтва, малювання й будівництва. Висока культура, м'яка вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вразили Павла Алеппського як контраст до життя на Московщині, де йому довелося перебути більше року в самій столиці і спостерігати побут самих верхів суспільства, аж до царського двору включно. Коли він перебував у Москві, то в нього «неначе замок висів на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почувває себе вільним і веселим окрім тамошніх людей». Коли ж він вступив, вертаючися, на українську землю, його душу, як і всіх його спутників, «залила радість, і серця розширились», вони почули себе немов дома, бо люди на Україні «були приязні, ласкаві й поводитися з нами як із земляками».

Таке саме вражіння високо-культурної країни робила Гетьманщина й на інших чужоземних подорожніх, які переїздили її на переломі XVII і XVIII століть, за золотої доби Мазепи. Московський подорожній піп Іван Лукянов, що переїздив її в 1701 році, був уражений красою архітектури українських міст Глухова, Кролевеця, Батурина, Ніжина, а особливо Києва. Вразило його й те самостійне місце, яке мала українська жінка в домашнім і суспільнім житті. Данський дипломат Юст Юль, їдучи тим самим шляхом у 1711 році, навіть після московської руйни 1708—9 рр. був здивований багатством і культури краю. Чистота, чепурність українців, їх гарні будівлі нагадали йому Данію. Так само вразила його надзвичайна чемність українського населення й те, що жінки ходили до церкви з молитовниками.

Так, навіть обмежена й неповна форма власної держави, якою була українська держава кінця XVII віку, дала змогу українському народові, серед тяжких війн і спустошень, розвинути найкращі сто-

янів із Нюрнберга; серед них можна назвати імена Мігури, Тарасевича, Щирського, котрі утворюють цілу школу. Друкарні київська, чернігівська й новгород-сіверська випускають багато книжок слов'яно-українською, польською й латинською мовою, й ці книги обслуговують не тільки Україну, але й Польщу, Москву й балканські землі.

В зв'язку з розвитком культурних потреб життя розвивується на Гетьманщині при кінці XVII віку гутницький (шкляний) промисел, а також папірництво, головним чином у північних полках — Стародубському, Чернігівському й Ніжинському, де було багато лісів та води. Розвинулося також і ліярництво: так зване: «людвісарство», себто виливання річей із міді, й «ковісарство», яке мало діло з циною (оливом). На Україні були прекрасні майстри, що виливали гармати, дзвони, казани, ківлі, всякий посуд та інші вироби, особливо вживані для горільчаного промислу. Осередком ліярництва були Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський і Глухів. Високого мистецтва досягла різьба на дереві (пам'ятками є чудові різьблені іконостаси в цілій низці українських церков) і килимарство, зразки якого так само, як і зразки шовкових тканин XVII віку, що збереглися по музеях, чарують наше око своїм високим артизмом.

Коли трохи заспокоїлися бурі й заколоти часів Руїни, ми бачимо, що українська молодь відновлює давній звичай їздити за кордон до чужих країв, щоб там здобувати або закінчувати вищу освіту. І коли давніше, за литовсько-польської доби їздили діти панів, шляхти й заможнішого міщанства, то тепер їдуть діти козацької старшини й навіть простих козаків, їдуть іноді без грошей, бідують, але вперто змагаються здобути освіту в європейських високих школах. На Україні не мали ніколи того упередження проти західно-європейської науки, яке існувало, наприклад, у Москві, що проти нього мусів так енергійно боротися цар Петро I. Він силою мусів висилати молодих людей на захід для науки. Українці їздили зовсім добровільно. Їм не шкодило в очах земляків ані трохи те, що вони вчилися в римокатолицьких або протестантських школах. Так, наприклад, князь Йосиф-Езекііл Курцевич учився на початку XVII ст. в Падуанському університеті, але, повернувшись на Україну, став архимандритом Запорозького монастиря в Трахтемирові, а в 1621—29 рр. був єпископом Володимирським і Берестейським. Коли ж він попав на Московщину, то скінчив свої дні на засланні. В кінці XVII в. Теофан Прокопович скінчив єзуїтську колегію в Римі, і це не перешкодило йому по повероті зайняти професорську катедру в Києві. Знов же таки не мало чужоземців приїздить і оселяється на Україні в характері лікарів, архитектів, механіків, військових, навіть професорів. Ще з часів Богдана Хмельницького помічається дуже сильний приплив югославян, головню сербів. Цілі сотні й тисячі сербів вступають до українського війська й багато з них досягають високого становища. Вже в другій половині XVII в. ми знаємо десятки генеральних старшин, полковників і сотників із сербів. В початку XVIII в., як побачимо далі, цей приплив сербського елементу на Україну ще збільшується. Багато сербської молоді

Слабченко, Соціально-правова організація Січі Запорозької. «Праці Комісії для вивчення історії зах.-рус. і україн. права», т. 3, Київ 1927. Н. Петров, Київська Академія, «Записки Істор.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук», т. I, 1919; його ж: Киевская Академія во второй половинѣ XVII в., Київ 1895. С. Голубевъ, Історія Київской Духовной Академіи, Выпускъ I, Київ 1886. Al. Jabłowski, Akademia Kijowsko-Mohylańska, Kraków 1899—1900; його ж: W sprawie Akademji Kijowsko-Mohylańskiej, „Kwart. Histor.», 1902. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні, Київ 1924; його ж: Історія книжної справи на Україні, Київ 1924. К. Харламовичъ, Малоросійське впливє на великорусскую церковную жизнь, Казань 1914. Ів. Огієнко, Українська культура, Катеринослав-Ляйпциг, 1923. Н. Мірза-Авакянц, З побуту української старшини кінця XVII віку, «Записки Україн. Наукового Т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині», т. I, Полтава 1919. В. Модзалевський, Гути на Україні, Київ 1926; його ж: До історії українського ліярництва, «Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства», Київ 1921. М. Кошарнівський, З історії папірництва на Чернігівщині, «Бібліологічні Вісті», Київ 1930, кн. III і IV.

рони своєї вдачі й досягти такого рівня просвіти й культури, який сміливо дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII віку поруч із найбільш освіченими країнами Європи. Такий був благодійний вплив життя у своїй власній державі, де українці мали змогу до певної міри влаштуувати своє життя по своїй власній уподобі.

ЛІТЕРАТУРА

М. Василенко, Територія України XVII віку, «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», Київ 1927. Ів. Крип'якевич, Студії над державою Богдана Хмельницького, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. 129, 130, 134—135, 139—140, 147, 151. Львів 1920—31. М. Слабченко, Центральныя учреждения Гетманщины XVII—XVIII ст. Одеса 1918; його ж: Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII віків, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 116, Львів 1913; його ж: Малорусский полкъ въ административномъ отношеніи, Одеса 1909. Л. Окиншевич, Рада Старшинська на Гетьманщині, «Україна», 1924, кн. 4; його ж: Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст., «Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права» Укр. Акад. Наук., т. 6, Київ 1929; його ж: Генеральна Старшина на лівобережній Україні XVII—XVIII вв., там же, т. 2, Київ 1926. В. Модзалевський, Перший військовий підскарбій Роман Ракушка, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук. т. I, Київ 1919; його ж: До історії млинського права Гетьманщини, «Записки Укр. Наук. Тов.», т. XIII, Київ 1914. М. Тищенко, Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII в., «Праці Ком. вивч. зах.-рус. і україн. права», т. 3, Київ 1927. А. Лазаревський, Малоросійські посполитые крестьяне (1648—1783), Київ 1908; укр. переклад у т. 22 «Укр. Істор. Бібліотеки», Львів 1902. В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України вь XVII—XVIII вв., том I, в. 1. Прага 1924. В. Барвинський, Крестьяне вь лѣвобережной Украинѣ вь XVII—XVIII вв., «Записки Харьковского Университета», 1909, кн. I—III і окремо, Харків 1909. М. Ткаченко, Нариси з історії селян на лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук.», т. XXVI, Київ 1931. М. Слабченко, Господарство Гетьманщини, т. I, Землеволодіння та форми сільського господарства, Одеса 1923; його ж: Організація хозяйства України отъ Хмельниччини до мирової війни, тт. 1—2, Одеса 1922. П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук. тт. VII—VIII, Київ 1926. Д. Багалій, Магдебургское право вь городахъ лѣвобережной Малороссіи, «Журналь Минист. Народн. Просвѣщ.», 1892, кн. III; укр. переклад у тт. XXIII—XXIV «Руськ. Істор. Бібліотеки», Львів 1903; його ж: О судьбѣ городского самоуправления вь малоросійскихъ городахъ XVII—XVIII вв., «Труды XIV Археологическаго Съѣзда», Москва 1914. П. Клименко, Запально-руссіє цехи XVI—XVIII ст., Київ 1914; його ж: Цехи на Україні т. I, Київ 1929. А. Єршов, Ніжинські цехи в першій половині XVII в. Збірник «Чернігів і північне Лівобережжя», Київ, 1928; його ж: До історії цехів на лівобережжі XVII—XVIII вв., «Записки Ніжинського Інституту Народн. Освіти», кн. VI, 1926. Ор. Левицкій, Очерки народної жизни Малороссіи во второй половинѣ XVII в., «Кіевская Старина», 1901, кн. 1—12 і окремо, Київ 1901; нове, українське видання: По судах Гетьманщини, Харків 1931. Д. Зварницькій, Історія запорожскихъ козаковъ, т. I, вид. 2, Петербургъ 1900; т. II, Петербургъ 1895; його ж: Славный кошевой атаманъ Ив. Д. Сирко, Петербургъ 1894. М.

VII

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ. МАЗЕПА ОКУПУЄ ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АРЕШТ ПАЛІЯ. ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ. БАТУРИН І ПОЛТАВА. МОСКОВСЬКИЙ ТЕРОР. СМЕРТЬ МАЗЕПИ НА ЕМІГРАЦІЇ. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ. ПОХІД ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. ПРУТСЬКА КАМПАНІЯ. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРЛИКА НА ЕМІГРАЦІЇ.

Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч, як уже було згадано, інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України. Головною причиною війни з московського боку було бажання відкрити доступ до берегів Балтійського моря, які належали Швеції. Цар Петро заключив союз із курфюрстом саксонським Августом, який незадовго перед тим був обраний на польського короля. Август хотів відняти у шведів Лівонію, уступлену їм Яном Казимиром у 1660 р. по договорі в Оливі. Він мав почати війну як курфюрст саксонський, але зобов'язався втягнути в війну також і польську Річ Посполиту. Пристав до коаліції проти шведів і король Данії, який мав претенсії на герцогство Шлезвіг-Голштинське, якому підпомагала Швеція. Союзники не мали ніякого спільного пляну війни і взагалі, як виявилось, були дуже мало до цієї війни підготовані. Вони рахували на те, що Швеція, на чолі якої стояв зовсім молодий король Карл XII, ще менше від них підготована до війни. А головне — вони надіялися заскочити шведів несподівано. Війну почали в кінці 1700 р. одночасно Данія й король Август. Данія окупувала своїм військом Шлезвіг-Голштинію, а Август обложив своїм саксонським військом Ригу. Але Карло XII приготував союзникам ще більшу несподіванку: він висадився з військом коло Копенгаги, зовсім неприготованої до оборони, й примусив данського короля чим скорше заключити мир і вийти з коаліції. Вся данська кампанія закінчилася в кілька тижнів. Цар Петро дожидав тільки звістки про закінчення мирових переговорів із Турцією, щоб, маючи розв'язані руки, й самому кинутися на шведів. На другий день по одержанні звістки про бажаний мир, він оповістив шведам війну. Це сталося 19 серпня 1700 року, рівно через день

після того, як один із членів коаліції, данський король уже замирився з Швецією. Цар Петро обложив з своїм військом кріпость Нарву на південному березі Фінської затоки. Війська було в нього 40.000, але це були дуже погано вивчені молоді рекрути, під командою чужоземних офіцерів, бо своїм Петро ще не довіряв. Облога Нарви посувалася наперед дуже мляво, а тимчасом несподівано появився всього з 8.000 відділом сам Карл і сміливим ударом розбив 20 листопада цілу московську армію. Погром був страшний: всі генерали й офіцери поздавались у полон, боячися своїх власних солдатів; тисячі полонених, увесь обоз, військовий скарб, уся артилерія потрапили до рук шведів. Карл XII рішив, що й другий його противник остаточно розбитий, і звернув тепер свої сили проти третього ворога, Августа Саксонського.

Але Карл XII дуже помилився щодо царя Петра: страшний погром не тільки не знеохотив Петра й не примусив його уласти на дусі, але навпаки — викликав у ньому надзвичайний приплив енергії й непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби. Хоча ще по Переяславському договору й на основі своєї попередньої практики московські царі ніколи не вживали збройних сил України проти ворога, який безпосередньо України й українських інтересів не зачіпав, але цар Петро зразу притягнув до участі в війні також і українські війська: виступаючи сам у похід проти Нарви, цар звелів, щоб туди ж вирушив і 12.000 корпус українського війська під командою полковника Обидовського. Але не встигли українці досягти такої далекої мети походу й дійшли лише до Пскова, як під Нарвою було вже все скінчене. Українці дуже багато потерпіли в цім поході від холоду й голоду, й кілька тисяч їх згинуло зовсім або вернулися додому інвалідами. На зміну цьому корпусові цар викликав новий 7.000-й корпус. Тимчасом Карл розбив Августа в Лівонії й переніс військові дії на Литву. Цар зміцнив свій союз з Августом новим договором і зобов'язався піддержувати союзника всіма силами. Тепер уже втягалася в війну Польська Річ-Посполита. Вона вимагала від Петра як компенсації зречення прав на решту правобережної України, яка ще залишалась у підданстві в царя. Звістка про це дуже стривожила гетьмана Мазепу, й він протестував перед царем проти всяких уступок полякам коштом України.

Однак гетьман скоро одержав наказ іти з військом на поміч польським союзникам царя на Білорусь. Крім того цілий корпус українського війська під проводом полковника Апостола був висланий на північ, де українці разом із москалями розбили шведського генерала Шліпенбаха під Ерестфером у Ліфляндії. Українці захопили велику військову здобич, але російські начальники відняли її в них. Взагалі українські козаки дуже нарікали на погану поведінку з ними московської команди, на тримання їх у голоді, невиплату грошей і всякі угиски. Беручи участь у тяжкій війні в незвичайних для них кліматичних умовах на півночі, кладучи свої голови за чужу для них справу, українці не тільки не діставали ніякої нагороди, але ще й

знавали всяких кривд та образ від москалів. Через війну припинилась українська торгівля з балтійськими портами, наванзані з заходом торговельні звязки рвались, українські експортери несли величезні втрати й ціле економічне життя України руйнувалось. Це все робило війну дуже непопулярною на Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання.

А цар Петро вимагав щораз нових жертв з боку України. В 1702 р. Карл зовсім розбив Августа й захопив Варшаву й Краків. Багато поляків почало покидати Августа й переходити на шведський бік. Появився навіть претендент на королівство, якого піддержував Карл супроти короля Августа: це був Станіслав Лещинський, воєвода Познанський. Вся Польща розділилася на дві партії: одна стояла за короля Августа, друга за Станіслава Лещинського. Прихильники Августа вважалися за союзників Москви, Станіслава Лещинського піддержували шведи. Тепер фронт бойових операцій, в яких мусіло брати участь українське військо, розтягнувся на всі пограничні з Гетьманщиною польські провінції: на Білорусь і на правобережну Україну. Щоб піддержати прихильників Августа на Білорусі, гетьман Мазепа мусів вислати туди в 1703 р. 12.000-й козацький корпус під проводом полковника Миклашевського, а сам із царського наказу вирушив весною 1704 р. з цілою українською армією в 40.000 людей на правий берег Дніпра. Цей період дав йому змогу окупувати правобережну Україну, й він старався з того часу, щоб ця окупація обернулася в прилучення правого берега Дніпра до Гетьманщини.

Становище правобережної України під той час було уже складне. Як знаємо, по договорах Бахчисарайському з 1681 р. і по Московському з 1686 р. більша частина правобережної України залишилася за Польщею; тільки Київ із околицями дістався Москві, та ще Камянець із частиною Поділля залишався в турецьких руках. Мир із Туреччиною в 1699 р. вернув Польщі й Камянець. Одначе влада Польщі над правобережною Україною була не безумовна: Польща була зобов'язана по договору з Москвою не заселявати цілої смуги землі, яка тяглася здовж правого берега Дніпра, починаючи трохи нижче від Києва й до самого Чигирина. Ця смуга мала залишатися порожньою, свого роду буфером між лівобережною козацькою Україною й Україною польською. Властиво кажучи, під владу Польщі ціла правобережна Україна повернулася як пустиня: міста й села лежали в руїнах, населення було знищене або розбіглося на всі сторони й ховалося по мало доступних місцях. Спочатку польський уряд заходився наново колонізувати Поділля. Але діло посувалося дуже помалу. Тимчасом Польща мала потребу в постійній охороні своїх українських провінцій від татарського степу. Тому король Ян Собеський прийшов до рішення відновити знищену тут козацьчину. Він видав у 1684 р. універсал, яким дозволив козакам селитися на місцях, де колись існували старі міста, такі, як Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань. І в наступному 1685 р. польський сойм формально відновив козацьчину. Настанов-

ляється козацьким гетьманом полковник Могиленко, й йому доручається організувати козацьке військо та розселювати його по всьому краю. Це викликає тривогу й незадоволення московського уряду й лівобережного гетьмана, виникають дипломатичні конфлікти. Але колонізаційний рух росте з стихійною силою. На заклик Могиленка звідусіль починають сходитися переселенці: з лівобережної України, з Волині, Полісся, Галичини, Молдавії. Всіх приваблює обіцянка свободи й володіння землею, скільки хто захоче її взяти: родючі чорноземні простори лежали вільні й незаняті, аби була охота на них працювати. Мов із під землі виростають козацькі полки й сотні: кожен із прибулих переселенців записується в козаки й хоче одночасно орудувати шаблею й плугом. Серед козацьких полковників висуваються особливо Самусь у Богуславі, Абазин у Брацлаві, Палій у Хвастові та Іскра в Корсуні. Кожен із них у своєму полку енергійно провадив організаційну й колонізаційну діяльність. Гетьманом над новою козацькою королю після смерті Могиленка призначив Гришка, а потім Самуся. Та найбільше визначився серед нових козацьких діячів полковник хвастівський Семен Палій, родом із Чернігівщини. Це була людина освічена і вже немолода. У його голові роїлися широкі політичні пляни. Заснувавши свій осередок у містечку Хвастові, 60 кілометрів від Кієва, майже на самій границі з Гетьманською Україною, Палій енергійно взявся за заселення цілої північної й середньої України. Вже 1694 р. він писав до гетьмана Мазепи: «Я знайшов цей край пустинною й працював коло Хвастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волищини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу імени Божого».

Палій правив своїм полком дуже самостійно так, наче над ним не було ніякої верхньої влади. Але перші роки він уникав зачіпок із польськими властями. Він приймав дуже енергійну участь у боротьбі з татарами й турками, робив дуже сміливі походи й заходив аж до берегів Чорного моря. Своїми походами він здобув собі велику бойову славу. Однак Палієві не вдалось уникнути конфлікту з польською владою. Річ у тому, що в міру того, як знову заселялася правобережна Україна, почали пригадувати про свої права на землю діти й внуки вигнаних колись звідти за Хмельницького панів і шляхти. Із скринь та з архівів витягали вони тепер старі документи, з яких було видно, що землі, які опанувала вільна народня колонізація, належали кілька десятків літ назад окремим власникам. І діти цих власників почали заявляти свої права. Але Палій не визнавав ніяких прав і не допускав колишніх власників до їхніх бувших маєтків. Він не церемонився й з шляхтою сусідніх із його полком околиць; він розставляв своїх козаків на «лежі» (кватирі) по шляхетських маєтках. Це, розуміється, викликало незадоволення й скарги на Палія.

Сам Палій голубив у душі плян організувати на правому березі козацьчину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана

й таким способом злучити до купи обидві частини розірваної на-двоє України. Очевидно, що про це марив у ті часи кожен український патріот. Цей плян, як видно, виник у Палія дуже вчасно, бо вже в 1688 р. він звернувся до московського уряду, через гетьмана Мазепу з пропозицією прийняти його з цілим хвастівським полком у підданство московському цареві. Але в Москві не хотіли вплутуватися в новий конфлікт із Польщею, з якою тількищо заключили «вічний мир», і Палієві відмовили. Чутка про зносини Палія з Москвою дійшла до польських властей. Вони схопили Палія й посадили в тюрму. Але Палій утік із тюрми, вернувся до своїх козаків, витіснив польську залого з Хвастова й знову став правити своїм полком як незалежний володар. Він продовжував зносини з гетьманом Мазепою; з польською владою не раз доходило в нього до ворожих сутичок. Одного разу був висланий проти Палія цілий відділ польського війська, але Палієві на поміч прийшли козаки з лівого берега, й вони вкупі відбили поляків.

Та ось у 1699 р. Польща заключила мир із Туреччиною. Поділля вернулося до Польщі, турки остаточно зреклися своїх претенсій до правобережної України, й козаки були тепер більше для Польщі не потрібні. В тому ж самому 1699 р. сойм постановив скасувати в межах Польщі козачину, й коронний гетьман Яблоновський видав наказ гетьманові і всім полковникам, щоб вони розпустили козаків і здали укріплені місця польській команді.

Але козаки не послухали. Польська влада вислала в 1700 р. чотири тисячний відділ війська з артилерією проти Палія. Одначе Палій розбив цей відділ. Це був уже відкритий розрив із Польщею. Але польський уряд був зайнятий шведською війною. Щоб приборкати козаків, було оповіщене посполите рушення шляхти в усіх трьох воєводствах: київському, волинському й подільському. Самусь із свого боку розіслав універсали до всього народу, підіймаючи його на війну. Він оповіщав, ніби присягнув за весь український народ на Правобережжі бути вірним цареві й слухатися гетьмана Мазепи. Головною опорою польської влади в краю була сильна укріплена фортеця в Білій Церкві. Самусь і Палій спільними силами обложили її. Польське військо, яке рушило виручати Білу Церкву, вони розбили під Бердичевом. Нарешті після сімох тижнів облоги козаки штурмом здобули Білу Церкву. 28 гармат, великі запаси пороху і всякої амуніції були їх трофеями. Зпід Білої Церкви Самусь рушив до другої важкої фортеці, до Немирова на Поділлі, й також здобув його. По всьому краю розлилося народне повстання, як колись за Богдана Хмельницького. Навіть дехто з шляхти пристав до повстання, наприклад, відомий поет-демократ Данило Братковський, який стояв у близьких зносинах із Мазепою й за своє спочуття до повстанців заплатив головою, коли попав до рук польських властей.

Мазепа уважно стежив за розвитком подій на Правобережжі. Він радив цареві Петрові, щоб той прийняв під свою владу правобе-

режну Україну, принаймні хоч Білу Церкву з Палієм. Але цар не хотів про це й чути: він зовсім не хотів псувати своїх союзних відносин із Польщею, котра була втягнута в війну проти шведів. Він не тільки не думав приймати Палія в підданство, але вимагав, щоб Палій припинив повстання й покорився Польщі, й не дозволив Мазепі подати ніякої помочі повстанцям.

Народне повстання було здане на свої власні сили, й польський уряд його приборкав. Польський гетьман Сінявський вирушив із цілим військом. Він випер Самуся з Немирова, потім обложив Ладизжин, де замкнувся полковник Абазин. Після геройської оборони Ладизжин узято штурмом, усіх оборонців поголовно винищено, при чім загинуло 10.000 народу, а Абазина посаджено на кіл. Після здобуття Немирова й Ладизжина почалися страшні репресії. Багато тисяч повстанців покарано смертю, в 70.000 людей обрізано ліве вухо... Один Палій держався в своїй Білій Церкві. Сінявський посилав листи за листами до гетьмана Мазепи, прохаючи допомоги проти повстанців. Але Мазепа не міг підняти руку на своїх земляків і одновірців. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейноди, дав притулок у себе й козакам, які вернулись після погрому на правому березі Дніпра.

При таких обставинах раптом Мазепа дістав весною 1704 р. наказ від царя вирушити з цілою українською армією на правий берез Дніпра і йти в глиб Польщі на поміч партії короля Августа Саксонського проти партії Станіслава Лещинського. Мазепа окупував Київщину й Волинь. Він вислав уперед 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола й Мировича, котрий прилучився до саксонських військ і оперував разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки під проводом Апостола розбили шведський відділ Лейонгельма і взяли в полон 300 шведів. Козаки Мировича взяли участь у здобутті від шведів Варшави. Сам Мазепа задержався в Бердичеві. В нього виник конфлікт із Палієм. Хоча Мазепа й Палій хотіли того самого — злуки правобережної України з Гетьманщиною, але вони дуже ріжнилися своїми політичними поглядами й своєю тактикою. Палій був ширій демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорозькій Січі; він ворогував проти панів і шляхти. В очах Мазепи він був небезпечний демагог, тим більше, що народні маси дуже любили Палія, для яких він був «козацький батько». Мазепа боявся, що Палій захоче й при ньому грати якусь самостійну ролю, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях до гетьманської булави. Щоб збутися такого небезпечного союзника, Мазепа звелів заарештувати Палія й вислав його до Батурина, а потім до Москви. Звіди Палія заслано до Сибіру. Конфлікт між Мазепою й Палієм зробив глибоке вражіння на народні маси: ще й донині збереглася в численних варіантах пісня про Мазепу й Палія, де всі симпатії народу лежать по стороні Палія.

Карл XII розбив Августа й вигнав його з Польщі. Шведи взяли Львів, і українське військо мусіло відступити. Одначе Мазепа вдержав за собою Волинь і Київщину й, коли Карл погнався далі на захід за Августом і переніс війну до Саксонії, 40-тисячна українська армія під проводом Мазепи рушила літом 1705 року до Галичини. Львів і ціла Галичина були окуповані українським військом. Воно дійшло аж до Сандомира. Одначе нові перемоги Карла привели до нової зміни в військовій обстанові. Шведи рушили були на Литву, й сам Карл підійшов до Городна. Литовські магнати й шляхта стали переходити на його бік, визнаючи королем Станіслава Лещинського. Москві старалися затримати наступ шведів, і ранньою весною цар Петро викликав на поміч Мазепу, який у березні 1706 року прибув до Мінська з 14.000 війська. Козаки стали залозами в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах. Тут козакам не пощастило: шведи взяли Несвіж, де загинув Миклашевський, полковник стародубський, а потім після довгої облоги добули й Ляховичі, де попав у полон Минович, полковник перяславський. Тимчасом Карл XII, затримуючи ворогів дрібними сутичками на Литві й Білорусі, кинувся з головними своїми силами до Саксонії й окупував її аж до Липська. Це примусило Августа почати переговори про сепаратний мир. 18 вересня в Альштранді заключено мир: Август зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського й розірвав свій союз із Москвою. Карло мав тепер змогу обернутися з усіма своїми силами проти останнього свого ворога, проти царя Петра.

Восени 1707 року Карл рушив з Саксонії на схід. Йому властиво треба було знову завойовувати Польщу, окуповану українсько-російськими військами при допомозі прихильників Августа. Невідомо одначе було, куди він саме рушить, чи на Польщу й звідти на Україну, чи на Литву й звідти просто на Москву. На Україні почалася тривога. Цар Петро звелів гетьманові Мазепі стягати до купи свої сили й почати поспіхом укріпляти самий Київ. Україна вже сьомий рік несла тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях — у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них справу, а цар вимагав щораз нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилося безконечне число хліба й усяких інших харчів; торгівля припинилась; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи. Серед народу, серед козацтва й навіть серед козацької старшини йшли голосні нарікання: коли ж цьому нарешті буде кінець? Непевні політичні перспективи примушували задумуватися над будучою долею України. Було ясно, що для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу. Мазепа хотів удержати за собою правобережну Україну. Цар Петро готовий був віддати її назад Польщі, аби тільки знайти в ній союзників проти Карла. Ходили чутки, що він готовий віддати Україну як компенсацію кому вгодно, — полякам, шведам, аби тільки ку-

лити собі цією ціною шматок побережжя Балтійського моря. На Україні боялися, що коли Карл піде просто на Гетьманщину, то цар залишить її на її власні сили, аби оборонити свої придбання на півночі й саму Москву. Все це утворювало на Україні незвичайно тривожний настрій і приводило до того, що українські патріоти разом із самим старим гетьманом мусили поважно задуматися над питанням, що далі буде з Україною й що далі їм треба робити. Виникла думка: чи не пошукати яких інших політичних комбінацій, ніж протекторат московського царя?...

Ми підходимо тут до виключно важного в українській історії моменту, який звичайно звязують із іменем одної особи, а саме особи гетьмана Мазепи. Це так звана «зрада» гетьманом Мазепою московського царя й його перехід на бік шведів. Небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу, як цей учинок знаменитого гетьмана. Можна сміливо сказати, що весь дальший розвиток українського життя й спеціально розвиток українсько-російських відносин відбувався протягом трохи не цілих двох століть під вражінням і під знаком трагічного кроку гетьмана Мазепи. Досить буде пригадати, що вже в наші часи, на початку 20-го століття, український визвольний рух був охрещений його ворогами іменем «мазепинства», а прихильників цього руху називано «мазепинцями». Біля імени Мазепи накопичилося з одного боку страшенно багато ненависти й злоби, а з другого, не менше того романтичної ідеалізації. І те й друге так впливало на самий хід історичних дослідів, що майже до самого кінця XIX століття історіографія не знає ні одної спроби хоч трохи об'єктивно, *sine ira et studio*, розглянути життя й діяльність славного гетьмана. Коли додати до цього, що до самого кінця XIX ст. в Росії й неможливо було об'єктивно писати про Мазепу, без небезпеки стягнути на себе підозріння в політичній нельояльності, трохи не в державній зраді, то буде зрозуміло, чому навіть широка спеціальна монографія про Мазепу, написана в 1885 році знаменитим українським істориком Костомаровом, дуже далека від історичної об'єктивности. Лише в 1897 році появилася перша праця, яка старалася спокійно розглянутися в історичній обстанові початку XVIII ст. й оцінити особу і вчинки гетьмана Мазепи не в залежності від традиційних і передузятих поглядів. Це була монографія Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа». Вона викликала живий обмін думок серед спеціалістів і стала щасливим початком. Нові розсліди, а особливо нові матеріяли, знайдені по закордонних архівах, пролили багато нового світла, й трагічний момент української історії, звязаний із іменем гетьмана Мазепи, представляється нам сьогодні зовсім інакше, ніж представляла його раніше офіційна російська історіографія, а за нею повторювали й інші історики, навіть деякі українські.

Передовсім вияснено, що ціла справа зовсім не була індивідуальним учинком самого гетьмана Мазепи, ніби то подиктована якимись його особистими мотивами: це був рух цілої старшинської верстви, який

тільки виніс наверх самого гетьмана, як головного представника цієї верстви й як голову української держави. Друге, цей рух опирався на певну історичну традицію і в очах його учасників представлявся логічним і необхідним виходом серед тих обставин, які утворилися в часі війни між Швецією й Москвою. Шведсько-український союз 1708 року, заключений між королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, не був якимсь небувалим явищем в історії української держави. Ми бачили вже, як Богдан Хмельницький старався спертися на поміч Швеції в боротьбі проти Польщі. Ми пригадуємо, як він заключив із дідом Карла XII тісний військовий союз і провадив спільно з шведами війну проти Польщі, не вважаючи на те, що ця війна в той час йшла в розріз із політикою Москви. Швеція, як держава, що не мезувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі знайти Україна. З упадком самостійного становища України по смерті Хмельницького й з переходом її на становище васала Москви, шведсько-українські відносини самі собою мусіли перерватися. Тепер, на початку XVIII ст. Швеція знову виступає на політичному обрії України в критичному моменті, коли перед Україною знову повстає грізне питання: бути чи не бути? Обставини склалися так, що перемога кожного з могутніх противників несла українській державі загибель: у разі перемоги Карла Україна зробилася б добучею його союзника Станіслава Лещинського, нового польського короля; перемога Петра привела б до остаточного скасування всякої автономії України, як це вже показала практика перших років війни; цар Петро зовсім не збирався боронити Україну, яко таку, проти шведів і поляків; він визискував її сили для своїх власних цілей, у разі ж потреби готовий був покинути її на її власну долю або ж отверто пожертвувати нею для врятування своїх інтересів, котрі лежали для нього на берегах Балтійського моря, а не на середньому Дніпрі.

Отже при такому становищі в представників провідної на Україні старшинської верстви вже в перших роках війни мусіла повстати думка, що треба самим подумати про свою власну долю. Чим ширше розгорталася військової події й чим більші жертви мусіла складати Україна на вітар цієї чужої для її інтересів війни, тим глибше незадоволення поширювалося в усіх кругах українського населення. До гетьмана з усіх боків йшли скарги на різні кривди, надужиття й нестерпні тягари, які терпіло населення України від московських властей у звязку з війною. Щорічне висилання тисяч людей на фронт, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, цілковите припинення торгівлі з закордоном, усе це з кожним роком щораз більше руйнувало край і захитувало самими основами добробуту. Кінець-кінців населення обвинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину з гетьманом на чолі. І коли в кінці 1706 року козацькі полковники Апостол і Горленко звернулися до Мазепи з словами: «Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть,

«Якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!» — то ці слова були відгуком того, що думалось і говорилося по цілій Україні. Вже весною 1707 року, коли українська головна команда перебувала в Жовкві в Галичині, вища старшина зібралася на таємну нараду в помешканні генерального обозного Ломиковського й обмірковувала статті Гадяцької умови Виговського з Польщею з 1658 р. Всі факти вказують, що думка про залишення Москви й перехід на бік її ворога — Швеції, щоб рятувати Україну, зовсім не була винаходом самого Мазепи; вона була спільною всім відповідальним керманичам української політики, й перехід на бік Карла XII був, можна сказати, навязаний Мазепі самою старшиною.

Сама історія зносин Мазепи з Карлом, по своїй суті глибоко таємних, ще й досі вкрита великою таємницею. Все, що ми знаємо про них, це згадки й записки сучасників, зроблені вже значно пізніше, post factum і здебільшого з певною політичною метою. Такий характер носить, наприклад, записка одного з найближчих до Мазепи людей, його генерального писаря Орлика, зроблена більш як 12 літ після подій із метою цитати від московського уряду амнестію. А вона, ця записка, є одним із найважливіших документів до історії Мазепиного заміслу. Скільки можна судити з ріжного роду сучасних звісток і пізніших документів, зносили Мазепи з противниками Петра розпочалися в 1705 р., коли він перебував із українським військом у Польщі. Ініціатива вийшла з польських кругів, які піддержували кандидатуру на польський трон Станіслава Лещинського. Є відомості, що вже восени 1705 року Станіслав Лещинський заслав до Мазепи таємного посланця. Можна думати, що піддержуючи ці таємні зносини з ворогами Москви, Мазепа ще не будувал ніяких конкретних плянів, аж поки на нього не почала налягати козацька старшина, домагаючися, щоб він відпав від Москви, й не знаючи ще, що гетьман уже стоїть у таємних зносинах із ворогами царя. Всі найближчі співробітники, впливові старшини: генеральний обозний Іван Ломиковський, полковники Апостол, Горленко, Зеленський, усі вони, як нам відомо, дуже наставляли, щоб гетьман використав тяжке становище Москви і врятував Україну за допомогою шведського союзу. М. Грушевський у статті про «Шведсько-український союз 1708 року» підкреслює, що в своїх плянах перейти на бік шведів козацька старшина спиралася на стару традицію шведсько-українського союзу з часів Б. Хмельницького й Виговського і що вона властиво потягла за собою старого гетьмана. І тільки після настирливих просьб і умовлянь зважився Мазепа на якісь конкретніші кроки, знову таки покищо в сфері таємних переговорів. Він узяв усю справу у свої досвідчені руки й свідомо перебрав цілу відповідальність за неї сам на себе.

Які були мотиви, що спонукали Мазепу до цього? Навіть якби ми не знали з його власних уст ніякого умотивовання, то й тоді тяжко було б допустити, щоб тут грали ролю мотиви особистого характеру, наприклад, бажання ще більших почестей чи слави. Мазепі вже ми-

нуло 70 років. Він був бездітний удівець. 20 років був він гетьманом під протекторатом московського царя й користувався з боку царя необмеженим довірям і повагою. Цар зробив його першим кавалером ордену св. Андрія Первозваного, виклопотав для нього титул князя Святої Римської Імперії. Для того, щоб у таких літах і при таких обставинах поставити все на карту й кинутися назустріч невідомій будучині, для цього були потрібні якісь інші мотиви, ніж бажання титулів і влади: того, й другого старий гетьман мав досить.

Мотиви свого небезпечного й необчислимого в своїх наслідках кроку розкрив нам сам Мазепа в деяких своїх деклараціях, які дійшли до нас безпосередньо або посередньо. Так, Пилип Орлик, котрий хотів реабілітувати себе 12 років згодом, пише в своїй записці, що коли Мазепа восени 1707 р. відкрив йому свою грізну тайну, то заприсягся перед ним на хресті й на євангелії в таких словах: «Я кличу всемогучого Бога в свідки і заприсягаю, що не ради високих почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що есте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користи всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю ради якихнебудь приватних інтересів, то нехай лобє мене душею і тілом Бог, в Тройці Святій Єдиний, і безневинно понесені муки Христові». Тяжко допустити, щоб 70-літній дід, який протягом цілого свого життя виявив себе незвичайно ревним сином православної церкви, складав фальшиву присягу, стоячи вже на порозі могили.

В своєму договорі з Військом Запорозьким у Бендерах 1710 року Орлик писав, що «славної пам'яті Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшись правдою й ревністю за цілість отчизни, прав і вольностей військових, послідуєчи і наслідуючи антецессора свого, славної пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, віддавсь в оборону найяснішого короля шведського». Та сама думка проводиться в опублікованому вперше М. Грушевським «Короткому представленні причин, через які Україна вийшла зпід московської протекції», складеному якимсь мазепинцем у 1710 році. Нарешті в знайденому І. Борщакком «Виводі прав України», складеному Орликом мабуть у 1712—13 роках, є вказівки навіть на певні пункти договору між шведським королем і «Князем Іваном Мазепою та станами України»: обидві сторони зобов'язувалися не заключати сепаратного миру, а король зобов'язувався обороняти Україну й допомагати їй визволитися від Москви.

Від самого початку гетьманства Мазепа ріжні люди писали на нього доноси в Москву. Нахил до доносів, до ябедництва, до інтриг, це був один із сумних наслідків, які залишила в душі українського громадянства епоха Руїни з її загальною деморалізацією. Але в Москві звикли до подібних доносів, розуміли, що вони не мають під

собою поважних підстав, і не вірили їм. Звичайно цар Петро відсилав донощиків разом із їх доносами до рук самого гетьмана. Але в 1708 р. на гетьмана був поданий донос, який дійсно був для нього дуже небезпечний, бо виходив цим разом від двох людей, що займали високе становище в українських урядових кругах. Одним донощиком був генеральний суддя Василь Кочубей, другим полтавський полковник Іскра. Кочубей був колись близьким приятелем Мазепи, але в 1704 р. посварився з ним. Причиною був любовний роман старого гетьмана з дочкою Кочубея Мотрею, яку Кочубей, а головню його жінка, не хотіли віддати за Мазепу, бо Мотря була його хрещеницею. Цей роман, що дав стільки вдячного матеріалу пізнішим поетам і драматургам, скінчився тим, що Кочубей посварився з гетьманом. Правда, з часом сам Кочубей помирився з ним і разом із усією генеральною старшиною був утаємничий у політичні заміри гетьмана. Але мстива жінка Кочубея підмовила свого чоловіка розкрити ці заміри перед царем і таким чином погубити Мазепу. До свого наміру Кочубей притягли й свого родича Іскру. Вони подали цареві донос аж на 27 пунктів. У тому був відпис патріотичного вірша Мазепи, де він тужить над сумною долею України, над браком згоди між її синами й закликає українців, об'єднатись і рятувати свою батьківщину («Всі покою ширю прагнуть»). Але в Москві до такої міри звикли, що всякі доноси з України пишуться з чисто особистих мотивів, що й у даному випадку побачили не що інше, як зведення особистих поррахунків. Кочубея й Іскру заарештовано й вивезено до Москви, і з наказу царя його міністри самі робили донощикам допит у Вітебську. Кочубей та Іскра, обом вже старі люди, не витерпіли мук на тортурах і заявили, що свій донос написали по злобі на гетьмана і що все, що в ньому написано, то неправда. Тоді московський суд присудив їх до смерті з тим, щоб сама страта відбулася на Україні. Обох привезено на Україну, й там, недалеко від Київва, літом 1708 року, серед козацького табору їм відрубано голови. Але те, про що вони писали в своєму, дуже незручно й навіть наївно складеному доносі, була правда. Вся ця історія примусила Мазепу ховати свій намір в іще більший таємниці. Та в той час, як нещасним Кочубеєві й Іскрі рубали голови, справа вже наближалася до своєї розв'язки: Карл XII уже марширував із своїм військом на Москву, й гетьман збирався в разі шведського успіху перейти отверто на його бік.

Доля походу Карла на Україну є одним із найяскравіших у цілій всесвітній історії зразків загибелі великого підприємства, якому, здавалося, всі обставини пророкували безперечний успіх. Тим більше вразила всіх катастрофа, якою скінчився цей похід. Існує величезна література, присвячена історії цього фатального походу, головню російська й шведська. До недавніх часів у цій літературі панував більшість одноставний погляд на нещасливого героя походу, на Карла XII: його вважали за незвичайно хороброго й відважного вояка, але відмовляли йому таланту стратега. Вчинки Карла в часі війни признавалися за яскравий зразок авантюристичної стратегії, котра в своїх

наслідках загубила шведську армію, одну з найліпших у Європі, й самій Швеції завдала невилічими рани.

За останні десятиріччя в цих поглядах зайшли значні зміни. Ціла низка дослідників, головно шведських (Артур Стілле, Ернст Карльсон, Карл Беннедіх та інші) взялася наново студіювати історію Карлових походів і, на основі нових документальних матеріалів, досліджуючи ці походи з чисто військового погляду, перевела свого роду реабілітацію шведського короля, як стратега. Вони показали, що виною катастрофи була не його стратегія, сама по собі дуже добра, лише фатальний збіг зовнішніх обставин, супроти яких був безсилий і найбільший військовий геній. Дуже цінні знахідки до історії походу Карла на Україну дали також праці українського військового дослідника, генерала М. Юнакова.

Альтштрандський мир 1706 року поставив Карла на висоту могутності. Його завзятий противник Август Саксонський був зломлений, зрікся польської корони й виконав цілий ряд понижуючих умов, які поставив йому побідник, аж до видачі шведам Паткуля, якого дожидали муки й смерть, у той час, як саксонські зрадники, які перейшли були на бік шведів, увільнялися від усякої кари. На польський трон був посаджений Станіслав Лещинський, в повному значінні слова креатура шведського короля. Міжнародний престиж Карла стояв незвичайно високо. Данія й Прусія не сміли проти нього й ворухнутись. Австрія, Франція, Англія й Голляндія схилилися на бік Карла. Французька дипломатія енергійно його піддержувала. Туреччина була готова в разі його успіху в поході на Москву пристати до нього. Шведські краї були добре захищені. Карл розпоряджав величезним, як на ті часи, контингентом війська: 110.000 людей, при чім це було першорядне військо. Всі ці сили Карл міг обернути проти Москви. Головна армія під проводом самого короля мала нанести рішучий удар цареві. До неї мав прилучитися корпус Левенгаупта, який віз провіант і муніцію з Ліфляндії. Армія генерала Любекера в Фінляндії мала завдання звязувати тут значніші російські сили й загрожувати Петербургові. Корпус генерала Красса мав завдання вирушити разом із військом Станіслава Лещинського на Україну.

Пізнім літом 1707 року Карл вирушив із своєю армією з Саксонії на схід. Поки він завдавав у Саксонії рішучий удар Августові, московський цар окупував своїм військом Польщу, де сила Станіслава Лещинського мала зовсім номінальний характер. Тепер Карлові доводилося завойовувати Польщу знову. Дві дороги лежали перед ним у напрямку до Москви: або йти на південний схід через Волинь на Україну й звідти, зміцнивши себе силами Мазепи, йти на Москву, або ж йти на Москву просто через Литву. Карл вибрав цей останній шлях, бо він давав йому змогу бути в звязку з шведськими провінціями на східньому березі Балтійського моря й бути в контакті з розложеними там шведськими силами. Протягом 6 місяців шведська армія пройшла 900 кілометрів і з початком березня 1708 р. досягла містечка Смор-

гоні на південний схід від Вільни. Понад Вислою стояла московська армія. Але Карл дуже зручно обійшов її з правого флангу, й москалі мусли весь час перед ним відступати. З бою взяли шведи лінію річки Німана. Москалі, відступаючи, нищили й руйнували все на своєму шляху, залишаючи шведам цілком спустошені області. З Сморгоні Карл рушив просто на Мінськ. З дороги він дав розпорядок, щоб генерал Левенгафт, що з своїм 12.000 корпусом стояв у Курляндії, вирушив йому на підмогу, зібравши якомога більше артилерії, бойових запасів і провіанту. Сам Карл мав 38.000 війська. Всі думали, що Карл піде просто на Смоленськ і далі на Москву. Розбивши москалів коло Головчина, Карл досяг Дніпра й заняв Могилів. Цілий місяць дожидав він Левенгафта й, не дочекавшись, рушив далі. Рушити на Москву просто та схід не дало йому те, що москалі на сотні кілометрів спустошили всю місцевість вдовж шляхів, які вели на Москву; з другого боку, щадячи свої сили, Карл не хотів атакувати московські війська, які займали дуже сильні позиції. Відійшовши до міста Татарська, всього в ста кілометрів від Смоленська, Карл різко повернув на південь у напрямку на Україну. Як доводять новіші шведські історики, Карл в цей час іще не думав іти в глиб України: він хотів тільки обійти головні московські сили з правого фронту й через північну область України, через Сіверщину, вийти на дорогу до Москви, через Брянськ і Калугу. Поспішним маршем він думав попередити царські сили, захопити Сіверщину з її багатими запасами й, забезпечивши себе таким способом, іти далі на Москву.

Але всі його плани розбилися через невдачі двох його генералів: з одного боку Левенгафт, ідучи занадто помалу, дав себе оточити переважаючим чисельно царським силам і був розбитий коло села Лісного на Білорусі. Вся артилерія і весь обоз Левенгафта попали до рук москалів. Сам Левенгафт тільки з половиною своїх сил, з 6.000 вояків пробився через ворожу армію й догнав головні сили Карла. Цар Петро пізніше зовсім справедливо назвав бій коло Лісного матірню полтавської побіди: ще більше, ніж бойове значіння побіди коло Лісного, було її значіння моральне: це вперше московські війська побили значніший шведський відділ у відкритому бою.

Друга невдача полягала в тім, що відділ генерала Лягенкрони, висланий Карлом уперед, щоб захопити головні стратегічні пункти Сіверщини, збився з дороги, попав не туди, де треба, й не виконав свого завдання: перше, ніж надійшли головні шведські сили, московська армія, яка весь час ішла паралельно з шведською на схід від неї, захопила всі важніші пункти, які панували над шляхами, що вели з Сіверщини на Москву. Московські відділи, як і раніше, кинулися все руйнувати й нищити, щоб не залишити шведам ніяких запасів. Уже зовсім наблизилася зима, й шведам не залишилося тепер нічого, як іти на зимові квартири в глиб України, і то якомога швидше, щоб не дати на цей раз випередити себе царським силам.

Є підстави думати, що в пляни Мазепи зовсім не входило, щоб Карл ішов просто на Україну й зробив її театром військових операцій.

В інтересах України лежало, щоб два могутні суперники вирішили свою боротьбу в рішучому поединку десь поза межами України так, щоб їй залишалось перейти на бік переможця. Україна з кожного погляду була невідготувана до того, щоб самій взяти активну участь у цьому рішучому поединку. Хоч яке було сильне незадоволення в широких масах українського населення, але на те, щоб викликати загальне народне повстання проти Москви, треба було відповідної агітації й певних організаційних заходів. Ані того, ані другого не можна було робити: справа шведсько-українського союзу була закутана найглибшою таємницею, про якусь готування народніх мас не було ані мови; більша частина українських військових сил була розкидана в різних місцях далеко поза Україною; натомість у цілому ряді пунктів України стояли московські залоги, а сам гетьман мусів увесь час кооперувати з московськими генералами.

Коли шведи вступили в північні області України, спеціально на територію Стародубського полку, то через стратегічні помилки шведського генерала Лягеркрони Стародубський полковник Скоропадський був відтягтий від сполуки з гетьманом, московські відділи заняли самий Стародуб, і Скоропадському, хоч він і належав сам до односторонців Мазепи, нічого не залишилось, як триматися разом із царськими військами. Коли Мазепа довідався, що Карл іде просто на Україну, то як переказують сучасники, з його уст вирвалися слова страху й відчаю: він заявив своїм довіреним людям, що марш Карла на Україну приведе за собою появу на українській території цілої царської армії й погубить усю справу. Мазепа опинився між двома воїтьями, з одного боку наближалася московська армія, й її начальник кликав Мазепу скоріше до себе; з другого боку наближались шведи. Кожен день проволого міг викликати серед московської сторони підозріння, і щоб цього уникнути, Мазепі довелося покласти в ліжку й удавати смертельно хворого. Коли ж московський авангард був усього в двох-трьох днях переходу від гетьманської столиці Батурина, й коли далі баритися було вже неможливо, Мазепа залишив частину своїх сил, коло 10.000 людей під проводом полковника Чечеля й гарматного осавула Кенігсека (німець родом) у Батурині й звелів їм не пускати до себе москалів, а сам із 5 тисячами посліпно вирушив на північ. Тільки коли козаки переправилися через Десну, старий гетьман урочисто об'явив їм, що веде їх не проти шведів, а проти москалів. Коло села Орлівки Мазепа сполучився з Карлом.

Батурин був сильно укріпленим містом із дуже численною артилерією. В ньому був великий склад бойових запасів. Оборонці Батурина готовилися вірно виконати наказ свого гетьмана, і коли генерал Меньшіков із передовими московськими силами за кілька днів після виїзду Мазепи наблизився до Батурина, його зустріли гарматними вистрілами. Цар Петро дуже скоро довідався про відпадення від нього Мазепи. Велике було здивовання й переляк царя, але він скоро оговтався в новій ситуації, як і взагалі умів не тратити присутності духа в найкритичніші моменти. З блискавичною швидкістю

приймає він одне за другим важливі рішення. Він видає універсал до всього українського народу, оповіщає Мазепу зрадником, обвинувачує його в тому, що ніби він хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру; він закликає український народ залишатись йому вірним і обіцяє йому такі вольності, яких, мовляв «не має ні один народ у світі». Далі він наказує козацькій старшині зіхатись у Глухові, щоб вибрати собі нового гетьмана. З другого боку він дає Меньшикову наказ штурмувати Батурин і вжити всякого терору, щоб від самого початку відстрашити населення України від спілки з шведами.

Меньшиков зробив так, що наказав йому цар. Хоча штурм Батурина був відбитий його оборонцями, але в ту саму ніч один зрадник показав москалям таємний підземний хід до кріпости, й москалі прорвалися в Батури. Козаки й усе цивільне населення геройськи оборонялись, але були переможені. Страшна була помста Меньшикова: все населення поголовно, не виключаючи жінок і дітей, було вирізано, місто було зруйноване й спалене. Від блискучої гетьманської столиці залишилися обсмалені руїни, калюжі крови й гори людських трупів. Ті козаки, які попали живими в полон, особливо начальники, були по варварськи замучені, й їх замордовані тіла були привязані до дощок та пущені плисти рікою Сеймом, щоб дати знати про долю оборонців Батурина. Зробивши своє нелюдське діло, Меньшиков мусів поспішно відступити, бо вже наближались шведи й Мазепа. Як доводять нові шведські дослідники, це була помилка самого Мазепи, що він замість того, щоб іти як найкоротшою дорогою, на визвіл Батурина, порадив Карлові рушити спочатку на Новгород-Сіверськ, через що було страчено кілька день. Тепер він побачив перед собою руїни своєї столиці і трупи її оборонців.

Несподівано скоро загибель Батурина була старшим ударом для всієї акції Мазепи: не тільки тому, що була зруйнована його столиця, багатий арсенал зброї й бойових припасів, в яких мала таку велику потребу шведська армія; ще сильніший був моральний удар. Не встиг Мазепа покинути царя й перейти на бік шведського короля, як уже грізна караюча рука московського володаря нанесла йому страшний удар, силу якого з жахом відчула вся Україна. На всіх тих, хто пішов за Мазепою, посипалися страшні репресії; московський цар поспішав терором знищити серед українського населення всякий дух опозиції.

В містечку Лебедині, куди трохи згодом була перенесена головна царська квартира з Глухова, було заложене спеціальний суд над прихильниками гетьмана Мазепи. Як оповідає український хроніст, «багато старшини й козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддавано на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди

сами признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю». Хроніст наводить число 900 замучених таким способом у Лебедині прихильників гетьмана Мазепи. Але разом із терором проти тих, хто вже відпав від царя, цілий дощ милостей і нагород посипався на голову тих, хто відразу виявив свою лояльність. Та козацька старшина, яка прибула по першому царському наказу до Глухова на вибори нового гетьмана, щедро рукою була обдарована грамотами на земельні маєтки; за кілька днів було спечено десятки й сотні богатих поміщиків. Навіть автор хвалебних од, новгород-сіверський піп Заруцький, який ще недавно писав оди на честь Мазепи, а тепер поспішився скласти вірші, де осуджував Мазепу як «зрадника», дістав у дарунок від царя ціле село. Всі маєтності мазепинців були оповіщені skonфіскованими й роздавалися тим, хто своєю появою в ставці царя заявив свою вірність. Нагороджувалися і такі, хто зробив донос на когось, що він є таємний або явний прихильник Мазепи. Це довело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, вишло тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службову кар'єру. Серед українського громадянства були посяні зерна ставочної деморалізації, яка довгі десятки років потім давала себе відчувати. Не тільки самі українці, які в слушний момент зуміли засвідчити свою «вірність», діставали царські подарунки з запасу skonфіскованих маєтків; московські генерали й міністри: Меншіков, Головін, Долгоруков, Шафіров, Шереметєв, усі ці відомі співробітники царя Петра поробились українськими поміщиками, діставши великі земельні латифундії.

Такі були перші реальні наслідки переходу Мазепи на бік шведів і зв'язаної з цим переходом політики царя Петра супроти України. Тимчасом військові події розвивались. Карл спішив далі на південь, щоб мати змогу ввійти в контакт із Кримом і Туреччиною. Його агенти вже давно вели переговори з турецьким урядом, стараючися втягнути його в війну з Москвою. Французька дипломатія енергійно піддержувала шведські старання. Але наступала зима й перекрила на деякий час похід. Шведи розложилися в північній Полтавщині. Московське військо ввесь час стежило за ними й старалося триохити їх дрібними нападами. Зима 1708—9 року була надзвичайно жорстока, й шведи, дарма що вони, як діти півночі, не так боялись холоду, понесли тяжкі втрати від морозів. Кілька тисяч людей загинуло й цим зменшило й без того вже ослаблену шведську армію. На початку 1709 року, саме в люті морози, Карл із своєю кіннотою почав наступ у глиб Слобідської України й так розтороцив московську кінноту, що вона на довгий час утратила свою боєздатність, але тут несподівано наступила відлига, все вкрилося водою, й операції мусіли припинитись. Тимчасом московські генерали почали тривожити залишені на зимових кватирах шведські частини, й Карл повернувся назад. Тероризована москалями Україна держалася пасивно, хоча в тих місцях, де стояли шведи, населення ставилось до них прихильно, тим більше,

що шведські війська з наказу короля поводитися з українцями дуже добре. Одинокa поміч, яку Карл досі мав від свого українського союзника, це кілька тисяч козаків, яких привів із собою Мазепа. Але ранньою весною 1709 р. на бік шведів перейшло Запорозжя. Ввесь час гетьманування Мазепи запорожці стояли в укритій або навіть у явній до нього опозиції. Але коли настав рішучий момент, вони пішли за гетьманом. Можна думати, що значну ролю в цьому відіграв кошовий отаман Костянтин Гордієнко, великий український патріот і ворог Москви. Вже восени 1708 р. запорожці заявили про свою солідарність із гетьманом. Цар Петро поспішив вислати на Січ великі гроші, щоб підкупити запорозьку старшину, але з цього нічого не вийшло, і вже в березні 1709 р. кошовий Гордієнко привів до головної шведської квартири 8.000 запорожців. Це було дуже на руку шведам, бо якраз вони мали велику потребу в кавалерії, яка була в них дуже знищена в часі зимової кампанії. Запорожці за посередництвом гетьмана Мазепи склали з шведським королем формальну умову: король зобов'язувався помиритися з царем не інакше як на умові, що Україна й Запорозжя, будуть визволені зпід Москви. В той час, як запорожці вели ці переговори в головній квартирі короля, відділ запорожців розбив московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею. Запорожці привели до короля кілька сот полонених москалів. Це був доказ того, що в запорожцях шведський король здобув собі корисних союзників.

Але приєднання запорожців було останнім успіхом шведів на Україні. Далі справи їх пішли щораз гірше. Переговори з турками посувалися дуже мало вперед, і тільки татари готові були виступити проти москалів по стороні шведів. Дуже добре розуміючи небезпеку з татарського боку, цар Петро вислав весною відділ свого війська, якому вдалося зайти запорожцям у зади, взяти й зруйнувати їх Січ, що була над річкою Чортомликом, а також зруйнувати запорозьку кріпость Переволочну, вище порогів, там, де Ворскла впадає в Дніпро. Тут було знищено всю річну флотилію запорожців, що мало свої фатальні наслідки, бо унеможливило пізніше шведам переправу через Дніпро. Зруйнування Переволочної було ударом, що був рівний зруйнуванню Батурина. При здобутті Січі й Переволочної повторилися й страхіття Батурина: всіх козаків і загалом усе населення, яке попало в руки москалів, москалі замордували найбільш варварським способом.

В початку травня шведська армія пересунулася далі на південь до лінії Ворскли й тут облягла кріпость Полтаву. Облога тягнулася дуже мляво. Як думають найновіші шведські дослідники, метою Карла було за всяку ціну втягти московську армію в генеральний бій: він дуже добре розумів, що в умовах війни на широких східньо-європейських рівнинах не мало значіння ані маневрування, ані захоплення того або іншого пункту, ані опанування якоїсь території; важно було нанести рішучий удар і знищити головні сили ворога. В даному разі це було ще настільки важніше, що в разі успіху зараз же появля-

лися нові союзники: виступили б проти царя татари й турки, а може й недавно лише втихомирені донські козаки, та й сама Україна після того, як її залишили б москалі, могла вся приєднатися до швадів.

Ці міркування, на думку шведських істориків, і привели Карла до уложення плану через облогу Полтави притягти московську армію й змусити її до рішучого бою. Цей бій дійсно стався 27 червня 1709 року, один із важніших своїми наслідками боїв не тільки для сходу, але й для цілої Європи. Сили противників були нерівні, по новітнім обрахункам, зробленим шведськими дослідниками, шведи мали всього 18.000 здатного до бою війська з 30 гарматами супроти 40.000 москалів при 72 гарматах. Українські частини, які були в обох таборах, так само й різні нерегулярні відділи в московській армії не входять у обрахунок. Високі бойові прикмети шведських військ урівноважували неоднакову чисельність ворожих військ, але в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного противника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою. Та нещастям для шведів було те, що сам король не міг командувати військом у день рішучого бою. За десять день перед тим Карл обїздив місцевість і дуже необережно наблизився до ворожих позицій; його серйозно поранено в ногу, й він уже не міг сам кермувати боєм та здав головну команду генералові Реншільдові. А цей наробив фатальних помилок і, не зважаючи на свою хоробрість, шведи програли битву. Хоч вони втратили всього 5.000 людей і могли доволі спокійно відступити до Дніпра, але справа була безповоротно програна. Петро, захоплений своїм успіхом, дав змогу ворогам відступити. Але, дійшовши до Переволочкої, шведська армія й українські відділи Мазепи мусіли зупинитись, бо всі засоби для переправи були знищені москалями ще раніше. Тимчасом наспіла погоня. Шведські генерали умовили Карла переправитися через Дніпро й тікати до Туреччини. Разом із ним тікав і Мазепа. Виснажена шведська армія капітулювала, а українці, яким пощастило втекти від московської помсти, разом із своїм гетьманом знайшли притулок на турецькій території.

Мазепа не довго пережив полтавський погром. Агенти царя весь час старалися підкупити за величезні гроші турецьких правителів, щоб вони видали Мазепу цареві. Турки залишилися вірні заповітові свого Корана — не видавали втікачів, які шукають у них охорони, й не видали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Але сили його не витримали, й він помер 22 серпня 1709 року в Бендерах. Тіло його було поховане в православному монастирі в Галаці. Однак з смертю Мазепи справа його ще не закінчилася. В нього знайшлися енергійні наслідники.

За Мазепою пішло багато козацької старшини. Спочатку вся генеральна старшина й майже всі полковники опинилися в його таборі. Згодом, коли показалося, що справа успіху шведів дуже сумнівна, дехто покинув Мазепу й явився до царя, прохаючи амністії. Цар усіх

приймав охоче й залишав на їх посадах, не вживаючи ніякої кари аж до самої полтавської битви. Після неї, коли Петро почув себе на-решті міцно, він почав арештовувати всіх тих, хто являвся тепер до нього й судити за «зраду». Одначе найліпші люди пішли за Мазепою на вигнання. За Мазепою пішли на еміграцію: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Миревич, генеральний осавул Григорій Герцик, полковник прилуцький Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Іван Максимович, старшини Клим Довгополенко, Нахимовський, Третяк та інші. Вони рішили продовжувати акцію, шукаючи опертя на татарську й на турецьку поміч, якої добивався для себе також і король Швеції. Реальною силою українських емігрантів було запорозьке військо, кілька тисяч людей, яким татарський хан дав місце в своїх володіннях, але число його все збільшувалося втікачами з України. На чолі української еміграції стояв генеральний писар, себто канцлер Мазепи й його найближчий співробітник Пилип Орлик.

Орлик походив із значної чеської фамілії, яка виемігрувала по Білогорській битві до Польщі. Він народився в місті Ошмянї недалеко від Вільни, але в молодих літах вибрався на Україну й навіки зв'язав свою долю з долею своєї нової батьківщини. Він скінчив київську Академію і вступив на службу до канцелярії київського митрополита. Звідси він перейшов до гетьманської канцелярії й, як людина дуже здібна й освічена, скоро зробив видатну кар'єру. Вже на початку 1700-х років Орлик став генеральним писарем. Він визначався літературним хистом, видав кілька панегіриків у честь Мазепи латинською й польською мовою й залишив після себе широкий щоденник, який провадив протягом 20 років на еміграції.

5 травня 1710 року козацька рада в Бендерах вибрала Орлика гетьманом. Він був визнаний зараз же шведським королем і турецьким султаном. З шведським королем заключено спеціальну умову, в якій він зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена зпід московського панування. Але найцікавіший той договір, що його склав сам Орлик із своїми виборцями та запорожцями. Це мала бути конституція тої самостійної української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава, як показчик того рівня політичної думки, якого досягнули українські діячі з кругів Мазепи й Орлика.

Договір починався з урочистої декларації, що «Україна обох бо-ків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування»; далі йшов основний статут державного устрою України. «Гетьманське самодержавство», як сказано було в договорі, мало бути обмежене генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман мусів радитися з ними «о всяких ділах публичних». Крім того тричі на рік мав збиратися сойм із полкової й сотенної старшини, депутатів і послів від запорозького війська. Установлювався строгий розділ між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні геть-

мана. Мала бути переведена ревізія захоплених старшиною земельних маєтків, мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню, брати в людей підводи, ставити військо на постій і т. д. Касувалися так ненависні народові державні монополії, оренди й відкупи, ярмаркові податки та інші тягарі. Взагалі ціла конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі.

Але далеко тяжче, ніж скласти, було перевести цю конституцію в життя. На що міг рахувати Орлик? Насамперед він рахував на чужоземну поміч. Зараз по своєму виборі він заключив договір із кримським ханом. Хан зобов'язувався допомогти визволити зпід московської влади Україну, при чім малося відірвати від Москви також і Слобідську Україну, себто пізніші Харківську й Воронізьку губернії, заселені українцями. Рахував Орлик також і на спочуття самого українського населення, змученого й озлобленого московським терором під час перебування шведів на Україні. До Орлика й до запорожців прибувало з України багато втікачів, які палали бажанням помсти за свої кривди й за руїну рідного краю. Орлик розіслав своїх емісарів по Україні, які під виглядом бандуристів і старців мали розповсюджувати його прокламації до українського народу й підбурювати його до повстання. Агітація ця мала успіх.

Весною 1711 року Орлик із зорганізованою ним 16.000 українською армією, з польським відділом Йосифа Потоцького, який держався по стороні Станіслава Лещинського, й з допоміжними татарськими силами, під проводом ханового сина, вирушив відвоювати насамперед правобережну Україну. В його війську було 40 шведських інструкторів. На правобережній Україні Орлик мав успіх. Населення йому сплчувало, й одне місто здавалося йому за другим без бою. Правобережні козацькі полки переходили на його бік і визнавали за свого гетьмана. Лівобережний гетьман Скоропадський вислав був проти нього військо під проводом генерального осавула Бутовича. Але Орлик розбив Бутовича під Лисянкою й узяв його самого в полон. Хвилювання починалось уже й на лівому березі Дніпра. В кінці березня Орлик дійшов до Білої Церкви, майже під самий Київ. Але тут його успіхи скінчилися. У нього не було доброї артилерії, і всі спроби взяти сильно укріплену Білу Церкву штурмом не давали наслідків. В той же час татари почали варварськи пустошити правобережну Україну й забирати населення в неволю. Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було знівечене. В розпущі писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна.

Тоді же таки сам кримський хан пішов походом на Слобідську Україну. І тут населення спочатку зустрічало його з хлібом-сіллю, як визволителя, здавало йому без бою міста й навіть видавало татарам у полон московські гарнізони. Але хан задовольнився захопленою

добичею й, не доводячи діла до зустрічі з московським військом, відступив зпід Харькова назад, залишивши населення на помсту з боку москалів. Літом того самого року й Орлик і хан мусіли відступити назад аж до вихідних пунктів свого походу. Хоч Орлик і добився через турецького султана того, що татари випустили на волю захоплене ними на Правобережжі українське населення, але симпатії народу до справи, яку провадив Орлик, були втрачені. Але це ще не був кінець нещастю правобережної України.

Тепер літом розпочався московський протинаступ. Цар Петро оловістив Туреччині війну й сам вирушив із армією на правобережну Україну. Він розпочав діло від репресій проти місцевого населення: всіх, хто заявив був прихильність до Орлика, безпощадно карано; ціле населення міст, які добровільно здалися були Орликові, насильно переганялося на лівий берег Дніпра; тут його або розселяли по ріжних полках Гетьманщини, або гнали далі на схід і селили на порожніх місцях Слобідської України. Плач і стогін розляглися по всьому краю, який не встиг ще прочунати після татарського погрому в часі Орликового походу весною того року. Цар Петро з своїм військом загнався необережно в глиб Бесарабії й тут на берегах Прута в липні 1711 р. був із усіх боків оточений турками. Йому грозила неминуха капітуляція, але москалям удалося підкупити за великі гроші турецького головно-командувача (візиря) і той випустив їх із пастки, заключивши мир, відомий в історії під іменем Прутського. Цар урочисто зрікся претенсій до правобережної України й обіцяв «не втручатися до козацьких справ». Договір був стилізований взагалі дуже неясно, й кожна сторона могла толкувати його по своєму.

Страшне було обурення Карла XII, коли він довідався про Прутський договір. Сам візир заплатив головою за цей договір, однак в Царгороді головні дорадники султана були підкуплені царським золотом, і Порта ратифікувала Прутський договір. Щоб паралізувати діяльність українських емігрантів, цар Петро розпочав терор проти їх родичів, які залишилися на Україні: їх арештовували, вивозили до Москви й далі на північ, та примушували писати до емігрантів, щоб ті припинили свою акцію.

Тепер Орлик був зданий на власні сили. Він прожив ще коло 30 років за кордоном і разом із купкою відданих українській справі людей безперестанно старався викликати війну між Туреччиною й Росією, щоб добитись визволення України. Він проживав то в Швеції, то в Туреччині, закидав усі європейські двори своїми нотами й меморандумами, старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, російською імперією, яка заняла провідне місце в північній і східній Європі. З нею тепер не так то легко було боротись. По Ніштадському миру 1721 року з Швецією, цар Петро

здобув собі балтійські провінції, й сфера його впливу простяглася на ціле балтійське побережжя. Туреччина задовольнилася тим, що Росія уступила їй по Прутському договору назад Азов і Азовське побережжя, й не хотіла більше воювати. Польща була зовсім безсила й, коли по упадку Карла знову засів на польському престолі Август Саксонський, цар Петро порядкував у Польщі, як у себе вдома. Швеція була зовсім знесилена. Орлик помер на вигнанні в 1739 р., і разом із ним надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави, щоб відродитись аж за півтора століття при зовсім відмінних обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, «Собрание сочиненій», кн. VI (т. 16), Петербургъ 1905; український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки», Львів 1895. Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, Петербург 1897. В. Антоновичъ, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, «Архивъ Юго-Западной Россіи», часть III, т. 2, Київ 1868; укр. переклад у т. 18 «Рус. Іст. В-ки», Львів 1895. М. Андрусик, До історії правобережних козаків у 1688—90 рр., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930. М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708 року, там же т. 92, Львів 1909. Ол. Грушевський, Глухів і Лебедин, там же. J. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709, Kraków 1925. С. Соловьевъ, Історія Росіи, кн. IV (т. 16—20). D. Догошенко, Мазепа, sein Leben und Wirken, «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», 1932, Band VII, Heft 1. Б. Крупницький, Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу, «Записки чину св. Василя Вел.», Жовква 1832 і окремо. Н. Юнаковъ, Сѣверная война. Кампанія 1708—1709 гг., «Труды Импер. Рус. Военно-Истор. О-ва», тт. II і IV, Петербургъ 1909. A. Stille, Carl XII's fälltagsplaner 1707—1709, Lund 1908; російський переклад: Карлъ XII, какъ стратегъ и тактикъ въ 1707—1709 гг., Петербургъ 1912. Alfred Jensen, Мазепа, Lund 1909. Н. Молчановскій, Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы, «Кіевская Старина», 1903, кн. I. А. Єнзен, Орлик у Швеції, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 92, Львів 1909. І. Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, там же, т. 134—135, Львів 1924; його ж: Арешт Войнаровського, там же, т. 138—140, Львів 1925; його ж: «Вивід прав України» П. Орлика, «Стара Україна», Львів 1925, кн. I—II. В. Різниченко, Пилип Орлик, гетьман-емігрант, Київ 1918. Я. Застирецъ, Мазепинці в Туреччині, «Україна», Київ 1914, кн. II. J. Feldman, Polska a sprawa wschodnia 1709—1714, «Rozprawy Ak. Umiejętn.», ser. II, t. 40, Kraków 1926. Н. Василенко, Конституція Филиппа Орлика, «Ученые Записки Института Истории», т. IV, Москва 1928. А. Скальковскій, Ф. Орликъ и запорожцы, «Кіев. Старина», 1882, кн. IV.

VIII

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ СУПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ. ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. КАНАЛЬНІ РОБОТИ. НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ТОРГОВЛІ. ГЕТЬМАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЙОГО СТАНОВИЩЕ. «МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ». ПАВЛО ПОЛУБОТОК. НОВИЙ КУРС СУПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ЦАРЯ ПЕТРА II. ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА.

Наслідком Прутського договору з турками, а також нового розуміння з Польщею, цар Петро остаточно зрікся всяких претензій до правобережної України. Решта населення, яка ще залишилася тут після недавніх погромів, була насильно переведена на лівий берег Дніпра. Кріпость Біла Церква була здана полякам, і російські війська евакуювали правобережну Україну. Не вважаючи на всі заходи Карла XII й Орлика, Туреччина не схотіла влдугуватись у нову війну проти Росії, і в російсько-турецьких відносинах на цілих чверть століття запанував мир. Запорожці прийняли протекторат Кримського хана й заснували свою Січ при самім усті Дніпра (т. зв. Алешківська Січ, біля теперішнього Херсону). Становище їх було дуже тяжке. Відрізані від рідного краю, живучи з ласки своїх відвічних ворогів татар, вони почували себе дуже погано. Особливо тяжка була повна неможливість провадити з Україною які-небудь торговельні зносини: російський уряд як найсуворіше заборонив усякі стосунки з запорожцями, видаючи раз-у-раз нові розпорядки, щоб запорожців, навіть коли б вони являлися прохати амністії, не допускати до границь і відганяти зброєю, як ворогів. Таким робом Запорожжя, яке завжди було так симпатичне народнім масам на Україні через свої демократичні порядки, тепер було поставлене зовсім поза межі українського життя. Коли поглянути на наслідки полтавської перемоги з погляду загальноукраїнських інтересів, то приходить ся сконстатувати, що цими наслідками була насамперед утрата українського півдня на користь татар та турків і правобережної України на користь поляків. Доступ до Чорного моря був запечатаний знову, а Київщина, Волинь і Поділля знову залишилися в чужих руках.

Але не менше тяжко відбився тріо́мф царя Петра над шведами на становищі самої Гетьманщини. Коли раніше Петро використовував сили й засоби Гетьманщини для своїх інтересів, які всі лежали в нього на півночі, над Балтійським морем, не думаючи ще ломати української автономії, то тепер він твердо вирішив «прибрати Україну до рук»: це був його власний вислів. Він побачив, якою страшною небезпечкою міг бути для інтересів московської держави політичний сепаратизм України, й рішив раз назавжди цю небезпечку знищити. Людина, яка, йдучи до поставленої собі мети, не зупинялася перед жадними жертвами, яка не жаліла свого власного народу й кровю та залізом примушувала його бути схожим на німців, цар Петро не міг жаліти й українського народу. Розлючений зрадою Мазели, він дав волю своєму почуттю помсти, й його кара на тих, хто отверто пішов за Мазепою, була страшна. Але в своїй політиці щодо скасування української автономії Петро умів бути терпеливий: він не зразу, а поволі, зате послідовно й систематично нищив усі ознаки української державності й не менш систематично ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріяльний добробут, виснажуючи його сили.

Робити якісь різкі зміни спершу не давали Петрові зовнішні обставини: не знаючи ще, який оборот візьме сама війна при вступі шведів на українську територію, не знаючи ще напевно, як поставиться до Мазепиного діла народня маса, Петро не зважився зразу ломати українські порядки: навпаки, він видав до українського народу універсал, де обіцяв йому всякі милості й свободи, наказував перевести вибір нового гетьмана, старався всіми способами задобрити козацьку старшину, слав гроші й подарунки на Запорожжя. Але в той же час він міцно додержував принципу: „*divide et impera*“. Ніщо, може, так влучно не характеризує політики Петра щодо України, як лист одного з його міністрів, князя Голіцина до другого міністра, Головкина, лист, який містить у собі цілу політичну програму: «Задля нашої безпеки на Україні, пише Голіцин, треба насамперед посягти незгоди між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власти, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій приїде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніш я до вас налісав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

В часі виборів нового гетьмана в Глухові зіхалося дуже небагато старшини. Полковників прибуло всього троє. Всі хотіли вибрати на гетьмана чернігівського полковника Павла Полуботка, людину дуже енергійну й сміливу. Але цар заявив, що з Полуботка може вийти другий Мазепа, й наказав вибрати стародубського полковника Івана Скоропадського, людину вже старшу й тихої, лагідної вдачі.

Іван Скоропадський, родом із правобережної України, переселився в 1674 році після зруйнування Умані турками на лівий берег і вступив на службу до гетьмана Самойловича. Він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення, брав участь у кримських походах і за Мазепи став генеральним бунчужним, а потім генеральним осавулом. У 1706 році Мазепа призначив його полковником стародубеським. Безумовно, Скоропадський належав до групи мазепинців, але події заскочили його так, що він мусів залишитися на стороні Москви. На його долю випало тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести на нівець. Після вибору гетьмана належало за звичаєм скласти «статті», але цар відклав це з огляду на військові обставини. Зараз після полтавського бою Скоропадський із табору під Решетилівкою, де він стояв із козацьким військом, звернувся до царя з проханням підтвердити права й вольності Гетьманщини й вирішити низку дуже важливих справ біжучого життя, а саме: щоб козаки в походах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів, які знущалися над ними, щоб віддано було українському урядові гармати, забрані в Батурині та інших містах, щоб московські воеводи не втручалися до внутрішнього правління на Україні, щоб не обтяжати українське населення постійно московських військ, щоб заборонено було називати українців «зрадниками» і т. п. На це все прийшла відповідь за підписом канцлера Головкина: цар у загальних фразах підтверджував «права й вольності», обіцяв згодом дати й «статті», але щодо інших прохань, то не на всі прохання була його згода: українські війська мали по давньому залишатися під командою російських генералів; батуринська артилерія, як військовий трофей, мала залишитися у Москві; щодо воевод, то обіцялося, що їм буде наказано «не інтересуватись до українського населення»; як особливу ласку царя з огляду на руїни краю обіцялося, що в цьому 1709 р. без крайньої потреби українські козаки не будуть посилатися в похід. Гетьманові було вказано, що йому не личить, звертаючися до царя, згадувати за «козацьку вольність», бо український народ із ласки царя має стільки вольностей і свободи, як ні один народ у світі.

В тих самих днях, коли цар давав відповідь гетьманові на його прохання, призначив він стольника Ізмайлова бути своїм міністром при гетьмані. Ізмайлов дістав від царя дві інструкції: явну й таємну. В явній в 10 пунктах говорилося, що Ізмайлов має стежити за тим, щоб на Україні не було зради, щоб не допускати заporожцям селитися біля границь Гетьманщини; щоб чужоземних післанців приймав гетьман укупі з ним, Ізмайлов і зараз же пересилав привезені ними листи до царя; дивитися за тим, щоб гетьман без дозволу царя не переміняв нікого з генеральної старшини й полковників, та щоб не відбирав і не давав маєтностей нікому без порозуміння з царем. Резиденція гетьмана мала бути в Глухові; дозволялося знову заселити Батурин та інші міста, які були зруйновані «за зраду», але на знак кари

мешканці цих міст мусіли платити до царевого скарбу по два червінці з двору. Нарешті наказувалося пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої прибутки.

В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися з турками, татарами, шведами, поляками, «зрадником» Мазепою; довідатися таємно, скільки збиралося раніш, за Мазепи, й скільки буде збиратися тепер прибутків до військового скарбу й прислухатися до розмов старшини і козаків, — хто з них виявляє справжню прихильність до царського уряду й хто до якої посади надається. Глухів, як гетьманська столиця, був вибраний тому, що він лежав на самій московській грانیці. При особі гетьмана мали постійно перебувати два російські полки, які знаходилися у розпорядженні царського при гетьмані міністра.

Всі ці розпорядки ясно свідчили про повне недовіря царя до гетьманського уряду й про бажання тримати гетьмана під повною своєю контролею. Стольника Ізмайлова, як доглядача за гетьманом, скоро заступив стольник Протасєв, великий хабарник і ворог України, який вів агітацію проти гетьмана серед населення й раз-у-раз висилав на його доноси цареві. За його ініціативою цар видав у 1715 р. наказ, яким касував колишній порядок вибору полкової й сотенної старшини й заступав його призначенням: полкові й сотенні ради визначали тільки кандидатів, а гетьман, за порозумінням із міністром-резидентом, призначав котрогось із кандидатів, який мав скласти присягу в присутності російського міністра.

Козацькій старшині, яка пішла за Мазепою, зразу було обіцяно амністію, якщо хто вернеться й стане знову на царську службу. І справді, ціла низка представників козацької старшини, починаючи від генерального хорунжого Сулими й полковника миргородського Данила Апостола, покинула Мазепу й явилася прохати прощення в царя. Всі дістали прощення й затримали за собою свої посади. Але з днем полтавського бою всякі амністії припинились і всіх, хто явився тепер прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла генерального суддю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожуховського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність.

Після знищення шведської армії України цар почув себе значно певнішим, і від того часу його політика супроти України різко змінилась: тепер настала в повному розумінні слова політика залізної руки. Формально залишаючи попередній устрій у Гетьманщині, цар старався фактично забрати все в свої руки. Зовсім не рахуючися з основними правами України й ігноруючи її гетьмана, він почав сам призначати полковників, і то не українців, а москалів. У три північні полки: Стародубський, Чернігівський і Ніжинський були призначені москалі. До Гадяча призначено полковником сербина Милорадовича.

Взагалі Петро попризначав на Україні на цілу низку важних посад чужинців, головню сербів і волохів, а також роздав великі земельні маєтності, сконфісковані в прихильників Мазепи, цілій низці російських генералів і вельмож; серед яких більша половина були німці: Вайсбах, Рооп, Дуглас, Мінх та інші. Всі вони, й адміністратори з чужинців, і поміщики, поводилися на Україні, як у завойованому краю, й дозволяли собі всякі надужиття, всякі насильства над місцевим населенням. Ніхто не міг їм нічого зробити; вони держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися: скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають. А скаржитись у Москву також не досягало цілі, бо там не звертали уваги на ці скарги. Нові земельні власники, не будши певні, як довго вони будуть володіти маєтками, старались якомога швидче збагатитись і страшенно визискували підвладних їм українських селян. На Україні, не зважаючи на зріст «послушенства», кріпащини ще не було; селяни зобов'язані були відбувати тільки деякі повинності на власників маєтків. Нові поміщики заводили кріпацькі порядки, такі, які вже давно існували в Московщині, але які були нові й страшні для українського люду. Деякі царські вельможі, не обмежуючися тим, що їм подарував цар або з царського наказу гетьман, самовільно захоплювали величезні маєтності. Так генерал Меньшіков до подарованих йому маєтків на північній Чернігівщині самовільно приєднав цілі дві козацькі сотні, себто дві великі округи, а козаків, які там мешкали, обернув у своїх кріпаків і примушував відбувати панщину. Гетьмана Скоропадського коштувало величезних зусиль і довгого часу, доки він добився, щоб Меньшіков вернув незаконно загарбані землі.

Але мало чим кращі були від чужинців і деякі українці, які виплили на поверхню життя в ці сумні часи. В часи страшного терору з одного боку й переляку та упадку духа з другого, звичайно дуже легко шириться серед громадянства й упадок моралі. Люди неперемірливі в засадах для досягнення кар'єри, різні авантюристи, підіймають у такі часи голову й на загальному нещасті будують своє власне щастя. Так було й на Україні в часи зараз після упадку Мазепи. Всі ті, хто через такі або інші причини потрап у число «вірних» цареві людею, хто доніс на когось із мазепинців або чим-небудь пошкодив мазепинській справі, той тепер гордо ніс голову й вимагав від російської влади нагород за свої «заслуги». І нагороди сипалися щедро. Простий неграмотний козак, компанійський полковник Гнат Галаган за те, що покинув Мазепу й поміг російським військам зруйнувати Запорозьку Січ, — він сам раніше був запорожцем і знав на Січі усі виходи й входи — був зроблений полковником прилуцьким і двадцять п'ять років правив полком безконтрольно, не слухаючи ні гетьмана, ні кого іншого з українських властей, заявляючи всім, що він поставлений самим царем і тільки одного царя й хоче слухатись. Пrawdами й неправдами він зібрав у своїх руках величезні маєтки, силою від-

німав у сусід землю, записував козаків у своїх підданих. Коли він постарівся, то передав свій уряд синові, й син був затверджений на полковницькій уряді за «заслуги» батька. Ціла низка полковників і сотників була настановлена таким способом за ріжні заслуги перед царем у часі Мазепиної «зради», і всі вони показали себе на службі людьми дуже користоловними й поганими у відносинах до населення, всі поробилися багачами, нагромадили в своїх руках великі земельні мастки.

Таким же самовладним сатрапом, як Галаган у прилуцькому полку, почував себе сербін Михайло Милорадович у полку гадяцькому. Він оточив себе слугами сербами, зневажав полкову старшину, бив її киями, а козаків та їх жінок обернув просто в своїх рабів: примушував працювати на нього на полі і в лісі, виконувати усякі роботи й послуги у себе у дворі; так само мордував він і своїх посполитих. Одинадцять років стогнав Гадяч під його управою, а коли Михайло Милорадович помер, то Меншіков настановив полковником його брата Гаврила, котрий не мав ніяких здібностей і заслуг, окрім того, що одружився з служницею з двору Меншікова. Горді своєю «вірністю» Кочубеї виробляли на Полтавщині те саме, що Галагани на Прилуччині, або Милорадовичі на Гадяччині: стара Кочубеїха та її сини Федір і Василь (що пізніше став полковником полтавським) грабували козаків і селян, били їх та їх жінок, мордували звірським способом (били «смертно батогами по спині й черезу, поливаючи вином і натираючи сіллю»), від чого люди помирали. І це їм минало безкарно. Внук жида-вихреста, лубенський полковник Андрій Маркович, з сестрою котрого Настасією був одружений гетьман Скоропадський, почав свою кар'єру з того, що одним із перших прибіг до Меншікова й помагав йому добувати Батурин; сильний своїм родством із гетьманом, він «бив нещадно киями» старшину, гвалтом забирав у козаків, селян і міщан ґрунти і взагалі робив стільки насильств, що скарги на нього сипалися з усіх боків. Але він підкупав московських вельмож і зоставався безкарним, аж поки не настав гетьманом Апостол. особистий ворог Марковичів. Тоді тільки скинули його з полковництва й відняли в його частину загарбаного чужого майна. Але після Апостола московські приятелі Марковича повернули йому награбоване, й самого його зроблено генеральним підскарбієм. Генеральний суддя Іван Чарнищ, родич гетьмана, брав такі кабарі й чинив у судових справах стільки неправди, що на довгий час скомпромітував генеральний суд і своєю діяльністю послужив цареві Петрові за один із приводів віддати судову справу на Україні на половину до рук москалів. Та не тільки генеральні старшини й полковники — новгород-сіверський сотник, бувший піп-розстрига Лісовський, поставлений самим царем, чинив такі здирства й самоуправства, що цілий Новгород-Сіверський стогнав під його управою; але навіть гетьман не міг нічого вдіяти, доки Лісовський не виявився двоєженцем і не попав за це під духовний суд. І багато було тоді таких пройдисвітів, що вискочили на

поверхню життя на Україні за свої заслуги в ділі руйнування української автономії.

Як справедливо зазначає один із дослідників цієї доби, призначення чужинців поза волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію й побільшувало доморалізацію серед української старшини: чужі люди, непривязані старими традиціями й інтересами до українського державного устрою, дивлячися на себе, як на настановлених царем доглядачів за «зрадниками» українцями й з погордою ставлячися до українського населення, були пильними виконавцями царської політики на Україні, яка зводилася до дискредитування українського державного устрою й провідної старшинської верстви в очах народу.

Як уже було згадано, одним із способів політики Петра супроти Гетьманщини було систематичне й методичне ослаблення її живої сили в буквальному розумінні слова. З цією метою десятки тисячів українських козаків виганялися на далеку північ на тяжкі примусові роботи: копати канали кругом Ладозького озера, будувати на фінських болотах столицю Петербург, або ж копати лінію укріплень на далекому півдні понад Каспійським морем на Кавказі, де убійчий нездоровий клімат пожирав серед козаків тисячі жертв. В 1716 р. 10.000 козаків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою й Доном коло Царицина. В 1718 р. туди ж виражено новий відділ козаків, а частину вислано будувати укріплену лінію над річкою Терекон на Кавказі. В 1721 р. звелено вислати на Ладозьке озеро на півночі копати обхідний кругом озера канал (Ладозьке озеро дуже бурхливе, плавати по ньому небезпечно, й через те рішено було викопати канал паралельно з озером) 12.000 козаків. З них за кілька місяців померло від голоду, холоду і від хвороб 2400 людей. На другий рік на зміну їм було вислано нових 12.000 козаків. З них також загинуло кілька тисяч, а більшість тих, які залишилися живими, повернулися додому каліками, з відмороженими руками або ногами. Праця на цих «каналних роботах» тяглася аж до 1725 р., на ній загинуло, як обраховують дослідники, 30% козаків із тих, що були вислані до Ладозького каналу. Страхіття «каналних робіт» полишили глибокий слід у пам'яті народу й знайшли свій відгук у цілому циклі пісень. Крім праці при будові Ладозького каналу російська влада вживала козаків на всякі інші роботи. Навіть звичайні офіцери вважали себе в праві вимагати, щоб козаки тисячами виходили на загадані роботи, а коли їм відмовляли, то карали за це «екзекуціями».

В 1721 р. цар Петро почав війну з Персією. На фронт під Дербент було вислано 10.000 козаків під проводом полковника миргородського Данила Апостола; ще за рік було вислано на Сулак нових 10.000 під проводом лубенського полковника Андрія Марковича. В 1724 р. було вислано ще 10.000, а в 1725 р. в т. зв. гілянський похід 2.000 козаків. Половина їх загинула від тяжкої праці й злиднів у нездоровому, гарячому, й вогкому кліматі. В 1725 р. під Дербентом стояло 6.800 козаків. Із них, як свідчить офіційальне донесення до Петербургу, померло від

цинги та інших хвороб і загинуло в боях 5.200 людей; коло тисячі людей були відпущені додому, як інваліди, й тільки 646 людей було здорових, та й ті терпіли крайню нужду, крім хліба не мали іншої їжі, не мали ані обуви, ані одяжі. Але не вважаючи на таку згубність кавказької служби, українських козаків далі посилали туди вже й по смерті царя Петра. Не проходило року, щоб не посилали нового десятка тисяч людей і не тільки козаків, але й посполитих селян; в 1731 р. для копання лінії укріплень на степу понад Азовським морем було вислано 20.000 козаків і 10.000 селян, а в наступному році нових 30.0000 людей і так далі. Звичайно, що найменше половина цих людей гинула від тяжких умов життя й праці.

Тимчасом як козаки й селяни працювали й мучилися на цих роботах, їх господарство вдома підупадало, бо нікому було працювати. Однак з України ввесь час без жалю реквізовано коней, волів, збіжжя і взагалі запаси поживи. На Україні крім того була розложена на квартирах ціла російська армія, що годувалася коштом місцевого населення. Воно мусіло давати війську безплатно помешкання, годувати людей і коней. Навіть господи козаків, які були вислані на далекі ладозькі або перські походи, не звільнялися від постою й утримання російських полків. Вже коли покінчилася війна, на території Гетьманщини всетаки було залишено 16 кавалерійських полків на повному удержанні місцевого населення.

Наслідком такої політики Гетьманщина за два десятиліття після упадку Мазепи страшенно збідніла. Навіть самі російські генерали помічали зuboження краю й складали один на одного вину за те, що Україна, колись такий багатий край, тепер збідніла й не може давати для російської держави стільки, скільки було треба. Коли в 1735 р. почалася нова війна Росії з Туреччиною, війна, яка всім своїм тягарем лягла знову таки на гетьманську Україну, то головнокомандувач, фельдмаршал Мініх, сам німець, котрому зовсім не жаль було України, скаржився цариці Анні Івановні, що російські генерали, які командували військом на Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Тимчасом край занепадав і убожив. Мініх скаржився далі, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. В давні часи, писав Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна було зібрати й двадцять тисяч. Бойове значіння українських козаків зовсім упало. Десятками літ їх уживали не для війни, а для праці — копання ліній і каналів, через те військовий дух їх ослаб, і боєздатність їх зовсім змаліла. Мініх нарікав, що в війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, й він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять підчас походу. Але таке ослаблення живої української сили, здатної бути обороною для свого рідного краю, було тільки наслідком політики Петра I., й можна думати, входило в заздалегідь обмірковану програму цієї політики.

До тієї самої програми ослаблення гетьманської України настільки, щоб вона вже ніколи не могла й мріяти про якийсь сепаратизм, належала й політика російського уряду, започаткована також царем Петром і в ділянці економічного життя. Ця політика мала виразну мету: зруйнувати Україну як самостійний економічний організм і обернути її в російську колонію, в ринок збуту молодій російській індустрії, яку саме почав насаджувати в себе цар Петро. Уже в одному з попередніх розділів ми зазначили, що в кінці XVII віку, коли на Гетьманщині наступив сякий-такий спокій, почався в ній дуже інтенсивний розвиток сільського господарства: в руках старшини згромаджується щораз більше земельних маєтків, відбувається мобілізація земельної власності. Ступневе обмеження політичної автономії й самодіяльності примушує молоде українське громадянство, українську буржуазію, якщо можна вжити цього терміну, обернути всю свою енергію на поле економічної діяльності. Козацька старшина інстинктивно розуміла, що політичну незалежність їй скоро доведеться втратити в міру розвитку державного централізму в Росії; але щоб не втратити зовсім свого провідного значіння в краю, треба було забезпечити собі незалежність економічну, яка б служила за опору при всяких політичних перемінах. Економічну незалежність в умовах тогочасного натурального господарства, яке тільки що почало переходити в капіталістичне, давало лише володіння землею й провадження на цій землі господарства. Чим ширше було сільське господарство, тим більший розмах осягала торгівля його продуктами, тим більші прибутки воно несло. Ось чому козацька старшина з такою енергією, з таким, можна сказати, азартом кидається накопичувати в своїх руках земельні маєтки й забезпечувати себе робочими руками, якими в ті часи могли бути тільки зобов'язані робочою повинністю селяни. Продукти сільського господарства в широкому розумінні слова, включаючи сюди й скотарство та лісові промисли, служили предметом експорту, перетворюалися в грошовий капітал, який давав змогу діставати зза кордону продукти й вироби західньо-європейської промисловости. Земельні власники, організатори сільського господарства, були й торговцями, сами збуваючи посередньо чи безпосередньо свої продукти за кордон. Тільки при самому кінці XVII століття починає помаду формуватися спеціальна купецька верства зпоміж багатших міщан українських міст, особливо Стародуба. В торгівлі брали участь і нижчі верстви населення: козаки й селяни. Вони спрягалися в компанії, щоб постачати на вивоз певну партію якогось краму, або ж служили як фірми, возячи чужий крам за кордон на своїх конях.

Історія торгівлі лівобережної України з закордоном уперше стала предметом спеціального досліду в працях передчасно померлого львівського вченого Івана Джиджори († 1919), який займався дослідженням головню економічної політики російського уряду супроти України після полтавської катастрофи. Пізніше появились в цій ділянці праці М. Слабченка, нарешті, в останні часи дуже цінні

студії М. Тищенка та В. Дубровського. До них іще треба долучити праці Ол. Оглоблина з історії мануфактури на Гетьманщині, в зв'язку з економічною політикою російського уряду на Україні.

Україна була торговельно зв'язана в першій лінії з Польщею та Німеччиною. Там був головний ринок збуту її продуктів і туди спрямований був її вивіз. Цей вивіз ішов головно до Шлеська та до балтійських портів — Гданська, Кролевця (Кенігсберг) і до Риги, яка до 1700 року була в шведських руках. У 1701 р. цар Петро видав указ, щоб українські купці їздили тільки до Азова, а щоб до балтійських портів не їздили. Але цей указ не був здійснений, а події 1709 року з їх наслідками на довгий час перепинили торгівлю з півднем.

Предметами українського вивозу були: воли, шкури, віск, лій, сало, олія, щетина, вовна, горілка, тютюн, коноплі, риба, збіжжя, сіль, салітра, поташ, смола. Головними пунктами, де збиралися товари й вивозилися далі на експорт, були: Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб. Але за кордон ішли через руки українських купців не тільки продукти українського господарства: ішли туди товари, які привозилися на Україну зі сходу, наприклад, чай, перські килими й різні східні матерії.

Одним із найважливіших предметів вивозу були воли. Їх збирали великими партіями по кілька сот, а то й по кілька тисяч і гнали до Бреслава, до Гданська, до Кролевця. Волів розводили головно в південній частині Гетьманщини, в теперішній Полтавщині. Які маси волів виходило там, дає нам поняття той, наприклад, факт, що в 1735 році російський уряд реквізував на Гетьманщині 20.000 волів. В 1737 році реквізовано 44.000 волів, а 30.000 куплено за гроші.

Після волів одною з найдохідніших статей українського торгу був тютюн, який ріс на місцевих українських плянтаціях. Ці плянтації розводили не тільки старшини, але й прості козаки. Окремі українські експортери продавали сотні пудів, себто десятки тисяч кільо тютюну. Поруч тютюну також доходною статтею торгу була горілка й збіжжя. Торговельні операції іноді виходили поза межі німецьких міст: є відомості, що українські купці збували свій крам безпосередньо до Франції та Голляндії. Головні сухопутні й водняні шляхи, затверджені гетьманом Мазепою в 1700 році офіційально, були такі: з Стародуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раков, Оліту, Вержболово до Кенігсбергу; з Чернігова на Лоїв, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг. Був і комбінований шлях: із Стародуба до містечка Столпці над Німаном, а звідти вже водою через Гродно, Ковно, Юрбург до Кенігсбергу. До Риги їздили сухопуттю до пристані Бішенковичі над Двиною, а звідти вже просто до Риги, або ж до Столпців, а потім Німаном і Балтійським морем.

Який же був імпорт на Україну? Недавно знайдені матеріали дають нам на це доволі докладну відповідь. Шлеськ посилав на Укра-

іну голландські й англійські сукна, біле й пофарбоване полотно, всякі шовкові матерії, різні вироби домашнього німецького промислу, коси, серпи, нюрнберзькі ручні вироби, стирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, ігли, шила, ножі, всяке гостре коріння. З Шлезьку ввозили на Гетьманщину й книги (німецькі, французькі, латинські та інші). У Бреславі був центральний пункт книжної торгівлі з Україною. Книжки йшли також із Липська, Гданська, Кролевця й Бродів. З Гданська вивожено на Україну мідь, коси, серпи, предмети люксусу й медикаменти. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, кігтів і всякого посуду. На Україні були свої добрі ліярні, де виливано гармати, дзвони та інше, але мідь доводилося привозити зза кордону. З Туреччини привозився на Україну (й частину йшов далі) такий крам, як матерії — адамашки, парча, аксамит і цілий ряд інших; килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фініки, риж, родзинки, кава, цитриновий сік, мигдали, шафран, шовк і т. д. З Московщини привожено футра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів і різних інших звірів; полотна, китайку, цукор, папір та інший крам, московський і чужоземний.

Про розмір української закордонної торгівлі вже тоді, коли вона підпала всяким обмеженням і утискам з боку російської влади, дають поняття відкриті недавно В. Дубровським у московських архівах офіціальні реєстри, зібрані російськими агентами на Україні за роки 1715—20 у Ніжині, Києві, Переяславі, Ромні, Стародубі й Чернігові. Ці реєстри показують що найпоказніше місце українського імпорту тих років належало різним тканинам із Туреччини й Німеччини, коло ста тисяч локтів і кілька десятків тисяч «штук» або «кип». Майже вся ця маса була спожита на самій Гетьманщині: привезено було коло 100.000 кушаків і коло 20.000 шовкових поясів, а крім того 417 дорогих, гаптованих золотом і сріблом. Довезено було велике число футер і шкір, однаке вивіз футер перевищував довіз, бо й з України вивожено величезну масу білячих шкірок (7.488.000 штук за 1715—20 роки), так само горностаїв, куниць і лисиць. Іншими головними категоріями імпорту були: ножі, коси, бритви, папір, тютюн, різна мануфактура, жіночі окраси, вино, кава, цитриновий сік, ладан та ін. Аналізуючи український імпорт цих років, В. Дубровський приходить до висновку, що «кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозилися для споживання у першій половині XVIII в., Гетьманщина була міцніше звязана з Польщею й Туреччиною, ніж із Московщиною».

Щодо експорту Гетьманщини, то як свідчать дані 1715—1720 рр., головне місце належало продуктам сільського господарства: за цей час вивезено 3.776 волів, 6.047 овець, 18.049 рогатої худоби, 554 вози вовни, 2.368 возів прядива, 8.528 пудів юхти, 160 бочок поташу, 150 пудів воску, 520 куф олії, 351 віз тютюну. Далі ідуть футра й шкіри, овчини, полотна, сало, шерсть, китайка та інше. Ці цифри не охоплюють усього імпорту й експорту, бо відомості були зібрані тільки про

торговлю важніших міст, зазначених вище, але все таки вони дають певне поняття про закордонну торговлю Гетьманщини за часів, коли ця торговля внаслідок несприятливих зовнішніх умов уже значно підувала.

В інтересах облегчення торгівлі був установлений обопільний кредит: українські купці діставали кредит у Польщі й у Німеччині, так само й чужоземні купці діставали українські продукти на кредит. Великим гальмом для української торгівлі, яка йшла транзитом через Польщу й Литву, до Німеччини, були постійні неприємності в польсько-литовській державі, самоволя місцевої адміністрації й шляхти, незабезпеченість транспорту й тому подібні перешкоди. Відколи почалася Велика Північна Війна, українська торговля почала зазнавати різних недогід, зв'язаних із воєнними подіями. Здавалося, можна було б сподіватися, що з боку Росії торговельні інтереси України знайдуть могутню опіку й підтримку, особливо після погрому Швеції й ослаблення Річи-Посполитої. Але в дійсності було зовсім не так. Російський уряд дуже мало боронив інтереси українських купців перед утисками в Польщі й, навпаки, дуже уважно ставився до претензій польсько-литовської шляхти, яку цар Петро старався перетягнути на свій бік у боротьбі з шведами. Та найбільшим лихом була зазначена вище політика Петра, яка полягала передовсім у забороні вивозити українські продукти до німецьких портів і в примусі везти їх до портів російських; далі було заборонено привозити на Україну цілі категорії закордонного краму й, нарешті, виключено з приватної торгівлі цілу низку продуктів, змонополізованих російським урядом. Це все вкупі робило повний переверот в економічному житті України й підкопувало його в самих його основах.

Спершу, як уже було згадано, Петро хотів було звернути українську торговлю в бік Азова. Але це не вдалося, насамперед тому, що Азов не давав жадного виходу до європейських країв, з якими Україна могла б торгувати. Та й зрештою Азов було втрачено після невдачної війни з турками над Прутом. Тоді починаються заборони вивозити продукти українського господарства до надбалтійських портів Риги, Данціга й Кенігсберга, а наказується везти їх до Архангельська. Так у 1701 р. було наказано вивозити прядило, поташ, юхту, сало, віск, та інші продукти тільки до Архангельська на Білому морі. Коли зважити, який далекий був Архангельськ до України, як довго треба було їхати до нього, та ще коли взяти на увагу, що від Москви до Архангельська транспорт ішов тільки зимою по санній дорозі, бо в інші місяці року через непрохідні болота майже не було проїзду; коли пригадати нарешті, що Північне море замерзало на більшу частину року, та й самий шлях кругом Скандинавії до Європи був страшенно довгий, то ми зрозуміємо, що такий наказ просто вбивав експорт тих таких важних в українській торгівлі продуктів. Не помагаючи й те, що прядиво, яке ввозилося через Архангельськ, російський уряд увільняв від оплати мита. В 1711 році було знято заборону

вивозу прядива через Ригу, яка тепер була вже в російських руках, але й до Риги було їхати дуже далеко й незручно. В 1714 р. вийшов наказ, що забороняв узагалі вивозити українські продукти: прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину й цілу низку інших до чужоземних портів; їх можна було везти тільки до російських портів: Риги, Петербургу й далекого Архангельська; це було новим тяжким ударом для української торгівлі. В 1719 р. заборонено вивозити за кордон українське збіжжя. В наступні роки пішли нові обмеження, які врешті звели український експорт за кордон до мінімуму.

Таких самих заборон і обмежень уживав російський уряд і щодо імпорту чужоземних товарів на Україну. В 1714 р. заборонено ввозити такі вироби: панчохи, золоті й срібні нитки, дорогі матерії, шовкові ткани, цукор, фарби, полотно, столову білизну, тютюн, карти й сукно. Чому саме підпали забороні такі товари, як сукно, полотно, панчохи? Річ у тому, що цар Петро старався насадити штучно мануфактурну промисловість на Московщині. Він давав як найбільші пільги тим московським купцям, які засновували фабрики мануфактури; щоб чужоземні мануфактурні вироби не могли конкурувати з домашнім московським виробом, чужоземні товари обкладали дуже великим митом, а на Україну просто заборонено їх привозити, щоб примусити українців купувати замість чужоземних виробів вироби молодішої московської мануфактури. Коли в Рязані була заснована фабрика голок, то на Україні було заборонено привозити голки з Австрії або Шлезьку, щоб примусити купувати вироби Рязанської фабрики, далеко гірші й дорожчі.

Пересунення торговельних шляхів мало для української торгівлі дуже некорисні наслідки. Крім того, що нові шляхи — до Риги, до Петербургу, а особливо до Архангельська були значно дальші, повстали інші, дуже поважні невідгоди: переривалися налажені торговельні зв'язки, переривався кредит. Українське купецтво тратить помалу свій характер купців і сходиться на роллю звичайних експортерів продуктів сільського господарства. Воно підпорядковується інтересам російського купецтва й перекупує в нього заборонені для безпосереднього ввозу за кордону на Україну товари, й таким робом український покупець купує тепер той самий закордонний крам уже з російських рук, і розуміється, платить за цей крам значно дорожче.

Забороняючи деякі категорії продуктів для вивозу за кордон, російський уряд дуже знижує ціни на ці продукти на українському ринку. Тоді він сам скуповує по дешевих цінах цей продукт і продає його за кордон. Так у 1712 р. уряд закупив на Україні на сто тисяч рублів прядива й продав усе через Архангельськ за кордон. Потім кілька разів поспіль він повторював цю операцію. Російський уряд дуже часто сповіщає офіційно про свої накази в торговельних справах уже після того, як фактично почав вводити ці накази в життя. Це руйнувало українських купців і відбивало охоту до нових операцій,

бо ніхто не був певний, що якийсь закуп не підпаде під заборону, поки ще буде доведений до кінця.

В парі з штучною регламентацією українського експорту й імпорту йшла також і митна політика російського уряду. Досі українські купці при своїх закордонних операціях платили на українській границі ввозне мито, так звану «індукту», й вивозне «евекту», яке йшло до українського державного скарбу. Тепер установлено на українсько-російському кордоні особливе мито на користь російського скарбу, а далі за той самий крам бралось мито ще в російських портах. Висота цього мита була 5—10% вартости краму й платити його треба було конче в золоті. В 1724 році заведено було такі митні такси при вивозі з України: від олії, сала, льону, прядива — по 4%, від смоли — 18%, від збіжжя 25%, а від льняної пряжі й необробленої шкіри навіть 37%. За привозний крам, який ввозився на українську територію, побирали на російському кордоні від 10 до 37%.

Некорисно відбивалося на українськiм економічнiм життi ще й те, що разом із новими земельними власниками-росіянами, з усіма цими Меншіковими, Строгановими, Неплюєвими та іншими потяглася ціла зграя їх земляків, як дрібних службовців та агентів. Усі вони, являючись елементом упривілейованим, маючи повсякчасну оборону в своїх патронів, занялися скупом місцевих продуктів і вивозом їх до Росії. Кулували по дуже дешевих цінах, використовуючи свої звязки й свою фактичну безкарність і потім продавали по значно дорожчих цінах. Місцевий торговельний елемент не міг витримувати з цими московськими купцями конкуренції. Для прикладу можна зазначити, що компанія, яка купчилася коло князя Меншікова, скупила одного разу прядива на 85.000 рублів — сума величезна на той час, і перепродала його в Москву по вдвоє і втрое дорожчих цінах. Так само скуповували й волів. Ця сама компанія, користуючися своїми звязками й протекцією, закуповувала тисячі волів, при чім один вів обходився їй пересічно по 10 копійок, смішно дешева ціна навіть і на ті часи.

Регламентація української торгівлі доходила до дрібниць і безконечно обтяжала українських купців. У 1715 році вийшов наказ, щоб купці, їдучи до Риги, спершу всі їхали до Глухова і там у гетьманській канцелярії подавали спис усього краму, який тут провірювано, й до валки додавано спеціального гетьманського дозорця. Обовязок їхати зовсім убік від свого шляху — до Глухова, й звязані з цілою цією процедурою витрати, розуміється, знеохочували купців. Після смерти гетьмана Скоропадського в 1722 р. були скасовані українські окремі пашпорти, й тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Києва до російського коменданта або губернатора, а крам везти на огляд аж до Брянська, пограничного міста на російській території.

Ще в 1709 році на всіх пограничних українських пунктах поставлено російські військові застави. Це пояснювано воєнними подіями

того часу. Але згодом цим заставам надано характер контролю над українським торговельним рухом. Ці військові застави дозволяли собі страшенні насильства й надужиття. Навіть вищі російські урядовці нарікали, що через ці надужиття на кордоні чужоземна торгівля України зовсім занепадає, й російський скарб не дістає ніяких прибутків від митних зборів. Стараючися забезпечити російські провінції від конкуренції українського тютюну й горілки, російський уряд зовсім заборонив привозити їх до Московщини; деякий час пізніше знову було дозволено ввозити, але було обложено 30% митом, окрім гетьманської «евекти».

Всі ці розпорядки російського уряду гальмували й підколювали розвиток торговельного життя на Україні та шкідливо відбивалися на її економічному добробуті. Україна втрачала характер самостійного економічного організму й оберталася в звичайну колонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком для збуту московських виробів, а сама могла продавати свою сировину й продукти свого господарства тільки до Росії.

Вихід України з числа самостійних членів міжнародного торговельного обороту шкідливо відбився не тільки на ній самій, але й на інтересах її закордонних контрагентів, насамперед шлезьких купців. Вони почали скаржитися своєму урядові, і в наслідку цих скарг Австрія мусіла в 1720 році робити перед російським урядом інтервенцію в справі української торгівлі. Спершу почалися переговори у Відні з російським послом Ягужинським. По довгих переговорах у Відні і в Петербурзі російський уряд пішов на теоретичні уступки, але домагався, щоб справу трактовано, як справу про торгівлю з цілою Росією, а не з самою лиш Україною. Тоді австрійський посол у Петербурзі, граф Кінський, повів справу енергійно й притягнув до акції також і Польщу, яка з свого боку так само була зацікавлена, щоб українська торгівля велася безпосередньо з австрійськими провінціями. В 1723 році вдалося добитися від російського уряду дозволу на вивіз із України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Австрійський уряд узв'язав сам добитися перед Польщею полекш для українських купців. Австрійський посол у Варшаві граф Вратіслав робив у цій справі двічі інтервенцію перед польським соймом і нарешті добився того, що Польща спільно з Австрією зробила інтервенцію в справі української торгівлі перед російським урядом. Коли в 1728 р. приїхав до Петербургу новий український гетьман Апостол, то граф Вратіслав, явившись туди, безпосередньо переговорював із ним. У квітні 1727 р. між Польщею й Австрією був заключений спеціальний трактат у справі української торгівлі. Польща зобов'язалася давати українським купцям вільний переїзд до Шлезьку й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Задля митних операцій установлялась особлива митна комора в Луцьку на Волині. Всі ці заходи трохи оживили були торгівлю гетьманської України, хоча зовсім поставити її на ноги вже було неможливо. Два десятки років

усяких утисків та обмежень зробили своє діло. Насамперед була ослаблена сама українська купецька верства; багато купців було зовсім зруйновано, інші віддалися лише дрібній торгівлі всередині самого краю; наплив торговельних чужинців, у першій лінії москалів, скоро зовсім витиснув українців із міжнародної торгівлі й забрав у свої руки всі операції за кордоном. Ослаблення торговельних звязків із закордоном відбулося також і на інтересах ширших мас: тепер уже за хурциків при перевозі краму треба було нязимати москалів, бо з них на українсько-російській границі не брали мита, як брали його в українців. Широкі круги українського селянства й козацтва позбулися таким способом доброго заробітку. Терпів, розуміється, великі втрати від зменшення закордонної торгівлі й український державний скарб.

В часи після «шведчини» почались утиски і над українським культурним життям. Цар Петро зараз же після полтавської перемоги наказав вислати з Києва за кордон усіх студентів Могилянської Академії, які були родом із українських провінцій Польщі. Внаслідок цього вислання з майже 1000 студентів залишилося в ній всього 161. Спершу патріарх московський, а потім Синод почали чіплятися до українських друкарень за те, що вони несхожі з московськими, й на решті в 1720 р. Синод із царського наказу надіслав розпорядок, щоб українські друкарні не друкували ніяких книжок, текст яких різнився від московських та петербурзьких видань. Це була фактична заборона друкувати книжки українською мовою.

*

Не рахуючися зовсім із українською владою, представленою гетьманом, втручаючися в усі сторони внутрішнього життя й на все накладаючи свою залізну руку, цар Петро мав на увазі потроху зовсім скасувати автономію України й звести її на становище звичайної російської провінції: примара сепаратизму весь час стояла перед його очима, й він уже не довіряв нікому з українців. Соціальний антагонізм, який усе загострювався між козацькою старшиною й народніми масами давав йому дуже добрий претекст, вмішуючись у внутрішні українські справи, робити вигляд, ніби він заступається за інтереси народу, обороняє його від надужиття власної старшини. Я вже згадував, що смутні часи після погрому Мазепи витворили широкий круг людей, які на національному нещасті будували собі кар'єру й достаток. Вкупі з різними заволоками з чужинців, що їх Петро понастановляв старшинами, ці люди подіставали в свої руки багато земельних маєтків разом із приписаними до цих маєтків селянами. Вони зовсім не церемонилися, щоб побільшити й заокруглити свої маєтності: відіймали в селян та козаків їх ґрунти, примушували їх продавати собі ґрунти майже задурно, силою повертали козаків у своїх підданих, взагалі дозволяли собі всякі надужиття й насильства, знаючи, що все це мине для них безкарно. Ця деморалізація захоплювала взагалі майже

всю козацьку старшину. Бачучи крах своїх політичних мрій про політичну самостійність, старшина старалася принаймні закріпити своє матеріяльне становище, щоб почувати себе спокійніше при вських можливих політичних бурях. Загальний упадок громадської моралі й матеріялістичні змагання розв'язували в людей найгірші інстинкти, й рідко хто з старшин, які займали хоч трохи впливове становище, не заплямив себе користолюбством, безоглядною гонитвою за наживою, утисками над підвладними собі людьми, надужиттями своєї адміністраційної або судової влади. Народня маса, змучена довгими роками війни і вських зв'язаних із війною тягарів, зруйнована економічно, виснажена, дуже болюче відчувала на собі оцей гніт правлячої старшинської верстви й глухо ремствувала на неї. Не дістаючи справедливого вирішення своїх справ у місцевому українському суді, який був увесь у руках старшини, населення дуже часто скаржилося представникам російської влади, які перебували на Україні, а то зверталася з своїми скаргами й до Москви або до Петербургу. Цар Петро тепер після Мазепи дуже охоче приймав ці скарги, які давали йому привід дискредитувати український суд і взагалі українську владу. Він цілком отверто в офіційних паперах, які наказував оголошувати прилюдно, обвинувачував українську адміністрацію й суд у нехтуванні інтересами народніх мас і виставляв себе оборонцем народу від його власної правлячої верстви.

Становище гетьмана Скоропадського було дуже важке. Він усіма способами старався змягшити долю мазепинців, які добровільно поверталися з еміграції й підпадали ріжним карам мстивого царя. Він заступався за тих, кого висилали на Сибір або в кого конфіскували майно й, поскільки це від нього залежало, поводився людяно й справедливо. Цар назверх поводився з старим гетьманом дуже чемно й виявляв йому знаки своєї поваги, але фактично мало слухався його просьб і провадив свою екстермінаційну політику супроти України вперто й послідовно. Одначе Скоропадський був занадто м'яккої вдачі, щоб ставати в рішучу опозицію, та й до того на нього мали вплив енергійніші люди зпоміж старшин, й особливо його родичі, котрі старалися використати його владу в своїх егоїстичних інтересах, а зовсім не в інтересах цілого краю. Часто гетьманові доводилось їздити аж до Москви або до Петербургу, щоб особисто клопотатися перед грізним царем за інтереси українського населення. Весною 1722 р. поїхав він у таку подорож і несподівано для себе дістав на своє ім'я наказ царя, з дня 29 квітня 1722 року, про заведення нової установи, так зв. Малоросійської Колегії, яка фактично позбавляла гетьмана й тої решти влади, яку він досі ще мав. Заснування колегії було мотивоване тим, що на генеральний суд і на старшину йдуть скарги за здирства й хабарі, за утиски козаків і примушування їх переходити в підданство: далі ставилося гетьманському урядові в провину, що він не дає звітів із збору податків і що в генеральній канцелярії панують великі непорядки. Покликаючися на статті Б. Хмельницького, які ніби то дають право всім незадоволеним із козацького суду звер-

татися до суду воевод, цар тепер устанавляв колегію, яка мала складатися з шістьох російських офіцерів із стаціонарних на Україні військ, із президентом, бригадиром Степаном Вельяминовим на чолі. Малоросійській Колегії доручалося приймати від населення скарги на всі українські суди й вирішувати судові справи, контролювати українські фінанси й дивитися, щоб старшина не обтяжала козаків і посполитих.

Гетьман зараз же подав цареві «чолобитну», де доводив, що всі чутки про старшинські насильства й судові не порядки донесені цареві «по ненависті й злобі», й спростовував усі пункти обвинувачення в царському наказі; далі він доводив, що ні в одних гетьманських статтях нема й натяку на апеляцію до московських воевод на українські суди, пригадував цареві його урочисті обіцянки шанувати українські права й вольності й прохав в імені всього українського народу «держати Україну при прежніх правах і порядках». На це цар дуже сухо відповів, що вже справу зроблено та що заснування Малоросійської Колегії нічим не перечить статтям Б. Хмельницького. А тимчасом видано до крайнього народу грамоту, де цар заявляв, що Малоросійська Колегія засновується «не для чого іншого, як тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Сам бригадир Вельяминов дістав докладну інструкцію, як контролювати гетьманський уряд. Це було завершенням «геніяльної демагогії», якої вживав цар Петро для внутрішнього розкладу українського суспільства від самого кінця 1708 року.

Старий гетьман не переніс цього удару. Повернувшись на Україну, він помер за кілька днів (3 липня 1722 р.).

*

Через кілька днів після похорону гетьмана Скоропадського старшина вислала до царя прохання про дозвіл вибрати нового гетьмана, а покищо уповажнила чернігівського полковника Павла Полуботка перебрати правління, як наказному гетьманові, маючи під собою Генеральну Військову Канцелярію. Але одночасно прийшов до Глухова бригадир Вельяминов і негайно сформував Малоросійську Колегію. Відразу в Глухові повстало ніби два уряди: один — Військова Генеральна Канцелярія з Полуботком на чолі, другий — Малоросійська Колегія з Вельяминовим. Між ними зразу ж почалися тертя й непорозуміння. Павло Полуботок уважався серед козацької старшини за головного кандидата на гетьмана. Це була людина дуже енергійна, смілива, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини. Він користувався великим авторитетом серед старшини, а до певної міри й серед рядового козацтва. Ще в 1715 році в Сосниці відігрався такий інцидент, який свідчить про те, як дивилися на Україні на Полуботка. Коли 27 червня святковано день перемоги під Полтавою, слуга Полуботка, Федір Стечінський не пішов до церкви й, коли його запитали, чого він не ходив дякувати Богу за те, що цар побив шведа й про-

клятого Іуду-Мазепу, Стечинський відповів: «Не Мазепа проклятий Іуда, а теперішній гетьман проклятий Іуда тому, що не стоїть за Україну, й москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі не будуть її розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом». Стечинського ці слова коштували батогів і заслання на Сибір, але вони показували, що не всі на Україні були приголомшені московським терором, і що на Полуботка покладались якісь надії. Але про це знав і московський уряд і сам цар, котрий не любив Полуботка й не довіряв йому. Як правдивий син свого часу та представник своєї соціальної верстви, Полуботок не дуже перебирав у способах збагачення; як людина крутої вдачі, він дозволяв собі часом різні утиски над козаками, міщанами й селянами, брав живу участь у торгівлі з закордоном і зробився одним із заможніших людей на Гетьманщині. Його смілива боротьба за права української автономії зробила його одним із найулюбленіших героїв старої української історіографії, починаючи з «Історії Русовъ», яка змалювала його ідеальним борцем за національну свободу. Ол. Лазаревський у кількох своїх працях старався його розвінчати, підкреслюючи його діяльність, як багатого державця, що, мовляв, тільки й дбав за свою наживу. Одначе більшість українських істориків, які спеціально писали про Полуботка: Костомарів, Яків Шульгин, Модзалевський і Василенко вважають його за безумовного українського патріота, дарма, що він, як син свого віку й своєї верстви, дбав також за свої власні матеріальні інтереси.

Як тільки Вельямінов почав приймати скарги й прохання, минаючи українські державні установи, Полуботок рішуче заперестував проти цього так само, як і проти посилення до Військової Генеральної Канцелярії Наказів, наче до підвладної собі установи. Він добився того, що сенат звелів Вельямінову звертатися до Військової Генеральної Канцелярії не з наказами, а з «промеморіями» і взагалі вказав Вельямінову провадити свою роботу в контакт і в порозумінні з вищими українськими установами. Але Вельямінов цим не знеохотився. Придивившись добре до стосунків на Гетьманщині, він виробив свій проєкт різних змін у адміністрації, суді й фінансовій управі й поїхав із ним на початку 1723 р. до Петербургу, де подав його цареві. Петро переглянув усі 12 пунктів цього проєкту й більшість затвердив із тим, що порядкування українськими фінансами передавалося в руки Малоросійської Колегії й без її ради та підпису Генеральна Військова Канцелярія не сміла робити ніяких розпорядків.

Але Полуботок провадив свою контр-акцію. Він передовсім раз-у-раз нагадував цареві про справу вибору гетьмана й так цим надокучив Петрові, що той нарешті відповів у червні 1723 р., що всі гетьмани досі були зрадниками, й через те треба пождати, поки знайдеться на становище гетьмана людина вірна й надійна, та заборонив більше «докучати в цьому ділі». Щоб зашахувати втручання Малоросійської Колегії в судову справу, Полуботок заходився коло реформи

суду, зробив генеральний суд колегіальним, запровадивши в ньому т. зв. асесорів, суворими наказами вимагав від провінціальних судів, щоб не було хабарництва й волокити, установив точний порядок судової апеляції й прозив суворими карами старшині за надужиття й утиски над населенням. Цим усім він вибивав зброю з рук Малоросійської Колегії, яка виступала ніби то в обороні українського населення проти старшини. І це найбільше обурило Петра. Літом 1723 р. він викликав Полуботка, генерального писаря Семена Савича й генерального суддю Івана Чарнища для пояснень, а щоб не сталось якого заколоту, наказав князеві Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ на Україні, щоб вивів козацькі полки у степ, ніби для охорони від татар.

Прибувши до Петербургу, Полуботок подав цареві нову петицію про те, щоб Україні були повернуті старі права в адміністрації й суді. Але одночасно прибуло від стародубського полку прохання, можна думати, підстроєне агентами Вельямінова, щоб цар завів там московські суди й призначив полковником москаля. Тоді цар вислав на Україну бригадира Румянцева розслідувати, як стоїть справа, а Малоросійській Колегії дав наказ публічно оповістити, щоб кожен, хто має якусь кривду від старшини, подавав би скаргу, не боячися за це ніякого лиха. Скарг було зібрано чимало. Але Полуботок провідав у Петербурзі про секретний наказ царя й зараз же вислав свою людину на Україну з інструкцією організувати по всіх полках збирання підписів для підкріплення його домагань. Так само з його доручення козацька старшина, яка стояла з військом у таборі над Коломаком, склала колективне прохання про вибір гетьмана й повернення прав та вислала його до Петербургу.

Уперта опозиційна діяльність Полуботка роздратовала царя, й він у кінці 1723 р. звелів заарештувати його і всіх українців, які були з ним, і посадити до Петропавлівської фортеці. Традиційне оповідання українських літописців XVIII в. ставить цей арешт у зв'язок із промовою, яку ніби то сказав Полуботок цареві, подаючи йому свою петицію, коли цар виходив із церкви. Ця промова, подана в цілості автором «Історії Русовъ» (дехто гадає, що він сам її склав) і наведена вже в 1788 році французьким істориком України Шерером (у його „Annales de la Petite Russie“), докоряла цареві за його жорстоке й несправедливе відношення до України й доводила, що не личить йому, християнському монархові, поводитись як якомусь азійському тиранові. Можна мати сумнів, чи таку промову Полуботок дійсно сказав, але й без неї діяльність Полуботка давала Петрові підстави для його великого незадоволення. Скоро по арешті Полуботка вислано на Україну наказ розшукати й привезти до Петербургу всіх Полуботкових однодумців, які брали участь у складанні й висиланні петиції. Заарештовано й привезено до Петропавлівської в'язниці старого полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осавула Жураховського й цілий ряд інших стар-

зміни політики щодо України обмірковувано ще кілька разів і в «Найвищій Таємній Раді», і в сенаті, але одинокою реальною полекцією тягарів, які несла Гетьманщина, був дозвіл козакам відкупатися грішми від участі в походах на Кавказ.

Але скоро сам Меншиков перемінив свою думку про потребу продовження політики залізної руки на Гетьманщині. Річ у тому, що він посварився з Малоросійською Колегією через те, що вона, наклавши податки на всі приватні маєтності, наклала їх і на Меншикова, який володів величезними лятифундіями в Стародубському й Ніжинському полках. Меншиков запротестував, і Малоросійська Колегія програла справу в Найвищій Таємній Раді, де все залежало від Меншикова; але тепер Колегія нажила собі в особі Меншикова рішучого ворога. Коли в травні 1727 року померла Катерина й царем оповіщено маленького Петра II, сина нещасного царевича Олексія й онука Петра I, Меншиков зробився фактичним регентом. Тоді й у «Найвищій Таємній Раді» взяла гору думка, що Україні таки слід де в чім попустити, щоб заспокоїти населення й прихилити його до російської держави. Не минуло й тижня, як померла цариця Катерина, а вже Найвища Таємна Рада ухвалила скасувати нові податки, накладені Малоросійською Колегією, й залишити лише ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького»; того ж дня ухвалено заборону москалям купувати землю на Україні, а тим, що закупили, наказано повернути гроші. На Україну вислано від імені малого царя грамоту, в якій подано надію, що скоро буде вибрано гетьмана, а одночасно Вельямінова викликано до Петербургу з усіма його фінансовими книжками для ревізії. Саме тоді посварився Меншиков і з Толстим, і останнього було арештовано й вислано на заслання, при чім скинуто з ніжинського полковництва й сина Толстого, зятя гетьмана Скоропадського, й вислано з України.

В червні того ж 1727 року Найвища Таємна Рада ухвалила перенести всі українські справи з Сенату до Колегії Закордонних Справ, і нарешті 20 червня ухвалено вислати до Глухова тайного радника Наумова для переведення вибору гетьмана й призначення старшини. Малоросійська Колегія була скасована. 1 жовтня 1727 року при дуже урочистій обстанові з усією старосвітською церемонією відбулися в Глухові вибори, й на гетьмана вибрано Данила Апостола, полковника миргородського. Напередодні виборів у Наумова відбулася нарада старшин при участі вищого духовенства, й на цій нараді властиво й було ухвалено кандидатуру Апостола. Наумов залишився при новому гетьмані як міністр-резидент. Однак за кілька місяців Наумову було наказано титулюватися просто «тайним радником», бо «при гетьмані цареві тримати міністра не личить».

Як тільки на Україні одержана була царська грамота з 12 травня 1727 р. про вибір гетьмана, це викликало великі прояви радості: з усіх полків посипалися до молодого царя адреси з подяками за обіцяне привернення гетьманства; ці адреси були вкриті підписами всієї

шин. Всі вони просиділи до початку 1725 р., а Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н. ст.) 1724 р.; там же померли й реєнт (управитель) Військової Генеральної Канцелярії Дмитро Володковський та наказний переяславський полковник Карпека. Решту визволила смерть царя Петра на початку 1725 року. Замість заслання на Сибір, як намірявся Петро, всіх українських в'язнів інтерновано в Петербурзі, де вони й пробули кілька років. Коли ж декого пущено на Україну, то залишено в Петербурзі закладниками їх синів.

Це був останній погром української старшини з її автономістичними тенденціями. Тепер усе замовкло й пригнигло. На вищі становища генеральної старшини й полковників попризначувано людей смирних, слухняних, далеких від яких-небудь політичних аспірацій. На чолі Військової Генеральної Канцелярії поставлено полковника полтавського Івана Левенця, глухівського сотника Івана Мануйловича й Федора Гречаного. До Стародуба й Чернігова призначено полковниками москалів. Всі занялися тепер своїми приватними справами й дбали тільки про збереження свого матеріяльного добробуту. Краєм правила Малоросійська Колегія разом із слухняними старшинами.

Виконуючи волю Петра, Вельямінов наклав руку й на українські фінанси: він почав збирати податки грошима й натурою й висилати їх просто до Москви. В 1722 році було зібрано 45.527 карб. і 16.785 четвериків збіжжя; в 1723 р. 85.854 карб. і 27.524 чтв. збіжжя; в 1724 р. 141.342 карб. і 40.693 чтв., — з кожним роком щораз більше, з того в 1725 р. відіслано до розпорядження російського уряду 244.255 карб. — майже все, що було зібрано з України, а збіжжіві запаси передано до російського інтенданства. Щоб збільшити прибутки з України, Малоросійська Колегія вигадувала щораз нові податки.

*

Суворий режим щодо України продовжувався і під час короткого царювання Петрової жінки, цариці Катерини I, коли фактичним правителем був князь Меншиков. У кінці 1726 року «Тємна Рада», найвища інституція держави, обмірковувала можливість турецької війни, і в зв'язку з цим було висловлено думку: поки ще не дійшло до розриву з Туреччиною, чи не зробити деякі полекції Україні «ради удовольствія и приласканія тамошнього народа», чи не дозволити вибрати гетьмана, злекшити податки й відновити старий порядок судівництва? Однак ця думка зустріла сильний протест з боку одного з членів Ради, графа Толстого, який заявив, що такі полекції означали би порушення політики, установленної царем Петром I, політики, яка полягала в тому, щоб посварити старшину з народом і тим способом Україну «къ рукамъ прибратъ»; він указав на те, що ця політика дала добрі наслідки, бо вже народ і старшина «пришли въ немалую ссору». Престиж покійного царя був такий великий, що всі погодилися, що не слід міняти раз узятої лінії політики щодо України. Проте справу

старшини до вїтїз включно, а почасти також і рядових козаків. Ще більшу радість виявило населення, коли вибори гетьмана вже відбулись. Відгуками цієї радості явилися оди, панегірики і всякі інші вірші, якими українська академічна молодь вітала вибір гетьмана. Київський магістрат улаштував велике всенародне свято з приводу оббирання гетьмана. Сама російська адміністрація сподївалася, що тепер українські вїтакачі й емігранти почнуть вертатися додому, й наказала зняти на деякий час вїйськову погрянничну охорону. Справді, на правобережній Україні почався був рух, який стривожив польську погрянничну адміністрацію: почувши про вибір гетьмана, місцеві земельні власники перестали брати податки з селян, а дехто виїхав подалі від гряниці в глиб краю. Навіть запорожці, «зачувши о благополучном вашем панском пришествїї на престол ваш гетьманський малоросійський», звернулися в 1728 році з свого далекого вигнання до гетьмана Апостола, прохаючи його заступництва.

Скоро по своєму виборі гетьман Апостол поїхав у 1728 році до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про поворот Україні старих прав, згідно з договором, що його заключено іще з Богданом Хмельницьким. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, і ця відповідь залишилася до кінця самого існування Гетьманщини її основною конституцією. Вона звїсна в історії під іменем «Рішительних» (конфірмованих) пунктів. Головні пункти цієї конституції були такі: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з чужими державами, і якби до нього прибули якісь посли, то він негайно мусїв переслати привезені ними листи до Петербургу. Тільки з сусідніми державами — Польщею і Кримом міг він зноситися про погрянничні справи, але з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьманська резиденція мала й надалі залишатися у Глухові. Число найманого вїйська обмежувалося до трьох полків (окрім реєстрових козаків) і гетьман мав підлягати з вїйськового погляду російському генерал-фельдмаршалові. Кандидатів на становища генеральної старшини й полковників мала вибирати сама старшина зпоміж себе, але затверджував ці кандидатури сам імператор. Всю нижчу старшину затверджував по виборі гетьман.

Зроблені були певні зміни в судівництві: за вищу апеляційну інстанцію мав служити в краю так званий Генеральний Суд, який складався тепер із шістьох осіб: із трьох українців і трьох москалів. Гетьман мав бути президентом цього суду. В один із пунктів конституції було внесено, що має бути скликана спеціальна комісія для перевірки старих законів і складення нового кодексу. Цілий ряд пунктів торкався питань економічного життя. Отже був дозволений вільний приїзд чужоземних купців для торгівлі. Дозволено приїздити й жидівським купцям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати крам лише гуртом, а не на роздріб і за виручені гроші знову таки купувати якийсь місцевий крам на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта, себто мито на ввонені в Україну товари, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона москалям купувати зем-

лю на Україні. Але москалі, які мали на Україні маєтки, мусіли підлягати юрисдикції української влади. Селити на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено.

Як бачимо, ці «Рішительні пункти» значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до упадку Мазепи. Але важно було те, що замість колишньої самоволі російського уряду, з якого він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від зручності самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті.

Новий гетьман Данило Апостол (1659—1734) був дуже яскраво політичною фігурою. М. Грушевський, характеризуючи його, підкреслює, що Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зломлена й люди ще не зневірилися в можливість вибороти для українського народу свободу й кращу долю. Далі Грушевський пригадує, що «Апостол належав до великого числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народньою». Автор монографії про гетьмана Мазепу Федір Уманець називає Апостола «останнім козаком». Нарешті новіший дослідник, Іван Джиджора називає Апостола «одним із кращих українських історичних діячів, а при тім рішучим оборонцем автономії України». Додамо ще до цього, що Апостол належав до інтимного гуртка прихильників Мазепи, які разом із ним виробили плян шведсько-українського союзу для виборення української самостійності. Коли він відпав від Мазепи ще тільки в початках самої акції, то це треба пояснити тим, що нещасливі початки справи цілком зневірили його в успіху шведського союзу, й він рішив вернутися назад до протекції Москви, стараючися, як і Скоропадський, врятувати серед загальної катастрофи те, що ще можна було врятувати. І дійсно, не зважаючи на свій семидесятилітній вік, гетьман Апостол відразу дуже енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятки літ зовсім підупали.

По повороті додому Апостол перевів майже вповні нове призначення генеральної старшини й полковників, при чому більшість із них була кандидатами самого гетьмана. Генеральним обозним призначено Якова Лизогуба, старого бойового старшину; генеральними суддями — колишнього мазепинця, корсунського полковника Андрія Кандибу й Михайла Забілу, сотника борзенського; генеральним писарем зроблено Михайла Турковського, генеральними осавулами: сотників Івана Мануйловича й Федора Лисенка, генеральним хорунжим Якіма Горленка й генеральним бунчужним Івана Борозну. На бажання російського уряду встановлено двох генеральних підскарбіїв, одного українця, другого москаля. На ці посади призначено Андрія Марковича, колишнього полковника лубенського, й Івана Мякініна. Марковича призначено проти бажання гетьмана, який недолюбував усієї фамілії Марковичів. У Гадячі по смерті зненавидженого сербина Гаврила Милорадовича призначено полковником Григорія Грабянку, відомого українського історика. Полковником лубенським зроблено

гетьманича Петра Апостола, дуже освічену людину, що залишив мемуари французькою мовою. Взагалі Апостолові вдалося оточити себе співробітниками, які поділяли його погляди й проводили його політику.

Одним із найголовніших завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого в значній мірі через хаос і безладдя, які вмисне піддержував російський уряд. Насамперед треба було якось урегулювати справу землеволодіння, в якій накопичилося стільки надужиття. Цій справі було присвячено спеціальну увагу в «Рішительних пунктах»: 8-й пункт забороняв відіймати в козаків та в посполитих як спадкові, так і куплені ґрунти; пункт 9-й казав про потребу перевірки маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки, а пункт 10-й торкався маєтностей рангових і ратушевих; ці маєтності, якщо вони були роздані приватним власникам, мали бути повернуті урядам і ратушам. Для здійснення постанов цих пунктів було переведене так зване «Генеральне слідство про маєтності», що мало метою перевірку прав державців на маєтності, які вони під собою мали. Слідство розпочалося в 1729 р. й закінчилось у 1731. По всіх полках були розіслані канцеляристи, які обіздили всі села, списували з уст старих людей, хто й коли осадив дане село й до кого воно належало, а державці маєтностей мали показувати документи, на підставі яких вони володіли маєтністю; з цих документів здійснювались копії й додавалися до «слідства». В полкових канцеляріях зібраний матеріял упорядковувала полкова старшина: викладала зміст оповідань старожилів, долучала в копіях текст документів і цифрові відомості про число дворів посполитих на основі попередніх ревізій. В кінці 1730 року полкові книги були відіслані до Глухова, де їх остаточно перевіряли і в початку 1731 року один примірник «Слідства» по всіх десяти полках, за підписами генеральної старшини й полковників вислано до Петербургу. Всі маєтності в «Слідстві» були поділені на шість категорій: 1) рангові маєтності; 2) маєтності, надані за заслуги; 3) маєтності ратушеві; 4) вільні маєтності; 5) спірні маєтності й 6) монастирські. «Слідство» виявило, що вільних посполитих залишилося не більше одної третини всього селянського населення Гетьманщини, а дві третини відбували послушенство, живучи в рангових, приватних або монастирських маєтностях. На землях ратушевих (міських) жило менше одного відсотка всіх посполитих. Гетьманський уряд заходився головню коло повороту тих маєтностей, які були записані на певну рангу, але були роздані (головно за Скоропадського) в приватне володіння. Однак ті власники, які в часі «Слідства» могли довести документами законність свого володіння маєтністю, тепер дістали остаточно закріплення цих маєтностей за собою, не боячися більше, що їх будуть повертати назад у власність держави. Таким робом ужиток, який було зроблено з результатів «Слідства», не зовсім відповідав сенсові тих параграфів у «Рішительних пунктах», які мали на увазі упорядкування відносин. Зібраний у «Слідстві» величезний правно-статистичний матеріял мав не тільки

практичне значіння, допомагаючи гетьманському урядові розбиратися в складних і заплутаних маєткових відносинах, але також і велику історичну вартість, як першорядне джерело до історії землеволодіння на Гетьманщині. Сам гетьман Апостол був дуже добрий господар; він енергійно працював коло поширення свого приватного господарства, колонізував набуті ним пустопорожні землі, організував інтенсивне сільське господарство. Крім того був він купцем-експортером на широкому скалю: він експортував за кордон волів, збіжжя, масло й добре розумівся на цій справі. Свої господарські здібності Апостол, ставши гетьманом, переніс на широке поле державного господарства. Мазепа старався зробити опорою автономної України заможну верству старшин — земельних власників; він насаджував і піддержував земельну шляхту. Апостол же старався піддержувати старшинсько-купецьку класу, буржуазію, в ній добачаючи опору української державности.

Дуже цікаві заходи Апостола встановити окремий український державний бюджет, так званий «військовий скарб». У цій ділячці було перед тим багато неясностей і плутанини, яку піддержував центральний московський уряд своїм постійним вмишуванням у фінансові справи України. Апостол уперше встановив точний прелімінар державних видатків на суму коло 144.000 рублів річно, вставивши до бюджету видатки на центральну адміністрацію, на наймані компанійські полки, на артилерію й т. інше. Більшість видатків мала покриватися доходами з так званої евекти, себто вивозного мита.

В справі поліпшення української торгівлі ми помічаємо в Апостола два напрямки його заходів: перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб неутралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від тих розпорядків російського уряду, про які вже говорилося вище. Ще перед своєю подорожею до Москви, на самому початку 1728 року гетьман скликав до Глухова представників українського купецтва з важніших міст: Київ, Чернігова, Ніжина й Полтави на конференцію про торговельні справи. Конференція винесла резолюцію: прохати дозволу на вивіз за кордон цілого ряду категорій краму, забороненого попередніми наказами російської влади, наприклад: воску, лону, шкіри, прядива, тощо. Передаючи свої резолюції гетьманові, купецтво благало його «умилосердитися над покривдженими українськими купцями, щоб вони не прийшли до останньої руїни». В своєму проханні на царське імя Апостол дуже широко порушив справи української торгівлі, обстоюючи інтереси не тільки купців, але й інших верств населення, наприклад, чумаків, простих козаків і селян, котрі їздили до Криму й вивезили звідти сіль, сушену рибу та інші кримські продукти.

«Рішительні пункти» скасували тільки примус торгувати лише з Московщиною та вивозити продукти й крам лише через російські порти. Заборона вивозити цілий ряд дуже важних категорій продуктів залишилася в силі. Але, не зраджуючися цією невдачею, Апостол

ська політика йшла своїм шляхом із залізною послідовністю, і всі її уступки на користь української автономії носили лише тимчасовий або формальний характер. Так Апостол не міг досягти того, щоб козаків не вислано на тяжкі фортифікаційні роботи поза межами України. В 1731 році 20.000 козаків і 10.000 селян вислано копати укріплену лінію між долишнім Дніпром і Донцем на протязі 400 кілометрів. У 1732 р. на зміну їм вислано нових 30.000 козаків, а в 1733 р. ще нових 10.000 людей. Коли в 1733 р. почалася російська інтервенція в польські справи з приводу вибору нового короля по смерті Августа, то 11-тисячний український корпус під проводом наказного гетьмана Якова Лизогуба вислано в Польщу проти сторонників кандидатури Станіслава Лещинського. Козаки визначилися в кількох боях і дуже поруйнували польські провінції, які трималися партії Лещинського.

Гетьманування Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України й навіть, коли можна вжити теперішнього терміну, національним духом, не зважаючи на часткові невдачі політики гетьмана, все ж таки дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрої. Усе українське суспільство з вдячністю оцінило згадані вище заходи гетьмана коло піднесення української торгівлі, так само його заходи щодо відновлення права вибору козацької старшини, а не призначення просто з Петербургу. Також і його заходи щодо виводу російського війська з України й щодо поліпшення судівництва та адміністрації.

Чутки, що на Гетьманщині стало легше жити, дійшли й до запорожців і сприяли тому, що вони рішили повернутися з еміграції. Протягом 1712—28 років запорожці мали свою Січ на долишньому Дніпрі в Олешках, проти теперішнього Херсону. Перебування під ханською протекцією було для запорожців дуже тяжке. Татари безперестанно їх кривдили й утискали, вплутували в свої усобиці й потім жорстоко мстилися. Головне, відрізані від економічного зв'язку з Україною, для котрої вони служили посередниками в торгівлі з півднем, запорожці страшенно бідували й з тяжкою бідною здобували засоби на життя. Весною 1728 року скинуто з отаманства Костя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, й гору взяла партія, яка стояла за порозуміння з російським урядом і за випрохання амністії. Запорожці пересунулися ближче до ґриниць Росії й почали прохатися в російське підданство. Але скоро знову перемогла антиросійська партія. Гордієнко випрохав у татарського хана пробачення, і запорожці знов оселилися близько устя Дніпра, в сусідстві з Кримом. В 1733 р. Гордієнко помер. Росія готовилася до війни з Кримом і сама була дуже зацікавлена в тому, щоб прихилити до себе запорожців. З обох боків почалися переговори; в початку 1733 року запорожці отверто перейшли на бік Росії і вже в травні того ж року заклали собі Нову Січ над Річкою Підпільною, малому допливі Дніпра, близько містечка Никополя на теперішній Катеринославщині. Цариця Анна Івановна вислала запорожцям військовій клейноди й грошові подарунки. Акція Орлика, щоб не допустити до цього порозуміння з Росією, не мала успіху. Запо-

У кінці того ж самого 1728 року подає до Колегії чужоземних справ широкий меморандум, де, змалювавши всі кривди й утиски українських купців, домагається обмеження мита самою індуктою та щоб українські купці могли їздити за кордон із українськими паспортами, без паспортів російських. У кінці меморандуму стояло прохання видавати індукту на відкуп тільки самим українцям, а не чужим людям, як це здебільшого практикував російський уряд до того часу.

Що торкається протекції українським купцям у межах самої Гетьманщини, то, не вважаючи на обкороєння своєї компетенції, Апостол уживав дуже рішучих заходів. Передовсім він старався охоронити українських купців від конкуренції московських крамарів, агентів московських поміщиків на Україні, салдатів і всякого захожого з Московщини люду, який використовував своє упривілейоване становище й різними комерційними оборотами підкопував інтереси місцевих купців. Спираючися на заборону москалям купувати землю на Україні, гетьман видав наказ українським властям, щоб вони спонукували москалів спродувати своє нерухоме майно й виїздити з України.

Заслугують на увагу заходи Апостола щодо регуляції кредиту для українських купців. Наглий перерив торговельних зносин із закордоном унаслідок указів Петра I привів до банкрутства багатьох українських купців. Уже гетьман Скоропадський мусів своєю владою відкладати сплати по векселях на 1—3 роки. Апостол у широкій мірі видає такі «відрочування» (мораторії), особливо маючи на увазі тих купців, що торгували з Іданськом і Шлеськом. Він видає також суворі накази про охорону купців від надужиття місцевої й пограничної адміністрації, раз-у-раз забороняючи робити купцям і чумакам якісь перешкоди.

Нарешті Апостол виступив із остаточним проєктом регуляції торгівлі на Україні, виклавши його в формі меморандуму до центрального уряду. Цей меморандум пропонував установити повну свободу торгівлі як для українських, так і для московських купців на Україні за оплатою належних митних зборів; так само мав бути дозволений цим купцям транзит через Україну московського, китайського, перського й індійського краму. Чужоземним купцям також дозволялася вільна торгівля, але тільки в певних пунктах і в певний час, а саме підчас ярмарків у Києві та Чернігові, які відбувалися б двічі на рік. Але з цього меморандуму нічого не вийшло, крім неприємного для гетьмана листування з канцлером Головкиним.

Апостол добився того, що в 1733 році царським наказом місто Київ було підпорядковане гетьманській владі. Гетьман почав втручатись у внутрішні справи міста й навіть заарештував був війта Войничча за невиконання своїх наказів. Міщани вперто боролися за свою автономію й досягли в 1737 році, вже по смерті Апостола, повернення під владу російського генерал-губернатора. Але це, як побачимо, не поліпшило їх становища. Взагалі всім старанням і всім заходам Апостола судилося мати здебільшого лише паліативний характер: росій-

рожці літом 1734 року (вже по смерті гетьмана Апостола) склали в Лубнях на Полтавщині умову з представниками російського уряду в таких пунктах: 1) всі «провини» запорожців прощаються й вони дістають повну амністію, 2) запорожці дістають усі свої землі, цілу теперішню Катеринославську губернію, 3) вони можуть жити по своїх порядках і звичаях, 4) підлягають під військовим оглядом начальникові російського війська, розложеного на Україні, і 5) дістають від російського уряду 20.000 рублів річно. Запорожці взяли дуже живу участь у турецькій війні, яка скоро по тому наступила, й принесли російській армії значну поміч. З національного погляду об'єднання запорожців із Гетьманщиною було певним позитивним фактом, хоч одночасно з тим тратилася остання реальна сила, яка стояла в отвертій опозиції до російської політики в її централізаторських змаганнях.

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 року. Його шостилітнє гетьманування було короткою яснішою смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полекшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зіткнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років.

ЛІТЕРАТУРА

Ол. Грушевський, По катастрофі 1708 року. Розквартирування російських полків на Україні, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 78, Львів 1907; його ж: Восни роботи, там же, т. 80, Львів 1907. Ол. Радакова, Українські козаки на Ладозькім каналі, там же, т. 12, Львів 1896. В. Дубровський, Про гиланський похід 1725 року, «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», т. I, Київ 1928.

Типові представники старшини по-мазепинських часів: А. Лазаревскій: Очерки малоросійських фамилій: Галаганы, «Русскій Архивъ», 1875, т. I; Кочубей, там же, 1876 кн. XII; його ж: Семья Скоропадскихъ, «Историческій Вѣстникъ», 1880, кн. II; його ж: Люди Старой Малороссіи: Милорадовичи, «Кіевская Старина», 1882, кн. III; Марковичи, там же, 1884, кн. I. В. Модзалевскій. Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ, там же, 1904, кн. III—V. С. Моравскій, Федоръ Лисовскій 1709—1722, там же, 1891, кн. IX і X. Ор. Левицький, З ростири сотник, «Літер.-Наук. Вістникъ», 1918, кн. I. Т. Коструба. Гетьман Иван Скоропадскій, Львів 1932. В. Модзалевскій, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи (1718), «Кіевская Старина», 1904, кн. VI. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, тт. 18 і 19 (книга IV), вид. «Общественная Польза».

Економічне життя Гетьманщини після Мазепи: І. Джиджора, Економічна політика російського правління супроти України в 1710—1730 роках, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» тт. 97, 101, 103 і 105, Львів 1910—11 і окремо; передруковано в збірці: Ів. Джиджора, «Україна в першій полов. XVIII віку», Київ 1930. М. Слабченко, Хозяйство Гетманщины

въ XVII—XVIII ст., т. 3, Очерки торговли и торгового капитализма, Одеса 1923. В. Руднев, *Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I*, «Науковий Збірник за рік 1925», вид. Історичної Секції Укр. Акад. Наук, Київ 1926. Мик. Тищенко, *Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст.*, «Записки Іст.-Філол. Від. Укр. Акад. Наук», т. XXVI, Київ 1931; його ж: *Ферпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.*, «Історично-Географічний Збірник», вид. Укр. Акад. Наук, Київ 1931. В. Дубровський, *До питання про міжнародно торгівлю України в першій чверті XVIII ст.*, «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XXVI, Київ 1931. Д. Олянич, *До історії торгівлі Руси-України з Валтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII і поч. XVIII ст.*, Жовква 1932. А. Оглоблін, *Очерки історії української фабрики. Мануфактура в Гетманщині*, Київ 1925. В. Модзалевський, *З історії книги на Україні*, «Книгарь», 1918, ч. V. М. Тищенко, *З історії торгівлі книжками в XVIII ст.*, «Україна», 1929, липень-серпень.

Малоросійська Колегія й Павло Полуботок: А. Ефименко, *Двінадцять пунктів Вельминова*, «Кіевская Старина» 1883, кн. II і збірн. «Южная Русь», т. II, Петербург 1905. І. Джиджора, *Реформи Малоросійської Колегії на Україні в 1722—23 р.*, «Ювілейний Збірник М. Грушевського», Львів 1906, і в книзі «Україна в першій полов. XVIII в.», Київ 1930. А. Лазаревський, *Павель Полуботок*, «Русский Архив» 1880, кн. I. Н. Костомаров, *Павель Полуботок*, «Собрание Сочинений», кн. 5, т. XIV, Петербург 1905. Я. Ш. (ульгин), *Павель Полуботок*, полковник черніговській, «Кіевская Старина», 1890, кн. XII. В. Модзалевський, П. Л. Полуботок, «Русский Біографический Словарь» (Плавильщиков-Примо), і окремо, Петербург 1904. М. Василенко, *Павло Полуботок*, «Україна», Київ 1925, кн. VI. С. Солов'єв, *Історія Росії*, т. 22—23.

Гетьманування Апостола: Ів. Джиджора, *Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720 і 1730 рр.*, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» т. 61, Львів 1904 і в збірці «Україна в першій полов. XVIII в.», Київ 1930. Е. Радакова, *Гетмань Д. Апостоль в ролі колонизатора*, «Кіев. Стар.», 1891, кн. VI. Пр. Нечилоренко, *Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725—1750 р.*, «Записки Істор.-Філологічного Відділу Укр. Академії Наук», т. XX, Київ 1928. В. Мякотин, *Очерки соціальної історії України в XVII—XVIII вв.*, т. I, в. II, Прага 1926. С. Солов'єв, *Історія Росії*, т. 23.

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1734—1740 РОКІВ ТА ЇЇ ТЯЖКІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. НАПРЯМКА ДІЯЛЬНОСТІ. СУДОВІ РЕФОРМИ. ЗРІСТ ЗНАЧІННЯ СТАРШИНА. СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. ПЕТРО РУМЯНЦЕВ МАЛОРОСІЙСЬКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРОМ. СКАСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ.

Ще за життя Данила Апостола російський уряд вирішив не допускати по його смерті вибору нового гетьмана й повернутися до системи Малоросійської Колегії. Апостол, умираючи, хотів був передати владу генеральній старшині, але з Петербургу прийшов наказ перебрати правління по смерті гетьмана царському при ньому резидентові, генералові Нарішкіну. Зараз же по смерті Апостола відбулася в Петербурзі нарада членів уряду, на якій винесено ухвалу, апробовану царицею Анною, щоб нового гетьмана не вибирати, а доручити управу Гетьманщиною Малоросійській Колегії, як це вже було після Скоропадського. Ухвалу про невибір гетьмана рішено держати в тайні, щоб не викликати незадоволення на Україні.

Нова Малоросійська Колегія, під офіційною назвою «Правління Гетьманського Уряду», складалася з шістьох осіб, із них троє москалів: генерали князь Шаховський і князь Барятинський та полковник Гурьев, і троє українців: генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Хведір Лисенко і генеральний підскарбій Андрій Маркович; їм звелено сидіти «в рівності», москалям з правого, українцям з лівого боку столу. Та, не вважаючи на таку формальну «рівність», фактичним правителем зробився князь Шаховський. «Правлінню Гетьманського Уряду» наказано правити на основі «Рішительних пунктів» Апостола, але князь Шаховський поруч явної дістав ще таємну інструкцію від самої цариці, де йому наказувано старатись, щоб українці зближувалися з москалями, беручи мішані шлюби, й рівночасно перешкоджати тому, щоб козацька старшина зближувалася з білоруською шляхтою на Смоленщині. Так само рекомендувалося не допускати зближення й шлюбів з польською й українською шляхтою з правого берега Дніпра, який залишався під Польщею. Між іншим, на основі цієї секретної інструкції виключено з української служби білоруського шляхтича Пассека, який мав посаду в генеральнім суді.

правив недовго. Протягом десятка літ один за другим змінювалися голови «Правління Гетьманського Уряду», «правителі», як їх звичайно називали. Знову пригадалися тяжкі часи першої Малоросійської Колегії, заснованої при Скоропадському, з самоуправством правителів і ріжних генералів. Це були як раз часи жорстокого режиму цариці Анни Івановни, коли всіма ділами у державі правив її фаворит німець Бірон. По цілій Росії шаліла так звана «Тайна Канцелярія», жертвою якої падали тисячі й десятки тисяч людей. Діяльність «Тайної Канцелярії» поширено й на Україну, і тут ця страшна інституція знайшла собі багато жертв.

Знову, як це було за царя Петра I, російський уряд перестав рахуватися з місцевими українськими законами й звичаями, втручався в різні сфери місцевого життя й дозволяв собі всякі насильства. В 1734 р. скасовано вже затверджені вибори київського війта Кричевця й звелено губернаторові, щоб він припилював, аби на війта обрано когось із москалів, а не з місцевих київських міщан. Але не вважаючи на присутність на виборах губернатора Шереметева, міщани знову вибрали свого чоловіка, українця Павла Войничя. Та сенат скасував ці вибори і тільки тоді, коли сам князь Шаховської довів до відома уряду, що з москалів не можна знайти відповідного кандидата на цю посаду, цариця затвердила вибори Войничя.

Кілька років згодом новий правитель, князь Варятинський, звелів арештувати старого чернігівського архієпископа Іларіона Роголевського за те, що він не допустив у церкві до хреста одного російського капітана. Той самий князь Варятинський звелів одного разу арештувати цілий київський магістрат. При цій нагоді він забрав усі старі королівські й царські грамоти з привілеями місту Києву й відіслав їх до Петербургу; в своєму листі до уряду він радив не повертати їх назад до Києва, бо, мовляв, «з часом міщани забудуть їх зміст і, не маючи під рукою грамот, не будуть у стані покликатися на свої вольності». Всякі самоуправства почали дозволяти собі не тільки правителі і взагалі представники адміністраційної влади, але й різні російські генерали, які мали свої маєтності на Україні. Генерал Мініх, розгнівавшись на своїх сусідів по маєтку, Марковичів за якісь непорозуміння по господарству, звернувся до генерального суду, щоб той як найсуворіше покарав братів Марковичів, синів генерального підскарб'я. І суд не тільки оштрафував їх, але й наказав вислати їх як простих козаків на лінію на земельні роботи. Але Мініхові й цього видалося мало, і в часі свого переїзду через Глухів він прийшов до Генерального Суду — найвищої судової установи в краю — і тут публічно вилаяв і самих суддів, і український суд та закони. Розуміється, це пройшло йому цілком безкарно.

Та найбільшим тягарем для Гетьманщини сталася турецька війна, яка вибухла в 1735 р. Україна була головною базою для цієї війни, на неї спали найтяжчі тягарі, як безпосередньою участю українських козаків у війні, так і апровізацією цілої російської армії, постачанням підвід для обозу й погонців (форшпанів). Війна затяглася на

Одним із перших кроків нового уряду було поновлення заходів коло кодифікації українських законів. Справа законів на лівобережній Україні знаходилася в досить хаотичному стані. За офіційний кодекс уважали Литовський Статут, складений іще в XVI столітті й виданий тоді ж таки урядовою білорусько-українською мовою. Крім того було дійсним і німецьке, так зване Магдебурзьке право, якого вживали по містах; у полкових і сотенних козацьких судах мало головне значіння звичаєве право, котре впливало й на практику інших судів. З того всього виходила велика незручність і мішанина понять Гетьман Скоропадський перед самою своєю смертю в травні 1721 року видав універсал про призначення окремої комісії українських правників, які б переглянули всі збірники діючого права («Саксон», «Порядок», Литовський Сататут) і склали один загальний кодекс, переклавши його українською мовою, як виразно було сказано в універсалі. Скоро по тому гетьман Скоропадський помер, і комісія не увійшла в життя. Один із «Рішительних пунктів» гетьмана Апостола (20-й) нагадував про потребу кодифікації українського права, але за його гетьманування такої кодифікації не було переведено. Апостол видав 13 липня 1730 року лиш «Інструкцію малоросійським судам», у якій установлявся порядок судового процесу й апеляцій у судах полкових, сотенних і сільських. Зараз же по смерті Апостола князь Шаховської дістав із Петербургу інструкцію про призначення спеціальної комісії з 12 членів для вироблення зводу українських законів. Цим разом закони мали перекладатись не на українську, а на російську мову. Місцем осідку комісії призначено Москву, і тільки через два роки її переведено до Глухова. Комісія була складена з найкращих тодішніх знавців права на Україні як людей світських, так і духовних. Згодом число членів її побільшено до 18 осіб. Комісія працювала 15 років і тільки в 1743 році закінчила вироблення кодексу під назвою «Права, по котрим судиться малоросійський народ». Але поки ще закінчилася праця комісії, практична потреба в підручниках права привела до появи вже в 1734 р. «Процесу краткого» або «Акセスу» — підручника українського судового процесу, складеного кимсь із українських правників. Хоча цей підручник і не мав офіційного значіння, але знайшов собі ширший ужиток в українських судах.

Вже в перші часи урядування «Правління Уряду Гетьманського» з Шаховським на чолі виникло серед козацької старшини незадоволення. Вона хотіла, щоб було вибрано гетьмана. Коли звістка про це дійшла до Петербургу, то звідти прислано нову таємну інструкцію, в якій Шаховському доручалося ширити серед українського населення чутки, ніби причиною всіх податкових та інших тягарів був сам гетьман, і що взагалі всім кривдам та несправедливостям, які коли доводилося народові терпіти, було причиною гетьманське правління і що тепер, коли гетьмана нема, всім стане легше.

Шаховської правив Україною недовго. В 1736 році його відкликано й на його місце поставлено князя Барятинського, котрий також

Але й ці страшні жертви не спинили дальших підприємств Мініха, ведених тою самою метою. Готуючися до чергового походу в наступному 1738 році, він звелів реквізувати на Гетьманщині 46.000 волів, викликати 15.000 козаків і крім того 50.000 селян для обозної служби. Край був уже страшенно винищений. Відомий російський міністр Волинський, переїздячи через Україну, писав до Вірона такі свої вражіння: „аж до самого свого візду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогудувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають. У самому лише ніжинському полку взято 14.000 волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладніших відомостей". Але Вірон, Мініх, Ляссі та інші німці, які тоді правили Росією, менше всього рахувалися з інтересами населення й продовжували свою політику, не зупиняючися ні перед якими жертвами, що їх мусіла нести передовсім Україна.

Російсько-турецька війна продовжувалась далі, ведена з російського боку так само надолуго і постійно з великими втратами й жертвами коштом України. Літом 1738 року московсько-українська армія знову пройшла в глиб кримського півострова і знову мусіла відступати назад через погану організацію забезпечення війська провіантом. При відступі на український арієргард, який прикривав російську армію, напало 20.000 татар. У гарячому бою загинув гадяцький полковник Григорій Грабянка (відомий автор літопису) й генеральний бунчужний Семен Галецький. Турки почали схилятися до миру лише після того, як Мініх переніс війну до Молдавії й побив турецьку армію під Хотином у 1739 році. В цій кампанії гетьманські й запорозькі козаци брали дуже живу участь. У кінці 1739 року союзниця Росії Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир, і тоді й Росія розпочала мирові переговори. Наслідком миру Росія дістала запорозькі землі (лізнішу Катеринославщину й частину Херсонщини), які й були залишені в розпорядженні Запорозького Війська. Це був одинокий результат майже шостилітньої війни, веденої з страшною напругою всіх сил та з величезними жертвами.

Для Гетьманщини наслідки цієї війни були дуже тяжкі. Передовсім загинуло багато людей, десятки тисяч козаків і не менше того селян, які служили в обозі. Загинуло дуже багато худоби, коней і волів, через що край дуже зубожів. Недавно знайдені офіційні дані показують, що за час війни було притягнуто до строєвої й обозної служби 157.300 козаків і 205.000 селян; із них загинуло 34.200 людей, що при всьому населенні в 1 мільон становить дуже великий відсоток. Коней загинуло коло 47.000. Всього край зазнав утрат на 1½ мільона карбованців — колюсальна сума для того часу. Волів і коней російське командування забрало з України на 146.355 карб., і ця сума не була повернута. Так само не повернуто 140.138 карб. за провіант і

цїлих шість років, велася дуже мляво і в результаті принесла дуже мало користи Україні в порівнанні з принесеними останньою жертвами. Кримського ханства не завойовано, берегів Чорного моря не вдалося осягнути й тїльки запорозькі землі прилучено до російської держави. Але ці землі прилучалися й без того вже самим фактом переходу запорожців у російське підданство, фактом, що стався ще в 1734 р. перед війною.

Війну відкрив похід сполученої російсько-української армії під проводом генерала Леонтєва на Крим літом 1735 р. Своєю невдалою організацією цей поход дуже нагадував кримські походи кінця XVII віку з часів царівни Софії. Так само, як і тоді, виступили в поход дуже пізно й мусїли з пів-дороги завертати назад через негоду й недостачу провіянту та фуражу. В самих тїльки гетьманських козаків загинуло від поганого корму 12.000 коней. Весною 1736 року зроблено новий похід уже під командою фельдмаршала Мініха, який повів 54-тисячну армію. Гетьманських козаків мало бути 16.000, але значна частина їх дезертирувала й явилось усього 12.730 погано узброєних з наполовину без коней. Мініх скаржився, що гетьманські козаки, як миші, дурно тїльки хлїб їдять, натомість запорожці, «належачи до того самого народу, бо це — втікачі з України», все люди добрі й бадьорі, гарно узброєні, кожен мав із собою по 2—3 коня. На думку Мініха, 3—4 тисячі запорожців могли цілком розбити цілий корпус гетьманців. Та всетаки цим разом московсько-українське військо прорвалось аж у саму середину Криму і взяло ханську столицю Бахчисарай. Але скоро потому мусїли спішно вертатися назад, бо люди в війську почали мерти від недостачі провіянту та хвороб. Мініх поклав у могилу в цім поході половину своєї армії. Особливо страшні були втрати серед українського війська, якого Мініх ані трохи не жалів і не дбав за його потреби.

Знову з великих плянів нічого не вийшло. Не вважаючи на прикорничні лінії, для збудування яких Україна принесла стїльки жертв, татари на самому початку 1737 року прорвалися на Україну: вони переправилися біля Переволочної по льоду через Дніпро, розгромили московсько-український відділ генерала Леслі й кілька днєй грасували на території Полтавського й Миргородського полків; вони вбили й захопили в полон коло 7.000 людей, спалили кілька сот хуторів, забрали коло 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби і взагалі наробили шкоди по офіційальним обчисленням на 345.000 карбованців. Та московська вища команда не зразилася рішучим фіяском і поведла в 1737 році новий комбінований наступ, цим разом проти Азова й Очакова. В цьому наступі взяли участь гетьманські, слобідські й запорозькі козаки. Усього українського війська було коло 50.000. Єдиним успіхом кампанії було здобуття Очакова, але при цьому понесено величезні втрати: самих українців загинуло 5.000 людей. Та скоро, через хвороби в війську, довелося покинути Очаків і відступити. При відступі загинуло кілька тисяч людей і коло 40.000 коней і волів, узятих із України.

її прохання буде задоволене. При дворі було вже рішене відновлення гетьманства і вже був знайдений бажаний кандидат: цим кандидатом був молодий брат Розумовського Кирило. Кирило був висланий на науку за кордон, і дожидали тільки, щоб він досяг відповідного віку, щоб мати змогу зайняти призначене для нього високе становище.

Тимчасом у режимі, що його практикував російський уряд супроти України, були зроблені деякі полегші. Коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колегії Бібіков, то наступника йому вже не було призначено, й краєм правила сама Колегія. З України були виведені російські полки, які стояли в ній постоем; був дозволений вільний торг збіжжям; у 1745 році відновлено київську митрополію: по смерті митрополита Йосафа Кроковського російський уряд не дозволяв вибирати нового митрополита, щоб звести Україну на становище звичайної єпархії. В Києві залишався лише звичайний архієпископ. Тепер було дозволено висвятити архієпископа Рафаїла Зборовського на митрополита київського. Нарешті в 1747 році оголошено царську грамоту про вибір гетьмана, та аж на початку 1750 р. переведено в Глухові з надзвичайною урочистістю самий вибір. Розуміється, одиноким кандидатом був Кирило Розумовський: всі знали, що така була воля цариці. Влітку 1750 року Розумовський віхав до Глухова.

Новому гетьманові було всього 22 роки. Він був звичайний сільський хлопець і пас худобу своїх батьків, коли розпочалася казкова кар'єра його старшого брата в Петербурзі. Пятнадцятилітнього хлопця викликали до столиці і, щоб дати йому освіту й навчити поводитись у високих товаристві, його виряджено за кордон. За наставника дано йому адюнкта петербурзької Академії Наук Теплова. Кирило Розумовський псбував у Німеччині, Франції, Італії, слухав викладів у Берліні та Геттінгені. В 1745 р. він повернувся до Петербургу й був призначений президентом Академії Наук. Йому було тоді всього 18 літ. Ще за кілька літ він був уже гетьманом України. Цариця одружила його з своєю племінницею Нарішкіною.

Молодий гетьман своєю вдачею нагадував свого старшого брата, чоловіка цариці. Це була людина добра й лагідна. Розумовський устий при звичаїтись до петербурзького двору й перейняти його інтересами. Однак він зберіг любов до своєї батьківщини, любив українську мову (один із поетів XVIII віку, Опанас Лобисевич, присвятив йому, як любителю української мови, український переклад екльог Вергілія), пісню, взагалі побут, хоч усе це в його очах і було провінціалізмом у порівнанні з життям, до якого він звик у Петербурзі. Він нудився в скромному Глухові й при кожній нагоді старався виїздити до Петербургу й подовше там залишатись. Із своєї глухівської резиденції він намагався зробити маленький Петербург: при цьому появилися в Глухові італійська опера, кавярні, французькі пансіони, французькі моди; гетьманський будинок був збудований у стилі західно-європейських королівських палаців і кругом його розведений англійський парк. Глухів прикрасився взагалі гарними будівлями, серед яких визначався величезний будинок Генеральної Канцелярії. Незадоволений із поло-

фураж та 30.858 карб. за вози і всякий струмент. Сільське господарство в краю сильно впало. Наприклад, в одному з найбільших полків — Ніжинському, що мав 140.000 душ населення і звичайно споживав щороку 1.500.000 пудів збіжжя, в 1737 році було зібрано з поля всього 160.000 пудів; так само зменшилася продукція збіжжя й по інших полках: Чернігівському, Лубенському та інш. Російський уряд, довідавшись про це, заборонив викурювати горілку, щоб не переводити збіжжя, звелів позапечатувати горілчані казани, грозив карами. Але це мало помагало. Козаки й селяни перебували в походах або розбігалися та ховалися, й не було кому сіяти збіжжя. Тимчасом у тому ж 1737 р. стояло на Гетьманщині постоем 75 російських полків (із них 23 кінних), а в 1738 році понад 50 полків, і все це годувалося коштом місцевого населення. Турецька війна завдала такий удар добробуту краю, що ще 25 років після того, в 1764 році козацька старшина скаржилася, що козаки й селяни дуже зубожіли через руїну, звязану з тою війною, і ніяк не могли стати на ноги. Не маючи змоги винести тягарів, які впали на нього, населення розбігалось на всі сторони. Вже в перших роках війни погрянична адміністрація доносила російському урядові, що за короткий час міста й села на правому березі Дніпра, під владою Польщі, наповнились утікачами з лівобережної України.

В 1740 році померла цариця Анна, з імям якої звязана дуже сумна доба не тільки для України, але й для цілої російської імперії, доба панування німців, на чолі яких стояв фаворит цариці, жорстокий Бірон. Анна залишила престол своїй племінниці Анні Леопольдівні, під регентурою Бірона. Але Бірон був скоро усунутий за допомогою Мініха, а за пару місяців була усунута й сама Анна Леопольдівна. Й престол заняла царівна Єлизавета, дочка Петра I. Її вступ на престол означав упадок німецької партії при дворі й прихід до влади національної російської партії. А разом він означав також початок кращої ери й для України. Річ у тому, що Єлизавета, ще будучи царівною, ввійшла в велику приязнь із українцем Олексом Розумовським, із яким пізніше взяла шлюб. Сам Олекса Розумовський був простий козак з-під Козельця на Чернігівщині, його за гарний голос взяли до придворної царської капели до Петербургу. Тут на нього звернула увагу Єлизавета, і він скоро став дуже близькою до неї людиною й прийняв живу участь у державному перевороті, який доставив Єлизаветі престол. Розумовський був обсіпаний милостями і досяг найвищого становища в державі. Але він не надуживав свого становища. Людина від природи добра й м'яка, він нікому не робив зла й цим дуже корисно відрізнявся від царських фаворитів, яких так багато знає XVIII століття, коли в Росії майже безпереривно одна за одною панувало п'ять жінок. Розумовський зумів викликати в Єлизавети симпатії й до України. В 1744 році Єлизавета зробила подорож на Україну, щоб поклонитися київським святиням. Населення зустрічало її дуже радісно, й вона була дуже зворушена цим. У Києві козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманство. В наступному році приїхала до Петербургу спеціальна українська делегація з тим самим проханням. Єлизавета прийняла делегацію прихильно й пообіцяла, що

Мусіла Україна постачати й тисячі волів для війська. Тяжкі бідуння в далеких походах залишили по собі пам'ять у народній поезії: збереглися пісні про битву під Кюстрином, де загинуло кілька тисяч українців, козаків та погонців.

За Розумовського козацька старшина здобула собі рішучий вплив на політику в краю. Власливо і в часі перебування гетьмана в Глухові, і в часі його виїздів до Петербургу красм правила старшина. Розумовський при виїздах формально передавав їй владу, призначаючи правити генеральних: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писаря Андрія Безбородька, осавула Петра Валькевича й хорунжого Миколу Ханенка. Старшина вже давно звикла дивитися на себе, як на провідну, упривілейовану верству, як на шляхту, і від часів Розумовського сама назва «шляхетство» для означення старшинської верстви входить у загальний ужиток. Вибір Розумовського на гетьмана оживив надії старшини на те, що тепер їй удасться закріпити за собою не тільки своє економічне посідання, але й свої політичні права. За Розумовського входять у звичай загальні зїзди старшини в Глухові для обміркування важніших справ, і ці зїзди виявляють тенденцію перетворитися в український шляхетський сойм. На одному з таких зїздів хтось із присутніх старшин виголосив цікаву промову, котра потім ходила у відписах по руках під назвою «О поправленні состоянія Малоросіі». Ця промова може служити за показчик політичних і суспільних змагань козацької старшини часів Розумовського, принаймні її освіченої й патріотичної частини. Автор її добре пам'ять колишню козацьку славу й сумує над упадком войовничого духу на Україні; він ідеалізує давні часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради», і взагалі видко, що його ідеалом був конституційно-парляментарний устрій української козацької держави, і що він віддавав перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавієм. Однак автор промови стояв на чисто шляхетському становищі: на його думку, вся сила політичних прав мала належати самому лишень українському шляхетству, себто козацькій старшині; він уважав за потрібне деякі реформи, але ці реформи мали б тільки розвинути й зміцнити панування та привілеї шляхетського стану в державі. За одно з найбільших лих уважає автор те, що «мужики наші здобули собі самоволю: вільно бродять із місця на місце, безборонно вписуються в козаки, тікають у Польщу, у Московщину», а від цього зменшується хліборобство, несправно виплачуються податки, збільшується безладдя, а дітичі від того терплять утрати та убожіють. Через те автор настоював на забороні вільних переходів посполитих із місця на місце. Між іншим він казав і про потреби судівництва, але знов же так, щоб уся судова влада була в руках шляхетства — старшини.

Справді, за часів Розумовського довершено було реформу судівництва на Гетьманщині, розпочату, як ми бачили, ще за Апостола. Реформу цю переведено вповні в дусі бажань старшинської, чи, як вона тепер себе називала, шляхетської верстви. Як уже згадувано, в 1743 році комісія українських правників склала кодекс законів

ження Глухова Розумовський хотів перенести свою резиденцію до Батурина, який стояв у гарному місці на високому березі Сейма. Він уже дістав згоду на це російського уряду й заходився забудовувати Батурин «національними строєніями»; у Батурині мав бути відкритий і університет. Але скасування гетьманства в 1764 році не дало здійснитися цим плянам.

Разом із Розумовським виїхав на Україну і його колишній учитель Григорій Теплов. Цій людині звичайно приписували великий вплив на гетьмана і вважали, що він трохи чи не сам правив поза плечима Розумовського Україною. Складена ним записка «О непорядках в Малоросії» (опублікована в частині Кулішем у 1857 році, а цілком Василенком у 1909 р.), де Теплов дуже різко критикував політичний і суспільний устрій Гетьманщини, вважалася в старій українській історіографії за привід, який використала цариця Катерина II для скасування гетьманства і взагалі автономії України. Самого ж Теплова вважали трохи не за приятеля українського народу, який він ніби то хотів оборонити від утисків старшини. Та новіші досліді (М. Василенко, Ір. Черкаський) довели, що з Теплова був ніякий приятель українського народу, та що він зовсім не відогравав при Розумовським якоїсь рішальної політичної ролі, а був просто управителем маєтків гетьмана й кермував його господарськими справами.

Хоча Розумовський і тягнув своїми інтересами до петербурзького двору, треба проте признати, що він таки дбав, як умів, за добро батьківщини, використовуючи свої звязки при царському дворі та прихильне відношення до України цариці Єлизавети. Він добився того, що завідування справами України й зносини з нею були передані з Сенату до Колегії закордонних справ, добився й того, що Київ був знов підпорядкований гетьманові, так само і Запорозжжя. Але тяжче йому було відстоювати фінансову автономію України. Царським наказом 1754 року наказано було гетьманові подавати відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Розумовський протестував проти такої контролі над українськими фінансами, покликався навіть на Богдана Хмельницького й Дорошенка, але добитися усунення цієї контролі не міг, так само, як не досягнув і відміни царського наказу того ж 1754 р. про скасування еветки та індукти, від чого гетьманський скарб тратив коло 50.000 карбованців річного прибутку. В наступному 1755 році були скасовані внутрішні податки, які гальмували внутрішній торг і докучали населенню (так зване «покуховне» «поковшовне» та інші), і між Україною й Росією устанавлено вільну торгівлю без усякого мита. Не вдалося Розумовському добитися й права вільних зносин із чужоземними державами, так само, як і увільнити Гетьманщину від участі в загально-імперських війнах і походах та від звязаних із цим тягарів. Гетьманська Україна мусіла взяти участь у Семилітній війні з Прусією. В 1757 р. вислано до Прусії 1000 компанійців, які взяли участь у бою під Егерсдорфом. Тоді ж вислано з України 3.000 погонців-селян, із котрих, як каже сучасна хроніка, «більша частина в поході померла й тільки дуже невелике число повернулося додому». В 1760 році вислано на фронт знову 2.000 козаків.

«Права, по котрим судиться малоросійський народ». В основу кодексу покладено Литовський Статут, почасти Магдебурзьке право, почасти українське звичаєве право. Кодекс містив закони про права верховної влади, про привілеї шляхетського стану, про військову службу, закони про карні й цивільні злочини, про право власності та його порушення, про порядок судового діловодства, про спадщину, про міську самоуправу, про відносини дідичів до своїх підданих або кріпаків, про становище чужоземців та іновірців на Україні. Увесь кодекс був перейнятий становим духом, і крізь нього червоною ниткою переходила ідея про упривілейоване становище шляхти в державі. Однак російський уряд не затвердив цього кодексу. В 1756 році він був пересланий із Петербургу гетьманові Розумовському, і в Глухові призначено нову комісію для його розгляду. Але й з цього нічого не вийшло, й кодекс так і не діждався офіційного затвердження. Однак неофіційно його почали вживати по українських судах зараз же по його закінченні в 1743 році, про що свідчить значне число копій кодексу, які заховалися до нашого часу. В 1750 році бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, видатний правник свого часу, склав наукову працю «Суд і розправа в правах малоросійських», присвячену гетьманові Розумовському. В цій праці проводилася ідея заведення на Гетьманщині шляхетських судів на основі Литовського Статуту так, як це, мовляв, було затверджено ще в статтях Богдана Хмельницького 1654 року, але не було здійснено через війни й брак освічених людей.

Справді, ми знаємо, що в українській козацькій державі від самого її початку існували не статутіві, а козацькі суди: Генеральний суд, полковий, сотенний і сільський (суд громади). Сотенні суди судили козаків і посполитих. Генеральний суд у XVII в. був і вищою апеляційною інстанцією й судом безпосередньо для справ, які до нього впливали. Полуботок упровадив до Генерального Суду чотирьох асесторів із освічених бунчукових товаришів. Інструкція гетьмана Апостола, хоч вносила певний порядок і форму в судах, але фактично, як каже Лазаревський, «суд змішала з адміністрацією». Як діючих законів, по судах Гетьманщини і в XVII і в XVIII століттях уживали: Литовського Статуту, «Магдебурзьких прав», «Порядку», «Саксону» та інших збірників. Хоча Розумовському не вдалося перевести офіційної кодифікації законів, але в 1760 році була переведена реформа самого судівництва, і то в дусі ідей Ф. Чуйкевича, які поділялися більшістю старшини, і які лежали також в основі кодексу 1743 року. Цілу Гетьманщину було поділено на 20 судових повітів. У кожному повіті заведено Земський Суд для справ цивільних і Підкоморський Суд для справ земельних. Для карних справ установлено суди Гродські, замість полкових, у кожному з десяти полкових міст. Судді мали бути виборні з місцевого шляхетства. Найвищою інстанцією був Генеральний Суд, на зразок польського Судового Трибуналу. Він складався з колегії двох генеральних суддів і 10 виборних депутатів від полків, по одному від кожного полку, також зпоміж місцевого шляхетства. Таким чином, реформа 1760 року впроваджувала властиво реституцію тих судових порядків, які існували

на Україні перед повстанням Богдана Хмельницького на основі Литовського Статуту.

В 1763 році гетьман скликав до Глухова «Генеральні збори», справжній шляхетський сойм, і цей сойм затвердив реформу судівництва. Віддаючи суд цілком у руки шляхетського стану, ця реформа ще більше зміцняла упривілейоване становище козацької старшини. Тимчасом значно поліпшилося в соціальному розумінні становище шляхетського стану в самій Росії, де він називався дворянством. При вступі на престол цариці Анни йому вдалося досягти частково емансипації від тяжкої обов'язкової державної служби, а також певної безпеки своїх спадкових прав. Протягом царювання Єлизавети емансипація російського дворянства від обов'язків і збільшення його прав та привілеїв робили дальші кроки силою факту. Близьчі часи, вже за царювання наслідників Єлизавети, принесли законне затвердження упривілейованого становища дворянства. Це все не могло залишитися без впливу й на українську шляхту, котра скоро побачила, що російське дворянство, не маючи назовні тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціально-економічних привілеїв. Покищо українська шляхта старається остаточно закріпити за собою володіння земельними маєтками й зв'язане з цим володінням право на селянську працю. За Розумовського було вже значно обмежене право вільного переходу селян і тим прикріплено їх до панських маєтків. Вже було недалеко й до формального обернення селян у кріпаків у звичайному розумінні цього слова. Таким робом соціальні реформи за гетьманування Розумовського мали чисто реакційний характер.

Заслужують згадки спроби Розумовського реформувати українську армію через заведення одношайного озброєння й уніформи (сині мундури з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору по полках; зброя — рушниця, шабля й спис; кожен козак мав коня), а також військового навчання на західно-європейській зразок. Була поліпшена артилерія й заложено велику порохівню в Шостці коло Глухова. За почином лубенського полковника Кулябки по всіх полках заведено обов'язкове навчання козацьких синів — окрім загальної ще й спеціальної військової науки, т. зв. «військової екзерциції». Вже згадувано вище про заходи Розумовського коло заснування університету в Батурині. Але дні самого гетьманського правління були вже пораховані.

В 1761 році померла цариця Єлизавета. Коротке царювання її наслідника Петра III, сина голштинського герцога, ознаменувалося для України всього лиш одним епізодом, а саме: припинивши війну з Прусією й цим вирятувавши її від загибелі, Петро III мав намір розпочати війну з Данією в інтересах своєї рідної Голштинії. Задля цього спочатку був оповіщений набір охотників до окремого корпусу, який мав перший рушити в похід. Цей набір переводився на Україні й тисячі української молоді записалося до так званих «голштинців» та рушило на північ. Але тимчасом наступив новий переворот: Петра III

скинуто з престолу і вбито, а на престолі засіла його жінка, німецька князівна з Ангальт-Цербсту, під імям Катерини II. «Голштинці» були розпущені й мусіли вертатися додому.

Нова цариця була настроєна в душі централізму, й її ближчим наміром було скасування всяких автономій та партикуляризмів у межах російської імперії. Крім того вона особисто не любила українців: в одному приватному листі з Києва вона писала, що віде в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гідкі, як на Україні. На її думку, насамперед мало бути на Україні скасоване гетьманство, як найбільша ознака її окремишого устрою. Розумовського не могло врятувати від позбавлення гетьманської гідності навіть те, що він брав участь у перевороті й поміг Катерині здобути престол. Наміри Катерини можна бачити з її таємної інструкції генерал-прокуророві сенату князеві Вяземському, що є немов би політичною програмою нової цариці. «Малоросія, читаємо в цій інструкції, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки в лісі».

Мабуть, догадуючися про заміри нового уряду, українська шляхта з свого боку зробила деякі заходи, які в дійсності послужили для Катерини приводом, щоб скоріше зреалізувати свої наміри. В кінці 1763 року поміж козацькою старшиною пішов рух, щоб зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських. Почали збирати підписи під петицією до цариці. Катерина, довідавшись про це, негайно викликала Розумовського до Петербургу й запропонувала йому добровільно зректися гетьманського уряду. Той послухався без усякого спротиву, і так здійснилося бажання Катерини, висловлене нею в одному листі, — «щоб навіть сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд»!

В кінці 1764 року був виданий царський маніфест, у якому оповіщалося, що гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду, що задля добра українського народу замісць гетьманського правління засновується тимчасово Малоросійська Колегія з президентом у характері генерал-губернатора. Цим генерал-губернатором, який фактично мав зосередити в своїх руках усю владу, був призначений генерал Петро Румянцев. У Колегії мали засідати четверо українців і четверо москалів.

Сам Розумовський дістав від цариці величезну пенсію й великі земельні маєтки на Україні, в яких він і оселився. Він прожив після скасування гетьманства ще 40 років, але до кінця свого віку абсолютно не втручався до громадського життя.

Ідучи на Україну, Румянцев дістав від цариці таємну інструкцію, яка накреслювала програму його діяльності. Ця інструкція свідчить, що Катерина прекрасно зрозуміла слабкі сторони політичного й суспільного життя Гетьманщини. В своїй інструкції вона говорить

насамперед про те, що Україна дуже багатий і родючий край, багатий за інші провінції російської імперії; але завдяки автономним порядкам на Україні імперія не мала від неї майже ніякої користі, ніяких прибутків, особливо за останнього гетьманування. Далі вона підкреслює, що між українцями й москалями існує обопільна ненависть, ця ненависть особливо помітна серед української старшини, котра має фальшиве поняття про якусь свою свободу й свої привілеї й котра підтримує в українському народі відчуженість від москалів та недовіра до них. Отже зв'язанням нового правління є скасування всіх відмін у устрої Гетьманщини та зрівняння її в становищі з іншими імперськими провінціями.

Задля цього найкращий спосіб — поставити краще адміністрацію й суд, ніж це було досі, щоб усі бачили, що нові російські порядки кращі за попередні, коли все було в руках старшини. Коли народ побачить, писала Катерина, що його увільнено від самоволі маленьких тиранів, то буде здячний і помириться з новими порядками. Отже, як бачимо, це була стара, випробована метода російської політики щодо України: грати на класових антагонізмах у самому українському громадянстві й, виступаючи в ролі оборонця народніх мас проти пануючої старшинської верстви, підкопувати політичну автономію краю. Цієї методи додержувався московський уряд протягом XVIII століття, її ж уживав цар Петро I, її ж тепер поручила в своїй інструкції Румянцеву й цариця Катерина II.

Але це зовсім не означало, що Катерина дійсно дбала про інтереси народніх мас: у тій самій інструкції вона вказує як на одно з найбільших лих українського життя на те, що селяни на Гетьманщині вільно переходять із місця на місце, й рекомендує Румянцеву вжити всіх заходів, щоб припинити ці селянські переходи та прикріпити селян до одного місця, себто зробити їх справжніми кріпаками. Доручаючи Румянцеву владати роллю оборонця інтересів народньої маси супроти козацької старшини, Катерина водночас наказувала йому пильно стежити за самою старшиною й негайно приборкувати всякі прояви опозиції та незадоволення з її боку в самому їх зародку.

На початку 1765 року Румянцев прибув на Україну. На свою резиденцію він вибрав Глухів, як і гетьмани. Румянцев мав великі маєтності на Україні, де він провадив дуже гарне господарство. Він був обзнайомлений із внутрішнім становищем у краю й почував себе до певної міри зв'язаним із його інтересами. В основу своєї політики він поклав думку, висловлену Катериною в її інструкції: «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів». Треба признати, що свою політичну програму Румянцев переводив дуже вміло, послідовно й зручно. Йому дійсно вдалося протягом свого 20-літнього правління краєм без великих струсів і майже непомітно перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Головною основою економічного життя Гетьманщини було, як знаємо, сільське господарство, в якому характер землезолодіння мав

рішаюче значіння. Але землеволодіння на Гетьманщині весь час було дуже далеке від хоч трохи стабілізованого стану; воно весь час відбувало невпинну еволюцію в напрямі нагромадження головної маси землі в руках старшинської верстви. Це нагромадження йшло шляхом роздачі гетьманами державних земель старшині і шляхом легальної експропріяції землі в селян та козаків, при чому селяни повертались у кріпаків. Тому, що вся влада в краю була в руках самої ж старшини, то поруч із легальними способами вона раз-у-раз зверталася й до способів нелегальних, себто до прямого обходу законів і до насильства. Це все в звязку з ріжними політичними потрясіннями, які відбивалися й на економічному становищі, утворювало дуже залутане становище і в справі володіння землею. З ініціативи російського уряду не раз переводилися в першій половині XVIII віку ревізії людности й розподілу земельної власности між окремими станами. Одною з найважливіших ревізій було відоме вже нам «Генеральне слідство о маестностях» 1729—31 років. Та зазначена вище еволюція земельної власности в напрямі зосередження всіх земель у руках старшини відбувалася в XVIII ст. таким прискореним темпом, що за яких 30 років відомості, добуті Генеральним Слідством, уже застаріли. Щоб уявити собі дійсний образ земельних відносин у сучасний йому момент, Румянцев мусів зорганізувати нову ревізію.

Вона мала на меті вияснити докладно число населення, дати опис земельної власности та її розподілу, число дворів, ґрунтів і господарств, зясувати ступінь заможности кожного окремого господаря й дохідність його господарства. Мало бути подане число коней, волів і всякої іншої худоби. Румянцев наказав пояснити населенню, що ревізія переводиться виключно задля того, щоб увільнити його від зайвих тягарів з боку старшини. Ревізія відбулася протягом 1765—67 років і в результаті дала величезний матеріал статистичних відомостей, понад тисячу грубих фоліантів. Але не видно ні з чого, щоб Румянцев використав цей матеріал на практиці. Дорогоцінні томи опису лежали спокійно в архівах, усіма забуті, а частина їх навіть загинула. Лише на початку 60-х років XIX ст. томи Румянцівського опису відкрив історик Ол. Лазаревський у архіві одної адміністраційної установи в Чернігові, де переховувалися останки українського державного архіву. Від того часу почалося наукове дослідження Румянцівського опису. Але велось його несистематично й уривково. На перешкоді стояло між іншим те, що коло тисячі збережених томів опису були розкидані, як виявилось, по архівах і бібліотеках Петербургу, Москви, Києва, Харькова, Чернігова й Полтави, що дуже утруднювало дослід. Та проте матеріали Румянцівського опису послужили за основу для праць Лазаревського, Багалія, Лучицького, Мякотіна та інших дослідників соціально-економічного побуту Гетьманщини. Проф. Лучицький, оцінюючи значіння Румянцівського опису для історії, рівняє його до аналогічних західньо-європейських джерел і каже, що Румянцівський опис є одним із найцікавіших та детальніших описів землеволодіння, який тільки знає наука, і що з ним не можуть навіть рівнятися описи, які має Західня Європа. В останні часи поча-

лося систематичне дослідження опису молодими дослідниками в Києві, скупченими біля Української Академії Наук.

Одним із перших розпорядків Румянцеву, які мали безпосереднє практичне значіння, була заміна натуральних повинностей на утримання російських військових частин, розміщених на Гетьманщині (6 карабінерних полків і два піхотні полки в Глухові) грошовим податком по 1 рублю 2 копійки від кожної хати. Платити мали козаки, підпомошники, міщани, посполиті вільні, манастирські й панські. Цей податок давав коло 250.000 рублів річно. Румянцев запровадив більший порядок у адміністрації й дбав за економічні інтереси краю, з яким почував себе зв'язаним, як власник великих маєтків. Він не допускав безплатних реквізій і старався улегшити тягарі, які спадали на Гетьманщину в часі російсько-турецької війни 1768—1774 років. Він завів на Гетьманщині регулярну пошту по лініях Київ—Глухів, Полтава—Глухів, Полтава—Київ, Стародуб—Київ, Глухів—Чернігів, Глухів—Переяслав, Полтава—Чернігів і Лубни—Ромен. Одначе всю політику щодо земельних і селянських справ провадив Румянцев так, як це йому наказувала Катерина: вільні переходили селян щораз обмежувано, збільшувано панську юрисдикцію над селянами. Сам великий земельний власник, Румянцев добре розумів і поділяв інтереси землевласницької верстви, а ці інтереси були взагалі основою внутрішньої політики Російської імперії.

Як же поставилось українське громадянство до скасування гетьманства й до нового курсу, який заповідався з призначенням Румянцева на посаду генерал-губернатора? Народна маса зустріла нові порядки з пасивною покірливістю. Вона вже давно була усунута від усякої участі в політичному житті й від усякого впливу на громадські справи. Та ці переміни, які відбувалися на верхах, властиво й не змінiali становища народньої маси, селян і козаків. Народ реагував, і то пасивно, лише на збільшення панщини, на погіршення становища кріпаків. Залишилося багато народніх пісень, які гірко оплакують кріпацьку неволю, які нарікають на панування в світі неправди. Але далі пасивних нарікань народні маси не йшли, й за всю другу половину XVIII століття на лівобережній Україні трапився лиш один випадок отвертого вибуху селянських розрухів: мешканці села Турбаїв на Полтавщині, насильно повернуті з козаків у селян-кріпаків, убили своїх дідичів, братів Базилевських, і виявили збройний опір надісланій військовій команді.

Але так само спокійно поставилася до скасування гетьманства й маса самої козацької старшини. Козацька старшина була певна, що переміна політичного устрою не зачепить її упривілейованого суспільно-економічного становища; бачучи, що в цілій Росії іде скріплення упривілейованого стану шляхти, вона домогалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно в правах із російським дворянством. І українські патріоти того часу мали слухність нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі різні матеріальні користи.

Одначе на можна сказати, що скасування автономного устрою Гетьманщини пройшло без усякого відгуку. Як тільки ширші круги козацької старшини усвідомили собі значіння подій, які відбувалися в них перед очима, як тільки відчули на собі тяжку руку російського генерал-губернатора, вони почали жалувати за гетьманством. Скоро наступила зручна нагода виявити свої почуття й побажання перед центральним урядом: цариця Катерина в 1767 році заповіла скликання до Москви особливої Комісії для перевірки законів і уложення нового кодексу. Ця Комісія мала бути складена з виборних представників від усіх станів суспільства, з виїмком тільки селян-кріпаків. Отже шляхта, духовенство, міщани й козаки (гетьманські, слобідські й запорозькі) мали вибирати своїх представників і давати їм «накази», себто інструкції щодо своїх побажань. Взагалі це мав бути свого роду парламент із законодавчими функціями. Сама цариця виробила для нього загальну інструкцію в дуже ліберальному дусі. Населення України з великим зацікавленням поставилося до справи, надіючися через своїх депутатів заявити урядові про всі свої потреби й побажання. В цілому ряді місцевостей України виборці доручали своїм депутатам домагатися відновлення гетьманства на Україні.

Підчас виборів трапився характеристичний інцидент у Ніжинському полку, де місцева шляхта заявила в наказі своїм депутатам категоричні побажання реставрації старих порядків. Але про це довідався Румянцев, звелів негайно скасувати вибори, заарештувати вибраних депутатів і віддати їх під військовий суд за державну зраду. Суд присудив 11 депутатів до смертної кари. Цариця зараз же помилувала всіх засуджених і взагалі постаралася зм'якшити поведінку Румянцева, яка йшла всупереч із ліберальними принципами, проголошеними в її наказі для Законодатної Комісії.

На засіданнях самої Комісії, яка дійсно зібралася 1767 року в Москві, головним речником українських автономістів виступив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, автономіст-республіканець по своїм поглядам, імовірний автор «Історії Русовь». У зв'язку з Комісією виник деякий рух автономічного напрямку в різних місцевостях гетьманської України. Так, у Прилуцькому полку козаки просто домагалися виборів нового гетьмана. Але сама Комісія проіснувала недовго. В її праці виявилася велика розбіжність думок, невідготованість і безсистемність. Катерина скоро прохолола до неї й під претекстом війни з Туреччиною припинила працю Комісії та більше її вже не скликала.

Війна з Туреччиною дійсно наступила в 1769 році й поклала на кілька років перерву в реформаційних заходах Румянцева, тим більше, що сам Румянцев був призначений за головнокомандувача російської армії в цій війні. Українські військові сили мусіли взяти дуже близьку участь у тій війні. Як гетьманські козаки, так і запорозькі відіграли на війні дуже активну роль. Війна велася взагалі енергійно і більш підготовлено, ніж за часів Мініха й цариці Анни. Російсько-українські війська заняли цілий Крим, Молдавію й Волощину, розбили турків у кількох рішучих боях і нарешті перенесли

кампанію за Дунай, у нинішню Болгарію. Це змусило Туреччину просити миру, який і був заключений літом 1774 року в Кучук-Кайнарджі. Росія дістала частину Чорноморського побережжя, а Крим був оповіщений незалежним від Туреччини. Властиво він опинився під протекторатом Росії. За кілька років Росія скористала з внутрішніх непорядків серед татар, скинула останнього хана з престолу й прилучила Крим до своїх володінь. Це сталося в 1783 році.

Так нарешті осягнута була задача, над розв'язкою якої безуспішно працював уряд Великого Князівства Литовського ще в XV столітті, потім Москва за Івана Грозного в XVI ст., в XVII столітті Москва разом із Україною; нарешті було знищено це хижацьке гніздо, яке протягом трьох століть робило неможливими тривку колонізацію багатих українських степів і хоч трохи спокійне культурне життя; нарешті Росія й Україна дістали вільний вихід до Чорного моря. В зв'язку з осягненням доступу до Чорного моря російський уряд ще більше прискорив темп своїх заходів, які мали за мету знищити партикуляризм українських земель і останки автономного устрою на цих землях. Першою жертвою цієї політики безпосередньо по закінченні турецької війни упало в 1775 році Запорозжя.

По закінченні турецької війни Румянцев повернувся на Україну й продовжував свої реформи. В 1781 році Гетьманщину поділено на три губернії або намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які разом складали «Малоросійське генерал-губернаторство». Глухів перестав бути центральним адміністративним пунктом, по губерніях були введені загально-російські адміністративні й судові установи. Кожна губернія була поділена на повіти.

Вже на початку свого правління Румянцев офіційно висловлював думку про шкідливість вільних переходів селян для сільського господарства Гетьманщини. Заборони переходу селян домагалася й само українське шляхетство, але російський уряд не посліщав йому назустріч, доки шляхетство це виявляло певні автономістичні змагання. В 1775 році шляхетство прилуцького, миргородського, полтавського, ніжинського й стародубського полків звернулося до Румянцева з адресами, в яких, заявляючи в ультра-льояльній формі свою відданість російській державі й Румянцеву, як її представникові на Україні, просило зрівняння українських чинів із російськими військовими та цивільними чинами, признання всіх приватних маєтків за повну власність їх державців і, нарешті, — заборону селянських переходів із місця на місце. Але тільки 3 травня 1783 року цариця Катерина видала наказ, який, мотивуючи потребою для державного скарбу одержувати акуратніше податки з населення, прикріплював усіх селян до того місця, де вони були записані по останній ревізії, й забороняв переходити на нові місця. Цей наказ фактично санкціонував кріпацьку залежність селян від дідичів. Одночасно зроблено новий перелік людности й на неї накладено замість колишніх натуральних зборів подушний грошовий податок по 1 рублю 20 копійок від душі. Такий податок мусіли платити вільні селяни (їх залишилося дуже небагато), козаки й міщани. Поміщицькі селяни мали платити по

70 коп. від душі. На купців накладено податок у розмірі 10% від їх капіталу.

В тому самому 1783 році, в яким остаточно легалізовано кріпацькі відносини на Україні, був скасований й козацький військовий устрій. Десять колишніх гетьманських полків і три компанійські були обернуті в 10 регулярних кінних т. зв. «карабінерних» полків російської армії з шостилітньою службою. Ці полки й надалі мали комплектуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення, що відрізнявся від селян головно тим, що був вільний від кріпацтва, але був зобов'язаний військовою службою в регулярній російській армії на спеціальних умовах. В цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно плетьми і киями» за найменшу провину. Пізніше брали з козаків по 3 рекрути з 500 душ.

В 1785 році була оповіщена також і на Україні знаменита «Грамота про вільність дворянства», яка установляла повну свободу дворян від обов'язкової державної служби, надавала їм корпоративну самоуправу (повітові й губерніяльні дворянські збори й виборки повітові та губерніяльні маршали), право петицій до престолу і взагалі робила дворянство першою й одиноко-упривілейованою верствою в державі. Царське самодержавство оперлося виключно на цю верству, принісши їй у жертву інтереси інших верств суспільства, передовсім селян. Українська шляхта фактично була тепер зрівняна в правах із російським дворянством. Ціною, яку вона за ці права заплатила, було скасування автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в половині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким.

В наступному 1786 році скасування старих порядків було довершене на Україні секуляризацією монастирських маєтків. Від монастирів були відібрані їх земельні маєтності (від самих лишень київських монастирів відібрано коло 50.000 селян), а селян монастирських віддано під управу так званого «Економічного Відомства», і з них мали комплектуватись окремі полки російської армії. Значна частина монастирів була просто закрита, а решта перейшла на скупе утримання від уряду на основі спеціально вироблених норм («штатів»). Монастирська реформа відбилася на становищі шкільництва, а також друкарства на Україні, що були в значній мірі зв'язані з монастирями. Це був удар передовсім для київської Академії, позбавленої тепер своєї матеріальної основи, для колегій і навіть для українського папірництва, зв'язаного з потребами монастирських друкарень — головно київо-печерської.

Від усіх колишніх установ залишилися на Гетьманщині тільки власні закони, Литовський Статут та Магдебурзьке право, пристосовані до українського життя ще за гетьманських часів. Та хоча зовнішні форми автономії гетьманської України були скасовані, але збереглося щось таке, що залишило глибокий слід в українському житті, що пережило й Гетьманщину, й Козаччину й стало запорукою нового відродження українського народу: це була державно-націо-

нальна традиція, яка по упадку старої княжої Русі-України ожила була в українській козацькій державі. Як-не-як протягом більше ста років український народ хоч на одній частині своєї землі мав змогу жити до певної міри самостійним життям, міг будувати своє життя й культуру по власній уподобі. Протягом цього часу, особливо в початках, раз-у-раз ставилася на весь зріст ідея незалежної й соборної української держави, й цілі покоління боролися й умирали за цю ідею. Українському народові через несприятливі політичні умови, а особливо через недостачу внутрішньої консолідації, не пощастило вдержати своєї державної самостійності. Але він не раз заявив свою тверду волю самобідного незалежного життя, а його провідники в своїх змаганнях, сформулованих у низці знаменитих трактатів, кінчаючи бендерською конституцією Орлика, показали, що вони стояли нарівні передових європейських політичних ідей свого часу. Можна сміливо сказати, що українська козацька держава зберегла й українську народність від культурно-національної асиміляції з сусідніми народами, близькими культурою, як польський, або вірою, як московський. Після того, як занепали вогнища культурно-національного життя в Галичині й на Волині, козацька Україна з своїм духовим центром у Києві залишилася самотнім вогнищем національного життя для всіх українських земель. Хоча й обмежена та раз-у-раз обкромована, автономія Гетьманщини все ж таки давала певний захист для розвитку української культури. І ця культура в кінці XVII і на початку XVIII століть розвинулася до тої висоти, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола й Розумовського на один рівень із найбільш освіченими країнами тогочасної Європи. Вона стала культурним вогнищем, впливи якого розходилися на цілий схід Європи й на Балкани. Навіть московський терор і політика виснаження духових, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури.

Досить кинути хоча б поверховий погляд на стан шкільництва, просвіти й матеріальної культури на Гетьманщині в XVIII столітті до скасування автономії, щоб переконатися в справедливості висловлених нами тільки що тверджень про українську культуру того часу. Українське Лівобережжя — Гетьманщина, разом із Слобідською Україною, що жила спільним із нею культурним життям, обіймало територію трьох пізніших губерній: Чернігівської, Полтавської й Харківської (із частиною Вороніжчини) з населенням, яке не переходило 1½ мільона. Його духовим осередком був Київ, із своєю Могилянською Академією, яка за часів Мазепи досягла найбільшого розвіту: на початку XVIII віку вона мала понад 2.000 студентів річно; після короткого часу занепаду по полтавській катастрофі, коли наслідком московських репресій число студентів звелось було до 160, Академія скоро знов ожила і вже в 1715—17 роках мала 1.000 студентів. У рік скасування гетьманства в ній було 1160 студентів. Вона була широко відкрита для дітей усіх станів: у ній училися поруч із синами гетьманів, генеральних старшин — діти простих козаків, міщан і селян.

університет у Москві, багато української молоді йде туди на студії. Вже в половині XVIII в. повстають плани власного університету на Україні: в 1760 році з наказу гетьмана Розумовського був вироблений проект університету в Батурині. Розумовський же проектував перетворити київську Академію на університет — другий поруч батуринського. Домагання університету знаходимо в меморіалі, поданому в 1764 році цариці Катерині українським шляхетством разом із гетьманом. Сам Румянцев, ідучи назустріч бажанням українського громадянства, проєктує в 1765 році два університети, в Києві й Чернігові. Про потребу університету йде мова в наказах київського, переяславського, стародубського, чернігівського, глухівського, ніжинського й батуринського шляхетства 1767 року. Однак російський уряд уперто відкидав усі проєкти вищої школи на Україні. Найрішучіше відкидав він проєкти університету в Києві, навіть тоді, коли проєкти виходили від самих російських адміністраторів, таких, як Румянцев. Він погоджувався вже на університет у Чернігові, аби не в Києві. Взагалі, як каже один із дослідників, політика російського уряду була спрямована на те, щоб не допустити на Україні існування університету. Тільки завдяки особистому впливу царичиною фаворита Потьомкіна вдалося йому добитися затвердження в 1786 році проєкту університету в Катеринославі. Але р. 1791 Потьомкін помер, і його проєкт зразу ж занехаяно. В 1801 році українське шляхетство висунуло проєкт університету в Чернігові або в Лубнях; у 1802 р. прохали університету в Новгороді Сіверському. Але Гетьманщина не діждалась у себе університету аж до кінця російської імперії, натомість Слобідська Україна добилася в 1805 році відкриття університету в Харькові, і то лиш тому, що кошти на нього зібрало місцеве дворянство й купецтво. Головну роль у відкритті харьківського університету відіграли заходи учня Сковороди Вас. Каразина, який мав вплив на царя Олександра I в перші ліберальні роки його царювання.

Київську Академію російський уряд штучно вів до упадку, так само, як і колегії. В 1783 р. введено навчання російською мовою, «конче з вимовою, яка вживається у Великоросії». Її повернуто на становище школи для вищої освіти духовенства, а в р. 1810 формально перетворено в «Духовну Академію», а колегії ще раніше перетворено в «духовні семінарії». Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства, Києво-Могилянська Академія перетворилася в окрему духовну школу, яка мала спеціальне завдання служити твердиною обрусіння України. Не тільки професори, але й значна, коли не більша, частина студентів Академії насилалися з москалів. Від самого кінця XVIII віку встановилася також практика, щоб ні один українець не попадав на митрополічу кафедру в Києві, а по змозі також і на єпископські кафедри на Україні.

Часи Гетьманщини XVIII віку виявляють розцвіт мистецтва в усіх його галузях. В обсягу архітектури поруч чужинців, які прикрасили Україну своїми утворами й серед яких на першому місці треба назвати Шеделя й геніяльного Растреллі, визначились укра-

Вона обслуговувала не тільки всі українські землі (в 1736—37 роках у ній училося 127 українців із Польщі і кілька закарпатських), але взагалі православні краї: серед студентів XVIII віку бачимо десятки сербів, чорногорців, болгар, греків, молдаван. Вихованці академії ставали учителями й носіями просвіти в Московщині, Польщі, Сербії (відомий сербський діяч Іван Раїч і чимало інших), Угорщині, Далматії, Молдавії та по інших краях. У лавах студентів Академії ми бачимо представників майже всіх значніших родів української старшини XVII—XVIII віків. Зпоміж її професорів можна вказати таких видатних діячів на полі церковнім і культурно-просвітнім, як Теофан Прокопович, Степан Яворський, Йосаф Кроковський, Іродіон Журавовський, Гавріїл Бужинський, Іларіон Роголевський, Амвросій Юшкевич, Арсеній Мацієвич, Сильвестер Кулябка, Гервасій Лінцевський, Юрій Кониський, — усі вони займали єпископські катедри й визначились, як учені теологи, письменники та проповідники. Із світських вихованців Академії XVIII віку визначалися на полі просвіти й культури: Василь Григорович-Барський, Степан Лукомський, Григорій Сковорода, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Опанас Лобисевич, Микола Вантиш-Каменський, Олександр Безбородько, Василь Рубан, М. Березовський, Дм. Троцинський, А. Ведель, Дм. Велланський, Ілля Тимковський, П. Гулак-Артемівський. Це була справжня *alma mater* для цілого ряду поколінь.

Як свого роду філії Могилянської Академії повстали колегіуми: в 1700 році в Чернігові; в 1722 у Білгороді, перенесений року 1726 до Харькова, в 1730 році у Перелславі. В них викладали вихованці Київської Академії і вчилися сотні студентів (напр., Чернігівський Колегіум мав р. 1728-го 257 слухачів, Переяславський у році 1744 — 130, а в р. 1774 — 232; в Харківському Колегіумі число учнів досягало 500). Хоча навчання в Могилянській Академії та Колегіумах задержало свій старий, теологічно-схолястичний характер, проте в ньому звертали велику увагу на розвиток інтересу до поезії, на вивчення грецької й римської літератури. З академічних кругів вийшло багато драм, комедій, поем, всякого роду віршів; розвинувся в мурах Академії й театр, в якому поруч драм та трагедій у т. зв. псевдо-класичному дусі, ставилися веселі й живі комедії з народного життя (інтермедії та інтерлюдії). З часом, ідучи назустріч вимогам життя, українські високі школи заводили в себе навчання німецької та французької мови й наук математичних.

Але наука в Академії та в колегіумах, помалу відстаючи від життя, вже на початку XVIII століття не задовольняла багатьох із поміж української молоді, й вона, слідуючи давній традиції, щораз частіше мандрує за кордон, щоб там здобувати освіту, або докінчувати здобуту в себе вдома по західно-європейських університетах і академіях. Уже в першій половині XVIII в. десятки й сотні молодих українців (і знову таки не лиш діти старшин, але й діти духовенства, міщан і простих козаків) учаться по високих школах Німеччини, Франції, Англії та інших країн. Особливо багато українців училося в Кенігсберзі, Галле, Липську й Страсбурзі. Коли в 1759 році повстав

їнські архітекти Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Гр. Яновський і ціла низка інших. Поруч кам'яних храмів, палаців, брам і взагалі монументальних будов у стилях барокко, рококо й класичному, процвітає дерев'яне будівництво церков у суто-українському національному стилі. Серед великої сили його пам'яток збереглися й досі такі шедеври, як церква Кальнишевського в Ромні (перенесена в наші часи до Полтави) або запорозький собор у Новомишковському. Царський наказ 1800 року на ціле століття зупинив будівництво церков в українському стилі. Українське малярство XVIII віку пишається такими іменами, як Антін Лосенко, Дмитро Левицький і Володимир Боровиковський, що їх твори служать окрасою петербурзьких, московських і західно-європейських мистецьких галерій. З українських різьбарів визначилися Михайло Козловський і учень Канови Іван Мартос. Українська гравюра ще з часів Мазепи дала блискучу плеяду талантів, таких, як І. Ширський, Н. Зубрицький, Л. Тарасевич, І. Мігура, Гр. Левицький, Н. Козачковський та інші. Українська музика, що вже з кінця XVII віку запанувала при російським царським дворі, де українські органісти, бандуристи й співаки зробилися невідмінним аксесуаром, дала видатних композиторів: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського й Артема Веделя.

В другій половині XVIII віку багато українців, покінчивши західно-європейські університети, стають професорами молодого московського університету, а один — Іван Полетика — став у 1750 р. професором медичної академії в Кілі в Німеччині. Серед них визначився ряд талановитих математиків, природознавців і особливо медиків. Серед українських філософів XVIII віку, як зірка першої величини, блищить славне ім'я Григорія Сковороди. Вже в перших десятиліттях XVIII в. серед козацької старшини значно поширюється знання чужих мов, і козацькі полковники та бунчукові товариші, що передплачували собі французькі журнали або складали значні домашні бібліотеки, не були ніякою рідкістю. Дрібний український шляхтич із Чернігівщини Григорій Винський, якого доля закинула в другій половині XVIII в. домашнім учителем до поміщиків у Московщині, згадував потім у своїх записках, що «українське виховання» зберегало в його душі гуманні поняття й не давало йому спуститися до рівня оточуючої його грубої й некультурної обстановки. Домашній побут московських поміщиків, їх родинне життя й відносини до кріпаків обурювали Винського до глибини душі, й тільки любов до читання книжок, винесена ним із української школи, як це він раз-у-раз підкреслює, служила йому за розвагу серед тяжкої атмосфери цього життя.

Але ніде може культурний стан Гетьманщини XVIII в. не виступав так яскраво, як в ділянці народнього шкільництва. Ще в 1862 році, на сторінках «Основи», Ол. Лазаревський опублікував із архівних джерел відомості, з яких видно, що в 1748 р. на території 7 полків Гетьманщини (за 3 не збереглося відомостей) було 866 шкіл,

себто на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. В 1767 році в самому чернігівському полку було 143 школи, себто одна школа на 746 душ. У Слобідській Україні в 4 полках було 124 школи. Найціннішою прикметою цих шкіл було те, що їх засновувало само населення і своїм коштом: сільська громада сама запрошувала вчителя, складала з ним умову й давала кошти на утримання його самого й шкільного будинку. В тих місцях, де населення жило розкидано, по малих хуторах, дітей учили перехожі вчителі, так звані «мандровані дяки», які, навчивши дітей у одній околиці, мандрували далі до другої, де продовжували свою працю. В кожному селі був утримуваний коштом громади «шпиталь», де проживали вбогі старі люди, які не мали рідні, та сироти, які вчилися в школі. Високий культурний рівень українських народніх мас дивував чужинців XVIII ст. так само, як колись у половині XVII ст. він уразив Павла Алепського. Один англійський подорожній (Джозеф Маршалл), який у 1768—70 роках подорожував по Чернігівщині, писав у своїх записках, що, їздячи по селах, він почував себе так безпечно, як «у першому-ліпшому англійському графстві», дарма, що саме тоді точилася війна з Туреччиною. Вдача українського населення видавалася йому надзвичайно лагідною й приємною, й скрізь усе йому нагадувало Англію. Другий подорожній-англієць (Едвард Даніель Клерк), який переїздив східню частину Слобожанщини в 1800 році, писав, що таку чепурність і чистоту, як в українському селі, він бачив тільки в Голандії та Норвегії: «за столом в українського селянина, читаємо в його книзі, більш охайности, ніж у московського князя». Контраст у побуті між Московщиною й Україною вразив його надзвичайно, й він не знаходив слів, щоб вихвалити «чесність, привітність, гостинність і господарність українців». Подорожуючи по Україні, Клерк почував себе немов удома, в своїй Англії. Ці відзиви — не виїмок: це загальний голос усіх чужих подорожників, англійців, німців і французів, яким довелося побувати на лівобережній Україні за часів її автономного життя й навіть по його скасуванні. Висока народня культура, яку ми бачимо на Лівобережжі за часів української козацької держави XVII—XVIII віків, послужила основою для українського національного відродження на порозі XVIII—XIX століть. Саме тоді, коли, здавалось, українське самобутнє життя завмерло навіки, ожила знову українська національна традиція й, подавши руку новим духовим течіям, які йшли до нас із заходу й віщували нове життя, створила підстави українського національного руху наших часів.

ЛІТЕРАТУРА.

Солов'єв, Історія Росії, тт. 19—20 (книга IV вид. «Обществ. Польза», тт. 21—29 (кн. V—VI). В. Романовський, Війна 1733—1739 років та її наслідки для України. «Нариси з соц.-економ. історії України», т. I. Київ 1932. В. Щербина, Україна і Російський уряд в середині XVIII в., «Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук» т. VI, Київ 1925. А. Васильчиков, Семейство

Харьків 1895. Гр. Данилевскій, Харьковскія народныя школы, «Украинская Старина», Собр. Сочин. изд. Маркса, т. XXI, Петербургъ 1901. Ал. Лазаревскій, Статистическія свѣдѣнія объ украинскіхъ народныхъ школахъ въ XVIII ст., «Основа», 1862, кн. V. Вл. П(архомен)ко, Къ исторіи образованія на Украинѣ, «Кіевск. Стар.», 1905, IX і X. Ф. Павловскій, Приходскія школы въ Старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія, там же, 1904, кн. I. Гр. Максимовичъ, Обученіе грамоты и воинской екзерциціи въ Малороссіи въ концѣ XVIII в., «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», Київ 1912, кн. XXIII. Л. Миловидов, Проект університету у Київі у другій половині XVIII в., «Київські Збірники», т. I, Київ 1931. Гр. Лоський, Українці на студіях у Німеччині в XVI—XVIII ст., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 151, Львів 1931. П. Єфименко, Шпитали въ Малороссіи, «Кіевск. Стар.», 1883, кн. IV. Ф. Ернст, Київські архітекти XVIII віку, «Наше Минуте», Київ 1918, кн. I. М. Віляшевський, Наші національні скарби, «Шлях», Київ 1917, ч. 9—10 і окремо Київ 1918. О. Горностаевъ, Дворцы и церкви Юга, Культурныя сокровища Россіи, вып. VIII, Москва 1914. К. Широкий, Очерки по исторіи декоративнаго искусства Украины, Київ 1914. Г(орленко В.), Старинная южно-русская гравюра, «Кіевск. Стар.» 1890. І. Г. Павлуцкій, Древности Украины. Деревянные и каменные храмы, Київ, 1906. Д. Щербаківський, Українські деревляні церкви, Короткий огляд розробки питання, «Збірник Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва, Київ, 1921. Д. Антонович, Скорочений курс історії укр. мистецтва, Прага 1923. Ф. Ернст, Українське мистецтво XVII—XVIII віків, Київ 1919. Д. Щербаківський та Ф. Ернст, Український портрет XVII—XX ст., Київ 1925. Мик. Грінченко, Історія української музики, Харьків 1922. D. Dorošenko, Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, „Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaftl. Institutes“, Berlin, B. 1, 1927.

Майже одночасно з Гетьманщиною втратила свій автономний устрій іще одна українська область на лівому березі Дніпра — так звана Слобідська Україна. Її історія творить окрему сторінку в діях української землі, і через те їй треба присвятити окремий розділ у цьому нарисі. Історіографія Слобідської України доволі добре розроблена в українській і російській історичній науці, з далекого погляду навіть краще, ніж певні періоди історії Гетьманщини. Досить указати на праці Багалія, Миклашевського, Міллера, до яких прилучився цілий ряд молодших дослідників. Осередком наукової праці над досліддами історії Слобідської України до недавнього часу був Харків із його університетом і різними установами, звязаними з університетом. Досліді улегшувало те, що в Харкові сконцентровані й місцеві архівні матеріали, це головне джерело історичних студій. Професорові Багалієві належить і перший загальний курс історії Слобідської України, що появилася в 1918 році й подає ніби підсумок усєї дотеперішньої наукової праці над історією краю.

Іменем Слобідської України означають широку область, яка лежить на схід від теперішньої Полтавщини й обіймає простір цілої колишньої губернії Харківської та кількох південних і південно-західних повітів губерній Курської й Воронізької. З погляду етнографічного ця область творить компактну цілість із чисто українським населенням. З погляду історичного треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України, або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої словянської колонізації і X—XVIII віках входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства. Її простори були ареною завзятої боротьби з половецькими ордами, й десь на території теперішньої Харківщини відбувся нещасливий похід сіверських князів, оспіваний у «Слові о полку Ігоря». Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій

Розумовських, тт. 1—2, Петербург 1880. М. Василенко, Гр. Теплов і його «Записка о неурядкахъ въ Малороссіи», «Записки Укр. Наук. Т-ва» т. IX, Київ 1909. Ір. Черкаський, Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського? «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», т. I, Київ 1928. А. Кистяковскій, Права, по котрымъ судитя малоросійскій народъ, Київ 1879. І. Теличенко, Очеркъ кодифікація малоросійского права, «Кіевская Старина», 1888, IX і X. М. Василенко, Памятник української правничої літератури XVIII ст., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 138—140, Львів 1925; його ж: Передмова до збірки «Матеріяли до історії українського права», т. I, Київ 1928. М. Слабченко, Ескізи з історії «Прав, по котримъ судитяся малоросійскій народъ», «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», т. I, Київ 1927. Ір. Черкаський, Судові реформи гетьмана К. Розумовського, «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», т. I, Київ 1927. В. Романовський, До історії бюджетового права Гетьманщини за К. Розумовського, там же. Д. Миллеръ, Очерки изъ истории и юридического быта Старой Малороссіи, Суды земскіе, градскіе и подкоморскіе въ XVIII ст., «Сборникъ Историко-Филол. О-ва», т. VII, Харьків 1896; його ж: Превращеніе малорусской старшины въ дворянство, «Кіевская Старина», 1897, I—IV; його ж: Пикинерія, там же, 1899, XII; його ж: Голштинскіе наборы въ Малороссіи, там же, 1892, II. А. Ефименко, Малорусское дворянство и его судьбы, «Вѣстникъ Европы» 1891, IV, а також збірник «Южная Русь», т. I, Петербургъ 1905; II ж: Турблевская катастрофа, «Кіевская Старина», 1891, III і «Южная Русь» т. II, Петербургъ 1905, укр. переклад «Руська істор. Бібліотека», т. XIX, Львів 1897. А. Лазаревскій, Суды въ Старой Малороссіи, «Кіевская Старина», 1898, VII—VIII. В. Барвінскій, До питання про індуку та ескету в Гетьманщині, «Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри історії укр. культури», т. VI, Харьків 1927; його ж: Замѣтки по истории финансового управления въ Гетманщинѣ, «Сборникъ статей въ честь проф. В. Вузескула», Харьків 1914. Пр. Нечипоренко, «Национальні строєня» 1748—1765 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського, «Студії з історії України» т. II, Київ 1929; його ж: Фабрики Розумовського на Посем'ї, «Записки Істор. Филол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. В. П(архомен)ко, Конецъ Старой Малороссіи (1733—1788 годы въ истории лѣвобережной Украины), «Кіевск. Стар.», 1905, XI—XII. Н. Стороженко, Реформы въ Малороссіи при гр. Румянцевѣ, «Кіевск. Стар.», 1891, III і IX. Г. Максимович, Дѣятельность гр. П. Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей, Ніжин 1913; його ж: Выборы и указы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г. ч. I. Выборы и составленіе наказовъ, Ніжин 1917. І. Теличенко, Сословныя нужды и желанія малоросіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи, «Кіевск. Стар.», 1890, VIII—XII і 1891, I—II. Д. Багал'їй, Генеральная опись Малороссіи, Эпизодъ изъ дѣятельности гр. П. Румянцева, «Кіевск. Стар.», 1883, XI. М. Ткаченко, Наукове розроблення Румянцевської ревізії, «Україна», 1924, кн. III. А. Лазаревскій, Малоросійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), Київ 1908, укр. переклад у т. 22. «Руськ. Іст. Бібліотеки», Львів 1902. В. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянства Украины въ XVII—XVIII вв., «Годишникъ на Софійскій Университетъ» кн. XXVIII, 1, Софія 1932; по французьки: La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVII-e et XVIII-e siècles, «Le Monde Slave», 1932, XI—XII, його ж: Очерки социальной истории Украины въ XVII—XVIII вв., т. I, в. I. Прага 1926. Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні, Київ 1924; Д. Вишневіскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., Київ 1903. Н. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, Київ 1906. В. Серебряниковъ, Кіевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г., Київ 1897. Н. Стеллецкій, Харьковский Коллегиумъ,

половині XVII віку почала колонізуватися наново, знову ж таки українським населенням.

З погляду географічного Слобідська Україна представляє високу площину на вододілах басейнів Дніпра й Дону. Це типовий чорноземний степ, переритий глибокими ярами, на дні яких течуть річки й струмочки, й колись багатий лісами. Високі лісисті береги річок Донця, Тихої Сосни, Осколу були дуже зручні для поселення й оборони від ворогів. Річки Оскол, Донець, навіть Псьол і Ворскла в своїй горішній течії були колись сплавні, бо на дні їх уже за наших часів знайдено якори й останки суден доволі великого розміру. Систематичне нищення лісів довело до того, що річки стали маловодні й втратили своє колишнє значіння комунікаційних шляхів.

На світанку нашої ери степи теперішньої Слобідської України служили за пристановище для цілого ряду кочових племен, які перебували тут одно за другим, довго не задержуючись і посуваючись щораз далі на захід. Гунни, авари, печеніги, торки, половці, татари — всі вони залишили сліди свого перебування й своєї культури в численних археологічних знахідках. Коли від половини XIII віку на південному сході запанували татари, то через степи Слобожанщини пролягали їх шляхи, котрими вони робили свої наїзди на українські й великоруські землі. Ці шляхи проходили звичайно по вододілах річок. Із них історичне значення, як військовий, а пізніше торговельний шлях, здобув собі шлях Муравський, що йшов із Криму через Перекоп, поміж верхніми річок Молочні Води й Кінські Води, поміж Вовчими Водами й Торцем, далі вододілом Дону й Оки аж до самої Тули; так само через Слобідську територію проходили шляхи ізюмський, Калміуський, Бакаївський, Ромодан і Сагайдачний.

Коли в кінці XIV в. татарська сила почала слабнути й на півночі вирости два державні осередки, які стали об'єднувати біля себе великоруські, білоруські й українські землі, — один у Москві, а другий у Вільні, то експансія великого князівства московського почала посуватися головню на південь і південний схід. Територія Слобожанщини уявляла собою так зване Дике Поле, звідки появлялися дрібні й більші татарські загони, щоб нападати на південні окраїни Московської держави. В міру того, як протягом XV й першої половини XVI століття ці окраїни заселювались, явилася потреба організувати постійну охорону з боку неспокійного, вічно загрожуючого степу. Московський уряд уживав системи пограничних укріплень, зв'язаних між собою цілою безпереривною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць, так що виростала ніби одна суцільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кілометрів порожній безлюдний степ. Ця лінія з бігом часу все більше й більше посувалася на південь, захоплюючи щораз більші простори під владу московського царя. Але колонізація не поспівала за посуванням оборонної лінії, й укріплені пункти творили ніби оазиси серед пустопорожніх просторів. За царя Івана Лютото, отже в половині XVI ст., оборонна лінія проходила від

Путивля на литовській гріниці вздовж річки Сейма. За його наступника, царя Федора Івановича, — значить між роками 1584—98, проведено новий ряд пограничних кріпостей по лінії Білгород, Курськ, Вороніж, Валуйки, Лівни. А за кілька літ цар Борис Годунов будує кріпость Царево-Борисов уже в межах теперішнього Ізюмського повіту на Харківщині. Нарешті за Михайла Федоровича в першій половині XVII в. будується так звана білгородська лінія, яка висувається на південь на сотні кілометрів.

Рідке великоруське населення кріпостей і форпостів складалося переважно з військових та службових людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. До того ж Московське царство після смуту початку XVII в. само значно збезлюдніло й не мало, звідки брати кадри поселенців, щоб кольонізувати ці далекі й глухі окраїни. Невеличке число так званих слобід (сел, де нема ще церкви) тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене насильно з центральних областей Московської держави. Отут го на поміч прийшла українська кольонізація, яка протягом кількох десятків років цілком змінила фізіономію країни, обернувши порожній дикий степ у цвітучий, заселений господарною, хліборобською людністю край. Ця кольонізація розпочалася в першій половині XVII в. після краху козацького повстання на лівобережній Україні, в 1638 році. У цьому році козацький ватажок Остряниця з цілим полком у 900 людей перейшов московську гріницю й явився до московського воєводи в Білгород. З дозволу московського уряду утікачів оселено коло Чугуєва, трохи на схід від теперішнього Харькова. Втікачі мали задержати свою військову організацію й служити ділу охорони південної гріниці від татар.

Але цей перший кольонізаційний акт був невдатний. Жорстокість московської пограничної адміністрації й рижні надужиття з її боку знеохотили переселенців. Із Польщі почали надходити листи, які закликали їх вертатися додому. Серед козаків повстав бунт, Остряницю вбито, й переселенці вернулися назад на польську Україну. Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народніх українських мас у успішності боротьби проти Польщі викликав новий еміграційний рух на схід за московську гріницю. Цілі тисячі козаків із родинами й майном посунули в межі московських володінь. Московський уряд дуже радо зустрічав нових переселенців, відводив їм обширні пустопорожні землі, дозволяв зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Він був радий цим воєнним кольоністам, які своїми слободами утворювали оборонний вал далеко надійніший, ніж колишні укріплені лінії. За дуже короткий час були заселені нові міста: Суми, Лебедия, Харьків, Охтирка й велике число слобід, від яких цілий край дістав назву Слобідської України або Слобожанщини.

Розрухи на гетьманській Україні в 1659 р. викликали нову хвилю еміграції, так само міжусобиця 1663 року і навіть пізніших років приносили все нові юрби переселенців, які шукали спокою й можли-

вості мирної праці. В 1652 році Іван Зіньківський зпід Острога на Волині вивів за собою тисячу козаків із жінками й дітьми. Він оселився далєко на сході й заснував місто Острогозьк, яке пізніше належало до Воронізької губернії. Збереглися відомості, як виглядало це переселення: Зіньківський, як полковник, привів із собою всю старшину; з ним був обозний, сотники, осавули, полковий писар, навіть два священики-капелани. Всі мали з собою родини, слуг, коней, волів, корів, свиней, одним словом виселилися з повним господарством, яке зараз же відновили на новому місці. В тому ж 1652 році якийсь Герасим Кондратієв оселив місто Суми, а в 1654 р. сотник Харько на чолі 37 родин оселив місто Харьків. Трохи пізніше явилось ще 600 людей, і вони збудували в Харькові кріпость. У тому ж році оселено місто Охтирку.

Московські архіви зберегли нам точні статистичні дані про заселення Охтирки й економічний стан переселенців. Ці дані взяті з донесень московських урядовців центральному урядові і, як звичайно в московських урядовців того часу, визначаються точністю й докладністю. Отже Охтирку заснував відділ переселенців, який складався з 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей, крім того було 72 родичів тих переселенців з 18 дітьми, а всього було народу 1587 людей. Ці люди привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці і 1091 свиню. Як бачимо, живий інвентар був доволі багатий, і з ним можна було починати господарство. Московський уряд не потребував давати переселенцям ніякої допомоги, давав їм тільки право селитися, а вони сами влаштуовували своє життя. Легко зрозуміти, що ці переселенці, які обертали дикий степ у заселений господарський край, були дуже бажані для московського уряду. Тому він, не вважаючи на свої централістичні поняття й практику, охоче надавав їм доволі широку внутрішню автономію.

Треба зазначити, що паралельно з масовою народньою кольонізацією йшла також кольонізація монастирська. Ми знаємо, що на старій Україні-Русі, так само, як і на заході Європи, монастирі були помітним чинником кольонізації. Так було на Русі північній, Володимиро-Суздальській, так було й на Україні. На Слобожанщині кольонізація монастирська хронологічно навіть випередила кольонізацію народню: в 1624 році ми вже бачимо першу звістку про Святогорський монастир, що здобув собі пізніше широку славу. В 1652 році засновується монастир у Острогозьку, там же поруч чоловічого повстає монастир жіночий. І далі засновується ряд монастирів по всіх важлиших містах новозаселеного краю. Монастирі заводять своє господарство, осаджують на своїх землях селян. Рівночасно заводять школи й служать таким чином культурними осередками.

Так протягом не більше двох десятків років поза межами Гетьманщини, тут же поруч із нею, тільки за московською погрянничною лінією, виросла нова Україна, з козацьким устроєм, дуже подібним до того, який був у покинутому рідному краю. Цікаво тепер поглянути, на яких основах політичних і соціально-економічних будувалось жит-

тя в новозаселеному краю. Як уже згадувано, переселенці зберігали свою військову козацьку організацію, таку, як і на старих місцях, звідки вони вийшли. Таким робом на території Слобожанщини сформувалося п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен полк творив окрему провінцію, яка ділилася на повіти-сотні. На чолі полку стояв виборний полковник і полкова старшина, як і на Гетьманщині. Їх вибирали довічно. Полкова старшина складалася з полкового обозного, який завідував артилерією й кріпостями, судді, осавула й хорунжого — помічників полковника у військових справах та двох писарів. Судові справи рішались в так званій судовій ратуші. В сотні були ті самі старшини. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам добирав собі сотенних старшин. Це була ріжниця супроти Гетьманщини.

Полковник мав дуже велику владу. Він завідував адміністрацією, стверджував судові постанови, командував соім полком підчас походу, роздавав вільні військові землі поселенням. Він мав знаки свого достоїнства: пернач (шестигранну булаву), прапор і печать. Він писав від свого імені грамоти, які складом і формою нагадують гетьманські універсали. На слобідській Україні установився звичай свого роду спадковості полковницького уряду в однім і тим самим роді. Так, наприклад, протягом більш як столітнього існування автономного козацького устрою на Слобожанщині ми бачимо, що родина Донців дала п'ять полковників, Кондратієвих — чотирьох, Лесевицьких — чотирьох і так далі. Загалом 8 родів дали 26 полковників. Це було явище майже незвісне на Гетьманщині, й причина його полягала в особливих умовах заселення краю: полковники були переважно провідниками переселенських груп, які приходили на нові землі; вони мали великий авторитет і фактичну владу, як посередники між населенням і московським урядом, і цей авторитет переходив на їх потомків. Населення звикало, щоб на чолі його стояв представник одного й того самого роду.

Одначе, даючи козакам-колоністам повну внутрішню самоуправу в межах полкової організації, московський уряд не об'єднував усі п'ять слобідських полків під владою однієї особи зпоміж їх самих. Слобідські полки не мали над собою гетьмана, як було в старому краю, а підлягали безпосередньо московському воєводі, який сидів у Білгороді. Це був їх головний начальник. Він затверджував полковників на їх посадах і пропонував цареві кандидатів. Становище білгородського воєводи вважалося за одне з важніших серед московської адміністрації, на це становище призначали звичайно родовитих людей — бояр або князів. Білгородський воєвода мав велику владу, і ми знаємо випадок, коли в 1692 році воєвода Шереметєв скуб за волосся полковника Кондратієва за скаргу на другого полковника, якого протегував всемогутній воєвода. Справи слобідських полків підлягали в самій Москві так званому «Розрядному Приказу»: «прикази» — це був рід міністерства, але їх було дуже багато, часом до сорока, й розподіл чинностей між ними не завжди відповідав нашим поняттям про міністерство, яко орган центрального управління в державі. З кінця

XVII віку слобідські полки передано в завідування т. зв. «Великоросійського Приказа». Проф. В. Данилевичеві пощастило знайти сліди існування спеціального «Слобідського» приказу в Москві, але це питання досі не в'яснене в науці.

Московський уряд умисне не об'єднував слобідських полків під управою одної особи зпоміж українців. Він звертався до кожного полку окремо й старався, щоб серед слобідських полків не виробилося почуття окремої територіальної цілості. Основою конституції полків були царські «жаловані» грамоти. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк у 1652 р., в 1669 році дістали кожен зокрема полки Харківський, Сумський і Охтирський, у 1670 році полк Ізюмський. Ці грамоти надавали: право власного козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й вільного викурювання горілки.

Заховалися дані про число козаків із 1700 року. «Компут», себто реєстр козаків, які мали відбувати службу, вносив тоді 3.500 людей: у сумському полку було 1.230 козаків — це був найчисленніший полк, у охтирському 820, у харківському 850, у ізюмському 250, у острогоському 350. У 1732 році було в компуті вже 4.200 козаків, але всього реєстрових козаків, себто приналежних до козацького стану, було 22.000, а разом із т. зв. помічниками й підсусідками 86.000 людей.

Треба зазначити, що серед переселенців були не тільки військові люди-козаки, але й прості селяни-хлібороби. Переселенці приносили з собою на нові землі вже готовий поділ на стани. Воеводи, сповідаючи Москву про прихід переселенців, доносили, що прийшли «мужики деревенські» або «пашенние мужики». Були й міщани. У Харкові вже в 60-х роках XVII століття воевода Ситін у часі ревізії зареєстрував поруч козаків кілька сот міщан і селян-хліборобів. Населення Харкова та інших міст ділилося на «козаків полкової служби» й на міщан, які властиво творили одну спільну соціальну групу з селянами, бо так само жили здебільшого з хліборобства. Однак вони були заняті також і ремеслами. Серед них дуже скоро розвинувся цеховий устрій, як і в старому краю. На чолі кожного цеху стояв цехмістер і судив у цехових справах, окрім діл карних. Судили по писаним артикулам Магдебурзького права так, як і на Гетьманщині. Цехи були тісно зв'язані з братствами, які мали церковно-добродійний характер. У 1685 р. у Харкові було п'ять цехів.

Головним, пануючим, упривілейованим станом були козаки, як і на Гетьманщині. Козаки поділялися на дві категорії: на козаків «виборних» (або компанійців) і на «підпомішників». Виборні це ті козаки, що сами відбували службу, поставляючи певний контингент узброєних воївків, щоб заповнити установалений «компут». Підпомішники це були бідніші козаки, які сами звичайно не служили, а підпомагали виборних грошми або харчами. Підпомішників звичайно бувало, як це ми вже бачили з наведеної статистики, в п'ять або шість разів більше, як виборних.

Селяни, як окремий стан, появилися на Слобідській Україні, як ми бачили, одночасно з козаками. Вони оселилися як вільні хлібороби, зберігаючи свою назву «посполити», яку мали й на Гетьманщині. Вони платили до царського скарбу податок, але зберігали довший час право вільного переходу з місця на місце. Одначе більша частина посполитих селилася на землях козачої старшини й заможніших козаків, не бажаючи діставати землю з фонду т. зв. вільних військових земель, бо володіння такою землею було звязане з військовою службою: треба було записатися в козаки й відбувати военну службу. Козача служба приваблювала далеко не кожного, бо була тяжка, й переселенці-хлібороби не всі були охочі міняти плуг на шаблю.

Землеволодіння на Слобідській Україні, як і на Гетьманщині, було основою всього економічного життя. Земля теоретично належала цареві. Даючи жаловану грамоту якомусь полкові, цар передавав у його розпорядження всю землю. Землі були величезні простори. Вона була порожня й ніким незаселена. Кожен міг присвоїти собі стільки землі, скільки міг обробити. Земля переходила в приватну власність поселенців. Основою цієї власности була, як тоді казали, «займанщина», себто загорнення в свою власність певної кількості орної землі, лісу й сінокосів. Але щоб урегулювати цю займанщину, звичайно робили так, що при заснуванні нового міста або села, означали якийсь певний район навкруги, який ділили між окремими поселенцями. Так, при заснуванні Чугуєва його мешканці дістали по 30 десятин на душу, в Охтирці по 42 десятини. Окрім того було відведено кожному учасок лісу й сінокосу. Пізніше поселенці старались оформити й закріпити за собою володіння, випрохуючи відповідні документи в московської адміністрації. Особливо цінилися царські грамоти, які забезпечували непорушність або вічність, як тоді казали, володіння. Так у 1688 році новозасновані полки дістали царські жаловані грамоти, і в цих грамотах виразно стояло, що полковники, старшина, козаки й міщани можуть спокійно володіти землями, сінокосами й лісами, які вони заняли, що воеводи не мають вмішуватися до їх господарювання та міряти їх землі.

Одначе землі було так багато, що й після осадження на ній переселенців та поділу між ними займанщини зоставалося вільних просторів більше, ніж заселених місць. Ці простори творили вже згаданий вище фонд вільних військових земель, який фактично знаходився в розпорядженні старшин з полковниками на чолі. Володіючи більшими достатками, себто більшим господарським інвентарем, старшина відразу могла займати для себе більші шматки землі й заводити на них господарство в ширших розмірах. Щоб мати готові робочі руки, старшина селила на своїй землі посполитих, які, дістаючи для свого прожитку певні ґрунти, помагали обробляти поле свого пана. Таким побитом на Слобожанщині дуже рано появилася більша земельна власність і були посіяні зерна будучих поміщицьких порядків.

Ми можемо на основі документів простежити, як виростала на Слобожанщині більша земельна власність і як появлялися панські маєтки з поселеними на них і залежними від своїх панів селянами. Відомий запорозький кошовий Іван Сірко заснував на річці Мерефі слободу Артемівку, де поселив 20 дворів селян. Харьківський полковник Донець завів хутір на річці Удах із посполитими. Навіть гадяцький полковник Михайло Василюв, із сусідньої Гетьманщини, осадив у сумському полку слободу Михайловку, де було поселено 800 посполитих. Рідкий із старшин не зробився значним земельним власником і не вів більшого господарства руками поселених на його землі посполитих. Цар Петро роздавав землі не тільки українським старшинам за вірність у часі шведської війни, але й російським офіцерам. Таким робом із початком XVIII століття появляються на Слобідській Україні поруч українських дідичів і московські поміщики.

Яке ж було становище селян, які були їх повинності супроти панів? Певна річ, що спочатку, в другій половині XVII ст., коли ще відбувався процес колонізації, повинності ці були невеликі: селяни були зобов'язані уділяти частину свого робочого часу на те, щоб зорати землю дідича, в якого вони селились, і зібрати хліб у кінці літа. Ці повинності припадали головно на сезон літніх польових робіт. Але з часом повинності росли. Приклад кріпацьких відносин у сусідніх провінціях московської держави робив своє діло. Поміщики-росіяни виводили своїх кріпаків із центральних областей і селили їх на подарованих царем землях на Слобожанщині. Вся еволюція поміщицько-селянських відносин у Росії відбувалася в тому напрямі, щоб прикріпити селян до землі й до поміщика.

Професор Багалій вважає, що «кріпацтво на Слобідській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть із кріпацтвом на Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім і рівняти не можна». Певна річ, на це були свої причини, й головна з них була та, що багатство землі та її родючість не викликали ще потреби в інтенсифікації сільського господарства, а його натуральна метода дозволяла обмежуватися невеликим напруженням робочої сили.

*

Ми ознайомилися в загальних рисах із повинностями селян на Слобідській Україні. Ці повинності, як ми бачили, ще тільки наближалися до звичайного кріпацького типу, який уже в повній мірі панував у великоруських провінціях і до якого дуже скорим темпом наближалася Гетьманщина. Які ж були повинності й обов'язки козаків, цього основного й упривілейованого стану населення в краю? Головною повинністю їх була військова служба. Козаки були повинні на перший наказ виступати в похід озброєними, кінними й годувати себе й коней своїм власним коштом. Державний скарб не давав їм нічого.

Слобідські козаки, крім постійної охоронної служби проти татар, брали участь у цілій низці кампаній. Московський уряд посилав їх битися проти Виговського, проти Бруховецького, проти Орлика. Слобідські козаки ходили в Чигиринські походи 1677—78 років і на Крим. Підчас Азовського походу вони були покликані на службу всі поголовно. Вони обороняли границі Слобожанщини проти шведів у часі походу Карла XII на Україну. В році 1724 вони воювали в Персії, а в 1733 р. ходили в похід на Польщу. В 1736 році під фельд-маршалом Мініхом ходили на Крим і понесли великі втрати в бою в Чорній Долині. В 1739 році вони ходили в молдавський похід, у 1746 р. взяли участь у війні за австрійську спадщину і, нарешті, в 1756—62 роках брали участь у семилітній війні. Як бачимо, військова діяльність слобідських козаків була дуже інтенсивна й, очевидно, бойові прикмети їх цинилися російським урядом.

Але російська влада вимагала від них не тільки чисто бойової служби. Вона накладала на них ще й інші повинності, не раз далеко тяжчі для них, як сама війна. Так, ще в 1697 році цар Петро посилав їх будувати Кизикерменську фортецю на долішньому Дніпрі, а в 1719 році посилав їх на страшні роботи — копання каналів на півночі. З кожних сімох дворів посилали по одному козаку. Смертність серед них була страшенна. В 1728 р. слобідських козаків послано на не менш тяжкі роботи для будування кріпостей на границях Персії. В 30-х роках XVIII ст. слобідські козаки, так само як і гетьманські, будують так зв. українські лінії проти татар. Із кожних десятих дворів брали задля цього по одному робітнику, по одному возу з волами, а на кожних 50 людей іще й по одному плугу з волами. Всі мусіли мати свої власні харчі. В часі походів Мініха на Крим слобідські козаки мусіли доставити для російського війська 12.000 волових возів і крім того годували це військо, поки воно стояло на квартирах у Слобідській Україні. Всі ці повинності далеко тяжче, ніж війна, відбивалися на козаках і руйнували їх економічний добробут.

Як уже було згадано, козаки на Слобідській Україні ділилися на дві категорії: на виборних і на підпомішників. Бойова й походна служба лягала головним тягарем на виборних козаків. Підпомішники мусіли помагати виборним грішми й харчем. Вони ходили також у походи, виконуючи обозну й взагалі нещерегову службу. Але до военных повинностей притягувано також і міщан, яких іноді офіційно називано «козаками городової служби». Міщани мусіли удержувати в порядку кріпості й постачати на військо смолу, коноплі, вози, колеса, хомути, сідла, давати фіри для перевозу харчів та амуніції. Майстри зпоміж міщан — ковалі, шевці, кравці — посилалися в полки для виконання роботи у своєму фаху. Таж, більша частина краю була змілітаризована, що відповідало пограничному положенню краю, який постійно терпів від татарських наїздів.

Не зважаючи на военні тривоги й зв'язані з війною тягарі, край відзначався великим добробутом. Родючість ґрунту, гарне підсоння й взагалі багатство природних даних сприяли розвиткові високої го-

сподарської культури. В краю процвітало виноградарство, під Чугуєвом були, наприклад, царські виноградники, шовківництво, тютюнництво, а особливо скотарство. Про його розвиток дають поняття цифри захопленого татарами скоту: так, у році 1680 татари підчас наскоку захопили коло 12.000 голів скоту, а в 1681 році коло 400 коней, 2.300 волів і корів та 3.000 овець. Було розвинуто також бжільництво, винокурництво, млинарство, здобування по лісах смоли й поташу. Помітний також розвиток ремесел. У кінці XVIII ст. було в цілій Слобожанщині 6776 домашніх майстерень, а всіх ремісників було 33.834. Вироб шов не тільки для місцевого продажу, але й на всю Україну, на Гетьманщину, й навіть на Україну правобережну. Місто Чугуїв славилось своїми кушнірами, Охтирка плахтами, Водолаги килимами. Край провадив обширну торгівлю, що зосереджувалася на ярмарках. Головні ярмарки бували в Харькові чотири рази на рік і в Сумах тричі на рік. Приїздили купці з Шлезьку, Гданська, Липська, з Гетьманщини, Криму, Москви, Галичини. Чужі купці привозили здебільшого металеві вироби, мануфактурний і бакалійний крам, на місці ж збувалися продукти господарства й домашнього виробу.

Слобідська Україна майже не мала своєї політичної історії й не знала якихось внутрішніх чвар і непокоїв. Більш-менш спокійне життя переривали тільки походи поза межі краю, а в цих походах, як уже згадувано, слобідські козаки грали дуже активну ролю, та ще татарські наскоки. Ці наскоки були справжнім бичем Божим і завдавали тяжких утрат країні: особливо страшні напади були в останніх десятиліттях XVII віку, коли десятки тисяч людей попали в неволю, були спалені сотні сел і угнана маса скоту. Дрібні напади повторялися постійно й тяглися майже до самого завоювання Криму в кінці XVIII століття. Ці наскоки тримали населення, особливо пограничних районів, у постійній напрузі. Вони вимагали пильної зартової служби. Для охорони від несподіваних наскоків будувалися вздовж усієї границі укріплені лінії редутів із сторожовими пунктами й кріпостями. Будівання цих ліній пожирало масу енергії та матеріальних коштів. Але й лінії мало помагали: хижачи зміли прокрадатися непомітно й крізь ці лінії.

Аж до самого кінця XVII віку московський уряд не чіпав автономії слобідських полків. Він задовольнявся тим, що придбав населення для обширної області, яка до того часу стояла пустою, й не накладав своєї руки на внутрішнє життя цього населення. За царя Петра I ми бачимо бажання яко-мога більше використати засоби й сили Слобідської України, що зрештою відповідало загальному напрямкові Петрової політики, яка вимагала максимальної напруги сил усіх провінцій держави. Уже в кінці XVII віку цар Петро накладав на козацьких підпомішників особливий податок по одному рублю на душу. В 1700 році цей податок скасовано, але натомість установлено постійний «компут» козаків у 3.500 людей, котрі були зобов'язані повсякчасним відбуванням військової служби. Слобідську Україну включено в склад Азовської губернії, й це збільшило догляд і контролю з боку російської адміністрації. За Катерини I слобідські

полки переведено під управу Воєнної Колегії і в кожному полку заведено регулярну роту загального для імперської армії типу.

Властиво реформи, які довели до скасування автономного устрою краю, почалися за цариці Анни. В 1732 році переведено під проводом майора Хрушова статистичний дослід стану слобідських козаків. В наслідку цього досліді сконстатовано тяжкий матеріальний стан козаків, як результат постійних походів і воєнних тягарів. Цариця Анна випустила указ, де говорилося про потребу піднести добробут козаків. Справа була доручена князеві Шаховському, президентові Малоросійської Колегії на Гетьманщині. Шаховський оселився в Сумах і заснував тут спеціальну комісію для опрацювання реформ у Слобідській Україні. Комісія складалася з російських офіцерів, а слобідські полковники були присутні тільки з дорадчим голосом. Ця комісія виробила проект реформ, які й були незабаром переведені в життя. Насамперед було оповіщено, що право «займанщини», себто вільного заволодіння землею, надалі касується. Але ті, що вже володіли землею давніше на підставі займанщини, могли спокійно володіти нею й надалі. Установлявся постійний «компут» шерегових козаків у 4.500. Ті виборні козаки, які в даний час не відбували служби, мусіли платити грошовий податок на користь тих, що відбували службу. Взагалі виборних козаків було по підрахунку 22.000, підпомішників нараховано 86.000, і вони так само були обкладені грошовим податком. Слобідські полки дістали одного спільного начальника в особі полковника Лесевицького, креатури князя Шаховського. Лесевицький одержав рангу бригадира.

Не трудно бачити, що ця реформа зачіпала самі основи соціального й службового укладу Слобідської України. Приписування підпомішників до старшини для приватної служби виглядало так, як закріпощення козаків. Цілком зрозуміло, що реформа князя Шаховського дуже не подобалась козакам. Утворене нею становище продержалося тільки до смерті цариці Анни. На коронацію нової цариці Єлизавети до Москви прибула депутація від слобідських полків із самим бригадиром Лесевицьким на чолі й подала петицію про скасування цієї реформи. В 1743 році її дійсно скасовано. Козаки знову дістали свої права, від старшини віднято підпомішників і знову повернуто їх до козацького стану. Було підтверджено, що суд і кари мають відбуватися на основі свого українського права. Компут виборних козаків побільшено до 7.500, усім козакам дано одностайні мундури, що ніби зрівнювало їх до певної міри з регулярною російською армією. Але рівночасно на Слобожанщину накладено обов'язок утримувати своїм коштом чотири регулярні полки російської армії.

Та недовго Слобожанщина пишалася відновою свого давнього укладу життя. За кілька років знову почалася реакція, яка за чверть століття привела до повного скасування й тієї невеликої автономії, яку мали слобідські полки. В 1748 році вийшов наказ про заборону козакам переходити не тільки до Гетьманщини, але й переселятися з полку до полку. Козаки прикріплялися до місця. На території Сло-

бо старшинствувати ми вміли, а як тепер настав тяжкий час, то й пальцем рушити не хочемо для загального добра!» В Ізюмі старшина ніяк не реагувала на лист Краснокутського, але по інших містах він зробив вражіння. Почали збирати гроші, щоб вислати депутацію. Особливо клопотався підпрапорщик харківського полку Сухомлин. Чутки про якісь приготування серед старшин дійшли до російських урядових сфер і викликали там тривогу. Було переведено слідство, шукали якоїсь змови, пішли арештування. Скінчилося тим, що Краснокутського присуджено вибити прилюдно батогами, але потім помилувано: його позбавили маєтку, чинів і заслали до Казані. Але за те таки вибито батогами Сухомлина і ще декого з старшини, які брали участь в агітації за посилку депутації до Петербургу. Але рух старшини не перекинувся в народні маси.

Настрої й почуття слобідського населення знайшли собі нагоду для вияву підчас Комісії 1767 року, що її слікала Катерина II для обміркування проекту нових законів. Так само, як і на Гетьманщині, ця Комісія дала нагоду для легального вияву невдоволення з переведених російським урядом реформ. Слобожанщина вислала до Комісії 15 депутатів, 5 від дворян, 5 від міщан і купців, і 5 від військових обивателів. Перші дві групи вибирали своїх представників безпосередньо, військові ж обивателі переводили три степенні вибори. Вже в часі виборів виникли подекуди інциденти. В селі Межирічі в наказ депутатові включено побажання, щоб вернулася козаччина. Особливо агітував при тім козак Грінченко. З цього адміністрація зробила трохи не бунт. Грінченка й ще 15 чоловіка заарештовано, заковано в кайдани й відправлено до Сум, де суд присудив їх вибити нагаями. Були невеликі розрухи й по інших місцях. Видко, російська адміністрація зовсім не розуміла елементарної свободи виборів.

Коли перелянути накази слобідських виборців своїм депутатам, то шляхетські накази вражають своїм яскраво егоїстичним характером. Дворяни домагалися узаконення свого упривілейованого становища, вимагали, щоб селянам було заборонено переходити з місця на місце або вступати на службу до гусарських полків. Обстоювали свободу винокурення, свободу від військових постоїв у їх маєтках та від постачання військові фір. У шляхетських наказах зовсім не видко було політичного моменту. Одинокий ясний промінь серед шляхетських наказів — це прохання сумських дворян про заснування університету, а острогозьких — про призначення на кожний полк по — одному лікарю.

Міщанські накази висловлювали чисто економічні побажання: про горілку, сіль, про мито й т. и. На жаль, харківський наказ пройшов через цензуру губернатора Щербініна, і ми не знаємо, чого власне бажали харківські міщани. Одначе серед міщанських депутатів знайшлося двоє, Дзюба й Черкас, котрі в самій законодапній комісії в Москві сміливо виступали проти дворян і обвинувачували старшину, що вона захопила козачі землі, а самих козаків повернула в своїй підданих. Говорили про утиски, домагалися відібрання слобід і хуторів, заселених старшиною, й віддання їх військовим обивателям. Сами ж

божанщини заведено регулярні гусарські полки, навербовані з місцевої людности, й цим полкам віддавано явну перевагу перед козаками. Та ось вступила на престол цариця Катерина II. Тепер реформи почалися рішучі й ґрунтовні. Як і в Гетьманщині, реформи були попереджені сконстатуванням «непорядків» у краю й потреби їх направити. В 1763 р. перевів майор Шербінін по наказу згори слідство в справі доносу одного сотника про непорядки в адміністрації краю. Результати слідства були дуже невтішні для старшинської управи. В Петербурзі засновано в 1764 році комісію з князя Шаховського, Панина й Олсуфєва для обміркування становища краю.

Серед старшини зчинився переполох. Всі розуміли, що важиться доля автономії краю. Рішили були вислати депутацію до Петербургу, але ніхто з делегатів не зважився їхати боронити старі права, всі залишилися вдома під претекстом хвороби. Тимчасом комісія визнала організацію слобідських полків за незручну й перестарілу, і влітку 1765 року виїшов царський маніфест про скасування полкового козацького устрою на Слобідській Україні. Край обернуто у так звану Слобідсько-Українську губернію. Замість п'ятох козацьких полків установлено п'ять гусарських полків із охотників. Козаки, підсусідки й підпомічники були обернуті в особливий стан т. зв. «військових обивателів», обкладених подушним податком. Хто мав право курити горілку, той платив по 95 копійок від душі, а хто не мав, той по 85 копійок. Всього козачого населення обох полів начислено коло 300.000. Селяни були обкладені податком по 60 коп. Їх було разом із жінками 328.000. Знайшлося в краю ще 4.500 циган, але вони всі були неосілі. Переходи й переселення селян від одного поміщика до другого були строго заборонені.

Ті військові обивателі, які мешкали по містах, утворили разом із міщанами окремий міщанський стан, який дістав у 1780 році право самооподаткування. Хто з міщан мав капіталу більше, ніж 500 рублів, той міг записатися до окремого стану купців. Козацьку старшину переведено на російські військові чини: полковник діставав чин російського підполковника, обозний премієрмайора, суддя секунд-майора і т. д. Козацька старшина давно вже зробилась упривілейованою верствою, й перейменування її в російські офіцерські чини було тільки далішим кроком до зрівняння її в правах із російським дворянством.

Так протягом короткого часу край цілком змінив свій колишній вигляд, хоч усі ці зміни торкалися більше форми, а по суті давні суспільні взаємовідносини змінилися небагато. Як же реагували слобожани на ці реформи? Не вважаючи на те, що її упривілейованого становища майже не порушувано, козацька старшина була дуже незадоволена. Ще коли в Петербурзі засідала Комісія, яка виробляла нові порядки, туди приїхав у своїх справах ізюмський полковник Федір Краснокутський. Він довідався про роботу Комісії, збагнув, до чого воно йде, і зараз же написав додому, щоб звідти прислали депутацію клопотатися, щоб усе було залишене по старому. Він писав між іншим: «Нехай Бог виправить сльози бідного народу на нас,

військові обивателі в своїх наказах прохали про повернення колишніх порядків, про відновлення козащини, так як було за цариці Єлизавети. Та найбільше в наказах військових обивателів, як і міщан, виставлялись економічні домагання. Промовці зпоміж козацьких депутатів виступали проти старшини, домагалися передачі захоплених старшиною козачих земель військовим обивателям, домагалися звільнення з підданства козаків, незаконно туди записаних.

На думку професора Багалія, накази дворян Слобожанщини стоять далеко нижче від наказів Гетьманщини, вони позбавлені політичного елемента, сірі та бліді. Видко, що молоде дворянство Слобідської України не мало того політичного досвіду й тієї традиції, які зберігалися на Гетьманщині з її колишньою широкою автономією, з її майже самостійним державним устроєм. Але слобідське дворянство, хоч не виявило ні політичних змагань, ні громадської відваги, проте зберігало національні традиції, привязання до своєї старовини, до своєї мови й пошану взагалі до освіти й культури. Все це виявилось вже на початку XIX століття, коли почалося українське національне відродження й коли в цьому відродженні власне Слобідська Україна взяла дуже помітну участь.

Що торкається культурного життя Слобожанщини, то тут треба насамперед зазначити, що Слобідська Україна жила одним спільним культурним життям із Україною гетьманською; між ними обома завжди існував на цьому полі дуже тісний зв'язок. Політична границя між Слобожанщиною й Гетьманщиною відчувалася дуже мало. Діти слобідської козацької старшини й навіть простих козаків училися в школах Гетьманщини, передовсім у Києво-Могилянській Академії. Книжки, друковані в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському і навіть у західньо-українських друкарнях, знаходили собі поширення серед слобідського населення. Уже на початку XVIII століття Слобідська Україна здобула собі свою власну високу школу в формі Колегіуму, заснованого спочатку в Білгороді й скоро по тому перенесеного до Харькова. Професорами в цьому Колегіумі були майже виключно вихованці київської Академії, і весь устрій Колегіуму та напрям викладаної в ньому науки був копією київської Академії. Народня школа на Слобожанщині була так само широко розповсюджена, як і на Гетьманщині: майже кожне село мало школу, а деякі села й по кілька шкіл. Так само був поширений тип мандрівних учителів, так званих «мандрованих дяків». Зразком культурної єдності обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського філософа XVIII століття Григорія Сковороди (1722—1794), яка однаково належить як Слобідській, так і Гетьманській Україні. Ту саму спільність, що в обсягу освіти, ми бачимо і в царині мистецтва, головню архітектури й малярства. Українське барокко в будівлі камяних і навіть деревляних церков знайшло собі як найбільше поширення на Слобожанщині, і деякі з церков Харькова, Охтирки, Боромлі та інших міст являються блискучими зразками цього стилю. Так само і в малярстві знайшли собі яскравий відгук західньо-європейські мистецькі течії, і ще недавно в спеціальних розвідках із історії українського ми-

стецтва було зазначено, що в одному глухому селі Слобідської України, в церкві знайдено старі образи, що представляють талановите наслідування Мурилля. Покійна дослідниця української старовини, Олександра Єфименкова, на основі знайденого опису майна одного слобідського полковника початку XVIII в. малює культурний побут вищої верстви в краю цього часу. І знову ми дістаємо той самий образ, що його зустрічаємо в ті часи на Гетьманщині: ті самі зразки культурної обстанови, мистецького смаку, предметів мистецтва, та сама присутність загаряничих виробів, які свідчать про живі культурні й економічні взаємини з західною Європою.

Але може ніде глибока єдність культурно-національного українського типу не виявилася так яскраво, як у сфері духової творчості народу, в області народної словесности. Багатство усної народної творчості: пісні, обряди ніде, може, не вражає так сильно, як на Слобідській Україні. Доволі сказати, що найбагатші етнографічні записи (пісні, легенди, казки, обряди) — зроблено саме на території Слобідської України. Перший запис обряду українського весілля зроблено саме тут і видано в Петербурзі в 1777 році. Від цього видання веде свій початок українська етнографія. Ніде не заховалось аж до останнього часу так багато кобзарів, як на Харківщині. І це багатство народної творчості послужило тим живим джерелом, із якого черпав батько нової української повісті, харківський письменник Григорій Квітка-Основ'яненко. Якщо Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис культурно-національного розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки.

Як уже зауважено на початку цього розділу, історіографія Слобідської України розроблена доволі добре й повно. Історичні дослідження над минулим Слобожанщини почалися ще в кінці XVIII століття, й дядькові згаданого тільки що Григорія Квітки — І л л і К в і т ц і належить перша систематична праця про слобідські полки, опублікована в 1812 році. Та й сам повістяр Григорій Квітка є автором кількох історичних розвідок, що й досі не втратили свого значіння. Водночас із Григорієм Квіткою — в 30-х роках XIX століття — опублікував історію цивільного устрою Слобідської України І з м а і л С р е з н е в с ь к и й, пізніше відомий славіст. Ученому єпископові Ф і л а р е т о в і Г у м і л е в с ь к о м у належить історія церковного устрою Харківської єпархії, з року 1859. Пізніше появились монографії про окремі слобідські полки різних авторів. Дуже гарні нариси колонізації Слобідської України знаходимо в працях професорів Г р у ш е в с ь к о г о й В а с и л е н к а, в їх загальних курсах. Про організацію господарства й адміністрації маємо прекрасну монографію проф. Миклашевського. Але справжнім історіографом Слобожанщини є акад. Д. Багалій, відколи він у році 1882 заняв катедру в Харківському університеті. Йому належить найґрунтовніше розроблення архівних матеріалів до історії Слобожанщини, монографічне дослідження окремих її сторін і нарешті синтетичний курс, опублікований у 1918 році. До праць самого Багалія тісно притикають праці його учнів, особливо

ХІ

ЗАПОРОЖЖЯ ПІСЛЯ СВОГО ПЕРЕХОДУ В 1734 РОЦІ ПІД РОСІЙСЬКУ ВЛАДУ. ЙОГО ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ. СЕРБСЬКА КОЛЬОНІЗАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. ЗАПОРОЗЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. ПОВОРОТ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ ДО РОСІЇ. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. КОЗАКИ ЧОРНОМОРСЬКІ АБО КУБАНСЬКІ.

Майже одночасно з Гетьманщиною й Слобожанщиною скінчила своє історичне існування й третя українська автономна область, яка входила в XVIII ст. в склад російської імперії — Запорозька Січ або Запорозжя. Це сталося в 1775 р., коли зруйновано Запорозьку Січ, запорожців розігнано, а їх землі стали тереном нової кольонізації на зовсім інших, ніж перед тим, соціально-економічних основах.

Історія запорозьких козаків XVII і XVIII ст. дуже тісно зв'язана з історією Гетьманщини, так тісно, що часом тяжко відокремити одну від другої. І в отьому нарисі мені доводилося не раз говорити про запорозьке козацтво, про його участь у політичній історії лівобережної України та про його вплив на соціальні відносини в ній. Коли я тепер хочу спеціально зупинитися на Запорозжжі й на його долі в період між поворотом запорожців у російське підданство в 1734 р. та його упадком у 1775 році, то це тому, що власне цей останній період виявляє особливий інтерес: як раз у цей останній період свого існування на рідній землі запорозьке військове братство виявило нахил перетворитись в окрему державну організацію й створити тверді підстави її економічного існування. Запорозжя дуже скорим темпом еволюціонувало від своєрідного лицарського ордену напівкочового характеру, з екстензивним способом експлуатації природних багатств своєї території (довецтво й рибальство) до звичайної державної організації, з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру. Воно ставало справді демократичною республікою, але вже носило в собі зародок клясової диференціації, яка неминуче мала б наступити при дальшому нормальному розвитку його економічного життя. Але весь уклад запорозького життя й тенденція його розвитку йшли в розріз із укладом життя російської імперії, з тими порядками, які там здобу-

покійного Дмитра Міллера. Це наукове розроблення крайової історії Слобідської України продовжується й досі, і ще недавно появилася дуже солідна монографія В. Юркевича про заселення Слобожанщини в добу В. Хмельницького.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, Київ—Відень 1922; його ж «Український рух на схід — розселення за московською границею до 1648 року. «Україна», 1914, кн. II. Н. Василенко, Очерки по історії Західної Русі и України. Київ 1916. Д. Багал'їй, Очерки изъ історіи колонизації и быта степной окраины Московскаго государства, Москва 1887; його ж: Украинская старина, Очерки, замѣтки и материалы изъ стародавняго харьковскаго быта и культуры. Харьков 1896; його ж: Гр. Сковорода, український мандровний філософ, Харьков 1926; його ж: Очерки изъ русской історіи. т. 2-й (монографіи и статьи по історіи Слободской Украины). Харьков, 1913; його ж: Історія Слобідської України, Харьков 1918. І. Миклашевскій, Изъ історіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., Москва 1894. Д. Багал'їй Д. Міллеръ, Історія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII вв. Харьков 1905. Е. Альбовскій, Харьковскіе казаки, вторая половина XVII стол. Петербургъ 1914. А. Лебедевъ, Харьковскій Коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета, Москва 1886. И. Теличенко, Протестъ слободской старшины и козаковъ противъ реформы 1765 года, «Кіев. Старина», 1888, кн. I—III. М. Сумцовъ, Изъ украинской старины, Харьков, 1905; його ж: Слобожане, Исторично-этнографічна розвідка, Харьков 1919. В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, Київ, 1932; його ж: Харьковскій перепис р. 1660, «Записки Істор.-Філол. Віддѣлу Укр. Акад. Наук», т. 20, Київ 1928. В. Данилевичъ, Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ, «Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому», Москва 1909. Е. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII вв., її походження і форми, «Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. Н. Петровъ, Къ історіи колонизації Слободской Украины, «Кіевская Старина», 1883, кн. IV і VI. А. Ефименко, Старинная одежда и принадлежности быта Слобожанъ, «Южная Русь», т. II, Петербургъ 1905; Два намѣстника, Там же.

вали щораз більшу силу, й Запорозжя мусіло впасти, як упала перед тим автономія Гетьманщини й Слобідської України.

Історіографія Запорозжя XVIII ст. розроблена досить добре. Запорозжя мало в останні десятиліття свого існування правильно поставлену канцелярську службу, мало свій власний архів, і значна частина цього архіву, не зважаючи на всі зовнішні пертурбації, збереглася, була знайдена в першій половині XIX віку й використана А. Полоном Скальковським, що в своїй «Історії Нової Січі або посліднього коша Запорозького» (Одеса 1840 р.) дав досить повну зовнішню, політичну історію Запорозжя. Пізніше історіографом Запорозжя став проф. Дмитро Яворницький, що ціле своє життя присвятив дослідзю Запорозжя. Він видав велику силу памяток і матеріялів про топографію, побутову археологію й політичну історію запорозького краю. Йому належить також і синтетична, тритомова «Історія запорозьких козаків» (1895—97), доведена до року 1734. Дуже багато цінного архівного матеріялу про Запорозжя опубліковано в виданнях Одеського Історичного Товариства й Катеринославської Архівної Комісії. На полі розроблення архівних матеріялів до історії Запорозжя поклав значні заслуги й проф. Василь Біднов. Але основною недотачею історіографії Запорозжя аж до останнього часу було те, що вона проминала майже цілком без уваги соціальну історію Запорозжя та його економічну структуру. На цю недотачу звертав свого часу увагу Михайло Драгоманів, що сам спробував був заповнити прогалину щодо історії внутрішнього життя Запорозжя в одній своїй нескінченій праці. Але тільки протягом останнього десятиліття молодші вчені на Радянській Україні взялися за досліджування матеріялів до історії соціально-економічного устрою Запорозжя, і в цій ділянці вже вийшли цінні праці проф. М. Слабченка, пані Н. Василенкової-Полонської та інших.

Запорозжці, приймаючи в 1734 р. знову російське підданство, одержали в своє володіння широкий край, який турки формально уступили російській імперії по замиренні в 1740 р. Цей край дістав спеціальну назву «Вольностей Війська Запорозького». Він обіймав увесь простір північної Катеринославської губернії, трьох повітів Херсонської, і навіть включав у себе деякі пограничні території Таврії й Харківщини. Увесь цей широкий простір став власністю дуже нечисленної організації, яка нараховувала в собі не більше 20.000 людей, без жінок і дітей. Тепер обставини дуже змінилися супроти тих, що були ще на початку XVIII ст., за Мазепи. Тоді запорозьке козацьке братство жило на самій периферії заселених областей; і його територія і сусідні степи були в буквальному розумінні слова «диким полем». Запорозьке братство економічно залежало від довозу продуктів із півночі, з Гетьманщини. Тепер людські оселі зовсім близько присушилися до його гриниць: польська Україна, Гетьманщина, Слобожанщина — тісним пів-колом облягали Запорозькі Вольності з заходу, півночі й північного сходу. На них уже почувалося бажання поширити свій колонізаційний рух далі, і запорозькі землі представляли з

цього погляду велику принаду. Та й сам російський уряд, стараючися забезпечити південні грانیці від татарських нападів, носився з пляном будування укріплених ліній і окремих фортець усе на тій же запорозькій території. І запорожці вірно зрозуміли ситуацію. Вони збагнули, що коли не хочуть, щоб їх землі почав заселявати хтось другий то мусять сами розпочати їх колонізацію. І дійсно, за кілька десятиків років край почав помітно міняти свою фізіономію: замість «дикого поля» він став обертатися в країну осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

Правні відносини Запорожжя до російського уряду були унормовані в умові, заключеній літом 1734 р. в Лубнях: запорожці визнали себе підданими російської цариці, дістали свої землі, право жити по своїм старим звичаям і підлягали російському генералові, який командував військом на Україні. Їм було призначено 20.000 рублів платні на рік із державної казни. В 1750 році з Петербургу було наказано, щоб Запорожжя підлягало безпосередньо гетьманові, на той час — Розумовському. Але фактично зверхня влада над Запорожжям і надалі поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, який сидів у Києві. В своєму внутрішньому житті Запорожжя було цілком автономне, і до нього ані гетьман, ані російська влада не втручалися. На чолі Запорозького Війська стояв кошовий отаман, якого вибирали кожного 1. січня на один рік. Але в даний період помітна вже виразна тенденція вибирати одну й ту саму особу кожен рік, або ж перевибирати за якийсь час наново. Так, наприклад, кошового Ігнатовича вибрано протягом вісьмох років чотири рази, а останнього кошового Калнишевського десять разів поспіль. Кошовий мав величезну владу. Він порядкував військовими справами, стояв на чолі адміністрації й військового господарства, мав право верховного судді, репрезентував Запорозьке Військо перед вищою російською владою, зносився з гетьманом і царським урядом, навіть із представниками урядів сусідніх держав, наприклад із Кримом. Йому належали особливі почесні. Він мав при собі окремий штат старшин, які помагали йому виконувати його функції й сповняли його доручення. В часі війни, в поході, влада кошового була чисто диктаторська, він діставав тоді право життя й смерті над кожным козаком. Подаючись у відставку, кошовий не повертався до свого первісного стану, він заруховувався до почесної категорії «стариків», які займали колись високі посади у війську, а потім творили немов раду сеніорів запорозького братства.

Крім кошового до старшини належали також виборні, військового суддя, який крім судових обов'язків виконував функції січового скарбника; військовий осавул, до якого належало адютанство при кошовому, завідування поліцією і взагалі різні адміністраційні обов'язки; нарешті військовий писар, який завідував військовою канцелярією та провадив листування в справах цілого війська. Крім того був іще цілий ряд старшин, які несли різні, спеціально військової або адміністраційні обов'язки. Так, наприклад, були полковники. Посада полков-

ника мала на Запорозжжі особливе значіння: полковником була особа, яка виконувала яке-небудь важливе завдання протягом певного означеного часу, наприклад, командувала відділом війська в часі походу або стояла на чолі адміністративної округи, так зв. паланки. Запорозька старшина, починаючи від самого кошового отамана, діставала платню з тих грошей, що їх присилав російський уряд, і ця платня була, порівнюючи, зовсім не мала. Діставала вона також платню, грішми й натурою, і з прибутків, які надходили з військового скарбу. Під кінець існування Запорозжжя ми бачимо, що в руках старшини було зосереджене дуже значне майно, головню в табунах коней і в отарах скоту. І хоч теоретично верховна влада належала цілому запорозькому братову, яке виявляло свою волю на всенародній раді, але фактично в останньому часі існування Запорозжжя всім кермувала запорозька старшина, яка висунула зпоміж себе людей талановитих і енергійних.

Саме запорозьке військо ділилося на 38 куренів. Ці курені склалися історично і, може бути, уявляли собою гуртування по територіальному принципу. На це вказують назви деяких куренів, наприклад, Хорезьславський, полтавський, донський, канівський і т. д. Кожен курінь становив військову комуни, яка мала спільне майно і навіть спільний стіл. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, який мав велику владу: в межах свого куреня він був таким же господарем, як і кошовий отаман у масштабі цілої Запорозької Січі. Курінні отамани разом із кошовою старшиною становили властиво керівну верству на Запорозжжі. Кожен курінь мав у Січі свій окремий будинок, так би мовити, касарню, де жили всі члени куреня. Число козаків у курені досягало кількох сот, але рідко коли вони всі разом перебували на Січі. Річ у тому, що значна частина козаків відбувала постійну сторожову службу на ґраницях і по кріпостях, частина ж перебувала на риболовних і звіроловних промислах. Уся територія Запорозьких Вольностей поділялася на 8 округів, так званих паланок: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бугогардову, Орельську, Протовчанську, Калміуську й Прогоїнську. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр, так званий гард, де постійно перебував полковник, начальник гарду. Вся земля на Запорозжжі належала Війську, як верховному власникові. Вона віддавалася в користування різними категоріям людности, так само, як і місця рибної ловлі та пасовища. Кожного року робився розподіл степу й річок між окремими куренями. Особливо розподілювано ділянки для рибальства, скотарства, місця для бжільництва, ліси для звіроловлі між старшиною й некозацьким елементом. Ми не знаємо точно, як розподілювано землю для хліборобства; можна думати, що на основі «займанщини», себто вільного захоплення землі, придатної для господарства, так, як це було колись на Слобідській Україні.

Як уже згадано, запорозжці швидко після свого переходу під російську владу взялися за колонізацію своїх обширних земель. Зпоміж самих козаків виділялись окремі одиниці, які залишали запорозьке братство, членами якого могли бути тільки безженні козаки, й,

оженившись, заводили господарства на окремих хуторах, або ж селилися по кілька родин у одній слободі. Такі хутори з хліборобським господарством заводили також і деякі старші, нежонаті козаки, члени товариства. Ці хутори носили спеціальну назву зимовників. Береги річки Самари в центральній частині запорозьких земель були вкриті такими зимовниками, в яких особливо процвітало садівництво та бджільництво. В 1775 р. на самому правому березі Дніпра було 763 зимовника, де мешкали 8634 січовики. Але далеко численнішу категорію колоністів запорозьких земель становили звичайні селяни, які переселялися з Гетьманщини, з Слобідської і навіть із польської України. Тому, що з усіх цих областей легальне переселення було дуже утруднене, майже неможливе, то переселенці звичайно просто втікали з своїх рідних сел. На Запорозжжі вони зустрічали дуже гостинний притулок, тут їх ніхто не переслідував, не силував до панщини, не обтяжував податками й повинностями. Переселенці ставали «підданими Війська Запорозького» й платили до військового скарбу невеликий податок. Чим тяжчою ставала панщина в сусідніх краях, тим більший потік утікачів шукав собі щастя долі на вільних запорозьких землях, і тут виростили одно за другим нові села. Всього в рік зруйнування Запорозжжя існувало на його території понад 150 сел. Про число населення на запорозьких землях дає нам поняття передовсім реєстр козаків, які присягали в 1762 році новій цариці Катерині II. Січових козаків, членів запорозького товариства, в момент присяги перебувало в Січі 13.427 чоловіка; з тими, що перебували в той час по паланках, всього було 17.969 козаків. Крім того присягнуло 2.312 жонатих козаків, які жили на своїх зимовниках і слободах. Число селянського населення точно установити не можна, докладні цифри маємо тільки по деяких окремих паланках, але в усякому разі воно переходило 150.000 людей, так, що взагалі населення Запорозьких Вольностей досягло 200.000

Давніше в історичній літературі панував погляд, ніби запорозжійці жили на строго комуністичних основах і що приватної власності, з виїмком хіба одежі та зброї, у них не було. До певної міри такий погляд був справедливий щодо XVI, може навіть і першої половини XVII ст. Але в добу, за яку оце мова, право власності існувало цілком явно. Не кажучи вже про зимовники й те господарство, яке там провадилося — очевидно, на чисто індивідуальній, а не комуністичній основі, — окремі козаки володіли доволі значними капіталами, як у грошах, так особливо в конях і в худобі, а також і в ріжкому рухомому майні. Збереглися заповіді деяких простих козаків, і з цих заповітів видно, що їх автори розпоряджали значними грошми. Особливо багато було людей заможних серед старшин. Так, наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом чотири церкви на Україні; з опису його майна, сконфіскованого після його заарештування, виявилось, що Калнишевський мав готівкою 50.000 рублів і кілька сот червінців, крім того 639 коней, понад 1.000 рогатої худоби й 14.000 овець та кіз. Писар Глоба мав коло 30.000 рубл. грошей, 336 коней, 889 рогатої худоби й більше 12.000 овець та кіз. Так само й

інша старшина, й навіть рядові козаки володіли великим числом коней, худоби, зброї, одержі й усякого рухомого майна. З того самого опису видно, що запорозька старшина володіла зимовниками, де провадилося добре розвинуте сільське господарство й сіялося жито, пшениця, ячмінь, овес, просо. Серед майна старшини знайдено багато предметів культурної обстановки й навіть комфорту; видно, що вона вживала чай і каву, серветки, виделки й усякий інший посуд найрізноманітнішого гатунку. З реєстру цієї школи, яку зробили татари в часі свого наїзду в 1769 році, бачимо, що вони захопили в кошового 600 коней, у полковника Колпака 127 коней, 300 волів і 1.200 овець. Навіть у одного простого козака татари забрали 250 коней і 70 волів, а в другого 5.000 овець.

Взагалі скотарство зпоміж усіх інших способів господарства найбільше відповідало умовам запорозького життя й через те воно було дуже поширене. Стародавнім, споконвічним промислом на Запорозжжі були рибальство й мисливство. Запорозжжі провадили регулярну торгівлю продуктами свого господарства з усіма сусідніми країнами: Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею. Вони вивозили на продаж футра, шкіри, вовну, худобу, коней, масло й олію, пшеницю, рибу. На Запорозжжя привозили заморські вина й бакалію, горілку, хліб, лісові матеріали, оливу, ладан, зброю, порох, олово, сухо, бавовняні й шовкові тканини, сапjan та інший крам. Особливе значіння мав торг сіллю, що її вивожено з Криму: до самої Польщі вивозили запорозжжі щороку коло 1.000 возів соли. Як засвідчив у 1767 р. запорозький депутат у Комісії для вироблення нових законів, на Запорозжжі 5.000 людей жило виключно з соляного промислу. На правобережну Україну везли головню сало, віск, рибу, футра, сіль, сир, гнали коней і худобу. З самого мита мало Запорозжжя великі прибутки: в 1688 році на одному тільки перевозі в Переволочній запорозькі шафари вибрали на користь військового скарбу 12.000 карб. мита. Підраховуючи річний оборот запорозької торгівлі в XVIII ст., проф. М. Слабченко кладе його на 800—835 тисяч карбованців. Довіз переважав над вивозом. Щоб облегшити торговельні операції чужим купцям, дано з військового скарбу позики.

Відома войовничість запорозжців була тісно сполучена з їх високою релігійністю: вважаючи себе за покликаних оборонців християнства в боротьбі з магометанським світом, запорозжжі глибоко шанували свою православну віру. Окрасою Січі була її церква в честь Покрови св. Богородиці, оздоблена золотом, сріблом і дорогим камінням на шпатах ікон та у вівтарі. Крім того будовано церкви в кожному селі на запорозькій території. Над річкою Самарою був у запорозжців свій Пустинно-Миколаївський монастир, до них належав також і Межигірський монастир під Києвом: Запорозжжя вважалося за його парафію, і звідти звичайно присилали ієромонахів до січової церкви. На Січі була й школа, де вчилася понад 150 хлопців, що їх козаки спроваджували з України, зпоміж своєї рідні. Крім звичайної в ті часи елементарної науки, хлопців учили ще й військового мистецтва: «шаблюю до-

бре рубати й на коні репяхом сидіти». Взагалі при всій суворості свого життя запорожці виявляли завжди велику пошану до науки.

Хоча російський уряд, приймаючи запорожців у 1734 році в царське підданство, обіцяв задержати всі старі права й у тім спокійне володіння територією так званих Вольностей Війська Запорозького, але на ділі він дуже рано почав ці права порушувати. Насамперед на точці незайманості запорозьких володінь. І це наповнило останні десятиліття існування запорозької республіки постійними клопотами й тривогами. Вже в кінці XVII ст. московський уряд дуже докучав запорожцям тим, що будував свої укріплені пункти на їх території й тримав там свої залоги. Тепер після переходу запорожців у російське підданство поставлено військову залогу зовсім близько від самої Січі під претекстом допомоги в обороні проти татар. Запорожці раді-нераді мусіли з цим миритися. В 50-х роках XVIII ст. російський уряд приступив до будівництва нових фортець на південному заході запорозьких ґраниць, понад річками Бугом і Синюхою. В самому серці запорозьких земель повстала лінія російських фортець із постійною залогою. Це в повсякденному житті вело до різного роду невиконань і непорозумінь. Тимчасом виникли поґраничні непорозуміння з донськими козаками на сході. Російський уряд узяв сторону донських козаків і наказав запорожцям зруйнувати свої оселі на побережжі Азовського моря й відсунутися далі на північ.

Але найприкріші непорозуміння виникли в зв'язку з сербською колонізацією, яку російський уряд розпочав в 1751 році. Саме в той час почали виселятися до Росії серби з південних провінцій Австро-Угорщини; вони виходили цілими купами під проводом своїх ватажків, задержуючи свою військову організацію. Російський уряд відвів для їх поселення спершу широку смугу землі на північно-західній ґраниці запорозьких земель понад річкою Синюхою. Тут збудовано Єлисаветинську кріпость, — пізніше місто Єлисаветград, яка стала центром нової провінції, так званої Ново-Сербії. Ця провінція була цілком викроєна з запорозьких володінь, розуміється, без попередньої згоди самих власників. Трохи згодом, а саме в 1753 році, на протилежному кінці залорозьких земель, на сході, основано другу провінцію, так звану Славяно-Сербську, з містом Бахмутом, як центром, і також заселену сербськими вихідцями. Всім переселенцям роздано великі обшари землі, увільнено від усяких податків і піддержувано значними грошовими субсидіями. Серби виявили себе дуже поганими й неспокійними сусідами. Між ними й запорожцями повставали безперестанку різні непорозуміння й суперечки, які часом переходили в отверті збройні сутички, як це було в 1764 р. над річкою Ташликом на ґраниці Ново-Сербії.

Чутки про сутички між сербами-поселенцями й запорожцями доходили до російського уряду й викликали в нього незадоволення на запорожців. Скарги на запорожців ішли також і з другого боку, а саме від польського уряду, який обвинувачував запорожців у піддержці гайдамацького руху на польській Україні. Про цей рух буде мова

трохи далі, тепер лише зауважимо, що сама запорозька управа в особі січової старшини зовсім не піддержувала гайдамаків, а навпаки, трактуючи їх як самовільників і розбійників, хапала їх і карала, коли вони попадали їй до рук. Але, безумовно, симпатії запорозької маси були на боці гайдамаків, як борців проти соціального й національно-релігійного поневолення українських народніх мас. Окремі люди зпоміж запорожців не тільки подавали гайдамакам поміч, але й сами ставали в їх лави. Не лише польські погрянничні власті, але також і турецькі скаржилися російському урядові на запорожців за піддержку гайдамацьких ватаг. Це утворювало в очах російських урядових кругів погляд на запорожців, як на людей дуже неспокійних і навіть шкідливих. Зі вступом на престол цариці Катерини II з її централізаційними плянами, з її політикою скасування всіх автономних областей у межах імперії й переведення їх на ступень звичайних провінцій, доля запорозької республіки була, можна сказати, вирішена. Справді, існування цієї народоправної, демократичної козацької республіки, з вільним козацьким населенням, було занадто різким контрастом супроти російського абсолютизму, опертого на поліційно-бюрократичній системі й закріпощенні селянських мас поміщиками, щоб така автономна республіка могла довго вдержатися. Скасування Запорожжя було тимчасом сплинене зовнішніми обставинами, а саме російсько-турецькою війною 1768—1774 років, коли запорозькі козаки були дуже потрібні російському урядові, як військова сила.

Запорожці дійсно взяли в цій війні живу участь і зробили Росії дуже важні послуги. Вони провадили й морські, й сухопутні операції. Літом 1770 р. запорозький полковник Третяк розбив при усті Дунаю цілу турецьку флотилію й потопив 11 ворожих кораблів. Запорожці дуже визначилися в боях під Очаковом. В 1771 році запорозький полковник Колпак здобув Кафу (Теодосію). В 1773—74 роках запорожці дуже успішно оперували на Дунаї. Але всі ці бойові заслуги нічого не помогли запорожцям. Їх доля була вирішена, й російський уряд дожидав тільки кінця війни, щоб покінчити з Запорожжям. Весною 1775 року, зараз по заключенні миру з турками в Кучук-Кайнарджі, російські війська, які поверталися додому, дістали наказ зосередитися біля кріпости св. Єлисавети (пізніше Єлисаветград Херсонської губернії). Одна армія під командою генерала Текелія, силою в 68.000 людей при 50 гарматах, рушила несподівано на Січ, тимчасом як 20.000-ний корпус під командою князя Прозоровського вирушив на лівобережні запорозькі паланки.

Запорожці давно вже, ще перед війною, передчували, що над їх головами збираються темні хмари. З огляду на це запорозька старшина під проводом талановитого кошового Петра Калнишевського веда ультра-львовацьку політику супроти російського уряду. Вона в усьому йшла йому назустріч, старалася уникати всяких непорозумінь. Майже кожного року запорожці висилали своїх депутатів до Петербургу, й вони там старалися задобрити царицю та її вельмож і відхилити вже занесений над їх Січею меч. Але нічого не помогло. Не помогло навіть те, що Запорожжя ввійшло до певної міри

в моду серед вищого петербурзького світу: про нього почали писати за кордоном, як про оригінальний військовий орден, порівнювали його з мальтійським лицарям, дивувалися його оригінальним порядкам, прославляли його військові заслуги. Цілий ряд високопоставлених осіб записувалися в члени запорозького братства, вважаючи за честь належати до товариства цих славянських лицарів. Серед таких членів запорозького братства зустрічаємо з одного боку всесильного фаворита цариці Катерини — князя Потьомкіна, а з другого — відомого німецького математика Ейлера. Тільки й це не врятувало Запорожжя: Катерина ставилася до нього з непримиренною, чисто особистою неприхильністю.

4 червня 1775 року Текелій, цілком несподівано для запорожців оточив Запорозьку Січ і виставив гармати для бомбардування. На Січі почався заколот, частина козаків готова була вступити в розпачливу боротьбу. Але настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський виступив у ролі примирителя, умовивши козаків не розпочинати даремного кровопроливу. Частина козаків піддалася добровільно, частині вдалося втекти за Дунай. Текелій звелів зруйнувати Січ і заарештував запорозьку старшину. Катерина розправилася з нею з звірською жорстокістю. Кошового Калнишевського вивезено до Соловецького монастиря, де він дожив до глибокої старости, живцем похований у холодних мурах монастирської в'язниці, відтятий від усього світу. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслани до Тобольська. Січ скінчила своє існування. 3. серпня 1775 року появилася маніфест Катерини, де вона старалась умотивувати зруйнування Запорожжя, обвинувачуючи козаків у ворожому відношенні до осілого господарчого життя, до установлених законів, в бунтах і розбоях. Усе це було дуже далеко від правди і вказувало лише на те, що Катерині хотілось якось виправдатися перед громадською думкою.

Запорожці, які піддалися Текелієві, розбрелися по селах та зимовниках. Спершу їм було дозволено жити в характері вільних селян. Майно старшини було skonфісковане. Наступив поділ запорозьких земель. Величезні простори роздано царициним фаворитам, вельможам, генералам. Просто неймовірні багатства повиростали в один момент. Генерал-прокурор сенату князь Вяземський дістав 200.000 десятин землі — ціле князівство! Потьомкін дістав коло 150.000 десятин, графиня Браніцька 21.000, граф Каменський 20.000, колишній гетьман Розумовський 35.000, генерал Чертков 16.000 і т. д. Усім тим, кому даровано землю, давано пільгу на десять років від усяких податків. Взагалі кожен дворянин міг дістати 1.500 десятин із умовою, що він за кілька років оселить на ній не менше 13 дворів селян.

Більша частина розданих земель була дуже слабо заселена. Селяни, які вже жили раніше, тепер почали розбігатися, боячися панщини. Тоді уряд дозволив закріплювати всіх, хто жив на землі, в тім і колишніх запорожців, а поміщики почали спроваджувати собі селян із центральних губерній, із України й Московщини. Протягом 9

років до 1734 року роздано поміщикам коло $4\frac{1}{2}$ мільонів десятин землі. Але це вичерпало тільки половину великого земельного фонду, який залишився після Запорозжя. Це примусило російський уряд узяти-ся до колонізації краю чужоземцями, головню німцями.

Зруйнування Запорозжя знайшло широкий відгук у народніх українських масах: це ж була остання твердина, де ще не було ненависного кріпацтва, це була одинока область, де правила виборна влада, де не відчувався тягар поліційно-бюрократичного режиму. Тому то зруйнування Січі знайшло свій відгук у численних народніх піснях, які жили в устах українського народу майже до останнього часу і які оплакували упадок козацької свободи.

Жаль за втраченою козацькою свободою збільшувався в народі ще тим, що в краю безпосередньо почали заводитися кріпацькі порядки, які були повним контрастом до тих, які існували за запорозьких часів. Вже згадано, що територія Запорозьких Вольностей відразу зробилася країною величезних земельних лятифундій і ріжноплеменною колонізаціі, яка надала краеві доволі ріжнобарвний ентографічний характер. Опанувавши в результаті війни з турками побережжя Чорного моря, російський уряд поспішав закріпитися на його берегах і скоріше заселити величезні простори землі, які відділяли ці береги від старих провінцій імперії. Ввесь новоприєднаний до Росії край — і запорозькі землі, й приморські степи — віддано під іменем Новоросії під управу князя Потьомкіна. Він енергійно взявся за діло; заснував міста Херсон, Миколаїв і Катеринослав, останній на місці запорозького села Половиці над самим Дніпром. Усі пляни Потьомкіна відзначалися дуже широким розмахом, часом аж до фантастичности. Цариця відкрила своєму фаворитові необмежені ресурси з державної скарбниці; до його послуг були й робочі руки: військо, селяни-кріпаки й наймані робітники. Але при всьому тому багато з його замислів скінчилося крахом, багато коштів було змарновано без усякої користі, й «потьомкінські села», які він будував по берегах Дніпра підчас подорожі Катерини II до Криму, стали приказкою. Поспішаючи скоріше колонізувати запорозькі землі, Потьомкін відкрив широкий доступ до краю чужоземним колоністам, передовсім німцям. Після сербів, які поселилися на запорозьких землях ще за часів існування Січі, потяглися болгары, що виселялися зпід турецької влади. З Бесарабії, яка належала тоді туркам, прийшли вірмени й заснували місто Тригоріополь, на збудування якого російський уряд дав великі кошти.

Значно більшу вагу мала колонізація німецька. В 1789 р. з Пруссії прибула партія менонітів у 230 родин. Вони дістали щедрі субсидії, навіки були звільнені від військової служби, на тридцять років буди звільнені від податків і дістали по 65 десятин прекрасної чорноземної землі в самому серці запорозьких володінь, на острові Хортиці над Дніпром та на правому березі Дніпра. Слідом за першою партією почали з'являтися нові німецькі колоністи, й швидко пізніша Катеринославщина, Таврія й Херсонщина вкрилися сіткою німецьких колоній. У 1845 році число німців-колоністів досягло вже 100.000.

Крім німців селилися в Новоросії греки, молдавани, жиди. Але все-таки більшу частину поселенців творили українці.

Певна частина первісного населення краю залишилася й при нових порядках. Колишні піддані війська запорозького і навіть самі запорожці були обернуті здебільшого в так званих державних або казенних селян. Їх доля, порівнюючи, була краща, бо вони залишились особисто вільними і тільки платили до скарбу певний податок та відбували військову повинність. Деяка частина населення, яка жила на землях, розданих панам, була обернута в кріпаків. Категорія вільних селян, себто державних, збільшувалася помалу втікачами з сусідніх провінцій держави, де вже панувало кріпацтво, й навіть із польської України. Уряд дорожив заселенням краю і тому дивився крізь пальці на появу цих нових переселенців та зараковував їх до державних селян. З другого боку й поміщики, дбаючи про заселення своїх володінь, не тільки виводили кріпаків із центральних губерній, але також приймали до себе втікачів. Панщина на нових місцях, де щойно заводилося господарство, була легша, ніж у старому краю, і тому для багатьох кріпаків здавалося принадним покидати старі насаджені місця, покидати свої оселі й навіть родини та переселятися на нові місця, де було більше свободи й де менше докучала ненависна панщина.

Так із великими зусиллями, з великими витратами коштів за допомогою чужинців-колоністів доводилося російському урядові переводити заселення краю, де недавно перед тим спокійно й успішно відбувалася колонізація й опанування краю для хліборобської культури самим автохтонним населенням, яке шукало тільки одного: вільної праці на вільній землі, без панщиняних обов'язків.

*

Зруйнування Запорозької Січі над Дніпром ще не було кінцем Запорозького Війська. Коло 5.000 запорожців у самий момент руйнування Січі встигло вислизнути зпід рук генерала Текелія й частиною на човнах, частиною суходолом, дістатися до турецького міста Білгороду (теперішній Ахерман у Бесарабії) над Дністровим лиманом. Вони вислали звідси депутацію до турецького султана, й той прийняв запорожців у своє підданство, віддавши їм для життя гирла Дунаю, себто його широку дельту з обширними островами. Запорозжці дістали право внутрішньої автономії по своїм старим звичаям. Число їх почало дуже скоро зростати: до них прилучились окремі козаки, які не могли втекти зразу, і вже в наступному 1776 році в війську нараховувалося 7.000 козаків. Це число зростало з кожним роком: Задунайська Січ стала принадною для всіх тих, хто не хотів миритися з новими порядками на колишньому Запорозжжі. Втікали сюди також енергійніші одиниці зпоміж селян на російській і на польській Україні. Ця еміграція до Задунайської Січі затривожила російський уряд, і він видав у 1779 і в 1780 роках маніфести з закликом до втікачів, щоб верталися до рідного краю, обіцяючи повну амністію. Рівночасно

роблено дипломатичну інтервенцію перед турецьким урядом, домагаючися, щоб козаків відсунуто далі від російсько-турецького кордону. Султан видав наказ, щоб козаки не переходили на лівий берег Дунаю.

Тимчасом на нових місцях запорожці зустрілися з іншими козаками-емігрантами: це були донські козаки, які ще в початку XVIII століття після здавлення повстання отамана Булавіна виселилися до Туреччини. Їх називали некрасівцями по імені їх отамана Некрасова, котрий вивів їх із Дону. Це були чисті великоруси, які за майже 80 років перебування в Туреччині цілком зберегли свою мову, народність і свою старовірську релігію. Вони після ріжних блукань оселилися при усті Дунаю в Добруджі, там, де поселилися тепер і запорожці. Між некрасівцями й запорожцями почалися непорозуміння, які дійшли до збройних сутичок. Одного разу некрасівці спалили Задунайську Січ. Султан узяв сторону некрасівців і звелів запорожцям пересунутися далі по Дунаю, по лінії Силістрія-Рушук.

Запоріжці були незадоволені. Під впливом агітації австрійських агентів частина їх, 8.000, покинула в 1785 р. устя Дунаю й виселилася до Банату (між містом Зентою на Тисі й Панчовою на Дунаї). Вони прийняли австрійське підданство, дістали право виборного устрою (їх кошовий уважався за полковника австрійської служби), вільного володіння землею й платню від австрійського уряду. Але запорожці довго не втримали суворого режиму австрійської бюрократії, з її дрібязковою контролею й постійними причітками, і в 1811—12 роках повернулися назад у Добруджу, де знову злучилися з своїми земляками, які тут мали свою Січ. Спільними силами напали вони на некрасівців, узяли штурмом Дунавець, вирізали місто Тульчу й таки вигнали некрасівців. Турецький уряд мусів примиритися з фактом і переселив некрасівців на острів Майнос на Мраморному морі, а частину розселив у Малій Азії.

На нових місцях запорожці влаштувалися так, як колись над Дніпром. Над притокою Дунаю Дунавцем вони заснували свою Січ, яка мала так само 38 куренів. Вона була обведена окопами, а посередині була збудована церква. Старшина була вибрана споміж старих, іще дніпровських запорожців. Жінок по давньому не допускали до Січі, й жонаті козаки мусіли жити окремо по слободах. Так, як колись старі козаки йшли до монастирів Самарського або Межигірського, так тепер йшли на Атонську гору, де засновано спеціальний український монастир імені пророка Ілії. Щоб збільшувати свій контингент, запорожці вислали агентів на Україну, щоб там потай вербувати молодих хлопців.

Становище запорожців під турецькою владою було важке. Річ у тому, що з Росією турки часто провадили війну, а тому, що російський уряд, як зараз побачимо, знову почав творити українські козацькі формації, то запорожцям приходилося битися проти своїх. Російський уряд постійно через своїх агентів підмовляв запорожців вертатися до рідного краю, обіцяючи їм усякі блага, і це вносило знач-

ний розбрат у козацьке товариство. Знов же таки й турки дуже часто вживали запорожців для операцій проти своїх збунтованих підданих-християн. Так, запорожців посиляли втихомирювати повстання сербів, а потім греків. Участь у цих операціях була для козаків дуже неприємна, так само, як і у війні проти Росії. Час від часу невеликі групи запорожців покидали Задунайську Січ і тікали до Росії. Там їх здебільшого поселяли на Кубані. Коли в 1827 році відносини між Росією й Туреччиною погіршали настільки, що обидві сторони почали готуватися до війни, російський уряд збільшив свою агітацію серед Задунайських запорожців, щоб перехилити їх на свій бік. З другого боку, турецький уряд, не довіряючи запорожцям, відновив свої плани переселити їх кудись далі до Малої Азії. Росіяни знайшли собі вірного однодумця в особі самого запорозького кошового, яким в той час був Йосип Гладкий.

Коли в 1828 році почалася війна, й російська армія з самим царем Миколою I появилася на Дунаю, Гладкий повів агітацію серед козаків, щоб передатися на бік Росії. Але він не мав великого успіху. Більшість не довіряла російським обіцянкам, не хотіла кидати Туреччини, до якої вже звикла, та й боялася помсти з боку турків. Тимчасом султан наказав запорожцям мобілізуватися й прилучитися до турецької армії, яка збиралася коло Силістрії. Гладкому треба було на щось зважитись. Він привів до Силістрії 2.000 козаків із числа тих, що не хотіли передаватися на бік росіян, і заявив візиреві, що мусить вертатися на Січ, щоб зібрати дальші відділи козаків і привести їх до нього. Та замість того, явившись на Січ, забрав там клейноди, військовий скарб і 500 своїх однодумців та передався з ними на бік Росії. Російська армія саме тоді шукала місця для переправи через Дунай. Гладкий, який прекрасно знав місцевість, указав пункт, де армія могла спокійно й непомічена турками перейти на другий бік Дунаю. Він сам кермував переправою. Це була велика послуга, й цар Микола щедро нагородив Гладкого.

Але за те всі козаки, що залишилися на турецькому боці, стали жертвою помсти. Всіх козаків, які явилися до Силістрії, турки арештували й кинули до тюрми. Січ спалили, і всіх, кого там захопили, вирізали. Почався погром усього українського населення в Добруджі, яке жило там під захистом Задунайської Січі. Коли війна скінчилася, то запорожців, які весь час сиділи в тюрмі в Адріанополі, пущено було назад на Дунай, але ні про яке козацтво не можна було й думати; вони разом із рештками української людности, яка залишилася після турецького погрому, zostалися жити, як прості рибалки. Потомки цього населення ще й досі живуть у Добруджі.

З козаків, які передалися з Гладким на бік Росії, було утворене так зване «Азовське військо», яке дістало землю для свого поселення понад північним берегом Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. Гладкий із рангою російського генерала був призначений отаманом того війська. Та це військо було дуже малочисельне й могло виконувати лише функції берегової охорони проти контрабандистів.

Року 1865 воно було скасоване, козаки були переведені на Кубань і втілені до Кубанського війська.

Але ще раніше, ніж козаки-емігранти почали вертатися в російське підданство й творити різні військові формації, в межах самої російської держави було відновлене українське козацтво запорозького типу, хоч у значно відмінних формах супроти колишньої Запорозької Січі. Російський уряд, зруйнувавши в 1775 році Січ і розігнавши запорожців, дуже скоро побачив, що зробив занадто поспішний і незручний крок. Боротьба з Туреччиною за береги Чорного моря була далеко ще не закінчена, і південні границі держави потребували оборони. Регулярна армія не вистарчала, та й утримання її в більших розмірах вимагало великих видатків. З другого боку організація Задунайської Січі вимагала якоїсь противаги, щоб паралізувати її атракцію для українського населення. Вже в 1776 році, себто через рік по скасуванні Січі було оповіщено про формування двох так званих пікінерних полків, куди приймали колишніх запорозьких козаків. Але ці полки були дуже непопулярні серед населення.

Тоді одному з колишніх запорозьких старшин, Сидорові Білому було доручено формування чисто козацького відділу. В 1784 році окреме військо з колишніх запорожців було засноване формально під іменем Бугського Козацького Війська. Це військо дістало землі для свого поселення між річкою Богом і Дністром. Від Богу воно дістало свою назву. Коли вибухла в 1791 р. нова турецька війна, бугські козаки взяли в ній дуже активну участь. У той час, як їх брати бились проти Росії на Дунаї, бугські козаки під проводом полковника Антона Головатого взяли сильний форт Березань при усті Дніпра, чим уможливили російській армії здобути Очаків. Козаки дістали нагороди й були переіменовані у «Військо вірних чорноморських козаків». Їх нараховувалося 7.000. Потьомкін дуже ними опікувався й прийняв на себе спеціально придуманий титул «великого гетьмана».

В 1791 році Потьомкін умер. Становище чорноморських козаків у петербурзьких сферах захиталося. Тоді Головатий поїхав до Петербургу й виклопотав, щоб козаків переведено на щойно здобуту від турків Кубань, в трикутнику між Азовським та Чорним морем. Місцевість ця була майже незаселена й потребувала постійної оборони від войовничих кавказьких верховинців. У 1792 році чорноморські козаки переселилися на нові землі й тут заснували, як свій осередок, місто Катеринодар, на березі річки Кубані. До чорноморців пристали згодом ті запорожці, які в часі російсько-турецької війни 1806—1807 років передалися були на бік Росії й склали ефемеридне «Буджацьке або Усть-Дунайське Козацьке Військо».

Після деякого тертя й навіть отвертого заколоту життя на Кубані наладилося, але вже зовсім у відмінних формах, ніж колись на Запорозжі. Тепер козаки жили родинами, заводили кожен своє індивідуальне господарство. Розселилися по селах, які стали називатися станицями і які на спомин про старі часи дістали назви по імені

колишніх запорозьких куренів. Край почав швидко заселюватись. Прибували нові переселенці з України: так у 1813 і 1832 рр. були переведені сюди сформовані з колишніх гетьманських козаків полки і вліті в склад Чорноморського Козацького Війська. В 1832 році стався навіть одинокий у своїм роді і можливий тільки за старих царських порядків факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і вирадження їх на Кубань: це було зроблено спеціально з огляду на недостачу жінок на Кубані; ці дівчата повиходили заміж за козаків, щоб збільшити число родин. Побільшувалося число населення й селянами-утікачами. Але їх не вписувано в козаки, і вони залишалися вільними селянами-хліборобами, позбавленими одначе тих прав і привілеїв, що їх мало козацтво.

Колішня козацька автономія й самоуправа були дуже скоро зовсім обкрені. Вже в 1800 році поруч із виборним військовим отаманом поставлено російського генерала, який мав спільно з ним правити військом. У 1802 році чорноморські козаки дістали такий самий устрій, як і ті козачі війська, які залишилися в межах Росії, себто донське, уральське та інше. Замість виборного отамана вони дістали призначеного, так званого наказного отамана з російських генералів. Козача рада, козачі клейноди задержали тільки чисто декоративне значіння.

Головна ролля чорноморських козаків звелася до постійної боротьби з кавказькими гірськими племенами. Ця боротьба вимагала відмінних способів і відмінних метод, ніж ті, що їх колись уживали запорозькі козаки. Чорноморці мусіли пристосовуватись до цих нових умов своєї військової діяльності й це, в звязку з місцевими географічними умовами, поклато на них особливий відпечаток, виробило з них особливий тип. У 1864 р. чорноморських козаків, по прилученню до них так званих лінейних козаків-великорусів із походження, перейменовано в Кубанське Козацьке Військо. Після остаточного завоювання Кавказу життя на Кубані втихомирилося й кубанські козаки від того часу відбували звичайну військову службу в складі російської армії. Наділені дуже гарною родючою землею, вони досягли помітного економічного добробуту. Кубанці зберегли свої українські етнографічні прикмети, але відділені значними просторами від головних центрів українського життя, вони не відогравали хоч трохи значнішої ролі в українському національному відродженні аж до революції 1917 року й тих подій, які за нею пішли.

Всі ці галузі українського козацтва, які вели своє походження від запорозького братства, всі ці козацькі організації, цікаві, як прояв самодіяльності українського народу; вони зароджувалися в його нутрі; в формах їх організації й життєвого укладу український народ старався здійснити свої ідеали суспільного життя. Ці ідеали, як ми бачили, зустрілися з опором російської держави, яка була будована на цілком інших основах, протилежних тим, про які мріяв український народ. І козацтво не витримало цієї боротьби; воно мусіло частиною зовсім упасти, частиною підпорядкувати себе російській дер-

жаві, стати до неї на службу, цілком переформуватись, як це сталося, наприклад, з козацтвом кубанським. Запорозьке козацтво та його епігони цікаві для нас ще з іншого погляду: всі ці козаки, дніпровські, дунайські, чорноморські були піонерами української народньої колонізації, яка стихійно посувалася до берегів Чорного моря. Кінець кінцем та колонізація, що її згори насаджував російський уряд, шла тільки по слідах колонізації народньої й не завжди навіть розумно продовжувала те діло, яке розпочинали піонери колонізації народньої, — запорозькі козаки та їх епігони. Та остаточний результат був майже однаковий: українське населення щільно присунулося до берегів Чорного й Азовського морів і обхопило їх широким поясом від устя Дунаю до устя Кубані й далі на південний схід аж до Кавказького хребта.

ЛИТЕРАТУРА

Зварницький, Історія запорозькихъ козаковъ, т. 3. Петербургъ 1897; його ж: Вольности запорозькихъ козаковъ. Петербург 1890. А. Скальков-ській, Історія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго (3-є вид.) 3 томи, Одеса 1885—86. А. Шимановъ, Предсмертная поземельная борьба Запорожья, «Кіевск. Старина» 1883, кн. VII. Е. Загоровскій, Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сѣчи, «Записки Одеск. О-ва истории и древностей», т. 31, Одеса 1913. Н. Василенкова-Полонська, З історії останніх часів Запорожжя, «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. IX, Київ 1926; її ж: Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей, там же, т. XII, Київ 1927; її ж: Майно Запорозької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя, «Нариси з соціально-економічної історії України», т. I, Київ. 1932. М. Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1751 р., «Україна», 1926, кн. 2—3. А. Флоровскій, Депутаты Войска Запорожскаго въ Законодательной Комиссии 1767 г. «Записки Одеск. О-ва истории и древностей», т. 30, Одеса 1912. М. Слабченко, Організація місцевої адміністрації на Запорожжю, «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. VI, Київ 1925; його ж: Соціально-правова організація Січі Запорозької, «Праці Комісії Історії зах. рус. та україн. права» Укр. Акад. Наук, т. 3, Київ 1927; його ж: Паланкова організація Запорозьких Вольностей, там же, т. VI, Київ 1928. В. Греков, Вунт сіроми на Запорожжі 1768 року, «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. В. Віднов, «Атакування» Запорозької Січі 1775 р., «Літер.-Наук. Вістник» 1925, кн. IX; його ж: Послѣдній кошевой атаманъ П. Калнышевскій, «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, т. I, Катеринослав 1905; його ж: Січовий архимандрит Володимир Сокальський, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 147, Львів 1927. П. Єфименко, Послѣдній кошевой атаманъ Запорожской Сѣчи, «Русская Старина», 1875, кн. XI; його ж: Послѣдній писарь Войска Запорожскаго Глоба, «Кіевская Старина», 1882, кн. VIII. О. Н(иколайчик), Родина Калнышевскаго, там же, 1892, кн. V. А. Кащенко, Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове, Ляйпці, 1923 (дуже гарний популярний нарис). Запорозька козаччина після зруйнування Січі: О. Рябичин-Скляревський, Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 років і початок Задунайського коша, «Науковий

**ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ХІМНІ СТ. ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ.
 ПОЛІБІЩИНА 1768 Р. ОПР. ЦЕРК. ІНІЦІАТИВА
 ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНІ ДО
 АВСТРІЇ ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ.**

В той час, коли лівобережна Україна, хоч і втрачала під гнітом централістичної політики російського уряду свою автономію, але все ж таки зберегла власну освічену верстау, яка кермувала життям краю й могла розвинути доволі широко своє національне життя, Україна правобережна, діставши ся знову Польщі після 1711—12 років, перейшла під її владу зруйнована, виснажена, майже позбавлена свого населення. На ній почався наново кольтонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин із часів перед повстанням Богдана Хмельницького. Народня українська маса не могла примиритися з цією реставрацією, але, позбавлена тепер власної провідної верстви, якою колись була козащина, вона реагувала на реставрацію нелюбих їй порядків лише стихійними рухами, які в історії носять назву гайдамацьких. Усна традиція, збережена в пам'яті українського народу про гайдамаків і підхоплена літературою, оточила ці рухи в очах пізніших поколінь українського суспільства романтичним ореолом боротьби за соціальне й навіть національне визволення. В залежності від таких поглядів і українська історіографія дивилася на гайдамачину, як на свідомий рух, що тільки через спеціальні обставини свого часу виявлявся в кривавих антикультурних формах. Рівночасно історіографія польська, додержуючися діаметрально протилежних поглядів, відмовляла гайдамачині всякої ідейної основи й дивилася на гайдамаків, як на звичайних розбишак і головорізів. Під знаком цієї наукової контрверзи в оцінці гайдамачини історичне дослідження цього явища перебуває й досі.

Гайдамачина в українській історіографії довгий час була предметом дослідів, опертих головню на усній традиції — народніх переказах, на мемуарах сучасників і в значно меншій мірі на архівному матеріалі. Такі були праці А. Скальковського (1845), М. Максимовича (1849), Д. Мордовцева (1870). Перший, хто поставив досліди гайдамацьких рухів на чисто документальний ґрунт, це був

Володимир Антонович, котрий видав у «Архиві Юго-Западної Росії» акти про гайдамаків (із років 1700—1768) й написав на основі цих актів свою відому монографію про гайдамацькі рухи (1876). Він же опублікував цілу низку дуже цінних мемуарів про ці рухи, писаних свідками й сучасниками. Ці мемуари, не вважаючи на неприхильність їх авторів до гайдамаків, подають багато дуже важких фактичних подробиць. Нарешті, найбільш вичерпну працю подав про гайдамаків Яків Шульгин, котрий опублікував на сторінках місячника «Кіевская Старина» широку монографію про гайдамацьке повстання 1768 р. (1890).

І Антонович, і Шульгин, обидва дивилися на гайдамацькі рухи, як на стихійний протест українських народніх мас проти соціально-економічного й національно-релігійного поневолення їх панамі в польській державі. Поскільки цей подвійний гніт виявлявся в дуже тяжких формах, постільки й реакція проти нього з боку народніх мас прибирала різкі, криваві форми. Зовсім інакше дивилася на цю народню реакцію історіографія польська. Для неї гайдамацькі рухи — це був звичайний розбій, а причиною їх були не погані порядки в Польщі, а природна дикість українського селянина. Його огида до мирної хліборобської праці й нахил до ледарства та бунтів. Коли в 1890 році появилася монографія Шульгина, то вона зустріла дуже гостру критику з боку польського історика Тадеуша Корзона на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» 1892 року. На думку Корзона, гайдамацьке повстання 1768 р. не увяляло з себе жадного політичного, ідейного руху, а було звичайним розбоем. «Гайдамацтво, писав Корзон, було просто розбоем, і дикі прояви козацького свосвільства виступили в спілці з темним релігійним фанатизмом та утворили справжній хаос у всякого роду відносинах». Корзон дуже різко виступив проти обох українських істориків, обвинувачуючи їх у спочутті до кривавих проявів розправи гайдамаків із польським та жидівським населенням, закидаючи їм антикультурні й антигуманні тенденції.

Стаття Корзона викликала відповідь з боку Шульгина на сторінках «Кіевскої Старини», а за саму редакцію журналу там же відповів Антонович. Ця полеміка прибрала принципіальне значіння, бо тут у особах з одного боку Антоновича й Шульгина, з другого Корзона зустрілися дві ідеології, дві історіографічні школи. «Ми, писав Антонович, так само, як і п. Корзон, признаємо, що події 1768 року були дуже сумні, й сцени убивства й нелюдськості, де б вони не появлялись, завжди викликають огиду в кожній хоч трохи цивілізованій і гуманній людині. Тому й знищення селянами такої маси шляхти й жидів, і нелюдські кари над селянами з боку шляхетських судів — це, на нашу думку, факти однаково сумні, й над ними треба пожалкувати. Але наші почуття зовсім суб'єктивні, вони не можуть служити метою історичного досліду. Ми мусимо поставити пану Корзону питання: які ж причини викликали ці явища, над якими ми так жалкуємо? Для нас ці причини ясні й зовсім льогічні: селянську масу не ва-

жаючи на її довгий і сильний опір, було поневолено, позбавлено власної землі і всяких, навіть найелементарніших громадських праа. Шляхетичі драгували її повсякчасно необмеженою й безконтрольною самовою. Крім матеріяльного гніту селян дражнено ще й нелюдськими утисками на полі перирії, насильно навертаючи їх на церковну унію. Нарешті польський уряд і громадянство не постаралися дати селянам якої-небудь, хоч би й убогої, елементарної освіти. При такому стані річей наслідки могли бути тільки сумні. Покривджена, ображена, роздратована маса мусіла, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусів виявитися в нелюдських і кривавих формах». Я. Шульгин у своїй відповіді Корзонові заявив, що він вважає гайдамацький рух за прояв свідомого протесту українського селянства, пригніченого шляхтою соціально й релігійно. Самий спосіб і організація повстання були, як писав Шульгин, свідомо продумані, й провідники повстання взяли на увагу всю політичну міжнародню обстанову того часу. Кожна з полемізуючих сторін зосталася при своїх поглядах. Польська історіографія по старому дивилася на гайдамаків, як на звичайних розбишак, і в такому дусі, наприклад, написана двотомова праця Фр. Равіти-Гавронського «Historja ruchów hajdamackich» (1901). Гайдамаччина, на думку Гавронського, «була проявом не стільки свідомо відлудих кривд і ясних змагань, скільки розгнуданих інстинктів налівидкого суспільства». В такому самому дусі як і польські, освітлюють гайдамацькі рухи й жидівські історики, поскільки вони забирають у цій справі голос, наприклад, київський учений І. Галант.

В новіших часах збільшився інтерес до гайдамаччини серед дослідників Радянської України. Вони почали студіювати російські провінціяльні архіви, продовжуючи цим розсліди, розпочаті ще перед революцією проф. В. Бідиновим, і познаходили чимало цікавого матеріялу, який подає різні фактичні подробиці про гайдамацькі рухи та їх учасників. З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермайзе й харківського дослідника М. Горбаня.

Так само, як і слово «козак», слово «гайдамака» взято з тюркської мови, де є оклик «гайде!», що значить: тікай! Звідси й татарське слово «гайда», яке перейшло й до української мови. Отже слово «гайдамака» звязане з поняттям тікання, мандрування й означає володпогу, незвязану з постійним місцем осідку людину, яка викликає серед суспільства замішання, тривогу, рух. Це слово почало вживатися тільки у XVIII ст. й прикладати його до народніх рухів XVII ст., до часів Хмельниччини, як це робив, наприклад, Костомарів, нема історичної підстави. Назвою «гайдамаки» охрестили представників народніх рухів польські письменники кінця XVIII віку, і так ця назва й заглибилася в літературі. Сам український народ уживав поруч слова «гайдамаки» ще й іншої назви на означення партизанів, які боролися

проти польської адміністрації й польських панів: він називав їх також коляями, левенцями, опришками.

Коріння гайдамацьких рухів треба шукати в тих політичних умовах, в яких перебувала правобережна Україна від самого початку XVIII ст. Як знаємо, польський уряд, утвердившись знову на Правобережжі, розпочав наново колонізацію.

Як тільки заспокоїлася воєнна буря й край офіційно перейшов під польську владу, почали появлятися пани, сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували по архівах старі документи, які свідчили про їх власницькі права й на законній основі вступали у володіння своїми землями. Найлегше було утвердитися в своїх старих володіннях панам-магнатам. Знову виростають величезні лятифундії, як колись сто років перед тим. Деякі з колишніх магнатських родів повимирали, як наприклад Вишневецькі, Конецпольські, Собеські, й їх володіння були поділені, або попереходили цілком до рук споріднених магнатських фамілій. Протягом XVIII віку найбільші земельні багатства на правобережній Україні зосередилися в руках Потоцьких, Любомірських, Яблоновських, Чортгорійських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких та інших, які цілком нагадували «королеват» з часів перед Хмельницьким. Вони цілком захопили політичний вплив у Річі-Посполитій, й історія панування трьох останніх королів, двох Августів і Станіслава Понятовського, уявляє з себе властиво боротьбу кількох магнатських фамілій між собою. Користаючи з ослаблення королівської й взагалі всякої влади в державі, магнати захоплювали й т. зв. королівщини, українські староства, й зробили їх ділчними в своєму роді. Так, староство канівське опинилося в руках Потоцьких, корсунське й чигиринське в руках Яблоновських, черкаське — Сангушків. Шляхта опиняється в великій залежності від магнатів, і її прославлена свобода є властиво фікцією: більша частина шляхти дістає свої володіння або за допомогою магнатів, або просто від них. Шляхта, яка слідом за великими власниками появляється на Україні, попадає в повну залежність від магнатів. Лише невеликій частині вдається відшукати й повернути свої колишні землі; більша частина дістає маєтки вже від магнатів на умовах васальної залежності або оренди, а то й просто вступає до них на службу в характері управителів, адміністраторів, економістів, офіціалістів і т. д.

Здобувши знову величезні простори землі на Україні, пани стали перед завданням насамперед їх заселити, щоб потім завести якесь господарство. В селянському населенні недостатчі не було. На заклик панських «осадників», які обіцяли по давньому пільгові роки свободи від усяких повинностей, потяглися селяни з західньої Волині, з Полісся, Галичини, навіть із лівого берега Дніпра, з Гетьманщини осаджувалися на порожніх землях, і потроху в краю почали виростати нові села, здебільшого на руїнах колишніх. Приходили не тільки українці, але й поляки-мазури, але вони зливалися з масою українського населення, переймали його мову й звичаї, зали-

шаючися хіба при своїй римо-католицькій вірі. Пани приймали всіх, і втікачів, і навіть людей «із чужими жінками й з чужими волами»; перші роки не вимагали ніяких повинностей, поки переселці не обзавелися господарством і поки не минали «пільгові роки». Але й в перших роках панщини обов'язки панщизняні не були дуже важкі. Власники маєтків почували велику потребу в робочих руках і готові були йти на всякі уступки й терпеливо дождити, доки їх нові піддані влаштуються як слід і заведуть справжнє господарство.

Та ось помалу «пільгові роки» минали. Більшість земель по лятифундіях була роздана дрібній шляхті в оренду або в застав. Панщина щільніше присувалася до селян, які вже були звикли до повної волі; шляхта, яка тепер безпосередньо мала діло з селянами, почала вимагати від них щораз більше праці на свою користь. Зростає сіть панської адміністрації й щораз тісніше охоплювала життя селянина з усіх боків. Відновилося з появою римо-католицького духовенства й колишня нещаслива політика навертання православних на унію. Все це дратувало народ і викликало з його боку реакцію. Але тепер не було кому, як колись за часів козаччини, організувати опір, і перед тими, що не хотіли миритися з кріпацькими порядками, залишився тільки шлях пасивного опору або індивідуальної боротьби: або тікати знову кудись за кордон, шукати собі щастя-долі десь на Гетьманщині, в Молдавії, Туреччині, або ж підшукати собі ватагу однодумців, не бояться стати поза межами закону й вести боротьбу, мстися над своїми соціальними гнобителями. В недавню заселеному краю було багато бродячого авантурницького елемента, щоб постачати людський матеріал для таких ватаг. Це були просто розбійники, які напали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможних людей. Але в самих розбоях був виразно помітний момент соціальної боротьби: ці розбійники — до них почали прикладати імя гайдамаків, здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Через те вони користувалися спочуттям селянської маси, яка звикла дивитися на них, як на своїх оборонців, або принаймні месників за свої кривди.

Був ще один момент, який відіграв ролю в розвитку гайдамаччини, а саме — близьке сусідство з Запорозжям. Степи запорозькі служили пристановищем, де гайдамаки переховувалися від переслідувань з боку польських властей, де вони могли відпочивати після своїх наскоків, організовуватися й робити нові наскоки. Правда, запорозька влада переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала. Але серед рядового козацтва гайдамаки тішилися симпатією й тому, не вважаючи на суворі накази січової старшини, гайдамаки дуже часто знаходили собі притулок на запорозькій території по лісах, балках, прибережних печерах і ріжних потаємних схованках. Та й чимало запорозьців вступало, розуміється нелегально, в ряди гайдамаків, було організаторами й ватажками гайдамацьких відділів, допомагало їм зброєю, кінями і взагалі матеріальними засобами. Нарешті треба згадати, що на боці гайдамаків було часом спочуття й православного духовен-

збірник Істор. Секції Укр. Акад. Наук за рік 1927», Київ 1927; його ж: З життя Задунайської Січі, «Україна», 1929, травень-червень; його ж: Кінець Задунайської Січі, там же, вересень. А. Скальковскій, Історія Нової Січі, т. 3, Одеса 1886; його ж: Дунайці, «Кіевская Стар.», 1885, кн. I. В. Степовий (Біднов), Із історії Задунайської Січі, «Україна», 1914, кн. III. П. Короленко, Азовці, «Кіевск. Стар.» 1891, кн. VII і VIII. А. Пищевичъ, Бугські козаки и українські улани, там же, 1886, кн. III. В. Лобачевскій, Бугское козацтво и воєннія поселенія, там же, 1887, кн. XII. О. Кондратовичъ (Хв. Вовк), Задунайская Січъ, там же, 1883, кн. I, II і IV. (В. Гладкій), О. М. Гладкій, «Русская Старина», 1881, кн. II. Д. Яворницький, Кошовий отаман О. М. Гладкий, «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», кн. I, Київ 1928. В. А (нтонович), Поселенія запорожцевъ въ Ванатъ, «Кіевск. Стар.» 1882, кн. VI. М. Грушевський, Записка Гендльовика про банатських запорожців, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 191 Львів 1911. В. Шура т, Жерело звісток Гендльовика про запорожців, там же, т. 128, Львів 1919. Д. Вагалъй, Колонизація Новоросійського края и первіе шаги его по пути культуры, «Кіевск. Стар.», 1889, кн. IV—VI; його ж: Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку, Харьків 1920. П. Короленко, Черноморці, Петербургъ 1874; його ж: Предки кубанскихъ козаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ, Катеринодар, 1901; його ж: Кошєвые атаманы Черноморскаго Козачьяго Войска, Петербург 1902. Е. Фелицынъ, Кубанское Козачье Войско 1696—1888 гг., Воронежъ 1898. Ф. Щербина, Історія Кубанскаго Козачьяго Войска, т. I—II, Катеринодар 1910—13; його ж; Колонизація Кубанской Области, «Кіевская Старина», 1883, кн. XII.

ства, озлобленого переслідуванням з боку уніятів, які намагалися на-вернути його силоміць на греко-католицький обряд.

Все це зумовило таке становище, що гайдамаки в очах населення з звичайних розбійників і грабіжників ставали ніби оборонцями віри й народності. В звичайні часи гайдамаки виступали в своїй першій ролі; але в моменти вибухів якогось активного протесту з боку ширших народніх мас, вони ставали на чолі руху, як готові кадри, як організуючий, провідний елемент. В. Антонович у своїй монографії проаналізував склад і діяльність окремих гайдамацьких банд, поскільки ця діяльність полишила свій слід у судових актах. От кілька подробиць, які показують, що уявляла з себе звичайна гайдамацька банда в своєму первісному вигляді. От, наприклад, у 1717 р. запорожець Дзюба сформував в околиці Києва на гетьманській території ватагу з 15 людей: тут були місцеві селяни, донські козаки, молдавани, жиди-вихрести і навіть один шляхтич із своїм слугою. Отже люди найрізномірнішого соціального стану, віри й національності. Удаючи з себе ватагу робітників, які хотіли десь найнятися на сільські роботи, вони перейшли на територію польської України й дійшли аж до Дністра. Їх радо приймали по панських маєтках, як робочу силу, але вони ніде не найнялись, бо дожидали легшого заробітку: вони почали нападати на купецькі каравани й грабувати їх. Підчас одного такого нападу вони здобули по 450 золотих на брата, добули собі коней. Тоді вони розійшлися по селах, поженилися й почали господарювати. Якби не те, що декого з них пізнали пограбовані купці, то гайдамакування проминуло б для них безкарно.

В половині 30-х років запорожці вертаються на свої давні місця, прийнявши російське підданство. Вони робляться безпосередніми сусідами польської України. Вони приносять із собою традиційну неприязнь до панських порядків у відносинах до селян. Гайдамаки, як я вже згадував, знаходять у запорожцях певну опору, хоч і не офіційну. Завдяки участі запорожців, «гайдамаччина, як каже Антонович, стає безперестанною, організованою війною проти шляхти». Поруч із запорожцями спочуття до гайдамаків показує й населення лівого берега Дніпра — на Гетьманщині. Гетьманці самі дуже рідко беруть активну участь у гайдамацьких рухах, але вони помагають гайдамакам організуватись, переховують їх у себе, постачають їм зброю й харчі.

Польська адміністрація в краю й шляхта опиняються перед дуже поважним завданням: організувати оборону проти гайдамацьких куп, які починають вести постійну, безперервну партизанську боротьбу й роблять неможливим хоч трохи спокійне ведення господарства в краю. Польська держава розпоряджала в половині XVIII віку дуже незначною військовою силою. Ще в 1717 році шляхта добилася обмеження постійної армії до 24.000 людей, і такий контингент був гарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було дуже на руку: Польща робилася супроти його безбронною, й російські вій-

ська вільно входять до Польщі, для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини, чи до Прусії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої війни. Тимчасом як сусідка Польщі, маленька Прусія, тримала постійну сотисязчну армію, а друга сусідка — Росія мала постійну армію в 200.000 людей, Польща мала фактично всього 17—18 тисяч. Для великої держави, якою була польська Річ-Посполита, це була зовсім мізерна сила. З тих 17—18 тисяч тільки 12 тисяч стояло в Короні, себто в Польщі, решта стояла в Литві. Польська армія була поділена на чотири так звані «партії»: великопольську, малопольську, сандомирську й українську. Партія означала дивізію або корпус. Отже на цілу величезну область правобережної України, на три великі пізніші губернії — Волинську, Подільську й Київську призначалася одна дивізія, в якій фактично не було й чотирьох тисяч вояків.

Розуміється, цієї сили не вистарчало ані на те, щоб обороняти гриниці держави, ані на те, щоб піддержувати внутрішній спокій. Уряд робив спробу зорганізувати міліцію з дрібної, так званої чиншової шляхти, але з цього нічого не виходило, так само, як і з найманої за гроші міліції: до таких найманих міліцій ішов усякий авантуристичний люд, який у мирний час грабував населення, а підчас розрухів переходив на бік гайдамаків. Залишилася ще одна сила, яка фактично й була одинокою опорою панської влади на неспокійній українській землі, це були так звані «надворні міліції», утримувані на свій кошт магнатами, власниками великих земельних лятифундій. Польські магнати здавна звикли мати своє надвірне військо. Тепер мати свою власну узброєну силу було конечною потребою для Потоцьких, Любомірських, Браницьких та інших земельних магнатів, щоб охоронити їх маєтки. Вони й заводять особливу міліцію з власних селян, яких для того увільняють від кріпацької роботи, організують їх на козацький лад, дозволяють вибирати собі отаманів, сотників, осавулів, тільки головний начальник — полковник мав бути шляхтичем. Число такої панської міліції доходило іноді в окремих магнатів до чотирьох-п'ятьох тисяч.

Не маючи змоги цілком викорінити гайдамацький рух, польська адміністрація раз-у-раз зверталася за допомогою до російських властей, до російського посла в Варшаві і навіть просто до Петербургу. Російська влада наказувала своїм пограничним агентам ловити гайдамаків і карати, не дозволяти їм переходити на російську територію, та взагалі подавати польським властям поміч у боротьбі з гайдамацьким рухом. З наказу російської влади й запорозька січова старшина переслідує гайдамаків. З свого боку польська адміністрація, вважаючи запорозьких козаків за головних помічників гайдамаків, хапалася репресій супроти запорожців; вона часто захоплювала запорожців, які приходили на правобережну Україну з торговою метою, і тратила їх. Так, наприклад, одного разу в Брацлаві підчас ярмарку заарештовано й страчено коло трьохсот запорожців; другого разу в Неми-

рові підвищено 18 запорожців, які приїхали купувати хліб. Дуже часто польські військові команди заскакували на запорозьку територію й руйнували запорозькі оселі. Все це, розуміється, тільки загострювало обопільне ворогування.

Це ворогування при першій же нагоді доводило до отвертого вибуху. Така нагода трапилася в 1734 році. Боротьба за опорожнений по смерті короля Августа Саксонського польський престол довела до інтервенції Росії. Супроти кандидатури Станіслава Лещинського, якого підпирала Франція, Росія піддержувала кандидатуру саксонського курфюрста Августа III, сина покійного короля. Російська армія вступила в Польщу. Через правобережну Україну марширували гетьманські козаки, які йшли з російською армією в Польщу. Це викликало серед місцевих селян надії, що Росія забере собі українські землі згід Польщі й скоро наступить кінець шляхетському пануванню.

Весною 1734 р. на Київщині розпочався повстанчий рух. Купи збунтованих селян били й виганяли шляхту та жидів, захоплювали цілі міста й містечка. Літом рух перекинувся на Поділля й на південно-західню Волинь. На Поділлі на чолі руху став козацький сотник Верлан, що був начальником надвірної міліції князів Любомірських. Він збунтував свою сотню, назвав себе полковником і зорганізував із повстанців цілий полк. Він скрізь заявляв, що має від російської цариці Анни наказ нищити ляхів і жидів. Верлан узяв Броди, Жванець і розпустив свої відділи аж під самий Львів. Повстання почало прибирати поважний характер. Але тимчасом росіяни посадили на польський престол Августа III саксонського, поляки мусіли його признати, й тепер російське військо почало приборкувати народний рух. Без особливих зусиль росіяни розбили повстанчі купи. Провідники на чолі з Верланом утекли до Молдавії. Але чимало повстанців залишилось й вело далі по виході з краю російських військ партизанську боротьбу. Запорожець Грива зорганізував велику купу гайдамаків і взяв навіть міста Чигирин і Крилов. Цілих два роки 1737 і 1738-й йшла боротьба польських військових команд із гайдамаками. Тільки за допомогою козацького сотника Сави Чалого, який став на польську службу, вдалося приборкати гайдамаків. Сава Чалий навіть узяв і зруйнував запорозький Гард, себто кріпость, над річкою Бугом. Але скоро після того запорожці помстилися, вбивши Чалого в його маєтку на Різдво 1741 року.

Партизанська боротьба з гайдамаками прибрала хронічний характер. Доки польська влада мала діло з гайдамаками-професіоналами, які чинили попросту розбійні наскоки на маєтки та міста, то ще сяк-так давала собі з ними раду. Але час від часу серед української селянської маси, вічно незадоволеної з свого становища, нагромаджувалася енергія для нового вибуху; тоді гайдамаки були готовими кадрами, вони давали зпоміж себе організаторів і вожаків повстання, й розпочинався ширший рух, який охоплював значні простори. Такий вибух стався в 1750 р. Кілька гайдамацьких куп, які зорганізувалися на за-

порозькій території, перейшли ґраницю Річі-Посполитої і вскочили на південну Київщину. Польське військо, яке перебувало в той час на Україні, було в цілковитому розстрою й не могло поставити серйозного опору. Селяни купами приставали до гайдамаків, і повстання відразу обхопило широкий район. Повстанці взяли Мошни, Умань, Вінницю, Ляتیчів, далі рух перекинувся на північ; взято Хвастів, і гайдамацькі купи доходили аж до Полісся. Але повстання не було зорганізоване. Не було провідників. Боротьба велася без усякого пляну, розбишацькі купи гайдамаків дбали тільки про те, щоб збагатитися здобиччю підчас рабунків і самим утекти, покинувши збунтованих селян на їх власну долю. Вкінці посполите рушення шляхти, себто мобілізація шляхти з усіх трьох воевідетъ припинила повстання.

Україна затихла. Та минуло всього вісімнадцять років, і стався новий страшний вибух, який своїм ґрізним характером залишив позаду всі попередні рухи. Це була так звана Коліївщина 1768 року. Маючи своє коріння в умовах соціально-економічного й політичного життя на правобережній Україні, це повстання було звязане з подіями міжнароднього характеру. Новіший дослідник Коліївщини, Гермайзе підкреслює, що епоха Коліївщини була добою занепаду поміщицького господарства, тією переходною добою, коли ринки збіжжевого експорту переносилися з берегів Балтійського моря на береги Чорного. Це були часи невпевности в економічному житті й відсутности виразних шляхів господарського розвитку. Це все відбивалося на відносинах між дідичами й селянами, викликувало серед останніх неспокій і хвилювання. На південній Київщині, що була заселена пізніше від інших частин правобережної України, довше, ніж де інде, затаглися пільгові роки свободи від панцизних обовязків. Але тепер і тут ці роки вже скінчилися. Населення, яке мало недалеко від себе вільне Запорожжя, хвилювалося й навіть невеликі панцизніні тятарі відчувало як якесь насильство над собою.

Одночасно на південній Київщині загострилися й відносини релігійні. Керманічі уніятської церкви в особі митрополита Володкевича, який перебував у Радомишлі, й його поміщика Мокрицького, повели дуже енергійний натиск на православне населення. Їх підтримували військові й цивільні власти. Правне становище православної церкви в межах Польщі було дуже неспорядковане. Православні парафії на Київщині залежали від єпископа, який жив на Україні лівобережній, у Переяславі, отже не був польським підданим. Йому належало право висвячувати священників. Одначе польські поґраничні власти всіма способами утруднювали зносини православної пастви з своїм закордонним пастирем. Та й помимо того, щоб православний священник міг обняти парафію, треба було згоди як уніятського декана, так і місцевого дідича. На цьому ґрунті виникали постійні непорозуміння. Митрополит Володкевич і офіціал Мокрицький заступили стару тактику відкритого переслідування православних і примушування їх силою переходити на унію — новою тактикою, яка полягала

в безконечних дрібних причепках; ці причепки робили життя православного сільського духовенства просто невизносим. Мокрицький при тому жорстоко поводив їх з православними священиками, за найменшу провинув садовив їх до тюрми, бив без милосердя різками і всіма способами знущався. Багато з сільського духовенства назверх визнали унію, хоча в душі зоставалися вірні православию, багато й з світських людей примушені були удавати уніятів, хоча в душі ненавиділи унію. Все це утворювало атмосферу взаємної ненависти й недовіря.

В половині XVIII ст. єпископську катедру в Переяславі обійняв енергійний Гервасій Линцевський. Не маючи змоги сам особисто відвідувати підвладні йому парафії на польській Україні, Линцевський призначив у 1761 р. своїм намісником Мелхисидека Значко-Яворського, ігумена Мотронинського монастиря. В його особі він знайшов талановитого й енергійного помічника. Мелхисидек організував живий православний рух, осередком якого були монастирі на південній Київщині, серед густих лісів, близько від Запорожжя: Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та інші. Він порозумівся з запорожцями й дістав від них поміч. Він підняв дух православного населення, а цілі сільські громади, які вже вважалися за уніятські, почали знову вертатися до православя. Коли уніятські власти стали робити Яворському перешкоди, він звернувся за допомогою просто до київського митрополита. Але, коли Мелхисидек вертався з Києва, його схопили й посадили до тюрми. Йому вдалося втекти з тюрми на Січ; звідси він поїхав до Петербургу, добився аудієнції в самій царіці Катерини й дістав від неї обіцянку дипломатичної допомоги.

Заручившись цією обіцянкою, сміливий ігумен повернувся до свого Мотронинського монастиря. Він застав удома репресії з боку уніятських властей проти викликаного ним руху. Вимушений інтервенцією Росії й Прусії в 1767 році закон варшавського сойму про релігійну толеранцію не вплинув на ослаблення релігійного утиску на такій далекій окраїні, якою була південна Київщина. Але в Значко-Яворського в голові вже роїлися нові пляни: він разом із запорожцями думав про повстання, яке, як він надіявся, піддержить російська влада. Приводом для повстання була усобиця, яка наступила в Польщі в 1768 році.

В 1768 році частина польської шляхти, незадоволена з російського втручання до польських справ та з політики короля Станіслава Понятовського, оповістила так звану конфедерацію, себто збройне повстання проти свого уряду. Ця конфедерація була заключена в місті Барі на Поділлі під проводом Кизимира Пуласького. Польський уряд, не маючи змоги власними силами подужати конфедератів, звернувся за допомогою до Росії. Тоді корпус російського війська під проводом генерала Кречетнікова вступив на територію польської України й почав збройною рукою розганяти відділи конфедератів. Го-

ловні сили конфедератів були обложені в місті Бердичеві на межі між Київщиною й Волинною.

Політичну ситуацію дуже зручно використали керманічі нового повстання, задуманого, як можна припускати, в Мотронинському монастирі. На чолі цього повстання став Максим Залізняк. Він був родом із селян містечка Медведівки, став запорожцем, а весною 1767 року появився на Україні під виглядом монастирського послушника, спочатку в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирі. Тут весною 1768 року він підняв повстання. Проф. Гермайзе вдалося документально встановити, що ядро Залізнякового війська складалося з людей, які прийшли із Запорожжя; це не були регулярні запорозькі козаки, записані до військових реєстрів, це були різні наймити, які працювали по запорозьких зимовниках або займалися рибним промыслом, але всі вони пройшли запорозьку школу.

Один із кращих знавців історії гайдамацьких рухів, Я. Шульгин, вважає, що гайдамаки мали певний план: обхопити Київщину з усіх боків, і через те повстання розпочалося майже зразу в чотирьох пограничних пунктах під проводом чотирьох ватажків, серед яких головним одначе був Залізняк. Він вивів із собою зпід Мотронинського монастиря відділ у кілька сот людей і вирушив із ними через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку на Україну. По всіх містах і скрізь по селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх жертв і збільшував контингент повстанців цілими купами. Головним об'єктом Залізнякового походу було місто Умань.

Умань належала магнатській родині Потоцьких. Це був дуже важний торговельний пункт, де велася жвава торгівля з Молдавією й Туреччиною. Місто було укріплено. В ньому було багато заможного населення, багато чужих купців, тут була василіянська школа, так що Умань була не тільки економічним, але й культурним осередком. На чолі місцевої управи стояв із титулом губернатора довірений Потоцьких Младанович. В його розпорядженні був невеликий військовий відділ, а головною силою була козацька міліція під командою сотника Йвана Гонти. Цьому Гонті судилося відіграти поруч із Залізняком найвидатнішу роль у цілій трагедії гайдамацького повстання та стати постаттю, яка приковує до себе й досі пильну увагу як української, так і польської історіографії. Коли польські історики таврували Гонту як зрадника й розбійника, то українські визнали його за героя визвольної боротьби, за мученика, який заплатив страшними муками за своє бажання звільнити рідний народ. Особливо ідеалізувала Гонту стара народницька школа українських істориків із професором В. Антоновичем та редакцією журналу «Кіевская Старина» на чолі. А українська література ще раніше в особі Шевченка дала поетичну апотеозу уманському сотникові, зробивши його центральною постаттю в поемі «Гайдамаки».

Гонта сам був син селянина й зробив добру кар'єру на службі в народній міліції в Потоцьких. Він більш як десять років командував сотнею й за свою службу дістав від Потоцьких два села, які давали йому великий, як на ті часи, дохід. Він став ніби зовсім шляхтичем, звязаним своїми службовими й економічними інтересами з шляхетською верствєю. Коли рознеслася чутка про повстання й про криваві успіхи гайдамаків, Умань наповнилася втікачами-шляхтою й жидами. Младанович вислав Гонту з козацькою міліцією проти Залізняка. Але Гонта з цілим своїм відділом перейшов на бік повстанців і разом із ними рушив на Умань. Що було мотивом такого його вчинку? Безперечно — не якісь особисті чи матеріальні інтереси. Як думає Антонович, Гонта підчас переговорів із Залізняком переконався, що Залізняк почав повстання в ім'я народніх ідеалів: визволення з крпацької неволі, відновлення козаччини й оборони православної віри. Через те він признав за свій обов'язок приєднатися до народньої справи. Ів. Франко звернув увагу на те, що тут відіграла роль традиційна повага українського народу до авторитету королівської влади: повторилася точнісінько історія з Хмельницьким — гайдамаки стали в обороні королівської поваги проти сваволі конфедератів; бунт гайдамаків був спрямований проти панів, а не проти короля. До того ж грала роль чутка про те, що короля піддержує своїм військом російська цариця. До Франкової думки схилється й Гермайзе.

Перехід Гонти на бік повстанців був рішачим для долі Умані. 18. червня гайдамаки підійшли до міста, а на другий день воно було взяте. Стався страшний погром шляхти й жидів, підчас якого загинуло около двох тисяч людей. Младанович був убитий, але Гонта врятував його дітей так само, як урятував він, кого тільки міг зпоміж шляхти. Переможці зібрали в Умані раду, на якій Залізняка проголошено гетьманом, а Гонту полковником уманським. Цілу Уманщину поділено на сотні, як було колись за козацьких часів. Уніятам запропоновано або прийняти православ'я, або покинути край. Зпід Умані повстанці вислали відділи на Поділля, на Волинь і на Полісся.

Але доля повстання залежала від того, як поставиться до нього російський уряд. Спочатку російські влади ставилися до гайдамацького руху доволі доброзичливо. Ослаблення Польщі через внутрішні розрухи не суперечило інтересам російської політики. Російський посол у Варшаві Гепнін радив начальникові російського корпусу в Польщі генералові Кречетникову заспокоювати повстанців, але не вживати проти них збройної сили; він радив поводитися з ними ласкаво, по приятельськи. В залежності від таких поглядів і російська політика щодо гайдамацького руху носила спочатку подвійний характер. Але ця подвійність тільки провокувала гайдамаків, які були свято переконані, що вони роблять в інтересах російського уряду.

Однак картина перемінилася відразу після того, як один гайдамацький відділ, гонячися за шляхтою й за жидами, перейшов турецьку границю й спалив турецьке місто Балту, де котли захова-

тися втікачі. Це викликало гострі протести одночасно з боку турецького уряду, кримського хана й навіть молдавського князя. Турки грозили війною, Росія ще не була до війни приготована, й серед російських козаків під командою полковника Гурева. Той наблизився до Кречетнікова про потребу негайних репресій супроти гайдамаків. Про це саме писала з Петербургу й цариця Катерина. Доля повстання була тим самим вирішена. Кречетніков вислав зпід Бердичева полк донських урядових кругів настав переполох. Респін зараз же написав до Умані й завів приятельські переговори з гайдамаками. Так було до-ти, доки не прибув йому на підмогу ще полк піхоти. Тоді Гурев закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків, котрі не сподівалися з його боку нічого злого, й звелів їх заарештувати; потім кинувся на гайдамацький табор і почав забирати в полон гайдамаків. Він захопив 900 людей, а решта розбіглася. В руки Гурева попали Залізняк, Гонта й цілий ряд менших ватажків. Тимчасом прибув із військом і генерал Кречетніков. Він звелів віддати гайдамаків, які були польськими підданими, до рук польським властям, а російських підданих вирядити на суд до Києва. Коли прибув відділ польського війська, йому було передано 846 полонених із Гонтою на чолі. Суд і кара мали надзвичайно жорстокий характер, відповідно до страшного озлоблення польської сторони. Головний суд відбувся в селі Кодні коло Житомира під проводом генерала Стемпковського. Не вважаючи на інтервенцію гуманного короля Станіслава Августа, майже всіх бранців після жорстоких тортур покарано смертю. Другим місцем суду було село Серби на Поділлі.

Російський уряд мусів карати тих учасників повстання, які були підданими Росії. Властиво кажучи, покарання гайдамаків мало носити демонстраційний характер, щоб показати туркам, а також і полякам, що російський уряд не спочуває повстанню й не несе за нього відповідальности. Тому частина присудів мала бути виконана на турецькій границі в присутності запрошених на це видовище турецьких урядовців, а частина на польській території. Всі 250 гайдамаків із Залізником на чолі, приведені до Києва, були засуджені на смерть, але властям була дана таємна інструкція замінити смертну кару вже в самий момент виконання карою на тілі: гайдамаків мали бити кнутом, вирвати кожному ніздрі, покласти гарячим залізом тавро на чолі й на щоках, і після того вислати на вічні каторжні роботи до сибірських рудників.

Як каже проф. Гермайзе, «російський уряд, не почувавши себе в праві карати гайдамаків, яких він сам до певної міри провокував до повстання, не зовсім благородно, але дуже хитро вийшов із трудного становища, зменшуючи фактично кари й замінюючи їх з дипломатичною метою показною театральщиною». Присуд виконано, і Залізняк із своїми товаришами після жорстокої кари помандрував до далекого Сибіру. По дорозі він зробив спробу втекти, але був зловлений і таки допроваджений до Сибіру, де мабуть і докінчив свій вік.

Повстання таким чином було задавлене, але причин народнього незадоволення — тяжкого становища селян і переслідування православної віри не було усунуто, і серед народу залишилося глухе озлоблення й ненависть до шляхетського режиму. З другого боку, серед місцевої польської адміністрації й серед шляхти панувало глибоке недовіря до селянської української маси, яку весь час підозрювано в замислах нового гайдамацького повстання. Раз-у-раз на підставі ріжних чуток виникала серед шляхти й місцевої адміністрації паніка, й тоді розпочиналися жорстокі репресії проти православного духовенства й селян. Особливо великих розмірів набрала тривога в 1789 році на Волині, коли на підставі якихсь неясних чуток місцева адміністрація заарештувала сотні людей, з яких багато приплатило життям, як можна думати, зовсім невинно. Серед цієї тривожної атмосфери закінчилося польське панування на правобережній Україні: на основі другого розділу Польщі 1793 року воевідства Київське, Брацлавське, Подільське й східню частину Волині забрала Росія. По третьому розділу 1895 року забрала Росія й решту Волині та ще східню частину Холмщини; головну частину Холмщини забрала Австрія. Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську й Волинську. Правобережна Україна ввійшла в нову фазу свого життя.

*

Гайдамацтво, як форма активного протесту проти несприятливих умови суспільного ладу, мало аналогічні собі явища і в житті деяких інших славянських народів, наприклад, у сербів, де «гайдуки» або «ускоки» вели партизанську боротьбу проти турецького панування. Таке саме явище, як гайдамацтво, знали також і західньо-українські землі, Галичина й Буковина. Тут тільки цих партизанів називано інакше: «опришками» або «левенцями». Грунт, на якому виросла діяльність опришків, був той самий, що й на Україні наддніпрянській: незадоволення народньої маси з свого соціально-економічного становища й шукання якогось виходу. Сильніші й активніші натури знаходили цей вихід у розбійництві, яке зверталось проти пануючих верств. Через це в очах народньої маси ці розбійники оточувалися ореолом, як месники за народні кривди; маси їм спочували, ідеалізували їх, не вважаючи на те, що від розбійництва опришків дуже часто терпіли не тільки пани, купці і взагалі люди багаті, але й звичайні бідні селяни.

На початку XVIII століття обставини склалися для діяльності опришків знову дуже сприятливо. Шведська війна, потім повстання Ракочія в сусідній Угорщині сколихнули глибоко життя краю й внесли на його поверхню багато авантюристичних елементів, котрі були раді всякому заколотові, всякому неспокою. Покуття — південно-східній кут Галичини, який прилягає до Карпат та старої молдавської грانیці й де найбільше водилися опришки, був якраз тереном між-

особної боротьби між воеводою Йосифом Потоцьким, який стояв за кандидатуру Станіслава Лещінського, й між гетьманом Сенявським, який стояв за Августа Саксонського. В 1718 році Сенявський за допомогою москалів збройною рукою здобув місто Станіславів від Потоцького. Пізніше настала анархія в Польщі за панування Августа III, й знову обставини сприяли всякому заколотові.

Географічні відносини підкарпатських областей дуже сприяли розвиткові діяльності опришків: пограниччя Польщі, Молдавії й Угорщини, високі гори й густі ліси, які давали добрий притулок для опришків. Розбиті на одному боці Карпат, на польській території, опришки переходили на другий бік, до Молдавії чи до Угорщини й переховувалися там, доки минала небезпека. Тоді верталися назад і знову бралися за своє ремесло. Ні один із трьох пограничних урядів ніколи не провадив проти опришків якоїсь скомбінованої акції, й це було опришкам на руку.

Соціально історією опришківства в Галичині займався ще в половині XIX ст. відомий польський учений Август Бельовський. Пізніше написав про опришків цілу монографію український учений Юліян Целевич. Матеріалом для нього служили архівні справи про тих опришків, які судилися в станіславівському трибуналі в першій половині XVIII віку.

Целевичеві вдалося простежити діяльність цілого ряду опришківських ватажків. Найславнішим із усіх опришків, імя якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олекса Довбуш, який виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVIII ст. Батько його був бідний селянин у Печеніжині. Олекса Довбуш пішов до опришків у 1738 році. Він рідко нападав на селян, а все більше на жидів і на панів. В його банді були гуцули й мадяри. Полковник Пшелуський мусів робити проти Довбуша цілу експедицію. Він вистежив гніздо опришків у горах і напав на них уночі. Кілька опришків попало в полон, але сам Довбуш утік. Полонених ждали тортури й страта в Станіславові. Довбуш устиг помститися на місцевих людях, які його зрадили, але сам загинув 1745 року при романтичній обстанові, яка дала багату поживу для народніх пісень. Але опришки не переводились аж до самого переходу Галичини під Австрію. Найбільше вплинули на їх зникнення реформи цесаря Йосифа II, які трохи підняли добробут і правне становище селянської маси. З того часу опришківство перейшло в звичайне індивідуальне розбицтво, позбавлене всяких прикмет соціальної боротьби.

Так на всіх українських землях, які були під Польщею, однакові причини політичного й соціально-економічного характеру привели до появи дуже подібних до себе явищ народного протесту. Але ані гайдамаччина, ані ще менше опришківство, не могли вплинути на зміну долі української народньої маси під Польщею. Польська Річ-Посполита вже в половині XVIII вік' стала явно хилитися до упадку. Врятувати її могли тільки широкі й ґрунтовні реформи в царині по-

літичного, суспільного й релігійно-національного життя. До таких реформ і почали братися найосвіченіші й найпатріотичніші елементи польського громадянства. Але вже було запізно. Сусіди Польщі, в першій лінії Росія й Прусія, давно вже дивилися на польські області, як на свою майбутню здобич, і піддержання анархії в Польщі, піддержання внутрішнього заколоту в ній лежало навіть у їх інтересах. Переслідування в Польщі «десидентів», себто православних і протестантів, служило для російського й пруського уряду дуже зручним претекстом для втручання у внутрішні справи Польщі. Росія вже від часу шведської війни звикла розпоряджатися в Польщі, як у себе вдома: обидва саксонські курфюрсти, Август II та Август III, були посаджені на польський трон за допомогою російської зброї. Так само й король Станіслав Понятовський. Барська конфедерація 1768 року, звернута проти російського впливу в Польщі, викликала тільки нову російську інтервенцію.

В 1772 році переведено перший розділ Польщі між Росією, Прусією й Австрією. Австрії припала Галичина. Вже від 1767 року російський генерал Кречетніков (той, що приборкав гайдамаків) заняв був Львів, а від 1769 року стояла у Львові постійна російська залога. Росія давно вже дивилася на білоруські й українські провінції Голіції, як на свою майбутню здобич, і не хотіла ні з ким цією здобиччю ділитись. Але це було неможливо. Фридрих II Пруський, ініціатор розділу Польщі, від початку 1769 року вів про це з Росією переговори і вказував на потребу притягти й Австрію до участі в поділі польських провінцій. Австрія nerado взагалі на це дивилася; її експанзія була звернута не на схід, а навпаки, на захід і на південь, на Німеччину, Італію, Балкани. Одначе з огляду на політичну рівновагу вона була змушена взяти участь у поділі Польщі. Вона заявила претензію на Галичину, умотивувавши її в особливому меморіялі, складеному в 1771 році одним австрійським ученим під назвою «Вивід прав угорської корони до Червоної Русі і до Поділля, так само, як чеської корони до князівства Освеціма й Затора». Тому, що угорська й чеська корони належали тепер Габсбургам, то звідси виводились їх права до земель, що колись протягом якогось часу належали Угорщині або Чехії. Росія дуже неохоче згодилась уступити Австрії Львів і східню Галичину. Російські війська уступили з Галичини лише під натиском австрійського окупаційного корпусу, висланого весною 1772 року; тільки в кінці того року австрійці зайняли Львів, який проголосили столицею «Галіції й Льодомерії» (Галичини й Володимирщини).

До рук австрійської влади Галичина перейшла в стані великого економічного упадку. Шведські війни, російська окупація, боротьба магнатів між собою, занепад зовнішньої торгівлі, все це довело край до великого зубожіння й розстрою. Особливо тяжке було становище української людности, яка становила головну масу населення. Українське міщанство підупало ще на початку XVII ст. і вже більше не могло підвестися. Жваве культурно-релігійне життя, яке зосереджувалося головню по міщанських братствах, зовсім ослабло ще перед

Хмельниччиною. Але поки держалася ще подекуди українська шляхта, поки зберігала вона свою предківську православну віру й раз-у-раз виступала на сеймиках в її оборону, доти й міщанство твердо держалося свого православ'я. Та участь української шляхти в народніх рухах за Хмельниччину підірвала її значіння. Ослаблена судовими репресіями, конфіскацією майна й ріжними обмеженнями, вона тратить свою відпорну силу й піддається масовій латинізації й польонізації з виїмком кількох, глухіших околиць. Тепер уже й братства не були в стані оборонитися супроти навязуваної силоміць церковної унії.

Під впливом загальної реакції в настроях шляхти, уряд Річі-Посполитої все більше обмежував права православної церкви, а в 1676 році сойм заборонюв братствам зноситися з царьгородським патріархом і підпорядкував їх юрисдикції місцевих православних єпископів. Цим братства були позбавлені своєї самостійности й, коли б єпископ сам перейшов на унію, не мали змоги від неї оборонитись. Крім того сойм заборонив православним під загрозою смертної кари виїздити за кордон. Цією заборорою малося на увазі позбавити православних змоги піддержувати зносини з своїми закордонними одновітряними. Польський уряд у своїх плянах примусового заведення унії знайшов собі енергійного помічника в особі львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського. Була це людина дуже енергійна, з літературним хистом і певною свідомістю своєї української народности. Ще в 1677 році Шумлянський звернувся до папського нунція з заявою про свою готовість прийняти унію. Він думав за допомогою унії піднести становище українського елементу в Польщі. Одначе справа була ще непідготована, й проект Шумлянського зустрів опозицію з боку духовенства й братств. Та Шумлянський, за порозумінням з урядом так зручно вів свою лінію, що за яких двадцять років усяка опозиція була зломлена, і в 1700 році унія була проголошена в Галичині урядово. В 1708 році мусіло признати її й львівське міщанське братство. Найдовше держався православ'я Манявський манастир на карпатському підгір'ю; його закрити уже австрійський уряд у 1785 році.

Одначе пляни тих політиків, які думали, що церковна унія з Римом послужить легшим засобом для скорішої латинізації й асиміляції українського населення, не справдилися. Прийнявши унію, галичани вперто держалися свого східнього обряду й не давали себе латинізувати. Під проводом ряду енергійних єпископів греко-католицька церква в Галичині зорганізувалася й склала зовсім окрему цілість, відмінну як від східнього православ'я, так і від римського католицизму. Піднесено культурний рівень нижчого духовенства, заведено так звані візитації парафій особливо призначеними духовними особами. Василіянський чин узяв у свої руки опіку над шкільництвом і про-світою, послугувуючись у своїх виданнях народньою мовою. Населення Галичини протягом двох-трьох поколінь звикло до унії й почало дивитися на неї, як на свою національну церкву, як на забороло своєї на-

качів і в ньому монастир та правив краєм, як удільний князь. Петров признав цілу цю історію за легенду, а грамоту Федора Коріятовича ніби з 1360 року про надання ним маєтностей Мукачівському монастирю взажав за фальсифікат, складений десь у XVI або XVII ст. Взагалі Підкарпатська Русь, як слушно доводить Петров, ніколи не мала своїх панів, восвод. князів, і її історія не знає великих переворотів, війн, політичних трактатів. Історія Підкарпатської Руси це — історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед важких суспільних і політичних умов. Справжнім «героєм» цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо феодално-панцизняканого гніву й суворої бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імені. Маса простого сільського люду разом із своїм духовенством твердо держалася свого православ'я, котре служило для неї обороною її народності. Релігійними осередками були монастирі св. Миколая в Мукачеві й св. Михайла під Мармарошем. Підкарпатська Русь довгий час під церковним оглядом жила спільним життям із Галичиною, підлягаючи єпископові в Перемишлі. Самостійна спархія появилася в Мукачові лише в кінці XV віку.

Суспільне становище селянської маси було тяжке. Вона опинилася в кріпацтві в мадярських магнатів, і навіть священники мусіли відбувати панщину. Стиснуте звідусіль чужомовним або чужоплеменним населенням — словаками, мадярами, румунами, а від своїх галицьких братів відтате Карпатами, населення Підкарпатської Руси проте дуже мало піддавалось асиміляції й ніколи не втратило почуття спільності з своїми закарпатськими братами. Візначаючися властивим усім гірським людям консерватизмом, воно зберегло багато рукописних памяток старого письменства, які свідчать про тісні культурні взаємини Підкарпатської Руси не тільки з Галичиною, але й з Україною наддніпрянською. Підкарпатська Русь виявила велику відпірність супроти налязування їй церковної унії. Тільки в кінці XVII століття, коли австрійський уряд став твердою ногою в східній Угорщині, унія за його допомогою стала успішніше поширюватися на Підкарпатській Русі. В перших десятиліттях XVIII віку Мукачівський монастир був уже в руках уніятів; у цілій західній частині Підкарпатської Руси поширилась унія, і тільки Мармароська округа трималася православ'я, спираючись на сусідню православну Молдавію. Тут іще в 1760-х роках востанне прокинувся сильний рух за православ'єм, так, що це навіть затривожило австрійський уряд і він почав дошукуватися причини того руху. Розслід виявив тяжке матеріальне й культурне становище українського населення та його нижчого сільського духовенства. Тоді австрійський уряд узявся до деяких реформ, які справді поліпшили долю уніятського духовенства. Мукачівська спархія була увільнена зпід зверхньої влади римо-католицького єпископа й зроблена зовсім самостійною. Уніятське духовенство було зрівняне в правах із римо-католицьким. У 1784 році було засновано греко-католицьку семінарію для русинів із Галичини й Угорщини.

родности. Східний обряд уніятської церкви зберігало її духовенство, як свого роду національну святиню. І справді, це була одинока спадщина, яку українському народові вдалося зберегти з усього колишнього багатства свого самостійного культурно-національного життя; ця спадщина послужила для нього вихідною точкою для його дальшого культурного розвитку і для його відродження за пізніших часів. Взагалі можна сказати що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом. Цей обряд служив для неї й мостом, що злучував галичан-уніятів із їх східними братами, які залишилися при своєму старому православію. В той час, як на українських землях, які по розділах Польщі відійшли до Росії, негайно ж із стихійною силою почався рух за поворотом до православія, в Галичині і духовенство й народ залишилися вірні унії, вважаючи її за свою національну церкву. Це забезпечило уніятському духовенству в Галичині на довгий час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну роль в національному відродженні XIX віку.

*

Говорячи про долю західно-українських земель, я досі майже не згадував про одну, найдалі на захід положену частину України-Руси, про найдавший її крайчик, про так звану Угорську, або як вона сьогодні зветься офіційно, — Підкарпатську Русь. Не згадував я її тому, що вона майже ніколи не жила одним спільним політичним життям із рештою земель, заселених українським народом, якщо не рахувати деяких епізодичних моментів із часів Галицько-Волинської Держави. Не відіграючи в загальному житті українського народу ніякої ролі, Підкарпатська Русь проте піддержувала культурні звязки з сусідньою Галичиною і навіть далекою Наддніпрянщиною. Ці звязки оживилися саме тоді, коли Галичина по прилученні до Австрії в 1772 році опинилася під спільним берлом Габсбургів із Угорською Руссю. Тоді маленька Угорська Русь почала навіть відігравати деяку роль в спільному культурно-національному житті з Галичиною.

Славянське населення західного схилу Карпат походить із Наддніпрянської Русі й появилася тут, можна думати, не пізніше приходу мадяр у кінці IX віку. Славянська колонізація зі сходу існувала вже тут, коли прийшли мадяри і заснували свою державу. Однак ця колонізація, як доводить покойний історик Підкарпатської Русі, проф. А. Петров, не мала масового характеру: перебиралися через Карпати зі сходу й оселялися на її західних схилах невеликі групи колоністів. Довгий час у історичній науці вважали за певний факт переселення значної маси українського населення (казали про 40.000 людей) разом із князем Федором Коріятовичем, небожем Ольгерда, в кінці XIV віку. Приймався на віру переказ, ніби цей Федір Коріятович, покинувши Поділля, прийшов із своїми прихильниками на Закарпаття, став васалом угорської корони, заснував місто Му-

Ці заходи вплинули на оживлення культурно-релігійного життя на Підкарпатті взагалі й викликали свого роду ренесанс, котрий розвивується під впливом нових, свіжих течій, які саме в той час почали виявлятися в житті сусідньої Галичини й які підготовляли ґрунт для відродження й Підкарпатської Руси.

ЛІТЕРАТУРА

В. Антоновичъ: Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. III, т. 2, Київ 1868, укр. пер. у т. XVIII «Рус. Истор. В-ки», Львів 1896. В. Щербина, Послѣдніе слѣды козачества въ правобережной Украинѣ, «Труды XI Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ въ 1899 г.», т. II, Москва 1902. В. Антоновичъ. О гайдамаках, «Арх. Ю.-Зап. Россіи», ч. III, т. 2, Київ 1876, укр. пер. у т. VIII «Рус. Ист. В-ки», Львів 1900; його ж: Уманскій сотникъ Иванъ Гонта, «Кіевск. Старина», 1882, XI; укр. переклад у т. VIII «Руск. Ист. В-ки»; його ж: Нѣсколько словъ г. Корзона (без підпису — від редакції), «Кіевск. Старина», 1893, I, також: «Твори В. Антоновича» т. I, Київ 1932. А. Ефименко, Изъ исторіи борьбы малорусскаго народа съ поляками, «Южн. Русь», II, Петербургъ 1905. Я. Шульгинъ, Очеркъ Коліивщины, «Кіевск. Ст.», 1890, II—VII і окремо Київ 1890, укр. переклад т. XX «Руск. Истор. В-ки», Львів 1898; «Правда о Коліивщинѣ польскаго историка г. Корзона, там же, 1892. I. Т. Korzon, „Kwartaln. Histor.“ 1892. Nr. 3. Fr. Ralwita-Gawgołski, Historia ruchow hajdamackich, 2 т., Львів 1899—1901. М. Горбачъ, Гайдамаччина 1750 року, «Наук. Збірн. Харк. Наук. дослѣдн. Катедри іст. укр. культури», ч. 2—3, Харькѣв 1926. О. Гермайзе, Коліивщина в свѣтѣ новознайденних матеріалів, «Україна» 1924, I—II. М. Суслопарів, Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст., «Записки Іст. Філол. відд. Укр. Академії Наук», тт. 18 і 19, Київ 1928. В. Антоновичъ, Вольнская тревога 1786 г. «Архивъ Ю.-З. Россіи», ч. II, т. 5, Київ 1902. Е. Кивалицкій, Мнимый бунтъ на Волыни въ 1789 г. «Кіевск. Ст.», 1902, XI і XII. О. Титовъ, Русская православная церковь въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв. т. 3. Заграничные монастыри Кіевской епархіи. Київ 1916. С. Іваницкій, Переяславскій епископъ Гервасій Линцевскій и начало воссоединенія униатовъ въ западной или польской Украинѣ, Каменецъ-Подольскъ 1904. Ю. Целевичъ, Опришки, «Руск. Ист. В-ка», т. XIX, Львів 1897. И. Шараневичъ, Іосифъ Шумлянскій, епископъ львовскій отъ 1667 до 1708 г., Львів 1896; його ж: Церковная унія на Руси и вліяніе ей на зміну общественнаго положенія мірскаго русскаго духовенства, Львів 1897. Миронъ (Ів. Франко), Іосифъ Шумлянскій послѣдній православный епископъ львовскій и его «Метрика», «Кіевск. Ст.» 1891, VI і VII. J. Pelesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, 2 томи, Відень 1878—81. E. Likowski, Dzieje kościoła Unickiego na Litwie i Rusi, Warszawa 1914. К. Студинський, Збірник Львівської Ставропігії, т. I, Львів 1921. I. Kraszewski, Polska w czasie trzech rozbiorów, Warszawa 1902. Ignaciuk, Zającie Galicji, „Ateneum“, 1838, т. 1. Fr. Pawłowski, Zającie Lwowa przez Austrię 1772 roku, Львів 1911. Fr. Rapée, Historia miasta Lwowa, Львів 1924. Ів. Кревецький, Королівство Галичина і Володимирія 1772—1918, «Стара Україна», 1925, I—II. Е. Перфецкій, Обзоръ угро-русской историографии, «Извѣстія отд. русск. языка и словесн. Имп. Академіи Наукъ», XIX, в. I, Петербургъ 1914;

ХІІІ

ОБСЬДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД РОСІЄЮ. ПЕРЕТВО-
РЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО.
ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.
ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ НА ЛІВОБЕРЕЖІ.
ХІХ ВІКУ. ПОЛЬСЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО. КИЇЛЮ-МЕТОДИ-
СЬКЕ БРАТСТВО. РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА ПРАВОБЕРЕЖІ.
КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1856 РОКУ.

Українське національне відродження, так само, як і відроджен-
ня інших славянських народів, приспаних лихою історичною долею,
мало своє джерело з одного боку в історичній традиції, а з другого
в пробудженні почуття своєї народності. Історична традиція збереглася
головно на тих частинах української землі, які ще так недавно пе-
ред тим, до кінця ХVІІІ століття, жили своїм власним життям, захо-
вуючи свою політичну й культурну автономію. Це були лівобережні
українські землі: Гетьманщина й Слобідська Україна. Пробудження
народності наступило спочатку також на тих самих землях, бо по-
літична й культурна автономія, яку вони перед тим посідали, сприяла
тому, що національна культура розвинулася найбільше саме на ліво-
бережній Україні, а разом із нею тут найбільше розцвіла й багата усна
народна поезія.

Українське національне відродження почалося в кінці ХVІІІ
століття як антитеза до тяжкого політичного й соціально-економічного
становища та культурного занепаду, в яких опинився в той час
український народ на всьому просторі заселеної ним землі. По роз-
ділах польської Річі Посполитої майже всі українські землі опини-
лися в купі під владою Росії. На тих із них, які відійшли від Польщі,
на Київщині, Волині й Поділлі, російський уряд залишив без змін
той соціально-економічний лад, що був там під Польщею. Кріпацтво,
яке в кінці ХVІІІ в. досягло в Польщі свого найбільшого розвитку,
не вважаючи на те, що саме тоді в умах кращих людей Польщі почи-
налася проти нього реакція, дістало від російського уряду повну
санкцію й було піддержане всією силою його військового й поліцій-
но-бюрократичного апарату, якої вже не мала Річ Посполита перед
своїм упадком. Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під вла-

ду православної Росії принесе їй якусь полегшу, мусіла тяжко розаруватись у своїх сподіваннях. Одиноке, що було змінене супроти давніших порядків, це була свобода повороту від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукувала до такого повороту. Але й повернення на православ'я ні в чому не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніятської церкви з її культурними установами повело тільки до ослаблення одиноких культурних впливів, які досягали до цієї мети.

В кінці XVIII віку поняття про народність, про націю та її права тільки що почало вироблятися і входити в свідомість передових людей; уряди абсолютних монархій — Росії, Австрії й Прусії, котрі тільки що поділилися між собою Польщу, використавши клопоту революційної Франції, яка проголосила «права народів», були далекі від зрозуміння цих понять, а особливо був далекий від такого зрозуміння уряд Росії. Цариця Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних протилежностей у здобутих від Польщі українських областях: для них це були просто «новоприлучені польські провінції», й тому, залишаючи непорушним суспільний лад у тих провінціях, вони залишили за польською пануючою верствою, яка в їх очах єдино репрезентувала край, повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головню в царині шкільництва. На початку XIX віку правобережні українські землі увійшли в склад віленської шкільної округи з її університетом на чолі. Шкільна справа під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського, а особливо його талановитого помічника Тадеуша Чацького, дідача з Київщини, великого польського патріота, почала дуже гарно розвиватися в чисто польському національному дусі. Чацький зумів подвинути польське громадянство на щедрі жертви на користь шкільництва, і весь край укрится густою сіткою середніх шкіл, а для вищої освіти був заснований у Кременці на Волині лицей із прекрасною бібліотекою й різними помічними установами. Всі ці школи зробилися розсадниками польської культури й польського патріотизму. За яких два десятки років під зверхньою владою російського царя польська культура й просвіта зробили на Правобережній Україні більший поступ, ніж за ціле попереднє століття панування тут польської влади. Але народня маса, пригнічена кріпацтвом і суворим поліційним режимом, позбавлена всякої, хоча б найелементарнішої освіти, перебувала в повній темноті і тільки в своїй усній поезії зберігала, як одиноку духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу.

Інакші були відносини на лівобережній Україні. І тут із кінцем XVIII віку селян повернуто в кріпацтво. Автономія Гетьманщини, а ще раніше Слобідської України була скасована, була скасована козащина, судові й громадські порядки, а натомість запроваджено загально-імперські установи. Гетьманщина обернулася в дві «малоросійські губернії» — Чернігівську й Полтавську, а Слобожанщина в «Слобідську-Українську» губернію. Одначе залишилося дещо

Його ж: Socialně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII—XIV. Bratislava 1924; його ж: Угорська Русь-Україна в XVII стол., «Україна», 1917, кн. III—IV; його ж: Василій Тарасович, єпископ Мукачівський, «Науковий Збірник Тов. Просвіта» в Ужгороді, т. II, Ужгород 1923. В. Францевъ, Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, Варшава 1901. А. Петровъ, Матеріали по исторіи Угорской Руси, «Старая аѳра» и унія въ XVII—XVIII ст. Петербургъ 1905—6; його ж: Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпато-русской церкви и іерархіи 1391—1498 г., Прага 1930.

й з старого укладу життя: козацьке військо було скасоване, але козаки залишилися як вільний козацький стан, і кріпащина їх не торкнулася; таким робом майже третина селянського населення залишилася вільна. Те саме було й на Слобожанщині. Старі суди були скасовані й заступлені новими, такими, як і по всій Росії, але закони, по яким судили, залишено старі, українські. Запроваджено новий адміністраційний устрій, але посади, починаючи від губернатора й кінчаючи останнім канцеляристом, заміщали місцевими людьми. Та найголовніше — на лівобережній Україні збереглася, як вищий стан у суспільстві, своя власна провідна верства: колишня козацька старшина, а тепер шляхетство або дворянство.

Козацька старшина придбала собі протягом XVIII століття становище, аналогічне тому, яке займала в Польщі шляхта. Спочатку її становище було навіть краще, ніж російського дворянства, яке не мало корпоративного устрою, було звязане тяжкою примусовою службою, підлягало бюрократичному судові й т. д. Та ось від часу царичі Анни почалася помалу емансипація російського дворянства; в 1730 році воно здобуло обмеження обовязкової державної служби певним терміном і дістало право вільніше розпоряджатися своїми маєтками; в 1763 році цар Петро III дав йому грамоту на повну волю від обовязкової служби, і нарешті Катерина II довершила справу, давши в 1785 році свою знамениту грамоту про «вольність дворянства», яка надавала йому корпоративний устрій і закріпляла за ним становище упривілейованого стану, наділеного всіма правами, крім політичної влади, яка в абсолютистичній державі належала самому монархові.

Одночасно з остаточним санкціонуванням дворянських привілеїв у Росії йшло скасування української автономії. Козацьке військо було скасоване й старшина мала одержати загально-російські військові або цивільні ранги. Тепер, із упривілейованням російського дворянства, й для української шляхти було дуже важко дістати ті самі привілеї, які гарантували б її при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища. Російський уряд спочатку визнав, що колишня українська військова або цивільна служба дає право на російське дворянство. Але з заведенням кріпацтва маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними в прості селяни й попасти в кріпаки. Не тільки всі колишні урядовці чи їх нащадки, але й біле духовенство та навіть прості козаки записали відповідні установи доказами своїх прав на дворянство. В 1790 році, наприклад, виявилось, що так звані «дворянські депутатські комісії», які розглядали справи про належність до дворянства, внесли до дворянських списів понад 20.000 осіб купців, міщан, козаків і панських та казенних селян. Тоді уряд взявся енергійно за перевірку прав української козацької шляхти-старшини на російське дворянство. Так звана «Герольдія» (найвища в імперії установа, яка вирішувала про приналежність до дворянства), спершу просто заперечила права колишніх українських старшин і урядовців на ро-

йське дворянство. Це викликало страшне обурення серед української шляхти. Дворянство Чернігівської й Полтавської губернії звернулося до царя з петиціями, підкріплюючи свої претензії історичними доказами: покликалися на грамоти польських королів, на договори українських гетьманів із Москвою, доводили, ніби козацька старшина ще з кінця XVI віку мала всі права польської шляхти. На ґрунті станових дворянських інтересів виникає цілий рух, який спирається на історичні традиції й усі свої домагання ґрунтує на історично-правних доказах. Це викликає особливий інтерес до історії козацької України. Люди старанно збирають історичні матеріали — літописи, хроніки, грамоти, всякого роду акти, і на них засновують свої домагання. Як каже історик українського дворянства Д. Пиллер, «з посеред дворянства висувуються пастати Чепи, Чарниша, Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які зиховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий адля слави батьківщини». Ці люди складають записки, меморіяли, яких історичними аргументами стараються довести права українського дворянства на упривілейоване становище. На цю свою працю вони дивляться як на патріотичне діло: Маркович пише свою записку «од усердія до своїх земляків»; Чепи «по усердію й любови до своєї нації». «Як приємно, пише в одному листі до Чепи Василь Полетика, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Боротьба за признання прав на дворянство за нащадками всіх категорій української козацької старшини затяглася на десятки років і вирішилася більше-менше позитивно аж тільки після царського указу 1835 року; але своє діло в справі оживлення українських історичних традицій у колишній Гетьманщині вона зробила. Вона оживила інтерес до рідної минувшини й повела до дослідження й навіть до ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на клясових еґотистичних інтересах, але й на вищих ідейних почуттях.

Я вже згадував, що руйнування старого устрою й скасування автономії Гетьманщини викликали певну реакцію з боку найбільш патріотично настроєних представників українського громадянства. Щодя реакція не обмежувалася сферою літератури, свідчить факт подорожі полтавського дворянина Василя Капніста в 1791 році до Берліна, де він пробував знайти в пруському уряді поміч проти «московської тиранії»; це був той самий Капніст, що написав «Оду на рабство», в якій оплакував заведення кріпацтва на Україні. Але часи абройної акції й чужих інтервенцій уже давно минули, зате літературний інтерес до національної минувщини й історичні дослідження над цією минувшиною якраз зустрілися з новими ідеями, що йшли з заходу й з кінцем XVIII ст. почали знаходити для себе щораз більше

зрозумілих серед освічених представників українського дворянства на Лівобережжі.

Ідея народності була новим, пізнішим чинником українського національного відродження. Вона народилася в другій половині 18 віку на Заході й знайшла собі відгук серед славянських народів, насамперед у чехів. Ця ідея виявилася в живім інтересі до своєї народності, до народнього життя й побуту, до народньої мови й поезії, до національної минуштини; вона знайшла собі вислів у тому могутньому літературному напрямку, який звичайно звать романтизмом. Як каже російський учений О. Пипін, «найглибше джерело українського відродження міститься в життєвій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народности, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-славянського, але й цілого європейського життя нових часів». Українські освічені люди половини XVIII віку ще не розуміли й не цінили всієї краси живої народньої мови й народньої поезії: вони здавались їм занадто «простими» й грубими. Їх вабили до себе чужі форми й чужі зразки, колись польські, пізніше російські, французькі та інші. Вони кидали свою мову, свої звичаї так само, як скидали своє старосвітське убрання, свої кунтуші й жулани й міняли його на модне чужоземне вбрання, на каптани, камзоли й фракки. Все багатство й своєрідність народнього побуту, поетичність народніх звичаїв, обрядів і духової творчости здавались їм нікому нецікавим провінціалізмом, невартим уваги освіченої людини. Коли вони згадували часом про них, то хіба як про якийсь куріоз. Очевидно, не з свідомого наукового інтересу, а просто, щоб зацікавити столичну публику, офіцер Г р и г о р і й К а л и н о в с ь к и й видав у 1777 році в Петербурзі «Опис весільних українських обрядів» і тим поклав початок української етнографії. Але минуло якихсь двадцять років, і на Україні появляються люди, які серйозно й систематично починають записувати народні пісні, студіювати народню мову і навіть уводять її до літератури.

В 1798 році появляються в далекому Петербурзі одночасно дві книжки. Одна з них під назвою «Записки о Малороссіи» — маленька енциклопедія відомостей про Україну, про її природу, історію, населення, мову й поезію, написана Я к о в о м М а р к о в и ч е м, внуком відомого мемуариста першої половини 18 в., генерального підскарбця Якова Марковича. Книжка ця була перейнята патріотичним ентузіазмом, який так і бе з кожного речення, з кожного слова її молодого автора. Не мавши наукового значіння, ця книга проте відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етнографії, видань, які одно за одним появляються в перших десятиліттях 19. віку. Далеко більше значіння мала друга книжка: це була «Енеїда» І в а н а К о т л я р е в с ь к о г о. Вона дала початок новій українській літературі, народній мовою, духом і змістом. Той самий Котляревський своєю песою «Наталка Полтавка», виставленою на сцені вперше в 1819 році в Полтаві, поклав початок і нового українського театру.

Змагання пізнати минуле рідного краю приводить до створення двох повних курсів української історії: один був написаний з ініціативи освіченого й гуманного генерал-губернатора малоросійського, князя Миколи Рєпніна, молодим українським архівістом Дмитром Бантшиєм-Каменським, і виданий коштом Рєпніна в 1822 р. під назвою «Історія Малої Росії». Другу «Історію Малоросії» написав одночасно український патріот і почитатель Мазепи Олександра Мартос. Але його праці не судилося побачити світ, з виїмком кількох уривків, надрукованих у 1822 р. Ще раніше над розробленням української історії працюють Опанас Шафонський, Михайло Антоновський, Адріян Чєпа, Василь Полєтика, Михайло Марків, Ілля Квітка й Максим Берлінський. Вони кладуть початок науковому дослідженню української старовини й популяризують знання рідної минувшини серед ширших кругів українського громадянства.

Нова українська література, в тісному звязку з історичними та етнографічними студіями, відкрила перед очима освіченого громадянства зовсім новий світ народнього життя з його багатим духовим змістом, з його розкішною поезією, яка зберегла в повній свіжості образ минулого героїчного життя. Тепер поняття «нації» широко розвинулося: замість уважати за неї самі лишень горішні круги суспільства, шляхту, тепер у це поняття був включений увесь народ, а поняття «батьківщини» обхопило собою всі землі, заселені цим народом. Тепер уже не в старих хроніках, не в гетьманських універсалах і не в пожовклих шпаргалах фамілійних документів стали дошукуватися слідів минулої слави предків, а в живих народніх піснях, у народніх звичаях і в обрядах.

В 1819 році князь Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських історичних дум. Ця збірка мала таке саме значіння для пробудження національного почуття серед українців, як видання Вуком Караджичем сербських юнацьких пісень для південних слов'ян, або опублікування Кралєдворського рукопису для чехів. Видаючи думи, князь Цертелєв уважав, що він робить патріотичне діло: «Якщо ці вірші, писав він у своїй передмові, не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичай старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одну спадщину по предках, яка врятувалася від жадности сусідніх народів». Так само почуттям любови до своєї народности, до її духової спадщини з часів героїчної минувшини перейняте перше видання ліричних народніх пісень, випущене Михайлом Максимовичем у 1827 р. Передмова Максимовича до цієї збірки звучить як літературний маніфест, і справді, для свого покоління вона мала значіння маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: «народність». «Настав, здається, той час — так починалася ця передмова — коли вже пізнають справжню ціну народности; вже починає здійснюватися бажання: нехай утвориться поезія правдиво руська! Най-

кращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу й зразок для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті й яку довго заглушували чужоземні прищипки. І от з цього погляду великої уваги заслуговують пам'ятки, в яких найповніше виявляється народність: це — пісні, в яких звучить дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народня фантазія». Яке глибоке вражіння зробила Максимовичева збірка на сучасників, не тільки на українців, видно з того ентузіязму, з яким відгукнулися на появу цієї збірки з одного боку Пушкін, а з другого Гоголь. Діло Максимовича продовжував і розвивав Ізмаїл Срезневський, видаючи в 1832—38 роках у Харькові свою «Запорозьку Старину». Він друкував у ній історичні думи й пісні в твердому переконанні, що робить цим велику послугу для історії.

На початку 19 століття осередком культурного життя на лівобережній Україні зробився Харьків. Тут у 1805 році з почину місцевого культурного діяча Василя Каразіна коштом місцевого дворянства й купецтва був заснований університет. Цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української літератури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харькові почали виходити журнали: «Українській Вѣстникъ», «Українській Журналъ» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харькові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харькові почали свою діяльність Срезневський, Костомарів, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загально-славянського масштабу й зробилися виразниками духової взаємності й братерства всіх славянських народів. У Харькові пильно студіювали тоді польська мову й літературу, а вже в кінці 30-х років Костомарів і Метлинський друкують тут українські переклади з Краледворського й Зеленогорського рукописів, з народніх чеських, сербських і польських пісень. Звідси ж, з Харькова завязуються безпосередні зносини з Прагою, як осередком славянського руху.

Говорячи про українське національне відродження першої чверти XIX віку, треба мати на увазі, що представником і носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Ще в половині XVIII ст. в кожному українському селі була школа, але коли запанувало кріпацтво, ці школи зникли. Вони позникали навіть серед вільного козацького населення, бо й козаки, як ми бачили, опинилися в настільки суворих умовах життя при нових порядках, що їм було не до школи. Понижилась освіта навіть серед духовенства. Давніше діти українського духовенства лобирали освіту в школах, які були загально-становими й не мали виключно церковного характеру. Такі були київська Ака-

демія й усі українські колеґії. Та ще й до кінця 18 ст. стан священника не був у його родині спадковим: кандидатів на священників вибирала сама громада, вона могла вибрати й світську людину, яку після вступу в духовну спілку мав тільки висвятити. Отже, властиво кажучи, духовної касты на Україні не було. Після реформ цариці Катерини II, які зробили державну службу привілеєм шляхетського стану, діти духовенства мусіли здебільшого вибирати для себе духовну діяльність. Стара українська школа зробилася виключно церковною, й загальна освіта в ній дуже занепадала. Беручи це все на увагу, ми зрозуміємо, чому ввесь літературно-національний рух початку XIX ст. був ділом майже виключно дворянської верстви і, яко такий, носив певні сліди клясової дворянської ідеолоґії.

Я вже згадував, що українське дворянство першої чверти XIX ст. було настроєне опозиційно. Ця опозиційність мала своїм джерелом передовсім незадоволення з російського уряду, який не хотів визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім обемі. Але були й інші причини для незадоволення. Один російський генерал, який служив на Україні, оповідав у своїх споминах — мова йде про 1824-й рік — що все тодішнє дворянство на Україні було перейняте «ненавистю» до Росії. Причини цієї ненависти він бачив у «порушенні прав України», в великих податках, у поганій економічній політиці уряду, яка вела до загального зубожіння, і в поганому стані судівництва. Цю ненависть і цей дух опозиції помічали не тільки росіяни — ми маємо цілу низку аналогічних свідочств у тодішніх мемуарах і записках — але й зовсім сторонні люди. Німецький подорожник Коль, який об'їздив лівобережну Україну значно пізніше, вже в кінці 30-х років, говорить про такий самий опозиційний настрій українського дворянства, про його національний патріотизм і навіть про сепаратистичні мрії. Дійсно, політика російського уряду як за царювання Олександра I, так і за його наступника Миколи I, не могла викликати задоволення на Україні. Великі війни, які провадила Росія з Наполеоном, лягали важким тягарем також і на Україну, яка за всі жертви, які їй доводилося нести на користь держави людьми й матеріальними засобами, діставала в нагороду тільки безконечне збільшення податків. Уряд не додержував своїх обцянок щодо українських козаків, до яких звертався як постійне козацьке військо. Звістка ця викликала велику радість козаків, і за короткий час вони власним коштом, без усякої допомоги уряду виставили 15 кінних полків по 1.200 людей у кожному. Одначе уряд не допустив їх до участі у війні, продержав на службі до 1816 року і потім демобілізував, не виконавши своєї обцянки. Козаки залишилися звичайними селянами; уряд не покрити навіть їх видатків на озброєння, умундування й прохарчування, що,

як признавали самі російські міністри, «цілком зруйнувало козаків». Натомість у 20-х роках набрано зпоміж козаків 25.000 людей і переселено на Кубань, де включено в склад Чорноморського війська. Підчас польського повстання 1831 року цар Микола знову звернувся до українських козаків за допомогою. Генерал-губернатор Рєпнін узився за справу. Козакам знову обіцяно поворот до військової козацької служби, і за короткий час було сформовано 8 кінних полків по 1.000 людей у кожному; українське дворянство своїм коштом закупило для них коней. І знову їх не допустили до участі в боях і, коли війна скінчилася, то частину козаків повернуто на службу в російські полки, а частину вислано на Кавказ. Коли козаки почали протестувати, їх жорстоко покарано: кілька десятків було замордовано до смерти, прогнавши «крізь строй». Таким робом уся справа здобула характер грандіозної провокації.

Економічна політика російського уряду весь час ішла в розрив із інтересами України, як чисто хліборобського краю. Міністр фінансів граф Канкрін гальмував розвиток сільського господарства України своїми митними тарифами й цілою фінансовою політикою, немилосердно стягаючи з українського населення податки й доводячи його до руїни. Сама місцева російська адміністрація в особі генерал-губернатора Рєпніна мусіла боротися з петербурзьким урядом, щоб охоронити селян і козаків від остаточного зубожіння. Коли взяти це все на увагу, то нам буде зрозуміла й та «ненависть до москалів» і той дух опозиції, про які так багато оповідають нам мемуаристи й подорожні перших десятиліть XIX віку. Нам будуть зрозумілі й такі факти, як радість дворянина Мочуговського в південній Полтавщині з приводу успіхів Наполеона і його бажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; як слова відставного салдата Гуцана в переяславському повіті, що коли його знову покличуть на службу, то він піде різати не французів, а москалів; в тому самому переяславському повіті дворянин Лукашевич пив за здоровля Наполеона, а в пирятинському повіті виголощувано прилюдно тости «за республіку».

Після Наполеонівських війн російське громадянство було обхоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого ознайомлення з західно-європейським життям в часі походів до Німеччини, Австрії й Франції. Як каже один український дослідник тієї доби, в часі цих походів не тільки російські офіцери, але й прості салдати бачили інше життя, вже позбавлене того примітивного рабства, яке в формах кріпацтва твердо тримало в своїх обіймах величезну імперію на сході Європи. До Росії багато з них верталася не тільки з новими паризькими модами, але й з краскою сорому на обличчі за свої власні російські порядки. Як наслідок цих настроїв російських військ, особливо в гвардії, де служила вся тодішня дворянська молодь, було поширення в Росії масонських лож і тайних політичних товариств, із яких виросла пізніша широка змова й знамените повстання в грудні 1825 року т. зв. «декабристів».

Масонство знайшло своє поширення й на Україні. Тут воно, буди з походження чужим, російським або польським, мимоволи приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему. З цього погляду особливо цікаві були масонські ложі: одна в Полтаві, до якої належав і знаменитий український поет Котляревський, друга в Києві, яка носила назву «Зеднаних Славян». У цій останній ложі членами були українці, росіяни й поляки, й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приятних відносин між усіма трьома народами. З масонських лож вирости чисто політичні товариства, з яких одні ставили собі загально-російські й навіть загально-славянські цілі, а другі — чисто українські. Коли в звязку з здушенням повстання 1825 року російський уряд натрапив на слід існування цих товариств, то його члени всіма способами старалися закрити свою до них приналежність і навіть заперечували саме їх існування. Через те до нас дійшло дуже мало матеріалу про цю сторінку тодішнього життя. Але відомості, що їх подають нам мемуари сучасників і деякі, лиш недавно знайдені в архівах документи, дають нам змогу скласти собі доволі повний образ політичного руху на Україні перед повстанням 1825 року.

Залишилися виразні сліди існування українського політичного товариства, яке складалося з людей, що займали доволі високе становище в суспільстві: головою його був повітовий маршал дворянства Василь Лукашевич. Товариство це, як каже один мемуарист, ставило собі метою політичну незалежність України. Політична змова, яка виникла серед російського офіцерства гвардії в кінці царювання Олександра I, відома в історії під назвою руху декабристів, мала свої організації й на Україні, де членами були й офіцери-українці, а також місцеві поміщики. В той час, як північні організації, втім і центральний комітет у Петербурзі під проводом полковника Пестеля, відзначалися духом централізму й не рахувалися з національними особливостями різних народів російської імперії, південні організації ставили ідеалом майбутнього устрою Росії федерацію й висували на порядок дня національне питання. З цього погляду заслуговує на особливу увагу товариство «Зеднаних Славян», яке повстало на Україні в 1825 році, перетворившись з масонської ложі того самого імені. Як оповідає нам у своїх мемуарах один із членів цього товариства, «Товариство Зеднаних Славян ставило собі за головну ціль увільнення всіх славян від абсолютистичної влади, знищення національного автономізму поміж деякими славянськими народами й сполучення їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити ґраниці кожної окремої славянської держави, запровадити в усіх народів демократичну парламентарну форму правління, скласти конгрес для управи ділами цілого союзу й для зміни, в разі потреби, загальних основних законів. Кожній окремій державі мала бути дана повна свобода й незалежність у вирішенні її внутрішніх справ». Підчас урядового слідства в справі цього товариства в одного з його

їнських та білоруських землях остаточно зліквідовано в 1839 році. Вона залишилася якийсь час тільки на Холмщині. Але уряд розумів, що всі ці обмеження торкаються лише дуже нечисленної вищої верстви населення правобережної України, а саме дворянства. Крім дворянства була ще величезна маса сільської людности, яка належала до української чи то за офіційною термінологією до «руської» народности. Ця маса була в кріпацтві в польських поміщиків. Треба було щось зробити для неї. Уряд дійсно перевів деякі обмеження панщинної роботи на панів (через заведення певної норми робочих днів), але це мало поліпшило становище кріпацької маси, котра перебувала в повній залежності від панів. Про заведення серед народу якоїсь просвіти, якоїсь школи й не подумано. Стараючись ослабити польські культурні впливи в краю, російський уряд не мав ані гадки чимсь піддержати національне самопочуття української народньої маси. Тимчасом умовий рух, який відбувався в 20-х і 30-х роках XIX ст. серед польського суспільства на правобережній Україні, не залишився без впливу й на розвиток українського національного відродження. Річ у тому, що польське суспільство на правобережній Україні в значній своїй частині було польське лише мовою та культурою. В дійсності це були спольщені нащадки колишньої української шляхти. Антропометричні досліді самих же польських учених (наприклад Юл. Талько-Гринцевича) показують, що польська шляхта на Україні з антропологічного погляду стоїть далеко ближче до місцевого українського селянства, ніж до польської шляхти й до польських селян з корінної етнографічної Польщі. Це споріднення правобережної шляхти з українським народом та її загальне привязання до України, як до своєї батьківщини, витворили серед неї зчасом певний місцевий патріотизм. Коли на початку XIX ст. під впливом ідей романтизму прокинувся й серед польського суспільства інтерес до народности, до народньої мови й поезії, то саме польські письменники з України створили так звану «українську школу» в польській літературі. Люблячи Україну й її природу, вони черпали своє натхнення в бурхливій минувшині краю, в козацьких подвигах, брали сюжети з української історії, обробляли мотиви української народньої поезії, наслідували її форми. Не перестаючи бути патріотами історичної Польщі й беручи участь у боротьбі за польську справу, представники «української школи» мали вплив на розвиток української національної свідомости й українського патріотизму взагалі. Серед представників цього напрямку найбільше визначилися: поети Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гощинський, Олександр Гроза; повістярі Томаш Олізаровський, Михайло Чайковський; повістяр і критик Михайло Грабовський. Сам геніяльний Юлій Словацький належав почасти до української школи. Дехто з представників цього напрямку перейшов до писання українською мовою, от як Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Остапцевський та ціла низка інших. У значній мірі під впливом цієї школи і взагалі цього місцевого укра-

членів було знайдено рукописний катехизіс, де серед інших пунктів був один, який звучав: «Не бажай мати раба, коли не хочеш сам рабом бути». Це був той самий виклик кріпацтву, те саме гасло, які ми зустрічаємо і в перших творах відродженої української літератури й які за яких-небудь два десятики років з могутньою силою озвалися в поезії великого українського поета Шевченка.

За повстанням 14 декабра 1825 року в Петербурзі відбулося 28 декабра повстання на Україні, де під Васильковом збунтувався один піхотний полк, заітований декабристами. Обдила повстання були погано підготовані й скінчилися невдачею. Наслідком його був повний розгром цілого руху. Сувора розправа молодого імператора Миколи I з революціонерами стероризувала російське громадянство. Вона відбулася й на Україні. Тут теж усе замовкло й притихло. Хоч опозиційні настрої й не були знищені, але вони виявлялися вже в більш прихованих формах. Якийсь час ми нічого не знаємо про політичні організації й товариства, й національний український рух виявляється тільки в літературі, в історичних і етнографічних студіях.

*

Ми бачили, що перші прояви українського національного руху появилися на лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучуючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на заході, висунула зпоміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським або спольщеним дворянством не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї й, коли в 1830 році в Польщі вибухло повстання, то це повстання знайшло собі живий відгук на колишніх українських землях Польщі, головно на Волині.

Здушення польського повстання мало свої певні наслідки й для України. Російський уряд мусів змінити своє відношення до правобережних українських губерній, на які він дивився досі як на польські. Він почав офіційно проголошувати, що правобережна Україна — це старий «руській» край, тільки, мовляв, спольщений, і взявся до рішучих способів, щоб ослабити в краю польський елемент, піддержуючи натомісць елемент «руській».

Насамперед звернуто увагу на шкільну справу. Кременецький лицей і всі польські середні школи закрито (так само, як на Литві закрито тоді віленський університет), натомісць у Києві в 1832 році засновано російський університет. Більшість польських середніх шкіл переформовано в російські гімназії. Учителів-поляків або звільнено з посад, або перенесено на службу в глиб Росії, натомісць спроваджено учителів росіян або українців із Лівобережжя. За школою пішла черга на церкву. Більшість римо-католицьких монастирів на території правобережної України закрито. Церковну унію на укра-

інофілства серед польського суспільства повстав уже в другій половині XIX віку так званий хлопоманський рух, який привів до переходу в український національний табор багатьох представників шляхетського суспільства на правобережній Україні. Крім впливів польського романтизму в його спеціальній «українській» формі, чималий вплив на розвиток української національної ідеології мала й польська революційна література, поширена на еміграції після упадку повстання 1830—31 років. Лівіші й радикальніші елементи польської еміграції, серед яких не мало було й поляків із України, почали за кордоном жваву політичну діяльність і старалися вести революційну пропаганду в самому краю, на Білорусі, Литві й Україні. Вже в кінці 30-х років на Волині була розкрита велика таємна організація, на чолі якої стояв Шимон Конарський, котрого російська влада судила й розстріляла у Вільні в 1837 році. Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися між собою спольщені українці з Правобережжя зі зросійшеними українцями з Лівобережжя. Тут, на перехресті різних культурних впливів, на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї славянської взаємності. Вплив польської революційної літератури надавав їй радикальний відтінок.

Саме в Києві в половині 40-х років склалося українське таємне товариство під назвою Кирило-Методіївського братства, яке виробило першу політичну програму для українства. Це товариство скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були: історик Микола Костомарів, тоді — професор київського університету; талановитий письменник і видатний діяч Пантелеймон Куліш; професор Микола Гулак; Опанас Маркович — видатний етнограф; Василь Білозерський, який пізніше відіграв помітну роль в українському громадському житті, й цілий ряд інших. Окрасою товариства був геніальний поет Тарас Шевченко, син селянина, недавно лише визволений із кріпацької неволі. Виданий у 1840 році в Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув йому широку літературну славу й мав величезний вплив на поширення української національної свідомості. Соціальний склад Кирило-Методіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверти століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці й навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії й на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією.

Кирило-Методіївське товариство проіснувало дуже недовго; воно не встигло вийти з підготовчої стадії, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи, як уже на початку 1847 року члени його були за-

арештовані, вивезені до Петербургу й після адміністраційного суду дуже суворо покарані тюрмою й засланням. Тільки через десять років по смерті царя Миколи I, який особисто кермував судом і визначав кару, члени братства змогли вернутися до літературної й господарської діяльності. Але ідейне значіння братства було величезне. Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження.

Програма братства, котре свідомо поставило себе під патронат славянських первоучителів Кирила й Методія, щоб підкреслити свій славянський напрям, найкраще можна бачити з тексту проклямації, написаної Костомаровом під титулом: «До братів українців»: «Ми приймаємо, пише Костомарів, що всі славяни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгары. Щоб був один сойм або Рада Славянська, де б сходилися депутати від усіх республік і там розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Славянського. Щоб у кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці».

Ще докладніше малює нам той устрій всеславянської федерації, про яку мріяли члени братства, його статут. Тут говорилося, що духове й політичне об'єднання славян є їх справжнім призначенням, до якого вони мусять прямувати. Славянські народи в будучині мусять приєднатися до Росії й скласти з нею одну федерацію. При прилученні кожний славянський народ зберігає свою самостійність. Росія мала би бути поділена на три великоруські штати (держави), на два українські, два надволязькі, два південні, два сибірські, два кавказькі, один білоруський; далі мали бути штати польський, чехословацький, сербський і болгарський. На чолі федерації стояв би загальний сойм із представників усіх славянських народів. Київ не повинен би належати ні до якого штату й служив би місцем зборів загального сойму. В кожному штаті був би свій сойм і свій президент, вибраний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, вибраному також на чотири роки.

Думки, які лягли в основу програми чи статуту товариства, були озвучені в цілій низці творів, документів і листів, які заховалися в нашого часу в архівах. Найяскравіше ці думки були висловлені в творі Костомарова «Книга битія народу українського». Безперечно, цей твір був складений під впливом відомих «Księg pielgrzymstwa polskiego» Адама Міцкевича. Але він відзначається далеко більшим радикалізмом; він написаний у чисто республіканському дусі й перейня-

ватися й дуже тяжко, навіть на Московщині, де кріпацтво існувало вже сотні літ, відчували свою неволю.

Становище на Україні ускладнювалося ще через особливі умовини місцевого життя. Російський уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям. Навіть коли українці показували прояви державного патріотизму, виставляючи в 1812 та в 1830 роках цілі полки добровільців для оборони держави, ці полки, як тільки минала перша небезпека, негайно розпускались, або, як це було в 1831 році, насильно виселялися далеко поза межі України. Їх навіть не допускали до участі в бойових операціях. Коли генерал-губернатор правобережної України князь Рєпнін став виступати з проєктами поліпшення тяжкого економічного стану нижчих верств населення і своєю гуманною поведінкою придбав собі любов козаків і селян, його було зазідрено в українському сепаратизмі, негайно усунуто з посади й вислано за кордон. В історії з Кирило-Методіївським братством цар Микола I побачив ні більше, ні менше як намір відрізати Україну від Росії й відновити часи гетьманства. Цим страхом українського сепаратизму, як і загальною лінією політики російського уряду пояснюються його заходи коло остаточної асиміляції українських провінцій. Польське повстання 1830 року тільки прискорило ці заходи.

Отже на лівобережній Україні було в 1831 році скасовано чинність магдебурзького права по містах. Це скасування було підтвержене царським указом із 1835 року, а в 1842 році скасовано було Литовський Статут, який давно вже став українським національним правом. У Києві разом із магдебурзьким правом скасовано й мійську міліцію в числі понад 2.000, узброєну й умундуровану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку міста на окраїни, а натомість спроваджено з Московщини купців-великоросів.

Українське дворянство було в усьому зрівняне з російським і нарешті саме «малоросійське» генерал-губернаторство було скасоване, щоб не залишилося ніякого спомину про колишню окремішність краю. Віднині це були звичайні російські губернії: Чернігівська й Полтавська. Де в чім відмінне становище було на правобережній Україні. Воно відріжнялося від становища на лівобережній тим, що тут після подій 1830—31 років російський уряд відчув загрозу з боку польського елемента, загрозу далеко реальнішу, ніж дворянська фронда лівобережних панів або мрії українських патріотів про козаччину та Гетьманщину. Цим і пояснюються ті заходи російського уряду в шкільній і церковній справі, про які вже говорено вище. Але не зразу наважився уряд на деякі кроки, які хоч до певної міри полегшували долю місцевої корінної української людности й підіймали її значіння в краю.

Статистичні дані з 1838 року показують, що населення трьох обширних губерній: київської, волинської й подільської складалося з таких груп: 4.200.000 творили селяни-українці, поголовно панська кріпаки; над ними стояла дворянська верства, поголовно польська, в

тий таким самим, як у Міцкевича, месіянізмом, з тою різницею, що в Костомарова месіяністична роль послужити визволенню всіх славянських народів замість Польщі відводиться Україні.

З усіх практичних намірів Кирило-Методіївських братчиків, наскільки можна бачити з їх плянів, найактуальніший характер мала боротьба проти кріпацтва. Цю боротьбу вони мали провадити шляхом безуниїної пропаганди в школі і в літературі, стараючися виховати нове покоління дворян в антикріпацькому дусі. Рівночасно вони вважали за потрібне негайно взятися за ширення просвіти в народніх масах, за видання популярних книжок і часописів і взагалі старатися підвести культуру широких народніх мас. Плянам українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за емансипацію закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був нанесений смертельний моральний удар у літературі, однаково, як в українській, так і в російській.

Царювання Миколи I (1825—1855) все пройшло під знаком тяжкої політичної реакції. Розпочавшись з жорстокого здушення повстання декабристів, воно відразу заповіло непримиренну ворожнечу до всяких ліберальних ідей. За основні принципи, що на них мала стояти вся російська державність, проголошено: православя, самодержавя й народність. Православя означало виключне панування одної православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусіла служити виключно піддержанню існуючого режиму. Самодержавя означало не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але також усунення громадянства від усякої участі в політичному житті, недопущення ніякої самоуправи й віддання цілого величезного державного апарату з усіма його складними господарчими функціями в руки бюрократії, вільної від усякої громадської контролю. Третій принцип державної системи — народність треба було розуміти в значінні панування самої-но великоруської народности й здушення національного партикуляризму всіх інших численних народів імперії. Це стояло в звязку з суворим централізмом, який впливав із ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру, з Петербургу, де сходилися нитки з усіх кінців імперії: найменша справа, яка виникала десь на місці, мусіла бути вирішена в столиці. Місцеві агенти влади, навіть на найвищих становищах генерал-губернаторів, мусіли про кожну дрібницю запитувати центральний уряд, а то й самого царя.

На зверхній вигляд ця кольосальна державна машина могла імпонувати своєю стрункістю, своїм, здавалось, правильним рухом, своїм зовнішнім порядком. Але евесь цей порядок держався на самому тільки страху перед карою, на самому механічному виконанні приписів. Найменша нагода укритися від контролю вела до страшних надужит. Та гловне було в тому, що вся ця система держалася на поневоленні широких народніх мас, які не переставали глухо хвилю-

числі 100.000 людей. Але серед них тільки третину творили дідичі, які володіли середньою або більшою земельною власністю, а величезна більшість (коло 65.000) належала до дрібної малоземельної або зовсім безземельної шляхти, яка служила в маєтках більших панів або орендувала у них маєтки. Шляхта по праву російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому й від військової служби. Міське населення в числі 341.000 в незначній частині складалося з українських міщан, а в більшості це були жиди. Вони тримали в своїх руках майже цілу дрібну й велику торгівлю по містах і містечках, орендували в дідичів корчми, млини, заводи, річні перевози, іноді й цілі маєтки, а багатші зпоміж жидів брали в оренду навіть маєтки з правом вимагати від селян панщину.

Хоча російський уряд у 1830 році й не зважився на такий крок, який зробив австрійський у 1846 році в Галичині, закликавши селян утихомирювати бунтуючих панів, однак його головнокомандувач військом фельдмаршал Остен-Сакен видав у травні 1831 року відозву до селян правобережної України, щоб вони доносили урядові на тих своїх панів, які приставали до повстання, а тих із панів, хто виступав із зброєю в руках, просто арештовували й віддавали до рук влади. При чім тут же було обіцяно, що селяни ніколи вже не повернуться під владу збунтованих панів. Ця відозва була читана по всіх церквах у краю, й народ із ентузіазмом відгукнувся на заклик уряду. Спроби польського повстання на терені України не мали ніякого успіху. Але по втихомирненні польського повстання ніхто й не подумав про виконання обіцянок Остен-Сакена.

Народні маси були доведені до крайнього ступня забитості й духової темноти. Не могло їм допомогти й своє православне духовенство, бо воно саме було мало освічене, принижене, вбоге й матеріально залежне від дідичів. Для народньої просвіти ніхто нічого не робив. Закриваючи давніші польські школи, уряд відкривав нові — російські, але й ці нові школи відкривано тільки задля дворянської молоді. Про київський університет було в урядовому документі заявлено, що він відкривається «для поляків південно-західнього краю».

Уряд розумів, що найпевнішим способом ослаблення в краю небезпечного для нього політично польського елемента було б поліпшення долі селянської української маси, яка перебувала в кріпацтві в польських дідичів. Але зважитися на якенебудь порушення святого принципу кріпацтва було для Миколи I найтяжче. Скоро по своєму вступі на престол у засіданні Державної Ради він заявив: «Я признаю, що в теперішній час всяка думка про увільнення селян була би злочинним замахом на загальний спокій і на добро держави». Зчасом цар Микола прийшов до переконання, що кріпацьку неволю селян треба якось скасувати; протягом цілого його тридцятьлітнього царювання безпереривно засідали одна за другою п'ять таємних комісій, які виробляли різні проекти селянської реформи. Але до кінця свого життя Микола I так і не зважився на якийсь практичний крок у напрямі скасування кріпацької неволі.

В 1838 році на посаду київського генерал-губернатора був призначений генерал Бібіков. Це був тип завзятого реакціонера, ворога всякої ліберальної думки, а в своїй адміністративній практиці яскравого сатрапа-самодура. Але це був чоловік розумний і енергійний. Він дуже скоро зрозумів ненормальність відносин у краю з погляду політичних інтересів російської держави й постарався дещо зробити для поліпшення правно-економічного становища селян-кріпаків. Суворими поліційними заходами приборкував він польські політичні аспірації, але щоб позбавити польський елемент у краю твердого ґрунту, вважав за потрібне щось зробити для українців-кріпаків. Бібіков насамперед звернув увагу на численну дрібну шляхту, котра особливо жорстоко пригнічувала селян, виступаючи як посередниця між дідами та їх кріпаками в ролі управителів, довірених, орендаторів, і котра в часі повстання давала зпоміж себе головний контингент озброєних повстанців. Ще перед призначенням Бібікова уряд наказав перевести ревізію прав на дворянство шляхти правобережної України. Бібіков енергійно взявся переводити цю ревізію й протягом 1840—45 років особлива комісія під його безпосереднім провідом виключила з дворянського стану 64.000 шляхтичів, які не могли документами довести своїх дворянських прав, і приписала їх або до селян (розуміється, вільних), або до міщан. Згодом, як каже Орест Левицький, ця колишня шляхта, примушена взятися до продуктивної праці над землею, майже вся злилася з корінною українською людністю, засвоївши її спосіб життя, мову й звичаї.

Далі Бібіков узявся до селян. В краю жила доволі численна категорія так званих скарбових селян. Це були ті селяни, що мешкали в маєтках, сконфіскованих у римо-католицьких монастирів або в дідичів, заміщаних в повстанні 1830 року. Ці маєтки звичайно віддавалися в оренду, здебільшого шляхтичам або жидам. Орендатори дуже жорстоко поводитися з селянами, старючися видушити з маєтків якомога більше доходу. Бібіков звернувся до уряду з меморандумом, де яскраво змалював тяжке становище скарбових селян у руках орендаторів і запропонував перевести цих селян на становище так званих селян «оброчних»: це означало, що селяни мали бути обложені певним регулярним податком на користь скарбу, а поза тим їм лишалася свобода провадити своє власне господарство на державних землях. Бібікову вдалося перевести цю реформу й таким робом хоч частина селян була увільнена фактично від кріпацької неволі. Ще важнішим його кроком було заведення в 1847 році так званих «інвентарних правил». Суть тих правил полягала в тому, що встановлювався певний порядок відбування панщини й точно зазначалося число днів, які селяни мали працювати на своїх дідичів; усія робота понад ці установлені дні дідичі мусіли оплачувати по затвердженій урядом таксі. Точно зазначався характер роботи чоловіків і жінок, при чому брався на увагу й вік селян. Панщизниля робота в свята строго заборонялася. Всякі натуральні побори на користь дідичів касувалися. Були зроблені обмеження дідичівської самоволі щодо селянських шлюбів, права здавати

селян у рекрути або засилати на Сибір. Панщизняні обов'язки були розкладені за місяцями цілого року й заборонено було переносити їх із зимових місяців на літні, або навпаки.

Розуміється, «інвентарні правила» не були ще увільненням селян від кріпацької неволі, але вони до певної міри охороняли особу й власність селянина від безконтрольної влади дідичів і справді трішки поліпшили селянське становище. Однак ці полегкості, що їх добився Бібіков для українських селян-кріпаків, були ослаблені зараз же після того, як Бібіков у 1852 році уступив із своєї посади й на його місце був призначений ліберальний князь Васильчиков. При ньому були видані «доповнення» до інвентарних правил, котрі паралізували самі правила. В результаті, як каже історик тих часів, «ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в цей час».

Наслідком цих хитань урядової політики в селянському питанні був дуже нервовий, тривожний настрій селян. То тут, то там виникали розрухи, які звичайно дуже суворо здушувало збройною силою. Великі непорозуміння викликали й самі інвентарні правила, зредаговані дуже неясно. Селяни толкували їх на свою користь, а дідичі на свою. Наслідком цього селяни дуже часто відмовлялися зовсім виконувати панщину. Дідичі кликали поліцію й військо, й непокірних дуже суворо карано. Новіший дослідник селянських розрухів на правобережній Україні нараховує 55 селянських бунтів за часи безпосередньо по заведенні інвентарних правил. Та найширші розрухи виникли весною 1855 року в середній Київщині, обхопивши 8 повітів, себто половиною губернії. Ці розрухи, які мають в українській історіографії вже цілу літературу, здобули собі назву «Київської козаччини 1855 року». Вони виникли саме в тій місцевості, де ще збереглися живі спомини про козаччину й про колишню свободу. Тому гасло повороту до «козаччини» падало тут на надзвичайно підхожий ґрунт.

Весною 1855 р. російський уряд із приводу війни з Францією й Туреччиною видав маніфест, де всі піддані держави закликалися добровільно ставати в ряди війська для оборони батьківщини. Деякі загальні й неясні вирази маніфесту, виданого очевидно малозрозумілою українським селянам російською мовою й урочисто прочитаного по всіх церквах, дали селянам підставу думати, що це їх усіх цар кличе записуватися в козаки і йти воювати. В деяких селах сами священники поясняли селянам, що вони мусять стати на оборону святої віри й батьківщини так, як колись предки їх, козаки. Селяни кинулися творити відділи, вимагали від священників, щоб вони приводили їх до присяги на вірну службу й записували в козаки. Розуміється, всяка робота на панів була покинута, бо селяни були певні, що запис у козаки робить їх вільними людьми. Коли в деяких селах священники почали казати, що селяни неввірно зрозуміли царський маніфест, що цар зовсім не думає про повернення всіх у козаки, то селяни били священників і казали, що ті ховають від них справжній царський маніфест, котрий усім дає волю. Для втихомирення розрухів були вислані військові відділи. Але селяни поставили їм опір. Тоді були прислані

сильніші військові відділи, опір селян був зломлений, і почалися жорстокі репресії. Тисячі селян, чоловіків і жінок, були вибиті на місці різками й кинуті в тюрму. Сотні пішли на заслання до Сибіру. Можна з певністю сказати, що спровокований народ заплатив за своє змагання до свободи потоками сліз і крові. Але бажана свобода вже наближалася. Її прискорила Кримська війна.

Д. Миллеръ, Превращеніе малорусской старшины въ дворянство, «Кіевск. Стар.» 1897, I—IV. Н. С (тороженко), Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вв., «Кіевск. Стар.» 1897, IV, VI, X—XII; його ж: Малороссійское ополченіе 1812 г., «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», кн. V, Київ 1891. И. Павловскій, Малороссійское козацье ополченіе въ 1812 г., «Кіевск. Ст.», 1906, IX і X; його ж: Малороссійскіе козацьи полки въ борьбѣ съ поляками въ 1831 г., «Труды Полт. Губерн. Учен. Архивн. Комиссіи», в. VII, Полтава 1909; його ж: Къ исторіи Малороссіи во время генераль-губернаторства кн. Н. Репнина, там же, в. I, Полтава 1905; його ж: Очеркъ дѣятельности малороссійскаго генераль-губернатора кн. А. Куракина (1802—1808), Полтава 1914. М. Свідзинський, До історії козащини 1812 р., «Наук. Збірник Харк. Наук.-дослідн. кат. іст. укр. культури», ч. 5, Харків 1927. В. Щербина, Доля козащини в Лівобережній Україні, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930. Вр. Дембіński, Тайна місія українця в Берліні в 1791, „Przegląd Polski“, т. 3, Kraków 1896. М. Грушевський, Тайна місія українця в Берліні 1791 року, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. IX, Львів 1896. В. Горленко, Къ исторіи южно-русскаго общества начала XIX ст., «Кіев. Стар.», 1893, I, а також у збірці «Южно-русскіе очерки и портреты», Київ 1898. А. Лазаревскій, Прѣжніе изыскатели малорусской старины, «Кіев. Стар.», 1894, XII, (Яків Маркович); 1895, II (Ол. Мартос). Н. Василенко, Къ исторіи малорусской историографіи и малорусскаго общественнаго строя, «Кіевск. Стар.» 1894, XI і XII. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923. А. Пыпинъ, Малорусскія этнографіи, Петербургъ, 1891. С. Єфремов, Історія українського письменства. Лейпціг 1924. Н. Петровъ, Очерки исторіи української літератури XIX стол., Київ 1884. Н. Дашкевичъ, Отзывъ о сочиненіи г. Петрова, «Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова», Петербургъ 1888. С. Єфремовъ Масонство на Україні, «Наше Мицуле», 1918 кн. 3. Ів. Рибаків, 1825 рік на Україні, «Україна», 1925, VI. О. Гермайзе, Рух декабристів і українство, там же; Т. Слабченко, До історії «Малороссійскаго Общества», там же. Д. Дорошенко, Князь М. Репнин і Д. Витиш-Каменський, «Праці Укр. Вис. Педаг. Ін-та ім. Драгоманова», т. I, Прага 1929. Ю. Оксман, Одеське «гіздо змови» 1825 року, «Прапор Марксизму», Харків 1928, т. I. В. Базилевич, Декабристи на Україні, Київ 1926. «Декабристи на Україні», Збірник під редакцією С. Єфремова, т. I, Київ 1926, т. II під редакцією Д. Вагалія, Київ 1930, Д. Багалій, Декабристи на Україні, Харків 1926. «Рух декабристів на Україні», Збірник під редакцією Д. Вагалія, Харків 1926. «Повстання декабристів на Україні», Збірник Наук.-Досл. катедри, Харків 1926. Л. Добровольський, Десятилітня (огляд наукової літератури про декабристів), «Ювілейний Збірник на пошану Д. Вагалія, Київ 1927. М. Мочуляський, Українська школа, Човини її появи в польській літературі, «Україна», 1917, кн. I—II. Л. Козлов-

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ПЕРЕД
КРИМСЬКОЮ ВІЙНОЮ. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 РОКУ.
ВІЙНА ПРоти КЛОПОМАЙСТВО. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇН-
ЦІ. ГАЛИЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ. СКАСУВАННЯ ПАН-
СЬКОЇ РЕФОРМИ. НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. 1848-Й РІК.
ПОСІДОВЦІ ВЗАСМИНИ З УКРАЇНОЮ НАД-
ДНІПР'ЯНСЬКОЮ:

Крах, який потерпіла Росія в Кримській війні, був крахом цілої державної системи царя Миколи I-го. Бюрократично-поліційне господарювання в краю не витримало того серйозного іспиту, яким була війна з коаліцією європейських держав. Росія виявилася дуже слабо підготовленою до війни. Не було майже ніякої комунікації. Інтендантура виявила свою повну нікчемність. Армія, вихована на бездушній, формальній дисципліні, билася хоробро, але була позбавлена доброго проводу й несла страшні жертви в боях. Технічне озброєння було відсталим у порівнянні з ворогами. Військові невдачі й страшні втрати в людях почали хвилювати громадянство. Цар Микола не виніс сорому за погром своєї армії й цілої системи — й отруївся. Престол перейшов у 1855 році до його сина Олександра II, вихованого в ліберальному дусі відомим російським поетом Жуковським. Російське громадянство з одушевленням вітало нового царя, сподіваючися від нього реформ і зм'ягчення суворого режиму попереднього царювання. І це зм'ягчення наступило якось само собою ще раніше, ніж уряд видав якісь нові розпорядки або закони. Преса заговорила мовою, якої вона не знала до цього часу, й голосно почала заявляти про потребу реформ. Оживилася література, люди взагалі стали сміливіше себе почувати й говорити. Олександр II скоро по своєму вступі на престол дав амністію членам Кирило-Методіївського Товариства, і всі видатніші діячі братства: Костомарів, Куліш, Білозерський і Шевченко зійшлись у Петербурзі, де був зорганізований на той час духовий центр українського національного руху.

Загальне піднесення руху, яке обхопило освічені круги в цілій Росії, торкнулося також і українського громадянства. Вся увага кращих представників українського громадянства була звернута на спо-

дівану емансипацію селян від кріпацької неволі. В порівнянні з проблемою кріпацтва відступали на другий план усі інші питання. Як російська, так і українська література працювали в тісному контакті між собою, що торкалося боротьби з кріпацтвом. Російські журналісти мстили українські поезії Шезченка, а великий російський письменник Тургенєв переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка-Вовчка, які були одним суцільним актом обвинувачення проти кріпацької неволі. Народ і його доля стають у центрі всіх помислів української інтелігенції, вже підготованої романтизмом до ідеалізації народу, як носія високих моральних основ життя. Кріпацтво уявляється, як велике соціальне зло, як найбільша несправедливість, яку треба чим швидше усунути. Ці ідеї лягають в основу цілого нового напрямку, який виявився однаково серед російського й серед українського громадянства й який трохи пізніше прийняв назву «народництва».

На Україні народництво прибрало яскравий національний відтінок. Для українських народників простий народ був носієм не тільки високих моральних прикмет, яких, мовляв, уже давно бракує освіченим класам, але також і єдиним представником української національності, — в протилежність зросійщеному панству. Тому то для українських народників наближення до народу, до його мови, до його поезії було разом і поворотом до своєї національності. Народники починають критично ставитися до своєї національної минуштини, до гетьманських часів, поскільки ті часи привели до поневолення народньої маси. В їх очах героями є лише ті козацькі провідники, які дійсно боролися за народню волю й яких за те зберегла в своїй пам'яті вдячна народня маса. Таким поборником демократичних і народололюбних ідеалів представлялося Запорожжя, про яке збереглося стільки народніх пісень і переказів. Народники поривають із історичною традицією української державности й національне відродження бачать у тому, щоб інтелігенція повернулася, як вони казали, до народу, засвоїла його мову, перейнялася його інтересами й ідеалами, віддала себе цілком на службу народнім інтересам.

Але покищо цей народ перебував у кріпацькій неволі, й тому вся енергія українських народників була звернута на те, щоб підготувати умови до скасування кріпацтва, щоб переконати уряд і громадянство в необхідності цього скасування. Разом ішла діяльна праця над тим, щоб підготувати літературу для народу, який мав стати вільним, розвинути народню українську мову до такого ступня, щоб вона могла стати знярядям просвіти й науки. Так само йшла праця над вивченням минулого й сучасного життя народніх мас, особливо щодо опублікування пам'яток усної поетичної творчости народу.

Духовим осередком українського національного руху й його новим народницьким змістом став спочатку Петербург. Тут засновується українська громада, головну роллю в якій грали Костомарів і Куліш. Багаті українські поміщики Тарновський і Галаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й організації видав-

ничого руху. В Петербурзі виходить ціла низка дуже важних українських видань: «Записки о Южной Руси» Куліша й його історичний роман «Чорна Рада», альманах «Хата», твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка-Вовчка, проповіді Гречулевича й багато інших. Після довгих безуспішних спроб добитися дозволу на видання українського журналу, В. Білозерському вдалося дістати в кінці 1860 року дозвіл на видання в Петербурзі українського місячника «Основа», який виходив протягом 1861—62 років, зробившись головним органом українського руху. На самій Україні також почали засновуватися «Громади» — в Полтаві, Чернігові, Харькові. В Києві повсталала в 1860 році спочатку студентська громада, а потім і загальна. Громади дбали про організацію українських шкіл, видання й розповсюдження українських книжок, улаштували українські театральні вистави, концерти, відчити і взагалі старалися поширити українську національну свідомість серед усіх кругів громадянства. Тоді звійшло в моду серед інтелігентної молоді ношення народньої одежі, як українського національного убрання, співання народніх пісень, уживання української мови в розмові. В Чернігові в 1861—63 роках виходив український тижневик «Чернігівський Листок» під редакцією поета-байкаря Л. Глібова. По всіх важніших українських містах почали виходити українські книжки, особливо підручники для народніх шкіл і взагалі для народнього читання. Головна увага українського громадянства була зосереджена по-первах біля справи увільнення селян із кріпацької неволі.

Вперше урядово заявив про селянську реформу сам цар Олександр II у Москві весною 1856 р.: приймаючи представників дворянства, цар сказав їм, що він не має наміру скасувати кріпацтво негайно, але вважає, що це треба зробити неминуче, бо краще скасувати кріпацтво зверху, ніж дочекатися до того часу, коли воно почне скасовуватися само собою знизу. І цар радив дворянам добре поміркувати над способом переведення реформи. Властиво практична підготовка реформи почалася з заснування в кінці 1856 р. спочатку таємного комітету, який мав вяснити питання про реформу «повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й пильно обмірковаюму наперед пляну». Уряд довго вагався, не знаючи, як узятися за діло. Він то дозволяв обмірковувати проекти реформи в пресі, то забороняв. У 1857 році дворяни литовських і білоруських губерній (Ковенської, Віленської й Городенської) звернулися до уряду з заявою, що вони готові покласти кінець кріпацьким відносинам шляхом добровільного порозуміння з селянами. Цар у своїм указі 20 листопада 1857 р. похвалив литовсько-білоруських поміщиків за їх бажання «увільнити селян від кріпацької залежності» й звелів заснувати в кожній із трьох губерній особливі комітети для обміркування програми реформи. По зразку цих комітетів почали організовуватися комітети й по інших губерніях, а на початку 1858 року таємний головний комітет був зроблений явним і вже отверто занявся підготовкою реформи. Літом 1858 року при Головному Комітеті була заснована

ській, Польські романтики української школи. «Голось Минушого», Москва 1913, кн. VII і VIII. L. Wasilewski, Seweryn Goszczyński, Poznań 1923. J. Treściak, Bohdan Zaleski, т. 1—3, Kraków 1911—1914. Ів. Франко, Антін Шашкевич, король балагулів, «Записки Наук, Тов. ім. Шевченка» т. 47, Львів 1902. Ол. Юровська, Куліш і Грабовський, «Україна», 1929, вересень. В. Гнатюк, М. Грабовський, і П. Куліш, «Записки истор.-філол. відд. Укр. Акад. Наук» т. XXI—XXII і XXIII, Київ 1928—29; його ж: Падура, Рилсєв і декабристи, там же, т. XVIII, Київ 1928. В. Щурат, Шевченко і поляки, «Записки Наук, Т-ва ім. Шевченка», т. 119—120, Львів 1917. Н. Стороженко, Кирило-Методієвське братство, «Кієв. Стар.», 1906, II. С. Єфремов, Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського братства, «Україна», 1924, кн. 1—2. П. Зайцев, «Книги битія», як документ і твір «Наше Минуле», 1918, кн. I. М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р., «Україна», 1925, кн. 1—2. О. Гермайзе, Куліш і Костомарів як члени Кирило-Методієвського братства. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, Київ 1925. С. Рихлік, Славянофілство кирилометодіївців, «Записки ніжинського ІНО», т. VI, Ніжин 1926. М. Возняк, Кирило-Методієвське братство, Львів 1921. М. Грушевський, Матеріали до історії Кирило-Методієвського братства, в «Збірнику пам'яті Шевченка», вид. Укр. Наук. Т-во, Київ 1916. О. Левицький, Тревожные годы. Очерк из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811—1812 гг., «Кієвск. Стар.», 1891, X і XI; 1895 XI і XII; його ж: О положенні крест'ян Юго-Западного краю во второй четверти XIX в., там же 1906, VII—VIII. И. Каманинъ, Послѣдніе годы самоуправленія Киева по Магдебургскому праву, там же, 1888, V, VIII, IX. В. Иконниковъ, Киевъ въ 1854—1855 гг., там же, 1904, IX—XII. В. Прокопович, Київська міліція, «Наше Минуле», 1918. І. П. Клебановскій, Къ исторіи польскаго возстанія въ Юго-Зап. краѣ въ 1831 г., «Кієвск. Стар.», 1905, VI. М. Ясинскій, Волненія крест'янъ кіевской губерніи въ 1855 г., «Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца», кн. IV, Київ 1890. П. Лебединцевъ, Записки о козащинѣ 1855 г., «Кієвск. Стар.», 1900, VII—VIII. Ст. Томашівський, Київська козащина 1855 року, Львів 1902. Л. Добровольскій, З київської козащини 1855 р., «Записки Іст. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук.», т. 20, Київ 1928. Н. Василенко, Крестьянскій вопросъ въ Юго-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей, «Беликая Реформа», т. IV, Москва 1911. М. Корнилович, Бібіковські інвентарі, «Український Архів», т. I, Київ 1926.

спеціальна Редакційна Комісія, яка занялася систематичним зводом усіх проектів, які вироблялися на провінції губерніяльними комітетами. До цієї комісії були закликані також два видатні українські діячі, поміщики Чернігівської губернії Василь Тарновський Григорій Галаган, які працювали в своєму губерніяльному комітеті й енергійно обстоювали інтереси селян.

Як у головному Комітеті, так і в редакційній Комісії розпочалася завзята боротьба між представниками двох напрямків: один обстоював інтереси поміщиків і намагався перевести реформу так, щоб селяни дістали як найменше землі й заплатили за неї поміщикам як найдорожче; другий обстоював інтереси селян. Спочатку головою редакційної комісії був генерал Ростовцев, щирий прихильник ліберальної реформи, яка мала наділити селян можливо більшим наділом землі. Йому дуже помагав міністр внутрішніх справ Мілютін. Але коли в початку 1860 року Ростовцев помер, цар на його місце призначив оборонця поміщицьких клясових інтересів графа Паніна, якому вдалося значно обтягти проект, виготовлений Ростовцевим. Вкінці реформа була опрацьована, прийнята Державною Радою й проголошена в формі царського маніфесту з 19 лютого 1861 року.

Увільнення селян із кріпацтва мало наступити не відразу, а ступнево, протягом двох років. Селяни діставали на свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за певний викуп, який мали сплачувати протягом 20 років. Розмір землі, яка припадала на кожну мужеську душу, був установлений різно, в залежності від якості землі й характеру господарства. З цього погляду губернії імперії були поділені на кілька груп, при чім українські губернії лівобережні й правобережні були виділені в особливі групи. Але розмір наділу землі взагалі був зменшений на 40%, на Чернігівщині на 25%, у Харківщині на 31%. Взагалі земля була оцінена дорожче від дійсної вартости й селяни переплатили принаймні на 45% більше, ніж мусіли б по справедливості заплатити. Розмір наділу на одну душу мужеського полу був установлений для українських губерній пересічно в $4\frac{1}{2}$ десятини (він хитався від $2\frac{3}{4}$ до 6 десятин). Ціла категорія селян так званих «дворових», тих, що були в свій час відірвані від хліборобської праці і взяті поміщиками для різних домашніх послуг, зовсім не одержали ніякої землі й повинні були записатися до міщанського стану. Взагалі селяни, хоча ставали особисто вільними, не діставали тої суми громадських прав, із яких користали інші верстви російського суспільства. Вони були поставлені під особливу опіку провінційальної адміністрації, були звязані в своїх рухах волею тієї сільської громади, до якої кожний був приписаний; нижчий сільський суд мав право карати селян різками, тимчасом як для інших громадян тілесна кара була скасована.

Селяни не були вдоволені з суті реформи й особливо з способу її переведення. По багатьох місцевостях Росії, в тім і на Україні вибухали розрухи й нерідко реформу доводилося здійснювати за допомогою військової сили. Не була зовсім удоволена з реформи й ра-

порядкуванню всіх славянських народів Росії, або, вживаючи вислову російського поета Пушкіна, стояли за те, щоб «усі славянські починки злилися в російському морі». На сторінках славянофільських, а потім і чисто консервативних видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діалект, і що нема ніякої потреби творити якусь окрему українську літературу; що просвіта українських народніх мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від загально-російського життя. Знов же таки з польського боку почув-лися голоси, що українці не мають підстав для самостійного національного розвитку, бо українці належать до польського племені й українська мова це тільки діалект мови польської; український національний рух ці польські публіцисти виставляли як наслідок чистеї сторонньої інтриги, спрямованої на шкоду польським інтересам, щоб ослабити польський елемент на правому березі Дніпра, який вони виставляли чисто польським краєм. Навіть жиди виступили проти українського руху, добачаючи в ньому небезпеку державного сепаратизму.

Український орган «Основа» енергійно відбивав ці атаки на всіх фронтах. Костомарів і Куліш у блискучих статтях боролись як із великоруським високодумством і нетерпимістю, вбачаючи в них темну спадщину старих московських часів, так із претензіями поляків до українських земель. Збиваючи закиди сепаратизму, редакція «Основи» формулувала українську національну програму в дуже скромних домаганнях свободи літературного розвитку й народньої школи та просвіти, підкреслюючи свою строгу державну лояльність і навіть брак яких би то не було політичних аспірацій. Костомарів переніс спір на сторінки загрянничного журналу «Колоколь», видаваного емігрантом Герценом у Лондоні; в своєму листі до редакції «Колокола» Костомарів так сформулував тодішні українські бажання: українці дякують цареві Олександрові II за його наміри увільнити кріпаків (лист був видрукований у «Колоколі» на початку 1860 року) й просять лише, щоб він визволив народ не тільки по імені, але щоб народ користувався перед законом рівними правами з дворянством, бо інакшої свободи уперта в своїх старих переконаннях Україна не розуміє. «Ми бажали би крім того, каже далі Костомарів, щоб уряд не тільки не перешкаджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоб він поміг нам у цій справі й видав розпорядок, щоб у школах, котрі, як він сам заявив, будуть заведені для нашого народу, викладано предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не урядовою російською, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої знання. Більше ми не будемо жадати й домагатися для себе властиво нічого, крім спільних із усією Росією бажань. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші славяни злучилися з нами в один союз, навіть під берлом російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів, а не всепожирливої татарсько-німецької московщини. В майбутньому славянському союзі, в який ми віримо й якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на

дикальніша частина інтелігенції. Та все-таки колишнє примітивне рабство було скасоване й перед освіченими кругами громадянства ставало тепер завдання поширити серед увільненої з кріпацтва сільської маси освіту, розвинути її політичний виднокруг, допомогти їй стати свідомими громадянами держави. Це було тим більше на часі, що уряд заповів реформи адміністрації, суду й запровадження земської й міської самоуправи. Головна увага була звернута на поширення серед народних мас освіти: на створення популярної літератури, на видання підручників та на організацію школи. На цьому полі за розмірно короткий час було чимало досягнуто. Куліш зорганізував у Петербурзі видавництво народніх книжок і шкільних підручників. Костомарів організував публичний збір грошей на цю мету. Почали організовувати школи; для дорослих улаштовувано освітні курси по неділях, через що й самі школи здобули загальну назву «вільних» шкіл. Їх улаштовували й по містах і по селах. Багато студентів пішли простими народніми учителями по селах, інші брали посади сільських писарів, знов же інші продавали по ярмарках книжки. Це був початок того «ходження в народ», яке пізніше прибрало характер соціал-революційної пропаганди. Але спочатку в діяльності цих студентів і взагалі інтелігентів, які відмовлялися від продовження своєї науки, від кар'єри, часом навіть поривали з своїми близькими, щоб віддати всі сили на служення народові, не було ніякої революційної мети, а тільки бажання піднести культурний рівень мас.

Однак провінціальна адміністрація, а часом і поміщики підозрювали до таких просвітителів. Особливо поміщики на Правобережжі з великим недовірям ставилися до культурно-просвітньої діяльності серед народу, до поширення українських популярних брошур і підручників. Вони засипали російську адміністрацію доносами на «хлопоманів», — так охрестили вони людей, які захоплювались інтересами «хлопів», обвинувачуючи їх у соціал-революційній пропаганді, й добилися, наприклад, того, що деякі українські книжки було заборонено продавати на правобережній Україні, тимчасом як вони вільно продавалися на лівому березі, в сусідніх полтавській і чернігівській губерніях.

Але культурний український рух скоро знайшов собі й ідейних противників. Спочатку російське громадянство й російська преса прихильно ставилися до української літератури й до українських національно-просвітніх змагань. Російські журнали обох головних напрямів, так званих «западників» і «славянофілів», охоче друкували на своїх сторінках твори українською мовою або статті в обороні прав української мови на самостійний літературний розвиток, розвідки з поля української історії або етнографії. В українцях вони бачили союзників і товаришів у ділі виборення емансипації для кріпацької маси. Але вже в 1861 році відносини почали мінятися. Розвиток української літератури й зріст української культурно-національної діяльності почав тривожити націоналістичні великоруські круги, які хоч і називали себе славянофілами, але фактично стояли за повне під-

всьому просторі, де народ говорить українською мовою, з захованням єдності, заснованої не на зрубній мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності й своєї власної користі». Цей нарис української програми гнічить Костомарів енергійною апострофою до росіян і поляків: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом!»

Українсько-російський і українсько-польський спори загострилися з того моменту, як поляки почали готуватися до повстання проти Росії, яке вибухло в 1863 році. Підготовка цього повстання, яка велася також і на правобережній Україні й мала своїм осередком Київ, сприяла між іншим появі одної громадської течії, яка значно зміцнила український рух. Я вже згадував про романтичне українофільство серед польської шляхти на Правобережжі й про так звану українську школу в польській літературі. З цього плятонічного українофільства виросла в кінці 50-х років течія, котра українське національне питання поставила й розв'язала для себе зовсім радикально, — просто покинувши польський національний табор і перейшовши до українського. Ця течія виникла серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині, яка вчилася в київським університеті. Вона мала своїх попередників і ідейних батьків у представниках літературної української школи, але ще більший вплив мали на неї демократичні й радикальні ідеї, які ширилися із-за кордону емісарами польських революційних організацій і які взагалі доходили на Україну з Західньої Європи. Вже скоро після поразки польського повстання 1830—31 років пролився серед польської шляхти на правому березі Дніпра своєрідний рух, який дістав назву «балагульства». Це була свого роду демократична реакція шляхти проти панської пихи магнатів, це був романтичний порив протесту проти умовних форм життя та перестарілих поглядів і понять; вона сполучувалася з ідеалізацією козащини, як ідеалу вільного демократичного ладу, й виявлялася в змаганні наслідувати простоту відносин селянського життя, в уживанні народньої української мови, в ношенні народньої одяжі, співанні народніх пісень і т. д. Балагули при всіх своїх крайностях і дивацтвах усе-таки будили думку про Україну, про якісь старі українські традиції. Під впливом соціал-революційних ідей, які приходили з заходу, в 50-х роках серед студентської молоді зпоміж шляхти виникла реакція проти балагульства в формі так званого хлопоманського руху. Хлопомани прийняли симпатії балагулів до українства, але вони осуджували піяцтво й розпущеність балагулів і вимагали поважного відношення до життя: вони говорили про потребу емансипації кріпацької маси, про демократизацію суспільних відносин та про активне служення народу, щоб загладити гріхи своїх батьків і ділів перед цим народом. Хлопомани в цьому зовсім сходилися з лівобережними народниками. Коли з початком 60-х років серед польської студентської молоді в Києві почалася активна підготовка повстання, хлопомани не хотіли брати в ньому участі, заявляючи, що це повстання не обіцяє нічого доброго українським народнім масам, бо ведеться під старими

недемократичними гаслами, що місце кожного справжнього сина місцевого краю — не в польському шляхетському таборі, а серед українського сільського люду, якому це повстання чуже й непотрібне. Коли спір дуже загострився, група хлопоманів під проводом Володимира Антоновича зробила сміливий крок, оповістила себе українцями, вийшла з польських студентських організацій і разом із студентами з лівого берегу заснувала окрему українську громаду. На заклики з польського боку в зраді і ренегатстві Антонович відповів на сторінках «Основи» своєю знаменитою «Сповіддю». Він заявив у ній, що шляхетичі-поляки, які живуть на Україні, мають перед судом своєї власної совісти тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейняти його інтересами, повернутися до народности, колись покинутої їх предками, і невсипущою працею та любов'ю по мірі сил спокутувати те зло, яке вони зробили народові, котрий виховав багато поколінь шляхетських кольтоністів і котрому ці кольтоністи за кров і піт платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідности, або ж залишитися в ролі ненависних народові зайдів-паразитів, висискувачів чужої праці, ворогів національного розвитку цього народу. Антонович заявив, що він для себе вибрав перший вихід і тому не боїться ніяких докорів, бо має чисте сумління: він вертається до народности своїх предків, із табору чужинців-висискувачів переходить у табор, який хоче працювати для добра українського народу. За прикладом Антоновича пішли не дуже численні представники шляхетської молоді, але це все були здебільшого дуже цінні одиниці, з котрих деякі згодом віддали великі заслуги українській літературі й політичному рухові; вистане назвати імена самого Антоновича, що став професором київського університету й знаменитим ученим, видатного лінгвіста Костя Михальчука, етнографа Бориса Познанського, економіста Тадея Рильського й цілий ряд інших.

Попервах російський уряд не звертав особливої уваги на зріст українського руху на початку 60-х років, гадаючи, що він ставить собі виключно літературні й культурно-просвітні завдання. Російська адміністрація навіть почала була видавати розпорядки й відозви до народу українською мовою, в інтересах зрозумілості для сільської маси. Кулішеві навіть було доручено перекласти закони про селянську реформу українською мовою, а в Києві коштом шкільної округи було видано кілька українських книжок для народних шкіл. Однак дуже скоро це толерантне відношення різко перемінилось. Вибух польського повстання дав російській реакційній пресі, на чолі якої стояв впливовий публіцист Катков, привід кричати, що за польським повстанням вибухне колись і українське, якщо уряд не вживе заздалегідь заходів; була пущена вигадка, ніби український рух повстав наслідком «польської інтриги» й вигаданий на те, щоб ослабити Росію. Почалася плянова кампанія проти українського культурного руху, проти шкіл і проти літератури, ведена як у Москві й Петербурзі, так і в Києві, Одесі та по інших містах. Російське суспільство обхопив вибух москвовського шовінізму, а, вислуговуючися перед урядом, різні укра-

дою Австрії в значно відмінних політичних умовах і на якій уже від кількох десятків років почалося національне відродження, в значній мірі під впливом українського письменства в Росії. Це була Галичина.

*

В кінці 1772 року Галичина перейшла під владу Австрії. Щоб заокруглити свої володіння на сході й забезпечити собі сполучення між Галичиною й Семигородом, Австрія в 1774 році приєднала до себе ще й північну частину Молдавського господарства з містами Чернівцями, Серетом і Сучавою, мотивуючи тим, що цей край колись належав до Галицького князівства. Справді, це було колишнє «Пониззя», яке лише в XIV ст. опинилося в руках молдавських господарів. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній своїй частині українським, а в південній мішаним українсько-румунським населенням. Молдавський господар протестував проти австрійської окупації, але його зверхник, султан турецький, дав у 1775 р. свою згоду, й молдавські протести нічого не помогли. Якийсь час Буковина управлялася військовою владою, а в 1786 р. її прилучено до Галичини, в злуці з якою вона перебувала до 1849 р., коли її відокремлено в особну провінцію.

Як Галичина, так і Буковина прийшли під владу Австрії в дуже занедбаному стані, як економічному, так і культурному. Виді верстви українського народу в Галичині були спольщені, на Буковині зрумунізовані. Уніяцьке духовенство в другій половині XVIII віку значно підупало й матеріально й духово. Нижче духовенство було темне й матеріально незабезпечене. Звичайним джерелом прожитку сільського священика був ґрунт двоспряжного селянина, та ще на цьому ґрунті сиділа вдова й діти попереднього священика. В деяких місцях священики повинні були робити панщину, і в 1777 році австрійський уряд мусів видати наказ, яким забороняв виганяти попів і дяків на панщину. Хоч уніяцьке духовенство, так само, як і народні маси, міцно держалося свого східного греко-католицького обряду, як одинокого заборона руцини, але навіть серед найбільш освічених і свідомих представників духовенства помітний був загальний упадок духу й зневіра. Австрійський уряд сам спостеріг тяжкий стан уніяцького духовенства і вжив заходів для поліпшення його долі. Насамперед він подбав за піднесення його освіти. Дві духовні семінарії для греко-католицького духовенства у Львові й Перемишлі, які існували ще за польських часів, давали дуже невисоку освіту. Австрійський уряд заснував у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари тз зв. «Vagbathum», семінарію для уніяцького духовенства, перенесену в 1784 р. до Львова, де вона стала генеральною семінарією для всіх греко-католиків Австро-Угорської держави. Поліпшено й матеріальне та правне становище духовенства, що дуже піднесло його дух і сприяло пробудженню ідейних змагань серед його кращих представників.

їнські перевертні й москвофіли старалися публічно доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови, засипали російську пресу ріжними наклепами й доносами на діячів українського руху. Все це збудило традиційну підозрілість і недовіря російської адміністрації й уряду до українського руху. Діяльність народників і хлопоманів на культурно-просвітньому полі викликала страх перед соціал-революційною пропагандою серед народу, а розвиток українського національного руху збудив примару українського сепаратизму. Російський уряд взагалі ніколи не вірив, що на Україні зникли змагання до автономії, до державного сепаратизму, й ніякі запевнення, що український рух має лише чисто літературні й просвітні цілі, його не заспокоювали. Вже літом 1862 р. уряд почав одержувати від провінціальної адміністрації донесення про розвиток української пропаганди не тільки серед селян і міщан, але й серед війська, й що метою цієї пропаганди є «відділення України від Росії». Це в звязку з постійним цькуванням з боку російської преси дуже стривожило уряд. Він розпочав репресії. Не помогли колективні заяви українців, наприклад, лист до редакції Катковського «Руссаго Вѣстника» з Києва, в кінці 1862 року, за підписом 21 громадянина з Антоновичем, Рильським, Житецьким, Чубинським на чолі, де автори рішуче протестували проти обвинувачення українських діячів у пропаганді державного сепаратизму України від Росії й заявляли, що їх одинокі змагання — це «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон». Та це не могло розвіяти підозріння уряду. В Києві, Харькові, Полтаві, Чернігові й на провінції були перераховані численні арешти серед української інтелігенції. Чернігівська й Полтавська громади були цілком розгромлені й найактивніші їх члени, так само, як і низка українських діячів у Києві та Харькові, після тюрми й слідства були заслані до далеких північних губерній Росії (П. Чубинський, Ол. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, Ст. Іс та інші); багато було вислано з місць їх побуту до других губерній, багатьох урядовців скинуто з посад або переведено на службу до інших міст. Кілька поміщиків або їх дітей інтерновано в їх маєтках без права виїздити. «Чернігівський Листок» припинено, всі недільні та інші школи з українським навчанням закрито. Цар вислав на Україну свого флігель-адютанта Мезенцева спеціально розслідувати справу «малоросійської пропаганди». Нарешті в 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр із заборонаю видавати українські книжки для школи й народнього читання, мотивуючи тим, що «не було, нема й бути не може ніякої української мови». Внаслідок цих репресій у розвитку українського руху настав певний «антракт», який затягнувся аж до початку 70-х років, коли рух знову був оживився. Неприятливі умови для розвитку українського національного руху в межах Росії змусили українських діячів звернути свої погляди на ту частину української території, яка перебувала під вла-

ченого абсолютизму. Йосиф II був одушевлений бажанням зробити як найбільше добра для своїх підданих. «Поняття Йосифа, каже один англійський історик, про соціальні й релігійні реформи, були настільки передові, що найсміливіші новатори Франції майже нічого не могли додати до них десять років пізніше». Але в своєму змаганні радикально реформувати життя своєї різноплеменної монархії Йосиф зовсім не рахувався ani з національними особливостями окремих народів, ani з їх традиціями та звичаями, в яких бачив лиш пересуду та забобони. Він скрізь заводив централізм в управі, а в обсягу культурного життя — панування німеччини, не рахуючися з місцевими мовами. Він закрив монастирі, а з їх майна утворив т. зв. «релігійний фонд» для добродійних цілей. Забороняв церковні процесії й паломництва, скасував усі привілеї при виплаті земельних податків, видав наказ про релігійну толеранцію, зреформував університети, надавши їм світський характер; але маючи на увазі лише добро своїх підданих, він узброїв проти себе всіх, хто звик до старого укладу життя, хто був привязаний до релігійних обрядів, до своїх національних особливостей, і в опозиції до цесаря-реформатора об'єдналися найріжнорідніші елементи населення й цілі краї. За місяць до своєї смерті (в лютому 1790 р.) Йосиф мусів узяти назад усі свої розпорядки, якими були скасовані старі установи в державі.

Але в житті української сільської маси Йосиф заслужив собі добру пам'ять. Заявивши весною 1781 року про свій намір «скасувати в цілій державі підданське невільництво й завести умірковане підданство», він видав у кінці року (спеціально для Галичини 5. IV. 1782 р.) свій знаменитий патент, який задержуючи ще панську юрисдикцію над селянами, давав селянам право женитися без дозволу пана й віддавати своїх дітей до ремесла або до школи, дозволяв їм шукати собі заробітку, де хто хотів, дістаючи відпущку від пана, яку той мусів дати безплатно. Ще перед виданням цього патенту панщина була обмежена законом до 30 днів. Далі пішли патенти, які ще більш облегчували становище селян, увільнюючи їх помалу від кріпацької залежності й від усяких докучливих податків та обов'язків. Був зреформований і поміщицький суд: хоча пани й залишилися суддями, але мали скласти для цього особливий іспит, а хто не склав іспиту, мусів утримувати своїм коштом особливого суддю, так зв. юстиціаря або мандатора. Сільські громади діставали право вибирати своїх «плені-потентів» — заступників на суді. Патентом із року 1785 наказано скласти катастер і, коли за 4 роки його закінчено, патент із року 1789 установив нове оподаткування по принципу, що ґрунт має служити хліборобові передовсім на його прожиток: тільки з того, що залишалось йому понад те, одну частину брала держава, а другу дідич. В процентовому відношенні це виглядало так, що 70% мало лишитися селянинові, 12% державі, а 18% дідичеві (як вартість пащини і всіх кріпацьких податків). Податок на державу мав стягати не пан, а вїйт, і передавав урядовцеві; коли взяти на увагу, що до того часу пани брали собі 80% прибутків селянина з

Взагалі австрійський уряд звернув серйозну увагу на становище шкільної справи в краю, особливо на народне шкільництво. Середня освіта в Галичині знаходилася цілком у руках монаших орденів — єзуїтського, василіянского й піярського, які мали в східній Галичині десяток середніх шкіл, де наука велася латинською й польською мовою. Австрія перемінила їх на державні гімназії з німецькою мовою навчання; тільки в 1815 році заведено було й науку польської мови. Число середніх шкіл почало зростати, а в 1808 році відкрито першу гімназію в Чернівцях на Буковині. Важніші були заходи на полі народного шкільництва, де як у Галичині, так і на Буковині панувала повна темрява. Вже в 1774 році заведено три роди народніх шкіл: 1) однокласові «парафіяльні», з наукою в рідній мові, 2) трикласові «тривільні» й 3) чотирикласові «нормальні» з наукою німецькою мовою. Як «рідна мова» була допущена й українська, властиво церковно-славянська з українською вимовою.

В кінці 1784 року у Львові засновано університет із чотирьох факультетів, із викладами німецькою, а на богословському відділі латинською мовою. Бажаючи швидче підготувати кадри освічених священиків і урядовців, австрійський уряд заснував у 1787 році у Львові провізоричний філософічний і богословський інститут спеціально для українських студентів, т. зв. «Studium Ruthenum», який проіснував до 1809 року. В цій інституті наука мала викладатися «руською», себто українською мовою того часу. На професорів інституту, який своїми викладами вповні відповідав університетському навчанню, покликано не тільки уроженців Галичини, але також і кількох русинів із Закарпаття. «Studium Ruthenum» мало велике значіння для культурного розвитку Галицької Русі, виховавши кадри освіченого духовенства, з якого вийшло чимало видатних учених і громадських діячів. На Буковині засновано спочатку в Сучаві духовну школу, перенесену в 1789 р. до Чернівців, у 1818 році цю школу скасовано й аж тільки в 1827 році засновано богословський лицей, який проіснував до 1875 р., коли в Чернівцях засновано німецький університет із трьох факультетів: філософічного, богословського й правничого.

Особливу увагу мусів австрійський уряд звернути на економічне становище краю й на соціальні відносини в ньому, головню на стан сільського населення. Пердовсім вирішив він зясувати маєткові відносини в краю, і вже в кінці 1772 року вийшов «патент» (наказ) про складення інвентарів, на основі яких патентом 1775 року заведено т. зв. рустикальний податок від землі. Ще раніше австрійський уряд скасував обовязок шляхти служити в політоному рушенні, замінивши його грошовою контрибуцією. Марія-Тереза патентом з 1775 року наказувала панам по людськи поводитися з «хлопами» й не вимагати від них більше понад те, що стояло в інвентарях. Але цей патент мав більше плятонічне значіння. За Марії-Терези все залишилося ще по старому: нова ера наступила за Йосифа II (1780—1790), яскравого представника так званого осві-

Та найбільший вплив на початок національного відродження українців в Австрії справили ідеї романтизму й славянського відродження, які ширилися серед чехів та поляків, і нарешті безпосередня знайомість із творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями. Піонерами національного відродження Галичини судилося стати трьом вихованцям львівської семінарії, так званій «руській трійці»: Маркіянові Шашкевичеві, Іванові Вагилевичеві й Якову Головацькому. Всі вони були діти священиків і сами стали священиками. Ще на шкільній лаві захопилися вони ідеєю відродження славянських народів і під впливом українського письменства в Росії задумали працювати над відродженням української народності в Галичині, бажаючи оперти його на духовому звязку з Україною наддніпрянською, з її багатонаціонально-історичною традицією. В 1837 році Шашкевич видав збірник «Русалка Дністрова», першу книжку в Галичині народною українською мовою. Ця книжка, дарма, що її скоро по виході уряд сконфіскував, зробила велике вражіння на молодь. Як писав пізніше Головацький, цю книжкою Шашкевич «запалив вогонь, котрий лише гробова персть загасити може, спас народ від загибелі й отворив очі кожному письменному чоловікові, в котрого лишилося ще незіпсоване руське серце, показав йому його положення й обовязки для народу й спосіб, як ті обовязки треба сповнити». Члени «Трійці» збирали народні пісні й публікували їх, писали статті до чеських, польських і німецьких часописів про життя й побут українського народу, стараючися викликати зацікавлення серед своїх і чужих. Піонерам національного відродження довелося працювати серед тяжких і несприятливих умов. В Австрії панувала з часів віденського конгресу загальна політична реакція. Поліція й цензура пильно стежили за кожною новою думкою й немилосердно нищили в самому зародку. Особливо підозріло ставилася влада до проявів національного пробудження серед славянських народів, додаючи в них загрозу для спокою й цілості держави. Тому то й «Русалка Дністрова» не могла поживитись у Львові й хоч вийшла аж у Будапешті, але була скоро по виході сконфіскована. Спеціально в Галичині уряд боявся польських конспірацій та польської революційної пропаганди, яка знаходила собі відгук серед української шкільної молоді. Саме українське громадянство, представлене на ті часи майже виключно духовенством, було строго консервативне; воно почувало вдячність до австрійського уряду за свою емансипацію й держалося дуже стримано супроти всяких нових і ліберальних ідей. Серед деяких представників старшого покоління, які хоч і любили свою галицьку «Русь», але не бачили виглядів на піднесення її з упадку власними силами, все більше вкорінювалася думка що єдиний порятунок для тої Русі — опертись на могутню Росію й, замість творити власне письменство й культуру на основі народної мови прийняти готову, розвинену мову російську з її багатим письменством. У цих поглядах їх зміцняли звязки з російськими вченими т. зв. славянофілівського напрямку, особ-

його господарства, залишаючи йому лише 20%, то легко зрозуміти, яку бурю незадоволення серед поміщицької верстви викликав цей патент. За ним пішов уже зовсім революційний патент про заміну всякої панщини грішми, але він не був уведений у життя, бо незабаром Йосиф II помер.

За його наступника Леопольда II (1790—92) наступила певна реакція. Проте, хоч Леопольд і не був таким щирим прихильником емансипації селян, як його брат, але все ж він був настільки ліберальний, щоб відхилити бажання поміщицької верстви — скасувати всі реформи Йосифа II й повернути старі порядки. Він тільки скасував патент про заміну панщини грішми, але наказував адміністрації стежити за тим, щоб шляхта не робила перепон селянам, які б хотіли за викуп увільнитися від панцизняних обов'язків. Та цар Леопольд скоро помер, а його син і наступник Франц II (1792—1835) зовсім занедбав справу селянської реформи. За його панування почалася справжня реакція на всіх полях суспільного життя. Тимчасом для Австрії наступили дуже тяжкі часи через постійні війни з Францією. Ці війни зовсім зруйнували народне господарство Австрії, яке було захитане ще з часів Семилітньої війни, й привели її до страшного банкрутства. Випущені в величезній кількості паперові гроші довели до знецінення австрійської валюти, що повело за собою руйну або банкрутство багатьох приватних людей і не дало змоги встановити якусь рівновагу в державних фінансах. При таких обставинах уряд не дуже поспішав і з селянською реформою, боячися нових економічних потрясень, і справа скасування панщини завмерла надовго. Економічне становище селян погіршилося від часу введення в 1821 році ґрунтового податку на основі нових інвентарів 1819 року, коли було допущено багато надужиття при означенні приналежності лісів і випасів; позалисуваних майже скрізь за ділками. З одного повстали безконечні процеси, при чому селяни покликалися на старі йосифинські інвентарі, а пани на інвентарі з 1819 року — й вигравали процеси. Багато сел було внаслідок цього зруйновано економічно.

Реформи за австрійських часів, хоча й проваджені бюрократичним способом і недоведені до кінця, підняли дух українського народу. Серед духовенства починають з'являтися люди, які вже свідомо виступають в обороні прав української народности, домагаються пошанування її мови в письменстві й житті. Серед них визначився Іван Могильницький, канонік перемиський, який обороняв права української мови в школі. Однак він, як і більшість освічених людей того часу, був прихильником старої книжної мови, хоча вже був знайомий із першими велико-українськими виданнями. Коло епископа Івана Снігурського в Перемішлі згуртувався в 20—30-х роках цілий ґурт учених і патріотично настроєних священиків: Йосиф Левицький, автор граматики української мови (1834); Йосип Лозинський, етнограф і фільольог, історик Антін Добрянський, Іван Лаврівський та інші.

дно з московським професором Погодіним, які прислали їм російські книжки, листувалися з ними й твердили їм про єдність усіх «руських» племен. Це був початок так званого москвофільства в Галичині, корінь якого лежав у зневірі у власні сили й захопленні примарою великої й потужної Росії, яка, мовляв, визволить і ущасливить усі славянські народи. При таких настроях галицького громадянства зусилля «руської трійці» збудити зацікавлення до своєї народности, спонукати до практичної праці на користь народніх мас, знаходили дуже небагато відгуку. Пашкевич зломився під тягарем несприятливих обставин і змер передчасно. За ним пішов і Вагилевич, зломившись моральною задовго до своєї смерті. Один Головацький виявив значну відпорність і встояв на життєвому шляху. Талановитий, етнограф, фільольог і добрий публіцист він виступив у 1847 році в одному німецькому журналі з гаряче написаною статтею, в якій змалював становище українського народу в Австрії й Росії, доклав галицькому суспільству за його байдужість до національної справи й накидав цілу програму, як піднести політичне, культурне й економічне становище українського народу в австрійській державі. Ця стаття зробила велике вражіння на галицьке громадянство, розворушила його й спонукала до певних заходів на літературно-громадському полі. Але перше, ніж ці заходи здійснилися, вибухла в Відні революція 1848 року й відкрила широке поле для політичної діяльности, перед тим строго забороненої.

Ще за кілька літ до революції оживилася в Галичині діяльність польських революціонерів, які під проводом генерала Мерославського почали підготовляти збройне повстання для відбудови польської держави. Австрійський уряд, щоб паралізувати діяльність революціонерів, став через своїх агентів нацьковувати селян на дідичів, і в 1846 році в західній Галичині коло Тарнова польські селяни кинулися бити своїх панів, які нібито йшли проти цесаря, що стояв за селян. У східній Галичині було тихо, але народ явно стояв за цесаря. Австрійська адміністрація оцінила ці настрої народу й спонукала уряд перевести остаточне скасування панщини, що й було проголошено патентом 16 квітня 1848 року. Основою реформи був викуп селянських ґрунтів державою, якій селяни мали сплачувати протягом 40 літ, починаючи з 1858 року, за те й дідичі звільнялися від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих — заступати їх у суді, допомагати в тяжких випадках і т. п. Наслідком реформи в східній Галичині повстало коло 375 тисяч вільних селянських господарств. Та при переведенні реформи не було вповнякване право володіння на ліси й випаси, й це опісля викликало нескінченні процеси й руйнувало селян. За дідичами залишені деякі феодалні привілеї, наприклад так зване право пропінатії — монополія на викурювання й продаж горілки та деякі інші, що на довгі часи залишилися джерелом ріжних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Та спочатку загальну увагу як уряду, так і суспільства заповнили революційні події, спершу в Угорщині, далі в столиці, в Відні, а далі майже по всій державі. Французька революція в лютому 1848 р. зразу розворушила всю Європу й відгукнулася дуже скоро й в Австрії. Вже в березні 1848 року Метерніх покинув владу й цісар мусів задовольнити виставлені мадярами домагання широкій автономії. Слідом за тим заворушилися чехи й предложили цісареві домагання злуки Чехії, Моравії й Шлезька в одну цілість, повного урівноправнення чехів із німцями в шкільництві та в адміністрації, скасування панщини, свободи друку, зібрань, релігії і т. д. Скликання німецького парламенту в Франкфуртї подало думку скликати славянський конгрес у Празі, який зійшовся 2. червня й на якому були заступлені всі славянські народи Австро-Угорщини. В Галичині розпочався рух спершу серед поляків. Молодь почала демонстрації за Польщу в межах 1772 року, й українські студенти брали участь у цих демонстраціях. Польська Рада Народова видала 19 квітня відозву до «braci Rusinów» закликаючи до згоди та до спільної праці. Але серед українського громадянства вже наростала реакція. Пропущення українців в адресі до цісаря й агресивність польської преси й громадянства прискорили рух українців до відокремлення й самостійної акції. Вже 19 квітня львівські русини подали до цісаря в імені українського народу петицію, де говорилося, що русини творять частину великого славянського народу, що вони — автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, що вони цінять свою народність і хочуть її зберегти; петиція прохала про заведення української мови в народніх і вищих школах, щоб закони видавано українською мовою й щоб урядовці її обов'язково знали, щоб зрівнане було духовенство всіх трьох обрядів (римо-католицького, греко-католицького й православногo) і щоб русинам були доступні всі уряди. 2 травня засновано «Головну Руську Раду», яка випустила програмову відозву — деклярацію, де говорилося, що русини галицькі належать до великого українського народу, який числить 15 мільонів, згадувалося про колишню самостійність і про колишні часи упадку та закликалось український народ до пробудження й до забезпечення собі кращої долі в межах проголошеної 25 квітня конституції. За почином Головної Ради по всіх більших містах у краю позасновано окружні ради, й рух перейшов на провінцію. Діяльність Головної Руської Ради зустріла неприхильне відношення з боку польської Головної Ради, яка домагалася, щоб русини виступали спільно з поляками. Вона спиралася на спольщену українську шляхту, яка складала окремий комітет і подавала від себе адреси до цісаря, де протестувала проти петиції 19 квітня й заявляла, що не хоче себе ні в чому відділяти від поляків. Для протиділання Головній Руській Раді зорганізовано 23 квітня «Руський Собор», а супроти заснованої першої газети українською мовою «Зоря Галицька» засновано газету «Дневник Руський». Коли поляки почали організувати свою національну гвардію, то й

русини стали творити свою гвардію — баталіони «руських стрільців».

Австрійський уряд поставився прихильно до домагань українців, котрі не пішли в своїх аспіраціях так далеко, як поляки, не виявляли сепаратистичних тенденцій і скрізь підкреслювали свою лояльність. Намісник Галичини граф Стадіон радив урядові спертися на українців, як на лояльному з політичного погляду елементі. Так завязався тимчасовий альянс українців із урядом, хоч він практично дав русинам дуже мало й зовсім не виправдав їх надій, пішли потім легенди про «австрійську інтригу» й про графа Стадіона, що ніби то «вигдавав русинів» у Галичині.

Українці теж узяли участь у Славянському Конгресі в Празі. Головна Руська Рада вислала туди своїх делегатів, які виступали на зїзді спільно в одній польсько-українській секції, де головою був поляк Кароль Лібельт, а заступником українець Григорій Гинилевич. Та в секції повстав антагонізм, українці домагалися проголошення поділу Галичини. За посередництвом чехів і росіянина — емігранта Бакуніна досягнуто компроміс: домагання автономії й самоуправи для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільна національна гвардія з відзнаками обох народностей, окремі народні й середні школи. Революційна буря перервала праці зїзду й він мусів 11 червня розійтись.

Тимчасом у Львові зійшовся «Собор руських учених» (19. жовтня 1848 р.) при участі 118 членів. Його метою було установити для української мови однакові форми, засувати різницю української мови від мови церковно-славянської, російської й польської й виробити правопис. На Соборі 23. жовтня виступив Головацький із своєю славнозвісною «Розправою о язичі кожноруськім і его нарічіях», де, йдучи за Шафариком, установляв поділ руської мови на три самостійні наріччя: українське, великоруське й білоруське. Собор ухвалив прийняти етимологічний правопис Михайла Максимовича, установити одну тайну граматику української мови, домагатися заведення української мови до всіх шкіл і підтримати домагання поділу Галичини на два окремі краї, польський і український. Ще літом 1848 року Головна Руська Рада проголосила заснування «Галицько-Руської Матиці» на зразок чеської та інших славянських «Матиць». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути огнищем письменства й просвіти рідною мовою. До своєї діяльності Галицько-Руська Матиця приступила аж у 1850 році. В кінці 1848 року цісарським декретом засновано у львівським університеті катедру української мови й літератури й призначено на неї Якова Головацького, який в січні 1849 р. розпочав свої виклади, а незабаром видав і граматику української мови. В листопаді 1848 р. прийшло до заворушень у Львові, і начальник австрійської залоги генерал Гамерштайн бомбардував місто. Взагалі становище в Австрії, в звязку з угорською революцією дуже загострилось. Але русини виявили велику лояльність до монархії, за що їх прозвано «тирольцями сходу». Вони зорганізували баталіони

для охорони угорської границі, незмінно запевняли про свою відданість династії й зверталися до цесаря не з домаганнями, а з вірнопідданчими петиціями.

10. липня 1848 року зійшовся перший австрійський парламент, у ньому на 383 послів було з Галичини 96 послів, із того 39 від українців (27 селян, 9 священників і 3 світських людей: один дідич, один учитель гімназії й колишній губернатор Галичини гр. Стадіон). Українські послы в парламенті поставили внесок поділу Галичини, підпертий петицією з 15.000 підписів, і ще кілька домагань національного характеру. Українські послы-селяни дуже енергійно виступили в справі панцизної реформи, домагаючись як найменшого викупу панам за свої ґрунти. Але вже 7 березня 1849 року парламент розпущено. В Австрії брала гору реакція, яка запанувала остаточно після того, як австрійський уряд за допомогою російського війська, присланого царем Миколою I, приборкав революцію на Угорщині. Конституцію 1848 року скасовано й уряд вернувся до давнішої системи централістично-бюрократичного правління. Літом 1851 р. розв'язалася «Головна Руська Рада» й Галичина заснула на ціле десятиліття. Розчарування в здобутках національного руху 1848—49 років ще більше зміцнило москвофільські настрої й сам Головацький швидко опинився в таборі прихильників російської мови й письменства в Галичині. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана «азбучна війна», що виринула в кінці 50-х років через проєкт австрійського уряду накинути русинам латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно повстало проти цього проєкту й оборонило свою славянську азбуку, хоч суперечки про те, чи вживати «кирилиці» чи «гражданки», провадилися й далі. Так само велася боротьба за чистоту греко-католицького обряду супроти замахів наблизити його до обрядів церкви римо-католицької. Як і в XVIII ст. уніяцьке духовенство твердо стояло за свій обряд, як за головне забороло своєї «руськості».

Нове оживлення в житті українського суспільства в Галичині почалося 1860 року під впливом загальних політичних подій. 20 жовтня 1860 року оголошено в Австрії нову конституцію, на основі якої заведено крайові сойми, які мали вибирати від себе делегатів до Державної Ради в Відні. 26 лютого 1861 року конституцію змінено в ліберальнішому дусі. Галицький сойм мав складатися з 150 послів. На перших виборах українці провели 49 своїх послів. У соймі зразу ж закипіла національна боротьба, яка потім не вгавала аж до самої світової війни й упадку Австро-Угорської монархії. Тому, що на польському боці була величезна більшість послів, всі домагання українців національно-політичного характеру відкидалися так само, як і домагання з обсягу національно-культурного життя. Приборкання польського повстання в Росії відбилосся на загостренні національного антагонізму і в Галичині. Представники старшого покоління, настроєні консервативно, почали від свого культурного москвофільства схиля-

тися до москвофільства політичного. Коли російський уряд, щоб успішніше боротися з польським елементом на Холмщині, почав заклихати туди на священицькі й учительські посади галичан і навіть уніятським єпископом у Холмі зроблено галичанина Михайла Куземського, сотні галицьких українців виїхали до Росії, й це зміцнило москвофільські настрої в Галичині, хоч значно ослабило культурні сили краю. Тимчасом Австрія була розбита в 1866 р. в війні з Прусією, й пішли чутки, що Росія забере Галичину. Це повело до отвертих проявів російської орієнтації. Цілий ряд видатніших галицьких діячів, які раніше стояли за відрубність українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність галицької Русі з Великою Росією: Яків Головацький, поет Іван Гушалеви́ч і талановитий популяризатор Іван Наумович, письменник Богдан Дідицький — усі стали на москвофільському становищі. Газета «Слово», заснована в 1861 році, яка раніше не мала виразно москвофільського характеру й навіть містила писання українців із Росії, тепер почала писати, що галицькі русини хочуть жити спільним культурним життям із Росією, що вони зрікаються своїх заяв із 1848 року і вважають себе за таких самих «русских», як і великоруси. Наумович у кінці 1866 р. проголосив це отверто з соймової трибуни. Одначе Росія Галичини не забрала, а Австрія перебудувала свій державний устрій на основі дуалізму з Угорщиною, давши своїм окремим історичним краям певну автономію. В Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків, як на більш вироблений культурно і політично елемент, і то до того більш льояльний із погляду на їх непримиренне становище супроти Росії після приборкання повстання 1863 р. Хоча формально в Галичині була проголошена рівноправність обох народностей, але фактично крайова управа була віддана в руки місцевої польської шляхти, в соймі через куріяльну систему виборів польським послам забезпечена величезна перевага; в школі від нижчої до університету польська мова дістала повні права й стала пануючою. Центр ваги в вирішенні міжнародних відносин був перенесений із Відня до Львова й галицьким українцям довелося провадити постійну й уперту соймову боротьбу за рівноправність на полі культурнім та економічнім. Ця боротьба, в якій справи формальні, питання мови, переважали над справами соціально-економічного характеру й яка не давала майже ніяких практичних наслідків для української сторони, почала розхолоджувати народні маси до участі в виборах і взагалі в парламентарському житті. Число українських послів у соймі і в віденському парламенті стало зменшуватися при кожних нових виборах: селяни віддавали свої голоси тим, хто вмів здобути їх зручною агітацією, а то й просто підкупом. Усе це вело до упадку політичного життя взагалі.

Для українців політична боротьба утруднювалася ще й тим, що від початку 60-х років галицько-українське громадянство фактично розбилося на два табори, які що далі, то завзятіше ворогували між собою. Як раз одночасно з поверненням конституційного ладу в дер-

жаві до Галичини докотилися хвилі українського національного руху на Наддніпрянщині. «Кобзар» Шевченка, твори Куліша, «Основа» та інші українські видання дійшли до Галичини й зробили величезне враження на галицьку молодь та викликали серед неї народницький рух, аналогічний до руху на Великій Україні. Почали засновуватися студентські громади, твори Шевченка переписувалися й ширилися в сотнях списків, повстала мода на народню пісню й одіжку, молодь почала записувати з уст народу пісні й казки, почалися спроби видання часописів народньою українською мовою й правописом, прийнятим на Україні, т. зв. кулішівкою («Мета», «Нива», та інші). Почалися й особисті зносини з українськими діячами в Росії — П. Кулішем, Ол. Кониським та іншими. Розпочалися гарячі змагання за мову, й прихильники національного розвитку на народній основі, прозвані народовцями, повели рішучу боротьбу проти заходів москвофілів (званих «твердими» або старо-русинами) змосковщити літературне і взагалі духове життя Галичини. Коли москвофіли опанували важніші культурні установи — Галицько-Руську Матицю, Ставропільський Інститут (колишнє Ставропільське братство) й Народній Дім, народовці заснували в 1868 році товариство «Просвіта», і взагалі кожен напрям почав творити свої власні паралельні заклади: клуби, товариства, органи преси й т. д. З того часу ціле суспільне життя Галичини проходило під знаком цього фатального роздвоєння на дві національні орієнтації, які одна одну взаємно поборювали на культурнім, а пізніше на політичнім полі.

Та хоч народовці, не вважаючи на те, що до них прилучилися деякі впливові діячі старшого покоління, наприклад посла до сойму Степан Качала та Юліян Лаврівський, були спочатку значно слабші від старорусинів, за котрими стояла вся вища церковна управа, однак розвиток національного руху в Галичині йшов невпинно вперед і мав певне значіння також і для українців наддніпрянських. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України наддніпрянської. В 1867 році при матеріальній допомозі українців російських засновано у Львові журнал «Правда», в якому писали П. Куліш, Ів. Нечуй-Левицький, Ол. Кониський, М. Драгоманів, Панас Мирний і ціла низка інших видатних письменників із України. На капітал, пожертвований українською поміщицею-патріоткою з Полтавщини, Єлисаветою Милорадовичкою, куплено у Львові друкарню й віддано до розпорядження заснованому в 1873 році «Товариству імені Шевченка». Участь російських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значіння: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, впливала на зміцнення поступових і демократичних течій серед галицького громадянства. І хоча в суспільно-політичних поглядах наддніпрянців і галичан скоро

дали себе чути певні різниці, зумовлені різницею обставин, у яких розвивалося громадське життя в Росії та в Австрії, проте ідейний вплив українців російських на галичан був дуже помітний і корисний для їх національного та політичного розвитку їх поза межі вузького провінціалізму й привчаючи до думки, що вони становлять частину одного великого українського народу.

На Буковині, яка хоч формально була до 1849 року злучена з Галичиною, але жила своїм окремим життям, революційні події 1848—49 років позначилися тільки революцією православних пошів проти деспотичного митрополита Миколи Гакмана та повстанням гуцулів у городах під проводом бувшого посла до парламенту Лукіяна Ковалюка. Коли зійшовся перший парламент у Відні, то з Буковини були обрані, крім одного посла-німця з Чернівців, самі селяни — 5 українців і 2 румуни. Та вони не відіграли ніякої особливої ролі в парламентському житті. Буковинським румунам, не вважаючи на протест українців, удалося добитися відділення Буковини від Галичини: 4 березня 1849 року цар Франц-Йосиф оповістив Буковину окремим коронним краєм. У царині культурного життя в краю панували нероздільно впливи німецькі, в церковному житті — румунські. Народ залишався фактично без школи, хоча на шкільну справу йшли величезні доходи з т. зв. релігійного фонду, який повстав ще за Йосифа II з секуляризованих монастирських маєтків. Становище школи поліпшилося, коли управу школами віддано до рук місцевій установі, православної буковинській консисторії (до р. 1850 вона належала від римо-католицької консисторії у Львові), а особливо коли в 1868 році держава взяла народне шкільництво в свої руки. Тоді число шкіл почало швидко зростати. Серед інтелігенції, головню духовенства, що ще не забуло своєї «руськості», панувало стихійне русофільство, та відгомін народовецького руху 60-х років долетів і до Буковини, де появилось кілька талановитих письменників, серед яких перше місце заняв Йосип Федькович «буковинський Шевченко», як його називали. Але ці письменники знаходили ще мало відгуку серед свого буковинського суспільства й мусіли прилучитися до літературного руху в Галичині, а Федькович навіть переселився був до Львова на становище редактора видань «Просвіти». Тільки в 1868 році повстало в Чернівцях перше українське товариство «Руська Бесіда», але й воно довго перебувало в руках москвофілів. В 1875 році відкрито в Чернівцях університет і в ньому зразу ж засновано кафедру української мови й літератури, яку заняв галицький народо-вець Гнат Ониськів.

Значно сильніший вплив і, здавалося, більші надії викликала революція 1848—49 років на Підкарпатській Русі. Ця маленька країна дала на переломі XVIII і XIX ст. ряд талановитих учених і письменників, із котрих деякі позаймали університетські кафедри не тільки у Львові, як ось Ів. Земанчик, А. Павлович, П. Лодій, але й у Росії (той таки Лодій, Ів. Орлай, Гр. Балудянський та інші). Але на місцеве життя це не мало впливу, хіба що піддержу-

вало русофільські настрої. Коли вибухла малярська революція, австрійський уряд знайшов собі проти неї опору в словаках і русинах. Серед останніх висунувся талановитий і енергійний діяч А до л ь ф Д о б р я н с ь к и й, який зумів zorganizувати своїх земляків і добитися від уряду невеликої автономії для Угорської Руси, а сам був призначений її намісником (наджупаном). Але Добрянський був переконаний прихильник культурної єдності з Росією, він заводив до діловодства в урядах і до шкіл не місцеву народню мову, а старе книжне «язичіє» і взагалі не вважав за потрібне спиратися на місцевий народній елемент. Через те його патріотичні реформи не пустили глибокого коріння в народній масі й, коли настала реакція, й Добрянський залишив своє становище намісника, а особливо коли маляри з початком 60-х років дістали в свої руки владу, то всі здобутки революційної доби були знищені. На Підкарпатській Русі запанувала малярщина, супроти якої місцевий руський елемент виявився зовсім слабким. Хоча серед підкарпатських русинів у 50-х роках розпочався деякий літературний рух (поет Ол. Духнович), але, маючи виключно церковний і вузько-консервативний характер, він не міг причинитися до піднесення звязків в народній масі. Зanedбана духово й економічно, відтята від звязків навіть із сусідньою Галичиною, Підкарпатська Русь була здана на поталу злиднів і духової темряви.

ЛІТЕРАТУРА

Ів. Стещенко, Українські шестидесятники, «Записки Українського Наукового Т-ва у Києві», т. III, Київ 1908. С. Єфремов, Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Антоновича, «Записки Іст.-Філол. відділу Укр. Акад. Наук», т. V, Київ 1924. М. Драгоманов, Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії, Женева 1877, також «Громада», т. 2, Женева 1878; його ж: Историческая Польша и великорусская демократія, Женева 1881. І. Житецький, Київська Громада за 60-х років, «Україна», 1927. І. М. Гніп, Політичний рух на Україні в 1860-х роках, І. Полтавська Громада. Харків 1930. Ф. Савченко, Заборона українства 1876 року (розділ III, 1. 2). Київ 1930. И. Оди́нець (П. Єфименко), Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ, «Кіевск. Стар.», 1906, VII, VIII. Л. Струнина, Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ, там же, 1898, VI. А. Миловидов, Недільні школи на Чернигівщині 1860 р., збірник «Чернигів і північне лівобережжя», Київ 1928. В. Граховецький, Перші недільні школи на Полтавщині, «Україна», 1928. IV. W. Lipiński, Szlachta na Ukrainie, I. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego, Kraków, 1909. М. Костомаров, Науково-публіцистичні й полемічні писання, Київ 1928. В. Антонович, Твори, т. I, Київ 1932. Збірка «Велика реформа» вид. І. Ситина, тт. V—VI, Москва 1911. Г. Джаншієв, Изъ эпохи великихъ реформъ. Петербургъ 1898. Н. Семеновъ, Освобождение крестьянъ въ царствование Александра II, Петербургъ 1889—92. П. Милюковъ, Крестьяне въ Россіи, Энциклопед. словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVI, Петербургъ 1895. Н. Василенко, Первые шаги по введению положеній 19 февраля 1861 г. въ Черниговской губерніи, «Кіевская Старина», 1901, кн. 3, 4 і 11. О. Воропановъ, Кре-

стьянська реформа в Юго-Западномъ краѣ, «Вѣстникъ Европы», 1900, кн. VIII.
Ів. Левицький, Погляд на розвиток низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій руського народнього шкільництва в рр. 1801—1825, «Збірн. Істор. Фільол. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. V, Львів 1902.
А. Андрохович, Львівське „Studium Ruthenum“, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», тт. 132, 146 і 150, Львів 1922—1929; його ж: Ів. Лаврівський, один із піонерів українського відродження в Галичині, там же, т. 128, Львів 1919.
Ю. Желехівський, Юанъ Сітгурскій, его жизнь и дѣятельность, Львів 1894. О.м. Огоневський, Історія літератури рускою, т. II, ч. I, Львів 1889.
М. Тершаковець, Галицько-руське літературне відродження, Львів 1908.
М. Возняк, Епізоди культурних зносин галицької й російської України в I-її половині XIX в., «Записки Укр. Наук. Тов. в Києві», т. XIII, Київ 1914. Е. Тишинська, Погодін і Зубрицький, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 110, Львів 1913. К. Студинський, Вступні розвідки до публікацій: 1) Кореспонденція Я. Головацького, «Збірник Філ. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка», т. VIII—IX, Львів 1905; 2) Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в рр. 1831—1845, «Записки Наук. Т-ва ім. Ш.» тт. 80 і 82, Львів 1907—1908; 3) Львівська духов. семінарія в часах М. Шашкевича, «Збірн. Фільол. Секції Н. Т. ім. Ш.», тт. XVII—XVIII, Львів 1916; 4) Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1797—1857 рр., «Укр.-руськ. Архів», т. XIII—XIV, Львів 1920.
Ів. Франко, Панщина та її скасування р. 1848 в Галичині, Львів 1913.
В. Щурат, На досвітку нової доби, Львів 1919. Ю. Левицький, 1 і 2 падоліста 1848 року у Львові, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 25, Львів 1898. Ів. Франко, Причинки до історії 1848 р., там же, т. 88, Львів 1909.
М. Возняк, До історії української наукової й просвітної організації в Галичині 1848 р., там же, т. 110, Львів 1912. Ів. Врик, Славянський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа, там же, т. 129. Ів. Кревецький, Спроби організованя руських національних гвардій у Галичині 1848—49, там же, т. 113, Львів 1913; його ж: Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччі 1848—49 р., там же, т. 53, Львів 1904; його ж: Руська самооборона на галицько-угорським пограниччі 1848—49 р., там же, т. 107, Львів 1912; його ж: Справа поділу Галичини в рр. 1846—50, там же, тт. 93, 94, 95, 97, Львів 1910.
Ів. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., «Укр.-руськ. Архів», т. VII, Львів 1912. О.ст. Терлецький, Галицько-руське письменство 1848—65 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицькоруської інтелігенції, Львів 1903; його ж: Москвофіли й народовці в 70-х роках, Львів 1902. М. Драгоманов, Літературно-суспільні партії в Галичині (до р. 1880), Львів 1904.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ 70-Х РОКІВ. УКАЗ 18 ТРАВНЯ 1876 РОКУ.
80-ТІ РОКИ. РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ. РЕВІСЛЮ-
ЦІЯ 1905—6 РОКІВ І УКРАЇНСТВО. УСПІХИ УКРАЇНСЬКОГО НА-
ЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В АВСТРО-УГОРЩИНІ. УКРАЇНСТВО НА
ПОРОЗІ СВІТОВИХ ПОДІЙ.

Український національний рух у Росії, що здавався таким сильним і мгнонадійним на початку 60-х років XIX ст., не пустив одначе глибшого коріння серед українського громадянства, а тим більше серед народніх мас. Українське панство, яке ще в 20—30-х роках у значній мірі зберігало національно-історичні традиції й будувало на них свої претензії до упривілейованого й провідного значіння в краю — під впливом із одного боку задоволення своїх станових домагань (після закону 1835 року), а з другого під впливом загальної політичної реакції в Росії, позбулося потроху свого українофільства й тільки окремі одиниці зпоміж українських панів піддержували національний рух 60—70-х років (Гр. Галаган, Б. Тарновський, Є. Милорадовичка). Радикально-народницькі гасла, під якими розвивався український рух із кінця 50-х років, залякували й відштовхували від нього українське дворянство. Правда, й далі зпосеред української дворянсько-поміщицької верстви виходили гарячі прихильники національного руху, які грали в ньому провідну ролю, але вони майже всі поривали з своєю верствою, стаючи в ряди декларованої інтелігенції; дворянство ж, яке кляса, не тільки ставало осторонь від українства, але де-далі, щораз більше займало до нього неприхильне становище. Українське православне духовенство, зберігаючи більше звязку з народом особливо на Правобережжі, й даючи зпоміж себе значні кадри української свідомої національної інтелігенції, було занадто звязане повною залежністю від свого духовного начальства й матеріальною незабезпеченістю, щоб грати якусь самостійну ролю в громадському житті. Позбавлене, за малими вцімками, піддержки з боку найвпливовішої й заможної поміщицької верстви, українство мусіло триматися далі зусиллями самої декларованої інтелігенції, яка виходила зпоміж збіднілого дворянства, духовенства, навіть селянства й міщанства й яка через відсутність у Росії політичної свободи й вільного громадського життя не

могла мати великого впливу й значіння. Ця інтелігенція складалася з учителів, урядовців, представників вільних професій, і людей хоч трохи незалежних службово або матеріально серед неї було дуже мало. Цим пояснюється певна слаба відпорність українського руху супроти урядових утисків і репресій, які стали падати на нього вже з 1862 року.

Коли на лівобережній і степовій Україні (Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині й Херсонщині) заведено після 1864 року земське самоврядування, то завдяки цензовій системі виборів до земських органів перейшли представники дворянства, що вже проходило, як ми бачили, до українства, й темного, несвідомого селянства. А до муніципій, після заведення в 1870 році міського самоврядування, перейшли представники зросійщеної міської буржуазії й несвідомого дрібного міщанства. Заступатися за українські національні інтереси не було властиво кому, а тимчасом і земства, й міські управи дістали великий вплив на таку важну галузь культурного життя, як шкільництво й бібліотечна справа. Тільки трохи згодом і то з великими зусиллями почала пробиватись українська течія в земствах та муніципіях.

З поширенням у цілій Росії в 60-х роках космополітичних і соціал-революційних ідей українська молодь також попадала під їх вплив і відривалася від свого ґрунту. Тимчасом як ці ідеї в більш-менш прихованій (з огляду на цензуру) формі устами талановитих і впливових письменників проповідувалися з сторінок численних російських журналів, українці не мали органів друку, які б обороняли українські позиції й пропагували українську національну ідею. Коли повстали в Росії нелегальні революційні партії («Земля і Воля», «Народні Воля», та інші), то багато активних і ідейних українців, особливо зпосеред молоді, ставали в ряди цих партій і гинули в боротьбі з російським урядом, вірячи, що загальна політична свобода в Росії, сама собою принесе визволення й для українського народу (Д. Лизогуб, Дебаторій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желябов та інші). В порівнанні з широкими політичними й соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постулати здавалися занадто скромними й вузькими й не могли імпресувати молоді: вона де-далі, все більше захоплювалася космополітичними, але по суті лише всеросійськими, а не всесхідськими змаганнями, і в її очах українська мова та література стали не більше, як засобом для легшої пропаганди революційних та соціалістичних ідей (у чисто великоруському трактуванні) серед українського народу.

Знов же таки й поширення освіти, яка хоч і ставала з часом цюраз приступнішою, але мала чисто російський характер; далі — загальна військова служба (заведена в 1874 р.), яка всю мужеську молодь послідовно рік за роком переводила через московську казарму до того ж рекрутів-українців висилали відбувати службу поза межами України, а стаціоновані на Україні війська комплектувалися ви-

ключно з москалів); поширення російської преси й літератури, при повній відсутності, через заборо­ну, друкованого слова українського, — все це допомагало обрусінню. Російська школа, абсолютно чужа не тільки мовою, але й духом для української дитини, офіційна церква, зроблена знаряддям русифікації; касарня, фабрика, залізниця. — всі ці установи, які тісно спліталися з народнім життям і впливали на нього, були могутніми засобами масової русифікації, супроти якої зусилля української інтелігенції, позбавленої такої могутньої зброї, як друковане слово, й на кожному кроці пильно стереженої поліцією, були занадто слабкі. Український рух не міг угнати­ся за життям, з його широкими інтересами й потребами, й тривав із ним звязок. Українство вже в половині 60-х років обернулося в літературно-інтелігентську течію, позбавлену впливів у земстві, в міському самоврядуванні, в пресі — одиноких чинниках, де в умовах російської дійсності виявлялося легально громадське життя. Аполітичність і культурництво, якими свідомо обмежували себе українські діячі часів «Основи» (Костомарів, Куліш, Ангонович, Житецький), тепер мстилися на українському руху, відглядаючи від нього активніші елементи й ставлячи його поза реальними громадським та політичним життям.

Одначе й зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух таїв у собі величезну потенціально силу, про що свідчив той успіх, який мало українське слово, українська книжка, як тільки вони досягли української маси, й те вражіння, яке робили українська пропаганда. навіть коли вона служила зовсім іншим цілям (наприклад відома Чигиринська справа, де революціонер Я. Стефанович підбури­в цілі села, користуючися українським словом і споминами про козацькі часи). «Кобзар» Шевченка, поскільки він доходив до читачів із народу, робив величезне вражіння і в багатьох розбуджував національну свідомість та на­вертав на шлях активної діяльності в українському дусі. Трохи згодом таке саме вражіння справляв український театр. Не менше вражіння справляло вільне українське слово закордонних видань, поскільки воно долітало на Україну. Навіть у нйягяжчі роки реакції, коли замовкали майже всі прояви українського життя, й воно ледве жевріло під гнітом утисків і заборон, не припинявся постійний приплив свіжих сил у ряди борців за національне визволення, й кадри цих борців постачали всі верстви українського суспільства: від українського панства, нащадків старих українських родів, до простих селян і робітників. І що було особливо знаменним — ці останні чим далі, то все більше давали відданих борців за українську справу. Як тільки хоч трохи слабували зовнішні утиски, український рух прокидався з новою силою: на дні душі українського народу дримали якісь укріті сили, приспані віковим лихоліттям, і досить було першої можливості, щоб вони прокинулись. Костомарів мав рацію, коли писав до московського славянофіла Аксакова, автор гарної на свій час розвідки про українські ярмарки, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ: вони не підозрівають, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця

дирити Виговський Дорошенко й Мазепа — й прокинеться, коли настане слушний час». Що це було дійсно так, покаже нам історія українського руху, котрий після кожного вимушеного «антракту» оживав новою й усе більшою силою, аж поки не спалахнув широким полум'ям вогняного національного відродження в 1917 році.

На початку 70-х років зосередилися й зміцніли в Києві значні українські інтелектуальні сили, й він зробився з цього часу головним осередком українського руху. Київська Громада обєднала в собі ряд блискучих талантів на всіх полях культурного й громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформулювати наново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу. Доволі назвати імена Антоновича, Драгоманова, Житецького, Чубинського, Михальчука, Лисенка, Вовка, Русова, Старицького, Нечуя-Левицького, щоб побачити, що це було виймково цінне сполучення видатних культурних і громадських діячів, біля яких стояв цілий ряд молодших талановитих сил. З кругів Громади вийшла ініціатива до створення українського наукового товариства під офіційною фірмою «Піденно-Західньої Філії Російського Географічного Товариства» (засноване в 1873 р.). Товариство зорганізувало наукові сили з усіх частин української землі й поведло енергійну роботу наукового дослідження української етнографії, словесности, історії, мови й економічного життя. З кругів цього товариства вийшли такі похвальні видання, як збірка історичних пісень українського народу Антоновича й Драгоманова (1874—75), збірки казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, монументальна праця Чубинського з етнографії Правобережжя і ціла низка інших. Коли результати української наукової праці були задемонстровані на археологічному конгресі в Києві 1874 року, вони здивували весь учений європейський світ і заімпонували йому своєю солідністю й своїм розмахом. У Києві за короткий час, завдяки деякому послабленню цензури, розвинулося видання українських книжок; поруч наукових праць, белетристики, поезій виходили цілі серії прекрасних популярних брошур для народу. Талановитий композитор М. Лисенко почав розробляти українську музику й створив українську національну оперу. Громада придбала собі газету «Київській Телеграфъ», яка зробилася органом української думки. Були навязані живі зносини з іншими громадами, із яких найактивнішою була Одеська, з Галичиною та Буковиною. Політична думка київської Громади йшла по лінії федеративного устрою Росії з широкою автономією для України, навязуючи таким способом до традиції Кирило-Методіївського братства. В своїх суспільних поглядах Громада стояла на досить радикальному становищі, а деякі її члени схилилися до соціалізму. Ще радикальнішою з цього погляду була громада в Одесі. Як київські, так і одеські громадяни мали зносини з російськими революційними партіями.

Розвиток українського руху стривожив уряд, котрий добачав у ньому новий прояв політичного сепаратизму України, й місцеві ре-

акційні круги, котрі боялися соціально-революційної пропаганди, в якій вони підозрівали українських діячів. Уже в кінці 1874 року до уряду було надіслано з Києва цілий меморандум, де українців обвинувачувано в тому, що вони хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі». Помішник куратора київської шкільної округи Михайло Юзефович, полтавський поміщик, імовірний автор цього меморандуму, почав домагатися закриття київської філії «Географічного Товариства» й засипав петербурзький уряд новими доносами на український рух. Нарешті цар Олександр II наказав у серпні 1875 року створити спеціальну комісію з міністрів внутрішніх справ і народної освіти, обер-прокурора Синоду, начальника жандармерії й Юзефовича «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія прийшла до висновку, що «допустити окрему літературу на простонароднім українським нарідчч значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії». Через те комісія вирішила закрити «Південно-західний відділ Географічного Товариства» в Києві, припинити видання «Кієвскаго Телеграфа» і вжити персональних репресій проти окремих українських діячів. Увінчував ці заходи таємний наказ, підписаний Олександром II за кордоном, у Емсі, 18 травня 1876 року про абсолютну заборону українського письменства. Заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до нот, виставляти українські театральні пєси й виконувати прилюдно українські пісні. Рівночасно комісія вирішила піддержувати матеріально москвофільський рух у Галичині, видаючи таємні субсидії москвофільським виданням, які особливо завзято боролися з українським рухом.

М. Драгоманову, якого зараз же звільнено з київського університету, й кільком іншим українським діячам (Вовкові, Зіберові, Подолінському) довелося емігрувати за кордон. Київська Громада дала Драгоманову доручення заснувати за кордоном журнал, який би служив вільною українською трибуною й відстоював інтереси українського народу перед міжнароднім форумом. Заразом значна частина українських письменників перенесла друк своїх творів до Галичини. Наказ 1876 року не вбив ані української національної думки, ані української літератури, але він, у звязку з загальною реакцією, якою уряд відповідав на терористичну діяльність російських революціонерів, своє діло зробив. Політична активність українських громад дуже впала. В той час, як Драгоманів розвинув у Женеві дуже енергійну діяльність, випускаючи журнал «Громада» й низку українських книг та брошур в соціалістичному й революційному дусі, українці в Росії, зневірившись в успіху політичної боротьби, почали знову схилитися до аполітизму й до чисто культурної роботи в національному дусі. Драгоманів залишився на якийсь час відірваний від українського життя в Росії й звернув головну увагу на українську справу в Галичині, завязуючи звязки з тамошньою молоддю. Патріарх українського руху Костомарів виступив із низкою статей у російських журналах із дум-

кою «примирити з українством уряд», доводячи йому нешкідливість українського руху, який, мовляв, має виключно народо-просвітні цілі а самих українців переконуючи в тому, що вони повинні обмежитися літературою для хатнього вжитку» та, замість писати повісті й драми з життя інтелігенції, або перекладати класиків на українську мову, складати лише підручники та популярні книжки для народу. Певна річ, що Костомарів не переконав ані уряд, який по старому дивився в корінь справи й не вірив, що українці не сепаратисти, ані українського громадянства, яке, використовуючи тимчасове полегшення цензури з 1880 року, знову розвинуло було літературно-видавничий рух. Одначе глуха реакція, що почалася після збавства Олександра II, привела до запанування думки про потребу покищо звернути всі сили на культурну працю, на створення наукових підстав українознавства в обсягу історії, археології, етнографії, мови, історії письменства й мистецтва; осередком цієї наукової праці став місячник «Кіевская Старина», заснований у 1882 році. Крім того наукова праця, звичайно російською мовою, велася в низці офіційних наукових товариств у Києві, Харькові й Одесі, що були в українських руках і свою діяльність присвятили головню українознавству.

Доба 80-х років і першої половини 90-х була мабуть найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX віку. Але й вона не була безплідною: за цей час виконано велику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки вже в національній формі. Саме в цей час виступає на літературну арену ряд молодих сил, яким незабаром судилося стати окрасою українського письменства: Б. Грінченко, В. Самійленко, В. Леонтович, М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Кримський та інші. В найбільш, здавалось, безпросвітні часи яскравим світлом блищить енергійна діяльність на громадському й літературному полі Ол. Кониського, Т. Зиньківського й Б. Грінченка. В умовах строгої конспірації, непомітно для уряду й оку, кермує українським рухом досвідчена рука В. Антоновича. Відновляються звязки з Драгомановим, і його різка критика аполітичності російських українців та їх ухилів у бік формального націоналізму вносить корисний фермент у розвиток української політичної думки, будить її, не дає застоюватись. В особі власника цукрарень Василя Смирненка, сина селянина з Київщини, українська ультурна праця знайшла собі щедрою мецената. Таким же меценатом явився трохи пізніше поміщик із Херсонщини Євген Чикаленко. Обидва вони піддержували щедрою допомогою українські видання й обариства як у Росії, так і в Галичині. Найзнаменнішим, може, явищем українського життя 80-х років був несподівано блискучий розвиток українського театру, створеного на початку 80-х років М. Кропивницьким. Маючи в собі першорядні артистичні сили, такі, як сам Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, Оп. Саксаганський, в. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська та інші, трупа Кропивницького здобула українському театрові всеросійську славу, а, розпавшися опісля на десятки труп, стала важним чинником для про-

будження національного почуття в широких кругах громадянства. Обмежувана й переслідувана в Росії, українська політична думка розвивається в Галичині, де її органами являються видавані коштом українців із Росії та при їх найближчій участі журнали «Зоря», «Правда», «Життя і Слово», «Народ», та інші. Тут обмірковується важливіше питання українського життя й викристалізовується національна ідеологія. Українці російські беруть участь у галицькому житті і впливають на його розвиток: із одного боку В. Антонович і Ол. Кониський, з другого М. Драгоманів кермують цілими течіями духового й політичного життя галицьких українців. Від 1894 року новозасновану кафедру української історії у Львові займає молодий київський учений М. Грушевський, і його приїзд до Галичини становить еру в її культурно-національному житті. Завязуються взагалі ближчі й частіші зносини між Україною й Галичиною й це має свій вплив на розвиток національного життя серед українців російських.

Наприкінці XIX століття виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісового українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою-но культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рядах власних організацій. У 1897 р. відбувається в Києві всеукраїнський зїзд представників Громад і засновується «Загальна українська безпартійна демократична організація», яка вибрала свій виконуючий центральний орган, установила регулярні зносини між громадами й періодичні загальні зїзди. Протягом короткого часу по всіх важливіших містах України, не тільки губерніяльних, але й деяких повітових повстають свої громади, так само і в Петербурзі, звідки заводяться зносини з російськими політичними організаціями. В 1899 році у Харькові гурток українських студентів під проводом Д. Антоновича засновує «Революційну Українську Партію», яка зразу виставляє гасло самостійної України. Ця партія об'єднує в своїх рядах найактивніші елементи зпосеред українського студентства і взагалі молодшої інтелігенції, засновує дуже жваве видавництво революційної літератури в Чернівцях і у Львові й, перевозячи цю літературу нелегально до Росії, масово ширить її по селах. Революційна Укр. Партія дуже скоро перетворюється в партію соціал-демократичну; вона звертає всю увагу на ширення суспільно-революційних ідей і обмежується в своїй програмі домаганням для України лиш автономії. Прাপор самостійної України переймає друга течія, що виділилася з Рев. Укр. Партії, т. зв. Народня Українська Партія, й гасло української державної самостійности вже не сходить із політичного овиду. Оперте одначе не стільки на національно-історичній традиції, скільки на теоретичних міркуваннях соціалістичної доктрини, воно ще мало приваблює до себе уваги, видаючися багатом лише далеким ідеалом, майже нереальним та утопійним.

Початок ХХ століття в діях Росії позначився дуже скорим зростом політичного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом свого внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції, і навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного догляду, фактично дістало деякі полегші. Росте число українських видань, особливо популярних, починають виходити підручники для початкового навчання, засновуються українські товариства (правда, лише в Петербурзі й під офіційною російською назвою), відбуваються прилюдні українські культурні маніфестації, як наприклад, свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 року, коли до Полтави зіхалися тисячі представників української інтелігенції, в тому числі делегати з Галичини та Буковини, і у відповідь на заборону читати українські привіти улаштували дуже імпозантну культурну демонстрацію. Такими ж загально-національними святами всеукраїнського характеру були й ювілеї Івана Нечуя-Левицького та М. Лисенка в Києві. Українське слово починає прилюдно лунати на громадських зборах. Ділий ряд земств і міських дум виносить постанови про потребу закласти в школах навчання українською мовою. Аналогічні постанови виносять різні зїзди — агрономічні, технічні та інші. Театральні зїзди схвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування спеціальних утисків над українським словом.

Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить уже на ширшу арену громадського життя. Перший вилім робиться в справі допущення українського перекладу св. Письма: Синод, який пів-століття не дозволяв українського слова в церковнім ужитку, тепер дає благословення українському перекладові Євангелія і видає його своїм коштом. У кінці 1904 року рада міністрів обмірковує спеціально справу скасування цензурних заборон над українським словом і констатує «низький культурний рівень українських губерній» через відсутність доступної для них мовою літератури. Рада запитує думки про цю справу в Академії Наук, київського й харківського університетів і в київського генерал-губернатора. Всі висловилися рішуче за скасуванням обмежень над українським словом. Академія Наук відповіла цілою, ґрунтовно умотивованого доповіддю, складеною найбільшими знавцями справи, а відповідь київського університету склав сам В. Антонович. Та доки уряд думав і міркував, вибухла восени 1905 року революція й українське слово здобуло собі свободу фактично, на основі маніфесту 17 жовтня 1905 р. про конституцію. Першою ластівкою був часопис «Хлібороб», видаваний братами Шеметами в Лубнях на Полтавщині. Потому пішли інші українські часописи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Петербурзі, Москві та по інших містах. Українські партії: Радикально-демократична, Селянська Спілка, Соціал-Демократична, Народня виступили тепер отверто. Почали засновуватись українські клуби, то-

вариства «Просвіта», розвинулося видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. Трохи згодом — в 1907 році видано в Петербурзі під редакцією Василя Доманицького перше повне видання «Кобзаря» Шевченка, й широке громадянство вперше дістало змогу познайомитися з усіма творами свого великого національного поета.

Українські партії повели енергійну агітацію за автономію України. Всі вони прийняли в свої програми соціалістичні гасла. Взагалі, визволившись з ярма заборон та утисків завдяки революції, українське громадянство було настроєне дуже радикально, й тон усіх його виступів так само, як і тон української преси, був дуже гострий. Нечисленні консервативні елементи серед українського громадянства не виявили жадних спроб якоїсь організації, й їх голосу не було чути. Взагалі українське панство, до якого ці елементи здебільшого належали, не винесло собі ніякої науки з грізних подій, які наростали перед його очима й глибоко захитували його політичне й економічне становище. Замість прилучитися до українського національно-автономічного руху, й занявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціальні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно звязало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом і тим підкопувало свою власну будучність як суспільної верстви. Російський уряд, хоча був примушений піти на уступки загальному визвольному рухові, не припиняв із ним як найгострішої боротьби й мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для цієї боротьби. В його очах увесь український рух був частиною, і то одною з найнебезпечніших, загального революційного руху, й тому він невпинно боровся з ним, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства й арештовуючи українських діячів. Український рух, захоплюючи все ширші круги громадянства і вже знаходячи активний відгук серед селян і робітників, мусів розвиватися в атмосфері непримиренної боротьби з урядом і все гостріших проявів соціальної революції, до якої змагали революційно-соціалістичні партії.

Весною 1906 року зійшовся в Петербурзі перший російський парламент, так звана Державна Дума. Вибори до неї відбувалися серед розпучливої боротьби опозиційних і революційних партій із урядом, серед безупинних арештів та заборон. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували ці вибори, одна тільки Радикально-Демократична Українська Партія виставила подекуди своїх кандидатів, самостійно або блокуючися з партіями загально-російськими. Але, коли Дума зійшлася й гурток свідомих українських діячів, які були вибрані послами, — Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, заснував Українську Парламентську Громаду, то до неї зараз же вписалося понад 40 послів, вибраних на Україні. Серед них були видатні громадські діячі, такі, як барон Ф. Штейнгель, Микола Віляшевський, Ол. Свєчин, Максим Ковалевський, Андрій Вязлов та інші. Що було особливо важливе, так це те, що до Укр. Парл. Громади вписалися майже всі послы-селяни, серед яких виявилися такі свідомі й відда-

ні українській справі діячі, як Гаврило Зубченко, Євген Онацький, Іван Тарасенко та Аркадій Грабовецький. Це був справжній тріумф української ідеї. Він підняв дух українського громадянства, натхнув його новою вірою в своє діло. В Петербурзі негайно утворився український центр при участі місцевої громади, на чолі якої стояли видатні українські діячі й патріоти Ол. Лотоцький і П. Стебницький, до Петербургу прибув зі Львова М. Грушевський, і при його участі засновано спеціальний орган «Українській Вєстникъ», виготовлено декларацію про автономію України, яку малося урочисто проголосити в Думі. Але саме напередодні цього наміреного виступу Дума була розпущена, проіснувавши всього 72 дні. Після розпуску Думи більшість її членів узяла участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Выборгу у Фінляндії й підписавши там відозву проти уряду. Всі українські посли підписали цю відозву, разом із іншими були присуджені до тюрми й стратили право участі у виборах до 2-ої Думи. Це було дуже некорисно для української справи, бо хоч і в 2-ій Думі негайно ж склалася нова Українська Громада з 47 членів, але серед них вже не було старих досвідчених політиків, хоч були свідомі національно діячі, як ось священник А. Гриневич, М. Рубіс, селяни Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло. Українська Парл. Громада заснувала свій орган «Рідна Справа», ведений популярно, щоб бути доступним для широких мас. Громада внесла до поданого міністерством законопроекту свої поправки, домагаючися заведення навчання українською мовою в школах і заснування катедр українознавства по університетах. Були виготовані законопроекти про автономію України, про місцеве самоуправу, про українську мову в суді, школі, церкві й т. д. Але й 2-га Дума була скоро розпущена (вона працювала всього 103 дні) і в Росії знову запанувала реакція. Выборний закон було замінено, і в дальших 3-ій та 4-ій Думах, хоча й були окремі посли-українці, але громад уже не закладалося й українських загальних інтересів заступати вже не було кому.

Уряд почав помалу ліквідувати здобутки революційних років. Багато українських періодичних видань було припинено, українські товариства були позакривані, а які й залишилися, те діяльність їх обмежувалася на кожному кроці, чимало українців було заслано на північ і до Сибіру, дехто емігрував за кордон. Виклади українською мовою по університетах, які розпочали було в 1906—7 рр. деякі професори (М. Сумцов у Харькові, Ол. Грушевський у Одесі) були припинені, й уряд із новою енергією заходився «очищати» школу від українських впливів. Та всетаки певні здобутки революції залишились. Залишилися деякі «Просвіти», українські клуби, «Українське Наукове Товариство» в Київі, коло двох десятків українських часописів, а головне — збільшився контингент свідомої української інтелігенції, до якої пристало чимало видатних громадських діячів, до того часу байдужих до української справи; ще важніше було те, що українська національна ідея почала пускати глибше коріння в народі, особливо на Катеринославщині й Полтавщині. З українством почали

рахуватися російські політичні партії, як з поважною громадською силою. Засноване в 1908 року всеукраїнське політичне об'єднання, т. зв. «Товариство Українських Поступовців», яке стояло на загальній платформі конституційного парламентаризму й автономії України, входило в порозуміння з партією конституційних демократів («Каде-тами») й трудовою, що виступали через своїх представників у Думах із критикою російської політики на Україні та взагалі піддержували українські домагання і в Думі і в своїй пресі. Російський уряд по старому дивився на український культурно-національний рух, як на перехідний ступінь до державного сепаратизму України. В цьому були переконані всі представники влади, починаючи від прем'єр-міністра Столипіна, котрий заявив про це отверто, мотивуючи цим заборону української мови для публичного вжитку, й кінчаючи звичайними жандармськими офіцерами, які, як згадує О. Русов у своїх споминах, були переконані, що українці «хочуть відділення України від російської держави в окрему самостійну державу з своїм гетьманом, своїми послами й консулами в чужих державах, своєю окремою монетною системою й своїм власним військом». І хоч офіційно представники зорганізованого українства відхрещувалися від таких аспірацій, заявляючи, що українці не домагаються більшого, як автономія, але сама думка про самостійність України, висловлена отверто на переломі ХІХ і ХХ століть, не завмирала з того часу, знаходила собі адептів, особливо серед молоді й раз-у-раз підносила отверто на терені Австро-Угорщини. Вона знаходила собі оперття в дуже успішному розвитку українського життя в Галичині та Буковині.

*

Народовецький напрям у Галичині, хоча й міцнів безупинно протягом 70-х років, але, спираючися головню на духовенство і дрібну буржуазію, настроєних консервативно й строго льояльно до австрійського уряду, помалу втрачував свій колишній народолюбний характер і зводився до формального націоналізму, незв'язаного з реальними потребами українського народу в Галичині. Самі суперечки народовців із москвофілами носили характер домашнього спору за мову й за правопис, тимчасом як ніхто, як пише Франко, «не пробував вяснити народові основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки». Й народ, дарма що жив у конституційній державі, не знав, як користати з конституційної свободи. Він жив у поглядах, що «найвищу й одиноку владу у державі має цар, що він може все зробити, і від його волі все залежить». А цар Франц-Йосиф якраз не був прихильний до українського народу й не мав зовсім охоти щось робити на його користь! У відносинах із українцями російськими наступало певне відчуження на ґрунті ріжниць суспільно-політичних поглядів і розвивався своєрідний галицький партикуляризм (т. зв. рутенство), який обмежував свої інтереси виключно межами Галичини. Серед народу апатія й байдужість до парламент-

кої політики дійшли до крайнього ступня й, наприклад, при виборах до союму в 1879 р. галицькі українці провели всього двох своїх кандидатів.

Початок 80-х років приніс деяке оживлення. Народовці заснували в 1880 році великий політичний часопис «Діло», який був присвячений виключно місцевим галицьким справам, і вперше були скликані народні віча для обміркування потреб політичного й суспільно-економічного життя. Перед у цих заходах вів талановитий публіцист Володимир Барвінський. Саме тоді починає зростати ідейний вплив Драгоманова на молоде покоління. Драгоманів уже з половини 70-х років увійшов у близькі зносини з галицькою молоддю, стараючися повернути її на практичну діяльність серед народу, на його політичне й суспільне усвідомлення в душі радикальних і навіть соціалістичних ідей. Помалу в Галичині склався цілий гурт людей, на чолі яких стояли Іван Франко й Михайло Павлик, які розвинули літературну й громадську діяльність у душі ідей Драгоманова, й Драгоманів став духовним вождем цілого покоління. В діяльності Драгоманова було чимало сторін, які не були корисні для галицького суспільства: його безоглядні виступи проти церкви й духовенства в країні, глибоко привязаній до своєї церкви, де церква й духовенство мали за собою великі заслуги перед нацією; його абстрактний соціалізм і політичний радикалізм, які мало рахувалися з реальними умовами галицького життя; його проповідь космополітизму, який фактично був замаскованим пан-русизмом і який маловажив національне питання серед суспільства, яке ще мусіло боротися за елементарні права нації. Але з другого боку діяльність Драгоманова була перейнята глибоким ідеалізмом і зогріта щирою любов'ю до народу; Драгоманів закликав покинути безплідні теоретичні змагання про мову й братися до живої активної праці для добра народу; Драгоманів радив своїм прихильникам здобувати як найширшу освіту й вимагав серйозного, опертого на доброму вистудіюванні становища, підходу до громадської діяльності; нарешті він вимагав строгої етичності навіть у методах боротьби з противниками. Це все мало велике виховне значіння для галицького суспільства. Як згадує у своїх споминах його великий учень Франко, «Драгоманів був для нас (для галичан) правдивим учителем і вловні безкорисно не жалував праці, писання, упікань і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виродилих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

В кінці 80-х років під ідейним проводом Драгоманова повсталала в Галичині українська радикальна партія, яка поставила собі метою боронити інтереси селян; на кошти, які здобували прихильники Драгоманова на російській Україні, засновано партійну пресу («Народ», «Хлібороб») і видавництво та велася виборча агітація. Молодій партії вдалося провести власних кандидатів і до союму, і до парламенту. Діяльність радикалів спонукувала народовців і москвофілів самим

братися до активнішої праці на користь народніх мас. Знов же таки під впливом і при участі українців з Росії (головно В. Антоновича й Ол. Кониського) провідники народовців, піддержані галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем, увійшли в порозуміння з намісником Галичини графом Бадні, за яким стояли польські політичні круги: українські послы мали рішуче відмежуватися від москвофілів і стати виразно на становищі австрійського державного патріотизму, припинити свою опозиційну тактику й виступити проти поляків; за те українці в Галичині мали дістати ряд концесій на полі культурно-національному: поміч уряду для культурних українських установ, утравкізацію учительських семінарій, нову (третю) українську гімназію, катедру української історії на львівськйм університеті, українські написи на всіх урядах, залізницях, поштових скриньках і т. д. На основі цієї угоди, від якої творці її сподівалися «нової ери» в Галичині, посол Юліян Романчук виголосив у соймї в кінці 1890 року відповідну політичну декларацію. Угода викликала завзяту опозицію з боку радикальних і москвофільських кругів і взагалі не здобула собі популярности серед українського суспільства. Вона з політичного погляду довго не продержалась, і народовецькі послы скоро заняли знову опозиційне становище, але її здобутки на культурному полі мали велике значіння для зміцнення національних українських позицій у Галичині.

Від половини 90-х років політичне й культурне життя галицьких українців почало дуже помітно розвиватись. В 1899 році поміркованіше крило радикальної партії злилося з народовцями. Так повстала одна національно-демократична партія, яка взяла провід у політичному житті народу. В своїй програмі вона заявила, що остаточною метою її змагань є «дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ зеднався зчасом у одноцільний національний організм». В тому самому часі заснувалася й українська соціал-демократична партія, яка устами свого делегата на зїзді австрійської соціал-демократії в Ерні в 1899 р. заявила, що її метою є «вільна держава українського люду, українська республіка». Ще раніш, а саме в 1895 р. заяву про політичну самостійність українського народу, як ідеал українських політичних змагань, склала на своєму зїзді у Львові українська радикальна партія. В 1900 році на двох протилежних кінцях української землі українська молодь маніфестувала своє признання до самостійности України, як національного ідеалу: в Харькові і в Полтаві Микола Міхновський виголосив реферат на цю тему на таємних сходах української молоді, й гасло самостійної України було прийняте з ентузіазмом; а у Львові на публічному вічі українського студентства після реферату Льонгіна Цегельського, при загальнім одушевленні воно прийняло резолюцію, що його ідеалом є створення самостійної української держави. Коли деякі часописи в своїм австрійськйм ультралоялізмі спробували висміяти цю резолюцію, як утопію, в обороні самостійної України, як національного ідеалу, виступило «Діло», а на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» озвав-

ся блискучою статтею на захист цього ідеалу Іван Франко. Життєва дійсність була в ті часи дуже далеко від такого ідеалу, і в щоденному житті треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світочем, який присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обрію. Протягом якогось півтора десятка років перед Світовою Війною український народ у Галичині зробив великий поступ на політичному полі. Москвофільство тануло з кожним роком, і суспільство ставало одностайним у своїй національних змаганнях, улегшуючи собі цим свої політичні здобутки. Число українських послів і в соїмі і в парламенті невпинно зростало. Коли в 1907 році в Австрії вперше були переведені вибори на основі загального й рівного виборчого права, то українці провели 30 послів, які творили вже поважну політичну групу, з якою треба було рахуватися в парламентарному житті. Весною 1914 р. було досягнуте порозуміння з польськими політичними кругами, на основі якого українці діставали 62 місця (більше третини) в соїмі і ряд місць у важніших адміністративних установах краю. Вся Галичина вкрилася сіткою спортових і гімнастичних організацій «Січей» і «Соколів». Дуже гарно почали розвиватися національні економічні установи: «Дністер», «Кравецький Союз Кредитовий», «Народня Торговля», «Сільський Господар» та інші. Широко розрослася кооперація й українські народні маси звикали шукати порятунку не в еміграції, що була розвинулася в 90-х роках, не в надях на ніби то прихильного цесаря, а в самопомочі і в економічній організації. Український народ у Галичині ставав свідомим і солідарним. Уніяцьке духовенство під проводом свого митрополита графа Андрія Шептицького стало остаточно на народньо-українському ґрунті й поруч із молодого світською інтелігенцією як і раніш, брало живу участь у національному житті.

В парі з політичним розвитком галицьких українців ішли їх успіхи на полі культурному. Українське шкільництво помалу, крок за кроком, досягло значних здобутків, порівнюючи з недавнім минулим. Перед війною українці мали вже 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народніх українських шкіл досягло 3.000. В університеті у Львові мали українці 7 звичайних кафедр і 4 доцентури. Огнищем наукового життя зробилося Товариство імени Шевченка, перетворене в 1893 році за ініціативою українців із Києва, на Наукове. Розквіт Товариства починається з переїзду до Львова проф. М. Грушевського, який у 1897 році став його головою. За короткий час Грушевському вдалося об'єднати біля Товариства важніші вчені сили з усіх частин української землі й при щедрій матеріальній допомозі меценатів із російської України розвинути таку широку науково-дослідчу й видавничу діяльність, що вже за кілька років Наукове Товариство ім. Шевченка було загально визнане за українську академію наук, якій бракувало тільки офіційного титулу. Доволі сказати, що Товариство до 1914 р. видало коло 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузів знання, а більш усього з україно-

знавства. Поруч Грушевського головними діячами Товариства були з місцевих учених Іван Франко й Володимир Гнатюк. Великі заслуги коло культурного розвитку Галичини поклав митрополит А. Шептицький, особливо через заснування в 1913 р. Українського Національного Музею у Львові. На переломі XIX і XX ст. на літературному полі в Галичині появився ряд визначних талантів з Василем Стефаником і буковинкою Ольгою Кобилянською на чолі. Видаваний від р. 1898 у Львові Грушевським і Франком місячник «Літературно-Науковий Вістник» (у 1907 році перенесений до Києва) став усеукраїнським літературним органом, на сторінках якого писали найкращі літературні сили з цілої України. Найбільшою окрасою загально-українського письменства того часу був Іван Франко, найвизначніший літературний талант, якого коли видала галицька земля.

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загально-українського життя. Справжньою ерою в її національному житті був 1885 рік, коли катедру української мови й письменства в черновецькій університеті обняв галичанин проф. Степан Смаль-Стоцький, який згодом став також послом до парламенту й віце-маршалом буковинського сойму. Його невсипущій енергії й відданості справ завдячує Буковина свій культурно-національний поступ. У 80-х роках уперше провели буковинські українці своїх послів до буковинського сойму, а по виборах 1911 року мали їх 17 на всіх 53 послів. До парламенту в Відні висилала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тисяч українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народня школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, руханково-пожарні «Січі» та кооперативи.

Коли поглянути на становище й розвиток українського народу під Росією та Австрією від половини XIX ст., то доведеться признати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були сприятливіші, ніж під режимом царського абсолютизму. Хоча Росія й дивилася на Україну, як на «искони рускій край», зеселений таким самим «русским» православним народом, але властиво ставилася вона до України як до колонії й визискувала її природні багатства, даючи їй взамін далеко менше, ніж збирала з неї безпосередніми й посередніми податками. Перед війною Україна давала понад 26% усіх державних прибутків і покривала не тільки всі державні видатки на свої власні потреби, але віддавала майже цілу половину одержаних із неї коштів на потреби інших провінцій імперії. Вся фінансова, промислова й торговельна політика російської імперії велася в тому напрямі, щоб інтереси «центру», себто чисторосійських губерній, мали перевагу над економічними інтересами України. Залізниця будувалися так, щоб звязати українські землі як найближче не з Києвом, Харьковом або Одесою, а з Москвою. Тарифи укладалися так, щоб провезти продукти з Полтави чи з Харькова було дешевше

до Москви, ніж до Києва. Під претекстом польської небезпеки уряд аж до останніх років перед війною не заводив земського самоврядування на правобережній Україні й господарював у ній за допомогою бюрократичних установ. Зі страху перед українським сепаратизмом він умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві й взагалі в публічному житті. Він насилав на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 року на правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних на Україні, що ще в XVII—XVIII вв. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталости. А загально-російські політичні умови, які виховували не вільних та свідомих громадян, а затурканих рабів, яких тримано в послуку нагайками й різками, позбавлених всякого почуття державного патріотизму, навіть самого розуміння ваги державности, дали свої трагічні наслідки вже за часів революції 1917 року, роблячи український народ податливим на різні руйнівні гасла й байдужим до гасел державно-творчого характеру. Вина за це цілком падає на російський царський режим, який майже нічого не робив для задоволення невідкличних економічних потреб української селянської маси, озлоблював її жорстокими репресіями й умисне держав у духовій темряві.

В порівнянні з цим перебування під конституційною Австрією, не вважаючи на далеко гірші соціально-економічні умови життя й меншу матеріяльну забезпеченість української сільської маси, на брак тої соціальної опіки, яку всеж давали населенню земства (в обсягу хоча б охорони народнього здоров'я), на байдужість чужого уряду, на виснажуючу сили гостру національну боротьбу в самому краю й на матеріяльну бідність своєї інтелігенції, примушеної передовсім боротися за своє власне існування, — все ж такі вільніші політичні умови давали змогу легальної боротьби за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту в рідній мові; все це робило галицького селянина, хоч і біднішого матеріяльно, значно свідомішим і політично більш виробленим, ніж його брати, селяни наддніпрянські.

Після першої революції в Росії, не вважаючи на часову реакцію, українське життя почало розвиватися щораз інтенсивніше й, хоч успіхи національної свідомости серед інтелігенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомости серед народніх мас, але можна було з певністю думати, що з усуненням елементарних перешкод для народньої освіти й з утворенням української народньої школи, національне відродження українського народу піде прискореним темпом.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абазин, полк. брацлав. II, 139, 141.
 Абрамович Микола I, 227.
 Август II, кор. пол. II, 136—138, 141, 142, 148, 158, 186, 254, 261.
 Август III, кор. пол. II, 254, 261, 262.
 Авдій, художн. I, 85.
 Авраамій, си. Пинський I, 207.
 Адам Бременський I, 76.
 Адамович Семен II, 62, 114.
 Аділь-Гірей II, 77, 82, 83.
 Аксаков I. II, 314.
 Акундінов Тим. II, 27.
 Альбовський Е. II, 229.
 Амартол Георгій I, 23, 28, 77.
 Амурат, султ. тур. I, 215.
 Андрій I, кор. угор. I, 48, 49.
 Андрій II, кор. уг. I, 62, 83, 85.
 Андрій Юрієвич Воголоубський I, 58, 59, 68, 84, 163.
 Андрій Юрієвич гал. I, 93, 94.
 Андріяшев Ол. I, 68, 96.
 Андронік Комнен I, 82.
 Андрюхович А. II, 311.
 Андрусяк М. II, 94, 158.
 Анна Івановна, рос. цариця II, 166, 186, 189, 191, 194, 199, 204, 224, 225, 254, 270.
 Анна Леопольдівна, рос. цар. II, 194.
 Анна, ж. Ярослава Мудрого I, 48.
 Анна Ярославна I, 48.
 Анонім, угор. літописець I, 20.
 Антонович Вол. I, 8—12, 15, 18, 25, 39, 62, 64, 68, 90, 96, 100, 112, 115, 129, 146, 149—151, 161, 202, 211, 212; II, 24, 37, 47, 63, 72, 90, 94, 106, 111, 158, 246, 248, 252, 257, 258, 266, 296, 297, 310, 314, 315, 317—319, 324.
 Антонович Дм. I, 79; II, 213.
 Антоновський Мих. II, 273.
 Апостол Данило II, 137, 141, 144, 145, 159, 162, 164, 165, 173, 178, 180—186, 187, 189, 190, 197, 207.
 Апостол Петро II, 183.
 Аркас М. I, 13.
 Арне Т. I, 38.
 Арон, госп. молд. I, 191, 192.
 Арсеній, грек I, 175.
 Архангельський А. I, 195.
 Асмуд, варяг I, 40.
 Астаматій О. II, 92, 93, 119.
 Аттила I, 31.
 Ахія, царевич I, 216.
 Ахмет-паша I, 201.
 Багалій Дм. I, 11, 15, 25, 33, 39, 41, 88, 96, 112, 115; II, 134, 202, 212, 214, 221, 227—229, 246, 287.
 Багатур, хан I, 86.
 Бадені К. гр. II, 324.
 Бадовський Ян I, 157.
 Базилевич В. II, 287.
 Базилевські, дідичі II, 203.
 Вайбуза Тих. I, 197.
 Бакуринські I, 227.
 Балабан Гедеон I, 180, 181, 183.
 Балабан Діонісій м. II, 58, 61, 98, 126.
 Валудянський Гр. II, 309.
 Вантин-Каменський Дм. I, 7, 15, 18, 149; II, 3, 4, 68, 273.
 Вантин-Каменський Мих. I, 179; II, 63, 208.
 Варабаш II, 49.
 Варабаш Ів. II, 9, 12.
 Варабаш Як. II, 54, 56, 57.
 Варанович Лазар I, 222; II, 80, 86, 91, 98, 130.
 Варанович Ол. I, 139, 143.
 Варбашов А. I, 100, 112.
 Барвінський Богдан I, 13, 25, 96, 112, 202, 212.
 Барвінський Вікт. II, 134, 212.
 Барвінський Волод. II, 323.
 Барвінський Е. I, 161, 196.
 Баршевський Г. I, 125, 130.
 Барятинський Ів. кн. II, 169—191,
 Барятинський Юр. кн. II, 59, 61, 66.

- Батий, хан I, 64, 86, 88, 91, 98, 109, 139.
 Баторій Стефан I, 128, 141, 156, 158,
 171, 188, 198; II, 124.
 Батушков П. I, 195.
 Вагинський Юл. II, 328.
 Вегер Янчі I, 158.
 Везбородько Андрій II, 197.
 Везбородько Ол. I, 6; II, 208.
 Везпадий ген. об. II, 79.
 Вела III кор. уг. I, 83.
 Вола IV кор. уг. I, 89.
 Беннедїх Карл II, 148.
 Веньовський Казим. II, 54, 58.
 Березін I, 86.
 Березовський М. II, 208, 210.
 Беринда Памва I, 206.
 Берлінський Макс. II, 273.
 Бершадський I, 125.
 Бестужев-Рюмін К. I, 21.
 Бец, В. II, 24, 72, 94.
 Беляев I, 50.
 Вельвовський Авт. II, 261.
 Вельський Йоахим I, 154, 191.
 Вельський М. I, 149.
 Вібіков Дм. II, 285, 286.
 Вібіков Ів. II, 195.
 Віднов Вас. I, 176; II, 231, 245, 246, 249.
 Вілоград Григор. II, 81.
 Вілозерський Вас. II, 280, 289, 291.
 Білшчевський М. II, 213, 320.
 Бірон Густ. II, 191, 193, 194.
 Боболинський Леонтій I, 187.
 Богданов, моск. бояр., II, 81.
 Богішич В. I, 52.
 Боговитини, I, 120.
 Богун Іван II, 28, 29, 35, 36, 56, 68,
 122.
 Бодянський Йосип I, 6, 8.
 Болеслав Кривоустий I, 84.
 Болеслав Сміливий I, 55.
 Болеслав Хоробрий I, 46, 47.
 Бона Сфорца I, 167, 169.
 Боняк, хан полов. I, 57.
 Боплян Гіл. I, 149, 223.
 Борсцький Іов м. I, 206—208, 216, 222.
 Борзобогатий, Іона сп. I, 166.
 Борис Володимирович, кн. I, 46.
 Борис Вячеславович, кн. I, 55.
 Борисенко С. I, 125, 126, 130.
 Боровиковський Волод. I, 5; II, 210.
 Бородавка Яків I, 206, 209, 210.
 Борозна Ів. II, 182.
 Борозни I, 227.
 Бортиянський Дм. I, 5; II, 210.
 Борщак I. II, 146, 158.
 Браницька гр. II, 238.
 Браницький гр. II, 250, 253.
 Браковський Данило II, 140.
 Брик Ів. II, 311.
 Броневський Мартин I, 178, 183.
 Бронський Христофор I, 171.
 Бруховська-Долгорука II, 80.
 Бруховський Іван II, 51, 66—70, 74,
 75, 76, 79, 80, 86, 98, 117, 119, 123,
 129, 222.
 Бугсгевден Альберт I, 101.
 Будний Симеон I, 169.
 Бужинський Гавриїл II, 208.
 Булавін II, 241.
 Бурдзейка I, 125.
 Бурундай, тат. воєвода I, 91.
 Бускевич Лев II, 81.
 Бутович ген. осав. II, 156.
 Бутурлін II, 34, 35, 41.
 Буцінський П. II, 6, 37.
 Бучинський Б. I, 13, 179, 195.
 Бучинський Ол. II, 120.
 Вагилевич Ів. II, 302, 303.
 Вадовський коз. полк. II, 12.
 Ваза Іван I, 198.
 Вайсбах рос. ген. II, 163.
 Валув П. гр. II, 297.
 Валькевич Петро II, 197.
 Василенко Мик. I, 11, 15, 158, 161, 176,
 196, 212, 229; II, 134, 158, 177, 188,
 196, 212, 228, 287, 288, 310, 328.
 Василенкова-Полонська Н. II, 231,
 229, 245.
 Василій Мих., полк. II, 221.
 Василій арх. новгородський I, 99.
 Василій Великий I, 77.
 Василій I, в. кн. моск. I, 106.
 Василій II, віз. імп. I, 45.
 Васильєвський В. I, 79.
 Василько Романович I, 84, 86, 89, 92,
 94, 95.
 Василько Ростиславович I, 57, 59, 80.
 Васильчиков кн. II, 286.
 Васильчиков А. II, 211.
 Вацлав II, кор. чеськ. I, 93.
 Ведель А. II, 208, 210.
 Воликогатін Д. II, 67.
 Величко Гр. I, 79.
 Величко Сам. I, 3, 149; II, 3, 49, 63,
 66, 68, 74, 92, 103, 110.
 Велланський Дм. II, 208.

Галичина й Буковина з цього погляду випередили російську Україну й перед ними стелилися широкі перспективи національного розвитку. В такому стані захопила український народ, поділений між двома ворожими державами, велика світова війна, яка знову відкрила перед ним перспективи відбудови його державної незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

Ол. Рябінін-Скляревський, Київська громада 70-х років, «Україна», 1927, кн. I—II. І. Житецький, Південно-Західний Відділ географ. Т-ва у Києві, там же, кн. V. Ф. Савченко, Заборона українства 1878 р. і Південно-Зах. Відд. Геог. Т-ва в Києві. 2. До історії укр. журналістики 1870-х рр. 3. Емський указ. Київ 1930. В. Науменко, До історії указу про заборону укр. письменства, «Україна», 1907, кн. V. М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, Київ 1914; його ж: Збірник політичних сочинень, 2 томи, Париж 1905—6; його ж: Листи на наддніпрянську Україну, Відень 1915. М. Грушевський, Місія Драгоманова, «Україна», 1926, кн. II—III; його ж: Освобождение России и украинский вопрос. Петербург 1906. (Ол. Лотоцький і П. Стебницький) Украинский вопрос, вид. 3-те, Москва 1917. Н. Василенко, Политические взгляды Драгоманова, «Украинская Жизнь», 1912, кн. 8. В. Грінченко, На безпросвітномъ пути, Київ 1912. О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ 1926. В. Дорошенко, Революційна Українська Партія, Львів 1921; його ж: Українство в Росії, Відень 1917. О. Терлецький, Москвофіли й пародовці в 70-х роках, Львів 1902. М. Кордуба, Звязки В. Антоновича з Галичиною, «Україна» 1928. V. K. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 рр. 2. тт. Львів 1929. Ів. Франко, Молода Україна, Львів 1910. Leon Wasilewski, Ukraina i sprawa ukraińska, Kraków 1912. Ю. Вачинський, Україна irredenta, з передмовою В. Дорошенка, Берлін 1924. Галичина, Буковина и Угорская Русь, Составлено сотрудниками ред. «Украинская Жизнь», Москва 1915. Ст. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, Чернівці 1896. И. Лучицкий, Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австрии (на Буковинѣ), «Киев. Стар.» 1901, кн. III і V.

Вельямінов Ст. II, 176—180.
Верещака Прокіп II, 62.
Верлан, полк. II, 254.
Виговський Василь II, 53.
Виговський Данило II, 53, 59, 61, 64.
Виговський, Іван I, 12; II, 36, 44.
51—54, 56, 59, 60—65, 69, 73, 74, 102,
113, 118, 119, 122, 123, 129, 145, 222,
235.
Виговський Костянтин II, 53.
Виговський Федір II, 53.
Винський Григорій II, 210.
Виншата, воевода I, 47, 48.
Височан Семен II, 18.
Висненський Іван I, 183.
Висновецький Дмитро (Байда) I, 155,
186.
Висновецький Єремія I, 223, 225; II,
16, 18, 21.
Висновецький Михайло, король II,
82, 84, 87.
Висновецький Михайло, староста ка-
невський, I, 141, 158, 170.
Висновецький Олександр I, 141, 189.
Висновецькі князі I, 111, 120, 139, 185,
199; II, 8, 250.
Висненський Д. II, 212.
Вітовт в. кн. I, 100, 104—108, 114, 117,
121, 139, 164.
Владимирський-Буданов М. I, 54, 64,
98, 100, 115, 117, 118, 125, 129, 135,
141, 142, 143, 150.
Вовк Хв. I, 41; II, 246, 315, 316.
Вовк-Карачевський В. II, 63, 72.
Возняк М. I, 79, 195, 229; II, 288, 311.
Войнаровська Марта II, 102.
Войнаровський А. II, 102.
Войнаровський (батько) II, 102.
Войнич Павло II, 185, 191.
Войца-Сербин, полк. II, 96.
Войшелк кн. I, 104.
Володарь Ростиславич I, 59, 80.
Володимир Великий I, 21, 24, 39, 42,
44—46, 62, 69, 72, 76, 101, 207; II, 106.
Володимир Василькович I, 24, 93, 95.
Володимир Ольгердович I, 103, 115.
Володимир Ярославич I, 47, 59.
Володимир Ярославич гал. I, 83, 84.
Володимирко Володаревич I, 39, 80,
81.
Володислав Кормильчич I, 85.
Володислав Локсток, кор. пол. I, 93.
Володислав, угор. принц I, 48.

Володислав IV, король пол. I, 199,
204, 209, 210, 211, 220, 223; II, 6—13,
19, 25, 26, 128.
Володислав Ягайлович, кор. пол. I,
108.
Володкевич М. II, 255.
Володковський Дм. II, 179.
Вольф Г. I, 100.
Вороньцькі князі I, 120.
Воропанов О. II, 310.
Востоков А. II, 24, 71, 111, 112.
Вратіслав гр. II, 173.
Всеволод Юрєвич, сузд. кн. I, 83.
Всеволод Ярославич, в. кн. I, 43,
55—57, 60.
Всеслав, кн. полоцький I, 69.
Вускович М. II, 100.
Вяземський кн. II, 200, 238.
Вязлов Андрій II, 320.
Вячеслав Ярославич, кн. I, 55, 56.
Габсбурги II, 262, 264.
Гакман Микола м. II, 309.
Гакстаузен Л. I, 50.
Галант Г. II, 249.
Галецький Семен II, 193.
Галатовський Йосиф II, 130.
Гамалія Андрій II, 100, 101, 162.
Гамалія Григорій II, 79.
Гамберіні I, 159, 160.
Гаммер Г. I, 86.
Гаммерштейн, ген. II, 305.
Ганнібал II, 49.
Ганновер Натан II, 16.
Гаральд, англ. король I, 56.
Гаральд, нора. королева I, 48.
Гарасимчук В. I, 13; II, 50, 57, 58, 63,
64, 71.
Гардізі, араб. письм. I, 40.
Гваньїні Ол. I, 154.
Гегель Г. I, 49.
Гедимін в. кн. I, 102, 103, 108, 114, 115.
Гедиміновичі I, 114.
Гейза II, кор. уг. I, 80, 81.
Генрих II, нім. імп. I, 46.
Генрих III, нім. імп. I, 48.
Генрих IV, нім. імп. I, 55, 56, 78.
Гераклід, молд. госп. I, 186.
Гербест Венедикт I, 172.
Гермайзе Ос. II, 249, 255, 257—259, 266,
287, 288, 328.
Германарих I, 30.
Геродот I, 29.

Данилевський Гр. II, 213.
Данило Грек (Олівберг) II, 44.
Данило Романович, король I, 23, 24, 84—86, 99, 163, 180.
Данилович, стар. чигир. II, 11.
Данилович I. I, 125.
Дашкевич Мик. I, 11, 12, 64, 90, 96, 112, 115, 151; II, 287.
Дашкевич Остап I, 154, 157.
Дебагорій-Мокрєсвич II, 313.
Демкович, сотн. I, 191.
Демченко Гр. I, 125.
Денис, бакалавр. I, 158.
Децій, рим. імп. I, 30.
Джанібек-Гірай I, 215.
Джанішєв Г. II, 310,
Джебе, тат. посвoda I, 88.
Джиджора Гв. I, 13; II, 167, 182, 187.
Дзюба, запор. II, 252.
Дзюба, козак II, 226, 252.
Дівочка Онис. м. I, 186, 180.
Дідицький Богдан II, 307.
Длугош Ян I, 21, 26.
Дмитрашко-Райча Т. II, 100, 101.
Дмитро Іванович, царев. москов. I, 199.
Дмитро Костянтинівич, кн. сузд. I, 20.
Дмитро Самозванець I, 199.
Дмитро, тат. кн. I, 103.
Дмитро тисяцький I, 88.
Добровольський Л. II, 287, 288.
Доброніга Володимирівна, кн. I, 47.
Добрянський Адольф II, 310.
Добрянський Ант. I, 179; II, 301.
Довбуш Олекса II, 261.
Довгополенко Клим II, 155.
Довнар-Запольський М. I, 11, 100, 114, 115, 129, 143.
Долгоруков Яків II, 152.
Доманицький Вас. I, 13, 157, 181, 196, 212, II, 320.
Домонтович, ген. суд. II, 80.
Донець, полк. II, 221.
Донці II, 218.
Дорошенки II, 73.
Дорошенко Вол. II, 328.
Дорошенко Гр. II, 88.
Дорошенко Дм. I, 15; II, 287.
Дорошенко Михайло I, 209, 210, 215, 217; II, 73, 80.
Дорошенко Петро I, 202; II, 64, 70, 73, 76, 77, 78, 79, 80—90, 92, 96, 102, 103, 109, 113, 115, 116, 118, 126, 129, 196, 315.
Драгинич Ян II, 95.

Драгоманов Мих. I, 12; II, 38, 63, 231, 308, 310, 311, 315—318, 323, 328.
Древинський Лавр. I, 206, 214, 220, 221.
Дрозденко II, 70, 74.
Дубровицькі, князі I, 120.
Дубровський В. II, 168, 169, 187.
Дуглас, рос. ген. II, 163.
Дука Іван, II, 95.
Дунин-Борковський II, 100.
Духнович Ол. II, 310.
Дьяконов Н. II, 37.
Еварницький, див. Яворницький
Едвард, королєвич англ. I, 49.
Ейлер II, 238.
Ейторн В. II, 37, 71, 94, 131.
Енгель Йоган II, 3, 4.
Еренкройц Ст. I, 125.
Ернст Ф. II, 213.
Етельред, англ. король I, 49.
Євпраксія Володимирівна, кн. I, 56
Є (гунова) С. II, 71.
Єлизавета, рос. цариця II, 194, 196, 199, 224, 227.
Єлизавета Ярославна I, 48, 49.
Єнзен А. II, 158.
Єремія, патр. царгород. I, 166, 175, 180.
Єршов А., II, 134.
Єфимєнкова Ол. I, 11, 13, 74, 115, 117, 129, 150, 132, 143, 161, 177, 211; II, 24, 50, 72, 90, 93, 94, 188, 212, 228, 229, 266.
Єфименко Петро II, 212, 245, 297.
Єфремов С. I, 79, 195; II, 287, 288, 319.
Жданович Антін II, 27, 29, 44, 46, 64, 122.
Желєхівський Юл. II, 311.
Желябов II, 313.
Желябужський, моск. двор. II, 46
Животовський Павло II, 68, 91.
Жигимонт I, кор. пол. I, 110, 117, 157.
Жигимонт-Август II, кор. пол. I, 110, 115, 141, 155, 157, 169.
Жигимонт III. I, 128, 141, 181, 198, 199, 208, 219, 220; II, 8, 124.
Жигимонт Кейстутівич I, 106, 107, 117, 121.
Жигимонт, нім. імп. I, 106.
Житецький I. II, 328.
Житецький Павло I, 64; II, 297, 310, 314, 315.

- Гертруда Бабенберзька I, 90.
 Герцберг, прус. мін. I, 5.
 Герцен Ол. II, 294.
 Герцик Григорій II, 155.
 Гнишлевич Григорій II, 305.
 Гладкий В. II, 246.
 Гладкий Йосип II, 242, 243.
 Глембоцький I, 187.
 Глиський Богдан I, 154.
 Гліб Володимирович кн. I, 46.
 Глібов Леонид I, 291.
 Глоба, писарь запор. II, 234, 238.
 Гнатюк Вол. II, 288, 326.
 Гоголь Мик. I, 6; II, 274.
 Гоголь Остап II, 68, 59, 83.
 Гозій, єп. I, 171.
 Гойські I, 169.
 Годоватий Антін II, 243.
 Головацький Яків II, 302, 303, 305—307.
 Голуб Оліфер I, 213, 215, 217.
 Голубець М. I, 79, 66.
 Голубев С. I, 64, 173, 229; II, 135.
 Голубинський Є. I, 53.
 Голубовський П. I, 11, 64.
 Гомер I, 24.
 Горбань М. II, 249, 266.
 Горбанький Йосиф I, 222.
 Гордієнко Кость II, 153, 186.
 Горський Л. I, 186, 187.
 Горленко Вас. II, 213, 287.
 Горленко Дм. II, 144, 145, 155.
 Горленко Лазар II, 100.
 Горленко Яким II, 182.
 Горностаєв О. II, 213.
 Готський топарх I, 24.
 Грабовецький Арк. II, 321.
 Грабянка Гр. I, 3, 149, 187; II, 3, 49, 182, 193.
 Граховецький В. II, 310.
 Гребіна Євг. I, 6.
 Греков В. II, 245.
 Гречаний Степан II, 79.
 Гречаний Федір II, 179.
 Гречулевич Вас. II, 291.
 Грива, зап. коз. II, 254.
 Грибояч, ген. осав. II, 85.
 Григорій ігумен I, 89.
 Григорій VII, папа I, 55.
 Григорій XII, папа I, 175.
 Григорович-Барський Василь II, 208.
 Григорович-Барський Іван II, 210.
 Гришєвич А. II, 321.
 Гришко полк. II, 139.
 Гринченко Борис I, 202; II, 317, 328.
 Гринченко Мик. II, 213.
 Гринченко, коз. II, 226.
 Гроза Ол. II, 279.
 Груша Іван II, 44.
 Грушевський Мих. I, 11, 13, 15, 18, 21, 23, 25, 26, 33, 39, 41, 47, 53, 61, 63, 65, 68—71, 74, 78, 79, 90, 93, 95, 96, 98, 101, 111—115, 123, 126, 129, 133—135, 137, 141—143, 148, 151, 160, 161, 167—170, 173—178, 179—196, 202, 212, 217, 229; II, 4—7, 14, 17, 19, 20, 24, 27, 35, 37, 38, 45, 49—50, 63, 90, 117, 145, 146, 158, 182, 187, 228, 229, 246, 287, 288, 300, 318, 321, 325, 326, 328.
 Грушевський Ол. I, 11, 68, 129, 166, 197; II, 158.
 Гулак Микола II, 280.
 Гулак Артемовський П. II, 208, 274.
 Гулевич, єп. I, 221.
 Гулевичі I, 120.
 Гуляницький Григорій II, 56, 57, 60, 62, 64, 68, 69, 122.
 Гумілевський Філ., арх. II, 228.
 Гундуліч Ів. I, 211.
 Гуня Дмитро I, 224.
 Гурський полк. II, 12.
 Гусак, кошов. от. II, 109.
 Гусєйн-паша II, 87.
 Густав-Адольф I, 219.
 Гушалевиц Іван II, 307.
 Габор Бетлен I, 219.
 Галаган Гнат II, 163.
 Галаган Гр. II, 290, 292, 312.
 Гвинтовка, ген. суд. II, 80, 85.
 Георгіца Стефан II, 31.
 Гізель Інокентій I, 16, 98, 222; II, 36, 130.
 Годунов Борис I, 199; II, 216.
 Голіцин Вас. II, 99, 100, 101, 103—105.
 Голіцин Дм. II, 160.
 Голіцин Мих. II, 178.
 Головкін Гавр. II, 152, 160, 161, 185.
 Гонта Іван. II, 257—259.
 Гордон Патрик II, 90, 91, 92.
 Гоциньський Сев. I, 10; II, 279.
 Грабовський М. I, 144, 145; II, 279.
 Гурьєв Вас. II, 189.
 Гурьєв полк. II, 259.
 Давид Ігоревич кн. I, 57.
 Данилевич Вас. I, 11, 41; II, 213, 229.

Жолкевський Стан. I, 192, 193, 194.
203—205, 208; II, 11.
Жукович П. I, 168, 176, 179, 195, 207,
212, 229.
Жуковский Вас. II, 289.
Жураховський Василь II, 178.
Жураховський Гродіон II, 208.
Жученко Федір II, 86.

Забела I, 125.
Забіла Мих. II, 182, 189.
Забіла Петро II, 80.
Забіла Степан II, 100, 101.
Завістний, сотн. II, 40.
Загоровський Вас. I, 171.
Загоровський С. II, 245.
Загоровські I, 120.
Зайців П. II, 288.
Закшевський В. I, 168.
Залський Богд. I, 10; II, 279.
Залізняк Максим II, 257—259.
Замойський Ян I, 192, 198.
Заньковецька Марія II, 317.
Зарудний Самійло II, 35, 55, 122.
Заруцький Опанас II, 152.
Заславський Домінік II, 13, 16.
Заславський Януш I, 203.
Заславські, князі I, 139, 185.
Застирець Й. II, 158.
Затиркевич-Карпиківська Г. II, 317.
Збаражські, князі I, 120, 139, 185.
Збіруйський Діонісій, еп. I, 180, 181.
Зборовський Рафаїл, арх. II, 195.
Зборовський Сам. I, 159.
Зеленський Сам. II, 145, 162.
Земанчик Ів. II, 309.
Земка Тарасій I, 206.
Земовит Мазовецький I, 105.
Зизаній Лаврентій I, 206.
Зібер Микола I, 173; II, 316.
Зіньківський Іван II, 217.
Злоба Тим. I, 186.
Значко-Яворський Мелх. II, 256.
Золотаренко Василь II, 62, 66, 67.
Золотаренко Іван II, 39, 42.
Зорка Самійло II, 49.
Зубрицький Ден. I, 93.
Зубрицький Н. II, 210.
Зубченко Гавр. II, 321.
Іби-Даста I, 24.
Ібн-Ростех I, 40.
Іби-Фадлан I, 40.
Ібн-Хаукал I, 24.

Ібрагім-паша I, 203, 204.
Ібрагім-бен-Якуб I, 40.
Іван Берладник I, 80—82.
Іван Дякон I, 39.
Іван III, цар моск. I, 108, 109.
Іван IV, Лютий, I, 199; II, 205.
Іван V, цар моск. II, 105.
Іван, ігумен печерс. I, 22.
Іваницький С. II, 266.
Іванишів Н. I, 130, 145, 179.
Іванов П. I, 11, 68, 96.
Івона, молд. госп. I, 186, 187.
Ігнатювич, зап. кошов. II, 232.
Ігорь, в. кн. I, 21, 40, 43, 45.
Ігорь Ольгович I, 23.
Ігорь Святославич I, 83, 85.
Ігорь Ярославич I, 23, 55.
Ізмайлов Андрій II, 161, 162.
Ізяслав I, Ярославич I, 47, 55—57,
69, 73, 78.
Ізяслав II, Мстиславич I, 23, 58, 60, 61,
80, 81, 83, 162.
Ізяслав III, Гаяславич I, 82.
Іларіон м. I, 21, 39, 77, 162.
Іловайський Д. I, 68; II, 6.
Ілляш Караїмович II, 9, 12.
Інг, кор. швед. I, 56.
Інгвар, кн. Луцький I, 84.
Інггігерда Олафовна I, 48.
Інокентій III, папа I, 84, 101.
Інокентій IV, папа I, 89.
Іполитович Паїсій I, 207.
Іскандер-паша I, 208.
Іскра, полк. корсун. II, 139.
Іскра Ів., полк. полт. II, 147, 148.
Іслам-Гірей II, 21—22.
Істрін В. I, 21, 26.

Йоаким, м. моск. II, 98, 99.
Йордан I, 34.
Йосаф м. коринтський II, 28.
Йосиф II, імп. австр. II, 299—301, 309.

Кавелін К. I, 51.
Кадлец К. I, 52.
Казимир I., кор. пол. I, 47.
Казимир Великий I, 93, 103, 163.
Казимир II, Справедливий I, 83.
Казимир Ягайлович I, 108, 117, 118,
121.
Кайндль Р. I, 137.
Калиновський, стар. винн. I, 141, 191.
Калиновський Григ. II, 272.
Калиновський Мартин II, 12, 28, 31.

Коркунов Н. II, 37.
Корнилович М. II, 288.
Короченко, нак. гетьм. II, 90.
Короленко П. II, 243.
Косинський Криштоф I, 178, 189, 190, 191, 205.
Косів Сильвестр I, 222; II, 20, 25 58, 98, 126, 130.
Костомаров Мих. I, 6, 8, 9, 11, 15, 21, 39, 52, 53, 68, 74, 93, 146, 176, 179, 187, 196, 229; II, 4, 24, 46, 47, 50, 51, 63, 70, 71, 90, 84, 103, 111, 112, 143, 158, 177, 188, 274, 280—282, 289, 290, 293, 294, 310, 314, 317.
Коструба Т. II, 187.
Костянтин Коріятович I, 103.
Костянтин Порфірородний I, 24, 39, 43.
Костянтин VIII, ім. віз. I, 45.
Котляревський Іван II, 272, 277, 291, 319.
Котляревський Ол. I, 64.
Котян, хан полов. I, 87.
Коховський Веспас I, 149.
Кошобинський Мих. II, 317.
Кочубей Василь, ген. суд. II, 99, 100, 101, 108, 147, 148.
Кочубей Вас., полк. II, 164.
Кочубей Семен II, 197.
Кочубей Федір II, 164.
Кочубейвна Мотра II, 147.
Кочубейха Любов II, 164.
Кошарняський М. II, 135.
Коялович М. I, 173, 177, 179, 195.
Кравчинський С. II, 313.
Краснокутський Федір II, 225, 226.
Красс, швед. ген. II, 148.
Креведький Ів. I, 13; II, 94, 266, 311.
Кремпський, полк. I, 194, 197.
Креховецький Ів. II, 44, 70.
Кречетников, рос. ген. II, 256, 258, 259, 262.
Кризоніс Максим II, 16, 17.
Кридовський А. I, 173.
Кримський А. I, 64, 65, 68, 195; II 317.
Крипакевич Ів. I, 13, 143, 157, 161, 229; II, 24, 50, 94, 119, 134.
Кричевський Станіслав-Михайло II, 5, 12, 13, 22.
Кроковський Йосаф м. II, 130, 195, 208.
Кромвель II, 47, 48.
Кропивницький Марко II, 317.
Кропивницький Мих. I, 220, 221.
Крупницький Б. II, 158.
Крутнавич Гаврило I, 198.

Кубяла Л. II, 7, 40, 47.
Кудринський ф. I, 179, 195.
Куземський Мих. II, 307.
Кулага-Петражицький Іван I, 217, 220.
Куліш Пантелеймон I, 6, 8, 11, 15, 144, 145, 147, 150, 156, 161, 173, 176, 193, 195, 212, 229; II, 4, 6, 24, 46, 47, 50, 51, 63, 70, 71, 90, 94, 103, 111, 112, 143, 158, 177, 188, 274, 280—282, 289, 290, 293, 294, 310, 314, 317.
Кульчицький Юрій II, 96.
Кулябка Сильвестр II, 208.
Кулябка Ів., полк. II, 199.
Куницький Степан II, 96.
Кунцевич Йосафат II, 214.
Курбський Андрій I, 170, 171.
Куремса, таг. воев. I, 81.
Курцевич Ізекіл I, 207, 209; II, 132.
Курцевичі, князі I, 120.
Кутлубуг, таг. кн. I, 103.
Кутшеба Ст. I, 115, 125.

Лавренція, літоп. I, 20.
Лагода Андрій II, 218.
Лаврівський Ів. II, 301.
Лаврівський Юл. II, 308.
Лазаревський Ол. I, 11, 12, 15, 141, 143; II, 24, 103, 112, 134, 177, 187, 198, 202, 210—213, 287.
Ламанський В. I, 64.
Лашко Ів. I, 100, 112, 115, 125, 129.
Ладенко Р. I, 26, 54, 78, 130; II, 38, 50.
Лебедєв А. II, 229.
Лебединцев П. II, 288.
Лебединцев Ф. I, 173.
Лев Данилович I, 89, 93.
Лев П. Юрєвич I, 93, 94.
Лев Діякон I, 24.
Левенець Ів. II, 179.
Левенгаупт, швед. ген. II, 149.
Левента, уг. королєв. I, 48.
Левицький А. I, 100, 179.
Левицький Григор. I, 5; II, 210.
Левицький Дм. II, 210.
Левицький Ів. Ом. II, 311.
Левицький-Нечуй Ів. II, 308, 315, 319.
Левицький Йос. II, 301.
Левицький К. I, 79; II, 328.
Лєвицький Орест I, 11, 168, 176, 179, 195; II, 25, 63, 72, 134, 187, 235, 288.
Левицький Ю. II, 311.
Лелєвель Й. I, 100.
Леонид, спарт. цар II, 49.

Калиновські П. В.
Калиновський П. 271.
Кальницький Петро II, 232, 234,
237, 238.
Кальнофойський Атан. I, 222.
Каманич Іван I, 11, 151, 161, 202, 211,
212; II, 5, 24, 50, 238.
Камеєвський П. гр. II, 238.
Кандиба Андрій II, 162, 182.
Канкрін гр. II, 276.
Канова П., 210.
Канонік Вишеградський I, 20.
Канут Великий I, 48, 49.
Каніст Вас. I, 5, 7; II, 271.
Канудан-паша I, 209; II, 91.
Караджич Вук II, 273.
Каразін Вас. II, 209, 274.
Каразмін М. I, 17, 49.
Кара-Мустафа II, 88.
Карл Зюдерманландський I, 198.
Карл-Роберт Анжуйський I, 93.
Карл X. — Густав, кор. швед. II, 41,
44, 45, 53, 60.
Карл XII, швед., II, 136—138, 142—145,
147—154, 157—159.
Карльсон Е. II, 148.
Карлика, наказ. полк. II, 179.
Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван II,
317.
Карпов Г. II, 6, 37, 50, 59.
Катерина I, рос. цар. II, 179, 223.
Катерина II, I, 12; II, 196, 200, 201,
203—205, 209, 225, 237—239, 256, 259,
269, 270, 275.
Катков Мих. II, 396.
Качала Степ. II, 308.
Кашперович, канцел. II, 79.
Каченко А. II, 245.
Квітка Григор. II, 228, 274.
Квітка Ілля II, 228, 273.
Кейстут I, 103, 105.
Кейтсек II, 150.
Керим-Гірай калга II, 78.
Кибальчич Дм. II, 313.
Кивлицький Євг. II, 266.
Кій I, 21.
Кирил, первоуч. слав. I, 65.
Кирил, м. київс. I, 163.
Кирил Турівський I, 77.
Кисіль Адам I, 220, 223; II, 14—16, 21,
23, 25, 30.
Кіліяни, брати II, 131.
Кіський гр. II, 173.
Кістяковський Ол. I, 125, 129; II, 212.

Кішка Самійло I, 197, 198.
Клебановський П. II, 288.
Клепатський П. I, 25, 112.
Клерк Едв. II, 211.
Клим Смолятич I, 77, 162.
Клименко П. I, 177; II, 134.
Климентій VIII, папа I, 182, 191.
Клирик Острожський I, 171, 183.
Ключевський В. I, 17, 27, 33, 52, 65,
66, 68, 73, 74, 79, 97, 147; II, 6.
Кмітин Криштоф I, 154.
Кобилиця Лукіян II, 309.
Кобилянська Ольга II, 326.
Ковалевський Іван II, 44.
Ковалевський Макс. II, 320.
Коваленко, полк. II, 92.
Ковнір Степан II, 210.
Козачковський Н. II, 210.
Козинські I, 120.
Козловський В. II, 287.
Козловський I. I, 63.
Козловський Ісаія I, 222.
Козловський Мих. II, 210.
Козьма Індікоплов I, 77.
Козьма Празький I, 20.
Кожуховський, полк. II, 162.
Колесса Ол. I, 64.
Коломан, королев. уг. I, 85.
Коллак Опанас II, 209, 235, 237.
Коль Йоган I, 7; II, 275.
Колчанковський Л. I, 100.
Комулович, легат I, 190.
Конарський Симон II, 280.
Кондратів Герасим II, 217.
Кондратів, полк. II, 218.
Кондратівси II, 217.
Конецьпольський Слександер II, 12, 13.
Конецьпольський Станіслав I, 203,
217—219, 223.
Конецьпольські II, 250.
Кониський Олександр II, 297, 308,
317, 318, 324.
Кониський Юрій I, 6; II, 208.
Кононович Сава I, 224.
Копинський Ісаія I, 207, 214, 221.
Кодистенський Захарія I, 154, 182, 183,
206.
Кордуба Мирон I, 13, 96; II, 5, 24, 50,
328.
Корещень Д. II, 71.
Корещький, кн. II, 26.
Корещькі, князі I, 111, 139.
Корзон Т. I, 147; II, 6, 77, 248, 249.
Корят Гедимінович I, 103.

- Маркович Андрій II, 164, 165, 182, 189.
 Маркович Микола I, 7, 8, 18, 187; II, 4.
 Маркович Олексій I, 21.
 Маркович Опанас II, 30.
 Маркович Яків I, 7; II, 271, 272.
 Марковичі II, 182, 191.
 Маркс Карл I, 13.
 Мартин Галл I, 20.
 Мартос Іван II, 210.
 Мартос Олекса I, 7, 18; II, 3, 273.
 Маршаль Джозеф II, 211.
 Масуді I, 24, 40.
 Матвеев Артам. II, 81.
 Матвеев П. II, 71, 94.
 Матес, фельдшер I, 158.
 Маховський Себаст. II, 69, 77.
 Мезенцев, рос. ген. II, 297.
 Мельник Катер. I, 187, 229.
 Менглі-Гірей I, 109, 139.
 Мендовг, литов. кн. I, 90, 93, 102, 104.
 Метлинський Амвр. II, 274.
 Меттерніх, кн. II, 304.
 Методій, первоуч. слав. I, 85.
 Меньшиков Ал. II, 150—152, 163, 164, 172, 179, 180.
 Мєрославський, пол. ген. II, 303.
 Миклашевський I. II, 214, 228, 229.
 Миклашевський Мих. II, 138, 142.
 Микола I, рос. імп. II, 242, 276, 278, 281, 282, 283, 284, 289, 306.
 Микошинський Богдан I, 159, 189.
 Миловидов А. II, 310.
 Миловидов Л. II, 213.
 Милорадович Гаврило II, 164, 182.
 Милорадович Григ. II, 271.
 Милорадович Михайло II, 162, 164.
 Милорадовичка Єлиз. II, 308, 312.
 Мирний Панас (Рудченко) II, 308.
 Мирович Іван II, 141, 142.
 Мирович Федір II, 155.
 Михайло Всеволодович, кн. I, 87—89, 99, 180.
 Михайло Романов, цар. москов. II, 216.
 Михайло I, воев. волос. I, 198.
 Михайло Глинський, кн. I, 109.
 Михайло Олелькович, кн. I, 108.
 Михалон Литвин I, 110.
 Михальчук Кость II, 296, 315.
 Мігура Ів. II, 132, 210.
 Міллер Дм. I, 11; II, 212, 214, 229, 271, 287.
 Мілюков П. I, 17; II, 310.
 Милютін Н., рос. мін. II, 292.
 Мініч, рос. ген. II, 166, 191—194, 204, 222.
 Мірза-Авакянц Н. II, 135.
 Міхневський Мих. II, 324.
 Міцкевич Адам II, 231, 282.
 Младанович II, 257, 258.
 Многогрішний Демян II, 80, 81, 83, 85, 86, 114, 116, 120.
 Могила Андрій II, 96.
 Могила Єремія I, 192, 198.
 Могила Петро I, 213, 221—223, 229; II, 10, 130.
 Могила Семен I, 198.
 Могиленко, полк. II, 139.
 Могильницький Ів. II, 301.
 Модзалевський Вад. II, 71, 134, 177, 187.
 Мокієвські II, 102.
 Мокрицький, офіціял II, 255, 256.
 Молчановський Никандр I, 11, 68, 91, 96, 125, 126, 129, 143; II, 158.
 Монтовти I, 120.
 Моравський С. II, 187.
 Моргилевський I. I, 79.
 Мордовцев Д. II, 247.
 Моріон, полк. I, 223.
 Мосальські, князі I, 120, 185.
 Мочуговський II, 276.
 Мочульський М. II, 287.
 Мошин В. I, 41.
 Мрочек-Дроздовський П. I, 78.
 Мстислав Володимирович Великий I, 58.
 Мстислав Володимирович Тьмутороканський I, 21, 47, 59.
 Мстислав Всеволодович черн. I, 87.
 Мстислав Данилович I, 93.
 Мстислав Ізяславич I, 61, 82, 84.
 Мстислав Романович I, 87.
 Мстислав Удатний I, 85—87.
 Мстиславець Петро I, 170.
 Мужилівський Силуан II, 44.
 М'якінін Іван II, 182.
 М'якотін В. II, 37, 38, 50, 134, 188, 202, 212.
 Наливайко Даміян I, 171, 191.
 Наливайко Северин I, 178, 191—195, 204, 205.
 Наполсон I., імп. II, 275, 276.
 Нарбут Т. I, 100.
 Наринкін Сем. II, 189.
 Наріжний Сим. II, 52, 64, 71.
 Настасія Чагрівна I, 82, 83.

Насух-баша I, 201.
Наумонко Вол. I, 63; II, 328.
Наумов Ф. II, 180.
Наумович Іван II, 307.
Нахимовський II, 155.
Некрасов, донск. от. II, 241.
Немирич Степан II, 53.
Немирич Юрій II, 44, 53, 58, 62.
Немиричі I, 169.
Неплюев Гр. II, 100.
Неплюєви II, 172.
Нестеренко Максим II, 25.
Нестор, літолисець I, 21, 22.
Нечай Іван II, 42, 64, 122.
Нечай Данило II, 28.
Нечитайло С. II, 321.
Нечипоренко Пр. II, 189, 212.
Нечковський Христофор I, 197.
Никифор, грец. літоп. I, 43.
Никифор, екзарх I, 182, 184.
Никифоров В. I, 229.
Николайчик Ф. I, 196, 229; II, 245.
Никон Великий I, 21.
Нідерле Л. I, 32, 33, 39.
Ніс Степан II, 297.
Ніфонт, м. гал. I, 163.
Новицький В. I, 63, 68, 78.
Новицький Ів. I, 11, 143, 161; II, 24.
Новицький М. II, 288.
Нольде В. II, 37, 38, 50.
Носач Тимофій II, 70.

Обидовський, полк. II, 137.
Овчаренко Е. II, 229.
Огинські, князі II, 130.
Огієнко Ів. I, 167, 176; II, 135.
Оглоблин Ол. II, 94, 108—110, 112, 168, 188.
Огоновський Ом. II, 311.
Одінєв Д. II, 38, 50.
Окинєвич Л. I, 114; II, 52, 115—117, 134.
Оксман Ю., II, 287.
Олаф, нор. нора. I, 48.
Олаф Тригвассон I, 26.
Олег, в. кн. київс. I, 21, 40, 42, 207.
Олег Святославич I, 44.
Олег Святославич черк. I, 56, 57, 60.
Олег Ярославич, гал. I, 82, 83.
Олександр I, рос. імп. II, 209, 275—277.
Олександр II, рос. імп. II, 289, 291, 294, 316, 317.
Олександр III, рос. імп., I, 12.

Олександр Казимирович I, 109, 117.
Олександр Корятівич I, 103.
Олексій м. I, 163.
Олексій Михайлович, цар моск. II, 37, 39, 43, 59, 61.
Озелько Володимирович I, 108, 159.
Олізаровський Томаш II, 279.
Олсуфьев гр. II, 225.
Ольга, в. княгиня I, 21, 40, 43, 45.
Ольга Юріївна I, 82, 83.
Ольгерд Гедимінович I, 93, 99, 102—108, 164; II, 264.
Оляччин Д. II, 50, 188.
Онацький Евг. II, 321.
Онишкевич Гр. II, 309.
Опара Степан II, 73.
Орендаренко Тиміш I, 219, 223.
Оришовський Ян I, 158, 198.
Орлай Іван II, 309.
Орлик Пилип II, 110, 115, 136, 145, 146, 155—158, 159, 186, 222.
Орловський П. I, 212.
Осияський Вал. II, 313.
Осман II, султ. тур. I, 208—210.
Оссолінський Юрій II, 8, 13, 22, 28.
Осташевський Сп. II, 279.
Остен-Сакен, рос. ген. II, 284.
Острожська Анна-Алоїза I, 185.
Острожський Костянтин I, 170, 171, 176, 181—185, 189, 191.
Острожський Ян I, 189, 190, 203.
Острожські, князі I, 111, 120, 139, 171, 185.
Остророг Микола II, 13, 18.
Острианин Яків I, 213, 225; II, 30, 216.
Оттокар II, I, 89, 90.
Оттон Великий I, 43.

Павлик Мих. II, 323.
Павлицев А. II, 72.
Павло Алєпський II, 40, 119, 133, 211.
Павлов-Сильванський Н. I, 74, 78.
Павлович А. II, 309.
Павловський Ф. II, 213, 287.
Павлуцький Гр. II, 213.
Павлюк (Павло Бут) I, 213, 224, 225.
Падалиця Т. (Фіш Зенон) I, 148.
Падалка Л. I, 143, 161.
Падура Тимко II, 279.
Пайсій, патр. II, 20, 21.
Палій Семен II, 136, 139—141.
Панін гр. II, 292.
Панін гр. Н. II, 225.
Папков А. I, 173, 177.

Леонтович Волод. II, 317.
Леонтович Ф. I, 52, 115, 129.
Леонтьев М. II, 192.
Лепкий Б. I, 79.
Лесвицький, полк. II, 224, 225.
Лесвицькі II, 218.
Леопольд, герц. австр. I, 105.
Леопольд II австр. имп. II, 301.
Леслі, рос. ген. II, 192.
Лешко Вілий, кор. полк. I, 84, 85.
Лешков I, 50.
Лещинський Станіслав II, 138, 141, 142, 144, 145, 148, 156, 186, 254, 261.
Лизогуб Дм. II, 313.
Лизогуб Єфим II, 70, 100, 101, 111.
Лизогуб Яків II, 178, 182, 186.
Линиченко Ів. I, 11, 86, 115, 143.
Липинський В. II, 5, 7, 33, 38, 43—51, 63, 71.
Лисенко Ів. II, 85.
Лисенко Мик. II, 315, 319.
Лисенко Фед. II, 182, 189.
Лібельт К. II, 305.
Ліковський Е. I, 179.
Линцевський Гервасій сп. II, 208, 256.
Лісовський Федір II, 164.
Люттрад Кременський I, 39.
Лобанов-Ростовський кн. II, 275.
Лобачевський В. II, 246.
Лобисевич Опанас II, 195, 208.
Лобода В. II, 297.
Лобода Григорій I, 191, 192, 193.
Лодій П. II, 309.
Лозинський Йосиф II, 301.
Лозка Степан I, 206.
Лозкина Гальшка I, 206.
Домиковський Вас. I, 7.
Домиковський Іван II, 145, 146, 155.
Лопушан Богдан I, 186.
Лосенко Ант. II, 210.
Лоський Іг. II, 71, 213.
Лотоцький Ол. I, 28, 53, 176; II, 321, 323.
Лубенський Мартин II, 13, 14.
Лужецький II, 84.
Лука, м. Білгород. I, 184.
Лукаряс Кирил I, 182.
Лукашевич В. II, 276, 277.
Лукомський Стопан II, 208.
Лукомські князі I, 185.
Луцькяннов Ів. II, 133.
Лупул Василь II, 27, 31.
Луцький Ів. I, 84; II, 202, 328.
Любавський М. I, 18, 66, 68, 100, 112, 114, 115, 129, 150.

Любарт Гедимінович I, 93, 102.
Любекер, швед. ген. II, 148.
Любецькі князі I, 120.
Любович К. I, 168, 176.
Любомиров I, 79.
Любомирський Юрій II, 65, 76.
Любомирські князі I, 139; II, 250, 253, 254.
Людвиг IX, кор. франц. I, 86.
Людвиг Побожний, имп. нім. I, 39.
Людвиг I, кор. уг. I, 93, 94, 105.
Лягеркнона, швед. ген. II, 149, 150.
Ланцкоронський Предслав I, 154.
Ланцкороский I. II, 21.
Ляскоронський Б. I, 112.
Ляскоронський В. I, 11, 68.
Ляссі, рос. ген. II, 193.
Ляссота Еріх I, 153, 190, 198.
Лященко А. I, 26.
Л. Ч. (Шульгин Яків) II, 71.
Магмет-Гірей II, 39, 40, 60, 77.
Магомет III, султ. тур. I, 216.
Магомет IV. II, 84.
Магомет, султан Хіван I, 86.
Магнус, кор. данс. I, 48.
Мазепа Іван I, 12; II, 95, 99—110, 114, 115, 120, 123, 127—129, 133, 136—138, 140—155, 160—163, 166, 174, 175, 177, 182, 187, 207, 210, 231, 315.
Мазепина Марія-Магдалина II, 102.
Макаренко М. I, 79.
Макарій Вулгаков м. I, 176, 179, 195, 229.
Макарушка О. I, 195.
Максим м. I, 99, 163.
Максимейко М. I, 73, 79, 100, 126, 129.
Максимілян, ерцгерцог I, 194.
Максимович Гр. II, 212.
Максимович Дм. II, 162.
Максимович Ів. II, 155.
Максимович Мих. I, 8, 64, 98, 145, 150, 151, 173, 202, 212; II, 4, 247, 273, 305.
Малала Іван I, 23, 77.
Малиновський Іон. I, 100, 117, 129.
Малишевський I. I, 168, 176.
Мальчевський Ант. I, 10; II, 279.
Маясія Костянтин I, 77.
Мануїл Комнен I, 80.
Мануйлович Іван II, 179, 182.
Марія-Тереза, австр. имп. II, 299.
Марків Мих. II, 273.
Марко-Вовчок (Марковичка Марія) II, 280, 291.

- Напроцький Бартош I, 159.
 Нархоменко В. I, 41, 42, 53; II, 97, 101, 212.
 Нарчевич Петро II, 45.
 Нассек II, 189.
 Настерняк Я. I, 41.
 Наткуль II, 156.
 Нац Юрій I, 154.
 Нелеш Юл. I, 179.
 Нельчицький Леон. I, 180, 181.
 Перетц В. I, 74, 79.
 Перфецький Евг. I, 21, 26; II, 266.
 Пестель, полк. II, 277.
 Петрановський Ярема II, 83.
 Петрик Іван II, 93, 108—110, 129.
 Петро I, цар моск. I, 12; II, 105, 107, 110, 111, 115, 132, 136—138, 140—142, 144, 145, 147, 149, 150, 152—154, 157—161, 163—167, 170, 171, 174—179, 180, 185, 191, 194, 201.
 Петро II, цар моск. II, 159, 180, 181.
 Петро III, цар моск. II, 199, 270.
 Петро Акеревич м. I, 89.
 Петро Ратенський м. I, 163.
 Петров А. II, 264, 265, 267.
 Петров Н. I, 179, 195, 229; II, 135, 212, 229, 287.
 Петровський М. II, 37, 52, 68, 71, 94.
 Петрушевич Ант. I, 91.
 Пекосінський Ф. I, 125.
 Пипін Ол. I, 15; II, 272, 287.
 Пищевич А. II, 246.
 Підкова Іван I, 157, 187.
 Підкова Олександр I, 187.
 Підкова Петро I, 187.
 Пюнтковський С. I, 66.
 Пірлінг П. I, 179.
 Пісочинський Олександр I, 227.
 Пісочинські II, 8.
 Пічета В. I, 115, 125, 129.
 Плано Карпні I, 64, 86, 89, 98.
 Платонов С. I, 17, 40, 54, 66, 78.
 Плетенецький Єлисей I, 206.
 Погодін М. I, 21, 59, 84; II, 303.
 Подвисоцький Каспар I, 193, 194, 197.
 Подолянський С. II, 316.
 Познанський Борис II, 296.
 Покотило Яків II, 162.
 Покровський М. I, 66, 67, 74, 147; II, 6, 51.
 Полетика Василь I, 6, 7; II, 271, 273.
 Полетика Григорій I, 5, 6, 7; II, 204, 208.
 Полетик Іван II, 210.
 Половець Семен II, 103.
 Полозович Семен I, 154.
 Полоус Федір I, 197.
 Полоцький-Ситіянович Симеон II, 130.
 Полуботок Павло I, 12; II, 159, 160, 176—179.
 Попелі-Конашевичі I, 202.
 Попов О. II, 50.
 Поридькі, князі I, 120.
 Потебня О. I, 64.
 Потій Іпатій I, 181—184, 207.
 Потоцький Андрій II, 60, 61.
 Потоцький Йосиф II, 156, 261.
 Потоцький Микола I, 225; II, 12, 28, 30, 44.
 Потоцький Станіслав II, 65.
 Потоцький Стефан II, 12, 13.
 Потоцькі II, 8, 250, 257, 258.
 Потьомкін Гр. II, 209, 238, 239, 243.
 Предслава Волод., кн. I, 46.
 Претвич Борнат I, 154.
 Пресняков А. I, 18, 52, 53, 68, 70, 78.
 Присьольков М. I, 21, 26, 53.
 Прозовський II, 237.
 Прокопій I, 34.
 Прокопович В. II, 288.
 Прокопович Теофан II, 106, 130, 132, 208.
 Прокопович Сава II, 100, 101.
 Пронські, князі I, 169, 185.
 Протасьєв Федір II, 162.
 Прохазка А. I, 100, 115, 179.
 Пруденцій, єп. I, 39.
 Птолемей I, 34.
 Пуласький Казимир II, 256.
 Пушкін Ол. I, 6; II, 274, 294.
 Пташицький С. I, 125.
 Путяга Дмитро I, 154.
 Пушкар Мартин II, 54, 56—58, 123, 129.
 Пшелуський, полк. II, 261.
 Пясецький Павло I, 149.
 Равіта-Гавронський II, 6, 249.
 Радакова Ол. II, 187.
 Радивил Януш II, 21, 27, 29.
 Радивили, князі I, 169, 171; II, 43.
 Радивиловський Антоній I, 222; II, 130.
 Радлов В. I, 153.
 Разін Степан I, 9; II, 83.
 Раїна Могилянка I, 170.
 Раїн Іван II, 208.
 Ракочій Юрій I—, II, 19, 21, 28.

- Сенюти І, 169.
Сербин Іван ІІ, 56.
Сергієнко М. (Грушевський М.) І, 96.
Сергєвич В. І, 51, 52, 78, 115; ІІ, 37.
Серебрянников В. ІІ, 212.
Сєнявський Адам ІІ, 141, 261.
Сильвестр, ігумен І, 22.
Симеон Олелькович І, 108, 124, 139, 151.
Симиренко Василь ІІ, 317.
Симон Логофет І, 39.
Симоновський Петро І, 149; ІІ, 208.
Синеус, кн. І, 37, 40.
Ситін, посвояд моск. ІІ, 219.
Сінкел Георгій І, 77.
Сірко Іван ІІ, 35, 61, 62, 69, 78, 82, 84, 86, 87, 89, 103, 129, 221.
Січинський В. І, 79.
Скабаланович М. І, 173, 177, 195.
Скалковський Аполон І, 11; ІІ, 156, 231, 245—247.
Скарга Петро І, 172, 178, 183.
Сковорода Гр. ІІ, 49, 208, 209, 210, 227.
Скорина Францисек І, 169.
Скоропадська Настасія ІІ, 164.
Скоропадський Іван ІІ, 150, 156, 159, 180, 183, 184, 172, 175, 182, 185, 189, 190, 191, 207.
Скоропадський Мих. ІІ, 197.
Скорупи ІІ, 120.
Слабченко М. ІІ, 38, 134, 167, 187, 212, 231, 235, 245.
Слабченко Т. ІІ, 287.
Славинецький Єпифаній ІІ, 130.
Словацький Юлій ІІ, 279.
Слуцький Юрій І, 170.
Слуцькі, князі І, 171, 185.
Смаль-Стоцький Ст. І, 33; ІІ, 326, 328.
Смірнов Н. І, 96.
Смірнов П. І, 41.
Смоличев П. І, 68.
Смотрицький Гр. І, 171.
Смотрицький Мелетій І, 171, 185, 207, 214, 215, 218.
Снігурський Іван, єп. ІІ, 301.
Собєський Яків І, 211, 215.
Собєський Ян ІІ, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 93, 138.
Собєські ІІ, 250.
Соболевський Ол. І, 64.
Сожальський Волод. ІІ, 238.
Сожольські, князі І, 120.
Соліковський Дм., єп. І, 175.
Соловйов С. І, 50, 51, 147, 178; ІІ, 6, 50, 60, 72, 84, 112, 158, 187, 211.
Солонина Сергій ІІ, 100, 101.
Сомківна Ганна ІІ, 11.
Сомко Яким Н. І, 62, 66, 67, 129.
Сосимович Сопрон І, 218.
Софія Витовтовна І, 106.
Софія, царівна моск. ІІ, 99, 104, 103, 192.
Спіцин А. І, 34, 41, 62, 65, 68.
Срезневський Ізм. І, 6, 8; ІІ, 21, 228, 274.
Срібний Ф. І, 177.
Стадіон гр. ІІ, 305, 306.
Стадник М. ІІ, 63, 71.
Стадницький К. І, 100.
Станіслав-Август (Понятовський) ІІ, 256, 259, 262.
Старицький Мих. ІІ, 315.
Старушич Ігнатій І, 222; ІІ, 10.
Стебельський Петро І, 179.
Стебницький П. ІІ, 321, 328.
Стемпковський Й. ІІ, 259.
Стефан, вєсв. молд. І, 186.
Стефаніж Вас. ІІ, 326.
Стефанович Яків ІІ, 313, 314.
Стечинський Федір ІІ, 176, 177.
Штенко Ів. ІІ, 310.
Стіллє Артур ІІ, 148.
Століпін ІІ, 322.
Стороженко Андр. І, 157, 161.
Стороженко Мих. В. І, 11; ІІ, 212, 288.
Стороженко М. І, 287.
Стрийковський Матвій І, 84, 110, 149.
Строганов ІІ, 172.
Струнина Л. ІІ, 310.
Студинський К. І, 179, 195; ІІ, 266, 311.
Субутай, тат. вєсв. І, 86, 87.
Сулима Іван І, 223.
Сулима Іван, ген. хорун. ІІ, 162, 165.
Сулима ІІ, 69.
Сумцов М. І, 177, 195; ІІ, 229, 321.
Суражський Василь І, 171.
Суслепарів ІІ, 266.
Суховий Петро ІІ, 73, 80, 81, 92, 129.
Сухомлин, коз. ІІ, 226.
Сушицький Т. І, 112.
Сушко Ол. І, 176, 179.
Стеллецький Н. ІІ, 212.
Талько-Гринцевич Ю. ІІ, 279.
Тарановський Ф. І, 129.
Тарасевич Л. ІІ, 210.
Тарасенко, ген. осав. ІІ, 83.

- Ракошій Юрій II— II, 41, 44—46.
 Ракушка Роман I, 3, 8; II, 119.
 Рашівльд, швед. ген. II, 154.
 Репнін Мик. Вас. II, 258, 259.
 Репнін Мик. Гр. кн. I, 7; II, 273, 276, 283.
 Ржевський Іван II, 90, 91.
 Рибакон Ів. II, 287.
 Рильський Тадій II, 296, 297.
 Різниченко В. II, 158.
 Роголевський Іларіон II, 191, 208.
 Рогатинець Юрій I, 183.
 Рогніда, кн. I, 40.
 Рогоза М. м. I, 180, 181, 207.
 Розанда Лупулівна II, 27, 31.
 Розенфельд І. II, 37, 38, 50.
 Розумовська Н. II, 195.
 Розумовський Кирило II, 189, 195—200, 207, 209, 232, 238.
 Розумовський Олекса II, 194.
 Рожков Н. I, 54, 74, 79.
 Ролле Йосиф I, 196; II, 6.
 Роман Данилович I, 90.
 Роман Мстиславич I, 23, 24, 61, 80, 83—85, 94.
 Романовський В. II, 120, 212.
 Романчук Юл. II, 324.
 Ромодановський Гр. II, 60, 68, 79, 80, 81, 86, 89—92.
 Рооп, рос. ген. II, 163.
 Рославець Петро II, 114, 115.
 Ростислав Володимирович, кн. I, 59, 80.
 Ростислав Всеволодович I, 57.
 Ростислав Іванович, гал. I, 83.
 Ростислав Михайлович, черн. I, 86, 87.
 Ростовцев М. I, 31, 41.
 Ростовцев Я. II, 292.
 Рубан Василь I, 5, 6; II, 208.
 Рубіс М. II, 321.
 Рубінштейн Н. I, 79.
 Рубці I, 227.
 Рубруквіс Вільгельм I, 36.
 Руднев В. II, 188.
 Рудницький Ст. I, 229.
 Рудольф II, нім. імп. I, 159, 189, 191, 194.
 Рудченко Іван II, 315.
 Ружинський Богдан I, 155.
 Ружинський Кирик I, 193.
 Ружинський Мих. I, 187.
 Ружинський Остап I, 150.
 Ружинські, князі I, 120, 185.
 Румянцев Ал. II, 178.
 Румянцев Петро II, 189, 200—206, 209.
 Русов Ол. II, 315, 322.
 Рутський Вельямін I, 184, 207.
 Рюрик, князь I, 17, 23, 37, 40.
 Рюрик Ростиславич I, 59, 80, 84.
 Рюриковичі, князі I, 114.
 Рябінін-Склярєвський О. II, 245, 328.
 Савич Семен II, 178.
 Савченко Ф. II, 310, 328.
 Сагайдачний Гр. I, 202.
 Сагайдачний-Конашевич Петро I, 197, 201—213, 215.
 Садовський Микола (Тобілевич) II, 317.
 Сайко Е. II, 321.
 Сакович Касян I, 202, 211, 215, 218.
 Саксаганський Опанас (Тобілевич) II, 317.
 Самійленко Волод. II, 317.
 Самовидець II, 52, 63.
 Самойлович Григорій II, 100, 101.
 Самойлович Іван II, 73, 86—92, 95, 96, 97—101, 102, 103, 114, 115, 120, 123, 126, 128, 161.
 Самойлович Семен II, 92, 101.
 Самойлович Яків II, 101.
 Самусь, полк. II, 139—141.
 Сангушки, князі I, 111, 120, 185; II, 250.
 Сарніцький Стан. I, 154.
 Сарган, хан. тат. I, 86.
 Сатановський Арсеній II, 130.
 Свенціцький Іл. I, 176.
 Сверчовський Іван I, 186, 187.
 Свечин Ол. II, 320.
 Свідзинський М. II, 287.
 Свінельд, варяг I, 40.
 Свірговський див. Сверчовський.
 Свирігайло Ольгердович I, 107, 108, 117, 118.
 Святополк Волод., кн. I, 46, 47.
 Святополк-Михайло Ізяславович I, 56, 57, 76, 80.
 Святослав Володимирович I, 48.
 Святослав II Всеволодович I, 59.
 Святослав Ігоревич I, 21, 43—45.
 Святослав Ярославич I, 55, 56, 58, 59, 77.
 Селім-Гірей II, 83, 84, 88, 109.
 Семашки I, 120.
 Сембратович Сильв. м. II, 324.
 Семенов Н. II, 310.
 Сенкевич Г. I, 147.

Тарасенко Ів. II, 321.
Тарновський Вас. II, 290, 292, 312.
Тежелій, ген. II, 237, 238, 240.
Теличенко І. II, 212, 213, 229.
Теогност м. I, 163.
Теофан, патр. єрусалим. I, 206—209.
Теофіл, віз. імп. I, 39.
Теплов Гр. II, 195, 196.
Терлецький Кирило I, 166, 180—182, 192.
Терлецький Ом. I, 96; II, 50.
Терлецький Ост. II, 311, 328.
Терновський С. I, 229; II, 111.
Тершаковець II, 311.
Тетеря Павло II, 35, 51, 55, 58, 67—70, 73, 103, 122.
Тимковський Ілля II, 208.
Тиссаровський Єремія I, 207.
Титмар Мерзбурзький I, 46, 76.
Тишинська Е. II, 311.
Тишкевичі I, 111; II, 250.
Тищенко Мик. II, 134, 168, 188.
Тітов Ф. I, 178, 229; II, 135, 212, 266.
Ткаченко М. II, 134, 213, 245.
Товстоліс М. I, 125.
Товтивід, лит. кн. I, 102.
Толстой П. II, 179, 180.
Томашівський Степан I, 13, 15, 25, 41, 53, 89, 91, 93, 94, 96, 179; II, 5, 17, 24, 288.
Томиленко Василь II, 40.
Томиленко, отам. I, 225.
Томша, молд. госп. I, 186.
Третяк II, 155.
Троцинський Дм. II, 208.
Трубецкой, кн. II, 37, 60—62, 64.
Трувор, кн. I, 37, 40.
Тугай-бей II, 13, 14, 17—18.
Тугоркан, полов. хан I, 57.
Тукальський Йосиф II, 68, 69, 79, 89, 92, 98, 126.
Туманський Федір I, 5, 6.
Тупталенко Дмитро м. II, 130.
Тур Никифор I, 206.
Тургенєв Ів. II, 290.
Турковський Мих. II, 182.
Тустановський Зізаній I, 175.
Тяпкін В. II, 90.

Українка Леся (Лариса Косачівна) II, 317.
Уманець Ф. I, 176; II, 90, 103, 110, 112, 143, 158, 182.

Фарлаф, варяг I, 40.
Фасмер М. I, 30.
Феденко П. II, 50.
Федір, кн. київс. I, 99.
Федір Іванович, моск. цар II, 216.
Федір Коріятович I, 103; II, 264, 265.
Федір Олексівич, моск. цар II, 89.
Федоров Іван I, 170, 174, 175.
Федорович Тарас I, 213, 218.
Федькович Йосип II, 309.
Феліція Е. II, 246.
Фергані, араб. письм. I, 40.
Фердинанд III, імп. австр. II, 45.
Филимонович Максим (сп. Методій) II, 62, 67, 75—77, 98.
Филип II, кор. франц. I, 48.
Филип Швабський I, 84.
Филоненко I, 225.
Філіпов А. I, 54; II, 31.
Фірлей II, 21.
Флеров І. I, 173, 176.
Флоровський Ант. II, 245.
Фотій, патр. I, 24.
Франко Іван I, 79, 183, 194, 195; II, 258, 266, 298, 311, 321—326, 328.
Франц-Йосиф II, австр. цісар II, 309.
Франц II, австр. цісар II, 301.
Францев В. II, 267.
Фридрих II прус. II, 262.
Фридрих Барбароса I, 82, 83.
Фридрих-Вільгельм, курфюрст бранденбурзький II, 41, 83.
Фридрикевич, полк. II, 103.

Жаненко Микола II, 197.
Жененко Михайло II, 68, 73, 82—85, 87, 88, 129.
Жарламович К. I, 176, 195; II, 131, 135.
Жарко, сот. II, 217.
Хачебей, тат. хан I, 103.
Хвіст, Вас. II, 321.
Хвойка В. I, 41.
Хітрова Богдан II, 56.
Хмелецький Стефан I, 217, 218.
Хмельницька Ганна (Сомківна) II, 11, 42.
Хмельницька Єлена (Чаплінська) II, 11.
Хмельницький Богдан I, 17, 49, 138, 146, 201, 208, 225, 226; II, 3, 7, 9, 11—36, 37—40, 41—50, 51—55, 60, 66, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 81, 83, 90, 92, 93, 108, 113—116, 118—122, 125—127, 130, 132,

139, 140, 144—146, 175, 176, 180, 181,
186, 198, 199, 206, 229, 247, 250, 263.
Хмельницький Михайло I, 28; II, 11,
12.
Хмельницький Тиміш II, 26, 31, 46, 51.
Хмельницький Юрій II, 37, 45, 46, 49,
51, 52, 62, 64—69, 73, 82, 90—93, 95,
96, 102, 120.
Ходика Федір I, 214.
Ходкевич Григ. I, 170, 209.
Ходкевич Ян I, 185.
Ходкевичі I, 171.
Хорів, князь I, 21.
Хребтович Мелетій I, 181.
Христина, кн. I, 56.
Христина, кор. швед. II, 41, 59.
Хрущов, майор II, 224.

Цамблак Григорій м. I, 164, 180.
Цамблак Кипріян м. I, 164.
Цегельський II, 324.
Целевич Олег I, 229; II, 94.
Целевич Юл. II, 261, 266.
Цергелев Мик. II, 273.
Цимісхій Іоан. I, 44.
Цікалі-паша I, 203.
Цюцюра Тиміш II, 62, 64, 65.

Чайківський О. I, 202, 212.
Чайковський Михайло I, 10; II, 278.
Чалий Сава II, 254.
Чапличі I, 120, 169.
Чаплиський II, 11.
Чарнецький Стефан II, 40, 45, 69.
Чарниш Василь 271.
Чарниш Іван II, 164, 178.
Чарноцький Адам I, 25.
Чарторийська, кн. I, 171.
Чарторийський Адам II, 269.
Чарторийські, князі I, 111, 120, 139,
185; II, 250.
Чацький Т. I, 125; II, 269.
Чела Адріан I, 6; II, 271, 273.
Черкас, козак II, 226.
Черкаський Ір. I, 128, 130; II, 196, 212.
Чернов В. I, 79.
Чертков, рос. ген. II, 238.
Четвертинський Гедеон м. II, 98, 99.
Четвертинський Степан II, 45.
Четвертинські, князі I, 120.
Чечель Дмитро II, 150.
Чижевський П. II, 320.
Чикаленко Евг. II, 317.
Чистович I. I, 177, 195.

Чингіз—хан I, 86.
Чорний Гр. I, 217, 218.
Чубатий Микола I, 13, 96, 114, 115, 129,
179.
Чубинський Павло II, 297, 315.
Чуйкевич Федір II, 198.
Чуйкевич Семен II, 162.

Шагин-Гірей I, 215, 216.
Шайноха К. I, 146; II, 7, 13.
Шакловитий II, 100, 105.
Шамрай С. II, 288.
Шараневич Ісид. I, 21, 91; II, 266.
Шаула I, 192, 193.
Шаумбург, рос. ген. II, 153.
Шафарик П. II, 305.
Шафіров II, 152.
Шэфонський Опанас II, 273.
Шафранов П. II, 37, 50.
Шах I, 187.
Шахматов Ол. I, 18, 21, 22, 25, 26, 33,
34, 39, 40, 41, 65.
Шаховський Ал. II, 189, 190, 224, 225.
Шашкевич Антін II, 279.
Шашкевич Маркіян II, 302, 303.
Шварно Данилович I, 90.
Шевірьов С. I, 50.
Шевченко Тарас I, 6, 11, 148, 169; II,
257, 278, 280, 289—291, 308, 314, 320.
Шелухин С. I, 79.
Шемет Волод. II, 320.
Шемети, брати II, 319.
Шемберг II, 12.
Шептицький Андрій м. II, 325.
Шереметьєв Борис, II, 98, 110, 114.
Шереметьєв Василь II, 57, 62, 65, 66.
Шереметьєв, воев. II, 191, 218.
Шерер Іоган II, 178.
Шийкевич Захар II, 75.
Шиманов А. II, 245.
Шираї II, 120.
Широцький К. I, 79; II, 213.
Шлецер А. I, 21, 73.
Шліппенбах, швед. ген. II, 137.
Шляпкін А. II, 131.
Шміт Ф. I, 79.
Шраг Ілля II, 320.
Штейнгель Федір, бар. II, 320.
Шульгин Яків I, 11; II, 177, 188, 248,
257, 266.
Шумлянський Йос., еп. II, 263.

Шек I, 21.
Щербаківський Д. II, 213.

Щербина В. II, 37, 50, 211, 266, 287.

Щербина Ф. II, 246.

Щербинин, майор II, 225, 226.

Щербский I, 132, 210.

Щурат В. II, 246, 288, 311.

Юзефович Иван I, 214.

Юзефович Михайло II, 316.

Юнаків М. II, 148, 158.

Юрий Володимирович Довгорукий I, 58, 60, 80, 81.

Юрий Корятович I, 103.

Юрий I Львович I, 93, 163.

Юрий Ярославич I, 62.

Юрий II — Болеслав Тройденевич I, 93, 94, 122.

Юрий II Всеволодович Сузд. I, 88.

Юркевич В. II, 229.

Юст Юль II, 133.

Юшкевич Амаросій II, 208.

Юшков С. I, 74, 79.

Яблоновский, корон. гетьм. II, 70, 140.

Яблоновский Ол. I, 139, 141, 142, 147, 150, 156; II, 6.

Яблоновский II, 250.

Яворняцкий Дм. I, II, 159, 161; II, 72, 94, 112, 134, 231, 245, 246.

Яворський Стефан II, 130, 208.

Ягайло Ольгердович I, 104—108, 114, 121, 132, 164.

Ягеллон I, 141.

Ягучинский II, 173.

Ядвига, кор. пол. I, 94, 105.

Язловецкий Юрий I, 157, 185.

Яковлев А. I, 130, 161, 167; II, 37, 38, 50.

Якун варяг I, 49.

Ян-Казимир IV II, 18, 19, 31, 32, 42, 45, 51, 62, 68, 82, 102, 136.

Яценко-Хмельницкий Павло II, 27.

Яценченко-Хмельницкий Иван II, 92.

Яновский Гр. II, 210.

Ярополк Изяславич I, 56.

Ярополк Святославич I, 44, 45.

Ярослав Всеволодович Суздальский I, 99.

Ярослав Изяславич I, 61.

Ярослав Мудрый I, 3, 21, 24, 42, 46—49, 55, 58, 60, 69, 72, 73, 74, 162.

Ярослав Осмомисл I, 80, 81—83.

Ярославна I, 83.

Ярошевич I, 116, 125.

Ясинский Варлаам м. II, 106, 130.

Ясинский М. I, 125, 126; II, 288.

Яскульский II, 14.

Abraham Wl. I, 96, 176.

Antoni J. (Rolle) I, 196.

Arne T. I, 41.

Bukowski I, 176.

Czermak W. I, 176; II, 24, 71.

Dembiński Br. II, 287.

Diche Charles I, 32.

Dorošenko D. I, 25; II, 94, 158, 213.

Dubiecki M. I, 229.

Ehrenkreutz St. I, 130.

Feldman I. II, 158.

Franko I. I, 195.

Frąś Z. I, 24.

Górski K. II, 94.

Halecki O. I, 112.

Hońko A. II, 71.

Ignotus II, 226.

Jabłonowski Al. I, 143, 161, 229; II, 135.

Jensen A. II, 158.

Kolankowski J. I, 112.

Korduba M. II, 50.

Korzon T. II, 71, 94.

Kot St. I, 176.

Kraszewski J. II, 266.

Kubała L. II, 24, 50, 71.

Kutrzeba St. I, 112, 129.

Lappo I. I, 130.

Lewicki A. I, 195.

Likowski E. I, 195; II, 286.

Lipiński W. II, 24, 71, 310.

- Łoziński W. I. 143.
Morawski M. I. 176.
Niderle L. I. 41.
Odinec D. II. 50.
Pawłowski Br. II, 266.
Pappée Fr. II, 266.
Pelesz J. I, 96; II, 266.
Pfitzner I. I, 112.
Piekosiński Z. I, 130.
Prochazka A. I, 112, 195.
Pułaski K. I, 161.
Rawita-Gawroński Fr. II, 24, 50, 94, 266.
Rypka J. II, 50, 94.
Stalnicki K. I, 112, 176.
Stille A. II, 158.
Szajnocha K. II, 24.
Szaraniewicz Iz. I, 143.
Szelański A. I, 79.
Szujski I. I, 176.
Slečas P. I, 112.
Tomkiewicz Wł. I, 229; II, 24.
Tretiak J. I, 212; II, 288.
Vasmer M. I, 41.
Wasilewski L. II, 288, 328.
Wolff I. I, 112.
Zakszewski W. I, 176.

ЗМІСТ

Том I

I. Розвиток української думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів	3
II. Питання про схему історії східної Європи в зв'язку з історією України. Назви «Русь» і «Україна». Джерела української історії: літописи, записки чужинців, пам'ятки юридичні; здобутки археології	16
III. Природа України як фактор історичного розвитку. Передісторичне минуле української землі. Грецька колонізація північного Чорномор'я і кочовики. Розселення славян у східній Європі. Питання про початки українсько-руської державности в історичній літературі. Варяги та їх участь в організації українсько-руської державности	27
IV. Перші київські князі. Охрещення України-Руси. Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Київська держава та її міжнародне становище. Питання про форму державного устрою київської Русі-України в науковій літературі	42
V. Початок розпаду Київської держави. Половецька руїна. Княжі усобиці. Відокремлення земель. Науковий опір про нібито великоруське населення Наддніпрянщини в домонгольську добу. Сформування великоруської народности	55
VI. Політичний і суспільний устрій Русі-України за часів Київської держави. Економічні відносини. Просвіта й мистецтво	69
VII. Галицько-Волинська держава. Володимирко. Ярослав Осмомисл. Роман. Король Данило і його рід. Татарська руїна. Упадок Галицько-Волинської держави.	80
VIII. Становище Наддніпрянської України-Руси після татарської руїни. Литва. Перехід українських земель під владу князів Литовських. Литовсько-польські унії	97
IX. Устрій і побут на українських землях в складі Великого Князівства Литовського XIV—XVI століттях. Князівська влада й органи центральної й краюї управи. Пани-Рада. Суспільні верстви. Литовський Статут і Коппі суди.	113
X. Західньо-українські землі під Польщею. Їх політична й суспільно-економічна еволюція. Наслідки Люблинської унії для східно-українських земель. Наддніпрянські землі й нова їх колонізація.	131
XI. Різні погляди на причини й характер польсько-українських відносин XVI—XVII століть. Питання про походження української козащини в історичній літературі. Умови й обставини формування козащини.	144

XII.	Становище православної церкви в литовській і в польській державах. Відокремлення московської митрополії. Внутрішня організація православної церкви на українських землях. Занепад церковного життя в другій половині XVI віку. Початки відродження й роль в ньому міщанства. Церковні братства.	162
XIII.	Церковна унія в Бересті. Спроби унії в XIII—XV століттях. Православні єпископи на чолі уніонної акції. Берестейський собор і його ближчі наслідки. Релігійна полеміка й боротьба. Перші козацькі повстання. Рухи Косинського й Наливайка.	178
XIV.	Козаччина на початку XVII століття. Петро Конашевич-Сагайдачний. Козаччина в обороні православної церкви. Відновлення православної ієрархії.	197
XV.	Козаччина з 20—30-х роках XVII століття. Повстання Жмайла й Тараса Федоровича. Соймова боротьба за православ'є. Петро Могила і його доба. Повстання Павлюка й Острянина. Об'єднання українських земель під Польщею.	213

Том II

I.	Хмельниччина в історіографії. Польська Річ Посполита напередодні повстання Хмельницького. Причини повстання. Особа Богдана Хмельницького. Підготовка повстання. Перші успіхи. Кампанія 1649 року і Зборівський трактат.	3
II.	Берестецька кампанія. Білоцерківський трактат. Молдавська політика Хмельницького. Нова війна з Польщею. Союз із Москвою 1654 р. Його оцінка в історичній літературі. Московсько-українська війна з Польщею 1654—1656 років. Політичні плани Хмельницького. Союз із Швецією й Трансильванією. Смерть Богдана Хмельницького. Оцінка його особи в історичній літературі	25
III.	Гетьманування Івана Виговського. Розрив із Москвою. Гадяцька унія. Бій під Конотопом. Юрій Хмельницький гетьманом. Переяславська умова 1659 р. Чуднівська кампанія і новий польсько-український союз. Роздвоєння України. Тетеря і Бруховецький. Похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. Анархія на Правобережжі.	51
IV.	Петро Дорошенко. Подорож Бруховецького до Москви й заведення воєвідської управи на Лівобережжі. Війна Дорошенка з Польщею 1667 року. Повстання Бруховецького проти Москви. Дорошенко опановує Лівобережну Україну. Його боротьба з Суховієм і Ханенком. Многогрішній гетьманом на Лівобережжі. Турецька політика Дорошенка й війна 1672 р. Самойлович. Упадок Дорошенка. Чигиринські походи. Юрій Хмельницький — «князь України». Бахчисарайський мир.	73
V	Заходи Туреччини й Польщі біля колонізації Правобережної України. «Вічний мир» Москви з Польщею і його наслідки для України. Підпорядкування української церкви московському патріярхові. Кримський похід 1687 р. й упадок Самойловича. Гетьман Мазепа. Його внутрішня політика. Повстання Петрика. Війна з Туреччиною й Кримом.	95

- VI. Українська козацька держава другої половини XVII століття. Її територія й устрій. Гетьман. Козацька Рада. Старшина. Військо. Фінанси. Торговля. Суспільні верстви й їх взаємні відносини. Запорозжя. Пресвіта й культура. 113
- VII. Участь України у великій північній війні. Мазепа окупує Правобережну Україну. Арешт Палія. Шведсько-український союз. Похід Карла XII на Україну. Батурин і Полтава Московський терор. Смерть Мазепи на еміграції. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. Похід Орлика на Правобережну Україну. Прутська кампанія. Діяльність Орлика на еміграції. 136
- VIII. Політика російського уряду супроти гетьманщини після полтавської катастрофи. Деморалізація козацької старшини. Канальні роботи. Нищення української закордонної торгівлі. Гетьман Скоропадський і його становище. «Малоросійська Колегія». Павло Полуботок. Новий курс супроти України за царя Петра II. Гетьманування Данила Апостола. 159
- IX. Друга Малоросійська Колегія. Російсько-турецька війна 1734—1740 років та її тяжкі наслідки для гетьманщини. Кирило Розумовський гетьманом. Напрямок його діяльності. Судові реформи. Зріст значіння старшини. Скасування гетьманщини. Петро Румянцев малоросійським генерал-губернатором. Скасування української автономії. Історичне значіння гетьманщини. 189
- X. Заселення Слобідської України. Слобідські козачі полки. Їх соціальний і економічний устрій. Землеволодіння. Військова служба. Російські реформи XVIII віку. Скасування козацького устрою. Культурне життя Слобожанщини. 214
- XI. Запорозжя після свого переходу в 1734 році під російську владу. Його політичний і соціальний устрій. Економічне життя. Сербська колонізація запорозьких земель. Зруйнування Запорозької Січі. Запорозька еміграція в Туреччині. Поворот задунайських запорозьців до Росії. Азовське козацьке військо. Козаки Чорноморські або Кубанські. 230
- XII. Правобережна Україна в XVIII ст. Гайдамацькі рухи. Коліївщина 1768 р. Опришки в Галичині. Церковна унія в Галичині та її наслідки. Прилучення Галичини до Австрії. Підкарпатська Русь. 247
- XIII. Обєднання українських земель під Росією. Перетворення козацької старшини в російське дворянство. Початки українського національного відродження. Опозиційні настрої на Лівобережжі в першій чверті XIX віку. Польське українофільство. Кирило-Методіївське Братство. Російська політика на Правобережжі. Київська козащина 1855 року. 268
- XIV. Оживлення українського національного руху в Росії після кримської війни. Селянська реформа 1861 року. Народництво й хлопоманство. Репресії проти українства в Росії. Галичина під Австрією. Скасування панщини. Початки національного відродження. 1848-й р.к. Москвофіли й народовці. Взаємини з Україною Наддніпрянською. 289
- XV. Український рух 70-х років. Указ 18 травня 1876 року. 80-і роки. Радикалізація українського руху. Революція 1905—6 років і українство. Успіхи українського національного руху в Австро-Угорщині. Українство на порозі світових подій. 312

TABLE DES MATIERES

Volume I

I. Evolution de la pensée et des recherches scientifique ukrainiennes à partir du XVIII-e siècle jusqu'à nos jours.	3
II. Problème de la formule de l'histoire de l'Europe Orientale en connexion avec l'histoire d'Ukraine. Le terme „Russie" et „Ukraine". Les sources de l'histoire d'Ukraine: chroniques, mémoires des étrangers, monuments juridiques; conquêtes de l'archéologie.	16
III. Conditions naturelles de l'Ukraine en tant que facteur de l'évolution historique. Le passé pré-historique des terres ukrainiennes. La colonisation du littoral septentrional de la Mer Noire par les Grecs. Les Nomades. L'établissement des Slaves dans l'Europe Orientale. Problème des origines de l'Etat ukrainien dans la littérature historique. Les Varègues et leur rôle dans l'organisation de l'Etat Ukrainien.	27
IV. Les premiers ducs de Kiev. La conversion de l'Ukraine. Volodymyr le Grand et Yaroslav le Sage. L'Etat de Kiev et sa situation internationale. Problème de l'organisation de l'Ukraine de Kiev dans la littérature scientifique.	42
V. Le commencement de la désagrégation de l'Etat de Kiev. L'invasion des Polovtzi. Les luttes intestines. Les séparatismes territoriaux. Polémique sur la question du soi-disant caractère grand-russe de la population du bassin du Dniπρο à l'époque pré-mongole. Formation de la nation grand-russe.	55
VI. Régime politique et social de l'Ukraine dans la période de l'Etat de Kiev. Conditions économiques. Instruction et beaux-arts.	69
VII. L'Etat de Galicie et Volhynie. Volodymyrko. Yaroslav Osmomysl. Romain. Le roi Daniel et sa famille. L'invasion tartare. Décadence de l'Etat de Galicie et de Volhynie.	80
VIII. Situation de l'Ukraine du Dniπρο après l'invasion tartare. La Lithuanie. Les terres ukrainiennes passent sous la domination des ducs lithuaniens. Unions polono-lithuaniennes.	97
IX. Régime des terres ukrainiennes rattachées au Grand Duché de Lithuanie du XIV-e au XVI-e siècles. Le pouvoir ducal; l'administration centrale et provinciale. Le Conseil des Seigneurs. Classes sociales. Le Statut Lithuanien.	113
X. Les terres de l'Ukraine Occidentale sous la domination polonaise. Leur évolution politique, économique et sociale. Conséquences de l'Union de Lublin pour l'Ukraine Orientale. Nouvelle colonisation du bassin du Dniپر.	131
XI. Différentes conceptions des origines et du caractère des relations polono-ukrainiennes au XVI-e et XVII-e siècles. Problème de l'origine des Cosaques ukrainiens dans la littérature historique. Conditions et circonstances qui accompagnèrent la formation des Cosaques.	144
XII. Situation de l'église orthodoxe dans les Etats de Lithuanie et de Pologne. Séparation de la métropole de Moscou. Organisation intérieure de l'église orthodoxe en Ukraine. Décadence de la vie religieuse dans la seconde moitié du XVI-e siècle. Symptômes de la renaissance religieuse. Rôle des bourgeois. Les confréries religieuses.	162
XIII. L'union religieuse de Brest-Litovsk. Tentatives d'union aux XIII-e—XV-e siècles. Evêques orthodoxes à la tête des partisans de l'union. Le concile de Brest-Litovsk et ses conséquences immédiates. Polémiques et luttes reli-	

	gieuses. Premières insurrections des Cosaques. L'activité de Kosinsky et de Nalyvayko.	178
XIV.	Les Cosaques au début du XVII-e siècle. Pierre Konashevych-Sahaydashny. Les Cosaques comme défenseurs de l'église orthodoxe. La restitution de l'hierarchie orthodoxe.	197
XV.	Les Cosaques dans les années 20—30 du XVII-e siècle. Insurrections de Ymailo et de Taras Fedorovych. Lutttes autour de la foi orthodoxe dans la Diète. Pierre Mohyla et son époque. Insurrections de Pavlyuk et d'Ostrianine. La réunion des terres ukrainiennes sous la République Polonaise.	213

Volume II

I.	L'époque de Khmelnytzky dans l'historiographie. La République polonaise à la veille de l'insurrection de Khmelnytzky. Les causes de l'insurrection. La personnalité de Khmelnytzky. Les préparatifs de l'insurrection. Premiers succès. La campagne de 1649 et le Traité de Zboriv.	3
II.	Berestetchko. Le Traité de Bila Tzerkva. La politique moldave de Khmelnytzky. Nouvelle guerre contre la Pologne. Alliance avec Moscou en 1654. Jugements portés sur cette alliance dans la littérature historique. Guerre de la Russie et de l'Ukraine contre la Pologne 1654—1656. Plans politiques de Khmelnytzky. Alliance avec la Suède et la Transylvanie. Mort de Khmelnytzky. Appréciations de sa personnalité dans la littérature historique.	25
III.	L'hetmanat de Vyhovskî. Rupture avec Moscou. L'Union de Hadiatch. Bataille de Konotop. Georges Khmelnytzky élu hetman. Traité de Perelaslav de 1659. Campagne de Tchoudniv et la nouvelle alliance polono-ukrainienne. La Scission. Teteria et Broukhovetzky. Campagne du roi Jean Casimir en Ukraine de la rive droite du Dniépr. L'anarchie en Ukraine de la rive droite.	51
IV.	Pierre Dorochenko. Le traité de Broukhovetzky avec Moscou et l'introduction de l'administration préfectorale en Ukraine de la rive gauche. Guerre de Dorochenko contre la Pologne en 1667. Insurrection de Broukhovetzky contre Moscou. Dorochenko se saisit de l'Ukraine de la rive gauche. Sa lutte contre Soukhovyi et Khanenko. Mnobohridny élu hetman de la rive gauche. La politique turque de Dorochenko et la guerre de 1672. Campagnes de Tchynryn. Georges Khmelnytzky — Duc d'Ukraine, Paix de Bakhtchisarai.	73
V.	Efforts colonisateurs de la Pologne et de la Turquie en Ukraine de la rive droite. La paix „éternelle" entre la Moscovie et la Pologne et ses conséquences pour l'Ukraine. Subordination forcée de l'Eglise ukrainienne au patriarche de Moscou. Campagne de la Crimée de 1687 et la chute de Samoilovych. L'hetman Mazeppa. Sa politique intérieure. La révolte de Petryk. Guerre contre la Turquie et la Crimée.	95
VI.	L'état cosaque ukrainien dans la seconde moitié du XVII-e siècle, son territoire et sa constitution. L'hetman. Le conseil cosaque. Les grands. L'armée. Les finances. Le commerce. Les classes sociales et leurs relations mutuelles. La Zaporogiu. L'instruction et la vie spirituelle.	113
VII.	Participation de l'Ukraine à la grande guerre du Nord. Mazeppa occupe l'Ukraine de la rive droite du Dniépr. L'arrestation de Palli. Alliance suédo-ukrainienne. Campagne de Charles XII en Ukraine. Batouryn et Poltava. Le terreur moscovite. L'hetman Philippe Orlyk et sa constitution. Campagne du Prouth. L'activité d'Orlyk en exil.	136

VIII.	La politique du gouvernement russe par rapport à l'Ukraine hetmanale après le désastre de Poltava. Démoralisation de l'aristocratie cosaque. Les travaux aux canaux russes. Destruction du commerce extérieur ukrainien. L'hetman Skoropadsky et sa situation. Le „Collège de la Petite Russie”. Paul Polubotok. Nouvelle attitude envers l'Ukraine sous le Tzar Pierre II. L'hetmanat de Daniel Apostol	159
IX.	Le second „Collège de la Petite Russie”. Guerre russo-turque en 1734—1740 et ses lourdes conséquences pour l'Ukraine hetmanale. Cyrille Rozumovskyy — hetman. La direction de son activité. Réformes judiciaires. Le développement de l'importance de l'aristocratie. Abolition de l'hetmanat. Pierre Roumiantzeff „gouverneur de la Petite Russie”. Abolition de l'autonomie de l'Ukraine. Signification historique de l'Ukraine hetmanale	189
X.	La colonisation de l'Ukraine orientale. Les régiments cosaques de l'Ukraine orientale. Leur organisation sociale et économique. La propriété foncière. Le service militaire. Les réformes russes du XVIII-e siècle. Abolition de l'organisation cosaque en Ukraine par Moscou. La vie culturelle en Ukraine orientale	214
XI.	Les cosaques zaporogiens sous la domination russe depuis 1734. Leur organisation politique et sociale. La vie économique en Ukraine sous l'oppression russe. L'émigration des Zaporogiens en Turquie. Le retour des cosaques ukrainiens (zaporogiens) vivant autour de l'embouchure du Danube en Ukraine qui était occupée par les Russes. Les cosaques d'Azov et les cosaques vivant dans les régions orientales de la Mer Noire et surtout dans celles du Kouban	230
XII.	L'Ukraine de la rive droite du fleuve Dnipro au XVIII-e siècle. Le mouvement des haydamaks ukrainiens (vengeurs nationaux ukrainiens). Le mouvement haydamaque (la „kolyivchtchyna”) en 1768. Les vengeurs nationaux ukrainiens (les „oprychky”) en Galicie orientale ukrainienne. L'union de l'église orthodoxe en Galicie avec Rome et ses conséquences postérieures. L'annexion de la Galicie par l'Autriche. La Ruthénie subcarpathique (connue au commencement de la seconde guerre mondiale comme l'Ukraine Subcarpathique)	247
XIII.	La réunion des territoires ukrainiens sous la domination russe. L'aristocratie cosaque ukrainienne devient „noblesse russe”. Les débuts de la renaissance nationale ukrainienne. L'opposition en Ukraine de la rive gauche du fleuve Dnipro au cours du premier quart du XIX-e siècle. Les Polonais commencent à apprécier le peuple ukrainien (l'ukrainophilie polonaise). La confrérie des Saints Cyrille et Method. La politique de Moscou en Ukraine de la rive droite du Dnipro. Le mouvement cosaque de Kiev en 1855	268
XIV.	La recrudescence du mouvement national ukrainien sous la domination russe après la guerre de la Crimée. La réforme de la situation sociale et économique des paysans ukrainiens. Démophilie et paysano-manie. Oppression croissante des Ukrainiens par les Russes. La situation en Galicie Orientale sous la domination autrichienne. Abolition du servage. Les débuts de la renaissance nationale ukrainienne en 1848. Les russophiles et le mouvement national ukrainien. La Galicie Orientale et l'Ukraine Orientale: leurs relations mutuelles à travers la frontière russo-autrichienne	289
XV.	Le mouvement ukrainien vers la fin du XIX-e siècle en Ukraine orientale. L'Ukase russe du 18. mai 1876. La radicalisation du mouvement ukrainien en Ukraine sous la domination russe. La Révolution russe de 1905 et l'attitude des Ukrainiens. Le grand progrès du mouvement national ukrainien en Autriche-Hongrie. Les Ukrainiens au seuil de la Première Grande Guerre	312

CONTENTS

Volume I

I. The development of the Ukrainian national thought and of the scientific historical researches towards the end of the XVIIIth century till the present day	3
II. The question of the scheme of the history of Eastern Europe in connection with the history of Ukraine: national denominations "Ruthenia"—"Rus" and "Ukraine". Sources of the Ukrainian history: chronicles, records of foreign travellers in Ukraine, juridical monuments and archeological achievements	16
III. The nature of Ukraine as a factor of the historical development of the country. The pre-historical past of the Ukrainian lands. Greek colonization of the northern shores of the Black Sea and the nomads. Distribution of the Slavs in Eastern Europe. The problem of the origin of the Old-Ukrainian (Ruthenian) state as stated in the historical research works. The Varangians and their participation in the organization of his Ukrainian-Ruthenian state	27
IV. The first old-Ukrainian Grand-Dukes. Christianizing of Old-Ukraine-Ruthenia. The Grand-Dukes Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise. The State of Kiev and its international status. The problem of the form of government in Old-Ukraine as stated in the historical literature	42
V. The first signs of dissolution of the Old-Ukrainian State of Kiev. Nomad invasion. Quarrels among the dukes of Ruthenia. Territorial aspirations for independence. The scientific dispute concerning the alleged Great-Russian population of Eastern Ukraine in the pre-Mongol period. The formation of the Great-Russian nationality	55
VI. The political and social form of government of Ukraine-Ruthenia in the Old-Ukrainian state of Kiev. Economic conditions. Education and scientific achievements	69
VII. The Ukrainian Galician-Volhynian State. The dukes Volodymyrko and Yaroslav the Ingenious. King Danylo and his generation. The Tartar invasion. Decline of the Galician-Volhynian State	80
VIII. The situation in Eastern Ukraine after the Tartar invasion. The Ukrainian territories become a part of the Lithuanian State. Lithuanian-Polish unions	97
IX. The régime and social conditions in the Ukrainian territories under the Lithuanian grand-dukes of the XIV—XVIth centuries: The dukes and the organs of the central and regional governments. The Council of the Lords. Social conditions. The Lithuanian Statute and the so-called public jurisdiction	113
X. West-Ukrainian territories under the Polish domination. Their political and social-economic evolution. Consequences of the Union of Lublin for the Eastern Ukrainian lands. New colonization of the East-Ukrainian territories	131
XI. Disputes regarding the causes and the character of the Polish-Ukrainian relations in the XVIth—XVIIth centuries. The problem of the origin of the Ukrainian Cossack organization in the historical literature. Conditions under which the Ukrainian Cossack organization was formed	144
XII. The situation of the Ukrainian Orthodox Church in the Lithuanian and Polish State. Separation of the Ukrainian Church from the Muscovite metropolis. The interior organization of the Ukrainian Orthodox Church. Decline of this church in the second half of the XVIth century. The be-	

	ginnings of the renaissance and the part the Ukrainian middle class played in it. Ecclesiastical brotherhoods	162
XIII.	The union of the Ukrainian Church with Rome at Berestye (Brest). Attempts to realize such a union in the XIIth—XVth centuries. The orthodox bishops participated themselves at the action leading to the union. The Synod of Berestye and its immediate consequences. Religious controversies and struggle. The first Cossack upheavals. The movements of Kosynskiy and Nalyvayko	178
XIV.	The organization of the Ukrainian Cossacks in the first decades of the XVIIth century. The Cossack protection of the Ukrainian Orthodox Church. Revival of the Ukrainian Orthodox hierarchy	197
XV.	The Cossack organization of the 20—30-ies of the XVIIth century. Insurrection of Zhmaylo and Taras Fedorovych. Disputes in the Polish Parliament (Seym) with reference to the status of the Ukrainian Orthodox Church. The great Ukrainian theologian and founder of the famous Ukrainian Academy of Kiev — Petro Mohyla. The rebellions of Pawlyuk and Ostriayna. Union of Ukrainian territories under the Polish domination	213

Volume II

I.	The epoch of the Ukrainian Hetman Bohdan Khmelnytsky in the historiography. The Polish Republic on the eve of the national revolution headed by Khmelnytsky. The causes of the revolutionary insurrection. The personality of Bohdan Khmelnytsky. Preparations for the upheaval. The first successes of the revolution. The campaign of 1649 and the Peace Treaty of Zboriv	3
II.	The battle at Berestechko. The Peace Treaty of Bila Tserkva. Waging new war against Poland. The union with Moscow in 1654. Controversies about the nature of this treaty in the historiography. The Muscovite-Ukrainian war against Poland in 1654—1656. Political planning of the Hetman Khmelnytsky. The union of Ukraine with Sweden and Transylvania. Bohdan Khmelnytsky dies. The valuation of his person as a politician and statesman in the historical literature	25
III.	The new Hetman Ivan Vyhovsky and the discontinuance of his relations with Moscow. The Union of Hadiach. Victorious Ukrainian battle over the Russian armies at Konotop (1659). Yuriy Khmelnytsky becomes a new Hetman of Ukraine. The Treaty of Pereyaslav in 1659. The campaign of Chudniv and a new Polish-Ukrainian union. Division of Ukraine. The activity of Teteria and Bryukhovetsky. The Polish King Jan Kasimir attacks Left-Bank Ukraine. Anarchy in Right-Bank Ukraine	51
IV.	Petro Doroshenko becomes a new Hetman of Ukraine. Bryukhovetsky visits Moscow. The introduction of a Voyevod régime in Left-Bank Ukraine. Doroshenko wages war against Poland in 1667. The upheaval of Bryukhovetsky against Moscow. Doroshenko takes possession of Left-Bank Ukraine. His struggle directed against Sukhoviya and Khanenko. Maohohrishny becomes a new Hetman of Left-Bank Ukraine. The Turkish policy of Doroshenko and the war of 1672. Samoylovych—Hetman of Ukraine. The end of the Doroshenko régime. The campaigns of Chyhyryn. Yuriy Khmelnytsky becomes "Duke of Ukraine". The Peace Treaty of Bakhchisserai	73

V.	Turkey and Poland are eager to colonize Right-Bank Ukraine. "Eternal peace" of Moscow with Poland and its consequences for Ukraine. The subordination of the Ukrainian Orthodox Church to the patriarch of Moscow. The campaign of the Crimea and the fall of Samoylovych. The new Hetman Ivan Mazepa. His interior policy in Ukraine. The upheaval of Petryk. War against Turkey and the Crimea	95
VI.	The Ukrainian Cossack State of the second half of the XVIIIth century. Its territory and the régime: the head of the state-Hetman, the Cossack Council, officers and the army. Finances and the trade. Social classes and their mutual relations. The Ukrainian Zaporogian Cossacs. Education and spiritual life in Ukraine of the above mentioned time	113
VII.	Participation of Ukraine at the Nordic War. Mazepa seizes Right-Bank Ukraine. Imprisonment of Paliy. Swedish-Ukrainian military convention. Charles XII in Ukraine. Russians destroy the residence of Mazepa-Baturyn. The battle of Poltava. Russian terror in Ukraine. Mazepa dies in exile. The new Hetman Pylyp Orlyk and his constitution. The campaign of Orlyk in Ukraine. The emigrated Hetman Orlyk increases his activity outside of Ukraine for the purpose of liberating Ukraine from Russians	136
VIII.	Russian policy towards Ukraine after the battle of Poltava. Demoralization among the Cossack officers. Forced labour in the northern Russian regions for the purpose of annihilating the Ukrainian armed forces. Moscow hinders the Ukrainian external trade. Hetman Skoropadsky and his difficult situation. The so-called "Little-Russian Council" as a new form of government in Ukraine dictated by Moscow. The defender of the Ukrainian independence Pavlo Polubotok. Milder policy towards Ukraine under Czar Peter II. Hetman Danylo Apostol	159
IX.	The second "Little-Russian Council". The Russian-Turkish war of 1734—1740 and its heavy consequences for Hetmanite Ukraine. Kyrylo Rozumovsky—the last Hetman of Ukraine. What did he do for his fatherland Ukraine? The Cossack officers become more influential. Liquidation of the Hetman form of government by the Russians. Peter Rumiantsev becomes Governor-General of Ukraine. Abolition of the Ukrainian self-government. The historical importance of Hetmanite Ukraine	189
X.	Colonization of the Eastern portions of Ukraine—of the so-called Slobidska Ukraina. Its Cossack regiments. Social and economic order in Slobidska Ukraina. Economic conditions. Military service. Russian reforms in Ukraine in the XVIIIth century. Abolition of the Cossack form of government. Cultural and spiritual life in Slobidska Ukraina	214
XI.	The Zaporogian State under the Russian domination after 1734. Its social and political régime. Economic life. The Serbs colonize the Zaporogian lands. Catherine II destroys the Zaporogian free state—the Zaporizhska Sich. The Zaporogians emigrate to Turkey in order to return home after a certain period of time. The Cossack army of Azov. The Kuban Cossacks and those living around the Black Sea	230
XII.	Right-Bank Ukraine in the XVIIIth century. The Haydamaky revolts in Ukraine. In Ukrainian Galicia they were called "opryshky"—both movements struggled for social freedoms of the Ukrainian common people. The union with Rome and its consequences. Galicia is annexed by Austria. The situation in Pidkarpatska Rus (Carpatho-Ruthenia or Carpatho-Ukraine)	242
XIII.	Union of all Ukrainian territories under the Russian domination. The first signs of a strong Ukrainian national renaissance. In Left-Bank Ukraine there grows a dissatisfaction with the Russian régime in the first quarter of	

	the XIXth century. Friendly attitude of certain Polish circles towards the Ukrainian common people. The Brotherhood of Cyrill and Methodius founded by Ukrainian intellectuals for the purpose of liberating all Slavs from foreign yoke. Russian policy in Right-Bank Ukraine. The Cossack movement of Kiev in 1855	268
XIV.	Revival of the Ukrainian national movement under Russia after the Crimean war. The agrarian reform of 1861. Oppression of the Ukrainian national movement by Moscow. Better political conditions for Ukrainians in Austria: abolition of the serfdom and the first signs of the Ukrainian national renaissance. The Russian influence among the Ukrainians in Galicia rapidly diminishes—evident trends towards the full independence of Ukraine from Moscow. Mutual relations between the Western and Eastern Ukrainians	289
XV.	The Ukrainian national movement towards the end of the XIXth century. The Russian Ukase of 1876 directed against the Ukrainians. The growth of the Ukrainian national movement before the outbreak of the first Russian revolution of 1905—1906. Evident gains of the Ukrainian national movement in Austrian-Hungary before the outbreak of World War I.	312

INHALT

Band I

I. Die Entwicklung der ukrainischen nationalen Idee und wissenschaftlich-historischer Untersuchungen seit dem Ende des XVIII. Jahrhunderts bis zur Neuzeit	3
II. Die Problematik der schematischen Geschichtsdarstellung Osteuropas im Zusammenhang mit der Geschichte der Ukraine: die nationalen Namen „Rusj“ (Ruthenien) und „Ukraine“. Quellen der ukrainischen Geschichte: Chroniken, Aufzeichnungen von Ausländern, juristische Denkmäler und Errungenschaften der Archäologie	16
III. Die Natur der Ukraine als Faktor ihrer geschichtlichen Entwicklung. Die vorgeschichtliche Vergangenheit des ukrainischen Landes. Griechische Kolonisation der nördlichen Schwarzmeerküste und das Nomadentum; Besiedelung Osteuropas durch die Slawen. Die Problematik der Anfänge des ukrainisch-ruthenischen Staates in der Geschichtswissenschaft. Die Waräger und ihre Beteiligung an der Organisation des ukrainisch-ruthenischen Kyjiwer Staates	27
IV. Die ersten Kyjiwer Fürsten. Christianisierung der alten Ukraine-Rutheniens. Die Fürsten Wolodymyr der Große und Jaroslaw der Weise. Das Kyjiwer Reich und seine internationale Stellung. Das Problem der Form der staatlichen Einrichtungen des altukrainisch-ruthenischen Reiches in der Geschichtswissenschaft	42
V. Beginnende Auflösung des Kyjiwer Staates. Die polowzische Katastrophe. Fürstentümen. Territoriale Selbständigkeitsansprüche. Wissenschaftliche Auseinandersetzungen über die angebliche großrussische Besiedelung der gegenwärtigen Ukraine in der vormongolischen Zeitperiode. Gestaltung des großrussischen Volkstums	55
VI. Politische und soziale Ordnung im Kyjiwer Reich. Wirtschaftliche Verhältnisse. Bildung und Geisteswissenschaften	69
VII. Der (westukrainische) Galizisch-Wolhynische Staat. Seine hervorragenden Herrscher: Wolodymyrko, Jaroslaw Osnomysl (Jaroslaw der Geistreiche), Fürst Roman, König Danylo und seine Nachkommenschaft. Der Tatareneinfall und der Niedergang des Galizisch-Wolhynischen Staates	80
VIII. Die Lage in der Alt-Ukraine-Ruthenien nach dem Tatareneinfall. Die ukrainischen Länder geraten unter die Herrschaft der litauischen Fürsten. Polnisch-litauische Vereinigungen	97
IX. Die politisch-soziale Ordnung und Lebensweise in den im litauischen großfürstlichen Staatsverbände befindlichen ukrainischen Ländern des XIV. bis XVI. Jahrhunderts. Fürstliche Machtbefugnisse und die Organe der Zentral- und Landesverwaltung. Der Rat der Großfürsten, Soziale Schichten und die Gerichtsbarkeit unter Einschluß der Öffentlichkeit	113
X. Westukrainische Territorien unter polnischer Herrschaft. Ihre politische und sozial-ökonomische Evolution. Die Folgen der kirchlichen Union von Lublin für die ostukrainischen Gebiete. Neukolonisierung der ostukrainischen Territorien	131
XI. Die Meinungen über die Ursachen und den Charakter der polnisch-ukrainischen Verhältnisse im XVI.—XVII. Jahrhundert gehen ziemlich weit auseinander. Die Problematik der Entstehung des ukrainischen Kosakentums in der Geschichtsforschung. Gründe und Verhältnisse, die zur Schaffung des Kosakentums geführt hatten	144

XII.	Die Lage der orthodoxen Kirche im litauischen und polnischen Staate. Trennung von der Moskauer Metropole. Interne Organisation der orthodoxen Kirche in den ukrainischen Ländern. Verfall des kirchlichen Lebens in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Einsetzende Wiedergeburt des kirchlichen Lebens und der diesbezügliche Anteil der ukrainischen Bürgerschaft. Kirchliche Vereinigungen	162
XIII.	Kirchliche Union von Berestje. Unionsversuche im XII.—XV. Jahrhundert. Orthodoxe Bischöfe an der Spitze der Unionsaktion. Die Brestser Synode und ihre unmittelbaren Folgen. Religiöse Polemik und der darauffolgende religiöse Kampf. Die ersten Kosakenaufstände. Die Tätigkeit von Nalywajko und Kosynskij	178
XIV.	Das Kosakentum zu Beginn des XVII. Jahrhunderts. Hetman Petro Konaschewytsch-Sahajdatschnyj. Die Kosaken verteidigen die ukrainische orthodoxe Kirche. Erneuerung der ukrainischen orthodoxen Hierarchie	197
XV.	Die ukrainischen Kosaken in den 20—30-er Jahren des XVII. Jahrhunderts. Blutige Aufstände von Pawljuk und Ostrianyna. Vereinigung der ukrainischen Länder unter Polen	213

Band II

I.	Die Zeitperiode Chmelnytzkyj's in der Geschichtsschreibung. Die Polnische Republik am Vorabend des Aufstandes Bohdan Chmelnytzkyj's. Die Ursachen des großen Aufstandes und Befreiungskrieges. Die Persönlichkeit des Hetmans Bohdan Chmelnytzkyj. Vorbereitungen zum Aufstand. Die ersten großen Erfolge. Der Feldzug des Jahres 1649 und der Friede von Zboriw	3
II.	Die Schlacht bei Berestetschko. Friedensvertrag von Bila Tzerkwa. Die moldauische Politik des Hetmans Chmelnytzkyj. Neue polnisch-ukrainische Feindseligkeiten. Abschluß eines Freundschaftsvertrages mit dem moskowitischen Zaren 1654. Beurteilung dieses Schutz- und Trutzbündnisses in der Geschichtsschreibung. Moskowitisch-ukrainischer Krieg gegen Polen 1654 bis 1656. Politische Pläne Chmelnytzkyj's. Bündnis mit Schweden und Transylvanien (Siebenbürgen). Tod Bohdan Chmelnytzkyj's. Die Bewertung seiner Person in der Geschichtsschreibung	25
III.	Bruch der Ukraine mit Moskau unter dem neuen Hetman Iwan Wyhowskij. Die polnisch-ukrainische Vereinbarung von Hadiatsch. Sieg der Ukrainer über die Russen bei Konotop. Jurij Chmelnytzkyj wird zum neuen Hetman gewählt. Friedensvertrag von Perejaslaw 1659. Der Feldzug von Tschudniew und Abschluß einer neuen polnisch-ukrainischen Vereinigung. Spaltung der Ukraine. Die Rolle von Teteria und Brjuchowetzkyj. Der polnische König Jan Kasimir rückt in die Ukraine links des Dnipro-Stromes vor. Anarchische Zustände in der Ukraine rechts des Dnipro-Stromes	51
IV.	Petro Doroschenko wird Hetman der Ukraine. Reise von Brjuchowetzkyj nach Moskau und die Einführung einer Verwaltung der moskowitischen Wojewoden in der linksufrigen Ukraine 1667 erklärt Doroschenko den Krieg an Polen. Aufstand von Brjuchowetzkyj gegen Moskau. Doroschenko bemächtigt sich der linksufrigen Ukraine. Sein Kampf gegen Surhowyj und Chanenko. Mnchohrischnyj wird Hetman der linksufrigen Ukraine. Doroschenkos türkische Politik und der Krieg von 1672. Neuer Hetman Samojlowytsch. Doroschenkos Sturz. Tschyhyryner Kampagnen. Jurij (Georg) Chmelnytzkyj wird „Fürst der Ukraine“. Der Friede von Bachtshisseraj	73

- V. Polen und die Türkei versuchen die rechtsufrige Ukraine zu kolonisieren. Der „ewige Frieden“ Moskaus mit Polen und seine Folgen für die Ukraine. Unterordnung der ukrainischen orthodoxen Kirche unter den Moskauer Patriarchen. Die Krim-Kampagne von 1687 und der Sturz von Samojlo-wytsch. Iwan Mazepa wird neuer Hetman. Seine interne Politik. Der Aufstand von Petryk. Ausbruch eines Krieges gegen die Türkei und die Krim . 95
- VI. Der ukrainische Kosakenstaat der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Sein Territorium und die politisch-soziale Ordnung: Der Hetman, der Kosakenrat, das Offizierskorps und das Heer. Finanzen und der Handel. Soziale Klassen und ihre gegenseitigen Beziehungen. Die Beziehungen des ukrainischen Kosakenstaates zu den ukrainischen Zaporischer Kosaken unterhalb der Dnipro-Schnellen. Bildung und Kultur im ukrainischen Kosakenstaat 113
- VII. Beteiligung der Ukraine am großen nordischen Krieg. Mazepa besetzt die rechtsufrige Ukraine. Verhaftung von Palij. Abschluß eines schwedisch-ukrainischen Bündnisses. Der Feldzug Karls XII. in der Ukraine. Zerstörung von Mazepas Residenz Baturyn durch die Russen und die Schlacht bei Poltawa. Moskowitische Schreckensherrschaft in der Ukraine. Mazepa stirbt in der Emigration. Der Nachfolger Mazepas Hetman Orlyk und seine Verfassung für die wieder zu eroberte Ukraine. Orlyk dringt in die rechtsufrige Ukraine ein. Die Kampagne von Pruth. Die Befreiungskampagne Orlyks in der Emigration 136
- VIII. Die Politik der Moskauer Regierung gegenüber der Hetman'schen Ukraine nach der ukrainisch-schwedischen Katastrophe bei Poltawa. Auflösungserscheinungen im ukrainisch-kosakischen Offizierskorps. Ukrainische Kosaken werden zu Kanalarbeiten im hohen Norden herangezogen. Störung des ukrainischen Außenhandels durch Moskau. Die prekäre Lage des ukrainischen Hetmans Skoropadskyj. Das sogenannte „Kleinrussische Kollegium“ als Verwaltungsorgan der Ukraine. Verteidiger der ukrainischen Freiheit Pawlo Polubotok. Neue russische Politik gegenüber der Ukraine unter dem Zaren Peter II. Schwierige Lage des Hetmans Danylo Apostol 159
- IX. Das zweite „Kleinrussische Kollegium“. Der russisch-türkische Krieg der Jahre 1734—1740 und seine unheilvollen Folgen für die Hetmaneneinrichtung in der Ukraine. Kyrylo Rozumowskyj wird Hetman der Ukraine. Wohin steuerte seine Tätigkeit? Reformen des Gerichtswesens. Das kosakische Offizierskorps gewinnt immer mehr an Bedeutung. Abschaffung der Hetmaneneinrichtung in der Ukraine durch Moskau. Petro Rumiantzew wird zum kleinrussischen General-Gouverneur ernannt. Aufhebung der ukrainischen Selbstverwaltung (Autonomie). Historische Bedeutung des ukrainischen Hetmanenstaates 189
- X. Die Besiedelung des östlichen Teils der Ukraine — der sogenannten Slobidska Ukraina. Die Slobider Kosakenregimenter. Ihre soziale und ökonomische Ordnung. Landnutzung und Militärdienst. Russische Reformen im XVIII. Jahrhundert. Abschaffung kosakischer Einrichtungen. Bildung und Kultur in der Slobider Ukraine 214
- XI. Der Zaporischer Freistaat nach seiner Unterordnung unter die moskowitisch-russische Oberhoheit. Seine politische und soziale Ordnung sowie seine wirtschaftlichen Verhältnisse. Die Besiedelung der Zaporischer Länder durch Serben. Die Zerstörung des Hortes der Zaporischer Kosaken — der Zaporischska Sitsch — durch Katherina II. von Rußland (1775). Die ukrainischen Zaporischer Kosaken emigrieren in die Türkei. Ihre Rückkehr in die Heimat. Das Kosakenheer von Azov. Die Schwarzmeer- oder die Kubaner Kosaken als Nachfolger der alten ukrainischen Kosaken 230

- XII. Die Lage in der rechtsufrigen Ukraine im XVIII. Jahrhundert. Aufstände der ukrainischen Hajdamaken (Volksrächer). Die „Kolijiwtschyna“ (Volksaufstände) von 1768. „Opryschky“ (als Gegenstück der Hajdamaken in der Ostukraine) im ukrainischen Galizien. Die Kirchenunion in Galizien und ihre Folgen. Galizien wird 1775 von Österreich einverleibt. Die Lage in dem unter der ungarischen Oberhoheit befindlichen Teil der Ukraine — der Pidkarpatska Rusj (im zweiten Weltkrieg als Karpato-Ukraine allgemein bekannt) 247
- XIII. Vereinigung der ukrainischen Länder unter Rußland. Ukrainische Kosakenoffiziere verwandeln sich in russische Edelleute. Anfänge der ukrainischen nationalen Wiedergeburt. Oppositionelle Stimmung in der linksufrigen Ukraine im ersten Viertel des XIX. Jahrhunderts. Polnische Vorliebe für das Ukrainertum. Die Vereinigung ukrainischer Intellektuellen in der Bruderschaft des Heiligen Zyrillus und Methodius zum Zwecke der Befreiung aller Sawaen von jedwedem fremden Joch. Russische Politik in der rechtsufrigen Ukraine. Die Kiewer Kosakenbewegung von 1855 268
- XIV. Belebung der ukrainischen nationalen Bewegung unter Rußland nach dem Krimkrieg. Landreform von 1861. Die Bewegung der Liebe-zum-Volk und der Bauernfreundschaft. Vergeltungsmaßnahmen gegen das Ukrainertum in der „russischen“ Ukraine. Die Lage des unter der österreichischen Oberherrschaft befindlichen Galiziens: Abschaffung der Leibeigenschaft. Anfänge der nationalen Wiedergeburt und das Jahr 1848 (das Jahr des „Völkerfrühlings“ in Europa). Nach Moskau orientierte Elemente und die Anhänger der Los-von-Moskau-Bewegung. Gegenseitige Beziehungen der durch Moskau und Wien getrennten Ukrainer 289
- XV. Die ukrainische Bewegung der 70-er Jahre des XIX. Jahrhunderts. Der russische Ukas vom 18. Mai 1876. Radikalisierung der ukrainischen nationalen Bewegung in den 80-er Jahren. Die russische Revolution von 1905 und das Ukrainertum. Erfolge der ukrainischen nationalen Bewegung in Österreich-Ungarn. Das Ukrainertum an der Schwelle großer Weltereignisse zu Beginn des XX. Jahrhunderts 312